

Universitat de València
Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història Contemporània

**DISCURSOS DE NACIÓ I IDENTITAT NACIONAL ESPANYOLA EN LA
CULTURA POLÍTICA SOCIALISTA: EL *PARTIDO SOCIALISTA OBRERO*
ESPAÑOL A LA II REPÚBLICA**

Tesi doctoral

Presentada per:

Aurelio Martí Bataller

Dirigida per:

Ana Aguado Higón

Ferran Archilés Cardona

PROGRAMA DE DOCTORAT:

Programa Oficial de Postgrau en Història Contemporània

València 2015

SUMARI

Abstract	7
Introducció	9
Marc teòric: nacionalisme, discursos i cultures polítiques.....	15
Fonts i arxius.....	21

I PART

Capítol 1. Estat de la qüestió: socialisme i nacionalisme durant el primer terç del segle XX	25
1.1. Socialisme i nacionalisme en la historiografia europea.....	29
1.2. Socialisme i nacionalisme en la historiografia espanyola.....	39
Capítol 2. Socialisme i models d'estat (1879-1936)	65
2.1. 1879-1931.....	66
2.1.1. Estat i nació en el primer socialisme: les guerres colonials	
2.1.2. La moció del 1918: krausisme i socialisme	
2.1.3. El PSOE i els moviments regionalistes	
2.2. 1931-1936.....	91
2.2.1. Socialisme i descentralització	
2.2.2. El socialisme i els estatuts d'autonomia	
2.3. Reflexions finals.....	130
2.4. Epíleg: el federalisme plurinacional.....	131

II PART

Capítol 3. La història nacional espanyola en el discurs socialista durant la II República.....137

3.1. La història nacional: el discurs històric del PSOE.....139

3.1.1. Entre el paradís nacional i la redempció republicana: de l'època daurada a l'inici de la decadència

3.1.2. L'herència republicana: una lectura històrica republicana i anticlerical

3.1.3. El fracàs del segle XIX

3.1.4. Història, models de gènere i nació

3.2. Una visió essencialista.....181

3.3. Conclusions.....211

Capítol 4. El *conflicte* internacionalisme versus nacionalisme.....215

4.1. L'internacionalisme de la II Internacional.....219

4.2. Liderar el món. Internacionalisme i nacionalisme en el PSOE.....240

4.2.1. Patriotes i internacionalistes

4.2.2. La festa del Primer de Maig

4.2.3. El Primer de Maig del 1936

4.2.4. Entre convivència i lideratge. El lloc d'Espanya a la comunitat internacional

4.2.5. Internacionalisme com a arma política

4.3. Conclusions.....293

Capítol 5. Germans, fills i parents: el discurs americanista.....297

5.1. La comunitat hispanoamericana: un fet lingüístic i històric.....303

5.2. Les propostes americanistes del socialisme.....324

5.3. L'americanisme com a arma política.....343

5.4. Celebrar la comunitat hispanoamericana.....	350
5.5. Conclusions.....	359

III PART

Capítol 6. La innocència del llenguatge (I).....

6.1. Esport i nació. La construcció d'una esfera esportiva nacionalitzada.....

6.1.1. L'esport i la nació a l'Espanya del primer terç del segle XX

6.1.1.1. El cas del futbol

6.2. Socialisme, esport i nació.....

6.2.1 Futbol: la selecció

6.2.2. Futbol: la Lliga

6.2.3. Ciclisme

6.2.4. Altres esports

6.2.5. Les dones fan esport?

6.2.6. El cas del muntanyisme

6.3. Conclusions.....

Capítol 7. La innocència del llenguatge (II).....

7.1. Cine i nació. Els debats cinematogràfics a la premsa socialista.....

7.1.1. Cultura cinematogràfica i nació a l'Espanya del primer terç del segle XX

7.1.2. Premsa socialista i cinematografia

7.2. Els acords de la nació.....

7.2.1. Música i nacionalisme a la societat de masses

7.2.2. Crítica musical i nacionalisme a la premsa socialista

7.2.3. La música en escena: el repertori musical en els actes socialistes

7.3. Conclusions.....

Capítol 8. El discurs en acció. Agitació nacional en temps d'eleccions.....	477
8.1. 1931: el poble contra la Monarquia.....	478
8.1.1. Les eleccions municipals d'abril	
8.1.2. La confirmació republicana: les eleccions Constituents	
8.2. El socialisme cap al poder. Les campanyes electorals del 1933.....	502
8.2.1. Les municipals parcials del 1933	
8.2.2. Les eleccions de novembre	
8.3. El Front Popular.....	522
8.3.1. Les eleccions del 1936: el combat per Espanya	
8.3.2. La Revolució d'Astúries	
8.3.3. El comunisme i la pàtria	
8.4. Cloenda.....	544
Conclusions.....	549
Fonts i Bibliografia.....	569
Fonts.....	569
Arxius	
Fonts Hemerogràfiques	
Altres fronts impreses	
Bibliografia.....	573

ABSTRACT

This doctoral thesis deals with the relationship between the national discourses and the Spanish national identity with the Spanish socialism political culture during the Second Republic. The research tackles this issue through an analysis of the discourse used in the socialist press.

On the one hand, it is a commonplace understanding that relation in terms of mutual opposition because of the internationalist component of the socialism. Against that opinion, this research argues the central position of the nation in the socialist discourses and, therefore, in the reference frames that it would promote. On the other hand, recent researches are prone to admit that socialism has had joined an exclusively civic idea of Spain; nonetheless, this thesis argues that there was a national discourse profoundly essentialist, ethnic and cultural among the Spanish socialism.

Furthermore, the research points out that the Spanish socialism, in this matter, was not an exception not only in the European context, but also comparing to other working class political cultures in Spain.

INTRODUCCIÓ

La present investigació “Discursos de nació i identitat nacional espanyola en la cultura política socialista: el *Partido Socialista Obrero Español* a la II República” pren com a eix central les relacions entre els discursos de la nació i la identitat nacional espanyola i el socialisme espanyol al llarg de la II República, a través, principalment, d’una anàlisi del llenguatge desplegat a la premsa socialista. Per tant, aquesta tesi s’ocupa, en certa manera, d’un objecte doble, pretén estudiar el discurs nacional del *Partido Obrero Socialista Español* (PSOE) i ubicar-se, així, en l’ample espai de contacte entre ambdós elements.

Pel que fa al contingut de la present tesi, aquest es divideix en tres parts. La primera consta de dos capítols, dels quals l’inicial tracta d’oferir una visió de conjunt sobre la bibliografia existent respecte a la qüestió proposada. Així, es repassen les principals obres i arguments oferts per la historiografia europea i espanyola al voltant de les relacions entre el moviment obrer, amb especial atenció al socialisme, i el nacionalisme. La finalitat es fer notar la relativa desatenció que les investigacions han prestat a aquesta temàtica i la necessitat consegüent de nous estudis que col·laboraren al seu coneixement.

El segon capítol estudia la qüestió del model d’estat defensat des de les files socialistes. Com s’explica a l’estat de la qüestió, aquest ha estat un assumpte molt treballat per la historiografia i, al mateix temps, no pretén ser el centre de la reflexió d’aquesta tesi. No obstant, tot tenint present la importància que va adquirir l’afer a partir de la proclamació de la II República, s’ha estimat necessari incorporar aquesta temàtica i intentar aportar algunes idees pròpies al llarg debat al voltant de la postura del Partit Socialista sobre l’articulació territorial de l’estat durant el règim republicà.

La segona part de la tesi versa sobre el nucli central de la investigació, l’estudi del discurs d’Espanya mantingut des del PSOE. En el capítol tercer s’analitza en profunditat el discurs històric socialista, de manera que, per un costat, es tracta d’afirmar l’existència d’una narració del passat des d’una perspectiva nacional espanyola. Per un altre costat, es vol posar de manifest les fonts historiogràfiques de les quals s’alimentà aquella narrativa atès que, com han destacat distints treballs que se

citen més endavant, el socialisme no realitzà interpretacions històriques originals, sinó que les prengué, entre d'altres, de la historiografia liberal i republicana. Finalment, l'objectiu és destacar les implicacions que, precisament per la seua procedència, aquell discurs tenia en la concepció nacional espanyola del socialisme, marcada per trets ètnics i cultural, i no sols polítics i cívics.

Així, al llarg del capítol tercer, primer, s'atén al discurs històric del socialisme i a la seua filiació liberal i romàntica. Després, s'estudia l'herència republicana i regeneracionista de la narració històrica socialista. A continuació es para atenció a l'arrelament en la història nacional espanyola de propostes de gènere per part d'alguns membres del socialisme. Finalment, el capítol es tanca amb una reflexió sobre la càrrega essencialista i cultural que des de les files socialistes s'assumia en la concepció de la nació, a causa de les fonts citades que alimentaren la seua narració i que, per tant, s'integraven en el seu discurs sobre Espanya.

En el capítol quart es tracta la interacció de l'internacionalisme i el nacionalisme en el discurs socialista. Malgrat que la historiografia ha estudiat les diferents formes d'entendre el fenomen nacional des del moviment obrer de signe marxista, això no ha impedit que tradicionalment, segons s'exposa més avall, el component internacionalista del socialisme espanyol s'haja associat a una negació de la dimensió nacional. Reconeguda posteriorment la implicació nacional espanyola del PSOE sota les proclames internacionalistes, no s'ha estudiat el lloc que ocupava i el funcionament que tenia el referent internacionalista en el discurs socialista. Aquest és l'objecte principal del capítol amb la finalitat d'estudiar com el binomi internacionalisme/nacionalisme s'alimentà mútuament i, així mateix, observar la seua operativitat. A més a més, s'insisteix a ubicar el cas del socialisme espanyol en el context europeu per tal de demostrar que el seu comportament durant el període de la II República, amb particularitats i dinàmiques pròpies, va ser completament equiparable al de la resta de socialismes.

A tal efecte, al llarg del capítol es repassa, primer, la concepció que la socialdemocràcia europea mantingué al voltant del binomi nacionalisme/internacionalisme, amb especial atenció al cas francès. Després, s'analitza el parer que en aquella qüestió sostingué el PSOE i com va articular un

internacionalisme patriota durant la II República mitjançant l'estudi de: la relació que s'establia entre ambdós elements; la celebració del Primer de Maig en aquells anys; el lloc que ocupava la nació espanyola en la comunitat internacional imaginada pels socialistes; i la utilització política de l'internacionalisme en el context republicà.

Finalment, al capítol cinquè es posa atenció sobre un element transversal al discurs nacionalista espanyol com va ser l'americanisme. En aquest camp s'ha d'assenyalar la inexistència d'investigacions sobre la presència d'aquell referent en el PSOE. No es tractaria d'una qüestió baladí ni accessòria perquè el discurs americanista comportava, en totes les seues vessants, una important càrrega cultural en la definició de la nació espanyola. En conseqüència, comprovar el pes de la invocació de la comunitat hispanoamericana en els discursos socialistes, així com la definició d'aquella sobre criteris lingüístics i històrics, permet afirmar la condició ètnica i cultural de la narrativa nacionalista esgrimida des de les files del Partit Socialista.

D'aquesta manera al llarg del capítol, per una part, es mostra l'existència del discurs americanista entre les files del PSOE i s'analitza com, i en funció de quins elements, s'afirmà aquella comunitat hispanoamericana. Per una altra part, es tracta la política americanista proposada des del socialisme espanyol amb l'objectiu d'impulsar un efectiu desenvolupament de dita comunitat des del punt de vista polític, econòmic i cultural. Tot seguit, s'estudien els distints contextos en què els socialistes desplegaron el referent americanista durant la II República i, així, aprofundir en la funcionalitat d'aquell discurs. Finalment, és motiu d'atenció l'actitud socialista respecte a la celebració del Dia de la Raça, així com una de les principals fites de l'americanisme al llarg del període republicà, a saber, el vol transatlàntic de l'hidroavió *Cuatro Vientos*.

A propòsit de la tercera part, aquesta consta de tres capítols. En primer lloc, els capítols sisè i setè són el resultat de la divisió d'un capítol originalment pensat com un tot, però que, a causa de la seua extensió i per comoditat per al lector, s'ha separat en dues parts. Mitjançant aquests capítols la investigació s'aparta de les opinions i discursos estrictament polítics i busca aproximar-se a la vessant més cultural i a les activitats d'oci del moviment socialista. Certament, al llarg del primer terç del segle XX, els socialistes posaren en marxa distintes iniciatives per a educar el gust i ocupar l'oci de la seua militància a través d'activitats com la lectura, el teatre, la música o

l'esport. A la dècada del 1930, tanmateix, aquelles propostes no perseguien tant la forja d'una cultura obrerista militant i diferenciada, com l'accés a una cultura general, cosa que situava el socialisme a l'àmbit d'una cultura popular més ampla.

No obstant, l'objecte d'estudi dels capítols anunciats és la informació compresa a la premsa socialista sobre l'esport, el cinema i la música, i no tant la seua pràctica. Aquest enfocament es justifica en tant que es tracta de formes d'oci massiu que configuraren bona part de *l'experiència* social de la població de la dècada del 1930. Com a pràctiques desplegades en el context d'una esfera pública nacionalitzada, la seua presència en la vida quotidiana podia proporcionar contextos en què la narrativa del nacionalisme, de forma explícita i/o banal, es feia present. Per consegüent, l'objectiu és observar si, en àmbits aparentment apartats de la vida política i la influència de l'estat, la premsa socialista feia del nacionalisme, del discurs de la identitat nacional i de la seua simbologia, un element significant a través del qual interpretar els esdeveniments esportius, el cinema i la música.

Aquesta investigació defensa que aquest camp d'estudi resulta adequat per a aplicar el concepte de nacionalisme banal. La presència d'un llenguatge nacionalista que ubicava els lectors de la premsa obrera *naturalment* en l'espai cultural de la nació; la interpel·lació implícita a aquells lectors com a membres de la comunitat nacional espanyola; l'existència, en definitiva, del nacionalisme banal a les pàgines dedicades a afers quotidians de masses com l'esport, el cinema i la música, per una part, resultaria un bon indicador sobre la profunda assumpció del nacionalisme espanyol entre les files socialistes. Per una altra part, assenyalaria una via de (re)producció i difusió de la identitat nacional espanyola a través d'aquells àmbits quotidians i entre la militància obrera.

Així, el capítol sisè versa sobre la informació esportiva de la premsa socialista al voltant del futbol, amb una atenció diferenciada entre els partits de la selecció espanyola i les competicions nacionals; el ciclisme, àmbit en què la competició del *Tour* de França va ser seguida de forma destacada; i altres activitats esportives que, com la boxa i els esports aquàtics, van tenir una menor presència a les pàgines esportives. Després, s'analitza el biaix de gènere amb què la premsa socialista connotava les notícies sobre l'esport i que no deixava de tenir implicacions en la definició de la nació articulada pels

socialistes. En darrer lloc, es realitza una aproximació a la pràctica socialista de l'excursionisme i el muntanyisme a partir de les activitats que es ressenyaren a la premsa.

Tot plegat, es desitja subratllar com la informació esportiva dels rotatius socialistes, d'una banda, col·laborava a fer de l'esport una esfera de comunicació nacional i nacionalista en un sentit inequívocament espanyol. En aquesta direcció, molt freqüentment les pàgines esportives es convertien en un espai de reproducció banal del nacionalisme. D'una altra banda, es vol destacar l'harmonia que la premsa socialista mostrà respecte als relats d'Espanya que la resta de la premsa esgrimia.

Respecte al capítol setè, en aquest cas es pretén estudiar, en primer lloc, la participació de la premsa socialista en els debats de la cultura cinematogràfica espanyola. Així, després d'esbossar la centralitat de la nació en aquell àmbit, el capítol mostra l'aposta socialista per forjar un cinema *nacional* i les bases que s'assenyalaren per tal que els esforços arribaren a bon port. D'aquesta manera, els socialistes manifestaren explícitament la seua voluntat de fer d'Espanya una potència cinematogràfica que havia de tenir en el continent americà el seu *natural* espai d'expansió i predomini. Per tant, es remarca en el capítol com, sovint mitjançant un llenguatge que banalitzava i naturalitzava la identitat nacional espanyola, el socialisme mantingué una gran sintonia amb el discurs hispanoamericanista present en la cultura cinematogràfica espanyola i convertia la informació fílmica en espai de denúncia de *l'espanyolada* i de promoció d'allò que s'estimava *propi*. Res d'això seria possible sense l'assumpció d'Espanya com a comunitat nacional definida per uns trets ètnics i culturals.

En segon lloc, el capítol s'endinsa en la informació i crítica musical proporcionada per la premsa socialista. D'una banda, s'analitza el pes determinant que la nació tenia en la crítica musical socialista, motiu pel qual existia un biaix nacional molt marcat en la selecció de les notícies i la preocupació sobre la *correcta* representació musical d'Espanya es convertí en objecte principal d'aquella. D'una altra banda, el capítol es clou amb un acostament a les pràctiques musicals, als repertoris executats en diferents actes per part de les organitzacions socialistes al llarg de tot el règim republicà. Aquest darrer punt de vista permet afirmar una elevada harmonia entre

les opinions i preferències expressades a la premsa, que jutjava molt freqüentment la qualitat de músics i cançons en funció de la seua *espanyolitat*, i les peces musicals interpretades en les activitats socialistes.

Per últim, el capítol que tanca aquesta tercera part i la tesi se situa en l'espai polític i es dedica a analitzar la utilització del discurs del nacionalisme espanyol en l'arena política durant el conjunt del període republicà. Al llarg d'aquelles pàgines es recorren les diferents campanyes electorals municipals i generals des de l'any 1931 al 1936. L'objectiu fonamental del capítol és, un cop estudiat i mostrat el discurs nacional espanyol del PSOE en els capítols precedents, atendre al seu desplegament en un context com el de les campanyes electorals, en el qual la cerca de la mobilització electoral menava a posar en funcionament els arguments que es creien adequats per a legitimar les pròpies posicions, invalidar les dels rivals polítics i convocar tant la militància com la població en general.

La historiografia, en aquest sentit, ha atès especialment als resultats en cada convocatòria electoral, però no ha estat estudiat en profunditat el discurs de les campanyes electorals. Per tant, en primer lloc, es posa l'atenció en les campanyes electorals que conduïren a la proclamació del règim republicà i a la configuració de les Corts Constituents. En ambdós casos, el conflicte polític que per al socialisme, en coalició amb els republicans, existia era el del poble espanyol contra la Monarquia i els seus aliats; per consegüent, entre d'altres elements, la dialèctica d'una lluita secular per l'alliberació del primer front al segon jugà un paper destacat.

En segon lloc, el capítol observa les eleccions de l'any 1933 i la seua realització en un context polític diferent. Ja derrocada la Monarquia, el Partit Socialista sofria l'assetjament, no sols dels partits i moviments de dreta reorganitzats sota l'estructura de la *Confederación Española de Derechas Autónomas* (CEDA), sinó també de bona part del republicanisme, principalment dels radicals de Lerroux. Al llarg d'aquell any els socialistes passaren d'acudir a les eleccions junt amb les forces governamentals a les municipals parcials, a estar fora del govern, trencar amb els republicans i presentar-se a les eleccions amb l'objectiu d'aconseguir el poder en solitari, tot en una pugna electoral plantejada en termes dicotòmics entre marxisme i antimarxisme. Això, tanmateix, no va impedir que des de les files socialistes es recorregués amb profusió al nacionalisme per

a associar la seua aposta política amb la via de la desitjada realització i regeneració nacional, teòricament interrompuda pels seus rivals polítics, representants dels *mals nacionals* i el *fals* patriotisme.

Finalment, la campanya electoral de l'any 1936 centra la darrera part del capítol. En aquest cas, la participació socialista a l'estructura política del Front Popular habilita una comparació entre el cas espanyol i el francès per a assenyalar un grau important de similitud entre ambdues experiències. Tot seguit, l'estudi dels discursos socialistes durant aquella campanya mostra com el conjunt del Partit Socialista, malgrat estar immers en un procés cada cop més enconat de lluites internes, convertí aquell període en una sort de competició per apropiarse *l'autèntica* representació i defensa de la nació espanyola. Així mateix, el capítol s'ocupa de la utilització dels fets d'Astúries d'octubre del 1934 durant la campanya electoral amb la finalitat d'enriquir les interpretacions existents al respecte i, d'aquesta manera, posar de manifest la (re)construcció realitzada pels socialistes d'aquells successos des de la lògica del nacionalisme. En darrer lloc, el capítol reprèn una perspectiva comparada amb una anàlisi sobre els discursos del *Partido Comunista de España* (PCE), la qual revela un comportament molt similar al desenvolupat pel *Parti Communiste Français* (PCF) i idèntic al del PSOE.

Marc teòric: nacionalisme, discursos i cultures polítiques

Un cop exposat el contingut de la tesi, cal explicitar el marc teòric amb què es treballa. En aquest sentit, la perspectiva teòrica des de la qual s'abraça la investigació proposada s'arrela en la renovació dels estudis sobre el nacionalisme i en l'èmfasi que s'ha posat en la cultura per a l'estudi tant d'aquest fenomen com de la política. Així, en primer lloc, esdevé imprescindible aclarir com s'entén i és utilitzat el concepte de nacionalisme al llarg d'aquesta investigació.

Com que, en aquest sentit, no es tracta d'esbossar ací cap estat de la qüestió en torn als estudis sobre la nació i el nacionalisme¹, simplement cal subratllar com els debats que des de la dècada del 1990 s'han donat al voltant del fet nacional, principalment centrats a esbrinar els orígens de les nacions, donaren pas a una major

---

¹ La més recent anàlisi a tal efecte a ARCHILÉS, Ferran: "Absència i persistència. L'estudi de la nació i el nacionalisme", en Ferran Archilés (ed.), *La persistència de la nació. estudis sobre nacionalisme*, València, Afers/Universitat de València, 2014, pp. 9-43.

atenció sobre com funciona la nació en tant que categoria d'identitat, artefacte polític i marc de referència. Especialment des que Benedict Anderson llançà la seua definició de la nació com a comunitat imaginada², els treballs dedicats a estudiar el nacionalisme han tendit a concedir una importància central al paper de la cultura en el funcionament d'aquesta ideologia i en els processos de construcció de les nacions, atès que aquestes s'entenen com un artefacte polític, però també, i de forma molt important, cultural.

Amb el punt de partida de la nació com a producte social construït resultat de la implicació de postulats polítics i culturals, per un costat, s'invalida la distinció entre possibles models de nació —i per tant de nacionalismes— purament cívics o polítics i d'altres ètnics o culturals. L'existència de nacions construïdes sobre models estrictament cívics no s'ha donat històricament, sinó que, en tots els casos, factors culturals i construccions historiogràfiques s'han vist també implicats³.

Per un altre costat, la noció de comunitat imaginada ha donat peu a la definició del nacionalisme com a formació discursiva. Així, aquesta tesi s'acull, d'acord amb Craig Calhoun, a la concepció del nacionalisme com al tipus de retòrica que permet els individus i agents col·lectius pensar, experimentar i formular les seues vivències i aspiracions en termes d'identitat nacional. El nacionalisme com a formació discursiva contindria, amb major o menor intensitat, una sèrie d'elements com, en primer lloc, la limitació del territori i/o de la població; en segon lloc, la idea de la nació com a unitat indivisible; en tercer lloc, la noció de sobirania i la legitimació del poder polític únicament si compta amb el suport de la voluntat popular o serveix als interessos del poble; en quart lloc, l'aposta per la participació popular en els afers col·lectius; en cinquè lloc, l'equiparació dels individus dins la comunitat nacional; en darrer lloc, la creença en una cultura compartida —en la qual la llengua sol ocupar un espai destacat— i en una ascendència i història comuna que doten la comunitat d'uns lligams considerats

---

² ANDERSON, Benedict: *Comunitats imaginades. Reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*, Catarroja/València, Afers/Universitat de València, 2005 (primera edició en anglès l'any 1983). Igualment significativa va ser l'aportació en la línia de la concepció culturalment construïda de les nacions de HOBSBAWM, Eric i RANGER, Terence (eds.): *L'invent de la tradició*, Vic, Eumo, 1988 (primera edició en anglès l'any 1983).

³ KUZIO, Taras: "The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework of understanding nationalism", *Ethnic and Racial Studies* 25 (2002), pp. 20-39. Existeix traducció al català a KUZIO, Taras: "El mite de l'estat cívic. Una anàlisi crítica de la teoria de Hans Kohn per entendre el nacionalisme", en Ferran Archilés (ed.), *La persistència de...*, pp. 211-239.

especials i amb profunditat temporal⁴. Com es veurà al llarg d'aquesta investigació, el discurs del socialisme espanyol durant la II República estigué completament immers dins aquesta narrativa.

A més, la definició del nacionalisme com a formació discursiva es recolza també en la visió de la nació com a narració⁵. Tot seguint la noció encunyada per Homi Bhabha, els treballs del grup d'investigació dirigit per Stefan Berger han desenvolupat, especialment en el camp de la historiografia —però no de forma exclusiva—, la concepció de la nació com un constructe que pren forma a partir de les narratives sobre la pertinença i l'ésser nacional, les quals són constantment contestades i canviants al llarg del temps i l'espai. Efectivament, les narratives nacionals, malgrat la seua aspiració a l'homogeneïtat, són sempre travessades per variables com les territorials, socials i de gènere igualment construïdes discursivament i històricament. Aquesta caracterització enllaça amb la concepció de les identitats col·lectives com a construccions històriques inestables, en permanent (re)elaboració a través dels discursos, les pràctiques, la simbologia⁶.

Des de la definició de nacionalisme amb què es treballa a partir d'ara, d'acord amb Umut Özkirimli, és possible afirmar que aquest representa una forma d'entendre i interpretar significativament la *realitat* a través de la qual els individus experimenten el món que els envolta⁷. Amb això es pretén subratllar que, com ha afirmat Ferran Archilés, el nacionalisme es filtra i tenyeix el conjunt de l'experiència social⁸. En conseqüència, aquesta perspectiva pretén defugir definicions centrades estrictament en els postulats polítics explícits que impedeixen copsar el funcionament del nacionalisme com a construcció ideològica i cultural. Això és especialment important en el cas, com

---

⁴ CALHOUN, Craig: *Nacionalisme*, Catarroja/València, Afers/Universitat de València, 2008, especialment pp. 16-19 (primera edició en anglès l'any 1997).

⁵ BERGER, Stefan: "Narrating the Nation: Historiography and other genres", en Stefan Berger, Linas Eriksonas i Andrew Mycock (eds.), *Narrating the Nation. Representations ins History, Media and the Arts*, Berghan Books, Oxford/Nova York, 2008, pp. 1-16.

⁶ HALL, Stuart: "Who needs «identity»?", en Stuart Hall i Paul du Gay (eds.), *Questions of cultural identity*, Sage, Londres, 2005, pp. 1-17.

⁷ ÖZKIRIMLI, Umut: *Contemporary debates on nationalism. A critical engagement*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2005, p. 30.

⁸ ARCHILÉS, Ferran: "¿Experiencias de nación? Nacionalización e identidades en la España restauracionista (1898-c. 1920)", en Javier Moreno Luzón (ed.), *Construir España. Nacionalismo español y procesos de nacionalización*, Madrid, CEPC, 2007, pp. 127-151.

és el d'aquesta tesi, de l'estudi d'un nacionalisme amb estat, atès que la seua presència sol diluir-se en un ample ventall d'opcions polítiques i manifestacions culturals.

Finalment, i lligat al darrer aspecte comentat, el concepte de nacionalisme banal del sociòleg Michael Billig, d'una banda, ha posat de manifest la presència i (re)producció del nacionalisme en l'esfera social⁹; i, d'una altra banda, ha proporcionat una via més ampla per al seu estudi a través de la qual intentar tant accedir a les possibles vivències quotidianes de la nació, com esgrimir un quadre més complet sobre la participació i inserció en el discurs nacionalista dels diferents agents socials. Si l'expressió banalitzada del nacionalisme pot indicar la naturalització, l'assumpció de la lògica de la construcció ideològica del nacionalisme, la seua presència en els discursos i pràctiques d'un moviment polític esdevindrien un indicador important del grau de la seua inserció en aquella. Així mateix, per a aquesta investigació resulta de gran interès i utilitat la conceptualització del llenguatge com a un dels elements que està poblat per marcadors banals de la nació, els quals mostren la participació de l'emissor del discurs del nacionalisme i, al mateix temps, col·laboren a difondre aquell discurs. Es tractaria d'un mecanisme no necessàriament conscient ni intencionat, però en cap cas innocent ni ineficaç.

Aquest plantejament teòric enllaça amb la metodologia proposada centrada a analitzar el discurs socialista. Així, cal insistir que la present investigació no abraça la qüestió de la recepció dels discursos, sinó que es limita a estudiar els seus components i, a tot estirar, aventurar algunes inferències lògiques. Això no obstant, s'ha de destacar la utilitat i importància d'aquest enfocament a l'hora d'apropar-se a l'estudi de les cultures polítiques, en aquest cas la socialista¹⁰.

---

⁹ BILLIG, Michael: *Nacionalisme banal*, Catarroja/València, Afers/Universitat de València, 2006 (primera edició en anglès l'any 1995). Sobre la recepció i aplicació del concepte de nacionalisme banal en la historiografia espanyola, QUIROGA, Alejandro: "Michael Billig en España. Sobre la recepción de *Banal nationalism*", en Pilar Folguera *et alii* (eds.), *Pensar con la Historia desde el siglo XXI. Actas del XII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Madrid, UAM Ediciones, 2015, pp. 4109-4126.

¹⁰ CRUZ, Rafael: "La cultura regresa a primer plano", en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Editorial, 1997, pp. 13-34. Un repàs sobre les diferents formes d'entendre el concepte de cultura política des de la historiografia a CABRERA, Miguel Ángel: "La investigación histórica y el concepto de cultura política", en Manuel Pérez Ledesma i María Sierra (eds.), *Culturas políticas: teoría e historia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2010, pp. 19-85.

En aquest sentit, el concepte de cultura política ha generat una bibliografia quasi inabastable. Aquesta tesi doctoral s'acull a la definició realitzada per Serge Bernstein, d'acord amb la qual la cultura política seria el resultat d'una construcció històrica que donaria peu a una visió compartida del món, del seu passat i del futur desitjat, que s'expressa mitjançant un discurs que implica tant formulacions discursives com simbòliques, rituals i pràctiques¹¹. D'aquesta manera, dita conceptualització, tot sent conscients de la importància dels condicionaments materials, resulta útil per a acostar-se des de l'estudi del llenguatge al moviment socialista espanyol, als codis i ferramentes culturals a través dels quals els seus membres interpretaven la *realitat*.

Així, cal destacar que la historiografia espanyola ha apuntat a la viabilitat i necessitat d'estudiar el llenguatge, entès com a via d'interpretació significativa i constructora de l'experiència¹², i, a través d'aquest, posar atenció sobre qüestions com, entre altres, el vocabulari, la iconografia o les pràctiques rituals i d'oci¹³.

Per tant, la concepció del nacionalisme com a formació discursiva i la importància del llenguatge en l'estudi de les cultures polítiques i les identitats col·lectives habilita i dona valor a la metodologia emprada. Per un costat, aquesta perspectiva permet subratllar la importància dels mecanismes informals, no dependents de les institucions oficials de l'estat, en la construcció de la comunitat imaginada i en la conversió de la formació discursiva del nacionalisme en marc significatiu. Això no vol dir rebaixar la importància de factors com l'escolarització o el servei militar —per citar dos dels casos més coneguts— en la (re)construcció i difusió de les identitats nacionals. Tanmateix, aquest plantejament permet valorar el paper que moviments i cultures polítiques de masses com la socialista pogueren jugar en la socialització de la idea de nació¹⁴.

---

¹¹ BERNSTEIN, Serge: "La culture politique" en Jean Pierre i Jean François Sirinelli (dirs.), *Pour une histoire culturelle*, Paris, Seuil, 1998, pp. 371-386.

¹² CABRERA, Miguel Ángel: *Historia, lenguaje y teoría de la sociedad*, Madrid, Ediciones Cátedra, 2001.

¹³ En el cas del socialisme, DE LUIS MARTÍN, Francisco i ARIAS GONZÁLEZ, Luis: "«Mentalidad» y «cultura» obrera en la España de entresiglos: vindicaciones, planteamientos e incertidumbres historiográficas", *Historia Contemporánea* 24 (2002), pp. 389-427.

¹⁴ El creuament entre l'estudi de les cultures polítiques i el nacionalisme ha estat aplicat en diferents capítols dels volums que componen la col·lecció sobre Història de les cultures polítiques a Espanya i Amèrica Llatina impulsada pel grup d'investigació *Red Temática de Historia de las Culturas Políticas* y

Així, la present investigació es basa en un estudi sistemàtic del llenguatge socialista desplegat a un ample i divers conjunt de la seua premsa. Per un costat, l'aproximació al discurs resulta fonamental per a conèixer els marcs de referència i identitat promoguts des de la cultura política socialista. Certament, d'acord amb Margaret Sommers, la identitat es construeix a través de narratives que permeten els subjectes dotar de sentit allò que succeeix i articular la mobilització social. La presència de la formació discursiva del nacionalisme en el llenguatge —discurs, símbols i pràctiques associades— socialista permetria que, al mateix temps que es promovia la politització social en clau obrera i es forjava la identitat de *classe*, es possibilités l'adquisició d'una determinada identitat nacional.

No necessàriament ni únicament es tracta de cercar grans manifestos i afirmacions explícites de la defensa de la nació i la identitat nacional. La presència quotidiana del nacionalisme adopta formes d'expressió més subtils que contribueixen a la seua (re)producció i difusió social. La formació discursiva del nacionalisme es faria present en la lògica de fons, en el sentit comú indiscutit, que articularia el conjunt del discurs socialista. Així doncs, l'anàlisi cerca mostrar la condició de referent assumit, de matriu de significat, de la comunitat nacional imaginada des de la cultura política socialista. Tot això, a més, es realitza a través d'un estudi de la premsa, la qual tindria un paper clau en la construcció de la comunitat nacional imaginada com a mecanisme que (re)produïa i difonia les narratives sobre la nació en la vida quotidiana.

Relacionat amb aquest darrer punt, per un altre costat, la premsa constitueix un testimoni privilegiat per a l'estudi dels marcs de referència i identitat de la cultura política socialista del període republicà. En aquella es desplegaren els grans principis polítics del socialisme, es donava compte de l'activitat interna dels distints organismes i associacions que formaven el moviment socialista i s'interpretaven significativament, d'acord amb els marcs cognitius que informaven la cultura política socialista, els esdeveniments del present. Així, es (re)construïen i difonien els marcs de referència i identitat socialista.

Amb l'objectiu de fer emergir aquells marcs cognitius amb què els socialistes construïen la *realitat*, s'ha fet ús d'un gran nombre de publicacions, una selecció de premsa de diferent natura i abast que apel·lava a un públic potencialment ample. Com s'ha dit, aquesta tesi no s'ocupa explícitament de la recepció dels discursos compresos a la premsa; indagar sobre aquesta qüestió requeriria un altra investigació amb unes fonts probablement distintes. En tot cas, com en qualsevol altra cultura política, la (re)construcció constant de l'individu i el col·lectiu socialista es realitzaria des de l'interior del llenguatge, espais i pràctiques mitjançant les quals s'articulava la cultura política socialista i es generava un mapa compartit sobre la societat present, passada i futura. Així, el que s'intenta posar de manifest són els estris que el socialisme servia a la seua militància per a *experimentar la realitat*¹⁵. Els individus s'apropriarien creativament d'aquells estris, però resulta lícit conjecturar que els quadres integrants del socialisme en bona mesura compartirien els referents discursius i de significat que apareixien als seus òrgans d'expressió.

Així doncs, a partir de les premisses teòriques esbossades, aquesta investigació parteix de la necessitat, tant pel relatiu buit historiogràfic com per la insatisfacció que generen les interpretacions existents, de revisar la relació entre socialisme i nacionalisme durant el període republicà.

Fons i arxius

Respecte a les fonts utilitzades i els arxius consultats, cal esmentar que l'elaboració d'aquesta tesi doctoral s'ha donat en el marc de la consecució d'una beca predoctoral de *Formación del Profesorado Universitario* del Ministeri d'Educació, la qual cosa ha permès desenvolupar la investigació en el Departament d'Història Contemporània de la Universitat de València, i en contacte amb els projectes d'investigació *Democracia y culturas políticas de izquierda en la España del siglo XX* (HAR2008-03970HIST) i *Democracia y culturas políticas de izquierda en la España del siglo XX: desarrollos y limitaciones en un marco comparativo* (HAR2011-27559).

---

¹⁵ La proposta analítica per estudiar les *experiències de nació* a ARCHILÉS, Ferran: "Lenguajes de nación. Las «experiencias de nación» y los procesos de nacionalización: propuestas para un debate", *Ayer* 90 (2013), pp. 91-114.

Sota el paraigua de totes aquestes institucions ha estat possible, a través de diferents estades d'investigació, el treball als arxius i biblioteques de l'Hemeroteca Municipal de València, Hemeroteca de la Universitat de València, Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu, Arxiu Històric de Gandia, *London School of Economics*, *Fundación Francisco Largo Caballero*, *Fundación Pablo Iglesias*, *Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional* i del *International Institute of Social History*. Això ha facilitat, a més, que aquesta tesi pugui aspirar a l'obtenció de la Menció Internacional.

A partir de les visites als arxius citats, per a dur a terme aquesta investigació s'ha recorregut, principalment, a l'estudi de la premsa periòdica socialista. En aquest sentit, la font principal d'estudi ha estat *El Socialista*, com a portaveu oficial del Partit Socialista. A més, també han estat analitzades altres publicacions que, durant el període republicà, intentaren esdevenir la veu del socialisme com *Democracia*, rotatiu del sector besteirista impulsada per Andrés Saborit, i *Claridad*, òrgan d'expressió del caballerisme.

Al marge d'aquestes publicacions, s'ha recorregut a altres que, en principi, estarien dirigides a un determinat sector de la militància socialista com *Renovación*, òrgan de les *Juventudes Socialistas* (JJSS), *El Obrero de la Tierra* i *Trabajadores de la Enseñanza*.

Així mateix, s'ha fet ús d'un ample ventall de premsa impulsat per les nombroses agrupacions socialistes per a cobrir, tant com ha estat possible, la geografia del socialisme espanyol com, entre altres: *La Lucha de Clases* (Bilbao), *¡Adelante!* (Terol), *Justicia* (Linares), *Democracia* (Jaen), *El Obrero Balear* (Palma de Mallorca), *El Momento* (Vivero), *República Social* (València), *El Popular* (Gandia), *Avance* (Las Palmas de Gran Canaria).

També han format part de les fonts primàries diferents obres produïdes pels dirigents socialistes, així com la revista intel·lectual *Leviatán*, la qual es convertí, al caliu dels enfrontaments pel control de les organitzacions socialistes, en representant de la facció seguidora de Francisco Largo Caballero.

La quantitat i diversitat de les fonts emprades permet fonamentar sobre bases sòlides les anàlisis proposades i les conclusions que d'aquelles anàlisis s'extrauen. La

presència de la narrativa nacionalista espanyola i dels referents de la identitat nacional es troba en el conjunt de les publicacions consultades, des de les representants dels òrgans centrals del Partit Socialista a les de les agrupacions socialistes de ciutats de mitjana població, tot passant per publicacions de caire intel·lectual. Això apunta a un grau elevat d'acceptació del discurs i la identitat nacional espanyola que podria ser compartit des de les bases a la direcció del socialisme.

Per a tancar aquesta introducció voldria deixar constància dels deutes concrets al llarg dels anys d'elaboració d'aquesta tesi.

Els primers agraïments, per tant, s'han de dirigir al Departament d'Història Contemporània de la Universitat de València, on he estudiat i treballat des de fa ja més de deu anys. Directament o indirectament tant el departament, com a institució, com tots els seus membres han ajudat a fer que aquesta investigació haja pogut arribar fins ací. He de donar les gràcies en particular al professor Manuel Martí, per encarregar-se d'enderrocar totes les meues certeses i iniciar-me en aquest camí; a Albert Girona, per la seua dedicació quan encara aquesta tesi no era més que un projecte llunyà; a Nuria Tabanera, Javier Navarro, Julián Sanz i Marta García Carrión per l'ajuda i els consells que han enriquit l'estudi realitzat; a Aurora Bosch, per preocupar-se tant pels qui ens hem format com a becaris en els projectes que dirigeix. No menys important ha estat el suport que han proporcionat els professors i amics Sergio Valero i Antonio Calzado, els quals, ara a altres departaments, han contribuït tant a millorar la present tesi amb els seus coneixements i paciència per suportar l'autor.

Menció a banda mereixen Ana Aguado i Ferran Archilés per acceptar la direcció d'una investigació que a ells deu, principalment, tot allò que de positiu conté. Els esforços que han dedicat a conduir pel bon camí el treball que ací es presenta, i la implicació que han mostrat a nivell personal amb mi, no els la podré compensar. Haver treballat amb ells ha estat un plaer que espere haja sigut compartit.

Així mateix, he d'agrair, com a companys de treball, però també com a amics, a les diferents promocions de becaris amb qui he compartit moltes hores de treball i despatx i algunes de descans.

Fora dels cercles acadèmics no puc deixar d'agrair als amics de tota la vida, i als més recents, tant la seua constant voluntat per apartar-me dels quefers de la investigació, com la seua comprensió davant les meues negatives a fer-ho.

Finalment, el major agraïment va dirigit al meu cercle més pròxim. Els meus pares perquè els seus continuats sacrificis han estat els pilars imprescindibles per a que una persona d'origen socioeconòmic humil haja pogut formar-se en els nivells educatius superiors de l'ensenyament públic. El seus desvetllaments, treballs, ensenyances i estima estan inclosos en aquesta investigació, que també els pertany a ells encara que només la signe jo. També a Ximo, Míriam i la canalla per alegrar-me i implicar-se sempre. Per últim, a Patri, per acompanyar-me abans, durant i després d'aquest procés i fer que tinga sentit.

I PART. L'ESTAT I LA NACIÓ EN EL SOCIALISME ESPANYOL

CAPÍTOL 1. ESTAT DE LA QÜESTIÓ: SOCIALISME I NACIONALISME DURANT PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

Amb l'objectiu de situar la present investigació, al llarg d'aquest capítol es repassa com s'ha conceptualitzat la relació entre el moviment obrer, la qüestió nacional i el nacionalisme, amb especial atenció al cas del socialisme. Així, en primer lloc, es posa atenció sobre els treballs que s'han ocupat de la citada matèria des de la historiografia europea; i, en segon lloc, s'aprofundeix en el cas espanyol.

D'entrada, no obstant, resulta útil presentar la visió sobre aquesta temàtica recollida per tres enciclopèdies sobre el nacionalisme. En aquesta direcció, l'obra dirigida per Andrés de Blas, amb un enfocament centrat al cas espanyol, contempla una veu sobre el socialisme i el nacionalisme català en la qual s'expliquen les complicades relacions entre ambdós moviments¹⁶. En aquest sentit, s'apunta l'oposició inicial del PSOE a les propostes catalanistes, els esforços infructuosos des del socialisme català per donar cabuda en el partit a aquelles demandes des de la dècada del 1910 i, després d'una temporal acceptació de la fórmula de la confederació republicana de nacionalitats ibèriques, el tancament en banda del PSOE en posicions *ortodoxes* de rebuig al catalanisme. En aquesta descripció, tanmateix, es troba absent qualsevol referència a l'adscripció nacional del Partit Socialista o a possibles influències del nacionalisme espanyol en el seu posicionament.

A més d'això, i encara que no referides al cas socialista, hi ha dues entrades sobre el comunisme i la qüestió nacional a Espanya i el comunisme i el nacionalisme¹⁷. En la primera es contemplen uns antecedents al voltant dels quals s'afirma la subordinació de la qüestió nacional als interessos de la lluita proletària i com aquesta desembocaria en una actitud oscil·lant, entre el rebuig a atendre a la variable nacional i la seua instrumentalització, per part de Karl Marx i Friedrich Engels. Posteriorment, el socialisme de la II Internacional mantindria aquella visió, tot i que amb aportacions teòriques per part de l'austromarxisme sobre el concepte de nació i l'articulació de les

---

¹⁶ DE BLAS, Andrés (dir.): *Enciclopedia del nacionalismo*, Madrid, Tecnos, 1997, pp. 485-488.

¹⁷ *Idem*, pp. 92-95 i 95-98.

nacionalitats mitjançant els principis de territorialitat i personalitat, així com amb l'aposta de Lenin i Stalin pel dret d'autodeterminació nacional, que en cap cas eximia de sostenir la prioritat de la lluita de classes. En referència al comunisme espanyol, per als temps de la II República, l'obra assenyala l'adscripció general del comunisme català a un model nacional federal com el de la Unió Soviètica. Així mateix, es destaca la definició nacional de Catalunya per part de dirigents com Andreu Nin, Joaquim Maurín—divergents, no obstant, en l'acceptació de l'autonomia com a via de construcció del model federal— i Joan Comorera.

Pel que fa a l'entrada de comunisme i nacionalisme, s'observa com l'internacionalisme proletari es confondria en la pràctica amb la defensa dels interessos de la Unió Soviètica a través de la III Internacional, controlada pels comunistes russos. Tanmateix, la identificació dels partits comunistes amb la Unió Soviètica, amb una consegüent desafecció al nacionalisme dels propis països, es trencaria temporalment a causa del pacte de no agressió entre comunistes i nazis l'any 1939, el qual suposava l'abandonament de la política de Fronts Populars. Durant la Guerra Freda, a l'òrbita soviètica continuaria el menyspreu al nacionalisme fins que, a partir de meitat de la dècada del 1950, s'obriria una via tímida i controlada d'enteniment cap a les tendències nacionalistes per a infondre legitimitat popular als règims. Això al nord d'Europa no impediria que el nacionalisme es tornés una arma d'oposició al comunisme, mentre que al sud conduiria a manifestacions xenòfobes i amb cert suport social. Finalment, la *manipulació* del nacionalisme per part del comunisme es faria més manifesta encara al Tercer Món i en les disputes entre Xina i la URSS per augmentar, com a potències, el seu poder en el marc de la Guerra Freda.

Una perspectiva més complexa ofereix la veu de comunisme i nacionalisme referida a l'obra editada per Athena S. Leoussi¹⁸. En aquest cas, s'arranca amb el col·lapse de la II Internacional, resultat de la majoritària adscripció patriòtica del moviment socialista durant la I Guerra Mundial per damunt de la solidaritat de classe. La definició destaca l'ambigüitat de la pràctica comunista atès que perseguiria tant l'eliminació del nacionalisme, com la seua utilització per a adquirir major legitimitat política. Així, el text afirma que, malgrat els preceptes d'igualtat i llibertat nacional de

---

¹⁸ LEOUSSI, Athena S. (ed.): *Encyclopaedia of nationalism*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2001.

la constitució soviètica, el comunisme impulsà una pràctica dirigida, ja abans de la II Guerra Mundial, a l'assimilació de les poblacions heterogènies en la cultura i la llengua russa i a una estreta identificació de la nació russa amb l'estat soviètic. Aquella estratègia, amb tot, no va impedir que als països de l'Europa de l'est, “*nationalism was woven into the communist ideology*”, motiu pel qual “*communist parties themselves were never free of nationalism*”¹⁹.

A més a més, aquesta obra recull una entrada per a classe i nació en la qual se subratlla que aquells conceptes van ser molt freqüentment barrejats per part dels moviments revolucionaris inspirats en alguna versió del marxisme —des de Gramsci a Frantz Fanon, tot passant per la revolució cubana o vietnamita—, amb l'objectiu d'augmentar la seua capacitat mobilitzadora²⁰.

Finalment, Sandrine Kott i Stéphane Michonneau realitzen un recorregut cronològicament ample en la veu socialisme i nacionalisme²¹. Els autors apunten com la visió internacionalista de Marx, Engels i l'Associació Internacional de Treballadors (AIT) subordinava la variable nacional a la classista. Ara bé, també destaquen el fet que aquell internacionalisme, d'una banda, reconeixia les nacions com una fase necessària en el procés de formació de la burgesia i el proletariat; i, d'una altra banda, aquella visió internacionalista trontollaria a partir de la formació de la II Internacional, al voltant de la qual s'articularen partits socialistes que adaptaven el marxisme a les tradicions polítiques i culturals de cada país.

En aquell marc, els socialismes de l'Europa central i oriental van haver d'afrontar la qüestió nacional per a donar resposta, des de l'òptica socialista, a les demandes dels incipients moviments nacionalistes. Així, alguns dirigents socialistes oferiren diferents definicions sobre la nació. Kaustky, mentre concedia la possibilitat d'autonomia per a les nacions dins l'estat austrohongarès, tendí a interpretar les nacions en funció, fonamentalment, del factor lingüístic; Otto Bauer, qui intentà conciliar la lluita nacional i social per a determinats contextos, definí les nacions com a realitats culturals i històriques, comunitats ètniques i culturals al marge del lligam territorial;

---

¹⁹ *Idem*, pp. 33 i 34 respectivament.

²⁰ *Idem*, pp. 25-26.

²¹ KOTT, Sandrine i MICHONNEAU, Stéphane: *Dictionnaire des nations et des nationalismes dans l'Europe contemporaine*, Paris, Hatier, 2006, pp. 341-352.

finalment, Josif Stalin promulgà la definició de nació que acabà per ser canònica en la URSS, segons la qual aquesta fa referència a una comunitat humana estable, històricament constituïda sobre la base de trets lingüístics, territorials, econòmics i físics, que es traduïen en una comunitat de cultura.

Tot seguit, l'obra tracta les polítiques que en matèria nacional desplegaren els països comunistes. En aquest sentit, la Unió Soviètica passà d'un inicial impuls i respecte cap a la diversitat, tant per motius instrumentals com ideològics, a un model amb diferències de drets i tractament per a les distintes nacionalitats reconegudes pel règim, sense seguir un mateix criteri en tots els casos. Ara bé, aquella política estava exempta de la politització dels ens definits com a nacionalitats i, a partir de meitat de la dècada del 1930, el comunisme soviètic va virar a favor de polítiques de russificació. Per al cas d'altres països comunistes, els autors afirmen que el nacionalisme postsoviètic no va ser tant el resultat de la repressió com de la seua incentivació durant el període de la Guerra Freda.

Al marge de l'evolució soviètica, el comunisme europeu també participaria de la ideologia nacionalista a través de la política dels Fronts Populars i el seu lligam entre antifeixisme i patriotisme. Això conduiria, posteriorment, a la conversió del nacionalisme en un component important del comunisme —tot exemplificat en el cas francès. De manera que es conclou que

L'internationalisme prolétarien, au fondement du mouvement socialiste européen, cède rapidement la place à des socialismes nationaux, parfois même nationalistes. La III Internationale et le mouvement communiste, bien qu'ils aient affirmé à plusieurs reprises leur attachement à l'internationalisme, ne résistent pas d'avantage à la puissance des logiques nationales²².

Fet i fet, aquestes obres de referència mostren un tractament desigual de les relacions entre el moviment obrer d'inspiració socialista i comunista amb el nacionalisme. Mentre que en la primera el nacionalisme apareix en tot moment com un element exogen al moviment obrer, en les dues darreres es mostra una relació més intricada d'acord amb la qual tant la socialdemocràcia com el comunisme, ja des de finals del segle XIX, no van restar aliens al nacionalisme.

---

²² *Idem*, p. 351.

1.1. Socialisme i nacionalisme en la historiografia europea

Respecte als estudis en què la historiografia europea s'ha ocupat del binomi socialisme i nació, cal dir que no es tracta, en aquest sentit, d'esgotar la bibliografia existent, sinó d'observar alguns treballs i arguments de referència. D'aquesta manera, Hèlene Carrère proporcionà un dels primers acostaments l'any 1965²³. El text de Carrère girava al voltant de l'enfocament socialista vers el nacionalisme des de l'aparició del Manifest Comunista fins als temps posteriors a la II Guerra Mundial. Per a l'autora, en un primer moment, Marx i Engels lligaren les variables de classe i nació atès que, tot tenint en ment els casos de Gran Bretanya, França i Alemanya, consideraven que el desenvolupament d'estats grans amb possibilitats d'establir un capitalisme fort facilitava l'avanç cap a la revolució proletària. Això suposava que, a excepció del cas polonès, Marx i Engels desestimaren les demandes de les minories nacionals dins estats majors. Tanmateix, a partir de la dècada del 1860, i amb el conflicte d'Irlanda de fons, els fundadors del socialisme científic ampliaren la seua perspectiva sobre la viabilitat dels moviments nacionalistes, però únicament es considerava adequat que els socialistes donaren suport als nacionalismes si això acostava, d'una manera o d'una altra, l'arribada del socialisme.

Posteriorment, la flexibilitat que l'autora apreciava en els plantejaments de Marx es perdria al caliu dels debats en el si de la II Internacional. En aquest sentit, l'austromarxisme i els bolxevics intentarien oferir definicions més o menys tancades del fenomen nacional i, així, proporcionar una política vàlida per a adoptar en tots els casos.

L'article de Carrère analitzava el període d'entreguerres a través del bolxevisme. En aquest cas, l'autora destacava el tacticisme amb què tant Lenin com Stalin tractaren les demandes dels nacionalismes no russos, de manera que els donaren suport quan els va ser necessari per a assentar el règim comunista a Rússia, però se'ls negà el dret a l'autodeterminació i la secessió tant prompte com es requerí la consolidació del comunisme front al món capitalista. A més a més, l'autora destacava que amb Stalin s'impulsà un nacionalisme soviètic rus poc respectuós amb els nacionalismes no russos

---

²³ CARRÈRE, Hèlene: "Comunisme i nacionalisme", *Quaderns d'alliberament* 1 (1977), pp. 25-65. El text original en francès, "Communisme et nationalisme", *Revue Française de Science Politique* 3 (1965).

i que, amb l'amença feixista, la Unió Soviètica imbuí de sentit nacional la lluita antifeixista arreu d'Europa.

Finalment, Carrère assenyalava que el nacionalisme rus no desaparegué a partir de la fi de la II Guerra Mundial, sinó que es consolidà front a la diversitat interior de la URSS i, també, front al món exterior no soviètic.

Aquest article ressenyat aparegué publicat en llengua castellana el mateix any junt amb altres texts²⁴. En aquella edició, al marge d'una anàlisi de Carrère sobre la teoria de l'autodeterminació de Lenin que remarcava el seu tacticisme, Yvon Bourdet exposava els acostaments al fenomen nacional per part de Karl Renner i Otto Bauer, els quals compatibilitzarien la unitat estatal austrohongaresa amb l'aposta pel respecte de les particularitats culturals dels pobles que la composaven. A més, Bourdet contraposava aquella visió amb l'èmfasi que Stalin posaria en la continuïtat territorial en la definició de les nacions i, també, apuntava el tacticisme amb què s'emprà la proclama d'autodeterminació per part dels bolxevics. Per últim, s'incloué un text de Miquel Barceló que reflexionava sobre l'actualitat espanyola del moment, marcada pels debats sobre l'articulació del poder territorial de l'estat, i com la falta de reflexió sobre la nació des del marxisme estaria facilitant l'assumpció de visions ètniques, perennes, de les nacions.

Un altre treball consagrat a la relació entre el marxisme i el nacionalisme va córrer a càrrec de Horace B. Davis²⁵. L'autor va aprofundir en el pensament i les propostes polítiques de Marx i Engels per a esbrinar el seu posicionament en torn a la nació i el nacionalisme i, a més, observar si en aquelles hi havia rastres de nacionalisme. Davis afirmava la condició secundària de les reflexions sobre la nació i el nacionalisme en els constructors del socialisme científic i que, amb això, haurien deixat un llegat poc clar per a marcar l'actuació del posterior moviment obrer. Fins i tot observava Davis que, en alguns moments, Marx i Engels, però també Bakunin, pogueren actuar i opinar com a nacionalistes inconscients —la condició de nacionalista sí era atribuïda per

---

²⁴ CARRÈRE, Helène: *Comunistas y/o nacionalistas*, edició de Miquel Barceló, Barcelona, Cuadernos Anagrama, 1977. Al marge del text del 1965, la resta de treballs provenien de principis de la dècada del 1970.

²⁵ DAVIS, Horace B.: *Nacionalismo y socialismo*, Barcelona, Ediciones Península, 1972. La primera edició en anglès de l'any 1965.

l'autor a dirigents com Ferdinand Lassalle o, en part, a Bauer i Renner²⁶. Aquella relativa ambigüitat, de fet, s'estendria també a la qüestió colonial, davant la qual els seguidors de Marx estigueren dividits i no faltaren dirigents socialistes obertament favorables a l'imperialisme europeu, com Eduard Bernstein.

Dos dels punts més originals de l'obra van ser l'acostament de l'autor, d'una banda, al lloc que ocupava la nació en la societat futura projectada per Marx; i, d'una altra banda, al posicionament de diferents partits de la II Internacional front a la I Guerra Mundial. Pel que fa al darrer punt, l'autor destacava l'existència de corrents antipatriòtics representats per socialistes com Gustave Hervé, però posava de manifest com l'antimilitarisme compartit per bona part dels diferents socialdemòcrates es compatibilitzava sovint amb la legitimació d'una guerra nacional defensiva, cosa que facilitaria en molts casos la seua participació en l'esforç bèl·lic. En efecte, per a Davis existien al si del socialisme francès, anglès, alemany i italià corrents patriòtics i, a més a més, la II Internacional no deixaria de ser un organisme compost per partits nacionals que tendrien a la defensa de les posicions dels seus països. L'autor conclouïa que, a les portes de la I Guerra Mundial,

*El nacionalismo se había convertido en un sistema de vida, lo mismo para la clase obrera que para los demás, hasta el punto de que los obreros que hablaban de internacionalismo practicaban corrientemente el nacionalismo. Incluso violentos antipatriotas como Hervé se convirtieron en nacionalistas cuando los ánimos disminuyeron*²⁷.

Quant al paper de la nació en la societat comunista, segons Davis, Marx, lluny de creure en la seua desaparició, hauria sostingut que la nació seria la base necessària de l'internacionalisme futur, aquella era un element necessari en la revolució proletària i no estava cridat a esvaïr-se posteriorment. L'autor, tot i reconèixer la vaguetat de Marx en aquell aspecte, sostenia que la revolució proletària pregonada per Marx acabaria amb l'estat de classe burgès, però la posterior societat sense classes no hauria d'excloure la nació com a principi d'organització social.

En la línia dels treballs anteriors, Georges Haupt, Michael Lowy i Claudie Weill van sistematitzar la visió marxista sobre el fet nacional, en referència sobretot als temps

---

²⁶ Aquets últims eren considerats nacionalistes *culturals*, per a fer referència a l'absència de tendències agressives i xovinistes en els seus postulats.

²⁷ DAVIS, Horace B.: *Nacionalismo y socialismo...*, p. 175.

anteriors a la I Guerra Mundial²⁸. Les anàlisis crítiques d'aquells autors es dedicaren a posar en context i subratllar l'existència de reflexions sobre la qüestió nacional en la tradició marxista, tot i que en bona mesura marginals i poc sistemàtiques. Així, a grans trets, Marx i Engels lligaren la qüestió nacional a la fase capitalista i al domini de la burgesia, de manera que la lluita de classes estava cridada a superar-la i els proletaris no havien de prendre part en disputes d'aquella natura. No obstant, com ja havia indicat Carrère, el fenomen nacional es concebia com un període necessari en el decurs històric humà per a l'establiment del comunisme. Per tant, les demandes nacionals van ser afrontades des d'un punt de vista instrumental, en funció de si s'entenia que propiciaven la lluita proletària o la complicaven; "la unitat nacional no és pas un objectiu per ell mateix, no és més que un valor instrumental, en la mesura que el seu acompliment permet a la classe obrera de concentrar-se en els seus veritables interessos de classe"²⁹.

Aquells plantejaments, desplegats al compàs del sorgiment dels diferents conflictes nacionals durant la segona meitat del segle XIX, van ser reinterpretats pels marxistes de la II Internacional. Segons els autors, a partir d'aquella centúria, uns pocs dirigents socialistes intentaren donar resposta a la conflictivitat nacional des del marxisme, en un context d'extensió dels partits socialistes i de creixement d'aquella problemàtica a Europa central, de l'est i Balcànica. Amb tot, això no posà en perill la continuïtat de l'internacionalisme intransigent, representat per socialistes com Josef Strasser i Anton Pannekoek.

Així, Karl Kautsky apostava perquè el moviment obrer prengués part en les lluites nacionals quan afavorien el desenvolupament democràtic i, per tant, el de la lluita obrera. Altrament, Rosa Luxemburg defensava que aquell no era el combat del proletariat i que, en conseqüència, aquell havia de limitar-se a donar respostes concretes en cada cas —també en funció dels beneficis que això pogués aportar a la lluita de classes. L'austromarxisme de Karl Renner i Otto Bauer, en canvi, pregonava la

---

²⁸ HAUPT, Georges i LÖWY, Michael: *Les marxistes et la question nationale: 1848-1914*, Paris, François Maspéro, 1974. Hi ha traducció al català, tot i que només d'una part de l'obra, HAUPT, Georges i LÖWY, Michael: *Els marxistes i la qüestió nacional (1848-1914)*, Barcelona, Edicions de la Magrana, 1978; la posterior versió en castellà revisada i ampliada, HAUPT, Georges, LÖWY, Michael i WEILL, Claudie: *Los marxistas y la cuestión nacional: la historia del problema y el problema de la historia*, Barcelona, Fontamara, 1982. WEILL, Claudie: *L'Internationale et l'autre. Les relations inter-ethniques dans la II Internationale (Discussions et débats)*, Paris, Éditions de l'Arcantère, 1987.

²⁹ HAUPT, Georges i LÖWY, Michael: *Els marxistes i...*, pp. 15-16.

concessió d'autonomia cultural a les nacionalitats. Finalment, Lenin i el bolxevisme, abans de la I Guerra Mundial, apuntaven al dret d'autodeterminació dels pobles com a via de solució de la qüestió nacional, però sense sortir d'una visió també instrumental de la qüestió nacional.

Això sí, cal destacar que aquells treballs ja assenyalaren l'existència de diferents formes d'entendre la nació des del socialisme, com una visió objectiva per part de Marx i Engels o la lingüística de Kautsky i Otto Bauer. A més, es feia notar que la negativa a prendre en consideració la qüestió nacional sobre la base d'un obrerisme rígid, sovint, s'acompanyava de la identificació amb els estats nació existents com a espai polític legítim—cas dels citats Strasser i Pannekoek— i es projectava un nacionalisme “de les nacions dominants”³⁰. Així mateix, també es va apuntar com alguns dirigents de la II Internacional entenien que la pròpia estructura d'aquell organisme era una expressió de la realitat nacional i, alhora, apuntaven que l'internacionalisme obrer s'arrelava en el fet nacional, en la voluntat de fer de la classe obrera la salvaguarda dels interessos nacionals. Com hauria escrit el socialista romanès M. Gh. Bujor,

Els socialistes creuen, ben justament, que l'existència de pàtries autònomes és necessària per a la humanitat... [Els socialistes no miren pas] de desviar les nacions, ans lluiten per tal d'assegurar la pau entre els pobles perquè és l'única garantia del progrés... Nosaltres desitgem salvaguardar la independència de cadascuna de les nacions perquè altrament no serà pas possible d'establir veritables llaços duradors entre els pobles, relacions a les quals cada nació aportarà el tribut de la pròpia cultura en el concert de la civilització humana³¹.

A més d'aquelles obres pioneres, s'ha de destacar l'obra de George L. Mosse sobre la conversió de la nació en referent sacralitzat de la política a l'Alemanya anterior al nazisme, pel pes que va adquirir posteriorment en la historiografia³². Tot i que l'autor cercava les bases de la visió política i cultural del nazisme en les transformacions socioculturals ocorregudes a Alemanya des de finals del segle XIX, la fórmula de la nacionalització de les masses amb què treballava Mosse ha estat assumida per a designar el procés de difusió de la identitat nacional entre la població a partir d'aquella cronologia.

---

³⁰ HAUPT, Georges, LÖWY, Michael: *Els marxistes i...*, p. 42.

³¹ Citat a *Idem*, p. 47.

³² MOSSE, George L.: *La nacionalización de las masas: simbolismo político y movimientos de masas en Alemania desde las Guerras Napoleónicas al Tercer Reich*, Madrid, Marcial Pons, 2005. L'obra va ser publicada per primera vegada l'any 1975.

El que resulta d'interès per a aquesta investigació és que l'historiador alemany apuntava que en les pràctiques polítiques i culturals del moviment obrer la nació, el poble germànic, va ser un referent freqüent. Aquelles pràctiques no s'allunyaven massa de les d'altres organitzacions burgeses i nacionalistes, de manera que col·laboraren en certa manera a la mitificació i sacralització de la nació.

El nexa entre el moviment obrer i el nacionalisme va ser estudiat, a més des del marxisme, per Eric J. Hobsbawm³³. La seua obra *Nations and nationalism since 1780* recollia en bona mesura les investigacions que a tal efecte havia dut a terme l'autor durant les dècades precedents³⁴. Hobsbawm argumentava que la percepció del nacionalisme i el socialisme com a mútuament excloents no seria certa. Per al britànic, aquell punt de vista es podria basar en l'atac del primer al segon per la seua condició classista i internacionalista durant les dècades prèvies a la I Guerra Mundial; però, això amagaria una realitat més complexa, encara que en determinats contextos identitat nacional i identitat de classe es confrontaren —i l'autor apuntava que la segona solia cedir a la primera.

D'acord amb Hobsbawm, la identitat de classe i la nacional no exigirien necessàriament lleialtats excloents. De fet, el socialisme acabaria sent, en molts casos, la via política reeixida d'expressió de demandes nacionalistes i, també, el moviment a través del qual gran part de la població adquiria la condició ciutadana. En aquest sentit, Hobsbawm sostenia que l'estat nacional seria el marc de les accions col·lectives obreres, que la classe obrera tendí *naturalment* a identificar-se amb organitzacions d'abast nacional i que prenién la nació com a marc³⁵.

Així mateix, l'autor destacava que durant la dècada del 1930 el moviment obrer socialista i comunista es va apropiat del referent patriòtic en la lluita contra el feixisme, tot trencant amb la tradició internacionalista de la II i la III Internacional. Segons Hobsbawm, aquella operació va ser possible gràcies al relatiu abandonament del

---

³³ Es pot seguir la trajectòria de Hobsbawm en aquest camp a MATTHEWS, Wade: "Class, nation, and capitalist globalization: Eric Hobsbawm and the national question", *International Review of Social History* 53 (2008), pp. 63-99.

³⁴ HOBSBAWM, Eric J.: *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, Crítica, 1998. Primera edició en anglès de l'any 1990.

³⁵ HOBSBAWM, Eric J.: "Tradicions massificadores: Europa 1780-1914", en Eric J. Hobsbawm i Terence Ranger (eds.), *L'invent de la...*, pp. 247-288, concretament p. 248.

referent nacional per part de la dreta, tendent a enaltir referents polítics forans com el feixisme. A més a més, el patriotisme obrer no contradeia l'internacionalisme proletari ni suposava abandonar les connotacions socials del seu ideari. En aquest sentit, l'historiador indicava que en l'internacionalisme obrer no hi hagué una absència de consciència nacional ni un cosmopolitisme que negara les nacions³⁶.

Posteriorment, dues obres de finals de la dècada del 1990 evidencien un gran canvi en els estudis sobre la relació entre socialisme i nacionalisme. Per un costat, Patrick Pasture i Johan Verberckmoes indicaren el predomini en les investigacions sobre el moviment obrer i el nacionalisme d'una visió que oposava ambdós elements de forma excloent³⁷. Aquells plantejaments mantindrien una visió reduccionista tant del moviment obrer com del nacionalisme. En conseqüència, entre altres coses, es marginaven les diferents corrents de l'obrerisme i es tendia a menystenir, o considerar fora de la norma, els freqüents creuaments entre identitats de classe, nació, regió i religió.

Sobretot a partir de la dècada del 1980, aquell paradigma hauria estat revisat a l'abric de distintes investigacions centrades a observar la integració en la nació del moviment obrer, especialment en la seua versió socialdemòcrata, a través de l'aposta per aconseguir millores socials des de l'estat i la construcció posterior de l'estat del benestar³⁸.

Així mateix, Pasture i Verberckmoes, insistiren a assenyalar que l'internacionalisme socialista no havia d'estar necessàriament en confrontació amb completa amb el nacionalisme. Per als autors, les visions que concebien ambdós elements com a inconciliables manifestaven una percepció del nacionalisme reduïda a les seues manifestacions més reaccionàries i a les derivacions feixistes i autoritàries d'entreguerres. En canvi, els autors subratllaven que els socialdemòcrates del segle XX

---

³⁶ HOBBSAWM, Eric J.: "Working-class internationalism", en Frits Van Holthoon i Marcel Van der Linden (eds.), *Internationalism in the labour movement 1830-1940*, Leiden, Brill Archive, 1988, pp. 3-16.

³⁷ PASTURE, Patrick i VERBERCKMOES, Johan: "Working-Class Internationalism and the Appeal of National Identity: Historical Dilemmas and Current Debates in Western Europe", en Patrick Pasture i Johan Verberckmoes (eds.), *Working-Class Internationalism and the Appeal of National Identity: Historical Debates and Current Perspectives*, Oxford, Berg, 1998, pp. 1-41.

³⁸ Recentment s'ha ocupat d'aquesta qüestió per al cas espanyol, en comparació amb l'entorn europeu, RUIZ TORRES, Pedro: "Política social y nacionalización a finales del siglo XIX y en las primeras décadas del XX", en Ferran Archilés i Ismael Saz (eds.), *La nación de los españoles. Discursos y prácticas del nacionalismo español en época contemporánea*, València, PUV, 2012, pp. 15-38.

pogueren identificar el nacionalisme com un moviment d'alliberació i, així, apostar per convertir la nació en la pàtria dels proletaris —un espai democràtic i plural— gràcies a l'existència de corrents nacionalistes liberal progressistes provinents de la centúria anterior. Això no obstant, també s'indica al treball de Pasture i Verberckmoes que el moviment socialista no va evitar tendències intolerants, encara que el manteniment de l'internacionalisme habilités una via de resistència al nacionalisme exclouent i racista. Finalment, per als temps posteriors a la II Guerra Mundial, els autors afegien que la nacionalització de la pràctica i el llenguatge del moviment socialista, tant en la vessant política com en la sindical, es va intensificar amb la seua inserció a les estructures de l'estat nació al caliu de la construcció de l'estat del benestar.

Per un altre costat, Stefan Berger i Angel Smith han ofert una sèrie d'idees rellevants per a la present investigació³⁹. En primer lloc, com en el cas anterior, els autors sostenien que els partits socialistes congregats en torn a la II Internacional mostraven bastants punts de continuïtat i contacte amb el nacionalisme liberal més progressista. En segon lloc, això menava a visions sobre el fet nacional no massa distants entre socialistes i liberals, atès que, entre altres coses, no pocs socialistes coincidiren a entendre les nacions com a objectes naturals, basats en essències polítiques, culturals, ètniques o espirituals úniques i, així mateix, podien compartir la visió de la nació com a fase històrica necessària en l'evolució de la humanitat cap a la seua destinació final. En tercer lloc, molt freqüentment, per baix de les apel·lacions internacionalistes, la fidelitat socialista a l'estat nació existent es manifestava en la seua oposició a les demandes polítiques i culturals de regionalismes i nacionalismes alternatius a països com França, Espanya o Alemanya. Finalment, l'adopció de l'estratègia parlamentària reformista hauria proporcionat les condicions per a un acostament entre els partits socialistes i altres partits progressistes no marxistes i donaria peu a la cerca del major suport social possible a través d'una retòrica nacional i populista. De fet, el llenguatge del poble i l'interès nacional, a poc a poc, aniria guanyant pes front al classista. D'aquella manera, el socialisme, progressivament, assumiria la discursiva del nacionalisme, probablement a partir dels punts que li servia el nacionalisme liberal progressista del segle XIX.

---

³⁹ BERGER, Stefan i SMITH, Angel: "Between Scylla and Charybdis: nationalism, labour and ethnicity across five continents, 1870-1939", en Stefan Berger i Angel Smith (eds.), *Nationalism, Labour and ethnicity 1870-1939*, Manchester, Manchester University Press, 1999, pp. 1-30.

Per acabar, el cas francès il·lustra alguns dels punts enunciats sobre l'assumpció del discurs nacionalista per part del moviment socialista. Aquest exemple no està escollit a l'atzar, sinó que adquireix una especial rellevància ja que, cal recordar, el socialisme francès va ser un dels principals referents polítics del socialisme espanyol i una de les fonts a través de les quals assumí el marxisme. Això el converteix en un punt de suport molt útil per a la present investigació, motiu pel qual s'ha parat una atenció particular a les opinions dels dirigents i l'acció desplegada pel *Parti Ouvrier Française* (POF) i la posterior *Section Française de l'Internationale Ouvrière* (SFIO) que aconseguí aplegar la majoria del socialisme francès sota les seues sigles. De nou, no es pretén donar cabuda a la totalitat dels treballs sobre la qüestió, sinó esgrimir una visió general ja que al llarg de la investigació s'acudeix a la bibliografia convenient.

En aquest sentit, Michel Winock, ja l'any 1973, publicà un treball que obertament defensava que l'antimilitarisme, el pacifisme i l'internacionalisme del socialisme francès, molt majoritàriament, no renegava de la pàtria⁴⁰. D'acord amb Winock, el marxisme francès no va oposar la seua doctrina a la nació francesa, sinó que pretenia que l'opció política socialista era l'expressió més fidel dels principis i la tradició revolucionària nacional francesa. D'aquesta manera, per un costat, l'herència revolucionària jacobina va ser reivindicada com a pròpia des del socialisme, el qual, així, es lligava a les proclames universalistes i progressistes del nacionalisme francès; per un altre costat, els noms de Fourier i Saint-Simon foren esgrimits amb tanta o major freqüència que el de Marx per a mostrar les arrels franceses del socialisme.

Certament, segons Winock, des de la dècada del 1890 el POF esgrimia una visió alternativa del patriotisme dominant a França, de denúncia de la utilització agressiva i interessada de la pàtria, la qual en cap cas discutia l'existència de la nació ni rebutjava la defensa nacional, fins i tot armada. Els socialistes francesos amb les seues crítiques a l'ús del referent patriòtic per part dels seus rivals polítics, per tant, construïren un patriotisme alternatiu, però que continuava la visió liberal de la nació com a element digne d'estima. Els punts de contacte amb liberalisme nacionalista de tendència progressista permetien aquella construcció.

---

⁴⁰ WINOCK, Michel: "Socialisme et patriotisme en France (1891-1894)", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 20 (1973), pp. 376-423.

En canvi, el lligam del socialisme francès al nacionalisme ha estat discutit dècades després per Brian Jenkins. Aquest autor sosté que el marxisme francès no va donar mai el pas cap a una política de col·laboració de classes, ni va deixar d'oposar-se a la III República sobre la base de la lluita anticapitalista i internacionalista obrera⁴¹. Jenkins, probablement inspirat en una concepció restringida del nacionalisme, no concedeix major importància al fet que el POF i la SFIO arrelaren la seua proposta política en la narrativa del nacionalisme francès revolucionari i articularen un internacionalisme respectuós amb les diferències nacionals. De fet, Winock ja havia argumentat en el comentat estudi que l'internacionalisme del guesdisme no apuntava contra la nació francesa, sinó contra el patriotisme dels seus rivals polítics.

Molt més convincent resulta la interpretació de Robert Stuart⁴². Aquest historiador fa una anàlisi del socialisme francès de finals del segle XIX en què es palesa l'adscripció del POF al nacionalisme francès. Aquest partit amb freqüència es reclamà autènticament patriota al temps que denunciava la falta de patriotisme de la burgesia i, fins i tot, atacava els anarquistes per mostrar uns principis *antinacionals*. Això ho feien els socialistes, a més, des de dins del discurs nacionalista francès, tot convertint la classe obrera en la materialització de la nació, per a proclamar que la realització de l'ideari socialista significaria el triomf dels principis francesos de Llibertat, Igualtat i Fraternitat. En suma, el socialisme francès, tant el del POF com el de la SFIO, hauria maldat per legitimar-se com a *nacional*, tot movent-se dins la matriu de significat de la narrativa del nacionalisme.

Aquesta vinculació amb el nacionalisme d'arrel revolucionària, a més, no estava exempta de tendències excloents i culturals, com va demostrar Marc Crapez⁴³. Sense arribar a les expressions més xenòfobes —que també havia detectat entre la militància i part dels dirigents socialistes Stuart—, i d'acord amb Ulrike Brummert, el pensament de Jean Jaurès seria una prova del convenciment compartit de bona part de les files socialistes franceses en la *superior* cultura francesa, dins la qual quedaven superades les

---

⁴¹ JENKINS, Brian: *Nationalism in France. Class and Nation since 1789*, London, Routledge, 1990.

⁴² STUART, Robert: *Marxism and national identity. Socialism, nationalism and National Socialism during the French fin de siècle*, Albany, State University of New York Press, 2006.

⁴³ CRAPEZ, Marc: *La gauche réactionnaire. Mythes de la plèbe et de la race dans le sillage des Lumières*, Paris, Berg International, 1997.

manifestacions de les unitats regionals *menors* que s'integraven a França⁴⁴. Segons Jaurès, el camí del progrés exigia que els particularismes locals i regionals restaren integrats en unitats superiors nacionals; des d'aquelles, d'acord amb l'ideari proletari, es construiria l'esfera internacional, en la qual les nacions no eren suprimides, sinó elevades sense perdre la seua independència i el seu *geni* distintiu. Així és que, com s'ha dit, per un costat, sota els principis internacionalistes i l'oposició socialista a demandes polítiques i culturals de moviments regionalistes i nacionalistes alternatius, el socialisme mostrava una adhesió a l'estat nació existent; per un altre costat, la retòrica del nacionalisme, amb el seu corol·lari d'existència *d'essències* nacionals, es filtrava en el llenguatge socialista i els apropiava a la concepció de les nacions com a fets *naturals*, objectius.

En resum, la historiografia expressa pocs dubtes sobre la vinculació entre el moviment socialista i el nacionalisme des de finals del segle XIX i, si més no, durant el primer terç del XX. El panorama general que es dibuixa és el d'uns partits que al compàs del seu creixement social i vocació de participació en les institucions polítiques s'acostaven a la formació discursiva del nacionalisme i podien actuar políticament des de l'interior de la lògica nacionalista. D'aquella manera, les identitats nacionals eren assumides i, sovint, naturalitzades, alhora que la nació se situava en un espai central de la identitat política i cultural. Tot això, evidentment, des de la particular visió de la cultura política socialista, sense abandonar els objectius de transformació social ni l'internacionalisme obrer i, en conseqüència, amb una interpretació i utilització pròpia, i fins a cert punt distintiva, de la discursiva del nacionalisme.

1.2. Socialisme i nacionalisme en la historiografia espanyola

Arribats a aquest punt, és moment d'atendre al tractament que ha rebut la relació entre socialisme i nacionalisme en el cas espanyol per al conjunt del primer terç del segle XX. En aquesta direcció, és possible afirmar que, en general, la historiografia s'ha preocupat de forma preferent per tot allò relacionat amb els models d'estat presents —i absents— en les files del Partit Socialista. Ha estat en el context d'aquelles investigacions que s'han apuntat, sovint de forma col·lateral, reflexions sobre la

---

⁴⁴ BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le particulier dans la pensée de Jean Jaurès: fondements théoriques et analyse politique du fait occitan*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1990.

vinculació del socialisme amb el nacionalisme. Això ha estimulat debats sobre les tendències centralistes, descentralitzadores o federalistes del PSOE, però, en certa manera, ha portat a una menor atenció a la concepció nacional d'aquest.

Així doncs, respecte als estudis centrats principalment a la qüestió de l'estat, probablement el primer acostament des de la historiografia es va deure a la ploma de Xavier Cuadrat. En dos números successius de la revista *L'Avenç* de l'any 1977, aquest autor abraçava el posicionament del PSOE respecte a la qüestió nacional catalana fins l'any 1923⁴⁵. Cuadrat defensava que, a finals del segle XIX i principis del XX, el socialisme espanyol, mogut pel dogmatisme econòmic i l'internacionalisme, va reaccionar contra el catalanisme i el basquisme. Els socialistes consideraven que aquells eren moviments burgesos que distreien els obrers del seu autèntic objectiu revolucionari. En conseqüència, segons l'autor, mentre els anarquistes mostraven una major sensibilitat catalanista, la visió reduccionista i economicista dels socialistes provocà que negaren la lluita catalanista i “caiguessin tot sovint en el parany d'un nacionalisme «espanyolista», de signe reaccionari i opressor”⁴⁶.

No obstant, segons l'autor, alguns socialistes com Juan José Morato observarien la falta d'utilitat del principi de la lluita de classes per a atendre a totes les problemàtiques socials. A més d'això, sobretot, la coalició amb els republicans provocaria que els socialistes situaren la qüestió electoral en primer plànol. Ací radica la clau d'explicació de Cuadrat, a saber, que el socialisme mantingué una perspectiva instrumental de la qüestió catalana. L'obertura que es donà des del Partit Socialista cap a les demandes catalanistes, a partir de meitat de la dècada del 1910, es relacionaria amb la voluntat de superar les dificultats de creixement del moviment socialista a Catalunya.

El temporal suport del PSOE al catalanisme, palès en l'aprovació de la moció en favor d'una confederació republicana de les nacionalitats ibèriques i en la participació socialista en la campanya estatutària de la Mancomunitat de finals del 1918, seria forçat sobretot per socialistes catalans com Andreu Nin i Josep Recanses i Mercadé. La voluntat d'aquells d'aconseguir augmentar el pes del socialisme a Catalunya, mitjançant

---

⁴⁵ CUADRAT, Xavier: “El PSOE i la qüestió nacional catalana (fins l'any 1923) (I)”, *L'Avenç* 5 (1977), pp. 58-66; del mateix autor: “El PSOE i la qüestió nacional catalana (fins l'any 1923) (II)”, *L'Avenç* 6 (1977), pp. 56-63.

⁴⁶ CUADRAT, Xavier: “El PSOE i...”, p. 59. Cometes a l'original.

la presa de posició favorable al catalanisme, comptaria amb el suport de socialistes com Julián Besteiro i amb l'oposició d'altres com Verdes Montenegro, Indalecio Prieto i Antonio Fabra Ribas. Mentre els primers observaven la necessitat de donar resposta a l'afer de les nacionalitats, els segons recorregueren a l'argument internacionalista i classista per a negar el problema per ser objecte d'interès burgès.

Cuadrat, finalment, apuntava que el context social i polític de l'any 1919 es va tensar i va deixar de ser favorable a les demandes catalanistes, de manera que els socialistes abandonaren la moció confederal i Prieto i Fabra Ribas insistiren a titllar de burgès el catalanisme. Al mateix temps, els socialistes catalans optarien per impulsar la formació Unió Socialista de Catalunya per a poder compaginar socialisme i catalanisme.

Tot seguit, Andrés de Blas va realitzar una anàlisi sobre com el PSOE i el PCE haurien enfocat la qüestió nacional/regional espanyola. Aquest treball estava referit als temps de la Transició a la democràcia després de la Dictadura Franquista, però la seua hipòtesi s'estenia al conjunt de la història del PSOE. En efecte, l'autor sostenia que l'oposició al franquisme havia menat els socialistes a assumir el programa *nacionalista* de catalanisme i basquisme, mentre que resultaria fals que el PSOE hagués tingut una tradició de reconeixement de la pluralitat nacional espanyola amb anterioritat a l'any 1936⁴⁷. De fet, els socialistes, segons De Blas, històricament haurien perpetuat la desatenció i l'acostament purament oportunista al voltant de les tensions nacionals pròpia del marxisme, la qual havia quedat referida per l'autor en un article anterior⁴⁸.

L'absència de reflexions sobre la qüestió nacional en clau catalana, basca i espanyola va ser també observada per Carlos Forcadell en les pàgines que dedicà a l'actitud del PSOE davant el problema nacional⁴⁹. Forcadell destacava que els socialistes es mantingueren en una ortodòxia obrerista que els menava a la incomprensió i rebuig dels nacionalismes i regionalismes com a invents de la burgesia. Tanmateix, indicava l'autor certa divergència en el posicionament socialista vers el cas basc i el català. Mentre que en el primer cas els socialistes, en bloc, mantingueren la seua

---

⁴⁷ DE BLAS, Andrés: "El problema nacional-regional español en los programas del PSOE y PCE", *Revista de Estudios Políticos* 4 (1978), pp. 155-170.

⁴⁸ DE BLAS, Andrés: "Notas en torno a las nacionalidades y su trascendencia política", *Revista de Derecho Político* 1 (1978), pp. 29-43.

⁴⁹ FORCADELL, Carlos: *Parlamentarismo y bolchevización. El movimiento obrero español, 1914-1918*, Barcelona, Crítica, 1978, pp. 44-50.

oposició al nacionalisme, en el segon militants com Nin intentarien plantejar la compatibilitat de la lluita nacional i de classe, però, en general, sense èxit davant el manteniment de les posicions internacionalistes contràries al nacionalisme per part del PSOE.

Aquests treballs pioners permeten fer una primera reflexió. En primer lloc, el present des del qual escrivien els autors no resulta baladí. Per un costat, la caiguda de la Dictadura de Franco va ser clau per tal que la historiografia espanyola pogués ocupar-se amb rigor de l'estudi del socialisme i dels nacionalismes alternatius. Per un altre costat, el context de la Transició, amb l'obertura de la incògnita política sobre l'articulació territorial de l'estat, generava un clima propici per a dur a terme les citades anàlisis.

En segon lloc, en els tres casos el focus es posava en l'actitud del socialisme davant les demandes dels nacionalismes alternatius a l'espanyol, amb especial atenció al cas català. També coincidien els tres autors a considerar instrumental i mancat de reflexió el tractament de la qüestió nacional per part del socialisme, així com a assenyalar una tònica dominant de rebuig socialista vers aquells moviments nacionalistes. En aquest sentit, es donava per assumida la condició nacionalista del catalanisme i el basquisme, *la qüestió nacional* era assimilada a les demandes empentades des de la perifèria —malgrat l'apunt de Forcadell—, mentre que, especialment en el cas de De Blas, la posició política adoptada pel PSOE semblava apartada de tota condició pròpiament nacionalista —o, en el cas de Cuadrat, com una postura inconscient que li faria el joc a un nacionalisme espanyol titllat d'opressor i reaccionari. De fet, l'absència de reflexions des del socialisme espanyol en matèria nacional tampoc s'interpretava com a possible senyal de la comoditat amb què aquest es trobava dins el marc nacional espanyol existent. Sense dubte, aquesta visió aproblemàtica sobre la filiació nacional del Partit Socialista es relacionaria amb la invisibilitat del nacionalisme espanyol com a objecte d'estudi per a la historiografia, el qual tardà encara unes dècades en sorgir, cosa que ha influït en els estudis sobre el binomi socialisme i nació.

Durant la dècada del 1980, la tònica dominant no va variar massa. L'any 1981 va veure la llum una obra de Pierre Vilar, basada en un recull de texts i conferències

anterior de l'autor⁵⁰. A pesar del títol de l'obra, Vilar no entrà a analitzar plenament l'estat i la nació en el socialisme espanyol. Entre els texts continguts a l'obra es discutia la pretesa manca de reflexió sobre la qüestió nacional per part del marxisme i es posava en valor, sense dogmatismes, la visió oferta per Stalin al respecte. En canvi, sobre el cas espanyol, Vilar es limitava a indicar que el PSOE, mitjançant la seua afirmació internacionalista, però respectuosa amb les nacionalitats i regions espanyoles, no es comprometé a res amb el catalanisme; al mateix temps, l'autor indicava que Besteiro va forçar el reconeixement “de la realitat del fet nacional, amb referència a certes regions espanyoles”, davant l'oposició de correligionaris com Núñez de Arenas⁵¹.

La citada dècada del 1980 i els principis de la del 1990 va ser el moment d'aparició d'importantes obres de caràcter general sobre el socialisme. Tanmateix, aquells estudis no contribuïren a abocar més llum sobre el binomi socialisme i nació. La monumental obra col·lectiva dirigida per Tuñón de Lara, d'inexcusable consulta per a l'estudi del socialisme, no s'interessà per aquella qüestió; de fet, el volum dedicat als temps de la II República ni tan sols esmenta res relacionat amb l'aprovació de l'estatut català i la postura socialista al respecte⁵². Per als moments anteriors, dins la mateixa obra, Josep Termes i Ramón Alquézar recuperaven l'aposta del socialisme català per organitzar el PSOE sobre la base de partits regionals autònoms, tot seguint la línia de l'austromarxisme⁵³. Els autors subratllaven el rebuig frontal que va rebre aquella proposta des de la direcció socialista i, d'aquella manera, l'absència de recepció dels debats en matèria nacional més enllà de Catalunya. Per a Termes i Alquézar, com es venia apuntant des de les investigacions anteriors, l'oportunisme marcà l'acostament del Partit Socialista a la qüestió catalana i, així, la declaració confederal de l'any 1918 ràpidament seria abandonada l'any següent, en un context marcat per l'agitació social i pels debats a l'interior del partit sobre l'adscripció a la III Internacional.

Igualment, dins els diferents capítols recollits en *El socialismo en España*, coordinat per Santos Juliá, es troba absent tota al·lusió a la visió nacional dels

---

⁵⁰ VILAR, Pierre: *Estat, nació, socialisme. Estudis sobre el cas espanyol*, Barcelona, Curial, 1982.

⁵¹ *Idem*, p. 154.

⁵² JULIÁ, Santos: *Historia del socialismo español, Volumen 3 (1931-1939)*, Dirigida per Manuel Tuñón de Lara, Barcelona, Conjunto Editorial, 1989.

⁵³ TERMES, Josep i ALQUÉZAR, Ramón: *Historia del socialismo español, Volumen 2 (1909-1931)*, Dirigida per Manuel Tuñón de Lara, Barcelona, Conjunto Editorial, 1989.

socialistes⁵⁴. Així mateix, el treball de Michel Rallé i Antonio Elorza al voltant dels primers anys d'existència del PSOE tampoc s'ocupà de la qüestió, més enllà d'afirmar una vocació *antiestat*, heretada del primer moviment obrer, entre els pioners socialistes⁵⁵.

Ja en la dècada del 1990 van veure la llum les que han esdevingut, justificadament, les grans obres de referència sobre la història del Partit Socialista. No obstant, tampoc aquells treballs van proporcionar noves perspectives sobre la relació entre el socialisme i el nacionalisme. Ni Richard Gillespie ni Juliá dedicaren una atenció especial a aquell element⁵⁶. Per consegüent, malgrat els notables avanços que es proporcionaven en el coneixement dels plantejaments polítics socialistes i del funcionament i trajectòria interna del moviment, el nacionalisme no apareixia en aquells estudis, si no era lligat al catalanisme i el basquisme als quals, majoritàriament, s'hauria oposat el PSOE.

El posicionament socialista respecte a les demandes dels moviments regionalistes i nacionalistes alternatius durant la II República van ser el centre d'un treball sorgit de la mà de Francisco Asensio Rubio⁵⁷. El treball d'Asensio Rubio facilità un dels mapes més complets sobre com el socialisme respongué a les demandes descentralitzadores de l'estat al conjunt de l'estat espanyol. En aquest sentit, l'autor observava que el socialisme rebé amb hostilitat i *incomprensió* les propostes del catalanisme i el basquisme. Front a aquelles demandes culturals i de descentralització del poder estatal, el Partit Socialista esgrimiria el principi internacionalista de la lluita de classes i un federalisme de tendència unitària, tot titllant d'egoisme reaccionari i preocupació burgesa aquelles peticions.

Tanmateix, des de meitat de la dècada del 1910, els socialistes afrontarien amb major precisió les creixents demandes autonomistes, que s'estenien ja a altres territoris

---

⁵⁴ JULIÁ, Santos (coord.): *El socialismo en España. Desde la fundación del PSOE hasta 1975*, Madrid, Ed. Pablo Iglesias, 1986.

⁵⁵ RALLE, Michel i ELORZA, Antonio: *La formación del PSOE*, Barcelona, Crítica, 1989.

⁵⁶ GILLESPIE, Richard: *Historia del Partido Socialista Obrero Español*, Madrid, Alianza, 1991; JULIÁ, Santos: *Los socialistas en la política española, 1879-1982*, Madrid, Taurus, 1997.

⁵⁷ ASENSIO RUBIO, Francisco: "El PSOE ante el hecho regional y autonómico", *Universidad abierta: revista de estudios superiores a distancia* 20 (1998), pp. 3-129. Aquesta obra probablement és el resultat de la publicació parcial de la tesi *El PSOE ante la cuestión regional y autonómica: 1879-1939*, la qual no s'ha pogut consultar.

com el País Valencià i Galícia. Els debats al si del PSOE, i amb els nacionalistes, donarien peu al reconeixement del dret a l'autonomia municipal, primer, i regional, després, entre 1916 i 1918. Ara bé, aquells debats mostrarien que els socialistes repetien els postulats doctrinals de la lluita de classes, l'internacionalisme i la justícia social. Això conduiria a l'eixida del partit dels sectors més sensibilitzats amb les qüestions regionals, com passaria a Catalunya.

Durant els temps de la II República, el PSOE defendria, a causa del compromís adquirit pel Pacte de Sant Sebastià, l'autonomia catalana, però aquella postura no estaria exempta de contradiccions amb els convenciments del partit. Així doncs, figures com Indalecio Prieto, Alejandro Jaume, Isidro Escandell, Juan Jesús González i Hermenegildo Casas col·laborarien favorablement en els diferents processos autonomistes perquè, d'acord amb l'autor, haurien entès la centralitat d'aquella qüestió.

En conseqüència, el socialisme hauria participat en quasi tots els processos de demanda estatutària, per bé que amb diferent intensitat segons el cas. Així, el PSOE duria a terme una política ambigua. Finalment, l'impuls dels moviments autonomistes a partir del triomf electoral del Front Popular portaria el socialisme a defensar obertament un model autonòmic d'articulació política d'Espanya. Al mateix temps, la influència comunista provocaria, també, que el socialisme arribés a barallar la reivindicació del dret d'autodeterminació dels pobles.

El mateix any del 1998 aparegué un article de Francisco de Luis Martín dedicat a les relacions mantingudes pel moviment socialista amb l'estat⁵⁸. Aquest treball evidenciava l'evolució socialista des del rebuig revolucionari de l'estat burgès a una integració crítica en les institucions públiques i l'acceptació de la política parlamentària, tot fent ús d'un discurs que continuava interpel·lant els obrers preferentment, però que intentava dirigir-se a la defensa del conjunt de la ciutadania. L'autor, no obstant, no pretenia tractar la temàtica nacional ni del model estatal.

Així és que, des dels temps de la Transició fins a meitat de la dècada del 1990, s'havia avançat en els estudis sobre el socialisme i en quina havia estat la seua aposta d'articulació territorial de l'estat. Tanmateix, la preocupació de la historiografia per

---

⁵⁸ DE LUIS MARTÍN, Francisco: "Consideraciones sobre las relaciones socialismo-estado en España (1879-1936)", *Historia Contemporánea* 17 (1998), pp. 309-333.

aquesta qüestió continuava sense fer emergir reflexions al voltant de la concepció nacional present en el socialisme. Les investigacions insistien a centrar l'anàlisi en el model d'estat que projectava el PSOE, però no atenien a la idea nacional per ell articulada.

Aquesta tendència va començar a canviar a les portes del segle XXI. Des d'aleshores, la vinculació del socialisme al nacionalisme espanyol ha estat posada de manifest per part tant des dels historiadors que s'han seguit ocupant de la qüestió estatal, com dels qui s'han apartat d'aquesta per a endinsar-se en l'existència d'un discurs nacional en el PSOE.

Així, Angel Smith, amb un plantejament allunyat de les preocupacions sobre el model d'estat, publicà l'any 1999 un estudi sobre les relacions entre el moviment obrer i el nacionalisme espanyol, basc i català⁵⁹. Aquest treball desenvolupava algunes de les idees apuntades ja tres anys abans, quan l'autor havia assenyalat que l'internacionalisme proletari del Partit Socialista, a resultes de l'herència jacobina i del nacionalisme liberal, entenia la nació estat existent com a desitjable, front als particularismes català i basc que considerava reaccionaris⁶⁰.

D'aquesta manera, l'any 1999 Smith insistia a destacar, per al que ací interessa, que el PSOE, igual que succeïa amb la resta de socialismes de la II Internacional, no va ser aliè a la influència d'un nacionalisme espanyol de tall liberal progressista. L'autor indicava que malgrat que el socialisme, com l'anarquisme, proveïa els seus militants de narracions històriques no nacionals i que, com a moviment marxista, apostava per la revolució de classe, des de finals del segle XIX en el llenguatge socialista estaria present un recurs al discurs més ample del poble espanyol i l'interès nacional; per tant, conclouïa, "*certain liberal nationalist-derived assumptions could lurk behind internationalist rhetoric*"⁶¹. Això es faria manifest en l'oposició comentada al

---

⁵⁹ SMITH, Angel: "Spaniards, Catalans and Basques: Labour and the challenge of nationalism in Spain", en Stefan Berger i Angel Smith (eds.), *Nationalism, Labour and...*, pp. 64-92.

⁶⁰ SMITH, Angel: "Sardana, Zarzuela or Cake Walk? Nationalism and internationalism in the discourse, practice and culture of the early twentieth-century Barcelona labour movement", en Clare Mar-Molinero i Angel Smith (eds.), *Nationalism and the nation in the Iberian peninsula*, Oxford, Berg, 1996, pp. 171-190.

⁶¹ SMITH, Angel: "Spaniards, Catalans and...", p. 74.

catalanisme i el basquisme, així com en l'ambigua posició socialista vers la Guerra de Cuba.

D'acord amb Smith, la via reformista adoptada pel socialisme facilitaria la incursió del llenguatge liberal nacionalista, cosa que s'exemplificaria en el cas d'un Indalecio Prieto fortament impregnat de visions regeneracionistes. No obstant, l'autor apuntava que això seria especialment vàlid només per a una part del Partit Socialista, mentre que els corrents més esquerrans del socialisme continuarien situant la idea de classe en el centre del seu imaginari. A més, el conflictiu context de la dècada del 1930, així com les debilitats pròpies del procés de construcció de l'estat espanyol, complicaren l'èxit d'aquell discurs nacionalista entre el moviment socialista i les seues bases. Per consegüent, encara que la vessant classista del PSOE continuava entenent-se com una barrera front a la influència del nacionalisme, l'aportació d'Smith palesava l'existència d'un discurs nacionalista, si més no, entre part dels dirigents i militants socialistes.

Aquest mateix autor, l'any 2011, reprenia la relació entre obrerisme i nacionalisme, però centrat en el cas anarquista⁶². Tot recuperant algunes de les línies ja esgrimides en el treball anteriorment citat, Smith apuntava que algunes tendències anarquistes, desenvolupades des del liberalisme radical, compartiren amb moviments com el republicanisme plantejaments discursius i cosmovisions nacionals. Aquelles tendències tingueren un creixement al llarg del primer terç del segle XX i es caracteritzarien per l'acceptació d'Espanya com a nació i per l'assumpció dels postulats de la política lingüística del nacionalisme espanyol. A més, l'ala més moderada de l'anarquisme, representada per Salvador Seguí, es mostrà també sensible a alguns plantejaments del nacionalisme, però en aquest cas català. Així doncs, l'autor afirmava que l'anarquisme tampoc seria immune a la influència nacionalista i col·laboraria, ocasionalment, amb l'esquerra del nacionalisme, tant espanyol com català, mentre filtrava determinats components del discurs nacionalista. Ara bé, Smith remarcava que no s'havia de perdre de vista que aquells eren corrents limitats dins un moviment que no

---

⁶² SMITH, Angel: "Los anarquistas y anarcosindicalistas ante la cuestión nacional", en Javier Moreno Luzón (ed.), *Izquierdas y nacionalismos en la España contemporánea*, Madrid, Ed. Pablo Iglesias, 2011, pp. 141-156.

evoluciona cap al reformisme i que mantingué la preponderància del llenguatge de classe oposat al nacionalisme.

No obstant, a Espanya va ser Antonio Rivera qui va aportar nous arguments en la historiografia als inicis de la dècada del 2000. L'autor estudià les relacions de l'esquerra obrera amb els marcadors simbòlics de la identitat basca que potenciava el nacionalisme basc⁶³. Rivera assenyalava, com havia fet ja la historiografia, el rebuig frontal socialista al basquisme des de postures doctrinals internacionalistes, així com la manca d'una reflexió sobre la nació per part dels socialistes espanyols. Tanmateix, l'autor anava un pas més enllà quan referia la participació socialista dels laments regeneracionistes i, sobretot, la ubicació d'Espanya en el centre de l'univers mental socialista, tot fent de la classe obrera l'únic element capaç de regenerar la nació. Això conduí l'autor a apuntar a un important paper nacionalitzador en sentit espanyol del socialisme, que alimentaria la seua concepció nacional de la visió nacionalista del liberalisme basc en la seua lluita contra el carlisme. Aquell posicionament polític es complementaria amb un obert menyspreu vers la cultura basca en favor de l'espanyola, a la qual els socialistes consideraven superior, moderna i universal.

Aquella actitud inicial es va mantenir fins a l'acostament entre socialistes i republicans i, sobretot, fins a finals de la I Guerra Mundial. Aleshores, es va donar una major receptivitat des del costat socialista cap a les demandes del basquisme. Ara bé, com bé va fer notar l'autor, la política abanderada per Prieto en favor d'una organització autonòmica d'Espanya, amb especial èmfasi en l'autonomia municipal, suposava una traducció en sentit liberal i nacional espanyol de les demandes del nacionalisme basc.

Així mateix, Rivera, quasi una dècada després, insistí que el rebuig des de l'obrerisme internacionalista dels socialistes vers el nacionalisme basc no sols tenia aquella vessant política i doctrinal, sinó que els dirigents i militants socialistes s'oposaven al desplegament de la iconografia basquista a partir de l'assumpció de la superioritat de la llengua i la cultura espanyola⁶⁴. A més a més, per a l'autor, l'acostament socialista a la qüestió regional a partir de l'any 1912, la qual va acabar per

---

⁶³ RIVERA, Antonio: *Señas de identidad. Izquierda obrera y nación en el País Vasco, 1880-1923*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2003.

⁶⁴ RIVERA, Antonio: "El PSOE, la cuestión territorial y los nacionalistas", en J. Moreno Luzón (ed.), *Izquierdas y nacionalismos...*, pp. 119-140.

conduir a la declaració confederal de l'any 1918, es va realitzar amb moltes reserves i des del punt de vista nacional espanyol. Com es comprovaria l'any 1919, el PSOE s'afirmà en la importància de l'autonomia municipal com a base imprescindible de qualsevol altra i, alhora, intentaria evitar veure desdibuixada la seua personalitat en campanyes autonomistes en què no portés la iniciativa.

Posteriorment, durant la Dictadura no es generaria dins el Partit Socialista cap reflexió sobre la problemàtica territorial. Així és que, de forma abrupta, amb el Pacte de Sant Sebastià el socialisme va haver d'acceptar la solució estatutària per a Catalunya i, després, pensar en altres casos com el basc i el gallec. En aquest sentit, el PSOE emprendria la política ja esgrimida per Prieto de fer acceptables les demandes autonomistes a través d'una interpretació progressista i espanyolista d'aquelles⁶⁵; és a dir, les autonomies no podrien provocar cap minva en la *sagrada* unitat d'Espanya, ni perjudicar les llibertats individuals garantides per la legislació espanyola.

En una línia similar, l'any 2005, José Luis Martín Ramos recuperava la qüestió dels debats sobre el model d'estat i centrava el seu estudi en el cas català, en com el marxisme afrontà les demandes catalanistes fins a la Guerra Civil⁶⁶. Martín Ramos, pel que fa al PSOE, partia de la idea que la manca d'una teoria definida sobre la qüestió nacional per part de Marx i Engels, així com la recepció del primer des de les lectures realitzades a França per part dels socialistes espanyols, comportaria acceptar “de la manera més espontània el discurs nacional espanyol, però rebutjant el fet de les nacionalitats «perifèriques» com a manifestacions interessades de la burgesia”⁶⁷. Per tant, la desatenció dels primers socialistes a problemes regionals passà a ser, a partir del 1898, oposició a tota demanda de descentralització des de postures obreristes internacionalistes i sense fer concessions de tipus federal, ni qüestionar la identitat nacional espanyola.

A més, com que el socialisme espanyol no es va implicar de cap manera en els debats doctrinals que sobre la qüestió nacional es van dur a terme a la II Internacional,

---

⁶⁵ RIVERA, Antonio: “Prieto y la cuestión vasca en la Restauración”, en José Luis de la Granja (coord.), *Indalecio Prieto. Socialismo, democracia y autonomía*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2013, pp. 63-80.

⁶⁶ MARTÍN RAMOS, José Luis: “Marxisme i qüestió nacional a Catalunya, de les formulacions doctrinals fins a la Guerra Civil”, en Joaquim Albareda *et alii*, *Catalunya en la configuració política d'Espanya*, Reus, Centre de Lectura de Reus, 2005, pp. 189-202.

⁶⁷ *Idem*, p. 189. Cometes a l'original.

el canvi de postura respecte al catalanisme li va venir imposat pels fets, amb la campanya autonomista catalana del 1918, i pel gir doctrinal previ que s'intentava des de la Federació Socialista Catalana. Així doncs, seria la pressió dels socialistes catalans el que forçaria l'adopció de la resolució confederal del XI Congrés del PSOE i la seua participació en la campanya en favor de l'estatut català. Aquella estratègia, tanmateix, responia també a una visió instrumental de les demandes catalanistes, en el context de crisi de l'estat de la Restauració, que s'esperava que facilitaren el desencadenament d'una revolució política superior.

No obstant, l'acostament de la Lliga al govern monàrquic per a controlar l'agitació obrera provocaria que el PSOE, i també els socialistes catalans, es distanciés del catalanisme i enarborés, de nou, la preeminència de la lluita social internacionalista i la seua incompatibilitat amb les demandes regionalistes.

Quant als temps republicans, un cop consumada la divisió del socialisme a Catalunya, Martín Ramos indica que la Federació Socialista Catalana representà postures reticents a les demandes culturals i autonomistes catalanistes, encara que acabà per demanar el vot favorable a l'estatut, tot defensant una "posició unitarista, defensora d'una única identitat nacional"⁶⁸.

Així, entre les virtuts dels treballs d'aquests autors, cal subratllar que les respostes socialistes davant els moviments i demandes regionalistes i nacionalistes alternatives es relacionaven no sols, i no principalment, amb la doctrina de l'internacionalisme obrer i amb una tradicional falta d'atenció a aquelles qüestions per part del marxisme, sinó que l'adscripció nacional del PSOE tenia un pes destacat. Smith, Rivera i Martín Ramos detecten que, de forma més o menys conscient, existia entre les files del PSOE una assumpció de la identitat nacional espanyola i que aquella, especialment en el cas de Rivera, no estaria exempta d'implicacions culturals. Smith, per un costat, apuntava a una evolució del Partit Socialista coherent en matèria nacional amb la resta dels socialismes europeus i destacava, ni que fóra per a alguns sectors del socialisme i amb les dificultats subratllades per l'autor, la presència i utilització de la discursiva del nacionalisme per part d'aquell. Els estudis de Rivera, per un altre costat, mostraven com, fins i tot en els casos dels elements més sensibilitzats amb les

---

⁶⁸ *Idem*, p. 198.

demandes del basquisme, hi havia una ampla acceptació de la nació espanyola des del punt de vista polític i cultural per part del conjunt del PSOE. Finalment, Martín Ramos observava que el rebuig socialista a les demandes culturals i polítiques del catalanisme es relacionaven tant amb el marxisme com amb l'acceptació *espontània* de la nació espanyola.

S'ha de dir, tanmateix, que els sòlids estudis de Rivera, més enllà d'anunciar la via política que el socialisme seguiria durant la II República, no tracten específicament la dècada del 1930 i que, com en el cas del capítol de Martín Ramos, se centren sobretot, tot i que no exclusivament, en les posicions adoptades pels socialistes bascs i catalans respecte als sengles moviments nacionalistes. Això provoca que reste relativament inexplorada la concepció nacional espanyola del conjunt del Partit Socialista durant aquella cronologia. Aquell no seria el cas d'Angel Smith, qui, sense abandonar la referència al catalanisme i el basquisme, incorporava també la relació del socialisme amb el nacionalisme espanyol.

L'any 2006, Andrés de Blas va realitzar un nou acostament a la qüestió nacional i el Partit Socialista. En aquest cas es percep un canvi en els arguments de l'autor respecte a treballs anteriors. Si, anteriorment, De Blas havia afirmat la desatenció vers la temàtica nacional heretada del marxisme per part socialista, en aquesta ocasió mantenia que, a propòsit de la qüestió nacional, la posició del socialisme

Tal como ilustra el propio Pablo Iglesias, y después dirigentes como Fernando de los Ríos, Julián Besteiro, Indalecio Prieto o Rodolfo Llopis, y de ello es buena prueba la actitud del PSOE en los debates constituyentes y estatutarios de la II República, marcha estrechamente unida a la cosmovisión liberal-demócrata dominante en el primer tercio del siglo XX español: defensa de una nación española de preferente signo cívico-político y acuerdo con la idea de buscar una satisfacción a las reivindicaciones del nacionalismo catalán, un acuerdo susceptible de ampliarse a otros nacionalismos periféricos⁶⁹.

En conseqüència, ara s'explicitava la vinculació del PSOE a un nacionalisme espanyol de tendència liberal, dialogant amb les vindicacions dels nacionalismes *perifèrics* i seguidor d'un model cívic i polític de nació —idea que podia estar implícita en els primers treballs ressenyats de l'autor. Això suposa, en certa manera, obviar o rebatre les conclusions descrites principalment per Rivera sobre la participació socialista

---

⁶⁹ DE BLAS, Andrés: "El Partido Socialista y la cuestión nacional", *Cuadernos Republicanos* 61 (2006), pp. 165-167.

dels elements culturals que el nacionalisme espanyol contenia i que desembocaven en el menyspreu assenyalat de la simbologia i cultura del nacionalisme alternatiu.

La reflexió de De Blas, tanmateix, no s'emmarcava dins un estudi històric, sinó més bé d'una anàlisi política motivada pel context de revisió dels estatuts autonòmics propiciada durant la primera legislatura de govern socialista de José Luis Rodríguez Zapatero. Aquell procés tornava a situar l'articulació territorial i la sobirania nacional en el centre del debat polític i De Blas assenyalava que la tradició cívica nacional espanyola del PSOE s'estava trencant en favor de l'acceptació de la definició en clau nacional de Catalunya i Andalusia, la qual cosa podria conduir a una posterior negació de la nació espanyola.

Al marge d'això, l'afirmació de De Blas, com els citats estudis de principis del segle XXI, es relacionen també amb la progressiva aparició com a objecte d'estudi historiogràfic del nacionalisme espanyol des de la dècada del 1990, en la qual precisament De Blas col·laborà⁷⁰. Fet i fet, el que pot indicar el plantejament de l'autor és un nou enfocament sobre les relacions entre nacionalisme i socialisme per al cas espanyol i que mostra el cas de Daniel Guerra Sesma.

Aquest autor, format en les Ciències Polítiques i la Sociologia —i a qui De Blas ha dirigit la seua tesi doctoral—, ha publicat una sèrie de treballs des de l'any 2007 al voltant del socialisme i la qüestió nacional. Guerra Sesma atén principalment a les postures socialistes respecte a l'articulació del poder territorial de l'estat, però en part també a les vinculacions socialistes amb el nacionalisme espanyol.

D'entrada, cal dir que, en el context descrit de renovació estatutària, els treballs de Guerra Sesma tenien com a objectiu indagar sobre l'existència d'una tradició federal dins el socialisme, com afirmaven alguns analistes polítics i sectors del PSOE. En aquest sentit, l'autor afirma, com havia fet la historiografia anteriorment, que el socialisme espanyol no va reflexionar al voltant de la qüestió nacional i que els debats del socialisme europeu no es filtraren a Espanya, a excepció d'alguns sectors catalans. D'aquella manera, el Partit Socialista no va elaborar cap doctrina sobre la forma de l'estat, cosa que el conduí a construir el seu model d'estat sobre pronunciaments

---

⁷⁰ Per exemple la destacada anàlisi sobre el nacionalisme espanyol republicà a DE BLAS, Andrés: *Tradición republicana y nacionalismo español*, Madrid, Tecnos, 1991.

puntuals forçats per factors exògens. Així, la pressió del nacionalisme *perifèric* i els diferents contextos polítics i socials facilitaren una evolució des d'un inicial federalisme genèric expressat amb la retòrica de l'internacionalisme obrer a, sota la probable influència del krausisme institucionista, l'obertura vers la possibilitat de concedir autonomies regionals. Això, d'acord amb el raonament de Guerra Sesma, podia acostar el socialisme cap a un model de federalisme orgànic; no obstant, el socialisme no reconeixeria més subjecte de sobirania que el poble espanyol i, tot i l'existència d'algunes veus que apostaven pel federalisme, no es passaria mai de la formulació autonomista compresa en la definició integral de la II República⁷¹.

Tanmateix, els estudis d'aquest autor no s'han limitat a aprofundir en el model estatal defensat pel socialisme, sinó que, com s'ha dit, també atenen a la seua vinculació nacional. D'aquesta manera, en un article aparegut l'any 2007, Guerra Sesma avançava ja bona part de les hipòtesis del conjunt de la seua investigació. En aquest sentit, l'autor parteix de la idea que el trànsit de la I a la II Internacional i el qüestionament del marc liberal espanyol per part del carlisme i el cantonalisme menaren el PSOE a assumir *“desde un primer momento y como algo natural la idea de «nación» referida a España como una realidad histórico-política”*⁷².

Tot i això, Guerra Sesma defensa que aquell *“«nacionalismo obrero» no es identitario, ni comparte ninguna de las bases ideológicas de los otros nacionalismos españoles, ya sean éstos el conservador o el liberal”*⁷³. Així mateix, l'autor afirma que mentre els socialistes europeus desenvoluparen una consciència patriòtica de crítica a l'estat i, alhora, una fidelitat a la pròpia nació, en el cas espanyol això no va succeir a causa que els obrers *“sufrían por mor de las aventuras coloniales de Cuba, Filipinas y Marruecos la movilización discriminatoria en aras a satisfacer el egoísmo nacionalista de una patria que, por otro lado, le escamoteaba los derechos y unas condiciones dignas de trabajo”*⁷⁴. Per consegüent, l'endarreriment econòmic i institucional espanyol provocaria una nul·la identificació dels socialistes amb l'estat atès que no rebrien

---

⁷¹ GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y federalismo (1873-1976)*, Oviedo, Fundación José Barreiro-KRK Ediciones, 2013.

⁷² GUERRA SESMA, Daniel: “Socialismo y cuestión nacional en la España de la Restauración (1875-1931)”, *Revista de Estudios Políticos* 137 (2007), pp. 183-216, concretament, p. 187. Cometes a l'original.

⁷³ *Idem*, p. 190. Cometes a l'original.

⁷⁴ *Ibidem*.

d'aquell cap tipus de benefici, cosa que desembocava en una identificació *natural* amb la nació, però no amb l'Estat, “*de ahí toda ausencia de patriotismo «republicano» o «cívico» entre ellos*”⁷⁵. Aquella carència, amb tot, s'aniria mitigant amb l'entrada de dirigents nous i l'aproximació socialista cap al republicanisme.

Aquests matisos que introdueix l'autor al voltant de la distinta —i menor?— vinculació patriòtica del socialisme espanyol en comparació amb la resta de socialismes europeus es relacionen amb el marc de la tesi de la dèbil nacionalització amb què, malgrat algunes diferències, explícitament combrega l'autor.

Així doncs, com s'insisteix a la tesi doctoral de Guerra Sesma, el recel que el PSOE mostrà cap a les propostes federalistes i descentralitzadores estaria relacionat amb la seua conceptualització com a obstacle per a dur endavant la lluita social. Tanmateix, la defensa de la unitat del marc nacional espanyol seria purament *instrumental* i *sense connotacions d'identitat* a causa que “*el PSOE no se adscribe a ningún nacionalismo identitario, sino a un sincero pero crítico patriotismo que propugna la España que debería ser: una Nación constitucional y democrática de ciudadanos libres e iguales*”⁷⁶. Sense dubte, aquesta conclusió pretén vincular el PSOE a un nacionalisme de tendència liberal progressista estrictament cívic-polític. De fet, en relació amb els temps de la Guerra Civil, Guerra Sesma afirma la utilització d'un nacionalisme de tall liberal per part de les forces socialistes —també del comunisme i dels sectors possibilistes de l'anarcosindicalisme. No obstant, acte seguit matisa que “*el substrato real del nacionalismo socialista y comunista no dejaba de ser republicano y cívico, frente al mucho más étnico de sus oponentes*”⁷⁷.

En suma, els treballs de Guerra Sesma han sistematitzat l'evolució del Partit Socialista en la llarga duració en matèria d'estructuració territorial de l'estat i, per al que ací interessa principalment, semblen certificar l'acceptació per part de la historiografia de la vinculació nacional espanyola del socialisme. Tanmateix, per una part, Guerra

---

⁷⁵ GUERRA SESMA, Daniel: “Movimiento obrero socialista y cuestión nacional (1879-1939)”, en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi, Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la nación y del nacionalismo español*, Barcelona, Galaxia Gutenberg, Círculo de Lectores, 2013, pp. 605-623, la cita de p. 609. Cometes a l'original.

⁷⁶ GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo y cuestión nacional (1873-1939)*, Tesi Doctoral, UNED, Madrid, 2008, p. 728.

⁷⁷ GUERRA SESMA, Daniel: “Movimiento obrero socialista...”, p. 618.

Sesma entén que aquell lligam es va desenvolupar des d'una concepció purament cívica de la nació; per tant, l'acceptació del marc nacional per part socialista estaria exempta d'implicacions culturals, seria natura i quasi *neutral*. Per una altra part, l'autor subratlla la diferència entre el PSOE i la resta de socialismes europeus en la seua adscripció nacional. Finalment, no deixa de ser significatiu el fet que aquest autor aprofundeix en les relacions del socialisme amb els nacionalismes alternatius, però no contempla la relació amb el nacionalisme espanyol.

En aquest sentit, de gran importància per a l'estudi de les relacions entre socialisme i nacionalisme espanyol, i per al comentat assentament de la idea de la identificació nacional espanyola del PSOE, va ser l'aparició d'un estudi de Carlos Forcadell, en paral·lel a la publicació de la tesi doctoral i els primers treballs de Guerra Sesma. L'historiador, com s'ha dit, l'any 1978 atribuïa el rebuig socialista a les demandes descentralitzadores dels nacionalismes alternatius, així com la voluntat de compatibilitzar la lluita nacional i la social des de les files del socialisme català, a la permanència d'una ortodòxia internacionalista per part dels socialistes. En canvi, més de trenta anys després, Forcadell arribava a una conclusió ben diferent⁷⁸. L'autor observava en aquesta ocasió que el Partit Socialista no es comportaria en matèria nacional de forma massa diferent a com ho estaven fent els seus homòlegs europeus. Així doncs, durant el primer terç del segle XX, l'afirmació internacionalista del partit va ser progressivament superada pel desenvolupament d'una concepció de la pàtria i la nació ja apuntada en certa manera durant la Guerra de Cuba.

D'acord amb Forcadell, els socialistes haurien forjat durant la Restauració un patriotisme de signe nacional espanyol alternatiu a l'oficial. Es tractaria d'un procés construït al compàs de la creixent presència socialista en les institucions polítiques i socials i de l'aproximació a les forces republicanes i els sectors intel·lectuals. El discurs socialista gradualment aniria assumint una concepció de nació espanyola que enllaçava amb la tradició del nacionalisme espanyol liberal i regeneracionista, en la qual la defensa de l'interès nacional, del poble espanyol, s'anà compatibilitzant amb la del dels

---

⁷⁸ FORCADELL, Carlos: "Los socialistas y la nación", en Carlos Forcadell, Ismael Saz i Pilar Salomón (eds.), *Discursos de España en el siglo XX*, València, PUV, 2009, pp. 15-34.

interessos de classe⁷⁹. Així doncs, com ha insistit Forcadell més recentment, el procés d'integració socialista en les estructures i institucions estatals, especialment fort durant el període d'entreguerres, hauria intensificat el procés de nacionalització de la pràctica i el vocabulari socialista⁸⁰.

S'ha de remarcar, novament, que aquests nous plantejaments serien deutors del gir de la historiografia cap a l'estudi del nacionalisme espanyol. A més, també cal assenyalar que en aquests treballs ja no existia tant una preocupació per conèixer quina era la postura socialista quant al model d'estat, cosa que estava darrere de la majoria dels estudis citats fins ara, sinó que es plantejava una anàlisi diferent, més centrada en la visió nacional del socialisme. Per últim, esdevé fonamental l'esforç per ubicar el cas del socialisme espanyol en el context de les línies d'actuació i concepcions dels seus correligionaris europeus de la II Internacional i els temps d'entreguerres.

Finalment, una tesi doctoral recent a càrrec de Victorino López Iglesias ha estat una de les darreres aproximacions al pensament socialista al voltant de l'estat i la seua articulació territorial⁸¹. Pel que fa als temps anteriors a la Guerra Civil, l'estudi coincideix amb l'argument ja clàssic de la marginalitat de la qüestió nacional per al socialisme, que no s'ocuparia en profunditat d'aquell afer. L'autor indica que el Partit Socialista s'adaptà a cada context polític sense elaborar una doctrina al respecte. Així, el socialisme passà per una primera fase de negació de l'estat, a l'abric del seu internacionalisme; mentre que, posteriorment, amb la conjunció republicana i l'adopció de l'estratègia de participació política, s'acostaria a l'autonomisme i les propostes federalistes. Amb tot, aquella no seria una opció que comptés amb la simpatia de les bases i dirigents socialistes. Per consegüent, les demandes de descentralització estatal van ser subordinades a les necessitats de la política general i del partit, cosa que portà el

---

⁷⁹ L'augment del pes del vocable poble a *El Socialista* va ser posat de manifest amb anterioritat per FERNÁNDEZ, Mª Antonia i FUENTES Juan Francisco: "Análisis lexicométrico de *El Socialista* (1886-1912): un vocabulario de clase", *Historia Contemporánea* 20 (2000), pp. 225-243. Aquell augment aniria, a més, acompanyat d'una major presència de les representacions iconogràfiques de la nació espanyola al mateix rotatiu, segons ha mostrat FERNÁNDEZ, Mª Antonia: "La imagen de España en la prensa obrera durante el primer tercio del siglo XX", *Cercles. Revista d'Història Cultural* 8 (2005), pp. 196-213.

⁸⁰ FORCADELL, Carlos: "Constitución y práctica de una cultura política socialista: entre las dos Españas republicanas", en Carlos Forcadell i Manuel Suárez Cortina (coords.), *La Restauración y la República, 1874-1936*, Saragossa, Marcial Pons – PUZ, 2015, pp. 285-313, concretament pp. 310-312.

⁸¹ LÓPEZ IGLESIAS, Victorino: *La cuestión territorial en la historia del socialismo español: debate teórico y estrategias políticas (1879-2011)*, Tesi Doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2013.

socialisme a aprovar l'estatut d'autonomia català del 1932, i el basc i gallec durant la Guerra Civil.

Tanmateix, allò més significatiu és que López Iglesias, d'una banda, observa que, a l'alçada de la II República, els diferents corrents socialistes no definiren cap model territorial propi, però sí tindrien com a comú denominador la defensa d'Espanya com a únic marc nacional. Aquest punt s'explica perquè l'autor, d'una altra banda, combrega amb Forcadell respecte a la progressiva nacionalització del discurs i la pràctica socialistes a partir de la primera conjunció republicana i, al mateix temps, comparteix amb De Blas que el socialisme lentament abandonaria el seu rebuig de la nació per a acostar-se a una concepció liberal democràtica. Així doncs, aquest estudi testimonia l'acollida que ha tingut la idea de l'adscripció nacional espanyola del PSOE i la seua importància a l'hora de fer front a propostes de descentralització estatal.

Emperò, no tothom accepta la idea d'un Partit Socialista vinculat al nacionalisme espanyol. Jorge del Palacio Martín ha insistit en diferents treballs que la condició de partit de classe va impedir el socialisme integrar-se en l'estat i desenvolupar una idea de nació⁸². Per a aquest autor la limitada i ambigua identificació amb la nació espanyola per part socialista explicaria una tendència constant a l'aliança amb els nacionalismes alternatius a l'espanyol.

En conjunt, és possible afirmar que la relació entre el socialisme, el nacionalisme i la idea de nació ha estat preferentment tractada dins el marc d'estudis sobre el model territorial de l'estat espanyol. Igualment, la historiografia ha dedicat especial atenció a la interacció del Partit Socialista amb els moviments i propostes dels nacionalismes alternatius a l'espanyol.

En un primer moment, fins a la dècada del 1980, les investigacions apuntaven a la manca de reflexió sobre la qüestió nacional i el seu tractament instrumental per part del socialisme. L'*ocultament* del nacionalisme espanyol facilitava que les postures socialistes es relacionaren únicament amb la doctrina marxista. Durant les dècades del

---

⁸² DEL PALACIO MARTÍN, Jorge: "El PSOE y la cuestión nacional", *Cuadernos de Pensamiento Político FAES* 27 (2010), pp. 133-144. Del mateix autor: "Socialismo y nacionalismo en la Restauración. El PSOE y la campaña autonomista catalana de 1918-1919", *Cuadernos de Pensamiento Político FAES* 39 (2013), pp. 123-139. La tesi doctoral de Jorge del Palacio roman inèdita en el moment en què s'escriu aquesta.

1980 i 1990 els avanços fonamentals de la historiografia espanyola en l'estudi sobre el socialisme no incorporaren noves reflexions en la matèria i, pràcticament, no es donaren estudis monogràfics al respecte. La contribució d'Asensio Rubio fou la primera sistematització sobre el comportament socialista respecte a les diferents propostes de descentralització estatal; però, la hipòtesi continuava sent la d'un socialisme que, a causa dels seus plantejaments de classe, no passava d'enfocar la qüestió de forma ambigua.

La transformació qualitativa en els arguments de la historiografia arribà pràcticament amb el segle XXI. Smith inaugurava la línia d'anàlisi que atenia al nacionalisme espanyol com a objecte d'estudi en la seua relació amb el socialisme i afirmava la presència del primer en el llenguatge del segon, encara que amb limitacions importants. Mentre que a Espanya, tot i que a partir l'estudi de les complexes relacions entre el socialisme i els moviments nacionalistes alternatius, les investigacions de Rivera i Martín Ramos connectaven els desacords i enfrontaments entre aquells no sols a l'obrerisme socialista, sinó a l'adscripció nacional espanyola del Partit Socialista.

Això no obstant, com que el focus continuava majoritàriament dirigit a la relació entre socialisme i nacionalisme alternatiu, en certa manera, es deixava sense atendre la del socialisme amb el nacionalisme espanyol. És a dir, es continua sense conèixer què hi havia darrere de *l'espontània assumptió* per part socialista del discurs nacional espanyol, es desconeix, en bona mesura, quins eren els trets que caracteritzaren el discurs socialista sobre la nació espanyola. En conseqüència, la present investigació tracta de pal·liar aquesta desatenció i girar el focus analític sobre el discurs nacional del socialisme espanyol per tal de subratllar la seua existència i utilització, acostar-se a les seues fonts i intentar observar algunes de les seues característiques.

Així mateix, mentre pareix consolidar-se la hipòtesi que el Partit Socialista, de forma creixent al llarg del primer terç del segle XX, nacionalitzà el seu discurs i praxi política i mantingué una adscripció nacional espanyola, alguns aspectes continuen sense generar acord. Per un costat, front als estudis de Rivera que proven l'existència d'elements culturals en el discurs de nació socialista, autors com De Blas i Guerra Sesma sostenen que l'adscripció nacional de les files socialistes seria d'arrel exclusivament i/o fonamentalment cívica, que no anava més enllà de la vessant política

atès que es limitava a associar la lluita social a la nacional. Per un altre costat, si Smith i Forcadell han situat en un sentit de normalitat l'evolució socialista cap a un discurs nacional espanyol en el context europeu, per bé que amb diferències de temps i ritme, Guerra Sesma considera que no es podria equiparar el lligam nacional establert pels socialismes francès, britànic o germànic amb l'espanyol. Per tant, aquesta tesi pretén contribuir a abocar més llum sobre aquestes qüestions mitjançant una anàlisi profunda del discurs socialista que mostre la marcada tendència cultural del nacionalisme socialista i sense perdre de vista el cas d'altres socialismes europeus, particularment el francès.

Finalment, per a cloure amb l'estat de la qüestió sobre les investigacions que, des de l'estudi del moviment obrer socialista, s'han interessat per la temàtica nacional, cal subratllar dos capítols de llibre a càrrec de Francisco de Luis Martín. Aquells treballs s'aparten de les línies d'investigació anteriors per a tractar un element fonamental en la relació entre socialisme i nacionalisme, a saber, el discurs històric. En aquest sentit, s'ha de dir que prèviament Santos Juliá havia realitzat un monumental treball sobre la construcció dels relats històrics d'Espanya, procés en el qual l'autor entenia que els socialistes no havien participat a causa, entre altres motius, de la centralitat de la vessant classista en el seu discurs⁸³.

Així, en un primer moment, De Luis Martín va analitzar algunes obres representatives de la historiografia obrera de finals del segle XIX amb l'objectiu de col·laborar a enriquir les visions que, de la mà d'investigadors com Borja de Riquer, no observaven mostres de nacionalisme espanyol entre els socialistes durant el segle XIX⁸⁴. L'estudi de De Luis Martín mostrava que, per al cas del socialisme, existia una narració històrica que prenia la nació espanyola com a subjecte principal i seguia el relat traçat per la historiografia liberal canonitzat per Modesto Lafuente, tot i que amb matisos en alguns aspectes. Aquella línia de nacionalisme historiogràfic seria encetada

---

⁸³ JULIÁ, Santos: *Historias de las dos Españas*, Madrid, Taurus, 2015 (primera edició de l'any 2004).

⁸⁴ El treball a què, fonamentalment, feia referència De Luis Martín era DE RIQUER, Borja: "Aproximación al nacionalismo español contemporáneo", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, vol. XII (1994), pp. 11-29. En aquest el socialisme s'associava a un nacionalisme espanyol de tall jacobi, manifest a les dècades del 1920 i 1930.

per Juan José Morato, però tindria una continuïtat en el temps a través d'autors com Fernando de los Ríos, Núñez de Arenas o Daniel González Linacero⁸⁵.

Cinc anys més tard l'autor reprenia la qüestió, tot centrant l'atenció exclusivament en el cas socialista i estirant dels fils enunciats en l'anterior ocasió⁸⁶. Per un costat, De Luis Martín, a través de l'estudi d'obres concretes de Morato, Núñez de Arenas, Araquistáin i González Linacero, posava de manifest que entre les files del moviment socialista va existir un discurs historiogràfic que des de finals del segle XIX assumia i naturalitzava la nació espanyola. Per un altre costat, l'autor feia notar que el socialisme va barallar una concepció essencialista de la nació i la història espanyoles. Finalment, destacava que els socialistes no realitzaren interpretacions originals sobre el passat espanyol, sinó que la tradició historiogràfica liberal i republicana esdevenia la font de què es nodrien els seus relats.

Per tant, en un tema que, com el propi De Luis Martín indicava, resulta d'un gran interès per a apropar-se a les concepcions historiogràfiques que el socialisme difonia entre els seus militants, la historiografia ofereix una quantitat de treballs escassa. D'aquesta manera, segons s'ha anunciat, la present investigació dedica un capítol al discurs històric esgrimit pel socialisme durant la II República per tal d'intentar contribuir a un major coneixement en aquest camp.

Per últim, per a completar aquest estat de la qüestió sobre la relació entre socialisme i nacionalisme espanyol, és imprescindible fer al·lusió a les investigacions dedicades al nacionalisme espanyol i/o el procés de construcció de la identitat nacional espanyola i que han tractat el rol jugat pels socialistes en aquell procés durant la dècada del 1930. En aquest sentit, és possible afirmar que pocs han estat els treballs que s'han ocupat de la qüestió. Probablement el fet que la historiografia espanyola haja debatut extensament al voltant de la debilitat o no del procés de construcció de la identitat nacional espanyola ha facilitat aquesta desatenció. Com que el segle XIX esdevenia el

---

⁸⁵ DE LUIS MARTÍN, Francisco: "La idea de España en la historiografía obrera a fines del siglo XIX", en Mariano Esteban de Vega i Antonio Morales Moya (eds.), *Castilla en España. Historia y representaciones*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2008, pp. 249-276.

⁸⁶ DE LUIS MARTÍN, Francisco: "España en el discurso historiográfico socialista del primer tercio del siglo XX", en Pere Gabriel, Jordi Pomés i Francisco Fernández Gómez (eds.), *«España Res publica». Nacionalización española e identidades en conflicto (siglos XIX y XX)*, Granada, Comares, 2013, pp. 407-426.

moment clau en aquell debat, el moviment socialista i el període republicà no tenen una presència destacada en les investigacions, cosa que, en bona mesura, continua sent així en l'actualitat. En aquest sentit, per una part, una obra recent de referència per a l'estudi del nacionalisme i la construcció de la identitat nacional espanyola com la dirigida per Antonio Morales, Juan Pablo Fusi i Andrés de Blas dedica únicament el capítol de Guerra Sesma al moviment obrer socialista i la nació; mentre que sols un capítol a càrrec de Margarita Márquez tracta en exclusiva el període de la II República⁸⁷. Així mateix, una altra obra no menys important com l'editada per Javier Moreno Luzón i Xosé Manoel Núñez Seixas no contempla cap capítol sobre el Partit Socialista i els discursos de nació⁸⁸.

A més a més, en els casos que sí se centrava l'anàlisi en la cronologia esmentada, la idea del fracàs i la debilitat de la construcció de la identitat nacional espanyola —i amb ella la del nacionalisme espanyol— es filtrà a les interpretacions realitzades. En efecte, aquella tendència es comprova en el cas de Helen Graham⁸⁹. Graham elaborà una interpretació del període republicà i la Guerra Civil en què s'afirmava la falta d'iniciatives polítiques i culturals que construïren noves tradicions, i en revitalitzaren de velles, per a situar el marc nacional espanyol per damunt del predomini dels múltiples mars locals. Així, l'autora conclouia que el PSOE i els republicans, tant en el període de la primera coalició com durant el Front Popular, no van tenir un discurs nacional adequat per a elaborar llenguatges i polítiques que contribuïren correctament a construir la nació.

En una línia molt similar, les investigacions de la recentment desapareguda Carolyn P. Boyd i de Pamela Radcliff participaven també d'aquelles hipòtesis sobre la debilitat i/o fracàs del nacionalisme espanyol⁹⁰. El socialisme era un element tractat de forma un tant indirecta, però en ambdós casos apareixia adherit a la defensa dels

---

⁸⁷ MÁRQUEZ, Margarita: "La idea de España en la Segunda República: la escuela", en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi i Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la...*, pp. 723-732.

⁸⁸ MORENO LUZÓN, Javier i NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (eds.): *Ser españoles. Imaginarios nacionalistas en el siglo XX*, Barcelona, RBA, 2013.

⁸⁹ GRAHAM, Helen: "Community, nation and state in republican nation, 1931-1938", en Clare Mar-Molinero i Angel Smith (eds.), *Nationalism and the...*, pp. 133-147.

⁹⁰ RADCLIFF, Pamela: "La representación de la nación. El conflicto en torno a la identidad nacional y las prácticas simbólicas en la Segunda República", en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización...*, pp. 305-325. BOYD, Carolyn P.: *Historia Patria. política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Pomares-Corredor, 2000.

principis internacionalistes obreristes. Això portava les autores a entendre que, d'una banda, el socialisme obstaculitzà la forja d'una versió històrica del passat espanyol sobre criteris nacionals; i, d'una altra banda, que aquell complicà la difusió d'una simbologia nacional espanyola entre la població.

A més d'aquells treballs, Sandie Holguín ha proporcionat l'únic acostament monogràfic als temps de la II República⁹¹. L'autora no estudia de forma particular el paper del PSOE, però aquest queda inserit en el conjunt de forces que, junt amb els republicans, empenyien tota una sèrie d'iniciatives culturals que cercaven promoure la regeneració nacional espanyola a través de l'educació i que tingueren un marcat caire castellanista, sota la influència krausista i institucionista. Holguín apunta a camps d'estudi molt interessants, però les seues anàlisis no resulten satisfactòries i es troben marcades per la idea que “entre 1808 y 1931 no se dio en España ningún movimiento nacionalista serio como el de otros países europeos”⁹²; de manera que la urgència amb què s'hauria intentat implantar el model nacional republicà i socialista estaria, en certa manera, condemnat al fracàs en un context democràtic i de divisió política i social.

La interpretació de la debilitat i/o fracàs del procés de construcció de la identitat nacional espanyola es lligava a una perspectiva que assumia la ineficàcia d'un estat dèbil i endarrerit en aquell procés. En aquest sentit, recentment la historiografia, per un costat, ha estat apuntant a un abast molt més important del que fins ara s'havia considerat. Per un altre costat, s'ha posat èmfasi en la centralitat de les diferents cultures polítiques en la construcció i difusió de la identitat nacional espanyola i, així, en la presència de la nació en la vida ciutadana⁹³. En aquella direcció, el paper del socialisme sembla que no seria menyspreable atès que, entre altres coses, compartí amb bona part de les cultures polítiques d'esquerra molts dels referents discursius del nacionalisme

---

⁹¹ HOLGUÍN, Sandie: *República de ciudadanos. Cultura e identidad nacional en la España republicana*, Barcelona, Crítica, 2003.

⁹² *Idem*, p. 20.

⁹³ Per al cas del republicanisme SALOMÓN, Pilar: “Republicanism e identidad nacional española: la República como ideal integrador y salvífico de la nación”, en Carlos Forcadell, Ismael Saz i Pilar Salomón (eds.), *Discursos de España...*, pp. 35-64; de la mateixa autora: “Republicanizar la patria o españolizar la República: cómo construir la nación española desde la izquierda republicana (1931-1936)”, en Ferran Archilés, Marta García Carrión i Ismael Saz (eds.), *Nación y nacionalización. Una perspectiva europea comparada*, València, PUV, 2013, pp. 225-248.

espanyol i en la seua aposta per abastar les seues metes polítiques bategaria l'assumpció d'un programa nacionalista de modernització i regeneració nacional⁹⁴.

Les conclusions d'aquestes obres, així mateix, encaixen malament amb els estudis dedicats als temps de la Guerra Civil. Les investigacions de José Álvarez Junco i Xosé Manoel Núñez Seixas han suposat una contundent demostració de la presència del nacionalisme espanyol en el bagatge polític i cultural del socialisme⁹⁵. Com a part de les forces defensores de la legitimitat del règim republicà, els socialistes acudiren amb profusió i normalitat al discurs nacional per a explicar el conflicte armat i mobilitzar la població. Així doncs, aquestes investigacions, en certa manera, posen en qüestió les anàlisis anteriors atès que, malgrat la particular dinàmica que imposava el context bèl·lic, no s'explica la intensitat amb què el socialisme recorregué, des del primer moment del conflicte, a la dialèctica nacionalista si no és a partir de l'existència d'un procés previ d'interiorització i naturalització de la identitat nacional.

En aquest sentit, s'ha de destacar que el socialisme es va comportar de forma similar a com ho feren la majoria de forces obreres del bàndol republicà. Tant el PCE com el moviment anarquista van participar de la narrativa del nacionalisme per a descriure el conflicte bèl·lic, legitimar-se i enardir els ànims dels militants. Per al cas del comunisme, Antonio Elorza⁹⁶ ja havia detectat un gir nacionalista en la discursiva del comunisme durant la Guerra Civil—analitzada sistemàticament després pels estudis citats de Junco i, sobretot, Núñez Seixas. En el cas anarquista, recentment Martin Baxmeyer ha subratllat com, de forma generalitzada, la nació ocupà un espai central en la literatura anarquista de guerra amb un discurs que al·ludia a la comunitat de sang i a la idea d'un caràcter espanyol anarquista i que s'apropiava de mites nacionalistes com el de la *Reconquesta*, a partir del qual es donaren derives fins i tot racistes⁹⁷. Com apunta

---

⁹⁴ L'aproximació més recent i la bibliografia de referència sobre totes aquestes qüestions a GARCÍA CARRIÓN, Marta: "Cultura nacional y nacionalismo español", en Carlos Forcadell i Manuel Suárez Cortina (coords.), *La Restauración y...*, pp. 169-198.

⁹⁵ ÁLVAREZ JUNCO, José: "Mitos de la nación en guerra", en Santos Juliá (coord.), *República y Guerra Civil*, vol. XL de la *Historia de España* de Menéndez Pidal, Madrid, Espasa-Calpe, 2004, pp. 637-682. NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel: *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización en la Guerra Civil española (1936-1939)*, Madrid, Marcial Pons, 2006.

⁹⁶ ELORZA, Antonio: "La «nation eclatee»: Front Populaire et question nationale en Espagne", en Serge Wolikow i Annie Bleton-Rugé (dirs.), *Antifascisme et nation. Les gauches européennes au temps du Front populaire*, Dijon, Editions Universitaires de Dijon, 1998, pp. 113-128.

⁹⁷ BAXMEYER, Martin: "«Mother Spain, we love you!»: Nationalism and racism in anarchist literature during the Spanish civil war (1936-1939)", en Constance Bantman i Bert Altema (eds.), *Reassessing the*

aquest autor, aquell discurs de nació no va ser una invenció de temps de guerra, sinó que alguns sectors de l'anarquisme, per bé que minoritaris, ja donaren mostres de combregar amb la narrativa nacionalista espanyola i, també, catalana.

En suma, el moviment obrer socialista, especialment durant el període de la II República, continua sent un territori necessitat de noves investigacions que ajuden a entendre millor les característiques del seu discurs nacional. Aquesta investigació defensa que la formació discursiva del nacionalisme espanyol tenia, ja abans del conflicte civil, una molt destacada presència en el discurs socialista. El discurs nacional desplegat pels socialistes, marcat per una important càrrega lingüística i cultural i no sols política, va esdevenir un marc interpretatiu a través del qual els socialistes copsaven, i explicaven a la seua militància, els diferents conflictes existents a la societat i amb el qual legitimaven la seua posició front als seus rivals.

CAPÍTOL 2. SOCIALISME I MODELS D'ESTAT (1879-1936)

La present investigació no té com a objectiu central esbrinar quines van ser les diferents propostes sostingudes des del socialisme espanyol respecte a les formes d'articulació del poder estatal. No obstant, resulta indefugible atendre a aquesta temàtica atès que va ser un dels punts cabdals dels debats polítics de la dècada del 1930. En efecte, l'establiment de la II República va impulsar la represa de les polèmiques sobre el federalisme, el centralisme i les diferents formes de descentralització política i administrativa, que ja s'estaven produint a Espanya des de la centúria anterior.

El present capítol es proposa observar quina va ser la postura del PSOE en aquelles disputes per la definició del model d'estat republicà. En aquest sentit, cal ser conscient, com ho van ser molts dels coetanis, que en la qüestió de la distribució territorial del poder estatal no sols s'estava posant en joc el repartiment d'atribucions polítiques i administratives, sinó que es discutia sobre la pròpia *natura* de la nació espanyola. Això donà peu al desenvolupament de diferents conceptes de nació i discursos sobre Espanya. Amb aquest teló de fons, en el primer epígraf es posa l'atenció en els anys que s'estenen entre la fundació del partit i la proclamació republicana. Durant aquells moments, el socialisme espanyol passà del silenci a propòsit del model territorial de l'estat a l'aposta per la confederació de repúbliques ibèriques. Explicar aquella transformació i el sentit de dita proposta centra les primeres pàgines del capítol.

Després, s'aprofundeix en el posicionament socialista en el període republicà, moment en què la formulació de l'estat integral, que concedia la possibilitat de formar regions autònomes, va donar resposta a les demandes de descentralització impulsades, fonamentalment, des dels distints moviments regionalistes i nacionalistes alternatius a l'espanyol.

Finalment, s'estudia la proposta federalista d'Anselmo Carretero Jiménez com a mostra d'una tendència federal plurinacional minoritària, però possible dins la cultura política socialista. El federalisme de Carretero, malgrat tot, no va ser tant diferent del model territorial del socialisme anterior a la guerra, ni estigué exempt de limitacions importants a l'hora de postular un model incloent de la diversitat cultural.

2.1. 1879-1931

Dins aquest punt referent als anys previs a l'establiment de la II República, en primer lloc, es tracta la qüestió de l'existència o no d'un model territorial i nacional en les files del socialisme espanyol durant aquelles dates. En aquest sentit, front als conflictes colonials de Cuba i Marroc els socialistes oferiren significatives pistes sobre la seua concepció nacional. Amb tot, no va ser fins l'any 1918 que es va produir la primera declaració oficial del PSOE al respecte de l'estructuració territorial de l'estat espanyol, la qual va ser ràpidament modificada l'any següent. L'explicació d'ambdós fenòmens ocupa la primera part de l'epígraf.

En segon lloc, l'estudi de les relacions i actituds que els socialistes mantingueren respecte als distints moviments regionalistes i nacionalistes alternatius a l'espanyol esdevé un punt imprescindible per tal d'observar amb quins arguments els va rebre el PSOE.

2.1.1. Estat i nació en el primer socialisme: les guerres colonials

Pel que fa al primer element, la historiografia generalment coincideix a assenyalar la desatenció socialista vers la forma de l'estat durant les primeres dues, o fins i tot tres, dècades d'existència del partit. El pes de les doctrines antiestatistes, classistes, i les actituds contràries a la participació en el joc polític burgès menarien els fundadors del socialisme marxista a Espanya a evitar pronunciar-se sobre aquell punt⁹⁸. Amb tot, dins aquella indefinició, cal subratllar que el Partit Socialista des de la seua formació va rebutjar les propostes federalistes.

En aquest sentit, el PSOE va nàixer en els moments immediatament posteriors al fracàs del federalisme espanyol representat per la I República. Els socialistes no van veure amb bons ulls aquell assaig ni el moviment cantonalista que l'acompanyà, el qual va comptar amb la participació dels internacionalistes agrupats a la *Federación Regional Española*. Per al socialista José Mesa, aquella va ser una sublevació escabellada que provocà la persecució de les organitzacions obreres, mentre que Francisco Mora anà més enllà i criticà aquell moviment per perseguir la "*destrucción de*

---

⁹⁸ Aquesta visió es recull des dels treballs més clàssics com ELORZA, Antonio i RALLE, Michel: *La formación del...*, pp. 236-240; o DE LUIS MARTÍN, Francisco: "Consideraciones sobre las...", pp. 310-316; fins a recents investigacions com LÓPEZ IGLESIAS, Victorino: *La cuestión territorial...*, p. 34.

la unidad nacional para colocar sobre sus ruinas los Municipios libres e independientes”⁹⁹. Així doncs, com indica Guerra Sesma, l’oposició socialista al federalisme d’arrel pimargalliana vindria donada no sols per la suposada tebiesa del seu reformisme social, sinó també pel seu programa territorial¹⁰⁰.

Així, és necessari aclarir que el federalisme, i no en menor mesura el de Pi i Margall i els seus seguidors, no va posar en dubte mai el marc nacional espanyol¹⁰¹. Al contrari, el federalisme de Pi i Margall afirmava i assumia el marc estatal i nacional espanyol. Per la voluntat dels individus, però també per tradició i per la seua condició d’organisme viu, la nació espanyola esdevenia per a Pi una realitat innegable¹⁰². Així és que la proposta d’organització territorial de Pi pretenia estrènyer els llaços d’unió de la nació espanyola, sense arriscar la unitat nacional¹⁰³. El federalisme, com el conjunt del republicanisme, s’identificava amb la nació espanyola fins a l’extrem d’associar la seua pròpia història amb un relat de base nacional que feia indestriable el lligam entre els seus postulats polítics i les lluites d’alliberament del poble espanyol, el qual tindria una existència mil·lenària¹⁰⁴.

Malgrat aquell posicionament obertament nacional espanyol, els socialistes, com bona part dels detractors del federalisme, entengueren que aquell era un moviment de disgregació de la nació espanyola. Per tant, ja en els primers anys del Partit Socialista pareix que això era totalment rebutjable. Així doncs, si resulta cert que els primers socialistes no s’ocuparen d’oferir un model territorial propi, semblava estar clar quin model no era el desitjat.

---

⁹⁹ Citat a GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, p. 42.

¹⁰⁰ GUERRA SESMA, Daniel: “Movimiento obrero socialista...”, p. 605.

¹⁰¹ Per als diferents corrents del federalisme en el cas espanyol continua sent molt útil TRUJILLO, Gumersindo: *El federalismo español. Ideología y fórmulas constitucionales*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1967.

¹⁰² L’organicisme de la concepció nacional espanyola de Pi i Margall en MÁIZ, Ramón: “Estudio introductorio”, en Francisco Pi i Margall, *Las nacionalidades. Escritos y discursos sobre el federalismo*, Madrid, Akal, 2009, pp. 47 i següents. La significació nacionalista espanyola del federalisme pimargallià va ser advertida per DE BLAS, Andrés: *Tradición republicana y...*, pp. 38-44.

¹⁰³ RIVERA GARCÍA, Antonio: “La idea federal en Pi y Margall”, *Araucaria. Revista Iberoamericana de Filosofía, Política y Humanidades* 4 (2000), pp. 113-141.

¹⁰⁴ Per al conjunt del republicanisme, DUARTE, Àngel: “Sin historia no hay republicanos”, *Historia Contemporánea* 37 (2008), pp. 321-342; del mateix autor i per al cas concret del federalisme, “Historias de federales, historia republicana”, *Historia y Política. Ideas, procesos y movimientos sociales* 6 (2001), pp. 7-29.

Tanmateix, el primer desafiament a l'estructura del poder territorial de l'estat que hagué de viure el socialisme espanyol va arribar amb el conflicte de Cuba del 1895-1898. Davant de l'esclafit de la guerra, socialistes, anarquistes i els federals de Pi, encara que amb diferents arguments i intensitat, sostingueren majoritàriament una posició contrària a la mobilització bèl·lica.

Carlos Serrano ha assenyalat que els socialistes, tot sent fidels a la ideologia internacionalista, van rebre la guerra amb proclames de denúncia d'aquella com a resultat dels interessos de la burgesia per controlar el mercat cubà¹⁰⁵. El Partit Socialista subratllaria que els proletaris res tenien a veure amb la defensa de la pàtria, la qual pertanyeria únicament als qui tenien interessos en Cuba, propietats i deute de l'estat i als militars delerosos d'ascendir. Aquells arguments generals suposaven, com va remarcar Serrano, situar al mateix nivell els dos bàndols contendents, de manera que estava absent tota reflexió sobre el colonialisme o la legitimitat cubana.

A partir de l'any 1896 la postura dels socialistes s'anà transformant. Enmig del clima de tensió amb els Estats Units i les campanyes i mobilitzacions nacionalistes espanyoles del moment, durant la primera meitat d'aquell any el socialisme afinà les seues anàlisis per a situar l'arrel del conflicte en l'explotació que el règim espanyol imposava als cubans, cosa que atribuïa un aire de legitimitat a aquells. Així, la burgesia i els governs espanyols començaven a aparèixer com a principals responsables de la contesa, mentre que una pau sense cap contingut clar —independència, autonomia, negociació— apareixia com a objectiu socialista. De fet, aquella tendència no es va acompanyar d'un clar rebuig del colonialisme i un il·lustre socialista com Jaime Vera, a l'alçada de l'abril d'aquell any, atacava com a *espanyol* els partits de la Restauració per haver conduït Espanya a la crisi present, per haver-la sumit en “*repugnante reacción clerical, tributaria del extranjero*” i per haver-la situat “*bajo la amenaza de ser negada como nación; próximos a desmembrarse de ella territorios que debieron ser fundamento incommovible de poderío y grandeza comercial inmensos*”¹⁰⁶.

---

¹⁰⁵ SERRANO, Carlos: *Final del Imperio. España 1895-1898*, Madrid, Siglo XXI, 1984, pp. 99 i següents.

¹⁰⁶ VERA, Jaime: *Ciencia y proletariado. Escritos escogidos de Jaime Vera*, Pròleg i selecció de Juan José Castillejo, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1973, p. 157.

Pareix que el gir definitiu de l'opinió socialista es va donar a partir del IV Congrés de la Internacional de l'estiu del 1896, quan l'organisme es va pronunciar explícitament en favor de la lluita cubana per abastar la seua nacionalitat. Tot i que els socialistes ometeren la referència cubana i endolciren els acords de Londres a la seua premsa, cosa que per a Serrano es relacionaria amb la prudència socialista davant la possibilitat d'accions repressives per part del govern espanyol, des d'aleshores el socialisme espanyol intensificà les demandes de pau amb manifestacions que parlaven directament de la solució independentista. Tanmateix, aquell procés no va estar lliure de vacil·lacions i ambigüitats que es traduïen en la demanda d'independència per a Cuba, però també en la voluntat d'establir reformes a Filipines per a evitar que la desfeta colonial fóra completa, encara el setembre del 1896.

També va ser a partir d'aquells moments que el PSOE va encetar les denúncies al voltant del sistema de reclutament que, des de l'assassinat de Cànovas i la caiguda del govern conservador, canalitzà el malestar popular a través de la campanya de *¡Todos o ninguno!*. Aquella campanya es dirigia a subratllar la injustícia del sistema de reclutament per a la guerra, el qual carregava tot el pes de l'esforç bèl·lic en les capes populars que no podien pagar la redempció monetària. Per tant, el costat cubà continuava sent ignorat i el colonialisme inqüestionat; la legitimitat de la guerra sostinguda per Espanya, i la forma en què aquesta es duia a terme, era atacada, però els socialistes afirmaven conèixer "*la misión del maestro que enseña a los ignorantes; de los pueblos superiores por su saber y adelanto que instruyen y guían fraternalmente a otros más atrasados en todos los órdenes de la vida social*"¹⁰⁷.

Amb l'amenaça cada cop més clara de la intervenció nord-americana en el conflicte, els socialistes espanyols recorregueren novament a la solidaritat internacional del proletariat i reclamaren la independència cubana com a solució ineludible del conflicte. Aquella postura, amplament defensada pels socialistes, no evità que alguns es deixaren dur per l'ambient nacionalista. Així Francisco Mora, en data tan insigne com el Primer de Maig del 1898, després de remarcar la responsabilitat de les burgesies nord-americana i espanyola en el conflicte, no amagà els seus desitjos de veure triomfar els espanyols. Igualment, els somnis colonialistes del socialisme espanyol no acabaven ni

---

¹⁰⁷ Citat a SERRANO, Carlos: *El turno del pueblo. Crisis nacional, movimientos populares y populismo en España (1890-1910)*, Barcelona, Península, 2000, p. 112.

tan sols el juny d'aquell any, quan apostaven per una pau ràpida atès que “*si la paz no se gestiona pronto, si muy en breve no cesan las hostilidades, España experimentará nuevos desastres que harán más sensible aún su caída y le impedirán conservar ninguna de sus colonias*”¹⁰⁸.

Un cop finalitzat el conflicte, els socialistes apostaren ja per l'abandonament de Filipines. El Partit Socialista pretenia que se centrés tota l'atenció en la modernització econòmica de la península mitjançant un discurs que enllaçà amb el del regeneracionisme, això sí, amb la càrrega marxista d'avanç cap al socialisme.

Així doncs, els treballs de Serrano sobre la desfeta colonial espanyola del 98 han posat de relleu com el posicionament del PSOE s'esllavissà des d'un inicial i abstracte internacionalisme a l'oposició a la guerra, tot raonant des d'una òptica espanyola i sempre amb l'acceptació dels principis generals del colonialisme¹⁰⁹. Aquesta seria la línia seguida pels investigadors del socialisme que han apuntat que l'oposició d'aquell a la guerra, i fins i tot la possible independència cubana, se sostingué sobre la defensa dels interessos *nacionals* espanyols¹¹⁰.

Amb tot, aquests estudis passaren per alt com al llarg del conflicte la postura socialista suposava una acceptació del marc estatal i nacional espanyol. Cal esperar, en aquest sentit, a un segon acostament al període realitzat per Carlos Forcadell¹¹¹. Forcadell va observar en la mobilització socialista i les campanyes de premsa el germen d'una formulació patriòtica, alternativa a l'oficial, que s'anà afermant amb l'avanç del segle XX. Els seguidors d'Iglesias denunciaren la instrumentalització capitalista i agressiva de la pàtria, però no renegaren d'ella, de manera que mai posaren en qüestió la

---

¹⁰⁸ Citat a *Idem*, p. 98.

¹⁰⁹ La vocació colonial del socialisme espanyol és negada, de forma poc convincent atesos els estudis del professor Serrano, a GIBAJA VELÁZQUEZ, José Carlos: “El conflicto colonial a través de *El Socialista*, 1897-1898”, en Santiago Castillo i Luis E. Otero Carvajal (eds.), *Prensa obrera en Madrid, 1855-1936*, Madrid, Comunidad de Madrid, Consejería de Cultura, 1987, pp. 547-582. A més, no seria el colonialisme un component aliè a la resta de socialismes europeus, imbuïts de nocions al voltant de la superioritat europea, i les respectives nacions, sobre les poblacions colonitzades; en aquest sentit el cas d'Eduard Bernstein a DAVIS, Horace B.: *Nacionalismo y socialismo...*, pp. 128-131.

¹¹⁰ ESTEBAN DE VEGA, Mariano: “El partido socialista en la crisis del 1898”, en Santos Juliá (coord.), *El socialismo en...*, pp. 87-107; MAESTRO, Francisco Javier: “La respuesta obrera: ¡O todos o ninguno!” *Viento Sur* 36 (febrer 1998), pp. 15-20; SANTACREU SOLER, José M.: “Los españoles que discrepaban de la guerra: la otra cara del 98”, *Anales de Historia Contemporánea* 14 (1999), pp. 195-203.

¹¹¹ FORCADELL, Carlos: “Los socialistas y...”. El primer estudi de Forcadell sobre el socialisme i la guerra cubana, en el qual segueix la línia dominant citada, a *Parlamentarismo y bolchevización...*, pp. 48-50.

nació-estat. Tampoc, per al que afecta a aquest capítol, es va advocar per la reformulació del centralisme de la Restauració.

Ferran Archilés ja havia apuntat com les guerres de Cuba i Marroc haurien obligat el moviment obrer a posicionar-se, encara que fóra a l'oposició, dins la política nacional, respecte a unes activitats bèl·liques que, precisament, es duïen a terme en nom de la nació¹¹². D'aquella manera, Archilés recordava com Pablo Iglesias justificà l'oposició socialista a la guerra del Marroc perquè aquella no estava motivada per cap ofensa al pavelló espanyol; declaracions com aquelles s'havien realitzat ja el juliol del 1898, quan el Comitè Nacional del PSOE subratllava que l'empitjorament de les condicions de vida dels treballadors a causa de la guerra i la mort en combat dels fills del proletariat podria tenir *“aún alguna justificación si por virtud de él España pudiera sacar á salvo su imperio colonial”*¹¹³. L'interrogant lògic que resta a l'aire és si una guerra en defensa de l'honor nacional, o amb possibilitats reals de conservar l'imperi colonial espanyol, hagués comptat amb l'aprovació del socialisme espanyol.

Un altre text d'Iglesias de l'any 1914 recollit per Archilés al voltant de la resistència a la penetració espanyola al Marroc sostenia,

*¿Pero qué querrán esos señores? ¿Que a nuestra invasión en el territorio marroquí, a nuestro cañoneo y a nuestras razzias contesten los invadidos, cañoneados y razzidados echándonos bendiciones y acogiéndonos con vítores? ¿Cómo recibieron nuestros antepasados a las huestes napoleónicas? ¿Serían célebres Madrid, Gerona, Zaragoza y otras muchas poblaciones de nuestro país si a la invasión y al ataque de los soldados franceses hubiesen contestado resignándose o recibiendo con los brazos abiertos a nuestros invasores?*¹¹⁴.

Sense dubte, Iglesias amb aquelles paraules mostrava l'acceptació de la identitat nacional espanyola mitjançant, a més, una sèrie d'elements del discurs històric del nacionalisme espanyol.

Encara que la Guerra del Marroc no suposava una amenaça a l'estructura territorial de l'estat espanyol existent, ja que es tractava d'una contesa d'expansió colonial, convé observar com aleshores es van repetir i intensificar molts dels arguments que el PSOE havia desenvolupat amb motiu del conflicte cubà.

---

¹¹² ARCHILÉS, Ferran: “¿Experiencias de nación?...” , pp. 136-137.

¹¹³ “El Comité Nacional á sus correligionarios y á todos los trabajadores”, document recollit a SERRANO, Carlos: *Final del imperio...*, pp. 233-235.

¹¹⁴ Citat a ARCHILÉS, Ferran: “¿Experiencias de nación?...” , p. 137.

Així, els primers posicionaments del socialisme sobre la presència i mobilització bèl·lica espanyola a l'Àfrica es van donar ja al segle XIX, amb motiu de l'incident de Melilla del 1893. Aquell conflicte va ser relativament breu i no donà peu més que a manifestacions generals i esporàdiques. Malgrat tot, és possible destacar que en l'oposició a la guerra per part del PSOE l'internacionalisme matisava, sense rebutjar per complet, el principi del nacionalisme i es deixava un espai per al reconeixement a l'adhesió als trets ètnics de la comunitat nacional.

*Socialistas convencidos, tenaces partidarios de la emancipación y de la armonía entre los hombres, que excluirán el odio entre naciones y razas, rechazamos la estrecha idea de patria tal y como ha prevalecido hasta el presente. Sin pretender negar que nuestros sentimientos hacia el suelo natal y la lengua que hablamos toda nuestra vida son más profundos, no hay para nosotros otra patria que el mundo y todos aquellos que componen la clase de los trabajadores son nuestros hermanos*¹¹⁵.

Els primers socialistes, d'aquella manera, inauguraven el rebuig a l'expansió espanyola per terres africanes sense separar-se de l'estima per la terra de naixement i la llengua —castellana?— que parlarien tota la vida. Ara bé, el to i contingut de la campanya contra la Guerra del Marroc va seguir la línia marcada pel conflicte de Cuba. Així, el socialisme espanyol insistí en la injustícia del sistema de reclutament militar i l'exigència del compliment de l'obligació de tots els espanyols de servir la pàtria, tot això sí, amb una vocació antibel·licista al darrere.

Aquella estratègia es va combinar des de meitat del 1909 amb la denúncia que la guerra no responia als interessos de la nació. La intensificació de la campanya socialista, i republicana, contra la guerra a partir del 1913 va tenir en aquest darrer component el seu punt central. Els socialistes s'esforçaren per difondre la idea que es tractava d'una guerra a la qual s'hauria arrastrat la nació des de les instàncies militars i superiors de l'estat, sense que aquesta tingués possibilitat d'obtenir cap benefici. Com va dir García Quejido a un míting l'any 1913, “*la guerra es perjudicial para la nación. No interesa a las clases burguesas. España no necesita mercados, ni tiene qué colocar en ellos*”¹¹⁶. Igualment, les JJSS subratllaven que Espanya no tenia interessos al nord d'Àfrica perquè

España no es Comillas, Romanones y demás plutócratas que buscan riquezas mineras en el Rif. España es el pueblo famélico que arrastra esa cadena de miseria (...). Esa clase media cobarde

---

¹¹⁵ Citat a SERRANO, Carlos: *El turno del...*, p. 67.

¹¹⁶ Citat a FORCADELL, Carlos: *Parlamentarismo y bolchevización...*, p. 63.

*y abúlica que sufre el peso de la cursilería que le habéis inculcado, y esa pequeña burguesía que se desenvuelve en un ambiente de raquitismo industrial agobiante*¹¹⁷.

El PSOE, així, va intentar aparèixer com a defensor dels interessos del conjunt nacional, no era cap motiu classista allò que desaconsellava l'empresa bèl·lica, sinó l'interès nacional, en el qual també s'inclouïa el de la burgesia. Com s'explicità des de *El Socialista* poc abans del colp d'estat de Primo de Rivera, “*la proclamación del abandono de Marruecos no es una posición de extrema izquierda nacional, no es una posición de extrema izquierda política: eso es hoy un ansia genuinamente española*”¹¹⁸.

Tot això conduí Andrée Bachoud a assenyalar que el socialisme espanyol mostrava una sensibilitat *nacionalista* expressada en la solidaritat cap als interessos dels sectors burgesos i en les denúncies sobre com el capitalisme estranger, a banda de controlar les indústries espanyoles més potents, seria l'únic beneficiari de l'esforç colonial espanyol¹¹⁹. Així es podia apreciar quan l'any 1921 sostenia *El Socialista* que

*España pone los soldados, pero la riqueza que se lograra no sería suya: sería principalmente de capitalistas extranjeros (...). ¿A qué vamos nosotros al Rif, si hierro tenemos en España? ¿No es evidente que aquí están en manos extranjeras la mayoría de las riquezas nacionales y por cultivar la mayor parte de nuestro territorio?*¹²⁰.

Sota l'opinió de Moreno Juste, qui confirmaria el parer de Bachoud, és possible afirmar que el socialisme espanyol a principis de la dècada del 1920 havia arribat a una “*completa identificación con la política nacional, cuando las declaraciones de defensa de los intereses nacionales y los argumentos de talante regeneracionista para combatir la empresa marroquí adquieren una mayor impronta en su discurso*”¹²¹. Certament, els socialistes, que afirmarien sentir-se perseguits per mantenir un *patriotisme* molt distint del dels governants¹²², remarcaren la fidelitat nacional que representava la seua postura antibel·licista amb arguments que convertien el poble treballador, i amb ell el socialisme, en representant i defensor dels interessos nacionals. Com va declarar Pablo Iglesias l'any 1910 al Parlament

---

¹¹⁷ Citat a *Idem*, p. 62.

¹¹⁸ Citat a MORENO JUSTE, Antonio: “«El Socialista» y el desastre de Annual: opinión y actitud socialista ante la derrota”, *Cuadernos de Historia Contemporánea* 12 (1990), pp. 103-132, concretament p. 126.

¹¹⁹ BACHOUD, Andrée: *Los españoles ante las campañas de Marruecos*, Madrid, Espasa-Calpe, 1988.

¹²⁰ Citat a MORENO JUSTE, Antonio: “«El Socialista» y...”, p. 119.

¹²¹ MORENO JUSTE, Antonio: “«El Socialista» y...”, pp. 112-113.

¹²² Així ho afirmaren a un editorial que es queixava sobre la censura governamental. Citat a MORENO JUSTE, Antonio: “«El Socialista» y...”, p. 106.

*Cuando nosotros, viviendo en la legalidad, mostrábamos como sabíamos y como podíamos las consecuencias de esta empresa, en realidad tomamos en nuestras manos el interés nacional, no ya el interés de los socialistas, no el interés del proletariado, tomamos el interés de casi todos los españoles (...). Yo, español, obrero español, queriendo a los míos, amando a los míos, ¿cómo no he de defenderlos? Si la Nación española se compone en su mayor parte de trabajadores asalariados, ¿cómo he de querer que esos trabajadores, que estimo sangre mía y huesos míos, sufran y padezcan? ¿No he dicho antes que cuando la cuestión de las guerras coloniales los socialistas siempre protestamos contra ellas, y que al hacerlo defendimos el interés nacional?*¹²³

I més tard, l'any 1912 en referència a la contesa marroquina

*El pueblo trabajador, una parte muy principal de la nación, interpretando el interés general, batallará porque esta Guerra termine; no nos importa que se nos diga que no somos patriotas, sabemos que es todo lo contrario, hacemos nuestra la causa, no sólo del proletariado, sino del país en general*¹²⁴.

Distints investigadors apuntaren des de mitjan de la dècada del 1980 com, en aquest sentit, el llenguatge socialista, en el marc de la conjunció amb els republicans, va experimentar importants modificacions que es deixaren sentir en la substitució de la defensa dels interessos de classe pels *nacionals*. La dualitat excloent entre burgesia/proletariat perdia força en favor de l'oposició forces progressives de la nació/règim monàrquic¹²⁵. Igualment, Forcadell, dècades després, ha emfasitzat com, de la mateixa manera que hauria succeït amb els socialismes europeus des de finals del segle XIX, el PSOE estava marginant l'internacionalisme, que mai es va abandonar per complet, per a aprofundir en el procés de nacionalització del seu llenguatge i pràctica política, front a les acusacions de manca de patriotisme i antiespanyolitat per no combregar amb la visió oficial de la nació¹²⁶.

Així doncs, la Guerra de Cuba, i el posterior enfrontament colonial al Marroc, no va conduir els socialistes a una negació del marc estatal espanyol o de l'articulació centralista d'aquest. Al contrari, a l'abric d'aquells conflictes el socialisme desplegà un raonament que responia a l'aplicació d'una òptica purament espanyola. Amb un discurs conscientment qualificat de patriota, nacional i *autènticament* espanyol, el PSOE defensava els interessos nacionals, els colonials, els de la burgesia i els d'un poble que

---

¹²³ Citat a GUERRA SESMA, Daniel: "Socialismo y cuestión...", p. 191.

¹²⁴ Citat a FORCADELL, Carlos: "Los socialistas y...", p. 26.

¹²⁵ JULIÁ, Santos: "Un dualismo problemático. La herencia de Pablo Iglesias", *Anthropos. Boletín de información y documentación* 45-46-47 Extraordinario 6 (1985), pp. 176-180. ROBLES EGEEA, Antonio: "La conjunción republicano-socialista", en Santos Juliá (coord.), *El socialismo en...*, pp. 109-130. ELORZA, Antonio i RALLE, Michel: *La formación...*, pp. 332-338.

¹²⁶ FORCADELL, Carlos: "Los socialistas y..."

ja despuntava com a principal component de la nació i nucli del discurs socialista¹²⁷. El llenguatge socialista, així, es poblava de referències pròpies del discurs del nacionalisme en general, com l'estima primària per la llengua i el sòl, i de l'espanyol concretament, amb l'assumpció d'elements de la seua narrativa històrica. En conseqüència, resulta molt discutible afirmar que el component classista i internacionalista entre els primers socialistes impedis una identificació d'aquells amb la nació espanyola o que aquella se cenyís exclusivament a un nacionalisme cívic de procedència liberal¹²⁸.

En allò referent a l'organització del poder de l'estat, l'autonomia i la independència cubana van ser solucions únicament proposades per a aconseguir la pau —i en el cas filipí amb l'objectiu de salvar alguna part de l'imperi espanyol d'ultramar—, no van ser hipòtesis plantejades des de perspectives anticolonials o descentralitzadores. D'aquella manera, el socialisme no mostrava cap inconvenient vers el centralisme restauracionista, ni els conflictes colonials menaren a reflexions en aquella direcció.

2.1.2. La moció del 1918: krausisme i socialisme

En relació amb la ruptura de l'aquiescència silenciosa que el PSOE havia mantingut al voltant de l'articulació territorial de l'estat, aquesta es va produir amb la declaració del XI Congrés de l'any 1918, la qual advocava per una

*Confederación republicana de las nacionalidades ibéricas reconocidas a medida que vayan demostrando indudablemente un desarrollo suficiente, y siempre sobre la base de que su libertad no entraña para sus ciudadanos merma alguna de los derechos individuales ya establecidos en España y de aquellos que son patrimonio de todo pueblo civilizado*¹²⁹.

Dues dècades després de la desfeta colonial, el socialisme espanyol manifestava, de forma oficial i per primera vegada, la seua posició sobre el model d'estat pel qual apostava. Segons es deia en aquella declaració, es tractava d'un estat republicà i confederal format a partir de les nacionalitats ibèriques. Tanmateix, aquella asserció

---

¹²⁷ FERNÁNDEZ, Mª Antonia i FUENTES Juan Francisco: "Análisis lexicométrico de...", p. 229.

¹²⁸ Jorge del Palacio Martín sosté en diferents treballs que el PSOE no va assumir el marc nacional espanyol fins l'any 1979. Per exemple, DEL PALACIO MARTÍN, Jorge: "El PSOE y...". Per una altra part, Guerra Sesma afirma, alhora, que els socialistes assumiren com a natural la seua condició d'espanyols i empraren criteris d'identitat com la llengua, el caràcter o la història, però que el patriotisme obrer socialista estava pròxim a un nacionalisme liberal cívic. GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, pp. 43 i 56-60.

¹²⁹ *El Socialista*, "XI Congreso Nacional del Partido Socialista", 30/XI/1918.

inicial es matisava de seguida amb un seguit de condicionaments gens baladins. En primer lloc, per al reconeixement —gradual?— de les nacionalitats ibèriques —quines?— es demanava l’abastament d’un nivell suficient de desenvolupament —econòmic, cultural, polític?. En conseqüència, l’estat republicà projectat en aquella declaració no es construiria a partir d’un pacte entre nacions o nacionalitats d’igual rang, sinó que es tractaria d’un procés controlat des d’alguna entitat superior —la nació espanyola?— que controlaria la viabilitat de la confederació.

En segon lloc, les precaucions continuaven amb el respecte cap a les llibertats i drets dels ciutadans ja implantats a Espanya i als pobles civilitzats que aquelles nacionalitats haurien de guardar. D’aquella manera, Espanya, l’únic ens efectivament citat, era qui marcava la pauta en matèria legislativa.

En últim terme, cal destacar que aquells condicionaments van ser mantinguts, de forma més o menys detallada, en les successives reformes i renovacions d’aquella noció durant els següents congressos socialistes fins a la Guerra Civil.

Fóra com fóra, sense dubte la declaració suposava un desafiament a l’estat centralista i monàrquic de la Restauració. En aquest sentit, és necessari atendre a les transformacions que el Partit Socialista va experimentar, des de finals del segle XIX, al compàs dels canvis en la situació política espanyola per intentar esbrinar els possibles orígens i significat d’aquella formulació.

Així, per un costat, a partir de la coalició amb els republicans del novembre del 1909 els socialistes inauguraven una nova estratègia política que els permeté fer créixer progressivament el seu pes en les institucions de poder. Com s’ha dit, l’acostament al republicanisme, no exempt de tensions i retrocessos, va facilitar que el llenguatge socialista se centrés en l’enfrontament de les forces progressistes en favor de l’interès i la modernització nacional contra la Monarquia i les forces reaccionàries.

Però, a més, en connexió amb aquell procés, la militància socialista experimentava un ressenyable augment i una transformació qualitativa remarcable¹³⁰. El pes de l’antiga aristocràcia dels oficis tradicionals es relativitzà gràcies a l’entrada

---

¹³⁰ JULIÀ, Santos: *Los socialistas en...*, pp. 71-73; ROBLES EGEA, Antonio: “La conjunción republicano...”, pp. 119-120.

d'empleats oficinistes, mestres i, fins i tot, catedràtics d'universitat. Una nova fornada d'intel·lectuals s'acostava al socialisme. Es tractava de figures provinents de la *Institución Libre de Enseñanza* (ILE), el regeneracionisme i el republicanisme com Julián Besteiro, Luis Araquistáin, Julio Álvarez del Vayo, Manuel Núñez de Arenas, Andrés Ovejero, Óscar Pérez Solís, Eduardo Torralba Beci o Fernando de los Ríos. Malgrat no ser un procés lineal, totes les limitacions que se solen assenyalar en la incorporació d'aquells intel·lectuals, la continuïtat de les reticències vers el republicanisme, el manteniment de l'internacionalisme proletari i dels objectius revolucionaris i de l'escassa producció marxista d'aquells intel·lectuals; malgrat tot això, moltes d'aquelles noves incorporacions acabaren per desenvolupar un paper fonamental en la direcció del partit i el sindicat socialista i, d'aquella manera, fornien el socialisme amb un repertori ideològic i conceptual més ample per a moure's en l'esfera política nacional¹³¹.

En aquest sentit, Guerra Sesma ha relacionat la filiació krausista i institucionista d'aquells intel·lectuals amb l'assumpció de cert organicisme regional, d'una postura autonomista, per part socialista i amb les mocions dels congressos dels anys 1918 i 1919¹³². Tot seguint aquest autor, el PSOE entengué que mitjançant l'autonomisme era possible forjar una racionalització de l'estat, una eixida democràtica i de tendència social a la Restauració. Això menaria els socialistes a donar suport a les demandes del catalanisme durant la dècada del 1910, tot i els freqüents desacords amb la Lliga Regionalista. Així, els socialistes donarien suport a l'Assemblea de Parlamentaris del 1917 i a la campanya en favor d'un estatut d'autonomia per a Catalunya del 1918-1919 empentat des de la Mancomunitat de Catalunya. L'autonomia catalana, i del conjunt de les regions espanyoles, se suposava la millor via per a acabar amb un centralisme tiranitzant i antidemocràtic i aconseguir, així, l'avanç cap a la llibertat individual¹³³.

A l'abric d'aquells fets, el XI Congrès Ordinari socialista de l'any 1918, per iniciativa de l'agrupació de Reus i amb el suport d'un Besteiro que abanderava un socialisme solidari cap a les postures autonomistes de la Lliga, aprovava l'objectiu citat

---

¹³¹ DE LUIS MARTÍN, Francisco: "Consideraciones sobre las...", pp. 319 i següents, destaca la vocació estatista adoptada pel socialisme espanyol des d'aquells moments i les implicacions que, per exemple, en la proposta educativa socialista això tingué.

¹³² GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, pp. 46-55 i 76-90.

¹³³ GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo y cuestión...*, pp. 307-308.

de construcció d'una confederació republicana de nacionalitats ibèriques. Aquella moció va sortir endavant en una comissió per aclaparadora majoria, i quasi sense debats de rellevància, a pesar de les proclames internacionalistes de Verdes Montenegro.

No obstant, el precari enteniment tàcit entre socialistes i catalanistes es trencà l'any 1919 atès que la Lliga, davant la descontrolada situació social a Catalunya, va demanar la presència de l'exèrcit per aturar la tensió social. Tot seguit, Cambó i Ventosa encapçalaren la participació lliguista al govern conservador de Madrid. A resultes d'això, la majoria dels socialistes, que a més havien d'afrontar els decisius debats sobre la Revolució Russa, entengueren que el nacionalisme català mostrava la seua cara més conservadora i burgesa i s'abandonava la visió d'aquest com a força que podria impulsar la renovació nacional espanyola en un sentit democràtic.

Així, en el Congrés Extraordinari de desembre del 1919 Besteiro va ser acusat de sotmetre's als postulats de la plutocràcia catalana i de perjudicar, per tant, els interessos del moviment obrer amb la seua actitud al Parlament en suport del catalanisme. Tot i que les censures al dirigent es van apaivagar amb la retirada de la moció crítica, el PSOE va apostar per una nova resolució, titllada d'ampliació de la de l'any anterior, en què s'esborrà la referència a la confederació de nacionalitat en favor de la concessió d'autonomies regionals, amb el manteniment de les exigències anteriors, i s'emfasitzava el respecte de l'autonomia municipal. D'aquella manera, els socialistes intentaren marcar distàncies vers el catalanisme i la seua via d'actuació. La nova moció va ser ratificada posteriorment en els congressos del 1920, 1921, 1928, 1931 i 1932, cosa que oficialment eliminava tota vel·leïtat federalista en el Partit Socialista¹³⁴.

Guerra Sesma defensa que amb aquella modificació substancial es confirmava l'autonomisme socialista en coincidència amb el d'altres forces republicanes del moment¹³⁵. Així, el socialisme espanyol afirmaria la condició unitària de la sobirania espanyola, s'apartaria del federalisme de Pi i articulària una proposta autonomista de la mà dels nous líders provinents del regeneracionisme i el krausisme.

Aquesta interpretació discuteix, d'una banda, la pretesa manca d'un model d'estat en el socialisme. En aquest sentit, tot i la coincidència en apreciar cert nivell

---

¹³⁴ GUERRA SESMA, Daniel: "Movimiento obrero socialista...", pp. 612-613.

¹³⁵ GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, pp. 53-54.

d'oportunisme en el suport dels socialistes a l'autonomia regional, sembla que, almenys entre una part dels sectors dirigits, existia una visió de descentralització estatal d'arrel krausista. D'una altra banda, en conseqüència, tampoc seria just identificar el Partit Socialista amb una visió estrictament centralista jacobina¹³⁶.

Tanmateix, tot donant per bona la interpretació de Guerra Sesma, cal matisar alguns aspectes. A banda del fet que els krausistes i el federalisme de Pi compartiren alguns fonaments importants dels seus plantejaments —com la decidida defensa de la nació espanyola i un organicisme del qual no estava exempta la proposta del segon—, el grau de pluralisme i descentralització present en les propostes del krausisme ha de ser relativitzat.

El krausisme, tot seguint Francisco Giner de los Ríos, partia de la concepció orgànica de la nació, de manera que aquesta quedava definida com un organisme viu amb personalitat diferenciada i única expressada en les seues accions i basada en la unitat de raça, llengua, territori i cultura. Dins la nació, tanmateix, hi hauria altres entitats igualment orgàniques com el municipi i la regió, que havien de ser autònomes en el desenvolupament de les seues funcions, complementàries i específiques. Aquesta condició empenyava el krausisme a oposar-se al centralisme, però l'afirmació irrenunciable de la unitat nacional espanyola indicava que el desenvolupament correcte de les entitats naturals inferiors només es donava amb una vertebració en el si de la nació¹³⁷.

Aquesta tensió entre unitat i descentralització, que es resolvia amb la fórmula tant difosa com difusa de l'articulació *harmònica*, ha donat peu a diferents interpretacions sobre la profunditat descentralitzadora del krausisme. Així, Manuel Suárez Cortina ofereix una visió que posa èmfasi en la dimensió descentralitzadora i respectuosa de la

---

¹³⁶ DE RIQUER, Borja: “Aproximación al nacionalismo...”, p. 23. AGUILERA DE PRAT, Cesáreo R.: “El catalanismo político ante la II República: entre el pragmatismo y el mito”, en Justo G. Beramendi y R. Máiz (comps.), *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid, Siglo XXI Editores, 1991, pp. 335-355. Una associació general de l'esquerra amb el jacobinisme a PÉREZ DELGADO, Tomás i SÁNCHEZ ESTÉVEZ, José Miguel: “Del federalismo a las autonomías. Perspectiva histórica”, *Aula: Revista de Pedagogía de la Universidad de Salamanca* 4 (1991), pp. 149-163.

¹³⁷ PÉREZ VILLANUEVA, Isabel: “Krausismo, Institución Libre de Enseñanza y Nacionalismo español”, en Andrés de Blas (dir.), *Enciclopedia del nacionalismo...*, pp. 273-275.

diversitat regional continguda en el model nacional krausista¹³⁸. Segons aquest historiador, el krausisme mantenia un patriotisme allunyat no sols de xovinismes, sinó també de nocions essencialment culturals de la nació, i marcat per una visió racional de la pàtria, així com crítica amb la versió conservadora de finals del segle XIX¹³⁹. Espanya seria una nació resultant de la història, de la fusió d'una diversitat d'ens locals i regionals. Així, per un costat, la nació es construïa al llarg de la història, no seria un ens inalterable ni estàtic, tot i ser un element *natural*. Per un altre costat, els krausistes reconeixerien la legitimitat dels regionalismes com a via d'afirmació de la personalitat social dels ens regionals, de les seues particulars costums, llengua i caràcter, això sí, allunyada de tota tendència política.

Per consegüent, el krausisme, i els institucionistes que recolliren aquella idea d'estat i nació, proposarien un model territorial a meitat camí entre el federalisme de Pi, contra el qual en bona mesura s'afirmaren, i l'unitarisme, en què els cossos intermedis tingueren una forta presència política. El krausisme representaria una aposta clarament descentralitzadora en la qual l'estat estava obligat a reconèixer l'autonomia dels organismes municipals i regionals que s'integraven al seu interior, però sense discutir mai la unitat de la nació i la sobirania espanyola. Suárez Cortina subratlla com el krausisme i el federalisme serien les úniques postures realment descentralitzadores dins les cultures polítiques republicanes, que compartirien la visió d'Espanya com a nació única en la qual les parts eren realitats socials i històriques d'una nació diversa, però amb una identitat compartida. Ara bé, krausisme i federalisme s'enfrontarien per la tendència pactista del segon i la idea organicista de nació del primer¹⁴⁰.

Aquesta visió és compartida per Antonio Heredia, qui ha insistit tant en el caràcter racional i crític del patriotisme krausista, com en el fet que la defensa tancada de la unitat nacional espanyola fóra compatibilitzada amb la necessitat de respectar i

---

¹³⁸ SUÁREZ CORTINA, Manuel: *El gorro frigio. Liberalismo, democracia y republicanismo en la Restauración*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000.

¹³⁹ SUÁREZ CORTINA, Manuel: "El krausismo, la república y la «España regional» en el siglo XIX", en M. Chust (ed.), *Federalismo y cuestión federal en España*, Castellón, UJI, 2004, pp. 161-198; el mateix autor defensa aquesta idea per al conjunt de les cultures polítiques republicanes, sobretot en referència al segle XIX a: "El republicanismo como cultura política. La búsqueda de una identidad", en Manuel Pérez Ledesma i María Sierra (eds.), *Culturas políticas...*, pp. 263-311.

¹⁴⁰ En aquest sentit, ja s'ha indicat com el federalisme de Pi no estava exempt d'una concepció orgànica de la nació.

vigoritzar els trets particulars de les regions i la seua sobirania interna¹⁴¹. Així mateix, recentment ha apunta en igual direcció Jordi Pomés, el qual sosté que el model federal-regional krausista reivindicaria la regió com a personalitat política i social i veuria amb bons ulls els moviments de defensa de la llengua i la cultura pròpies de cada regió que no discutiren la unitat nacional espanyola¹⁴². A més, aquest darrer autor entén que socialistes com Araquistáin, Núñez de Arenas o Daniel Linacero desplegarien discursos nacionalistes pròxims al krausista.

En canvi, Andrés de Blas, qui no dubtà en subratllar el pes del nacionalisme en els diferents corrents republicans, ja va destacar com la concepció organicista de la nació dels krausistes atorgava una importància predominant a elements objectius com la raça, el sòl i la història¹⁴³. De forma molt més recent ha reclamat per al conjunt del republicanisme huitcentista la condició nacionalista, que no únicament patriota, Àngel Duarte, qui remarca el pes creixent dels continguts culturals i del discurs històric nacionalista en les files d'aquell moviment¹⁴⁴.

Tot aprofundint en aquella línia, Javier Varela mostrà que la idea de nació del krausisme tenia molt poc de racionalista¹⁴⁵. Aquest investigador insistí en les filiacions romàntiques de Sanz del Río quan observava que un poble, una nació, resultava de l'ús d'una llengua comuna per part d'un cos social de famílies que habitava el mateix sòl i posseïa un *caràcter* comú. Per a Varela, en Giner de los Ríos, qui partia de la molt essencialista definició de nació citada més amunt, la historicitat de la nació es reduïa en entendre que aquella no era el producte de la voluntat, sinó d'un fons permanent i viu; així doncs, la condició dinàmica i construïda de la nació es relativitzava atès que la nació es manifestava en la història, però no era el seu resultat. Posteriorment, amb l'afegit d'ingredients positivistes en els seguidors de Giner, la unitat nacional era destacada amb elements com la llengua i la cultura. D'aquella manera, la definició en

---

¹⁴¹ HEREDIA, Antonio: "El krausismo español y la cuestión nacional", *Enrahonar* 16 (1990), pp. 105-121.

¹⁴² POMÉS, Jordi: "Discursos nacionales", en Pere Gabriel, Jordi Pomés, Francisco Fernández (eds.), *«España. Res publica»...*, pp. 337-350. L'autor reconeix en aquest text la influència krausista en el federalisme de Pi i Margall.

¹⁴³ DE BLAS, Andrés: *Tradición republicana y...*, pp. 80-81. L'autor posa l'exemple de Salmerón.

¹⁴⁴ DUARTE, Àngel: "Nación de republicanos. Siglo XIX", en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi i Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la...*, pp. 293-306.

¹⁴⁵ VARELA, Javier: *La novela de España. Los intelectuales y el problema español*, Madrid, Taurus, 1999, pp. 89 i següents.

termes culturals i psicològics de la nació esdevindria el fonament de la historiografia krausista i institucionista ocupada, com en el representatiu cas de Rafael Altamira, de les vicissituds del geni, del *Volkgeist*, espanyol i les seues manifestacions al llarg de la història¹⁴⁶. De fet, aquella historiografia, articulada al voltant del *Centro de Estudios Históricos* (CEH), va imprimir un castellanocentrisme que dissolia la suposada pluralitat espanyola sota l'hegemonia de Castella i de la seua llengua¹⁴⁷.

Javier de Diego Romero, per la seua part, ha fet notar que el conjunt del republicanisme, a excepció del federalisme de Pi, esgrimí una definició objectiva de la nació¹⁴⁸. Així, també els krausistes bandejarien l'element voluntarista, i fins i tot la història, com a fonaments de la nació, mentre donaven gran importància a la llengua i la raça. Tanmateix, això no exclouria, segons aquest autor, la sensibilitat especial que els krausistes mostrarien vers les regions i les demandes regionalistes, sempre que aquestes no adquiriren cap dimensió política. Des de l'òptica krausista, les regions serien organismes que calia respectar perquè oferirien una *suau gradació* a l'esperit comú de la pàtria, a l'autoritat absoluta i única de la qual s'haurien de subordinar.

El significat d'aquesta discussió sobre la condició nacionalista, essencialista i amb derivacions castellanocèntriques des del punt de vista lingüístic i històric de la idea de nació i d'estat del krausisme que pogué informar la del socialisme espanyol, consisteix a esclarir la dimensió de la descentralització que efectivament existí en aquell moviment. Certament, si per als krausistes, per un costat, la nació era un *tot* orgànic superior i dominant que no equivalia a la suma de les parts; i, per un altre costat, l'única funció de les particularitats regionals, que mai podrien tenir implicacions polítiques, se centrava a matisar *amb suavitat* el geni espanyol, definit en gran mesura per un centre nacional d'autoritat absoluta i culturalment castellà, el pluralisme krausista, i de rebot el socialista, seria més bé limitat.

---

¹⁴⁶ En aquesta direcció també apunten CASTRO Demetrio i MORALES MOYA, Antonio: "Patriotismo institucionista. La idea de España en la Institución Libre de Enseñanza", en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi i Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la...*, pp. 347-363.

¹⁴⁷ SANTIRSO, Manuel: "La novelística del 98 y la nación liberal: entre el tótem y el tabú", en Pere Gabriel, Jordi Pomés i Francisco Fernández (eds.), «*España. Res publica*»..., pp. 363-373.

¹⁴⁸ DE DIEGO ROMERO, Javier: *Imaginar la República. La cultura política del republicanismo español, 1876-1908*, Madrid, CEPC, 2008.

En aquest sentit, tot recollint bona part dels arguments i autors citats, Ferran Archilés ha posat en qüestió la profunditat de la descentralització continguda en el model krausista a través del cas poc original, i per tant molt exemplificatiu, de Fernando Gasset¹⁴⁹. Archilés destaca el caràcter essencialista de la definició nacional de Gasset basada, al marge de factors geogràfics, en elements psicològics i lingüístics. Així, d'una banda, Gasset afirmava l'existència del *geni* nacional espanyol des de temps ibers i esgrimia un relat històric nacionalista, en què el decurs del temps es dirigia a l'afirmació de la nació. D'una altra banda, en el cas de Gasset, qui, cal insistir, sintetitzava el pensament dels krausistes espanyols més cèlebres sense aportar a penes cap originalitat, es feia patent la centralitat de la llengua en la caracterització de la nació. La llengua era l'expressió de la singularitat de la nació i tota nació havia de tenir la seua i potenciar-la. No obstant, com indica Archilés, aquell argument krausista es limitava al cas dels estats-nació existents. A Espanya era el castellà la llengua de la nació, com ho era de l'estat, i el seu coneixement, encara que fóra sense ús efectiu, motiu suficient per a la inclusió en la nació¹⁵⁰. Segons el raonament de Gasset, quan es donava l'existència de diverses llengües s'imposava la superior, la més perfecta, prejudici lingüístic que, com s'observa més endavant, també va existir en les files del PSOE. A resultes d'això, la diversitat lingüística reconeguda pel krausisme restava una declaració de principis sense traducció pràctica i dirigida a subratllar la importància del castellà com a llengua comuna i central en la formació nacional.

Amb aquest punt de partida, l'historiador remarca com la vaguetat del paper atorgat a les regions dins l'estat que surava sobre l'organicisme krausista tingué escasses translacions en propostes efectives; així mateix, quan aquestes es produïen, com va ser el cas de Moret l'any 1884, no es va passar d'una reforma provincial. Les regions no tenien una personalitat pròpia, sinó que únicament cobraven sentit com a parts del conjunt nacional. De manera que la batalla al centralisme plantejada pel krausisme, que majoritàriament també es va enfrontar al catalanisme, semblava més bé un atac teòric al paper omnímode de l'estat de la Restauració¹⁵¹. Archilés observa com

---

¹⁴⁹ ARCHILÉS, Ferran: “¿Qué es una nación? krausismo, y nacionalismo español en 1882: la obra de Fernando Gasset Lacasaña”, *Alcores* 9 (2010), pp. 257-288.

¹⁵⁰ Archilés destaca com aquest argument de mínims no l'ha trobat en altres krausistes, ARCHILÉS, Ferran: “¿Qué es una nación?...”, p. 279.

¹⁵¹ Les crítiques al centralisme com a element que ofegava la llibertat i resultava ineficient en l'administració de la societat en Giner de los Ríos es pot seguir a LÓPEZ MORILLAS, Juan:

l'interès i la defensa de la regió natural que mostrà el krausisme no era una cosa estranya en el context del sistema canovista, ni implicava un elevat grau de contestació, com es mostraria en la geografia i l'art de l'època. Tot això ha conduït l'historiador a concloure que el model nacional i territorial krausista no passava d'un reconeixement teòric de les regions, sense previsió sobre el seu paper polític, i únicament per a afirmar la unitat nacional espanyola. Els límits de la descentralització i la tolerància vers la diversitat serien molt marcats en temes fonamentals com la llengua; la regió i les llengües no castellanes, per tant, tenien una rellevància escassa en la proposta krausista.

En aquest sentit, malgrat que la comparació pot resultar més que discutible, resulta significatiu pensar que la III República Francesa va ser un moment culminant del regionalisme cultural francès i dels moviments que demandaven major autonomia regional i descentralització a l'estat francès¹⁵². Així, a França es va promoure la imatge de la unitat en la diversitat amb discursos que representaven una nació en la qual es combinaven perfectament diferents parts, considerades espais amb la seua unitat pròpia, paisatges, climes i demés. Tanmateix, la promoció de les cultures regionals franceses es va fer des d'una òptica patrimonial, una via més bé folklòrica que no pretenia mantenir vives les cultures diverses, sinó emfasitzar la complementarietat regional en la formació de la unitat nacional. Així, el reconeixement de la diversitat francesa es va traduir en una escassa descentralització política que tampoc s'acompanyà, a pesar de la realitat multilingüe, del respecte i impuls de les llengües regionals. Amb açò sols es pretén indicar que els tòpics sobre l'enriquiment de la unitat a través de la varietat, ni eren una qüestió exclusivament espanyola, ni havien d'implicar necessàriament una actitud especialment atenta a la conservació i/o impuls de la diversitat.

En conseqüència, l'autonomisme i visió regionalista d'arrel krausista que els intel·lectuals integrats al socialisme pogueren incorporar al bagatge ideològic socialista ha de ser pres amb cautela. El Partit Socialista aprovà mocions en favor de l'autonomia de les regions, sempre basada en la municipal, cosa que l'apartà del centralisme. Ara bé,

---

Racionalismo pragmático. El pensamiento de Francisco Giner de los Ríos, Madrid, Alianza Editorial, 1988.

¹⁵² Les següents reflexions s'extrauen de THIESSE, Anne-Marie: "Francia: Jacobinismo y *petites patries*", en Ferran Archilés, Marta García i Ismael Saz (eds.), *Nación y nacionalización...*, pp. 15-23. De la mateixa autora: "Centralismo estatal y nacionalismo regionalizado. Las paradojas del caso francés", *Ayer* 64 (2006), pp. 33-64.

la identificació del centralisme amb els partits del torn i el seu rebuig mitjançant una gran diversitat de solucions era un element compartit per la pràctica totalitat de les propostes de regeneració nacional, monàrquiques o republicanes¹⁵³. Així doncs, cal parar atenció a la postura defensada pels socialistes quan, passada la Dictadura de Primo de Rivera i des del govern de la II República, hagueren de fer front a les demandes de descentralització política i, especialment, a la qüestió lingüística, la qual sempre resulta indicativa del grau de pluralisme i de reconeixement de la diversitat existent.

Per a tancar aquest apartat, i amb la finalitat de posar un exemple socialista de temps anteriors a la II República, resulta adequat citar el treball d'Araquistáin *España en el crisol*¹⁵⁴. Sobre aquella obra, Francisco de Luis Martín ha observat que formava part d'un nacionalisme espanyol historiogràfic socialista deutor de les visions liberals progressistes, republicanes i regeneracionistes¹⁵⁵. La proposta territorial allí continguda és qualificada per aquest autor de federal, amb un model autonòmic que facilitaria l'establiment d'un estat regional entre l'administració estatal i la municipal, respectuós amb les llibertats i drets individuals i subordinat a la sobirania de la nació. Per a De Luis, malgrat que Araquistáin definís la societat nacional en termes de llengua, costums i tradicions compartides, el concepte de nació del càntabre s'oposaria a les definicions essencialistes de la nació de centralistes i catalanistes a través de la idea del contracte com a base d'aquella.

Al voltant de la reedició d'aquella obra sota el títol de *El ocaso de un régimen*, Guerra Sesma, per la seua part, considera que Araquistáin sostingué un model nacional i federal sobre la base de la voluntat de ciutadans i territoris, especialment en allò referent a Catalunya. Així, amb una forta empremta krausista i regeneracionista, el socialista proposaria una república que donés cabuda a la sobirania relativa dels organismes regionals, sota l'autoritat de l'estat nacional. A més, destacaria en aquella obra la defensa del bilingüisme¹⁵⁶.

---

¹⁵³ Sobre la contestació de la planta centralista de la Restauració i el regeneracionisme, DE LA GRANJA, José Luis, BERAMENDI, Justo i ANGUERA Pere: *La España de los nacionalismos y las autonomías*, Madrid, Síntesis, 2001, pp. 51-60.

¹⁵⁴ ARAQUISTÁIN, Luis: *España en el Crisol. Un estado que se disuelve y un pueblo que renace*, Barcelona, Editorial Minerva, ca. 1920.

¹⁵⁵ DE LUIS MARTÍN, Francisco: "España en el...", pp. 418-422.

¹⁵⁶ GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, pp. 120-123; del mateix autor: *Socialismo y cuestión...*, pp. 157-158.

Certament, Araquistáin va advocar per l'autonomia d'una Catalunya moderna i puixant front a l'estancament del centre peninsular com a punt de partida per a la regeneració nacional espanyola mitjançant una reorganització regionalista i autonomista. Així mateix, aquesta concepció autonomista de l'autor tenia una significació expressament krausista quan entenia que les autonomies significaven la introducció d'ens de sobirania relativa, des de l'individu a la regió, tot passant pel municipi, que haurien de ser harmonitzats i guiats des de l'esfera *superior* de l'estat.

Tanmateix, per un costat, si bé el càntabre va apuntar que per damunt de “*la unidad o diversidad de lenguas hay algo que separa o vincula a los pueblos: la voluntad de contrato*”¹⁵⁷; l'autor tenia molt clar que l'objectiu era forjar una unitat nacional més estreta. Araquistáin estava convençut que, a l'abric d'aquell procés autonomista, els catalans encapçalarien un moviment de ressorgiment nacional espanyol, era aquest l'afer que realment importava el socialista. El revifament de les regions tenia valor com a via de regeneració d'Espanya i no per desembocar en la recuperació o l'impuls dels trets particulars de les regions, com en el krausisme més clàssic.

Per un altre costat, el reconeixement de la diversitat estructural espanyola, així com el voluntarisme de la proposta d'Araquistáin, es limitava de forma molt important en la qüestió lingüística. Tot i que aquell intel·lectual parlés del bilingüisme i rebutgés el centralisme polític, en aquella obra es destacava que la descentralització no perjudicaria “*la importancia actual y futura del idioma español*”, atès que “*su conservación y fomento equivalen a velar por lo más grande y universal que hoy poseemos los españoles*”¹⁵⁸. De fet,

*Después de un período de reacción localista, sus escritores volverán a adueñarse, como sus antepasados, de este poderoso instrumento de universalidad que es el castellano, y sus industriales y comerciantes lo preferirán también, para extender sus mercados de España y América, a una lengua de escaso radio práctico. La autonomía de Cataluña, con sus dos lenguas, favorecerá, en vez de estorbar, la castellanización de los catalanes en el sentido espiritual de esa palabra*¹⁵⁹.

En conseqüència, el castellà era considerat l'idioma *espanyol*, el tresor més gran de la nació, una llengua *superior* que es veuria afermada en els territoris amb llengües

---

¹⁵⁷ ARAQUISTÁIN, Luis: *España en el...*, p. 138. En totes les cites es respecta l'ortografia original.

¹⁵⁸ *Idem*, p. 120.

¹⁵⁹ *Idem*, p. 139.

distintes, de *curt radi*. La diversitat lingüística, d'aquella manera, restaria un element a superar, cosa que es produiria, paradoxalment, gràcies a la concessió de règims autonòmics, els quals, així, facilitarien la castellanització *espiritual* de les poblacions lingüísticament no castellanès. No debades, Araquistáin en aquella obra, com ja va observar Marta Bizcarrondo, estava reflexionant al voltant de la *psicologia* del poble, de la malaltia de *l'ànima* espanyola¹⁶⁰.

En conjunt, Araquistáin provaria com l'autonomisme que s'assentava entre els cercles dirigents socialistes, en primer lloc, insistia en la unitat nacional i jurídica espanyola; en segon lloc, es movia en el marc de definicions culturals i ètniques de la nació. Finalment, l'acceptació de la diversitat cultural i la descentralització regional estaven al servei, i es valoraven en funció, del reforçament de la unitat nacional, fins al punt que es pensava en la castellanització *espiritual* —i la llengua formaria part de *l'espirit*— de les regions. Existia un rebuig del centralisme monàrquic, però l'alternativa, amb els condicionants enunciats, deixaria un escàs marge al desenvolupament polític i cultural regional.

2.1.3. El PSOE i els moviments regionalistes

A propòsit de la reacció del socialisme espanyol vers els moviments regionalistes, aquesta va ser diferent segons casos i sovint estigué marcada per la diferent relació de força entre ambdós. En general, és possible observar com el Partit Socialista va seguir les línies d'acció dictades als congressos, de manera que s'incorporaria, no sense tensions internes i externes, a les reclamacions per la descentralització regional sempre que aquesta evités el qüestionament de la unitat nacional espanyola.

Respecte al cas català, la posició de rebuig inicial del socialisme vers les demandes catalanistes, en virtut de la seua general conceptualització com a burgeses i reaccionàries, va començar a modificar-se amb l'avanç del segle XX en una ambigua relació plena d'avanços i retrocessos. Les reflexions sobre les demandes del catalanisme van ser forçades des de la Federació Catalana del PSOE, la qual, d'una banda, es movia en un marc polític en què hom no podia restar al marge d'aquelles qüestions si aspirava

---

¹⁶⁰ BIZCARRONDO, Marta: *Leviatán y el socialismo de Luis Araquistain*, Glashütten im Taunus, Detlev Auvermann, 1974, pp. 29-30.

a forjar una base electoral; i, d'una altra banda, es renovava amb l'entrada de líders d'una marcada sensibilitat catalanista com, entre altres, Andreu Nin, Rafael Campalans, Josep Recasens i Mercader i Manel Serra Moret.

Així doncs, els socialistes catalans van reclamar la necessitat d'oferir suport a les pretensions autonomistes catalanes. La primera polèmica, l'any 1914, va ser la sostinguda per Nin i Antonio Fabra Ribas, qui havia estat fins feia poc dirigent de la federació catalana. En aquella ocasió, com en la majoria de les que seguiren, els arguments de Nin i dels socialistes catalans en general per conjugar la lluita nacional i la social topaven amb afirmacions internacionalistes i, a tot estirar, un autonomisme accentuadament municipalista que es confonia amb un federalisme més bé retòric per part del PSOE.

Amb aquells debats de fons, la Federació Catalana aprovaria, en el seu congrés de l'any 1916, una demanda en favor de la concessió d'una ampla autonomia per a les regions espanyoles. Aleshores els desafiaments al règim de la Restauració semblaven convergir amb la coincidència temporal del descontent militar i polític i, com s'ha comentat, els socialistes decidiren donar suport a les demandes estatutàries catalanes. En el discurs del socialisme, exposat ja a la influència republicana des de la dècada anterior, l'autonomia catalana s'erigia en la forma més adequada per a propiciar un canvi democràtic. Amb un diagnòstic d'arrel regeneracionista cridat a perdurar en l'imaginari polític i historiogràfic, els socialistes consideraven fracassada o inexistent la revolució liberal, de manera que calia situar-se del costat de les forces progressives i contra la monarquia reaccionària per a forçar la democratització del sistema; en paraules de Jaime Vera calia fer "*nación, progreso, civilización y democracia*", és a dir, socialisme¹⁶¹. El catalanisme, en aquell context, semblava un bon aliat i, tot seguint la influència krausista, la regionalització de l'estat pareixia un avanç en l'aconseguint de llibertats. Així doncs, la moció confederal analitzada anteriorment legitimava l'estratègia del socialisme. Amb tot, no s'ha de perdre de vista que la mobilització política i sindical socialista d'aquells moments s'emmarcava, com s'ha dit, en la defensa

---

¹⁶¹ Citat a JULIÀ, Santos: *Los socialistas en...*, p. 79.

dels interessos de la nació espanyola, la identitat de classe s'estava conjugant amb la nacional espanyola, per damunt d'altres entitats territorials o particularistes¹⁶².

Però, des de l'any 1919 es precipità la fi de l'entesa entre socialistes i catalanistes. La separació respecte al catalanisme s'acabà de realitzar amb l'enfrontament dialèctic que, de nou, Fabra Ribas va emprendre amb alguns socialistes catalans. Acte seguit es va produir l'escissió, una més al si del socialisme en aquells temps, d'un sector de la Federació Socialista de Catalunya, per a formar la Unió Socialista de Catalunya l'any 1923. Campalans, Serra i Moret i els seus seguidors confluïren amb un sector del republicanisme i del catalanisme per a forjar un nou partit, resignats com estaven davant la postura de distanciament socialista cap a les vindicacions del catalanisme, les quals ni amb la influència de l'organicisme krausista semblaven poder conciliar-se amb l'estratègia política del socialisme del moment.

Quant al cas basc, el socialisme i el nacionalisme basc aparegueren pràcticament al mateix temps i marcats per una forta oposició mútua. Les tendències reaccionàries del nacionalisme aranià, junt a la seua declarada xenofòbia d'arrels anteriors a Sabino Arana, i el seu profund tarannà catòlic servien el xoc respecte al primer socialisme, apegat a l'internacionalisme, el llenguatge de classe, l'anticlericalisme i vinculat culturalment a un espanyolisme poc respectuós vers les senyes d'identitat basques¹⁶³.

Així doncs, l'oposició dels socialistes tant a basquistes com a catalanistes va ser la tònica dominant, tot i que no exactament pels mateixos motius. Endemés, tampoc la força de cada element era la mateixa. A les províncies bascongades el PSOE disposava d'una força rellevant, especialment a Biscaia, i el nacionalisme basc no va suposar un moviment capaç d'alterar la dinàmica política espanyola fins a ben entrat el segle XX. Altrament, a Catalunya el Partit Socialista no aconseguia una implantació significativa, i, de fet, així va ser durant tot el primer terç del segle XX, mentre que el catalanisme es tornava un moviment de masses que, des de la primera dècada del 1900, arribava a cridar a les portes del Parlament espanyol.

---

¹⁶² Idea subratllada a LÓPEZ IGLESIAS, Victorino: *La cuestión territorial...*, p. 55.

¹⁶³ RIVERA, Antonio: *Señas de identidad...* Destaca Rivera com l'espanyolisme cultural no afectava únicament els elements no bascs immigrants, sinó també aquells "ètnicament" bascs com els eibarresos. Del mateix autor, "El PSOE, la...".

La situació anà canviant en el cas basc durant la dècada del 1910, primer, amb la campanya de República i Furs del 1912, quan els socialistes encara estaven lligats als republicans, i, després, amb les reunions de les Diputacions basques de l'any 1917. Ambdós moviments comptaren amb el suport de l'esquerra liberal i republicana i van reclamar la implantació d'un règim autonòmic regional i municipal.

Davant d'aquells fets, connectats al context de contestació a la Restauració, els socialistes anaren al remolc de les iniciatives del basquisme i no van passar de genèriques defenses del foralisme i de la insistència en l'autonomia municipal i el respecte cap a les llibertats individuals. Ara bé, amb un Prieto que consolidava cada cop més la seua direcció del socialisme basc, en el qual també existiren diferents sensibilitats respecte a l'afer basc i l'estructura territorial de l'estat, es va iniciar una via d'acceptació de la legitimitat de les Diputacions basques i de la foralitat, conceptualitzada com a base de les llibertats espanyoles contemporànies¹⁶⁴. Prieto, així, l'abril del 1918 va manifestar al Parlament la validesa de la foralitat basca com a base d'una autonomia que els socialistes, com a moviment regenerador de la política nacional, estava disposat a impulsar¹⁶⁵.

Així és que el socialisme de Prieto engegà la conversió liberal, republicana i autonomista dels postulats del nacionalisme basc, la seua caracterització liberal i espanyolista, per tal que no qüestionaren la integritat de la nació espanyola, cosa que permetia la incorporació del socialisme a un discurs ja hegemònic al País Basc com era la defensa del concert econòmic¹⁶⁶. D'aquella manera, Antonio Rivera conclou que, les declaracions confederal i autonomista de finals de la dècada del 1910 provarien els dubtes autonomistes del socialisme, que sempre cercà la conservació dels drets fonamentals per part de l'estat, insistí en l'autonomia municipal com a base de la regional i pretengué que la personalitat del partit no fóra confosa amb altres moviments que pugnaren per la descentralització regional¹⁶⁷.

Respecte a la resta de moviments regionalistes, la seua importància política va ser molt menor, com també ho va ser la incorporació socialista a les seues demandes. Al

---

¹⁶⁴ RIVERA, Antonio: "Prieto y la...", pp. 76-79.

¹⁶⁵ ASENSIO RUBIO, Francisco: "El PSOE ante...", p. 16.

¹⁶⁶ RIVERA, Antonio: "El PSOE, la cuestión...", pp. 128-133.

¹⁶⁷ *Idem*, p. 135.

País Valencià, on el minoritari valencianisme polític pugnava per fer-se escoltar des dels inicis del segle XX, no va ser fins l'any 1919 que, en el marc del VII Congrés de la Federació Socialista Valenciana i per iniciativa de l'Agrupació Socialista de Gandia, els socialistes es pronunciaren en favor de l'autonomia de les regions de la nacionalitat espanyola, quan ja el PSOE havia marcat la línia programàtica¹⁶⁸.

A les Illes Balears, el Partit Socialista participà, juntament amb la resta de forces polítiques progressistes, en el front comú en suport a l'Assemblea de Barcelona i en favor de l'autonomia. En aquest sentit, va destacar Lorenzo Bisbal com a socialista que, a finals de la dècada del 1910, es mostrà partidari del reconeixement de la personalitat balear, però que tampoc perdé l'ocasió de manifestar la seua oposició tant al centralisme com al separatisme, mentre que va advocar per una descentralització democràtica i republicana respectuosa amb els drets dels individus i els pobles¹⁶⁹.

Per al cas de Galícia i Andalusia, els socialistes no es van mostrar interessats en els dèbils moviments regionalistes particulars, més enllà de la col·laboració puntual en algunes eleccions per al cas andalús¹⁷⁰.

El precedent repàs permet observar com el PSOE, aliat amb les forces progressistes d'oposició al sistema restauracionista, progressivament se situà, no sense reserves, del costat del regionalisme allà on aquest tenia la força necessària per situar les seues demandes en l'esfera pública. Així, la influència krausista entre els dirigents socialistes, expressat en les línies d'acció marcades als programes del 1918 i 1919, pogué ajudar a l'adaptació del socialisme al context de finals de finals de la dècada del 1910, marcat pel creixement del regionalisme.

2.2. 1931-1936

Passat el temps de la Dictadura de Primo de Rivera, en el qual la qüestió territorial no va experimentar en les files socialistes cap modificació significativa, la II

---

¹⁶⁸ *El Socialista*, "VII Congreso de la Federación regional valenciana", 27/XII/1919.

¹⁶⁹ ASENSIO RUBIO, Francisco: "El PSOE ante...", pp. 17-19

¹⁷⁰ LACOMBA ABELLÁN, Juan Antonio: *Regionalismo y autonomía en la Andalucía contemporánea (1835-1936)*, Caja General de Ahorros y Monte de Piedad de Granada, Granada, 1988. Aquest autor assenyala, malgrat tot, la coincidència en bona part dels ideals del moviment apadrinat per Blas Infante i el socialisme, com el municipalisme, el rebuig per les províncies i la concepció del moviment regionalista com a mitjà de transformació social.

República havia d'ocupar-se de seguida de modificar i definir l'organització del poder de l'estat a causa de la proclamació de la República Catalana, dins la República Federal Espanyola, a càrrec de Macià i de l'elaboració de la nova constitució. El socialisme, junt als grups que havien apostat per l'enfrontament amb la Monarquia, encarava el procés de reforma de l'articulació del poder territorial i es revifaren, en conseqüència, els debats sobre el centralisme, l'autonomisme i el federalisme. El procés de debat i aprovació de la Constitució del 1931 i de l'Estatut d'Autonomia per a Catalunya de l'any 1932 generaren tot un seguit de polèmiques i moviments, tant a favor com en contra, de diferents formes de descentralització política i administrativa a la pràctica totalitat d'Espanya. El PSOE, convertit en una de les principals forces polítiques del sistema, rebutjà el federalisme i mantingué l'aposta per l'autonomisme en els congressos de 1931 i 1932, no sense conflictes interns i amb la resta de formacions polítiques.

D'aquesta manera, el present apartat tracta les diferents postures del socialisme espanyol al voltant dels fets citats. A tal efecte, per un costat, es para atenció a les opinions esbossades pels socialistes a propòsit de la forma que havia d'adoptar l'estat i s'aprofundeix en la significació que les regions pogueren tenir en les seues propostes. Per un altre costat, es fa referència a les posicions defensades pel Partit Socialista al voltant dels distints processos estatutaris.

2.2.1. Socialisme i descentralització

Pel que fa al primer element enunciat, a continuació s'atén per facilitat expositiva, en primer lloc als debats produïts en el socialisme fins a la celebració del Congrés Extraordinari de juliol del 1931, moment a partir del qual es va oficialitzar la postura del partit. En segon lloc, es posa l'atenció sobre els debats al voltant de la Constitució del 1931, en què s'aprovà la forma *integral* de l'estat espanyol. Aquella definició, valorada de forma distinta per la historiografia, hagué de comptar necessàriament amb la benevolència socialista a causa del pes que el partit tingué tant en la comissió encarregada de la redacció constitucional, com en les Corts Constituents. Per tant, cal esbrinar quin va ser el posicionament socialista i la profunditat i límits de la descentralització que es contemplava.

Respecte al primer punt, a les portes de les eleccions del 12 d'abril del 1931, en general, socialistes i republicans entenien la via federalista cada cop menys adequada per al futur règim que hauria de substituir la monarquia¹⁷¹. Ara bé, el centralisme que havia dominat la Monarquia tampoc era acceptat; quasi de forma obligada, el nou règim hauria de contemplar alguna forma de descentralització del poder. Així ho posava de manifest la redacció de *El Socialista* quan sostenia que l'absurd centralisme havia impedit qualssevol millores polítiques o econòmiques durant la Monarquia, i realitzava una associació crítica entre el caciquisme i el poder central com a estris d'anul·lació de la voluntat popular. En canvi,

*Los Ayuntamientos son la célula vital de la vida nacional. Son, mejor dicho, deben ser la base de la organización política del Estado. El Municipio y la región son las condiciones naturales para establecer una fecunda estructuración de las instituciones políticas democráticas del Estado. El centralismo es absurdo, despótico, arbitrario, oligárquico*¹⁷².

Aquesta era l'opció per al futur, una descentralització basada en els espais *naturals* de l'organització política, a saber, el municipi i la regió. La història així ho justificava perquè

*Los Municipios fueron la base y el fundamento de la antigua democracia española. Tuvieron fueros propios y personalidad destacada en la vida nacional. Y estos fueros y esta personalidad sucumbieron, víctimas de la violencia despótica, en los campos de Villalar con la ejecución de los comuneros*¹⁷³.

Així, els socialistes s'oposaven al centralisme fent especial èmfasi en el municipalisme. Tot seguint un discurs històric nacionalista heretat del liberalisme progressista, es reclamava la recuperació de la personalitat dels municipis en l'administració de la vida nacional a còpia que aquella havia estat la base d'una antiga democràcia espanyola, la qual trobaria la seua fi en la derrota comunera, mite d'una narració històrica del nacionalisme espanyol de tendència castellanista¹⁷⁴.

Proclamada la II República espanyola a l'abric de les eleccions municipals d'abril, el debat dins el socialisme espanyol es posava en marxa i es desenvolupà,

---

¹⁷¹ DE BLAS GUERRERO, Andrés: "Republicanism, Estado integral y nacionalismos en los treinta", en Javier Moreno Luzón (ed.), *Izquierdas y nacionalismos...*, pp. 183-202; GUERRA SESMA, Daniel: "Movimiento obrero socialista...", pp. 613-614. Aquest darrer autor posa de relleu, per al cas dels socialistes, l'existència de grups obertament federalistes, especialment entre el socialisme basc, per bé que aquells no arribarien a constituir un corrent d'opinió fort.

¹⁷² *El Socialista*, "Hacia la soberanía popular", 05/III/1931.

¹⁷³ *Ibidem*.

¹⁷⁴ La narració històrica socialista es tracta al capítol tercer.

especialment i fins a la celebració del Congrés Extraordinari de juliol del 1931, en la premsa del partit. Certament, les posicions van ser diverses, encara que tampoc en excés. Des de les pàgines de *El Socialista* defensaren obertament el federalisme figures com Juan Morán, Manuel Cordero, Joaquín Mencos, M. Albandoz Serantes o María Lejárraga. El federalisme s'erigia en un sistema adequat per a donar cabuda a les vindicacions catalanes, la construcció del somni ibèric i/o l'organització de la societat espanyola en un món que caminaria cap a l'estat mundial, com van sostenir Mencos i Morán¹⁷⁵. Igualment, la història i la geografia espanyola recomanaven també l'adopció d'un sistema federal per a Lejárraga, Serantes, qui afegia la noció del caràcter distintiu de cada regió, i Cordero, el qual parlava d'una república federal en què l'autonomia orgànica de les regions estaria sotmesa a la conveniència general del país¹⁷⁶.

Tot seguint Lejárraga, en aquest sentit, *“España, por su historia, por su suelo, por su etnografía, es un país muy diferente de ese conglomerado de naciones que componen nuestra vieja Europa. Es a su vez otro conglomerado de razas tan diferentes como su clima, su paisaje, el suelo que cultivan”*¹⁷⁷. Ara bé, la diversitat espanyola, tant perseguida per la política centralista dels Borbons que hauria trastornat durant segles la idiosincràsia espanyola, no havia de menar a error a raó que es tractaria *“de un pueblo que puede ser vario, antagónico, ecléctico, pero que es «uno», al fin, el pueblo español”*¹⁷⁸. Efectivament, en les adhesions a la fórmula federal els mateixos socialistes es guardaven de *“perjudicar en lo más mínimo a la integridad de la nación”*¹⁷⁹, ni posarien en discussió la unitat de la nació espanyola perquè *“la independencia de las regiones no la defiende ya ningún hombre cuerdo y sensato; la autonomía, regulada orgánicamente, en la estructuración del Estado, sí”*¹⁸⁰.

Per tant, un sector del Partit Socialista, amb un llenguatge historicista, subratllava els condicionaments *naturals* que empentaven Espanya cap al federalisme,

---

¹⁷⁵ J. Mencos a *El Socialista*, “Los fundamentos del federalismo”, 29/IV/1931; J. Morán a *El Socialista*, “Hablemos claro, pero como socialistas”, 10/V/1931.

¹⁷⁶ M. Cordero a *El Socialista*, “¿Cómo ha de ser la República?”, 23/V/1931; M. Lejárraga a *El Socialista*, “Federación”, 28/V/1931; M. A. Serantes a *El Socialista*, “El asunto de las regiones y de los idiomas”, 01/VII/1931.

¹⁷⁷ *El Socialista*, “Federación”, 28/V/1931.

¹⁷⁸ *Ibidem*. Cometes a l'original.

¹⁷⁹ *El Socialista*, “Los fundamentos del federalismo”, 29/IV/1931.

¹⁸⁰ *El Socialista*, “¿Cómo ha de ser la República?”, 23/V/1931.

sovint definit explícitament com a organicista; tanmateix, la diversitat de la nació no negava la unitat nacional, la discussió de la qual seria pròpia de bojos.

En contra de la solució federal se situaren dos pesos pesants del moment en el PSOE, Julián Besteiro i Aníbal Sánchez. El primer va declarar a la premsa i a la *Agrupación Socialista de Madrid* (ASM) la seua posició contrària a una República Federal i favorable a una República Unitària, però afirmava que caldria respectar les decisions que es prengueren des de les regions per a demanar la seua autonomia¹⁸¹. El segon va ser probablement el més actiu contrari al federalisme i en aquella assemblea de la ASM tragué endavant una moció favorable a l'autonomia, però que evitava parlar de nacionalitats, contra un Ovejero que pretenia recuperar la idea de la federació de nacionalitats republicanes per a estructurar Espanya¹⁸².

Així mateix, Sánchez emprengué una campanya de combat insistent contra el federalisme i els moviments estatutistes en un seguit d'articles que s'allargà tres mesos. Entre els arguments que posà en joc, molts dels quals es repetiren més endavant des de les files socialistes, s'ha de destacar, per un costat, el rebuig del federalisme per ser un principi pensat per a la unió de pobles i, en conseqüència, inadequat per a Espanya, perquè ja estaria unida. En aquest sentit, el federalisme requeriria l'existència de nacionalitats i a Espanya, no les hi hauria. Les nacions no es definirien per la llengua, les costums, la geografia o la història, sinó pel dret, i aquest seria d'aplicació al conjunt d'Espanya¹⁸³. Per un altre costat, Sánchez afirmà que, com a socialistes, no podien donar suport a la multiplicació de codis legislatius, això suposaria entorpir l'avanç cap al socialisme i potenciar la desigualtat: “*derechos distintos para los ciudadanos, no*”¹⁸⁴. Amb tot, això no seria incompatible amb la descentralització de l'administració, amb la racionalització de l'aparell estatal, “*pero eso no tiene nada que ver con estatutos, ni con personalidad de las regiones, ni con federalismo alguno*”¹⁸⁵. En tercer lloc, Sánchez atacà també, un cop passat el Congrés Extraordinari, els estatuts autonòmics que per a

---

¹⁸¹ *El Socialista*, “La gran misión del socialismo en la República”, 04/VI/1931 i “Importante acuerdo sobre el problema regional para asegurar la plena libertad de conciencia”, 05/VI/1931.

¹⁸² *El Socialista*, “Importante acuerdo sobre el problema regional para asegurar la plena libertad de conciencia”, 05/VI/1931.

¹⁸³ *El Socialista*, “Unitarismo y federalismo (I)”, 28/VI/1931.

¹⁸⁴ *El Socialista*, “Unitarismo y federalismo (II)”, 01/VII/1931.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

ell significaven que “*dentro de España, unos ciudadanos hayan de someterse a un orden distinto en sus normas de vida del que se siga para otros*”¹⁸⁶; així doncs,

*La solución del problema no debe ser otra que la de una ley constitucional de la nación, y en las demás leyes orgánicas es donde cabrá determinar en qué medida es conveniente la descentralización de servicios cuya facultad también ha de tener carácter general y no puede ser exclusiva de nadie*¹⁸⁷.

Finalment, en el darrer dels seus articles, Sánchez ridiculitzava la difusió de l'ideari autonomista per a subratllar que, sota les justificacions democràtiques en defensa d'aquest, s'acabaria en un individualisme atomista¹⁸⁸.

En suma, quan s'acostava el Congrés Extraordinari socialista per a facilitar unes directrius d'actuació davant el procés constituent republicà, el Partit Socialista mostrava una diversitat d'opinions que, tanmateix, no derivava en postures tant antagòniques. Entre defensors i detractors del federalisme existia una visió comuna sobre la indiscutible unitat nacional espanyola i la primacia de la sobirania estatal. Si bé la influència regeneracionista, krausista i institucionista menà al reconeixement de la diversitat regional espanyola, especialment entre els primers, cap de les propostes d'articulació territorial posava en dubte la capacitat, ni la necessitat, d'un centre de poder des del qual articular i controlar la citada descentralització, en aquest cas les Corts en representació de la sobirania única del poble espanyol. Com sosté Guerra Sesma, els socialistes no participarien mai d'una visió federal plurinacional d'Espanya¹⁸⁹. En el rebuig, també compartit, del centralisme absolut pel seu caràcter monàrquic i antidemocràtic, això sí, és evident que existiren diferències en el plantejament inicial, però, potser, en la pràctica les distàncies s'acurtaren entre els qui es mostraven partidaris del federalisme organicista i els qui, especialment Sánchez, rebutjaven tot tipus de referència al federalisme.

Així es va arribar a la realització del Congrés Extraordinari iniciat el 10 de juliol del 1931, després que els socialistes s'hagueren pronunciat decididament en contra de l'avantprojecte constitucional encapçalat per Ossorio y Gallardo, al qual acusaven

---

¹⁸⁶ *El Socialista*, “Regionalismo y autonomía”, 31/VII/1931.

¹⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁸⁸ *El Socialista*, “El Estatuto de la calle de la Sartén”, 07/VIII/1931. Ironitzava l'autor en torn a un amic imaginari que pretenia fer l'estatut d'un carrer inexistent i al qual advertia que acabaria fent l'estatut de sa casa, de la seua habitació i el seu personal.

¹⁸⁹ GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo y cuestión nacional...*, pp. 168 i següents.

d'impulsar una estructuració territorial *jaimista*¹⁹⁰. La reunió del màxim òrgan dirigent del socialisme espanyol proposava que el partit donés suport a les vindicacions autonomistes, sempre que aquestes comptaren amb un suport popular demostrat en un procés plebiscitari previ per tal de no afavorir moviments equívocs. D'aquella manera, no s'acabava de posar blanc sobre negre en el debat sobre unitarisme o federalisme¹⁹¹. No obstant, a proposta de la *Agrupación Socialista de Valladolid*, a la qual se sumà la representació catalana, es pretenia fer constar l'aposta per la República Federal, sense posar en perill la unitat de la República. Aquell intent va ser tallat per Fernando de los Ríos, qui va argumentar que el moment polític no demanava un pronunciament simplista al voltant del federalisme o l'unitarisme, sinó deixar obertes totes les possibilitats; a més d'això, el moment gloriós del federalisme ja hauria passat¹⁹². En conclusió, s'aprojava la ponència com havia estat anunciada i el PSOE optava oficialment per la condemna del federalisme i el suport als moviments autonomistes de reconeguda força democràtica.

Per tant, poc canviaven les coses respecte a l'any 1919. El Partit Socialista rebutjava el federalisme clarament i es mostrava comprensiu amb les peticions regionalistes que pogueren arribar al Parlament. Així, la posició autonomista del socialisme restava com a possibilitat oberta únicament per als territoris que ho demanaren. L'advocació per un model prefigurat d'estat regional, o federal, d'entrada, era considerada com una actitud tant centralista com la negació de l'autonomia. De manera que les Corts, com a representació de la sobirania nacional, s'albirava com a l'espai on dirimir cada cas que es plantegés per les regions interessades.

A propòsit del segon punt enunciat, un cop celebrat el Congrés s'entrava en nou escenari. El socialisme a les Corts Constituents, en les quals era la minoria majoritària, comptava amb un guió a seguir i la Comissió Parlamentària encarregada de la redacció de l'Avantprojecte de Constitució, on els socialistes també tingueren un pes considerable, entregava el seu dictamen el 18 d'agost del 1931. S'encetava, així, un procés de discussió que s'estengué fins el mes de desembre i desembocà en l'aprovació de la fórmula integral per a definir l'estructura territorial de la república espanyola.

---

¹⁹⁰ Per exemple, *El Socialista*, "El engendro constitucional de Ossorio y compañía", 03/VII/1931.

¹⁹¹ GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, pp. 131-132.

¹⁹² *El Socialista*, "Con entusiasmo magnífico se celebró el domingo por la noche la sesión de clausura", 14/VII/1931.

Abans d'entrar en les opinions defensades pels socialistes, convé fer un repàs per les principals consideracions que l'estructuració territorial disposada a la Constitució del 1931 ha tingut entre els investigadors i que resava, principalment, que

*La República constituye un Estado integral, compatible con la autonomía de los Municipios y las Regiones*¹⁹³.

*El Estado español, dentro de los límites irreductibles de su territorio actual, estará integrado por Municipios mancomunados en provincias y por las regiones que se constituyan en régimen de autonomía*¹⁹⁴.

*Si una o varias provincias limítrofes, con características históricas, culturales y económicas, comunes, acordaran organizarse en región autónoma para formar un núcleo políticoadministrativo, dentro del Estado español, presentarán su Estatuto con arreglo a lo establecido en el artículo 12*¹⁹⁵.

Així, els treballs més clàssics pivotaven, sobretot, entre la consideració de l'estat integral com una variant de l'estat unitari, que no pretendria una reorganització de l'estat sinó satisfer les aspiracions del catalanisme, o la de punt intermedi entre federalisme i unitarisme, assimilat a l'estat regional¹⁹⁶.

Francisco Tomás y Valiente, en la seua reflexió sobre l'origen del concepte *integral*, assenyala que la definició integral de l'estat era deutora del dret constitucional alemany i d'Europa central, el qual arribaria a la comissió constitucional a través de figures que, com Asúa, estigueren relacionades amb aquells ambients¹⁹⁷. Segons aquest autor, l'integralisme originàriament afectaria no sols a l'àmbit territorial, sinó a altres com el social. Però, en el cas espanyol la seua aplicació tractaria especialment de donar cabuda a la convivència de cossos autònoms dins un complex orgànic¹⁹⁸.

Des de l'àmbit de la geografia política, Jacobo García Álvarez ha indicat com la definició integral, acompanyada del principi de lliure disposició territorial, permeté la

---

¹⁹³ Constitución de la República española 1931, "Título preliminar", [consultat 22/IV/2010] http://www.congreso.es/constitucion/ficheros/historicas/cons_1931.pdf.

¹⁹⁴ Constitución de la República española 1931, "Article 8è"...

¹⁹⁵ Constitución de la República española 1931, "Article 11è"...

¹⁹⁶ La bibliografia a tal efecte és sobreabundant. Sobre la primera posició pot consultar-se VARELA, Santiago: *El problema regional en la Segunda República española*, Madrid, Unión Editorial, 1976; al voltant del segon parer, FERRANDO BADÍA, Juan: *El estado unitario, el federal y el Estado regional*, Madrid, Tecnos, 1978.

¹⁹⁷ TOMÁS Y VALIENTE, Francisco: "El «Estado integral»: nacimiento y virtualidad de una fórmula poco estudiada", en José Luis García Delgado (ed.), *La II República española. El primer bienio*, Madrid, Siglo XXI, 1987, pp. 379-395.

¹⁹⁸ La mateixa interpretació indica CRUZ, Rafael: *Una revolución elegante. España 1931*, Madrid, Alianza, 2014.

proliferació de demandes de descentralització¹⁹⁹. Tanmateix, aquest autor ha insistit que la constitució sols reconeixia entitat jurídica al municipi, la província i, únicament en el cas que es formaren, les regions autònomes, la federació entre les quals restava explícitament prohibida. De fet, malgrat l'oposició de molts diputats, entre ells no pocs socialistes, a les províncies, la constitució tindria un caràcter *provincialista*²⁰⁰. Les províncies, en aquest sentit, esdevindrien uns ens contractuals de municipis quasi obligatoris que tenien capacitat per a formar regions, però també per a desvincular-se d'aquestes i tornar al lligam directe amb el poder central. Amb tot, també caldria destacar com es va donar peu a la formació del primer òrgan estatal oficial regionalitzat des de l'establiment de la divisió provincial del 1833, a saber, el Tribunal de Garanties Constitucionals²⁰¹.

Per la seua part, Albacete Ezcurra ha subratllat la influència krausista tant en la constitució com en l'avantprojecte que va ser descartat des del govern republicà²⁰². Aquest investigador, qui veu l'autoria intel·lectual d'Adolfo Posada i material d'Asúa en la fórmula de l'estat integral, reconeix que més que elaborar un sistema autonòmic complet, una descentralització política estatal, la constitució es limità a oferir una esfera de llibertat política per a les corporacions territorials existents i que es pogueren constituir. L'organicisme krausista es deixaria sentir en la garantia d'aquell espai de *selfgovernment* i la introducció de cossos intermedis entre l'individu i l'estat amb una, segons l'autor, ampla autonomia política que, tanmateix, mantenia la unitat de la sobirania nacional espanyola i l'oposició als processos de construcció estatal des de baix. Remarca Albacete Ezcurra que el tractament de l'autonomia estaria marcat per una concepció tècnica que no discriminava cap regió atès que no restringia el dret autonòmic a territoris amb llengües particulars, ni codis legislatius històrics propis, sinó que, a través de la menció dels trets econòmics, el procés autonòmic estava obert.

---

¹⁹⁹ GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo: *Provincias, regiones y comunidades autónomas. La formación del mapa político de España*, Madrid, Secretaría General del Estado, 2002.

²⁰⁰ GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo, MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo i ORTEGA CANTERO, Nicolás: "Territorio y nación. El debate sobre la organización territorial en el primer tercio del siglo XX", en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi i Andrés de Blas (dirs.): *Historia de la...*, pp. 789-805.

²⁰¹ Aquest, entre altres membres, hauria de comptar amb un representant per cadascuna de les *regions històriques* espanyoles.

²⁰² ALBACETE EZCURRA, Juan Enrique: *El estado integral de la Segunda República española*, Múrcia, Nausícaä, 2006.

Finalment, Chernichero Díaz imputa la solució integral a les postures d'Asúa i del PSOE, pel seu rebuig al federalisme i l'acceptació d'una autonomia limitada, i posa l'accent en la manca de definició de les regions i la conservació de la unitat de la sobirania nacional espanyola, tot i que amb unes autonomies que es deien polítiques i no sols administratives²⁰³. Per a aquest autor el model territorial comprés a la constitució va ser una via de satisfacció per al catalanisme, sense arriscar la unitat nacional. Similar opinió ha ofert Santos Juliá, qui creu que la fórmula integral permetia integrar en la unitat de l'estat els fets diferencials que demandaren capacitat d'autogovern, sempre amb els límits marcats per la Constitució i en la mesura que les Corts entengueren que estaven capacitats per a dur a terme aquell autogovern²⁰⁴. Segons Juliá, es tractaria d'una solució per a facilitar una via de desenvolupament a l'autonomia catalana, però que també deixava la possibilitat oberta a les províncies que desitjaren unir-se per a conformar un ens autonòmic.

Així, cal entendre, en primer lloc, que el krausisme com a ideologia va tenir un destacat pes en la configuració del programa territorial desplegat a la Constitució del 1931, així com el socialisme com a partit. En segon lloc, tot i que distints autors consideren que aquell va ser un model autonòmic, d'estat regional, que oferia una ampla autonomia política; malgrat això, les limitacions d'aquell suposat model de descentralització regional van ser importants.

En aquest sentit, per un costat, el pes de les províncies era molt elevat. Per un altre costat, a través del principi de lliure disposició territorial es va introduir la possibilitat de l'aconseguitment d'autonomies regionals, mitjançant la unió de les províncies que així ho decidiren, però es va evitar proporcionar un sistema autonòmic regional com a via preferent de l'administració estatal. A més, si l'obertura del sistema permetia el sorgiment de demandes regionalistes, els requisits exigits per al seu aconseguiment eren molt elevats en matèria d'acord civil. La flexibilitat que podria afavorir la descentralització, també, denotaria una manca de model territorial, de voluntat per impulsar la regionalització estatal i/o d'acord sobre allò que es considerava una regió. Així, l'organicisme krausista no menaria a un reconeixement de la

---

²⁰³ CHERNICHERO DÍAZ, Carlos Alberto: *El Estado Integral en la Constitución de la II República: proceso político, sistema parlamentario y conflictos territoriales*, Cadis, Universidad de Cádiz, 2007.

²⁰⁴ JULIÁ, Santos: *La Constitución de 1931*, Madrid, Iustel, 2009.

personalitat pròpia de les regions atès que aquestes no tenien cap pes en la gestió del marc estatal –a excepció del Tribunal Constitucional–, no es trobaven definides en el text constitucional i un article marcava que tota matèria no reconeguda als estatuts d'autonomia serien competència estatal²⁰⁵. En canvi, l'estat espanyol, la preexistència del qual servia de legitimació a la Constitució, sí quedava clarament definit, les seues competències blindades i la seua sobirania indivisa.

Com ha sostingut Beramendi, l'estat integral seria un avanç en la descentralització de l'estat espanyol, marcat per una forta tradició centralista, però també va suposar el manteniment de la via administració central-província-municipi, pròpia del centralisme espanyol, com a canal per defecte de l'articulació territorial del poder estatal²⁰⁶. Així mateix, entre les elits republicanes, i també socialistes, dominà una interpretació castellanista de la història d'Espanya, una concepció de Castella com a fonament d'allò espanyol, que no impel·liria a una elevada valoració de la diversitat regional i lingüística, com més avant s'analitza²⁰⁷.

Respecte a la postura del socialisme al llarg dels debats al Parlament sobre el model territorial de la II República, Luis Jiménez de Asúa s'encarregà de defensar la fórmula *integral*. Aquell socialista, anys després a l'exili, reconeixia la diversitat cultural de les regions espanyoles i considerava que aquella era una qüestió que, es volgués o no, havia de ser afrontada a través de concessions autonòmiques; de fet, confessava el jurista que “yo preferiría que el problema regional autonómico o separatista no existiera”²⁰⁸, però allí estava quan es proclamà la República. Asúa relacionava aleshores la diversitat espanyola amb la *fisonomia individualista* espanyola, que arrancaria amb els primers pobladors d'època Antiga, i amb les guerres front als àrabs que provocarien una perllongada divisió del sòl espanyol. Això no obstant, el socialista tenia clar que la història d'Espanya havia estat tergiversada per a subratllar les diferències entre els espanyols, quan el “*sentimiento de que las diferentes comunidades*

---

²⁰⁵ Constitución de la República española 1931, “Article 18”...

²⁰⁶ BERAMENDI GONZÁLEZ, Justo: “Nacionalismos, regionalismos y autonomía en la Segunda República”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 2 (2003), pp. 53-82.

²⁰⁷ ALBACETE EZCURRA, Juan Enrique: *El estado integral...*, pp. 111-113. L'autor posa l'exemple, entre les files socialistes, de Fernando de los Ríos.

²⁰⁸ JIMÉNEZ DE ASÚA, Luis: *La constitución de la democracia española y el problema regional*, Buenos Aires, Editorial Losada, 1946, p. 103.

*que habitan la península pertenecen a una sola nación se repite en más de una página ilustre de nuestra historia”*²⁰⁹.

Però, tot tornant a la dècada del 1930, a les Corts Constituents Asúa mantingué que la fórmula integral significava un calculat punt intermedi entre el federalisme, associat al fracàs de la I República, i el centralisme, lligat a l'opressió monàrquica. Així, amb la definició de l'estat com a integral es pretenia fer compatible, com va deixar dit el jurista a les Corts,

*Junto a la gran España, las regiones, y haciendo posible, en ese sistema integral, que cada una de las regiones reciba la autonomía que merece por su grado de cultura y de progreso. Unas querrán quedar unidas, otras tendrán su autodeterminación en mayor o menor grado*²¹⁰.

Aquesta va ser la línia mantinguda, malgrat les divisions que a l'interior del socialisme pogueren existir, en les intervencions dels socialistes a les Corts Constituents quant a l'articulació del poder territorial²¹¹. Certament, la participació dels diputats socialistes en aquella matèria va ser escassa i reservaren la majoria de les seues forces per a altres punts com la Reforma Agrària. La bancada socialista, tot seguint allò aprovat en llur congrés, apostà per un allunyament definitiu del federalisme amb els arguments que aquella era una fórmula en franc retrocés en la política del moment, com assenyala Asúa, i que no hi havia res a federar perquè Espanya ja existia, com va afirmar Manuel Cordero²¹². Així mateix, la imposició de la planta federal era assimilada a un nou centralisme a còpia que la diversitat espanyola aconsellava una definició oberta, tant pel que feia a la natura de l'estat com a les competències que haurien de ser

---

²⁰⁹ *Idem*, p. 104.

²¹⁰ *El Socialista*, “El camarada Jiménez de Asúa pronuncia un magnífico discurso de presentación del proyecto de Constitución”, 28/VIII/1931.

²¹¹ Cruz destaca la presència de tendències centralistes en el socialisme del moment a CRUZ, Rafael: *Una revolución elegante...*, p. 166; Albacete Ezcurra assenyala que el PSOE es dividí entre partidaris de la fórmula integral, com Asúa, De los Ríos o Cordero, i un sector federalista que, no obstant, no tindria gran convicció ideològica, ALBACETE EZCURRA, Juan Enrique: *El estado integral...*, pp. 212-213; finalment, Guerra Sesma identifica els socialistes amb la solució constitucional autonomista, GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, pp. 150-151.

²¹² El discurs d'Asúa a *El Socialista*, “El camarada Jiménez de Asúa pronuncia un magnífico discurso de presentación del proyecto de Constitución”, 28/VIII/1931; la intervenció de Cordero recollida a JULIÀ, Santos: *La Constitución de...*, p. 53.

descentralitzades²¹³. En relació amb aquestes, l'estat hauria de tenir especial cura en retenir les relatives a matèria social, economia i, significativament, educativa.

Si l'oposició al federalisme va ser una constant palesa en el rebuig de la minoria socialista a les diferents propostes en aquell sentit, el PSOE entengué que calia deixar ben clar que l'únic subjecte de sobirania representat a les Corts era el poble espanyol. Aquesta sobirania no podia ser condicionada per cap projecte autonòmic a força que no existiria més sobirania que la del poble espanyol²¹⁴. Així doncs, les autonomies haurien de ser el resultat de concessions realitzades des del centre polític, a mesura que es mostrés un suficient desenvolupament i es comptés amb el suport de la ciutadania; en cap cas es pensava en pactes entre ens igualment sobirans. En les contundents paraules de la redacció de *El Socialista*,

*Vengan todas las libertades y autonomías y federalismos que queráis; pero España es una y sola nación [en cas que] alguna comarca, con triquiñuelas y zigzagueos quisiera arrogarse este nombre, nosotros no consentiríamos bastardeamientos ni tratos de excepción. Sería para nosotros, internacionalistas españoles, como Ucrania u otro país recién nacido, pero extraño*²¹⁵.

Tanmateix, amb la finalitat d'esbrinar el grau de reconeixement amb què imaginaven els socialistes les autonomies de les regions que, junt a la difusa *gran Espanya* —l'antic regne de Castella?—, podrien gaudir d'autonomia, resulta indicativa la dimensió lingüística, manifesta especialment en els debats sobre les competències educatives. Així, cal recordar que l'organicisme krausista pogué ser la via a través de la qual el PSOE, almenys part dels seus quadres dirigents, adquirí una visió autonomista de l'estat.

En efecte, una de les polèmiques més enconades que suscità el procés d'aprovació de la Constitució va ser la de les competències en educació i, inextricablement lligat a aquest, el de la llengua. A l'alçada de la dècada del 1930, això no representava cap novetat atès que el tema lingüístic venia abastant una importància creixent des de l'inici del segle XX. Els desafiaments catalanistes a l'exclusivisme del castellà, junt al gir més cultural i essencialista del nacionalisme espanyol forjat,

---

²¹³ Ara bé, en aquest últim punt l'esmena defensada per Jerónimo Bujeda no va prosperar i les Constituents optaren per oferir un llistat definit de les competències que serien de l'estat i les que podrien ser assumides per les autonomies.

²¹⁴ Cal tenir present que el debat per a l'aprovació de la Constitució es va realitzar ja amb l'Estatut Català de Núria entregat al President de la República per part de Macià.

²¹⁵ *El Socialista*, "España es una nación", 22/IX/1931.

precisament, de la mà del regeneracionisme i la ILE, com a hereva del krausisme, va posar la llengua en un plànol destacat de la definició nacional espanyola²¹⁶.

Al marge de la insistència en retenir per a l'estat la legislació social i la política econòmica, encapçalada per Largo Caballero i Indalecio Prieto, el socialisme va mostrar-se d'allò més bel·ligerant, tant dins com fora de les Corts, en relació amb la capacitat de l'estat per a organitzar l'educació, com a garant d'un ensenyament igualitari, laic i, sobretot, en castellà²¹⁷. Això indica que no sols es tractava d'una qüestió de control polític per part dels partits del govern central²¹⁸, sinó que hi havia també implicada una confrontació entre models de nació. Així mateix, com s'ha dit més amunt, la defensa de l'autonomisme, del federalisme o d'una descentralització més o menys extrema pot anar acompanyada d'un diferent grau de respecte, reconeixement i potenciació de les particularitats culturals regionals. En altres paraules, per al cas que ací interessa, una aposta per un model d'estat federal, autonòmic o extremament descentralitzat no exclou, necessàriament, una visió castellanista i *castellanocèntrica* de la nació. El socialisme espanyol, en aquest cas, es podia trobar relativament còmode dins l'integralisme proclamat a la constitució, però la seua concepció nacional marcava uns elements quasi sagrats que limitaven la profunditat de la descentralització autonòmica. Entre aquests, la llengua esdevenia fonamental i indicava com les particularitats regionals no sols no suposaven una amenaça a la unitat nacional espanyola, sinó que tenien una consideració, com a mínim, molt secundària.

Així, la postura defensada pels socialistes consistia a consignar a la constitució que l'educació era una funció de l'estat i l'ensenyament del castellà obligatori a tot el territori espanyol; en cas contrari aquell "*habría perdido su soberanía en las regiones autónomas*"²¹⁹. El reconeixement del bilingüisme i la possibilitat que les futures autonomies organitzaren l'ensenyament, segons se'ls reconegués en els seus estatuts,

---

²¹⁶ Una de les darreres aproximacions a la importància de la llengua castellana en la definició nacional espanyola a NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M.: "La(s) lengua(s) de la nación", en Javier Moreno Luzón i Xosé Manuel Núñez Seixas (eds.), *Ser españoles...*, pp. 246-286.

²¹⁷ Al llarg de la següent reflexió s'obviarà l'assumpte de la laïcitat de l'ensenyament, un dels grans pilars de la proposta educativa socialista, però que no afecta directament a la qüestió de l'articulació territorial de l'estat.

²¹⁸ VARELA, Santiago: *El problema regional...*, pp. 33 i següents, relaciona l'oposició socialista a la descentralització, però també la de la CEDA, amb el sistema de partits polítics durant la II República; és a dir, l'escàs pes polític que aquells partits tenien als territoris que aspiraven a les autonomies comportaria la seua oposició a entregar eines de govern als partits d'àmbit regional.

²¹⁹ *El Socialista*, "La Enseñanza debe ser función del Estado", 22/X/1931.

però, es veia condicionat a que els escolars de les regions autònomes posseïren un idioma d'influència en el món *civilitzat*, “*y este idioma para los españoles de todas las regiones no puede ser otro que el castellano*”²²⁰. No faltaren, com cabria esperar per part d'un partit socialista, els arguments al voltant que l'objectiu era la defensa de la classe treballadora, la qual perdria opcions laborals sense conèixer el castellà. No obstant, allò que es tornà significativament freqüent va ser el menyspreu cap a les llengües minoritàries, l'argument de la superioritat de la llengua castellana i la consideració d'aquesta com a tresor i nexa d'unió irrenunciable de la nació espanyola. Aquests arguments, evidentment, no responien a cap precepte marxista, sinó a la influència de discursos sobre la nació espanyola manifestament culturals i castellanistes.

D'aquesta manera, les polèmiques a la premsa s'encetaren, ja abans dels debats sobre la constitució, quan el mes de juny la *Asociación General de Maestros*, considerava molt perjudicial el decret del 25 d'abril Ministeri d'Instrucció Pública. Aquell decret reconeixia a Catalunya el dret d'usar el català a les escoles nacionals, des de pàrvuls fins a la Universitat, i que el castellà sols s'ensenyaria a partir dels huit anys. Per als socialistes “*la civilización tiene sus exigencias, y si estimamos como un bien la aspiración a un idioma universal, no podemos decir lo mismo de la tendencia a desmenuzarlo, a empequeñecerlo, que es lo que supone destacar las variantes lingüísticas regionales*”²²¹. Els pobles haurien de parlar la llengua que els fóra més natural i hi havia una raó pedagògica en ensenyar el propi idioma en els primers anys, però el camí correcte seria “*partir del catalán, que es el idioma que los chicos saben al llegar a la escuela, pero utilizándolo como medio para llegar al español, el idioma de una comunidad de hombres mucho más extendida en el mundo*”²²². Així és que la particularitat lingüística regional es posava al servei d'un idioma superior, a saber, *l'espanyol*.

Dies abans de la celebració del Congrés Extraordinari del PSOE, Albandoz Serantes advocava pel règim federal perquè, a pesar dels segles d'unitat, Espanya no

---

²²⁰ *Ibidem*.

²²¹ *Trabajadores de la Enseñanza. Órgano quincenal de la Asociación General de Maestros*, “El bilingüismo en la Escuela”, 05/VI/1931. Davant la possible extensió del decret a Mallorca, País Basc i Galícia, des de la publicació es queixaven que això suposaria el fraccionament del magisteri, la formació de magisteris regionals i que els Mestres de Castella es veurien abocats a la situació de limitar-se a treballar a Castella o aprendre altres llengües.

²²² *Ibidem*.

podia entendre's sense les regions; tanmateix, afirmava que l'únic idioma oficial havia de ser el castellà, que

*Un exceso de sentimentalismo poblano anda en este asunto de las lenguas regionales españolas. Que se tengan para las literaturas de «para dentro de casa», y para satisfacción de tradiciones hogareñas, acaso muy respetables, bien; no vemos que ello dañe a nadie. Pero que se quiera elevar su rango y colocarlas en la oficialidad obligatoria de toda la nación, no es admisible ni conveniente. Los nacionalismos pequeños, geográficos o idiomáticos no son de esta hora*²²³

El reconeixement de la diversitat regional com un dels trets definidors de la nació, per tant, no donava peu a una valoració positiva de les llengües no castellanes, que, tal volta, podrien resultar adequades per a *anar per casa*, però poc més. De fet, segons aquell socialista,

*Para el porvenir de España, el fomento de los romances vernáculos antiguos podrá ser todo lo hermoso y grandioso que se quiera, que es asunto discutible, sin embargo; (...) acogiéndonos a ese empeño, lejos de avanzar hacia el futuro retrocederíamos a la historia hecha y muerta. De ahí a resucitar el latín, y con él a Roma y luego a Grecia, no hay diferencia notable. Desandando, desandando, a todo se puede llegar. El «duce» italiano aboga por eso. ¿Y a ese camino se quiere llevar a nuestra República?*²²⁴.

Així doncs, la discutible vàlua de la recuperació de les llengües no castellanes podria acabar per provocar una tendència al retrocés històric que, ni més ni menys, coincidiria amb les propostes del feixisme.

La mateixa línia argumental, però amb un to encara més elevat, es va multiplicar un cop passat el citat congrés i Teodoro Causi, qui va qualificar el basc de “*fósil lingüístico*”, sostenia que el bilingüisme només tenia sentit per a facilitar l'ensenyament del castellà als escassos nens que no el conegueren perquè “*la mayor parte, si no todos, de los dialectos españoles (...) son lenguas puramente regionales, de valor ideológico nulo, de valor cultural mediocre y de tradición literaria insignificante*”²²⁵. El prejudici lingüístic, que també estava present en el krausisme, es posava de manifest en les files socialistes amb la baixa consideració cap a unes llengües significativament considerades —encara que espanyoles en aquest cas— *dialectes* i *regionals*, sobre la producció cultural de les quals no es podia destacar ni esperar res més que mediocritat.

De fet, amb el suport de l'autoritat filològica que suposava Ramón Menéndez Pidal, els socialistes afirmaven que, per exemple,

---

²²³ *El Socialista*, “El asunto de las regiones y de los idiomas”, 01/VII/1931. Èmfasi a l'original.

²²⁴ *Ibidem*.

²²⁵ *El Socialista*, “El bilingüismo”, 24/VII/1931.

El catalán de hoy es una creación morbosa de espíritus enfermizos tocados de un prurito proscriptivo de las expresiones catalanas que tenían su raíz en el español. Las palabras de ese origen han sido sustituidas por los antiespañoles con acepciones procedentes de otras lenguas. Y por ese camino, sembrado de rencores mezquinos, se ha podido llegar a proclamar la virtualidad del famoso «hecho diferencial»: la heterogeneidad nacional²²⁶.

Així és que les llengües no castellanes, com el català, tindrien molt d'invenció a càrrec d'antiespanyols per a justificar unes diferències que a penes serien reals i serien idiomes “*de superficie mezquina*”²²⁷.

La qüestió es desbocà a partir de setembre a l'abric de la discussió de la llengua oficial de la República. Així, la redacció de *El Socialista* afirmava que Espanya no podia prescindir de la seua diversitat lingüística des del punt de vista sentimental, però des del polític era una nació, i una nació requeria d'una llengua: “*el idioma de España es el castellano. Castilla fue el eje del Estado y continua siéndolo. Continuará también. Ante eso deben posponerse las sentimentales ansias, adaptándose a una realidad*”²²⁸. En conseqüència, una nació havia de tenir una llengua, però l'equació únicament era aplicable a la llengua estatal, la qual no podia ser una altra que el castellà perquè Castella hauria estat, i continuarà sent, el nucli de la nació espanyola.

Igualment, un col·laborador que signava amb les sigles de J. M. —Joaquín Mencos?— sostenia que el castellà, el basc o el gallec eren idiomes igualment espanyols, però que “*sólo éste [el castellà], es el idioma de todos los españoles; porque los catalanes no suelen expresarse en gallego, ni los gallegos en vascuence, ni los vascos en catalán; pero en castellano hablan todos*”²²⁹. El castellà seria la llengua d'unió i les altres serien llengües menors adients per a la composició poètica, no per al drama ni la novel·la; de fet, segons ell, ningú podia imaginar el Quixot escrit en gallec. El castellà seria com la *Colada* i la *Tizona* del Cid, mentre que les altres llengües serien armes que es desgasten i no serien útils per a la lluita²³⁰. Dies més tard, insistia el comentarista en l'escassa vàlua de les llengües no castellanes i, després d'afirmar que els grans monuments del pensament espanyol estaven escrits en llengua de Castella, es preguntava retòricament

---

²²⁶ *El Socialista*, “La actual epidemia regionalista”, 28/VII/1931. Cometes a l'original.

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ *El Socialista*, “Los idiomas regionales y el idioma oficial”, 20/IX/1931.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ L'articulista comentava com a anècdota de cloenda que estant a Reus li parlaven en català i ell no s'enfadava; *El Socialista*, “De la Constitución y de la lengua”, 20/IX/1931.

*¿Por qué Cervantes no nació en Sabadell, ni Fernando de Rojas en Vigo, ni el padre Mariana en Guetaria, ni Quevedo en Santa Pola, ni Tirso de Molina en el Puerto de Santa María, como don Pedro Muñoz Seca? El honor máximo no son ellos precisamente: es que sus materiales estaban en Castilla: es que don Alonso Quijano sólo hablaba en manchego, que es una cosa amplia que se parece al mar; y Celestina hablaba un castellano profundo, en que las sondas llegaban al abismo; y a Quevedo se le había pegado como a Hámlet un universo de dudas y se le había llenado el alma de otro de análisis. Es que todo eso ocurría en Castilla o, por lo menos, en castellano*²³¹.

El remat final, que per a l'autor demostrava la legítima hegemonia del castellà, el posava aquell socialista amb la següent reflexió: “*¿cuántos hombres de gran ingenio y corazón nacidos en todos los cantones de esta Iberia fecunda, honraron con su verbo el castellano! (...). Mas ¿se sabe de un hombre de Castilla que hiciera florecer el catalán, el vasco o el gallego?*”²³².

Mentre això passava a la premsa, en aquell mes de setembre Ovejero presentava a les Corts una esmena per tal que es canviés la denominació de castellà per la d'espanyol en referència a l'idioma oficial de la República. En la defensa d'aquella moció, que *El Socialista* oferia com a la postura oficial del socialisme en la qüestió lingüística i que no va prosperar, Ovejero argumentava que “*redactamos un texto constitucional que ha de pasar las fronteras y ha de ser conocido en todo el mundo, y en todo el mundo, a estas horas, la Lengua castellana es la Lengua española*”²³³. Ovejero insistí que la definició de la llengua oficial de la República havia d'estar en consonància amb les denominacions d'altres institucions com la *Academia Española* i seguir el terme que s'empraria també a l'interior dels dominis *espirituales* d'Espanya, Amèrica, on es diria literatura i idioma espanyol i no castellà. D'aquella manera, si el nucli del discurs del diputat socialista, mitjançant l'enaltiment de les aportacions regionals a la llengua castellana, pretenia superar els recels del catalanisme vers la denominació d'espanyol, en la seua proposta continuava bategant una visió castellanista de la nació. Sota el qualificatiu d'espanyola per a la llengua es produïa un ocultament de la diversitat lingüística que donava per descomptada la vinculació dominant entre castellà i espanyol.

---

²³¹ *El Socialista*, “No puede ser separatista”, 26/IX/1931.

²³² *Ibidem*.

²³³ *El Socialista*, “Nuestro compañero Ovejero definió en párrafos admirables la posición de los socialistas”, 22/IX/1931.

El definitiu cant a la llengua castellana el va fer Jorge Moya en una de les seues composicions, titulada *De la hermana mayor*²³⁴. En aquells versos Moya destacava els noms de Quevedo, Alonso Quijano, Celestina, Lope de Rueda, Juan Ruiz de Fita, Galdós i Ramón María del Valle Inclán. Així, l'autor es vantava de la grandesa del castellà; llengua en què, a més, els espanyols haurien après a ser marxistes i republicans mitjançant Pablo Iglesias, qui d'aquella manera quedava lligat als autors i personatges referents de la cultura nacional espanyola de base castellana. Tancava la poesia amb unes paraules, entre desafiadores i iròniques, dirigides a les altres llengües desitjant-los prosperitat i que arribaren, *si podien*, a abastar el nivell del castellà.

Fet i fet, la solució adoptada en matèria lingüística i educativa, en la línia de l'integralisme constitucional, va consistir a declarar, per primer cop, l'oficialitat de la llengua castellana que seria d'obligat coneixement, "*sin perjuicio de los derechos que las leyes del Estado reconozcan a las lenguas de las provincias o regiones*"²³⁵; mentre que en matèria educativa les regions *podrien* organitzar l'ensenyament de les seues llengües segons s'acordés en els estatuts autonòmics, però sempre amb el castellà com a obligatori i instrument d'ensenyament en els nivells primari i secundari.

En resum, els socialistes oficialment, i de forma efectiva, donaren suport a la fórmula integral per a possibilitar l'autonomia regional, però, almenys en matèria cultural, la diversitat amb què es concebien dites regions era molt limitada. Per un costat, i com feia el krausisme, la particularitat lingüística dels territoris de parla no castellana no tenia un valor propi. Elevar el rang de les llengües no castellanès o potenciar-les era una política reaccionària que podria derivar en el feixisme. Les

---

²³⁴ *El Socialista*, "De la hermana mayor", 25/X/1931. La poesia resava: *Para lengua sencilla,/ Castilla./ ¡Que copie quien pueda/ a Lope de Rueda!/ Para habla de lujo/ que trajo/ la gran maravilla/ de Alonso Quijano,/ el hablar castellano./ ¡Quietos todos, la pluma en la mano!/ Para verbo lozano/ que el amor reverencia/ y hace penitencia/ y alivia el camino/ con el vaso de vino/ que es la gloria bendita/ ¡nadie como tú, Juan Ruiz el de Fita!/ Para entrar, sin mancharse, en la humana/ sentina,/ y ser pecadora incitante y lozana,/ ¡nadie como tú, Celestina!/ Para frase austera/ y agudo sentido/ de estilete baído/ y conciencia severa,/ ¡quién como Francisco Quevedo?! ¡Aquí también todo el mundo esté quedo!/ ¡Y la prosa ligera/ tan señoril y tan callejera,/ que vibra en la entraña/ de toda esta España/ liberal y gloriosa,/ la prosa/ del maestro Galdós?! ¡Si como ésa no hay dos!/ ¿Y esa otra de Dios/ y del diablo y don Juan,/ y del sortilegio y del Corazón,/ esa prosa del gran don Ramón/ Valle Inclán...?! ¿Y «la nuestra»..., la frase certera,/ creadora —para eso era obrera—,/ del «abuelo»,/ que hizo carne el anhelo/ marxista/ en la conciencia hispana,/ y nos dió la virtud socialista/ y la abnegación republicana...?! ¡Sólo fué castellana!/ ¡Salud a toda lengua hermana!/ Que viva, que avance,/ que prive, si puede... Y aquella/ que llegue a darme alcance,/ nuevamente, ¡salud!... ¡Feliz ella!*

²³⁵ Constitución de la República española 1931, "Títol preliminar. Article 4t".

llengües minoritàries, “*próximas a extinguirse*” segons els socialistes, únicament servien per a acostar-se al castellà, no tenien cap valor en el present i a penes n’haurien tingut en el passat²³⁶.

Per un altre costat, el castellà era la llengua d’Espanya i defensar el seu coneixement equivalia a conservar “*las bases de la unidad nacional*” a còpia que no imposar l’ensenyament obligatori del castellà “*contribuirá a relajar los vínculos entre las regiones*”²³⁷. De manera que, la llengua castellana suposava en el pensament socialista un dels vincles principals de la nació espanyola i Castella el seu innegable nucli.

En efecte, la concepció nacional espanyola castellanocèntrica va ser propalada als quatre vents per part dels socialistes. En aquest sentit, Jorge Moya va fer un símil entre el moment polític espanyol i un gran concert amb presència d’atributs, instruments i cants regionals. Allí Castella no cantava, el seu paper era un altre: “*atiende y escucha/ y preside y espera.../ De todas maneras/ es ella, ¡fecunda!;/ ¡la sola que sabe... y que puede/ llevar la batuta!*”²³⁸. No cabria esperar altre director d’orquestra des de la cultura política socialista tenint present els deutes amb els discursos nacionals krausistes. Castella seria la regió serena i cordial que rebria amb un somriure les escomeses de catalans, bascs i gallecs; atacs totalment infundats a raó que

*Castilla, sin carreteras, sin ferrocarriles, sin escuelas, sin casi ninguna de las bellas cosas que la civilización y el progreso ha ido trayendo a la vida para recreo de las gentes que pueden disfrutarlas; de Castilla, que dió sus hombres, sus riquezas y su esfuerzo para crear un mundo que había de dar luego a Cataluña, a Vasconia y a Galicia riquezas y poderío*²³⁹.

Castella, i així ho haurien de reconèixer els catalans segons l’aleshores secretari general del PSOE Manuel Albar, “*ha sido siempre la médula de España*”²⁴⁰. Mitjançant la carregada retòrica que li era pròpia ho expressava Fernando de los Ríos quan, en una intervenció a les Corts Constituents reproduïda en la portada de *El Socialista*, sostingué

Aceptado este principio por la Cámara [el de la possibilitat autonòmica], se inicia realmente una nueva etapa histórica en España; se inicia, porque la que hasta ahora había dado su forma jurídica a la personalidad estatal español, había sido Castilla; Castilla que, desde que nace históricamente, tal vez por una necesidad (sin duda, no tal vez), organiza el Estado en forma

²³⁶ *El Socialista*, “El artículo constitucional sobre Enseñanza”, 23/X/1931.

²³⁷ *El Socialista*, “Acuerdo que es un paso regresivo”, 24/X/1931.

²³⁸ *El Socialista*, “El gran concierto en que estamos”, 07/VIII/1931.

²³⁹ *El Socialista*, “Castilla o la cordialidad”, 16/VIII/1931.

²⁴⁰ *El Socialista*, “Habla el secretario del partido socialista”, 26/VII/1931.

centralista; y si ahora Castilla se siente convencida de que es eficaz, históricamente, una nueva estructura del Estado, ¡ah!, entonces, como Castilla para mí simboliza el genio político español, y no creo que haya en toda España sino el genio político de Castilla; como Castilla es el genio político, esto implica para mí que si auscultamos el alma de Castilla hallaremos que ha surgido en ella un nuevo ideal de Estado, y si ha surgido en Castilla un nuevo ideal de Estado, entonces Castilla y la España castellanizada y todo lo que sigue el guión de la España castellanizada está llamado a grandes empresas históricas²⁴¹.

Tot seguint les paraules d'aquell institucionista a les files del PSOE, cabria entendre que les demandes descentralitzadores i autonomistes havien estat impulsades i encapçalades des de Castella i no des de territoris com Catalunya. El ministre d'Instrucció Pública del moment, certament, va ser molt donat a manifestar el seu castellanisme i a fer declaracions d'un nacionalisme espanyol essencialista i castellanista molt marcat. Com a mostra, en un acte acadèmic a la Universitat Popular de Segòvia, De los Ríos, qui declarava que l'Espanya republicana s'assemblava cada cop més a la del segle XV pel seu impuls de la vida cultural, afirmà anar a la localitat a

Conocer el valor espiritual de las piedras de Segovia, pues sólo cuando se logra descubrir las piedras de Castilla puede decirse que se tiene la visión exacta del valor histórico de España. Sin Castilla no hay posibilidad de explicar ni el ayer ni el hoy ni tener garantía de lo perdurable de España en un mañana próximo²⁴².

Així, a les *pedres* de Castella es trobava la clau per a entendre Espanya i sense Castella no seria possible la continuïtat de la nació espanyola.

En definitiva, per a la majoria del PSOE, des dels defensors de l'opció federal fins als més refractaris a l'autonomia, la diversitat regional com a característica de la nació espanyola probablement no passava de ser, sobretot pel que fa a l'aspecte cultural, però també en matèria política, un element accessori. Les regions autonòmiques —o no?— imaginades pel socialisme tenien un pes molt relatiu en l'estat i la nació espanyola. Allò que realment conferia autenticitat i sentit a la nació era Castella i la llengua castellana. Si el punt de partida per a part dels cercles directores del Partit Socialista era l'organicisme krausista, com s'ha vist, no resulta estrany. En la concepció de la nació per part socialista, com en el krausisme, predominaren els trets objectius definits en termes castellans i la història tenia un pes més bé relatiu. De forma clara ho manifestà la redacció de *El Socialista* quan afirmà que

---

²⁴¹ *El Socialista*, "El camarada De los Ríos, en un maravilloso discurso, explica la actitud de la minoría socialista", 04/IX/1931.

²⁴² *El Socialista*, "El camarada Fernando de los Ríos inaugura el curso de conferencias con un elocuente discurso", 20/XI/1932.

Se está formando un nuevo Estado; pero la nación... La nación es algo más hondo que, pese a su indeterminación, no depende de la voluntad momentánea de los habitantes de un territorio. La simplista definición de Renán: «Grupo de hombres que quieren vivir juntos» no traspasa los límites de una mente teorizante²⁴³.

La nació resultava ser un producte dels segles, de la barreja de fronteres naturals, idioma, religió, raça, criteri històric, consens y conveniències internacionals. Aquesta visió, que recorda en gran mesura a les definicions krausistes des de Giner de los Ríos, semblava atorgar una condició dinàmica a la nació i considerava que, per separat, cap dels elements citats era suficient per a forjar una nació. Així mateix, afirmava, que no hi havia res perenne en matèria humana. Tanmateix, quan es donava la combinació d'aquells trets,

La formación de varias nacionalidades de una dada equivale a una desmembración, a un bárbaro descoyuntamiento. Y éste es el caso típico de España. Difícilmente podrá encontrarse un pueblo en que esos rasgos nacionales coincidan con mayores raíces. Nuestra lengua es para todas las regiones, como demostró Unamuno; nuestras razas se han fundido e identificado en la forja sangrienta de los siglos; la extensión peninsular parece hecha adrede para un solo pueblo; nuestra historia, cuajada de glorias y desastres, de bienandanzas y amarguras, por héroes y sabios y artistas de toda esta vieja y curtida piel de toro, ha sido entretejida, sin que haya una región, un pueblo o un aldeorrio que no haya contribuido con largueza. España es una nación²⁴⁴.

Per consegüent, Espanya era una i única nació. La història podia tenir un paper en la formació nacional, atès que en ella les diferents regions i pobles havien col·laborat a la seua formació i glòria, però quan s'abastava la condició nacional, el dret a la seua modificació no era vàlid, el dinamisme s'aturava o havia de ser evitat. A més, la península estava preparada per a albergar un únic poble i la nostra llengua —el castellà— era la llengua de totes les regions. Poc importaven, per tant, la resta de llengües o les particularitats històriques de cada regió, Espanya era una nació i així havia de continuar sent-ho.

Així doncs, no resulta tan senzill afirmar, com fa Núñez Seixas, que la qüestió lingüística mai va ocupar un lloc important en l'agenda de l'esquerra obrera, contemplada de forma predominant com a un estri d'alliberament social²⁴⁵. Almenys quan el predomini absolut del castellà podia ser posat en dubte, els socialistes no sols, i tampoc de forma predominant, s'oposaren a les llengües regionals pels possibles entrebancs que hipotèticament suposaria per a la seua prosperitat. Altrament, el

---

²⁴³ *El Socialista*, “España es una nación”, 22/IX/1931.

²⁴⁴ *Ibidem*.

²⁴⁵ NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M.: “La(s) lengua(s) de...”, p. 254.

socialisme, impregnat d'una tendència transversal a tot el nacionalisme espanyol, identificà el castellà com a essència de la nació espanyola i garantia d'unitat nacional, i com a tal s'esforçà en la seua defensa.

Tanmateix, res d'això obligava necessàriament a una oposició frontal a la formació d'autonomies regionals. Si, com s'ha insistit, la defensa de l'autonomisme i d'una idea regional no obligava a una tolerància i valoració de la diversitat cultural; al contrari, l'escassa consideració de les diferències culturals i regionals tampoc havia d'anar lligada a un centralisme absolut. Ambdues visions podien conviure, i de fet ho feren, encara que fóra enmig d'una tensió evident favorable a l'element central. Una descentralització que comptés amb el suport popular, respectuosa amb la llibertat i la igualtat ciutadanes, alineada amb una política progressista en matèria social i que no impliqués el foment efectiu de les particularitats culturals regionals, amb un poder central que controlés la legislació social, l'economia i la política cultural, si això era possible, podria ser consentida pel socialisme.

2.2.2. El socialisme i els estatuts d'autonomia

A partir de les premisses anteriors, el Partit Socialista interactuà amb els moviments autonomistes que es desplegaren al llarg del territori espanyol. Va ser aquella una relació sempre conflictiva que es desenvolupà en diferents, i canviants, contextos sociopolítics durant el conjunt del període republicà. Sense ànim d'esgotar les accions desplegades en cada cas, a continuació es realitza una síntesi dels plantejaments mantinguts pels socialistes respecte a aquelles vindicacions estatutàries.

Quant a l'Estatut Català, aquest va arribar a les Corts dies abans que la Comissió Constitucional entregués l'Avantprojecte de Constitució, de manera que la seua discussió va ser postergada fins el maig del 1932. El suport oficial, i efectiu, que el PSOE va oferir a l'estatut no va estar exempt de moments de tensió i qüestionament de la legitimitat i els principis contemplats a l'Estatut de Núria, tot seguint els postulats ja citats sobre com entenia el socialisme la descentralització de l'estat.

A aquell debat arribava el socialisme espanyol després, com ha assenyalat Guerra Sesma, d'haver posat en dubte la legitimitat del plebiscit sobre l'estatut català a causa que entenien que s'havia dirigit des de la Generalitat, a la qual titllaven

d'anacrònica i patriarcal, sense complir amb el dret polític²⁴⁶. Davant d'això les Corts espanyoles, “representativas del corazón y del alma de España”, havien de revisar aquell estatut amb la concessió de competències econòmiques i administratives a Catalunya, sense “desdibujar en nada la contextura del espíritu hispánico”²⁴⁷. Aquella solució era qualificada de *federal* per part dels socialistes, cosa que indica com moltes invocacions federalistes ni oblidaven que *l'ànima* espanyola radicava en el Parlament central ni pretenien passar d'una descentralització administrativa que pogués modificar *l'esperit* hispà. Com ja havia anunciat *El Socialista* en juliol del 1931, “federaremos, segregaremos del cuerpo del Estado funciones administrativas para que las regiones con posibilidades autonómicas se desenvuelvan económicamente como quieran. Pero sin tocarle para nada al alma española”²⁴⁸.

Mentre va durar la discussió a les Corts, el PSOE va guardar silenci pràcticament en totes les polèmiques suscidades i es limità a votar en el sentit que ho feren els republicans d'esquerres²⁴⁹. No obstant, la premsa i el carrer sí van ser utilitzats pels socialistes per a deixar clara la seua postura. D'una banda, no faltaren atacs i advertències al catalanisme, sobre el qual es feia recaure la responsabilitat principal de l'exacerbació de les tensions. Des de les pàgines de *El Socialista* es comminava el catalanisme a rebaixar el to de les seues paraules i pretensions. En aquest sentit, els socialistes reclamaven també una actitud comprensiva des de Castella, la qual anul·laria les exigències catalanistes. Així, els catalans “no tendrán derecho a ser demasiado exigentes si tratan con hombres de buena voluntad y comprensión (...). Las reivindicaciones de Cataluña encontrarán su límite, no en la intransigencia, sino en la generosidad de Castilla”²⁵⁰.

L'actitud conciliatòria i generosa, en consonància amb les definicions dominants sobre el *caràcter* castellà —i espanyol—, es podia donar per segura, però les estridències dels catalanistes que no es conformaren amb una autonomia generarien la *natural* reacció des de Castella ja que “los que suponían dormido el sentimiento

---

²⁴⁶ GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, p. 154.

²⁴⁷ *El Socialista*, “Acerca de la apoteósica votación del Estatuto de Cataluña”, 04/VIII/1931.

²⁴⁸ *El Socialista*, “La actual epidemia regionalista”, 28/VII/1931.

²⁴⁹ El sentit del vot socialista en els diferents debats es recull a GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo y cuestión...*, pp. 366-408.

²⁵⁰ *El Socialista*, “La minoría socialista y el problema catalán”, 12/V/1932.

*nacional de los españoles han podido comprobar hasta qué punto se equivocaban*²⁵¹ —com si els catalans no foren espanyols i el sentiment nacional espanyol residís únicament a Castella. Aquells arguments que contraposaven l'actitud de Catalunya a la de Castella no eren nous en el socialisme que, per exemple, l'any anterior subratllava com Madrid havia donat mostres d'un gran civisme durant les eleccions republicanes i les cremes de convents. Els socialistes afirmaven que

*Madrid es el centro nervioso de toda la vida nacional. Madrid es España. ¡Qué diferencia entre Madrid y Barcelona! Mientras nuestra ciudad se siente acogedora de todas las inquietudes de España entera y se deja orientar hacia los más puros idealismos universales, la ciudad condal se recoge en sí misma y se acomoda, reduciendo los ámbitos de su influencia moral en el mundo, a ser capitalidad de Cataluña nada más. ¡Qué gran torpeza política!*²⁵².

Això, reclamaven els socialistes, s'havia de traduir en un premi a Madrid en forma d'uns pressupostos estatals consonants amb la seua condició de capital, per necessitat i mereixement.

D'una altra banda, aquells atacs al catalanisme es compatibilitzaren amb la defensa de la descentralització, front als contraris a l'autonomia. En aquest sentit, de nou es repetiren els discursos sobre la diversitat espanyola. Així, Francisco Moya Guijarro explicava que Espanya havia estat una gran nació, un país insuperable abans del segle XV.

*España fué grande y dichosa mientras se desarrolló libremente, y sobre todo y muy señaladamente (...) mientras se gobernó por sistemas de autonomías concejiles y de matizamientos regionales, dentro de un régimen libre de Cortes y no de reyes tiranos, entregada a su propia sazón, energía, instinto y grandeza*²⁵³.

Per tant, l'autonomia municipal i els *matisos* regionals eren la base d'un règim de llibertat, sostingut per unes Corts lliures, propi dels espanyols i de la seua grandesa nacional. A partir de la base conformada pel substrat iber, amb la barreja d'indígenes cultes, romans i grecs, sorgirien una sèrie de nacionalitats —Aragó, Castella, Catalunya, Navarra i Portugal— al calor de les batalles *virils* per a expulsar els *moros* que donarien peu a un model polític on la llibertat i l'absència del feudalisme fonamentaren la prosperitat espanyola. A l'autonomia municipal i regional, en resum, corresponia la major glòria espanyola, cosa que per a aquell socialista es plasmà en el lema de la

---

²⁵¹ *El Socialista*, “Pugnas desde el extremismo”, 07/V/1932.

²⁵² *El Socialista*, “En honor de Madrid”, 01/VII/1931.

²⁵³ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “No olvidemos la Historia”, 30/VII/1932.

monarquia catòlica que forjà la unitat nacional sobre principis regionalistes i federals: *Tanto monta, monta tanto*.

Així doncs, tot seguint el discurs historicista del nacionalisme espanyol que situava els orígens nacionals en els temps ibers i no dubtava a posar sobre la taula la importància de la lluita contra els àrabs i del regnat dels Catòlics en la configuració nacional, es reproduïen les afirmacions sobre la idoneïtat de la descentralització per a donar suport a l'estatut català.

Tanmateix, si alguna qüestió va centrar les polèmiques, tant a les Corts com a la premsa, on els socialistes sí prenien posicions sobre els fets polítics del moment, aquella va ser la lingüística. El socialisme espanyol, com s'ha vist, participava d'un discurs nacional espanyol eminentment cultural, lingüístic i castellanista, de manera que, per un costat, l'enfrontament amb el catalanisme en el context de l'estatut es va repetir; per un altre costat, això implicava, com també s'ha insistit, un reconeixement limitat de la diversitat cultural.

En aquest sentit, des de finals de l'any 1931, els socialistes s'havien estat movent, per una part, en un ambient de reivindicació del castellà, que es va plasmar en la campanya en favor de l'ensenyament en dita llengua empentada des de les JJSS de Barcelona. Aquella campanya, iniciada el desembre del 1931, va comptar amb el suport de la premsa i de diverses personalitats²⁵⁴ i agrupacions socialistes i va anar acompanyada d'alguns articles que posaven en joc els raonaments ja citats sobre la superioritat de la llengua castellana²⁵⁵. A més, el català Fabra Ribas advertia que si el catalanisme adoptava postures intolerants sobre el fet diferencial, els socialistes s'oposarien a l'estatut per dividir la classe obrera i *balcanitzar* Espanya²⁵⁶.

En canvi, des de la Federació Catalana del PSOE, Ramon Pla i Armengol el gener del 1932 es mostrava decididament favorable a un estatut per a Catalunya i apostà

---

²⁵⁴ Entre aquelles estigué Manuel Cordero, qui a *El Socialista*, “¿Es ésa la superioridad de la cultura catalana”, 16/I/1932, comentava el sabotatge d'un acte en el qual havia participat.

²⁵⁵ Al marge de la informació que oferia *El Socialista*, *gustosament* afirmaven deixar les seues pàgines per a difondre aquells actes les redaccions de *Renovación*, veu de les Joventuts Socialistes, i *¡Adelante! Semanario Socialista* de Terol, tot i que no van realitzar una cobertura especialment intensa. Més tard, el mes de juliol, la Federació Socialista de Catalunya aclaria que no tenia res a veure amb la campanya que havien empentat les Joventuts.

²⁵⁶ L'opinió de Fabra Ribas a *El Socialista*, “Manifestaciones del camarada Fabra Ribas sobre su discurso acerca del Estatuto catalán”, 04/V/1932.

per la cooficialitat de llengües i el bilingüisme en l'educació²⁵⁷. Pla afirmava la importància del català a Catalunya, cosa que no passaria a altres territoris perquè “*el vascuence, el gallego, el mismo catalán de Valencia, son lenguas medio muertas*”²⁵⁸. En conseqüència, optava per un ensenyament separat entre Generalitat i estat espanyol per tal que aquest últim sostingués en tots els nivells educatius l'ensenyament del castellà. Fins que els ànims es calmaren, i probablement fins que deixaren d'haver-hi governs burgesos a Madrid i Barcelona, aquella era la millor solució perquè no era possible confiar que els catalanistes respectaren l'ensenyament en castellà, ni, tampoc, que alguns funcionaris respectaren l'ensenyament en català.

Aquell posicionament, un dels més tolerants dins el socialisme respecte a la diversitat cultural, no impedia que Pla considerés que l'article 5 de l'Estatut de Núria suposava una persecució al castellà. Aquella era també la llengua dels catalans i, a més, era “*de mucho más valor que el catalán para las relaciones humanas*”²⁵⁹, un “*idioma de mucho más valor humano*”²⁶⁰. Així mateix, Pla es mostrava confiat que el projecte d'una Universitat amb ensenyament en català, que des del seu punt vista s'havia de dur endavant, fracassaria per manca de suport popular i, aleshores, seria possible exigir als catalanistes que abandonaren aquells projectes *pseudoculturals*.

Així, fins i tot des dels sectors catalans i més respectuosos amb les diferències lingüístiques del socialisme, es tenia assumida la superioritat de la llengua castellana i el progressiu abandonament de les llengües *vernacles*.

Un altre sector que es pronuncià al voltant de l'afer lingüístic va ser el del sindicalisme de l'ensenyament. La veu de la *Federación Nacional de Trabajadores de la Enseñanza* (FETE) advertia, en referència a l'educació, que aquell era un apartat en el qual no resultava correcte cedir. A tal efecte l'estat havia de garantir, sobretot als primers nivells educatius, que el castellà conservés “*el rango a que por su belleza y por su eficacia tiene derecho*”²⁶¹. Podia existir, en canvi, cert grau de concessions en

---

²⁵⁷ Pla i Armengol dedicà un llarg seguit d'articles al posicionament socialista respecte a l'Estatut català des de finals de l'any 1931.

²⁵⁸ *El Socialista*, “Los socialistas y la U.G.T. de Cataluña ante el Estatuto”, 15/I/1932.

²⁵⁹ *Ibidem*.

²⁶⁰ *El Socialista*, “Los socialistas y la U.G.T. de Cataluña ante el Estatuto”, 24/I/1932.

²⁶¹ *Trabajadores de la Enseñanza. Órgano quincenal de la Federación Nacional de Trabajadores de la Enseñanza*, “El Estatuto catalán y la enseñanza”, 15/VI/1932.

Instituts i Universitat a causa que “*menguados profesionales serán los que no usen la lengua castellana en su comercio con la vida literaria y científica, ya que la totalidad de producciones didácticas están escritas en el idioma de Cervantes*”²⁶². Cosa que vol dir que la tolerància amb els nivells educatius superiors estava motivada pel convenciment que inevitablement, si es volia tenir bons professionals, la llengua castellana continuaria present.

Una línia similar semblava mantenir un editorial socialista que cridava els estudiants burgalesos a no témer per un hipotètic retrocés del castellà. Els socialistes es mostraven segurs que la posició de preeminència del castellà no seria ocupada per cap altra llengua, com Sancho Panza no havia volgut seure a la presidència de la taula en absència del Quixot. En conseqüència, convidaven a no menystenir les *llengües germanes* —cosa que, com s’ha vist, ells no deixaven de fer—, sinó a impulsar el seu resplendor, perquè això faria major el del castellà. Igualment, afirmaven que cap llengua s’havia imposat per lleis centralistes des de l’estat, sinó pel seu *valor psicològic*. Així, la llengua d’Espanya, no cabia cap dubte, era el castellà

*Porque todo español, cuando va por el mundo, echa mano del verbo más universal, que es el más eficaz, y no del particular que tiene poco alcance; como, en caso de apuro, se pone en defensa con pistola automática y no con el bastón de su tatarabuelo. Por mucho amor que su tatarabuelo le merezca*²⁶³.

La llengua d’Espanya era, sense cap dubte, el castellà perquè era un idioma d’unió amb un abast universal, i no una antigalla digna d’estima, però d’escassa utilitat. Els socialistes confiaven que, un cop passaren totes les polèmiques, “*lo baladí, lo hueco, lo estrepitoso se lo llevará el viento. Y lo eterno de la urdimbre de España permanecerá*”²⁶⁴. De manera que calia entendre que el castellà era un pilar *etern* que sostenia Espanya.

Finalment, l’aprovació de l’estatut el setembre de l’any 1932, després de l’intent de colp d’estat de Sanjurjo, es va produir, com s’ha dit, davant l’escassa participació socialista en els debats al respecte, però donant per bo el criteri que des de la presidència va mantenir Manuel Azaña. Les Corts reformaren la proposta aprovada a Catalunya amb el vot decisiu dels socialistes; entre altres coses, es realitzà l’eliminació

---

²⁶² *Ibidem*.

²⁶³ *El Socialista*, “El verbo”, 24/V/1932.

²⁶⁴ *Ibidem*.

de les referències federals i sobiranistes i el retall de les competències en matèria legislativa i educativa de la Generalitat²⁶⁵.

En aquell moment, els socialistes afirmaren haver votat l'estatut català per tradició ideològica marxista perquè estaven seduïts per “*la idea de una Federación Ibérica, donde brillen los matices étnicos con tal fuerza que hagan de la península una unidad asentada sobre la variedad libre y espontáneamente acusada*”²⁶⁶. De tot el vist fins ara, altrament, és possible observar que el socialisme espanyol es preocupà més de la unitat que no de la varietat. De fet, tot seguint amb les justificacions posteriors a l'aprovació de l'estatut, *El Socialista* reclamava el reconeixement del paper del socialisme en aquell procés amb l'argument que

*No han enajenado las Cortes un pedazo de soberanía ni un trozo de nación al nacionalismo catalán. Lejos de ello, han abierto una vía segura, al menos en esa confianza descansamos y con tal seguridad hemos procedido, para realizar, sobre bases nuevas, la unidad nacional, que en Cataluña, para no citar sino esta región, estaba rota, al menos espiritualmente*²⁶⁷.

L'èxit que destacava el PSOE amb l'estatut català era el de forjar sobre bases sòlides la unitat espanyola i no garantir el desenvolupament de les particularitats culturals catalanes. Per anecdotic que puga parèixer, aquest raonament indica quina era la preocupació socialista. Els socialistes, tot acceptant la necessitat de concedir un estatut per a Catalunya, es van mostrar escassament interessats en la promoció de la llengua catalana. Els debats al voltant de l'estatut van donar peu a la reproducció d'un discurs que afirmava la superioritat del castellà i identificava aquell idioma com al propi de la nació espanyola.

Així doncs, seria discutible concebre la rebaixa de l'Estatut de Núria com a fruit simplement d'un brot centralista, homogeneïtzador i uniformador en el PSOE²⁶⁸. Més que un brot, es tractaria d'una línia d'actuació coherent amb un discurs que, amb importants herències del krausisme, reclamava una descentralització fonamentalment administrativa i que subordinava les particularitats regionals al predomini dels trets de la superior nació, definits en termes culturals *essencialment* castellans.

---

²⁶⁵ DE LA GRANJA, José Luis, BERAMENDI, Justo i ANGUERA, Pere: *La España de los nacionalismos...*, p.127.

²⁶⁶ *El Socialista*, “Un problema menos: el catalán”, 09/IX/1932.

²⁶⁷ *El Socialista*, “La aportación decisiva al Estatuto”, 13/IX/1932.

²⁶⁸ DE LA GRANJA, José Luis, BERAMENDI, Justo i ANGUERA, Pere: *La España de los nacionalismos...*, p. 126.

Pel que fa al cas basc, el socialisme rebé amb més reticències les aspiracions estatutàries basquistes. Amb tot, els majors recels cap a l'elaboració d'un estatut per al País Basc en comparació al cas català, no serien resultat d'un oportunisme tàctic o estratègic respecte a la qüestió autonòmica, com sostingué Borja de Riquer, sinó que en bona mesura van ser el resultat congruent amb els principis de la cultura política socialista de la dècada del 1930²⁶⁹. El procés estatutari basc es va allargar durant tot el règim republicà i va ser aprovat ja durant la Guerra Civil²⁷⁰. El caire inconstitucional de l'Estatut d'Estella, patrocinat pel nacionalisme basc conservador, va abocar a iniciar un nou estatutari amb protagonisme de les Diputacions provincials. Després de la desafecció de Navarra a meitat del 1932, el nou projecte d'estatut va ser aprovat en plebiscit el novembre del 1933 i dut a les Corts el desembre d'aquell any, ja sota el govern dels radicals. Tanmateix, durant el bienni negre no es va arribar a aprovar el text. Va ser durant el període del Front Popular que es va elaborar una nova versió del text, aprovada ja amb la guerra en marxa.

En tot aquell procés, tot seguint l'evolució d'acceptació de les demandes autonomistes basques amb un sentit progressista i no problemàtic respecte a la identitat nacional espanyola en funcionament des de la Restauració, els socialistes van jugar un paper gens menyspreable. Així, amb Rufino Laiseca com a gran protagonista des de la Comissió Gestora de la Diputació de Biscaia, el PSOE es va implicar en l'elaboració del segon text de l'Estatut Basc. Els socialistes manifestaren al llarg de l'any 1932 que no tenien cap problema en dur endavant un estatut per al País Basc, amb Navarra o sense ella, tot i que constantment recordaven la necessitat de realitzar un plebiscit amb garanties democràtiques i denunciaren freqüentment la violència de què eren objecte de mans dels nacionalistes bascs. De fet, quan es va realitzar el plebiscit de l'any 1933, els socialistes feren públic el seu distanciament del procés i denunciaren les votacions com una manipulació de la voluntat popular²⁷¹.

---

²⁶⁹ DE RIQUER, Borja, "Aproximación al nacionalismo...", p. 23.

²⁷⁰ DE LA GRANJA, José Luis: *Nacionalismo y II República en el País Vasco: estatutos de autonomía, partidos y elecciones; historia de Acción Nacionalista Vasca, 1930-1936*, Madrid, CIS/Siglo XXI, 1986; del mateix autor: *El Estatuto vasco de 1936: sus antecedentes en la República, su aplicación en la Guerra Civil*, Oñati, Instituto Vasco de Administración Pública, 1988.

²⁷¹ *La Lucha de Clases. Órgano de la Federación Socialista Vasco-Navarra y de la Unión General de Trabajadores*, "Señalando una actitud", 02/XI/1933. *El Socialista*, "El plebiscito para el Estatuto vasco", 31/X/1933.

L'altra gran figura socialista implicada a l'estatut basc va ser Indalecio Prieto. Aquest, com s'ha dit més amunt, va ser un dels artífexs de la conversió en un sentit nacional espanyol de les vindicacions del basquisme. Prieto, de forma paral·lela a l'acostament al moviment basc a l'abric de la paralització de la qüestió basca durant el govern de radicals i cedistes, insistí en la necessitat d'aconseguir una autonomia basca i esdevingué un dels màxims responsables de la seua consecució. Segons el líder socialista, la història i la personalitat basca legitimaven la via autonomista. Ara bé, el règim foral basc era, per a ell, l'antecedent per excel·lència de les llibertats espanyoles, no l'afirmació d'una diferència principalment basca.

Prieto sostingué el seu suport a l'autonomia basca sobre l'argument que aquella havia de ser una via de progrés que col·laborés a l'alliberament social a la resta de pobles ibèrics. En les seues paraules,

*La autonomía no tendría razón de ser (...), si no se consigue a través de ella superar al Estado que la concede, si no se va delante de él en todos los órdenes (...), aquí se sabrá instaurar un régimen de justicia social que sirva de aprendizaje para la redención de todos los pueblos de la Península Ibérica*²⁷².

Així, és possible afirmar que el Partit Socialista mantingué en torn a l'autonomia basca el mateix principi general que va esbossar davant el cas català. Això sí, com es desprén de les paraules de Prieto, es va donar una major insistència en la necessitat de la dinàmica de progrés social que havia de respectar l'autonomia, cosa que en el cas català es mitigava per la tendència esquerrana dominant al catalanisme de temps republicans. Com assenyalava el líder socialista durant la campanya electoral d'abril del 1933, el socialisme no donaria suport a cap estatut basc que se situés al marge de l'esperit progressista de la República²⁷³.

Però, més enllà de la por al Gibraltar Vaticanista i de l'oposició socialista a tot qüestionament de la unitat de la nació espanyola, el moviment autonomista basc hagué de fer front també a les crítiques del socialisme en matèria cultural. Els socialistes, com s'ha dit, rebutjaren majoritàriament els símbols culturals i d'identitat empentats pel nacionalisme basc. Així, durant la II República aquella tònica no varià. En aquest sentit, Luis Achaerandio, assidu col·laborador de *La Lucha de Clases*, dedicà un seguit

---

²⁷² *El Socialista*, "Asisten representaciones de Cataluña, diputados a Cortes y la hija del homenajeado", 15/IV/1936.

²⁷³ *El Socialista*, "El grandioso acto del domingo en Bilbao", 11/IV/1933.

d'articles a combatre la idea d'una nació basca diferenciada per motius racials i lingüístics. Respecte al primer element, l'articulista anotava l'opinió de figures com d'Elisée Reclus, Joaquín Costa, Ramón Menéndez Pidal o Whilelm von Humboldt per a destacar que, per un costat, bascs, francesos i espanyols no tenien grans diferències racials; no obstant, per un altre costat, els bascs francesos i els bascs espanyols serien racialment distints entre ells; en tercer lloc, gran part dels bascs espanyols serien representats de la raça ibera pura, mentre que la resta tenien característiques ètniques predominantment iberes²⁷⁴. Així doncs, Achaerandio concloïa que els bascs eren, com havia afirmat Miguel Unamuno, els més espanyols²⁷⁵. A més, l'articulista afirmava que malgrat les diferències racials, l'espècie humana era una i que no hi havia motius per a realitzar distincions sobre aquelles premisses²⁷⁶. Tanmateix, també insistí que invalidada la diferenciació racial per al cas basc, les particularitats històriques, culturals, lingüístiques, consuetudinàries i lingüístiques només donaven dret a una organització autonòmica²⁷⁷.

A partir d'aquella *espanyolització* de la raça basca i en relació amb la qüestió lingüística, Achaerandio subratllava la important contribució de personatges bascs a l'engrandiment del castellà durant els segles XIV i XV i afirmava que els parlants de basc i castellà eren més espanyols per saber dues llengües espanyoles. Ara bé, no es tractaria de dues llengües situades al mateix nivell. El basc era manifestament inferior perquè “*está claro que si el vascuence ha desaparecido de tantos sitios ha sido a causa de su inferioridad*”²⁷⁸. Així, la llengua basca havia de ser conservada com a testimoni històric, com a monument de la Història, però res més; “*nunca podrá aspirar el vascuence a ser el idioma de un Estado moderno, pero sí, libre de los pegotes con que los nacionalistas lo han prostituido, puede ser un santuario para los virtuosos de la historia*”²⁷⁹.

D'acord amb el raonament de l'autor, Espanya havia estat una nació unida en temps romans, però amb la *Reconquesta* s'hauria facilitat un creixement de les

---

²⁷⁴ *La Lucha de Clases*, “Crítica del nacionalismo (II)”, 29/VI/1933.

²⁷⁵ *La Lucha de Clases*, “Crítica del nacionalismo (V)”, 03/VIII/1933.

²⁷⁶ *La Lucha de Clases*, “Crítica del nacionalismo (I)”, 15/VI/1933.

²⁷⁷ *La Lucha de Clases*, “Crítica del nacionalismo (VI)”, 17/VIII/1933.

²⁷⁸ *La Lucha de Clases*, “Crítica del nacionalismo (VII)”, 07/IX/1933.

²⁷⁹ *Ibidem*.

diferències dialectals de la família de llengües ibèriques. Per a Achaerandio, en el present, les diferències lingüístiques a Espanya no havien de provocar problemes perquè existia un gran parentiu entre el català i el gallec amb el “*idioma universal y representativo del Estado*”²⁸⁰. El domini del castellà, justificat per la seua condició universal i representativa de l'estat —identificat ací amb la nació—, no havia d'impedir el desenvolupament de les llengües catalana i gallega; no obstant, apuntava l'articulista que la superioritat del castellà podria acabar per provocar l'abandonament de la resta. Tanmateix, el cas basc era diferent a causa que no era un idioma útil per a la modernitat; “*es ridículo pretender que un hombre moderno, sea español, francés o inglés, cambie su idioma moderno por el de sus antepasados, máxime siendo éste muy inferior*”²⁸¹. Per a Achaerandio, el basc només servia per a expressar pensaments bàsics en les relacions familiars i mai podria passar d'aquell estat. En tot cas, rematava l'articulista, la utopia d'un estat basc independent seria

*Una curiosa experiencia, éste sería una España reconcentrada, recogida en sus más viejas esencias, muestra indeleble de sus más primitivas tradiciones. La raza ibera y el idioma ibero en contra de todo augurio y suposición buscarían la realización de sus destinos truncados por romanos, africanos y bárbaros*²⁸².

En conjunt, aquells articles mostren la consideració del basc com a llengua inferior, fins i tot respecte al català o el gallec. Però, per damunt de tots se situava el castellà, identificat amb una llengua superior i pròpiament espanyola. D'aquella manera, es manifestava la concepció subordinada de les llengües no castellanés. Així mateix, l'existència de la nació espanyola es remuntava als pobladors ibers, dels quals els espanyols heretarien els seus trets ètnics. En efecte, malgrat la negació de l'argument racial per a justificar diferències entre els individus i col·lectius, l'articulista no deixava d'acudir a aquells raonaments per a afirmar l'espanyolitat basca des del punt de vista lingüístic i ètnic, així com per a situar l'origen de la nació espanyola en els temps preromans.

En síntesi, com en l'anterior cas, els socialistes abordaven l'estatut des d'una perspectiva socialista i nacional espanyola que, per un costat, supeditava i diluïa les particularitats regionals en una idea d'Espanya de marcats components culturals

---

²⁸⁰ *La Lucha de Clases*, “Crítica del nacionalismo (VIII)”, 17/VIII/1933.

²⁸¹ *Ibidem*.

²⁸² *Ibidem*.

castellans; i, per un altre costat, situava la dinàmica autonomista en funció d'una necessària orientació de progrés i, també, de subordinació a la unitat nacional i a les dinàmiques polítiques del centre del sistema republicà.

El procés estatutari gallec no va ser menys tortuós que el basc²⁸³. Passats els primers moviments de l'any 1931, un galleguisme unificat que no abandonava la seua condició minoritària, però que es tornà un component polític rellevant, va aconseguir l'aprovació d'un avantprojecte d'estatut a l'Assemblea de Santiago de l'any 1932. No obstant, la manca de col·laboració o franca oposició de la resta de forces polítiques acabà per fer impossible la votació d'aquell estatut. Més tard, després del parèntesi del bienni negre i les disputes internes al si del galleguisme, durant el breu període del Front Popular l'Estatut Gallec va ser validat per votació i, amb la guerra a punt de finalitzar, entregat a les Corts, però mai debatut ni aprovat.

El cas gallec tragué el cap tímidament entre els socialistes en el Congrés Extraordinari del PSOE de l'any 1931 quan, en el marc de les discussions sobre la forma que havia de prendre la República, el delegat ferrolà va voler fer patent que la

*Región gallega tiene una personalidad propia indiscutible y siente las características de su vida. Hemos compulsado el anhelo del pueblo gallego, y nosotros tenemos que recoger aquí este hecho real y vivo del espíritu gallego. Pero no pretendemos en modo alguno que por una aplicación artificiosa España se desgarte en reinos de taifas y se atomice al extremo de que cada uno de estos reinos de taifas esté en manos de un cacicato*²⁸⁴.

Aquella manifestació ja advertia les reserves, gens excepcionals, amb què el socialisme encararia el tema gallec. El Partit Socialista, inicialment, rebé l'autonomisme gallec amb el rebuig cap a un projecte que identificava com a caciquista i de dubtós tall democràtic i progressista²⁸⁵. Així doncs, al Congrés de Monforte els socialistes gallecs decidiren restar al marge. Tanmateix, els dubtes sobre la conveniència d'un estatut per a Galícia i les desconsideracions cap a la llengua gallega es combinaven, des de finals de l'any 1932, amb una actitud més neutral i amb les crides, des del socialisme gallec, a

---

²⁸³ BERAMENDI, Justo: *De provincia a nación: historia do galleguismo político*, Vigo, Xerais, 2007; BERAMENDI, Justo i NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M.: *O nacionalismo galego*, Santiago de Compostela, Promocions Culturais Galegas, 1996.

²⁸⁴ *El Socialista*, "Con entusiasmo magnífico se celebró el domingo por la noche la sesión de clausura", 14/VII/1931.

²⁸⁵ GONZÁLEZ PROBADOS, Manuel: "El Socialismo Gallego en la Segunda República", *Investigaciones Históricas: Época Moderna y Contemporánea* 10 (1990), pp. 165-186.

imitar Catalunya amb un estatut de progrés per tal que Galícia fóra escoltada a Madrid²⁸⁶.

No obstant, des de l'òrgan de les JJSS a Madrid, Gopis advertia en una sèrie de tres articles, en primer lloc, la inexistència d'un autèntic sentiment autonomista a Galícia. En aquest sentit, l'articulista diferenciava les raons històriques que podien argumentar-se en el cas català per a demanar l'autonomia del que passava a Galícia, on únicament l'atractiu de beneficis en els pressupostos mouria una opinió minoritària a considerar l'autonomia gallega²⁸⁷. En segon lloc, mentre denunciava la instrumentalització de les demandes estatutàries per part dels qui, per a ell, eren polítics d'escassa fidelitat republicana com Portela Valladares, Otero Pedrayo, Suárez Picallo i Castela, aquell socialista proclamava que els socialistes eren partidaris d'una autonomia que permetés un govern més eficaç per a Galícia, però no d'entregar aquella regió al caciquisme²⁸⁸. De fet, els socialistes de La Corunya continuaven insistint en la condició *cavernícola* i *d'estrangers en terres espanyoles* dels representants del nacionalisme gallec, així com també dels nacionalistes catalans i bascs²⁸⁹.

Amb la represa de l'autonomisme arran de la victòria del Front Popular, els socialistes participaren en la campanya en favor de l'estatut gallec, una vegada el galleguisme es lligà de forma clara a l'esquerra.

D'aquella manera, s'observa com el PSOE únicament col·laborà a l'aconseguint de l'autonomia gallega quan aquella demanda podia tenir un signe, segons la seua visió, decididament progressista. Resulta innegable que els socialistes gallecs s'oposaren de forma clara a les demandes estatutàries; amb tot, el cas gallec no ofería les garanties que, des del seu punt de vista, havia de reunir tot procés autonòmic. No va ser tant la tendència amenaçadora a la unitat política i cultural de l'estat i la nació espanyola —argument que aparegué en determinats moments contra el catalanisme o el basquisme—, sinó un context social, polític i econòmic en el qual els socialistes gallecs,

---

²⁸⁶ *El Momento. Órgano de las Agrupaciones Socialistas del distrito y defensor de la clase trabajadora*, “Nuestra posición”, 20/II/1933 i “Ante el Estatuto de Galicia”, 10/III/1933.

²⁸⁷ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “¿Existe sentimiento autonomista en Galicia?”, 17/XII/1932.

²⁸⁸ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Quiénes son los líderes autonomistas”, 24/XII/1932; i “Toda una farsa”, 31/XII/1932.

²⁸⁹ *Acción Socialista* (La Corunya), 14/VIII/1933, p. 4.

amb una presència poc destacada fins la dècada del 1930, observaven la presència d'un fort caciquisme de tendència monàrquica conservadora que els menava a oposar-se a l'autonomia. Els socialistes, l'objectiu principal dels quals no deixava de ser la consecució del socialisme, no podrien permetre que, a l'abric de vindicacions particularistes es posaren pals a les rodes del tren del progrés. Tanmateix, tampoc en els raonaments dels socialistes en favor de l'estatut galleg va existir una reivindicació de la cultura gallega, sinó que la qüestió s'enfocava des d'una òptica que concebia l'autonomia com a una forma més eficaç d'administració, i el galleg va sofrir els mateixos menyspreus que les altres llengües no castellanes.

A propòsit del País Valencià, les demandes autonomistes no es van arribar a concretar en un avantprojecte d'Estatut²⁹⁰. Tot seguint Sergio Valero, és possible afirmar que el socialisme en aquest cas es va alinear del costat dels moviments autonomistes per al conjunt de les terres valencianes, i contra les vel·leïtats provincialistes del Partit d'Unió Republicana Autonomista²⁹¹. Els socialistes valencians, amb una força minoritària, no situarien les demandes estatutàries entre les seues principals lluites, però combregarien amb la ruta marcada pels congressos socialistes de temps republicans. En aquest sentit, estigueren mancats d'una proposta autonomista pròpia i clarament definida, cosa que no els impedí afirmar que *“aquellas regiones que tienen características bien acusadas, una personalidad, una historia, una literatura, han de aspirar a que se les reconozca en la concesión del derecho a regirse por sí mismas, dentro siempre, naturalmente, de la unidad nacional”*²⁹². En aquest sentit, Valero ha remarcat com, en el cas valencià —paradigmàtic en el comportament de la resta de socialismes regionals—, el socialisme local es va moure en un ambient en què la reclamació autonomista va ser transversal entre els partits polítics, de manera que es va incorporar a les demandes estatutàries i, fins i tot, va acusar de tebiesa el republicanisme blasquista en aquella matèria.

---

²⁹⁰ CUCÓ, Alfons: *El valencianisme polític 1874-1939*, Catarroja, Afers, 1999.

²⁹¹ VALERO, Sergio, “En torno a la autonomía del País Valenciano: la posición del socialismo durante los años treinta”, Mª Candelaria Fuentes Navarro et alii (eds.), *II Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea*, Granada, Universidad de Granada, 2010, recurs electrònic; del mateix autor: *Reformismo, radicalización y conflicto interno en el socialismo español. La Federación Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*, Tesi Doctoral, Universitat de València, 2012, pp. 118-126.

²⁹² *República Social. Órgano de la Federación Socialista Valenciana*, “El Estatuto Valenciano”, 02/XII/1932.

Ara bé, cal apuntar com aquella vocació descentralitzadora per a les regions que comptaren amb uns trets propis, com en el cas gallec, contingué límits i advertències per a evitar que el caciquisme s'enfortís darrere l'autonomisme²⁹³. L'objectiu autonomista havia de ser l'enaltiment de la “*conciencia regional, primero, [i] nacional, después, (...) para construir y conformar un pueblo grande*”²⁹⁴. Així doncs, els socialistes de la *Federación Socialista Valenciana* (FSV) destacaven que els particularismes regionals s'havien de posar al servei de l'engrandiment nacional espanyol.

Respecte al procés estatutari iniciat a Andalusia, aquest es va veure clarament condicionat per les disputes entre les diferents Diputacions²⁹⁵. A les diferents reunions d'aquells organismes per unificar postures sobre l'estatut, els socialistes estigueren representats per Hermenegildo Casas, qui des de la Diputació de Sevilla exercí un marcat protagonisme. Aquella posició col·laboracionista no va ser obstacle per tal que des de *El Socialista* es qualificués el moviment autonomista andalús de passatemp d'una dotzena de senyorets, que allí “*el pueblo no tiene en ello ni arte ni parte. Ni quiere una autonomía que no siente ni dejará que prospere iniciativa tan desafortunada*”²⁹⁶. El portaveu del PSOE augurava un estrepitós fracàs a l'estatut andalús i plantejava la qüestió a Andalusia en els següents termes,

*Sin necesidad de Estatuto, las provincias andaluzas, como las castellanas y las levantinas, por ejemplo, pueden llegar, si así lo desean, a una coordinación de esfuerzos e intereses, mediante las Diputaciones Provinciales u otros organismos, que las saque del aislamiento en que cada una se halla respecto de las otras*²⁹⁷.

En aquella direcció, en la qual s'estava encabint el cas *llevantí* —valencià? Valencià i murcià?—i castellà, es va insistir que havien d'anar els treballs de l'Assemblea de Còrdova de l'any 1933. La redacció socialista, amb un to més calmat, entenia que els andalusos no estaven reclamant cap Parlament regional, ni un govern propi, “*ni siquiera, en realidad, un Estatuto*”²⁹⁸. Els socialistes, que s'afirmaven gens sospitosos de centralisme oligàrquic, observaven que “*todo lo que no sea crear un problema artificial, o exagerar el volumen de la autonomía, tendrá nuestro*

---

²⁹³ CALZADO, Antonio: *II República, Guerra Civil y primer franquismo, la Vall d'Albaida (1931-1959)*, Tesi Doctoral, Universitat de València, 2004.

²⁹⁴ *República Social. Órgano de la Federación Socialista Valenciana*, “El Estatuto Valenciano”, 02/XII/1932.

²⁹⁵ LACOMBA ABELLÁN, Juan Antonio: *Regionalismo y autonomía...*, pp. 314-316.

²⁹⁶ *El Socialista*, “Un poco de formalidad, señores”, 06/XI/1932.

²⁹⁷ *Ibidem*.

²⁹⁸ *El Socialista*, “¿De qué se trata?”, 22/I/1933.

*asentimiento. Más: nuestro apoyo*²⁹⁹; ells se situarien al costat d'una articulació més efectiva entre les províncies andaluses, de la recaptació per a aquelles d'algunes atribucions purament administratives per a coordinar-se millor, tot ben diferenciat del cas català o gallec.

Així, els socialistes des de Madrid deixaven clar que el contingut d'una hipotètica autonomia andalusa no podia passar d'una vessant administrativa, sense afirmació d'una personalitat regional pròpia. Probablement, i a diferència de molts dels cassos anteriors, el fet que el discurs del nacionalisme espanyol majoritàriament identifiqués en Andalusia bona part dels mites i referents històrics i culturals de la nació espanyola, col·laborà en aquella concepció autonomista limitada.

El cas balear va ser similar a l'andalús per la desconfiança que entre els diferents territoris que haurien de compondre la projectada autonomia, cosa que va complicar el procés estatutari. Allí el socialisme, amb una presència molt reduïda, es va mostrar poc participatiu, sinó recelós, en els moviments que es van produir per a configurar un avantprojecte d'estatut. A més, les principals mostres de rebuig tingueren com a motiu central la llengua i la qüestió educativa, en consonància amb el que passava a la resta del territori d'idioma no castellà.

Alejandro Jaume, un dels principals líders del socialisme balear, va ser un dels pocs socialistes que sí es va implicar en l'afer autonòmic. Aquest, format en bona mesura a Barcelona, va destacar en la defensa de l'autonomia catalana i no amagà els seus sentiments d'afinitat cap a Catalunya. De fet, amb motiu de la condemna a 7 anys de presó de Lluís Companys, el socialista afirmava tenir una "*honda y profunda simpatía nacida del paisanaje y hermandad de lengua y de raza*", i remarcava com els mallorquins "*somos catalanes de Mallorca, y la causa catalana es nuestra causa*"³⁰⁰.

Amb tot, aquell catalanisme, ni molt menys, conduïa al qüestionament de la identitat nacional espanyola ni perdia de vista l'objectiu central de la descentralització. En aquest sentit, al llarg d'un seguit d'articles, Jaume va deixar constància de la seua visió sobre l'autonomia balear i, en certa manera, sobre el fenomen regional i

---

²⁹⁹ *Ibidem*.

³⁰⁰ *Justicia Social. Órgano de las Agrupaciones Socialistas Menorquinas y de la Federación Obrera de Menorca*, "La condena de Companys", 15/VI/1935.

descentralitzador en general. El dirigent socialista apuntava que albergava un sentiment catalanista perquè, en el context de les guerres de Cuba i Marroc, havia vist en el catalanisme “*un movimiento emancipador, reparador de las injusticias que envilecían a nuestra patria*”³⁰¹; així doncs,

*La reconstitución de la nacionalidad catalana [servia] no para dispersar las tierras ibéricas en infantiles disgregaciones separatistas sino para reconquistar toda España a la causa de la libertad, para ingertar en todas las regiones españolas gérmenes de rebeldía contra la política centralizadora y tiránica de la monarquía que ahogaba la vida espiritual de España*³⁰².

D’aquella manera, la causa regionalista tenia un valor d’afirmació i regeneració nacional espanyola clara. El centralisme monàrquic ofegava la vida espiritual d’Espanya i era la *reconquesta* de la llibertat del conjunt espanyol el que calia provocar a través del catalanisme.

Dies després, i sobre el cas concret balear, el líder socialista sostenia que l’autonomia no podia ser la via per a les illes perquè eren políticament menors d’edat i una autonomia primerenca equivaldria a cedir aquelles terres als cacics³⁰³. A més, a causa que els preceptes constitucionals exigien la frontera compartida per a la construcció autonòmica i prohibien la federació entre regions, Mallorca no podria incorporar-se a l’autonomia catalana, opció que es va barallar durant els moviments a favor de l’estatut balear. A resultes de tot plegat, Jaume defensava la necessitat de forjar, primer, una educació política i autonomista i, després, adquirir una autonomia administrativa per a cada illa per separat, a través de la figura dels cabildos insulars³⁰⁴.

De nou, per tant, la possibilitat que foren les forces conservadores les rectores dels ens autonòmics limitava la voluntat autonomista del socialisme, també en els qui sincerament acceptaven la solució autonòmica. En tots els casos, a més, s’entenia la funcionalitat autonòmica com una via de construcció nacional espanyola.

En la resta de regions espanyoles les maniobres favorables a la consecució d’una autonomia encara van ser menors que en els darrers casos exposats. En alguns d’ells,

---

³⁰¹ *El Obrero Balear. Órgano de la Agrupación Socialista – Defensor de la clase obrera*, “Autonomía de Baleares”, 06/I/1933.

³⁰² *Ibidem*.

³⁰³ *El Obrero Balear. Órgano de la Agrupación Socialista – Defensor de la clase obrera*, “Autonomía de Baleares”, 13/I/1933.

³⁰⁴ *El Obrero Balear. Órgano de la Agrupación Socialista – Defensor de la clase obrera*, “Autonomía de Baleares”, 20/I/1933 i, “Autonomía de Baleares”, 27/I/1933.

com el cas de Castella i Lleó, els socialistes solen ser assenyalats com un dels elements més refractaris a l'autonomia³⁰⁵.

2.3. Reflexions finals

A mode de cloenda, cal remarcar les principals línies dels arguments esbossats al llarg del capítol. En primer lloc, la indefinició oficial del PSOE en matèria d'articulació territorial de l'estat durant les seues primeres dècades de vida s'acompanyà d'una cada cop més evident identificació amb el marc nacional espanyol existent i, també, del rebuig frontal de les propostes federals.

En segon lloc, des de la dècada del 1910, l'acostament del Partit Socialista al republicanisme en el combat contra la monarquia i la incorporació d'un nou tipus de militants provinents de la cultura krausista es va traduir, per una part, en un nou llenguatge de defensa dels interessos del conjunt de la pàtria; i, per una altra part, en la influència del discurs organicista entre els dirigents socialistes. D'aquella manera, aquells pogueren ser elements bàsics per a les mocions confederal del 1918 i autonomistes, a partir del 1919, que el socialisme va aprovar en relació amb l'estructuració de l'estat.

En tercer lloc, durant els debats sobre el model territorial de la II República, cap proposta socialista, ni les que definides com a obertament federals, ni les reticents davant la possible descentralització autonomista, contenien en el fons un reconeixement de les característiques culturals regionals. Al contrari, aquestes eren sempre subordinades a les considerades autènticament definidores de la nació, les castellanes.

En quart lloc, en la formulació integral de la Constitució del 1931 semblà existir una gens menyspreable influència de l'organicisme krausista, així com una necessària aquiescència socialista. Sense negar que amb aquella constitució es donà un pas cap a una possible i efectiva descentralització, les limitacions en matèria política es van completar amb el manteniment de la centralitat del castellà com a llengua *autènticament*

---

³⁰⁵ Per exemple, BLANCO RODRÍGUEZ, Juan Andrés: "La formación de la identidad regional en el ámbito de la actual Castilla y León: un proceso problemático y con notables indefiniciones", en Juan Andrés Blanco Rodríguez (coord.), *Regionalismo y autonomía en Castilla y León*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 2004, pp. 15-62.

nacional. En aquest sentit, els socialistes exhibiren un discurs fortament impregnat per un llenguatge nacional espanyol, cultural i essencialista de base castellanocèntrica.

Finalment, els socialistes, que tindrien un paper imprescindible en l'aprovació dels estatuts català i basc, no adoptaren una posició tancada front a l'autonomisme, especialment en els territoris on aquella demanda formava part del vocabulari polític. Però en cap cas es va donar una vindicació cultural de les particularitats regionals, més enllà de la seua consideració d'accessoris a la superior cultura i llengua castellana, la qual era essencial en la seua definició de la nació espanyola. Aquella seria una línia general mantinguda tant en els moments inicials de la República com durant el període del Front Popular³⁰⁶, els dos períodes de màxima agitació autonomista. A més, la tendència progressista que es volia imprimir a la II República havia de ser continuada des dels hipotètics ens autonòmics que es pogueren erigir, en cas contrari els socialistes no prestarien el seu suport a cap estatut.

En conseqüència, sota la influència del krausisme, el PSOE pogué assumir un discurs que afirmava la varietat regional espanyola, però que subordinava tota particularitat al predomini d'una identitat nacional superior definida en termes excloents i amb una reduïda capacitat d'integració de la diversitat cultural i lingüística. En termes polítics, així mateix, el paper atribuït als ens regionals en la conformació estatal romania també subordinada al Parlament central, representant d'una sobirania nacional indivisible. A més, els socialistes, des de la seua cultura política, afegiren la necessitat que les autonomies s'alinearen amb la direcció de progrés social republicà, atès que en cap moment es podia aturar la marxa cap al socialisme, objectiu principal mai aparcat durant la dècada del 1930.

2.4. Epíleg: el federalisme plurinacional

Per a tancar aquest capítol s'atén a una de les figures que defensà obertament un federalisme plurinacional des de dins del PSOE: Anselmo Carretero Jiménez. La decisió

---

³⁰⁶ NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel: “¿Autodeterminación, federalismo o café para todos? La cuestión nacional durante el período del Frente Popular (enero-julio de 1936)”, en Manuel Ballarín i José Luis Ledesma (eds.), *La República del Frente Popular. Reformas, conflictos y conspiraciones*, Saragossa, Fundación Rey del Corral de Investigaciones Marxistas, 2010, pp. 35-58. L'autor subratlla que, des de finals de l'any 1935, l'acostament entre sectors nacionalistes alternatius a l'espanyol i regionalistes amb part de l'esquerra republicana i obrera no va modificar les reticències al reconeixement per part d'aquestes últimes cap a visions plurinacionals d'Espanya i de la diversitat lingüística.

de destacar aquest personatge, mal que excedeix la cronologia proposada, es justifica perquè, a banda de suposar un exemple de la minoritària via federalista plurinacional, el seu cas cobra especial interès tot considerant que no provenia de l'àmbit socialista gallec, basc o català, sinó del castellanolleonès.

La reflexió política de Carretero, que en bona mesura seguia les passes del seu pare Luis Carretero Nieva, es va produir fonamentalment des de l'exili mexicà i no va gaudir de les simpaties de la majoria dels seus correligionaris³⁰⁷. Carretero partí d'una dissertació històrica sobre Espanya en què entenia que aquesta era una nació diversa, conformada per diferents nacionalitats que s'anaren perfilant al compàs de la *Reconquesta* medieval. En aquest punt, el segovià discutia que l'origen de la nació espanyola estigués a Covadonga a causa que això suposaria, per exemple, negar l'espanyolitat de Catalunya³⁰⁸.

Ara bé, l'autor no sortia de la línia de la major part del discurs històric del nacionalisme espanyol i afirmava la centralitat de la pretesa *Reconquesta* en la construcció de la identitat nacional espanyola. Per a Carretero, seria durant aquelles lluites seculares que es conformarien els trets bàsics de les nacionalitats peninsulars. La particularitat que oferia la seua lectura era que, d'una banda, definia aquells enfrontaments com una guerra civil entre espanyols i no com una disputa entre espanyols cristians i invasors àrabs. D'una altra banda, Carretero imputava al regne de Lleó el major pes d'aquell procés d'expulsió militar dels àrabs. A més a més, l'autor caracteritzava aquell regne com a neovisigòtic per a remarcar les suposades arrels estrangeres de les seues elits dominants, les quals no comptarien, tot seguint Américo Castro, amb una base demogràficament vertaderament autòctona fins a temps posteriors. Així mateix, com a centre de poder aliè a l'essència espanyola, la lluita lleonesa no es dirigia tant a l'alliberament d'Espanya, sinó a la seua submissió.

---

³⁰⁷ Entre les obres d'aquest autor, ací es tracta sobretot *La integración nacional de Las Españas*, Mèxic, Editorial Las Españas, 1957; *La personalidad de Castilla en el conjunto de los pueblos hispánicos*, València, Fomento de Cultura Ediciones (tercera edició), 1968; *Las nacionalidades españolas*, San Sebastián, Hyspamérica Ediciones, 1977.

³⁰⁸ Al marge dels ja citats, CARRETERO, Anselmo: "La cuestión nacional en Castilla y León", en Francesc Hernández i Francesc Mercadé (comp.), *Estructuras sociales y cuestión nacional en España*, Barcelona, Ariel, 1986, pp. 301-322.

Així doncs, la nació espanyola es composaria de diferents grups nascuts a l'abric del citat conflicte. Astúries, Lleó, Galícia i Portugal formarien un primer grup³⁰⁹; en segon lloc, Catalunya marcaria la seua personalitat pròpia contra els francs i els lleonesos; Aragó, Navarra, País Basc i Castella, en tercer lloc, sorgirien del grup ètnic castellà i basc; en quart lloc, La Manxa i Toledo, Múrcia i Extremadura formarien part del grup de Les Extremadures; en cinquè lloc, València i les Illes Balears naixerien fonamentalment de Catalunya, però tindrien personalitat pròpia; en sisè lloc, Andalusia també disposaria d'entitat pròpia; finalment, les Illes Canàries veurien la llum amb la fusió del poble guanxe i gent de tota la península. El cas de Madrid seria especial a raó que, sota el parer de Carretero, aquesta ciutat hauria perdut la seua natura castellana perquè la barreja de pobles provocaria l'adquisició d'una condició particularment madrilenya i *genuïnament* espanyola. Per una altra part, tot i que l'autor subratllava les similituds entre Marroc i Espanya, especialment Andalusia, no va afirmar l'espanyolitat d'aquest.

La plurinacionalitat espanyola, tanmateix, no esborrava l'existència d'una personalitat comuna, un sentiment i una cultura nacional espanyola que sobreeixia per damunt de la diversitat. Espanya constituïa la unitat geogràfica més ben definida de la Terra i els seus habitants eren descendents de pobles preromans, escassament barrejats amb els successius pobles que l'envaïren. Estava fora de tot dubte la presència d'*un caràcter* i *una essència* purament espanyoles, compartits pel conjunt de les nacionalitats de la península.

Aquell *caràcter*, junt a la diversitat espanyola, imprimia la necessitat de l'estructuració federal d'Espanya atès que federal havia estat Castella, els pobles bascs, units a aquesta de forma lliure i amb el respecte dels seus furs, i la Corona d'Aragó. La tradició centralista, teocràtica, militarista i monàrquica autoritària no entrava dins dels valors espanyols; aquesta hauria estat una tendència introduïda pels visigots i impulsada per les dinasties absolutistes estrangeres dels Àustria i els Borbó. El liberalisme espanyol, amb una bona intenció que no evità la perseverança en l'error, hauria continuat amb l'opció centralista d'inspiració francesa. Tampoc la Constitució del 1931 esmenaria aquella situació a causa de l'establiment de concessions puntuals insuficients

---

³⁰⁹ L'espanyolitat de Portugal seria una condició innegociable per a Carretero, qui considerava la seua independència una esclatxa en l'ànima espanyola.

per al revifament nacional, que sols arribaria de la mà d'un federalisme que reconegués la natura composta de la nació espanyola.

Els raonaments de Carretero, com es pot comprovar, suposaven una ruptura respecte a la visió majoritària del PSOE, que no admetia l'existència de més nacions que l'espanyola. No obstant, existien un gran nombre de continuïtats i similituds entre les postures que defensaren els socialistes i les opinions del segovià, cosa gens estranya si es té en compte que el discurs d'aquest últim sorgia des de l'interior de les files del socialisme del primer terç del segle XX.

Així, en primer lloc, d'acord amb Andrea Geniola, cal posar de manifest la pervivència d'una visió castellanista de la nació espanyola³¹⁰. En efecte, Carretero va fer de Castella l'exponent central de l'essència espanyola amb el dibuix d'una Castella federal víctima dels abusos del centralisme monàrquic. El fonament nacional, d'aquella manera, no deixava de ser Castella, motiu pel qual la visió plurinacional federalista de Carretero i la descentralització d'arrel krausista dels seus companys de partit compartien un mateix nucli. Castella abandonava el pes històricament director d'Espanya en la narració de Carretero, però continuava com a peça clau en tant que seria el referent legitimador de l'estructuració política de l'estat. És a dir, la relativització de la influència de Castella en la configuració de la nació espanyola funcionava com a via per a eximir-la de qualssevol responsabilitats en la imposició d'un model centralista; no obstant, això no implicava que aquesta deixés d'ocupar un espai central en la imaginació de la nació. Carretero combatia tota opció centralista basada en un model castellà per a legitimar un federalisme igualment sostingut en la suposada tradició castellana.

En segon lloc, l'element lingüístic també acostava les propostes de Carretero i del PSOE de temps prebèl·lics. El primer va insistir molt en la necessitat d'implantar oficialment el bilingüisme en els estats federals amb llengua pròpia, encara que aquella implantació es realitzés a diferents velocitats. En aquest sentit, el català i el basc havien de ser declarats llengües oficials, juntament amb el castellà, a terres basques i catalanes.

---

³¹⁰ GENIOLA, Andrea: "El hilo enredado de las nacionalidades. Las *Españas* de Anselmo Carretero entre el exilio y la Transición", en Ángeles Barrio, Jorge de Hoyos i Rebeca Saavedra (coords.), *Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación*, Santander, Publican, Ediciones de la Universidad de Cantabria, 2011.

En canvi, a Galícia, Balears i País Valencià es permetria l'ús del vernacle de forma no oficial. Hauria de ser més tard quan la població decidís si volia que fóra llengua oficial; en cas contrari no seria necessari.

Així mateix, l'enginyer segovià remarcava que el bilingüisme seria una tradició arrelada en totes les nacionalitats espanyoles. A més a més, no hi havia dubte que els espanyols, foren d'on foren, requeririen una llengua que els facilités l'accés “*por una puerta grande, a la cultura universal*”, i aquesta era el castellà³¹¹. Certament, Carretero sostenia que

*Un vasco peninsular no necesita saber el vascuence para ser vasco; sería en cambio incomprendible que hoy desconociese el castellano (...). Cosa análoga ocurre en Galicia y en Valencia y las Islas Baleares, donde el uso del castellano está mucho más generalizado que el de la lengua regional, a pesar de lo cual nadie podrá negar personalidad propia a ninguno de estos pueblos*³¹².

Així és que aquells pobles podrien renunciar a la llengua no castellana sense por de veure perillar la seua personalitat. Per tant, no eren les llengües *regionals* les que conferien entitat pròpia a les diferents nacionalitats espanyoles, les quals, no obstant, sí havien de conèixer la llengua castellana. Conseqüentment, l'idioma castellà romanía com a patrimoni irrenunciable d'Espanya, tant de les nacionalitats que la composaven, com del conjunt.

D'aquesta manera, la proposta de Carretero continuava impregnada d'un discurs nacionalista lingüístic i històric de base castellana que situava en un lloc secundari i accessori les característiques culturals divergents amb la línia central.

En últim terme, el federalisme plurinacional de Carretero tampoc es construiria mitjançant pactes entre nacions iguals. Malgrat reconèixer l'existència de nacions dins la nació espanyola, la unitat nacional d'Espanya no podria veure's arriscada per un simple dogmatisme teòric. Seria a través d'una sort de govern provisional que es conduiria l'estructuració dels diferents estats federals, la coalició entre els quals no restava prohibida, però sí hauria de comptar amb l'aprovació del govern central. Així doncs, com els socialistes durant la II República, Carretero, des de l'exili, no

---

³¹¹ CARRETERO, Anselmo: *Las nacionalidades...*, p. 39.

³¹² *Idem*, p. 40.

qüestionaria la unitat política espanyola, sinó que partia de la seua existència prèvia, ni pretendria renovar l'articulació territorial de l'estat a través de formulacions pactistes.

II PART. DISCURSOS D'ESPANYA EN EL PSOE

CAPÍTOL 3. LA HISTÒRIA NACIONAL ESPANYOLA EN EL DISCURS SOCIALISTA DURANT LA II REPÚBLICA

Aquest capítol pretén apropar-se, fonamentalment, als discursos que sobre la història d'Espanya va esgrimir el socialisme espanyol des de la seua premsa durant la II República. Així, l'objectiu principal és, en primer lloc, posar de manifest la presència de la narrativa històrica del nacionalisme espanyol, en la seua filiació liberal progressista i republicana, en els discursos socialistes. L'absència d'intel·lectuals —encarregats de forjar aquella narrativa— en els cercles socialistes en les primeres dècades d'existència del PSOE, així com la seua conflictiva incorporació a meitat de la dècada del 1910, podria dur a pensar en l'absència d'aquell discurs històric en favor d'un relat estrictament centrat en el proletariat i la lluita de classes³¹³. De fet, aproximacions a la posició socialista respecte a l'ensenyament de la història com les de Carolyn P. Boyd o Margarita Márquez entenen que el socialisme s'oposava a la història concebuda en termes nacionals i que l'internacionalisme socialista implicava un deixament respecte a la construcció de la identitat nacional³¹⁴. En conseqüència, es tracta d'argumentar que des de les files socialistes sí es va concebre el passat espanyol en termes nacionals i que aquella (re)construcció del passat va ser útil i utilitzada al llarg de tot el període republicà.

En segon lloc, aquest capítol tracta de subratllar les fonts de què s'alimentà aquella narració i destacar les seues implicacions. És a dir, com s'ha apuntat, els socialistes aprofitaren els grans relats elaborats per la historiografia liberal progressista i republicana. Per tant, en la seua visió de la història espanyola estigueren presents una sèrie de components clau d'aquelles narratives com la mitificació de l'època Medieval i la interpretació austracista i republicana; però també una concepció essencialista de la nació i la seua identificació amb el subjecte popular com a recipient que concentrava les característiques i virtuts de la nació a través dels segles. A més, la influència del pensament krausista i regeneracionista també es deixà sentir en la visió històrica del

---

³¹³ Aquesta és la impressió que pot generar JULIÁ, Santos: *Historias de las...*, pp. 201-214.

³¹⁴ BOYD, Carolyn P.: *Historia patria...*, pp. 191-193. MÁRQUEZ, Margarita: "La idea de..." , p. 730.

socialisme, amb el consegüent reforçament de les lectures castellanistes i de les valoracions negatives de la trajectòria històrica espanyola.

En darrer lloc, i connectat a l'aspecte anterior, s'ha de destacar com ha fet Francisco de Luis Martín, que els socialistes no aportaren, en general, interpretacions innovadores sobre la història espanyola³¹⁵. El fet que els socialistes no recorregueren a una interpretació marxista de la història, sinó que assumiren el que la historiografia liberal i republicana marcava, al marge que es puga relacionar o no amb deficiències del marxisme espanyol, resulta indicador del grau de comoditat i influència que els socialistes mostraren vers determinades definicions de la nació espanyola. En aquest sentit, no s'afirma cap excentricitat, ni el cas espanyol seria tant dissímil respecte a altres socialismes. Si s'observa el cas del socialisme francès, Jean Jaurès a les acaballes del segle XIX va acceptar la redacció i direcció d'una història de França elaborada en commemoració del centenari de la Revolució, que va veure la llum en tretze volums entre el 1900 i el 1908 i que el dirigent socialista deia basar en una visió “*matérialiste avec Marx et mystique avec Michelet*”³¹⁶. Al marge del desacord de Jaurès amb l'estricta materialisme del marxisme manifest en aquelles paraules, aquella va ser una obra de tonalitat patriòtica, també consonant amb el pensament de l'autor, que cercava “*de définir l'héritage historique du socialisme et d'inscrire ce dernier [el socialisme] dans une tradition patriote et démocratique*”³¹⁷.

Finalment, cal advertir que la utilització de la premsa com a font per a estudiar aquesta qüestió resulta adequada. Encara que en pocs casos es tractés de narracions destinades a divulgar de forma sistemàtica coneixements històrics entre el seu públic, els articles periodístics i els mítings que es ressenyaren amb gran freqüència recorregueren a la història per a analitzar els problemes que calia solucionar, justificar les pròpies posicions polítiques i atacar els rivals polítics. Així és que la premsa esdevenia un focus de difusió del pensament històric socialista entre la militància i es posava de manifest la presència dels referents nacionals espanyols en la cultura política socialista.

---

³¹⁵ DE LUIS MARTÍN, Francisco: “España en el...”, p. 426.

³¹⁶ JAURÈS, Jean: *Histoire socialiste de la Révolution française. La Constituante. Volume I*, Paris, Éditions Sociales, 1969, p. 66.

³¹⁷ CANDAR, Gilles i DUCLERT, Vincent: *Jean Jaurès*, Paris, Fayard, 2014, p. 268.

D'aquesta manera, per tal de tractar la qüestió enunciada, seguidament s'analitza la presència del discurs de la historiografia nacional —i nacionalista— espanyola en la premsa socialista. Primer es posa l'atenció sobre el traçat general de la història d'Espanya que esgrimí el socialisme durant la II República, mentre que després s'aprofundeix en alguns pressupòsits bàsics d'aquell discurs històric.

3.1. La història nacional: el discurs històric del PSOE

Abans d'entrar en la narrativa històrica del socialisme durant el règim republicà, però, convé observar aquesta qüestió en els temps immediatament anteriors a la proclamació republicana atès que existí una clara línia de continuïtat amb el que succeí a partir d'aquell moment. Així, s'aprecia com no van ser les mels del poder les que menaren a l'assumpció de, i apel·lació a, aquell discurs.

En aquest sentit, esgrimir el passat històric amb un significat *nacional*, abans de la implantació del règim republicà, va ser útil al socialisme per tal justificar les seues aspiracions polítiques front a la monarquia d'Alfons XIII. Així, el febrer del 1931, *El Socialista* es mostrava indignat davant la publicació d'un article a algun rotatiu estranger que afirmava l'apatia i condició ingovernable dels espanyols. Davant aquells plantejaments que afectaven la suposada forma de ser espanyola, sobre la qual es parla més endavant, els socialistes negaven la major per a sostenir que

*Nuestra tradición netamente española —no austríaca ni borbónica—; la proverbial insumisión de nuestros padres a invasores y yugos impuestos «ad extra»; la épica rebeldía ante la conculcación de derechos; la viril inadaptación a la ignominia gubernamental (...); esta voluntad de acero que muestra en los actuales momentos la verdadera España que piensa, que trabaja, que ama; la España de las Cortes y Concejos, la de los fueros de Aragón, la de los descubrimientos, la de las Comunidades de Castilla, la de las Germanías valencianas, la de los románticos de la pasada centuria, que sacrificaban impávidos la vida en aras de la libertad; la de los Costas, Ganivets e Iglesias; la de los desterrados y perseguidos por la hedionda dictadura; la de Galán y García Hernández; la de los (...) [que] tienen la mirada fija en una patria digna, culta laboriosa, independiente y feliz; toda esta cadena de hombres y hechos por la que, a través de la ciénaga de las dos exóticas dinastías, no se interrumpe la historia de la raza ni se evapora la savia nacional, es un argumento inconcuso contra esa pretendida abulia*³¹⁸.

Cita molt llarga que, pràcticament, dissenya tot el conjunt de la trama històrica esgrimida pels socialistes al llarg del període republicà. En aquella trama i d'acord amb la historiografia liberal, però que ja comptava amb una tradició prèvia, el passat espanyol es planteja en termes d'una personalitat *nacional* espanyola que pugna per

---

³¹⁸ *El Socialista*, "Ni ingovernable ni apática", 14/II/1931.

sobreeixir front a les imposicions estrangeres³¹⁹. Sense citar específicament cap fet concret, això sí, l'èpica combativa era considerada un tret definidor de la identitat espanyola.

Els fets històrics que sí es conceberen com a exemples de l'espanyolitat eren les Comunitats de Castella, un dels principals mites de la historiografia liberal progressista que es tragué a reluir constantment des de les files socialistes, les Germanies valencianes i les lluites liberals del segle XIX. A més, els personatges invocats pels socialistes remetien al món intel·lectual regeneracionista amb Ganivet i Costa, figures marcades per la seua manifesta vocació patriòtica, a les quals encabien al costat de Pablo Iglesias, a través del qual s'endevina la ubicació del socialisme dins la narració com a element completament coherent dins la història nacional espanyola.

Tots aquells referents, d'una banda, eren situats en una visió heretada del republicanisme que foragitava tant la dinastia dels Àustria com la dels Borbó per *estrangeres*; mentre que, front a aquestes, la tradició medieval dels consells, les Corts i dels furs d'Aragó són assumits com a *pròpiament* espanyols. D'una altra banda, la lògica nacionalista d'aquella construcció es feia notar en la línia de continuïtat traçada entre les èpiques lluites per la llibertat *nacional* de temps remots, les llibertats medievals, els combats del liberalisme del 1800, la voluntat regeneracionista del canvi de centúria i l'oposició del present a la Dictadura i la Monarquia. Aquella línia seria la prova del manteniment i existència d'una *raça*, amb una *essència* no esborrada per les influències *estrangeres*, i en la qual el socialisme trobava un encaix totalment lícit.

En conseqüència, no era possible mantenir que l'apatia era un tret propi dels espanyols. Dins aquella discussió sobre l'ésser espanyol, el sosteniment d'aquell punt de vista, segons els socialistes, només podia provenir dels hereus de Torquemada, dels nobles i els lloadors de la Corona.

El discurs socialista, així, negava la consubstancialitat de la Monarquia i la nació espanyola, davant de la voluntat de tornar a la legalitat constitucional del 1876

---

³¹⁹ CIRUJANO, Paloma, ELORRIAGA, Teresa i PÉREZ GARZÓN, Juan-Sisinio: *Historiografía y nacionalismo español (1834-1868)*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1985. Un treball que ha insistit especialment en la continuïtat entre la historiografia liberal i els models narratius previs és el de WULFF, Fernando: *Las esencias patrias. Historiografía e historia antigua en la construcción de la identidad española (siglos XVI-XX)*, Barcelona, Crítica, 2003.

empentada des dels cercles monàrquics. A tal efecte, la història servia d'argument il·lustrador ja que Espanya hauria estat “*el índice de la civilización occidental, la paridora de florecientes Repúblicas llenas de vitalidad y riqueza, un país culto, vigoroso, idealista, de gran solidez económica antes de sufrir las calamidades dinásticas extranjeras*”³²⁰. Aquells monarques *extrangers* haurien seguit únicament els seus capricis i no l'interès dels súbdits.

Els socialistes reconeixien que abans d'Àustries i Borbons hi havia monarques, però, segons ells, era una qüestió inevitable dels temps que, aleshores, no impedia la felicitat dels pobles. De fet, per un costat, les Corts medievals espanyoles serien extremadament democràtiques, cosa que provocaria la seua aniquilació per part de les dinasties citades³²¹. Per un altre costat, el predomini de les Corts sobre la Monarquia hauria estat garantit pels codis legals que, segons Florentín Ara Pétriz³²², s'establirien ja en temps de la lluita “*para defender la patria perdida*” entre cristians i musulmans³²³.

A resultes de tot plegat, en el present de la dècada del 1930, l'única consubstancialitat de la Monarquia seria amb l'absolutisme, de manera que el poble que estudia i treballa no acceptaria cap canvi que no anés precedit de la desaparició de la Monarquia³²⁴. Era aquesta qüestió imprescindible perquè, com va afirmar Julián Mur, president de l'agrupació socialista de Jaca, la república era l'única forma de govern capaç de resoldre els problemes *patris*³²⁵.

Així doncs, davant les primeres notícies sobre la possibilitat de convocatòria d'unes eleccions municipals, els socialistes insistiren a recordar les mitificades llibertats medievals i el referent comuner castellà, línia argumental que explotaren al llarg de la campanya electoral —com s'estudia al capítol 8. Per a l'òrgan portaveu del partit, els municipis i els seus furs havien estat la base de l'antiga democràcia espanyola, “*y estos fueros y esta personalidad sucumbieron, víctimas de la violencia despótica, en los*

---

³²⁰ *El Socialista*, “¿Consubstancial o perniciosa?”, 17/II/1931.

³²¹ *El Socialista*, “La crisis del Parlamento”, 17/III/1931.

³²² Florentín Ara Pétriz seria afiliat a la FETE i Catedràtic de Segona Ensenyança segons LAFOZ RABAZA, Herminio: *Dirigentes y cuadros socialistas y de la UGT en Aragón (1931-1939)*, Saragossa, Fundación Bernardo Aladrén, 2007, p. 25.

³²³ *El Socialista*, “El 11 de febrero en Jaca”, 15/II/1931.

³²⁴ *El Socialista*, “¿Consubstancial o perniciosa?”, 17/II/1931.

³²⁵ *El Socialista*, “El 11 de febrero en Jaca”, 15/II/1931.

*campos de Villalar con la ejecución de los comuneros*³²⁶. Els municipis, regits democràticament, havien de convertir-se, de nou, en el fonament del sistema polític espanyol, cosa que així es convertia en la *recuperació* d'uns drets *propis* del poble — que ací equival a la nació, sense forçar les paraules socialistes— que haurien estat arrabassats per la força segles enrere.

Per consegüent, abans de l'arribada de la II República, ja es manejava des del socialisme un discurs historiogràfic provinent de la tradició liberal progressista i republicana. Al marge de la comentada estima espanyola per la llibertat, els socialistes prenen d'aquella tradició la derrota comunera com a moment clau en la sortida del paradís en què viuria la nació³²⁷.

Cal subratllar que, en el cas liberal, aquells fets s'esgrimien com a mostra de la condició liberal dels espanyols front a *l'estrangera* casa d'Àustria, mentre que el republicanisme va convertir el mite comuner en representació de *l'estrangerisme* de la Monarquia com a institució³²⁸. És aquell darrer camí el seguit pels socialistes. La Monarquia no era un règim concordant amb *l'essència* espanyola, sinó un element sostingut per la imposició violenta des de segles enrere.

Aquella interpretació històrica, a més, tot respectant el model narratiu liberal i republicà, podia adquirir tocs més regeneracionistes. Així, Carlos Hernández rebutava els diagnòstics del PCE que feien d'Espanya un cas més del capitalisme internacional, ja que el cas espanyol no podria ser equiparat a la resta d'Europa. El jove socialista assegurava que la crisi espanyola havia arrancat en els temps de Carles I, moment a partir del qual s'encetaria un obstinat absolutisme que cap dels sotracs europeus hauria fet trontollar a Espanya. Ni el protestantisme, ni les revolucions anglesa, francesa i russa, ni tampoc la guerra europea haurien complicat la successió dels tirans a Espanya. Tan sols es va plantejar la possibilitat de sortir de la decadència nacional amb la Guerra del Francès, però el poble en lloc de conquerir el poder li l'entregà a Ferran VII. Igualment, després de la Revolució del 1868 es restaurarien els Borbons, davant la passivitat popular. Tot això hauria provocat que Espanya s'hagués convertit en un país

---

³²⁶ *El Socialista*, “Hacia la soberanía popular”, 05/III/1931.

³²⁷ La conversió de la batalla de Villalar en punt clau de la decadència nacional espanyola a ÁLVAREZ JUNCO, José: *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2005, pp. 222-224.

³²⁸ BERZAL DE LA ROSA, Enrique: “El mito de los comuneros de Castilla en la construcción del Estado-Nación español”, *Alcores* 12 (2011), pp. 55-73.

endarrerit, amb un capitalisme inexistent en què les úniques empreses de relleu estaven en mans d'estrangers —cosa que impediria l'aplicació d'un esquema interpretatiu marxista estricte. En conseqüència, Hernández observava que “*somos súbditos de un país colonial*”, motiu pel qual “*lo primero que hay que conquistar es nuestra independencia nacional, sustituyendo la monarquía por la República. Es un serio compromiso de hace muchos siglos*”³²⁹.

D'aquella manera, el socialisme posava la història al servei d'un projecte de regeneració nacional espanyol, que assumia la condició endarrerida d'Espanya causada per una decadència secular i un segle XIX catastròfic. En dit projecte, la República apareixia, sobretot, com a la salvació de la nació, el recobrament de la seua independència, i el moment a partir del qual es donaria pas al redreçament nacional espanyol, igual que passava en les interpretacions històriques del republicanisme³³⁰. Aquella era la funció que acomplia la trama històrica descrita pels socialistes i esgrimida amb els mateixos arguments que el nacionalisme espanyol oferia des del segle XIX.

3.1.1. Entre el paradís nacional i la redempció republicana: de l'època daurada a l'inici de la decadència

Si aquella era la tònica dominant durant el període previ a la implantació de la II República, arribada aquesta la cosa no va variar. Així doncs, a continuació s'estudia el relat històric socialista d'acord amb diferents eixos temàtics i cronològics amb la finalitat de proporcionar tant un panorama general complet, com una visió sobre les herències del discurs històric socialista respecte a versions anteriors.

Així, des del punt de vista cronològic, els temps anteriors a l'època Medieval van ser escassament comentats pels socialistes i únicament en dues ocasions es va invocar aquell passat. Aquell va ser el cas de Fernando Salvatierra qui va sostenir que el decret aprovat el 19 de maig del 1931 sobre l'arrendament col·lectiu de terres era una via per a recuperar una tradició que haurien emprat els primers pobladors d'Espanya³³¹.

---

³²⁹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “La crisis política de España”, 20/II/1931.

³³⁰ SALOMÓN, Pilar: “Republicanismo e identidad...”. Un estudi de la mateixa autora referent al període de la II República a: “Republicanizar la patria...”.

³³¹ *El Socialista*, “Sus directrices y sus posibilidades”, 07/XI/1931.

En la mateixa línia, Luis Araquistáin assenyala que, d'acord amb Diodoro de Sicília, els vacceus ja practicaven a Espanya un comunisme agrari que evitava la fam, la desigualtat i la desocupació³³². La referència als vacceus ja l'havia emprada en aquest mateix sentit Juan José Morato a *Notas para la Historia de los modos de producción en España*, qui seguia explícitament Modesto Lafuente³³³.

Per a Araquistáin, amb les invasions i la *Reconquesta* la propietat de la terra passà a ser el botí que l'aristocràcia i les ordres religioses recolliren d'aquelles guerres, cosa que hauria comportat que el territori nacional acabés en les seues mans. Aquell recurs a *antics pobladors* d'Espanya servia, en els dos casos, per a destacar que les propostes socialistes d'explotació col·lectiva de la terra no representaven cap innovació estranya i, així, legitimar la seua posició com a element propi de la tradició històrica espanyola.

Aquell va ser l'objectiu manifest d'Alfredo Lagunilla des de les pàgines de *Leviatán*. Front a les acusacions de representar l'AntiEspanya i de ser una importació del comunisme soviètic, Lagunilla afirmava que “*es España, la España social y popular, una de las naciones de tradiciones colectivistas de más abolengo del mundo*” i aquella seria la tradició que a través dels segles pugnava per recuperar-se³³⁴. Per a justificar la seua afirmació, Lagunilla acudia als temps en què els ibers es fongueren amb els celtes invasors i adoptaren formes d'explotació col·lectiva de la terra. Posteriorment, amb les invasions cartaginesa i romana, se sancionarien els assentaments col·lectius agrícoles, que es mantindrien vius durant la decadència romana. Ja en època Medieval, els visigots haurien posat les bases de les jurisdiccions senyorial i eclesiàstica, però els musulmans continuaren la tradició local de treball comunitari de la terra. La implantació d'aquell dret musulmà facilitaria, segons el socialista, la menor duresa del feudalisme a Espanya en comparació amb Europa. Així doncs, entre els segles XI i XIV es donaria l'esplendor del règim de les comunitats camperoles amb la puixança dels consells municipals lliures i la legislació que permetia el treball col·lectiu de les terres ermes.

---

³³² *El Socialista*, “Ladrones”, 30/I/1934.

³³³ MORATO, Juan José: *Notas para la Historia de los modos de producción en España*, Madrid, L. Parra y M. Torres impresores, 1897, p. 11. Una anàlisi d'aquesta obra a DE LUIS MARTÍN, Francisco: “La idea de...”, pp. 262-272; del mateix autor: “España en el...”, pp. 408-413.

³³⁴ *Leviatán. Revista de hechos e ideas*, “Tradiciones de colectivismo y comunismo agrarios”, IV/1936.

La decadència, per contra, arribaria, com en tants altres aspectes en el discurs històric socialista, amb el segle XV i l'entrada de la monarquia absoluta. Les guerres i l'absolutisme monàrquic conduirien a l'empobriment i despoblació d'Espanya, a la qual col·laborà la colonització d'Amèrica. El liberalisme del segle XIX, en darrer lloc, posaria fi a la pràctica col·lectivista i comunista que havia aconseguit perviure a aquella decadència secular per entendre que els models econòmics i socials europeus es podien aplicar directament a Espanya.

El missatge explícit d'aquell recorregut històric era que el socialisme no era “*una planta desarraigada o extraña en nuestro suelo*”, sinó que “*representa la tradición espontánea, consuetudinaria, de más rancia estirpe popular*”³³⁵. En conseqüència, el socialisme esdevenia la via de recuperació de les autèntiques tradicions espanyoles, amb l'únic afegit de la moderna planificació. Tanmateix, implícitament s'assumia l'existència d'Espanya com a nació des dels temps de l'Antinguitat ibera, moment a partir del qual una comunitat popular immutable intentava mantenir les seues tradicions a pesar de les continuades invasions i imposicions d'inspiració forana. De forma significativa, el text de Lagunilla seguia l'esquema historiogràfic liberal quan situava l'època daurada de les tradicions espanyoles en el període Medieval i la seua decadència a partir de l'entronització dels Àustria i la irrupció de l'absolutisme.

Aquesta utilització de la història nacional per a indicar la concordança del socialisme amb les tradicions nacionals i, per tant, establir la seua condició *nacional* va ser també realitzada, per exemple, pel socialisme britànic³³⁶. Els primers socialistes britànics descrivien els segles XIV i XV en termes de felicitat i independència del poble britànic, l'època daurada de la *Merrie England*. En canvi, el desenvolupament capitalista hauria implicat que Gran Bretanya ja no pertanyés als britànics, sinó a uns pocs rics; en conseqüència, la tasca del socialisme havia de ser recuperar la nació per al poble. A més, l'adopció de la interpretació *whig* de la història britànica, d'acord amb la qual el passat del país era associat a la progressiva afirmació de la llibertat popular a través d'elements com el Parlament, permetia els socialistes justificar la via parlamentària al socialisme com a *pròpiament* britànica. D'aquella manera, en conjunt,

---

³³⁵ *Ibidem*.

³³⁶ WARD, Paul: “Socialists and ‘true’ patriotism in Britain in the late 19th and early 20th centuries”, *National Identities* 1:2 (1999), pp. 179-194.

el socialisme adoptava unes connotacions que l'alineaven amb la tradició històrica nacional britànica.

Al marge d'aquells articles comentats, l'època Medieval i els inicis de la Moderna van ser les que amb més freqüència aparegueren en els discursos socialistes, cosa lògica si es pensa que la historiografia liberal, tant per la seua veta romàntica com per la cerca de precedents jurídics i institucionals, havia privilegiat l'estudi d'aquells temps, on la majoria dels estudis situaven els moments de grandesa nacional i bona part de les claus de la gestació de la nació³³⁷. Sense cap mena de dubte, l'expressió més acabada i reeixida d'aquella historiografia es va deure a la ploma de Modesto Lafuente. Aquest historiador, amb l'objectiu de proporcionar legitimitat a l'estat-nació, va convertir la nació en el subjecte principal d'un relat històric que mostrava l'existència mil·lenària d'aquella entitat col·lectiva i el seu decurs al llarg dels temps, amb una trajectòria d'avanços i retrocessos marcada per la pugna per afirmar les pròpies característiques front a la influència i la dominació estrangera³³⁸. Encara que la recepció de la seua obra va ser discutida en alguns aspectes com la importància del catolicisme en la definició de la nació espanyola o el pes de la Monarquia i de Castella en la història nacional —dissensions que en cap cas posaven en qüestió l'existència de la nació—, el marc esgrimit per Lafuente esdevingué la referència a seguir per la historiografia posterior.

En aquest sentit, Espanya, com a personalitat col·lectiva, sorgia amb unes característiques pròpies ben definides ja en època Antiga, havia experimentat una fase de desenvolupament i benestar durant el període Medieval —amb daltabaixos com la invasió musulmana i la posterior *Reconquesta* com a moments clau—, fins a abastar el màxim esplendor a les acaballes del segle XV. Posteriorment, la irrupció dels monarques de la casa d'Àustria desdibuixarien la personalitat espanyola que, des

---

³³⁷ Per al cas espanyol així ho van apuntar CIRUJANO, Paloma, ELORRIAGA, Teresa i PÉREZ GARZÓN, Juan-Sisinio: *Historiografía y nacionalismo...*, p. 18; per al conjunt de la historiografia europea ho ha remarcat BERGER, Stefan i CONRAD, Cristoph: *The past as history. National identity and historical consciousness in Modern Europe*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2014. Una obra amb estudis de cas sobre la diferent utilització de l'època Medieval al servei de la construcció nacional a Europa, EVANS, R. J. W. i MARCHAL Guy P. (eds.): *The uses of the Middle Ages in Modern European states. History, nationhood and the search for Origins*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011.

³³⁸ PÉREZ GARZÓN, Juan-Sisinio: "Modesto Lafuente, artífice de la historia de España", en Modesto Lafuente, *Historia general de España desde los tiempos más remotos hasta nuestros días. Discurso preliminar*, Pamplona, Ugoiti, 2002, pp. IX-XCVII.

d'aleshores, pugnaria per afirmar-se i redreçar la seua trajectòria històrica. Aquell recorregut, segons autors i tendències polítiques, es podia donar per tancat en el moment present des del qual s'escrivia i que s'identificava com a congruent expressió de les essències pàtries.

D'aquesta manera, com ja s'ha apuntat i s'insisteix tot seguit, la narrativa socialista no s'apartava del traç marcat per aquella historiografia. Així, un dels principals elements que articularen la narrativa històrica socialista va ser l'arribada de la dinastia dels Àustria, entesa com a desfeta *nacional*. Els temps previs a l'arribada de Carles I estarien envoltats d'una aureola de felicitat per als espanyols. Aquesta concepció va ser esgrimida de forma representativa en un article en defensa de l'aprovació de l'Estatut de Catalunya en què F. Moya Guijarro traçà la justificació històrica d'aquella mesura. L'articulista obrí la seua dissertació amb la premissa que Espanya havia estat “*una gran nación, una nación magnífica (...) [amb una] organización insuperable, perfecta, en relación con otros países de su época*”³³⁹. El punt d'arrencada de la nació se situaria quan els “*iberos con mezcla de indios cultivados y florecientes, de romanos, de griegos*” formaren “*una estirpe inteligente y activa, tan llena de matices y complejidades, que puede competir, en rasgo especial, con todas las razas*”³⁴⁰.

Moya Guijarro observava que la *Reconquesta* havia forjat diferents nacionalitats perfectament definides, a saber: Aragó, Castella, Catalunya, Navarra i Portugal, mentre el *moro* retrocedia cap a l'Àfrica. Dites nacionalitats, tanmateix, s'haurien fos en un únic poble, en “*un espíritu heroico y liberal*”³⁴¹. L'estima per la llibertat convertia els espanyols en models polítics per al món ja que “*el ibero, sea portugués o catalán, ansía siempre la libertad, porque supo ganarla en la lucha*”³⁴². D'acord amb aquella essència liberal, mentre Europa es consternava amb el feudalisme, a l'Espanya medieval “*el Concejo es autónomo. Las Cortes, soberanas. Los reyes no son otra cosa que lo que han sido siempre: caudillos militarotes*”³⁴³. En conseqüència, l'articulista podia afirmar

---

³³⁹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “No olvidemos la historia”, 30/VII/1932.

³⁴⁰ *Ibidem*.

³⁴¹ *Ibidem*.

³⁴² *Ibidem*.

³⁴³ *Ibidem*.

que la grandesa nacional d'Espanya s'havia allargat fins al segle XV, amb cim en “*la expansión de nuestra raza, al casarse Isabel de Castilla y Fernando de Aragón*”, i mentre “*se gobernó por sistemas de autonomías concejiles y de matizamientos regionales, dentro de un régimen libre de Cortes y no de reyes tiranos*”³⁴⁴.

Així doncs, el relat de Moya Guijarro situava els orígens d'Espanya en la barreja que, sota predomini iber —identificador aplicat al conjunt dels habitants de la península Ibèrica—, realitzarien romans i grecs amb els aborígens. Aquella mescla donaria com a resultat la forja d'una única *estirp*, diferent a la resta de *races*, marcada fonamentalment per l'adhesió als principis de la llibertat. Per tant, com en les versions històriques del primer liberalisme espanyol, el poble espanyol tenia una existència pròpia ja en època Antiga, tot i que, en el cas de Moya Guijarro, no es dibuixava cap oposició entre nadius ibers i nouvinguts, sinó una fusió. De forma similar, Araquistáin, qui descrivia la història del poble espanyol com a una constant lluita per “*reconstruir su personalidad indestructible en largas reconquistas sucesivas*”, apuntava que amb els romans s'hauria produït una *reconquesta* per assimilació dels *invasors*, mentre que als *dominadors* àrabs sí se'ls expulsaria³⁴⁵. Aquestes lectures, per un costat, ben bé podrien inspirar-se en autors com Costa, qui mantenia el predomini del component iber a Espanya, i Altamira, el qual, malgrat reconèixer la diversitat peninsular, continuava assenyalant l'heroïcitat i l'amor a la llibertat com a trets propis dels espanyols des de l'Antiguitat³⁴⁶. Per un altre costat, es deixa entreveure una concepció essencialista dels espanyols com a poble definit per unes característiques que romandrien inalterades, i afirmades, al llarg de la història front a les influències *extrangeres*.

Acte seguit, la *Reconquesta* esdevenia el moment en què es perfilaren definitivament els trets dels espanyols, articulats al voltant de diferents *nacionalitats*, però que, segons es desprèn de l'article, respondrien a la comuna personalitat ibera, a la seua ànima “*clara, varonil, libre*”³⁴⁷. La llibertat era la idea clau perquè

---

³⁴⁴ *Ibidem*.

³⁴⁵ *El Socialista*, “Una nueva España”, 23/XII/1932.

³⁴⁶ La visió de l'Edat Antiga en Costa i Altamira a WULFF, Fernando: *Las esencias patrias...*, pp. 138-141 i 193-199.

³⁴⁷ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “No olvidemos la historia”, 30/VII/1932.

*La fuerza de Iberia, el jugo de Iberia, eran la libertad municipal, la libertad regional, órbitas más amplias de la libertad individual, de la libertad humana, régimen de fuerzas libres, que se organizan para dar un fruto colectivo y para formar un pueblo robusto, grandioso*³⁴⁸.

Per consegüent, per una part, en el relat socialista de la dècada del 1930 la *Reconquesta* mantenia una posició important en la forja de la nació espanyola. Aquella lectura estava ja present en Morato, qui entenia que aquell procés havia diferenciat la trajectòria històrica espanyola ja que al seu abric s'havia construït un règim amb més llibertat que el feudalisme europeu i, a més, havia donat com a resultat la unitat nacional espanyola³⁴⁹. En aquest sentit, la historiografia liberal vuitcentista havia convertit les guerres medievals entre els regnes cristians i musulmans a la península Ibèrica en un període d'afirmació i consolidació de la personalitat d'Espanya, en una guerra nacional³⁵⁰. Al llarg del primer terç del segle XX, l'abandonament d'explicacions providencialistes de la mà d'estudis positivistes d'autors com Rafael Altamira no desbancaren la concepció nacionalista d'aquells fets³⁵¹.

En la narració de Moya Guijarro, això sí, no apareixen connotacions religioses, com tampoc quan el prevere Juan García Morales³⁵² cridava l'any 1934 a la reconquesta de la República amb “*el mismo ardor combativo y la misma fe que nuestros hermanos de antaño fueron a la reconquista del solar patrio*”³⁵³. En aquest cas, la *Reconquesta* servia com a mite mobilitzador popular i s'enllaçava amb altres *gestes* del poble espanyol com la Guerra del Francès o la proclamació de la II República:

*El pueblo, el héroe de siempre, el león español, que dormía un sueño de letargo desde la epopeya de la independencia, despertó el 14 de abril iracundo y furioso para arrebatarse la patria a los que durante un siglo la habían escarnecido y pisoteado*³⁵⁴.

---

³⁴⁸ *Ibidem*.

³⁴⁹ MORATO, Juan José: *Historia de los...*, pp. 60-101.

³⁵⁰ Sobre la construcció de la *Reconquesta* com a mite nacional espanyol, RÍOS SALOMA, Martín F.: “De la Restauración a la Reconquista: la construcción de un mito nacional (Una revisión historiográfica. Siglos XVI-XIX)”, *En la España Medieval* 28 (2005), pp. 379-414; del mateix autor, *La Reconquista: una construcción historiográfica (Siglos XVI-XIX)*, Madrid, Marcial Pons, 2011.

³⁵¹ Tot i que l'autor subratlla el major rigor dels estudis històrics d'aquesta cronologia, aquesta és la conclusió que es pot extraure de RÍOS SALOMA, Martín F.: *La Reconquista en la historiografía española contemporánea*, Madrid, Sílex, 2013.

³⁵² Encara que no fóra un militant socialista, Hugo Moreno López, figura que s'amagava darrere d'aquell pseudònim, va ser un freqüent col·laborador de publicacions socialistes com *Justicia* (Linares). Sobre aquell sacerdot pot consultar-se, entre altres treballs del mateix autor, MORENO CANTANO, Antonio C.: “Sacerdotes al servicio de la II República: el presbítero Juan García Morales”, en Teresa María Ortega i Miguel Ángel del Arco (eds.), *Claves del mundo contemporáneo, debate e investigación. Actas del XI Congreso de la AHC*, Granada, Comares, 2013.

³⁵³ *Justicia* (Linares), “Hacia la Reconquista de la República”, 05/V/1934.

³⁵⁴ *Ibidem*.

Per una altra part, la narració de Moya Guijarro participava de la idealització de l'època Medieval, com als temps de màxima llibertat espanyola, assentada per l'historicisme liberal espanyol des dels temps de la revolució del 1808³⁵⁵. Aleshores serien els moments d'esplendor cultural i material d'Espanya quan, segons l'articulista, hauria estat habitada per quaranta milions de persones i el seu comerç envairia Europa³⁵⁶. Amb tot, es percep el zel del liberalisme radical i de tendència republicana, inaugurat en certa manera amb Juan Romero Alpuente, en la insistència en les institucions representatives i limitadores del poder reial³⁵⁷; no debades, la prosperitat espanyola es donava quan “*Díaz de Vivar —todo un hombre por su caballerosidad— puede exigir juramento a los reyes*”³⁵⁸. Això no obstant, tampoc l'existència del règim monàrquic havia de ser cap impediment per al benestar popular espanyol atès que, d'acord amb un solt de *El Socialista*, “*da la baja Edad Media reyes demócratas y liberales (...), reyes de simiente perdida [que] fueron de acuerdo con el pueblo*”³⁵⁹. En aquest sentit, no hi havia en el relat socialista cap contradicció que no es puga trobar en la narrativa històrica del republicanisme ja que la referència historiogràfica en aquell camp, Miguel Morayta, considerava important i positiu el paper dels monarques medievals espanyols en la limitació del feudalisme i l'aconseguint de la unitat nacional³⁶⁰.

Aquella felicitat i llibertat culminarien, tot seguint de nou Moya Guijarro, amb la unitat nacional materialitzada pels Reis Catòlics, realitzada sense perjudicar la llibertat de Consells i Corts, sense hegemonies ni absorcions. Aquella modèlica unitat nacional es resumiria, segons l'articulista, en el lema de *Tanto monta, monta tanto*, “*emblema regionalista y federal*” gràcies al qual s'haurien impedit les absorcions i Espanya es

---

³⁵⁵ Un bon exemple d'aquella mitificació per part del primer liberalisme seria el cas de Martínez Marina, a tal efecte ÁLVAREZ JUNCO, José: “El mito nacional liberal”, en José Álvarez Junco (coord.), *Las historias de España. Visiones del pasado y construcción de identidad*, Barcelona, Crítica/Marcial Pons, 2013, pp. 207-231, concretament pp. 212-217.

³⁵⁶ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “No olvidemos la historia”, 30/VII/1932.

³⁵⁷ Sobre la construcció històrica de Romero Alpuente, ÁLVAREZ JUNCO, José: “La historia en la batalla política”, en José Álvarez Junco (coord.), *Las historias de...*, pp. 233-262, concretament pp. 233-235.

³⁵⁸ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “No olvidemos la historia”, 30/VII/1932.

³⁵⁹ *El Socialista*, “Reinar después de morir”, 29/VII/1932.

³⁶⁰ VILCHES, Jorge: “Miguel Morayta. Vida política e historiografía republicana”, en Miguel Morayta, *Las constituyentes de la República española*, Pamplona, Urogoiti Editores, 2012, pp. VII-CLIV.

mantindria “rica, trabajadora, próspera, culta, fuerte, libre”³⁶¹. Per consegüent, Espanya abastava la seua unitat nacional “ante el extranjero, cuando se forman los grandes Estados europeos como Austria y Francia, y está en la gloriosa madurez que hace posible el descubrimiento de América”³⁶².

El paper atribuït per Moya Guijarro als Reis Catòlics, així, és el d’unir la nació preexistent mitjançant una fórmula que respectaria les llibertats que caracteritzarien el poble espanyol. Aquell regnat hauria originat ja alguns principis cesaristes, però seria un temps de grandesa nacional i, a més, “a tales reyes se les podía perdonar algunas que otras faltas, pues eran reyes españoles, castizos, de nuestra propia cepa racial y espiritual”³⁶³.

Ara bé, aquesta interpretació tant positiva sobre Ferran i Isabel, basada significativament en el fet de compartir poble i dirigents tant *l’esperit* com la *sang*, estava molt lluny de ser compartida pel conjunt dels socialistes. De fet, en al·lusió directa a Moya Guijarro, la socialista Aurora Arraiz negava que Espanya hagués gaudit de qualsevol tipus de llibertat en època de monarques i senyors feudals. Concretament sobre els Catòlics afirmà que l’absolutisme va començar amb ells, interpretació que ja havia aparegut en la historiografia vuitcentista espanyola³⁶⁴; segons les seues paraules, “el absolutismo de España como nación comienza desde el momento que Fernando e Isabel la unificaron. Y conste que ni éstos fueron reyes castizos ni hay por qué perdonarles ninguna falta”³⁶⁵. Arraiz, a més, insistia que aquells monarques no podien “ser considerados como genuinos representantes de la sufrida raza ibérica”, al mateix temps que els retreia l’expulsió jueva, el retall de llibertats i, sobretot, el ressorgiment de la Inquisició que permetria el creixement del clericalisme intolerant³⁶⁶. Per tant, la

---

³⁶¹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “No olvidemos la historia”, 30/VII/1932.

³⁶² *Ibidem*.

³⁶³ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Y ahora, aprended”, 20/VIII/1932.

³⁶⁴ Seria Víctor Gebhardt, figura profundament catòlica, un dels primers a indicar que amb els Reis Catòlics es preparava una evolució lògica absolutista que, això sí, l’autor interpretava com una cosa coherent amb els temps. A tal efecte, LÓPEZ-VELA, Roberto: “De Numancia a Zaragoza. La construcción del pasado nacional en las historias de España del ochocientos”, en Ricardo García Cárcel (coord.), *La construcción de las Historias de España*, Madrid, Marcial Pons, 2004, pp. 195-298, concretament p. 235.

³⁶⁵ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “La España liberal”, 10/IX/1932.

³⁶⁶ *Ibidem*.

socialista, que acusava el seu camarada Moya Guijarro de raonar com un nacionalista — i no li faltaven motius—, tot i fer arrancar la decadència espanyola en els Catòlics, deixava incòmode la seua condició de forjadors de la nació, així com, el que és més important, l'existència d'una *raça* ibèrica.

L'expulsió jueva i la intolerància religiosa, en aquest sentit, van ser alguns dels elements que gran part dels socialistes, amb major freqüència, esgrimiren contra l'enaltiment dels Reis Catòlics. Així ho va fer Regina García, la qual, observà que amb això es va iniciar la ruïna nacional i, alhora, la revolució espanyola i el malestar que conduí a l'alçament comuner castellà³⁶⁷. Igualment, un editorial del portaveu del PSOE va atacar la utilització per part de la dreta del referent dels Reis Catòlics, tot apuntant que es va tractar d'un regnat regressiu front a la tolerància religiosa que hauria estat norma en la Castella i l'Aragó medievals. La unitat nacional, el descobriment d'Amèrica, la plenitud de Castella i Aragó, des del punt de vista dels socialistes, era resultat dels segles anteriors, no de la política de Ferran i Isabel³⁶⁸; tanmateix, es reconeixia que foren fites clau de la història *nacional* espanyola.

En contraposició amb aquelles opinions, no obstant, els Reis Catòlics, junt a Carles I, van ser considerats per C. M. Escobar, front a les interpretacions de la dreta — i, segons s'ha vist, de bona part dels socialistes—, una prova de monarques que es van oposar al predomini vaticà sobre l'estat espanyol³⁶⁹.

Si, com s'observa, aquell regnat estava lluny de generar unanimitat entre els socialistes, allò cert és que ben pocs deixaven de donar per vàlid i positiu el mite de la unitat nacional espanyola per als inicis de l'època Moderna. Els Reis Catòlics havien pogut funcionar com a referent compartit pel conjunt del liberalisme fins al darrer terç del segle XIX, com a artífexs de la unitat política espanyola³⁷⁰; el liberalisme monàrquic del segle XX no tindria problemes en continuar aquella versió³⁷¹. Tanmateix, aquella imatge positiva començaria a ser qüestionada a causa de la valoració negativa de

---

³⁶⁷ *El Socialista*, “Interesantes conferencias de Manuel Albar y Regina García”, 28/X/1931.

³⁶⁸ *El Socialista*, “La molestia de Castelao”, 26/V/1933.

³⁶⁹ *Trabajadores de la Enseñanza. Órgano quincenal de la Federación Nacional de Trabajadores de la Enseñanza*, “Lecciones de la Historia”, 31/X/1933 i la continuació a 15/XI/1933.

³⁷⁰ FOX, Inman: *La invención de España*, Madrid, Cátedra, 1997, pp. 38-39.

³⁷¹ MORENO LUZÓN, Javier: “El españolismo de los liberales monárquicos en el reinado constitucional de Alfonso XIII”, en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi, Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la...*, pp. 582-595, concretament, pp. 584-585.

l'expulsió jueva, la Inquisició i la influència clerical, per part de les primeres versions no catòliques i republicanes de la història d'Espanya³⁷²; no obstant, majoritàriament el republicanisme mantingué l'esquema narratiu austracista liberal³⁷³. Els socialistes, segons es pot comprovar, pogueren ser ambigus sobre el paper de Ferran i Isabel, però no posaren en entredit la consecució de la unitat nacional espanyola en aquells moments, ni d'altres èxits com el *descobrimient* d'Amèrica. De fet, les crítiques a aquells monarques des del discurs historiogràfic obrer ja les havia ofert Morato sobretot a causa de l'establiment de la Inquisició, cosa que no impedia aquest sostenir que “*termina la Edad Media cuando los Reyes Católicos realizan la unidad nacional derrocando la dominación árabe en Granada. Al terminar la Reconquista comienza la Edad Moderna*”³⁷⁴. De manera que Morato seguia la periodització històrica oferta per Lafuente i donava per bona la seua consideració del mite de la *Reconquesta* com a procés de construcció de la unitat nacional espanyola.

Sobre els regnats dels Àustria, per la seua part, sí existí un ampli consens entre els socialistes. Aquells haurien estat uns monarques *extrangers* i tirans que trencaren l'evolució de progrés espanyola. D'acord amb la lògica del pensament nacionalista, igual que haurien fet els il·lustrats espanyols³⁷⁵, els socialistes responsabilitzaren dels mals patris a un element estrany a la pròpia comunitat. Clarament ho exposava Amós Sabrás quan afirmava que “*tenían que ser unos extranjeros los que dieran fin a nuestro progreso, y primero los Austrias, y luego los Borbones, dispusieron el país para que sirviera a sus ambiciones familiares y fanáticos designios*”³⁷⁶.

Així, els Àustria haurien inaugurat una política absolutista totalment aliena a les *essències* espanyoles, però aquesta hauria estat continuada per la dinastia borbònica següent. Per tant, com en el cas del republicanisme, l'austracisme liberal derivava en una concepció estrangera de la Monarquia des d'època Moderna³⁷⁷; així doncs, era lícit

---

³⁷² ÁLVAREZ JUNCO, José: “La historia en la...”, pp. 242-244.

³⁷³ DUARTE, Ángel: “Los republicanos del ochocientos y la memoria de su tiempo”, *Ayer* 58 (2005), pp. 207-228.

³⁷⁴ MORATO, Juan José: *Notas de los...*, p. 100.

³⁷⁵ ÁLVAREZ JUNCO, José: “El mito nacional...”, pp. 207-210.

³⁷⁶ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Eficacia gubernamental”, 30/I/1932.

³⁷⁷ La deriva antimonàrquica des de l'austracisme en el relat republicà en DE LA FUENTE MONGE, Gregorio: “El republicanismo de 1868 y la mitología liberal”, en Javier Moreno Luzón i Fernando del Rey (eds.), *Pueblo y nación. Homenaje a José Álvarez Junco*, Madrid, Taurus, 2013, pp. 243-261.

sostenir que “*los reyes de España se extinguieron en el siglo XV*”³⁷⁸, moment a partir del qual “*la política castiza de España se nos quedó olvidada*”³⁷⁹. En conseqüència, des de Carles I la Monarquia hauria estat oposada a la nació espanyola, des d’aleshores el rei *estranger* “*se llamaba en francés o se llamaba en alemán, pero nunca llegó castizamente a llamarse en español*”³⁸⁰. Això hauria desembocat en la no incorporació d’Espanya a l’evolució del “*resto de países europeos a través de los siglos XVII al XX*”³⁸¹. La II República hauria arribat per a revertir aquella situació perquè “*el nuevo régimen mira por el bien y engrandecimiento de nuestra excelsa madre patria*” i així posar fi a les injustícies que “*desde los más remotos tiempos de las monarquías austríaca y borbónica se venían en España haciendo*”³⁸².

Aquella narració, per consegüent, feia de la República l’autèntica realització de la nació espanyola, escindida de, i latent sota, l’estructura monàrquica al llarg dels segles. El moment de la ruptura estava clar, “*las flechas del pensamiento español cayeron (...) en el Renacimiento (...). Una flecha en los campos de Villalar; otra flecha en las huertas valencianas*”³⁸³. En aquells moments es truncaria l’esdevenir espanyol que hauria d’haver conduït, ni més ni menys, a la República “*como debió serlo en manos de los comuneros de Castilla, y con carácter social y todo, en manos de las Germanías valencianas*”³⁸⁴. D’aquella manera, la II República quedava legitimada com a la vertadera Espanya, com a l’evolució lògica de la història espanyola, motiu pel qual es podia afirmar contundentment: “*la República es España*”³⁸⁵.

En aquest sentit, la II República va lligar simbòlicament i discursivament la seua existència a la memòria comunera i a aquella construcció col·laboraren des de ben prompte els socialistes³⁸⁶. Ja el 15 d’abril del 1931, Araquistáin observava que la victòria republicana i socialista a les eleccions suposaven una tornada a 1521, quan

---

³⁷⁸ *El Socialista*, “Del discurso de Azaña”, 01/X/1932.

³⁷⁹ *El Socialista*, “Cuatro siglos menos”, 25/V/1932.

³⁸⁰ *El Socialista*, “Del discurso de Azaña”, 01/X/1932.

³⁸¹ *Justicia* (Linares), “La nueva España”, 17/III/1934.

³⁸² *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Ante las Constituyentes”, 20/VII/1931.

³⁸³ *El Socialista*, “Cuatro siglos de menos”, 25/V/1932.

³⁸⁴ *El Socialista*, “Más sobre los caciques”, 16/XII/1932.

³⁸⁵ *El Socialista*, “Del discurso de Azaña”, 01/X/1932.

³⁸⁶ El lligam de la II República al record comuner a OROBON, Marie-Angèle: “Los combates de Mariana. Símbolos y emblemas republicanos españoles (1931-1938)”, en José Luis Casa i Francisco Durán (eds.), *Republicanism and crisis of the democracy. A comparative perspective (1909-1939)*, Córdoba, Diputación de Córdoba-Universidad de Córdoba, 2010, pp. 107-145.

l'absolutisme austríac hauria aniquilat la sobirania popular³⁸⁷. El reconeixement simbòlic d'aquella reparació històrica es palesaria en el color morat de la bandera republicana, com remarcava una composició poètica a *El Momento* en la qual es versava que “*con el rojo y gualda conjuga el morado/ color sin mancilla/ que fué consagrado/ por los comuneros de la gran Castilla. (...) Ved aquí, españoles, de donde ha venido/ ese buen morado color encendido*”³⁸⁸.

La referència comunera castellana, d'aquesta manera, mantenia el predomini que hauria tingut en les construccions històriques liberals i republicanes com a punt d'arrencada de la decadència nacional³⁸⁹; tot i que altres successos com les Germanies valencianes podien aparèixer amb freqüència. En aquest cas, les Germanies sempre eren enteses com un alçament de caràcter social, mai com un fet distintiu de la història valenciana o mallorquina, vessant social que ja a finals del segle XIX destacava Juan José Morato³⁹⁰. Tanmateix, la derrota de Villalar era el gran referent de la història espanyola, el moment a partir del qual la nació restava sotmesa al domini *estranger*. A més d'atorgar una legitimitat històrica *nacional* al règim republicà, el mite comuner va ser útil al socialisme per tal de reclamar el combat a la figura del cacic i a favor de la democratització de la vida municipal. Els municipis, segons declarava el jove socialista Pablo Álvaro després de la seua estada a l'Escola Socialista d'Estiu l'any 1933, eren una institució revolucionària i popular que datava de temps romans i que hauria lluitat per la llibertat contra “*los árabes invasores del territorio español, y siempre contra la tiranía y la reacción*”³⁹¹. No obstant,

*Los reinos patriarcales se valieron del pueblo para echar a los árabes; pero una vez conseguida la unidad nacional, y para frenar la marcha ascendente de los Municipios, cuando advino a España la repugnante dinastía de los Austrias empieza una persecución despiadada contra el pueblo, cuya culminación está en Villalar, en el año 1521, con el vil asesinato de los comuneros de Castilla (...). ¡Así terminaron las gloriosas tradiciones políticas españolas de la Edad Media!*³⁹².

D'aquesta manera, el poble, organitzat en municipalitats lliures, havia estat el motor de la unitat nacional espanyola front als àrabs, cosa que a més suposava assumir,

---

³⁸⁷ *El Sol*, “1521-1931”, 15/IV/1931.

³⁸⁸ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora* (Vivero), “Rojo, gualda y morado”, 01/VIII/1933.

³⁸⁹ BERZAL DE LA ROSA, Enrique: “El mito de los comuneros...”.

³⁹⁰ MORATO, Juan José: *Historia de los...*, pp. 116-118.

³⁹¹ *El Ramillete. Boletín de Confiteros*, XI/1933.

³⁹² *Ibidem*.

com en el cas del citat Moya Guijarro, la centralitat de la *Reconquesta* com a moment clau de la conformació d'Espanya. Però, l'aparició de la dinastia d'Àustria tallaria les tradicions *pròpiament espanyoles* amb l'execució dels comuners castellans.

Aquella idealització de la llibertat municipal d'època Medieval era esgrimida des de la premsa socialista com a “*la garantía más firme de la democracia de la época y de las libertades del pueblo*”, la qual s'hauria perdut amb “*la tragedia histórica de los comuneros de Castilla*”, motiu pel qual “*la autonomía de los Municipios desapareció y el pueblo quedó sometido y sojuzgado*”³⁹³. Així mateix, el PSOE va al·ludir freqüentment als comuners castellans per a imbuir de legitimitat històrica i nacional la seua posició en les diferents campanyes electorals de període republicà³⁹⁴.

3.1.2. L'herència republicana: una lectura històrica republicana i anticlerical

D'acord amb el vist fins ara, el socialisme combregà amb les visions liberals progressistes del passat espanyol. El seu era un relat plantejat en termes nacionals en què la nació havia perdut la seua direcció *natural*, marcada per la llibertat, sota l'absolutisme de la dinastia dels Àustria, considerada estrangera. La felicitat i vitalitat nacional tenia el seu apogeu en l'època Medieval i es tallava a partir de, principalment, la repressió dels comuners castellans.

Amb tot, com s'ha dit, els socialistes seguiren la interpretació republicana i estenien al conjunt de la Monarquia Moderna el rol negatiu i antinacional. Així, a continuació s'aprofundeix en la visió històrica republicana del PSOE, que menà a assenyalar ja no sols a l'absolutisme monàrquic, sinó també a l'Església com a agents contraris a la nació i principals causants de les desgràcies nacionals espanyoles.

En aquest sentit, Manuel García Sesma, freqüent col·laborador de *El Socialista*, va oferir una de les panoràmiques més radicals. García Sesma situava l'inici de l'opressió monàrquica sobre el poble espanyol en el regnat de Recaredo I, des d'aquest hauria maniobrat “*en España la monarquía católica, hasta el 14 de abril de 1931, ¡qué*

---

³⁹³ *El Socialista*, “La Constitución y las leyes orgánicas”, 11/IX/1931.

³⁹⁴ Aquest aspecte es desenvolupa al capítol octau.

*interminable serie de canalladas reales tragó nuestra pobre patria!*³⁹⁵. El llistat de lesions de la Monarquia a la nació es desgranava de la següent manera,

Recaredo I, imponiendo como religión oficial el catolicismo; Sisebuto, obligando a bautizarse a los judíos bajo las penas más infamantes; Pedro II de Aragón, intentando convertir su reino en un feudo de los papas; los Reyes Católicos, estableciendo la Inquisición y expulsando a los hebreos; Carlos I, asesinando en Villalar las libertades de Castilla; Felipe II, haciendo rodar con la cabeza de Lanuza los fueros aragoneses; Felipe III, expulsando de la patria a los moriscos; Felipe V, suprimiendo los fueros de Cataluña; Fernando VII, intentando ahogar el liberalismo en la sangre de Riego, de Lacy, de Torrijos, de Mariana Pineda y de tantos miles de españoles anónimos; en fin, Alfonso XIII, arrojando alevosamente a una democracia de 23 millones de hombres bajo los zapatonos de una docena de generalotes, ¿qué otra cosa son sino figuras de gran relieve de una galería de estranguladores de la raza hispana, nada menos que «por la gracia de Dios»...?»³⁹⁶.

Aquesta interpretació, poc comuna per estendre fins als temps visigots les penúries pàtries, sí resulta representativa de la implicació antimonàrquica i anticlerical que la lectura històrica republicana assumida pel socialisme comportava. Catorze segles d'aliança entre el tron i l'altar, “*¡y todavía hay quien se extraña de que la República sea laica!*”³⁹⁷. Igualment, aquella tirania mil·lenària monàrquica i clerical, des del punt de vista de l'articulista, hauria d'impedir declarar-se monàrquic a cap espanyol si no havia renunciat “*a todo sentimiento de patriotismo*”³⁹⁸.

Així, aquell relat republicà i anticlerical funcionava com a argument per a invalidar des del punt de vista nacional les opcions catòliques i monàrquiques de la dreta. Efectivament, la redacció de *El Socialista* assenyalava que l'horitzó d'intel·lectuals de la dreta com Maeztu o Pedro Sáinz Rodríguez estava en els segles XV i XVI, quan s'hauria produït, des de l'òptica socialista, el predomini reial i clerical que representava “*la tristeza de una raza, la desdicha mayor inferida a un pueblo por el absolutismo*”³⁹⁹. En aquella decadència jugaria un paper destacat Isabel I, qui empentaria una política no espanyola, sinó reialista i fanàtica, allunyada de la tradició Trastàmara⁴⁰⁰. Com li explicaven els socialistes a Maeztu, encara més intolerant i menys espanyola seria la política cultural i religiosa de Felip II; el seu regnat no es podia considerar part de la tradició espanyola, “*no le hagamos el agravio a lo tradicional*

---

³⁹⁵ *El Socialista*, “Un chico de la calle tuvo que tragarse la escarapela tricolor en el ministerio de la Gobernación”, 12/IV/1932.

³⁹⁶ *Ibidem*.

³⁹⁷ *Ibidem*.

³⁹⁸ *Ibidem*.

³⁹⁹ *El Socialista*, “El horizonte de la reacción”, 25/V/1933.

⁴⁰⁰ *Ibidem*.

*español de atribuirle tamaña cerrazón de espíritu. Intransigencia tal no fué española: es al fanatismo de los Austrias a quien estaba reservado. Ni español ni castizo: tudesco sí, y absolutista*⁴⁰¹.

Així doncs, el regnat d'Isabel la Catòlica hauria donat peu a que “*el absolutismo y el catolicismo (...) se repartieron España y los españoles*”, i tota obra revolucionària, a partir d'aquell moment, s'hauria destinat a alliberar-se d'aquella tirania, mentre que la reaccionària es dedicaria a restaurar-la⁴⁰².

D'aquesta manera, els socialistes discutiren activament la interpretació conservadora de la història espanyola. Amb arrels en el pensament neocatòlic del segle XIX, la irrupció en el panorama intel·lectual de Marcelino Menéndez Pelayo va suposar la conformació de la versió nacionalcatòlica del nacionalisme espanyol amb una lectura històrica —igual de romàntica que la liberal progressista— que lligava indissolublement la religió catòlica a l'esperit espanyol⁴⁰³. D'acord amb aquesta interpretació, la monarquia catòlica esdevenia la genuïna representació d'una Espanya que, en conseqüència, hauria gaudit del seu esplendor amb el regnat dels Reis Catòlics i els primers Àustria, quan la nació s'erigiria en fidel defensora del catolicisme i abastava la seua forma imperial. En aquesta narració la decadència nacional s'associava amb l'entrada de la dinastia borbònica i les idees regalistes, il·lustrades i liberals, tot elements considerats oposats a la natura d'Espanya i, per tant, antinacionals.

Així doncs, front a aquelles lectures que feien del catolicisme el factor primordial d'unitat i existència nacional espanyola i situaven l'època daurada entre els segles XV i XVI, des de les files socialistes es recorregué al discurs historiogràfic republicà que imputava precisament a la unió entre Monarquia i Església la decadència nacional.

A l'alçada de la II República, els intel·lectuals del nacionalcatolicisme com els citats Sáinz Rodríguez i, sobretot, Maeztu convertiren Menéndez Pelayo, i la seua

---

⁴⁰¹ *El Socialista*, “La «tradición»”, 25/VII/1933.

⁴⁰² *El Socialista*, “El horizonte de la reacción”, 25/V/1933.

⁴⁰³ SANTOVEÑA SETIÉN, Antonio: *Marcelino Menéndez Pelayo: revisión crítico-bibliográfica de un pensador católico*, Santander, Universidad de Cantabria, 1994. VALLEJO DEL CAMPO, José Alberto: *Menéndez Pelayo, historiador. Su formación y su concepción de la disciplina*, Santander, Fundación Marcelino Botín Sociedad Menéndez Pelayo, 1998.

afirmació de l'essència catòlica espanyola, en bandera front a la República⁴⁰⁴. Els socialistes, evidentment, eren conscients de l'operació i acusaren la premsa dretana d'evocar el nom del santanderí únicament pel que consideraven una adhesió incondicional d'aquell a l'Església⁴⁰⁵. Des del punt de vista dels socialistes, els mèrits científics de Menéndez Pelayo li importaven a la dreta “*tres cominos*” i reduïen la seua obra a l'enaltiment d'Isabel la Catòlica i la Inquisició⁴⁰⁶. Front al mite de Menéndez Pelayo, la redacció de *El Socialista* es permetia la recomanació d'altres figures com el premi Nobel Ramón y Cajal, l'estudiós cervantí Navarro Ledesma o l'insigne republicà i polígraf Eduardo Benot; a aquells noms, s'afegia el suggeriment de Menéndez Pidal, a qui no li faltarien mèrits com a crític literari, historiador i filòleg, segons els socialistes⁴⁰⁷.

Per a contradir la visió catòlica i monàrquica de la història espanyola, el relat forjat pel republicanisme va proveir d'arguments els socialistes. En aquesta direcció, Miguel Morayta, l'únic republicà que elaborà una història general d'Espanya, va seguir el model esgrimit per Modesto Lafuente. Morayta, això sí, posà major èmfasi en el protagonisme popular i remarcà que el fanatisme catòlic i l'absolutisme de les dinasties d'Àustria i Borbó causarien la decadència nacional espanyola a partir del segle XV⁴⁰⁸. El despotisme monàrquic i el clericalisme eren els responsables de la llarga postració d'Espanya per al conjunt del republicanisme, com ho corroborava, entre altres, l'enfocament més militant i menys erudit del republicà de tendència socialista Fernando Garrido⁴⁰⁹. Des d'aquell esquema interpretatiu, els socialistes insistiren en nombroses ocasions que l'endarreriment econòmic i cultural espanyol seria el resultat de la influència històrica de la Monarquia i l'Església, la qual hauria impedit el lliure desenvolupament de la nació⁴¹⁰.

---

⁴⁰⁴ BOTTI, Alfonso: *Cielo y dinero. El nacionalcatolicismo en España, 1881-1975*, Madrid, Alianza, 2008. SAZ, Ismael: *España contra España. Los nacionalismos franquistas*, Madrid, Marcial Pons, 2003.

⁴⁰⁵ *El Socialista*, “Menéndez Pelayo, mito”, 01/VII/1932.

⁴⁰⁶ *Ibidem*.

⁴⁰⁷ *Ibidem*.

⁴⁰⁸ VILCHES, Jorge: “Miguel Morayta. Vida...”, pp. XCVII i següents.

⁴⁰⁹ PEYROU, Florencia i PÉREZ LEDESMA, Manuel: “Fernando Garrido: historiador y testigo de la España isabelina”, en Fernando Garrido, *La España contemporánea. Sus progresos morales y materiales en el siglo XIX*, Pamplona, Ugoiti Editores, 2009, pp. VII-CXIII.

⁴¹⁰ Per exemple, *El Socialista*, “La República actuará en la plenitud de su soberanía”, 16/V/1931 i “Hay que salvar la revolución”, 16/X/1931.

En conseqüència, la separació entre Església i Estat esdevenia una necessitat històrica per a recuperar el vigor nacional perdut. En aquest sentit, els socialistes recorregueren a la història espanyola, fins i tot a la figura de determinats monarques, per a justificar el laïcisme que pretenia implantar la II República. Així, d'una banda, la redacció de *El Socialista* advertia que el règim republicà estava obligada a superar tot allò que històricament havia fet Espanya per a evitar les intromissions eclesiàstiques al poder civil. A tal efecte, s'afirmava que aquella havia estat la preocupació dels Reis Catòlics —ací valorats positivament— i es destacava l'expulsió dels jesuïtes en temps de Carles III i les desamortitzacions de Mendizábal⁴¹¹, l'únic revolucionari que hauria existit a l'Espanya del segle XIX i que havia de servir d'exemple els líders republicans i proletaris⁴¹². D'una altra banda, els socialistes s'esforçaren per subratllar la condició estrangera tant de la Monarquia com de l'Església. En aquest sentit, un editorial socialista advertia que

*Debieran no jugar con el nombre de España, porque estamos en mayoría abrumadora los que no queremos nada con Roma ni con la ex casa de Borbón; y somos españoles y no hemos hipotecado nuestra conciencia a ninguna potestad ni familia extranjera, porque extranjeros son los Borbones y el papa. No; que no jueguen con España: España es el pueblo español, que la primera vez que le han dejado en libertad ha votado, entre muchos más republicanos, ciento veinte representantes socialistas*⁴¹³.

Però, com que es tractava de rebatre els arguments de les narracions històriques catòliques i monàrquiques, el mateix editorial destacava que

*Estos explotadores de la tradición no son ni siquiera tradicionalistas. La llaman española a la tradición de la casa de Borbón y a su ley sálica, que son cosas francesas; y al cerrilismo de sus frailes, que es alemán de lo malo; y a la sumisión al papa, que es política romana. Lo castizo en España fué mantenerse dignos los reyes ante Roma con Pedro III y el propio Alfonso X; lo castizo son los curas alegres y humanos como Juan Ruiz, el de Hita, y el otro arcipreste de Talavera; lo castizo son los judíos inmortales como Sem Tob, y Fernando de Rojas, entre los inmortales cristianos*⁴¹⁴.

D'aquella manera, l'estrangerització de la Monarquia, realitzada molt freqüentment sobre premisses ètniques, es conjugava amb les crítiques a la intolerància religiosa del catolicisme per a negar que, tant una cosa com l'altra, foren l'autèntica i exclusiva tradició espanyola. En les paraules de la premsa socialista,

---

⁴¹¹ *El Socialista*, “La actitud del Estado frente a la Iglesia”, 11/VIII/1931 i “En fecha histórica”, 28/VI/1931.

⁴¹² *El Obrero de la Tierra. Órgano semanal de la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra*, “Recuerdo de la Historia de España. Mendizábal, el desamortizador. Una lección y un ejemplo para los gobernantes y para los líderes proletarios”, 28/III/1936.

⁴¹³ *El Socialista*, “Ni castizos siquiera”, 20/IV/1932.

⁴¹⁴ *Ibidem*.

*Felipe II, el Prudente (...), era hijo de extranjeros; tenía el alma austríaca, no era castizo, afortunadamente para la casta; ni tampoco el triste de su hijo, ni el alegre de su nieto, ni la miseria humana de su biznieto. Los españoles castizos y tradicionales eran los moriscos expulsados por el fanatismo de aquellos Austrias*⁴¹⁵.

L'argument, com s'observa, implicava una vindicació de la importància, i fins i tot espanyolitat, de les comunitats jueva i musulmana d'època Medieval i Moderna. En aquest sentit, la valoració positiva d'ambdues comunitats, així com la seua integració en la història nacional espanyola, ja havia estat plantejada per Juan José Morato a les acaballes del segle XIX⁴¹⁶.

Durant els temps republicans, aquesta va ser una qüestió especialment destacada per Fernando de los Ríos, qui, amb motiu d'un viatge al Marroc, va declarar a *El Crisol* que la República havia de fer el possible per tal que els joves sefardites de Marroc s'educaren a “*nuestros Centros de cultura donde toda esa población, afecta hoy a nosotros, se eduque y realce las bases de su cultura*”⁴¹⁷.

Dos mesos després d'aquell viatge, en què el ministre es mostrà molt entusiasmada respecte a les possibilitats colonitzadores espanyoles al Marroc, De los Ríos deixava clars els motius pels quals Espanya havia de tenir un interès especial en la comunitat sefardita. En el context d'una conferència organitzada pel *Comité de Cooperación Intelectual de Madrid*, reiterava la seua aposta per acostar l'Espanya republicana a la comunitat sefardita mitjançant les Missions Pedagògiques. Des del seu punt de vista, calia que una missió es destinés a Sòfia, Bucarest, Salònica i Constantinopla

*Porque allí hay millones de antiguos judíos españoles, de sefarditas, que siguen hablando en español, que siguen teniendo la emoción para cuanto representa la cultura española (...). Vamos a reconquistar para la cultura española las conciencias de los que todavía viven dentro del seno de esta cultura*⁴¹⁸.

Així és que la clau d'aquelles consideracions estava en la història, però, sobretot, en la llengua. El fet que algunes comunitats jueves parlaren castellà permetia plantejar un acostament a aquestes per part de la II República. Calia “*desagraviar (...)* a unas razas maltratadas con refinada crueldad por la Iglesia romana y las monarquías

---

⁴¹⁵ *Ibidem*.

⁴¹⁶ MORATO, Juan José: *Notas para la...*, pp. 51-59.

⁴¹⁷ *El Socialista*, “Impresiones de nuestro camarada Fernando de los Ríos sobre su viaje a Marruecos”, 01/I/1932.

⁴¹⁸ *El Socialista*, “En un admirable discurso el camarada Fernando de los Ríos resalta el espíritu cultural de la República, que enaltece los valores nacionales”, 01/III/1932.

*españolas*⁴¹⁹; encara que els socialistes deien ser conscients que no es podia recuperar tot allò perdut amb les expulsions, afirmaven que calia reivindicar “*la personalidad de los árabes y judíos de España*”, cosa que honoraria el règim republicà i Espanya davant la resta de pobles i “*ante los propios árabes y ante los dos millones de sefarditas de habla española*”⁴²⁰.

Aquelles demandes socialistes es relacionaven amb les visions republicanes laiques i anticlericals de la nació comentades i, en el context republicà, pretenien reforçar la implantació d'un model laic de l'estat. Tanmateix, no resulta aventurat observar com també són indicatives del pes que la llengua castellana tenia en la definició d'Espanya dins la cultura política socialista. Si la religió era un element clau en la versió catòlica conservadora del nacionalisme espanyol, la cultura, en un sentit ample, i la llengua, en concret, permetien els socialistes saltar per damunt de la religió per a incloure com a espanyols els jueus de parla castellana. Potser, com s'observa més endavant, la influència d'Altamira —però també de Menéndez Pidal—, autor amb gran predicament entre l'esquerra espanyola, i la seua consideració de la llengua castellana com a centre de la idea d'Espanya va ser una de les vies per les quals els socialistes assumiren aquell nacionalisme lingüístic.

De fet, la pretesa condició culturalment espanyola d'algunes comunitat jueves sembla que era cosa assumida pels socialistes. Bona mostra seria el cas del musicòleg socialista Joaquín Subirá, qui, en repetides ocasions, insistí en la condició espanyola del folklore musical de les comunitats jueves que continuarien la tradició d'aquells expulsats per “*la política intransigente de unos reyes católicos*”⁴²¹. Igualment, un solt enviat des de Sòfia per José Álvarez-Prida narrava com l'articulista freqüentava una anciana que li cantava “*un romance puramente español*”⁴²². En un barri d'aquella ciutat, Álvarez-Prida manifestava no sentir-se estranger perquè allí els nens “*hablan en español*”⁴²³. L'article, tot fent-se ressò en certa manera de les propostes de De los Ríos,

---

⁴¹⁹ *El Socialista*, “La emoción laica del nuevo estado”, 31/XII/1931.

⁴²⁰ *Ibidem*.

⁴²¹ *El Socialista*, “Un poco de folklorismo musical”, 11/XII/1932. Les mateixes consideracions a *El Socialista*, “Dos conciertos sinfónicos. -- Nuestra música folklórica”, 15/X/1933; “Músicas folklóricas. -- Dos conciertos”, 05/XI/1933; “Una semana musical decisiva. -- Dos bosquejos bibliográficos”, 08/VII/1934.

⁴²² *El Socialista*, “En el barrio judío de Sofía”, 30/X/1932.

⁴²³ *Ibidem*.

descrivia una conversa entre l'escriptor i un rabí local que li preguntava per què la II República no implantava cap escola per tal que els més menuts no hagueren d'anar a escoles italianes, franceses o alemanyes i que, així, es pogués perpetuar “*el idioma que con tanto cariño conservamos los judíos españoles a través de cientos de años*”⁴²⁴. Álvarez-Prida confessava no tenir resposta i recuperar la seua condició d'estranger un cop sortia del barri i abandonava “*el dominio espiritual de España en Bulgaria*”⁴²⁵.

Més enllà de l'anècdota, aquest tipus de manifestacions posen de relleu la càrrega cultural i lingüística castellana que existia en la concepció nacional espanyola entre les files socialistes.

Així doncs, en el discurs històric socialista estigué present una valoració positiva de l'herència jueva i també musulmana, fins a considerar *pròpiament* espanyoles ambdues comunitats. Un bon exemple sobre com apreciaven els socialistes el passat musulmà el va oferir *El Socialista* amb motiu d'un advertiment dels socialistes cordovesos sobre el mal estat en què es trobaria la Mesquita. Segons la premsa, l'edifici condensava el “*carácter árabe-español*” i era la prova que “*el musulmán español rayó el más alto y el más culto de todos los pueblos del Islam*”⁴²⁶. Així, la grandesa de la civilització àrab medieval, que hauria fet de Castella una “*una sabia cuando Europa era ignorante*”, era espanyolitzada sense inconvenients i la seua herència reclamada com a pròpia perquè “*en la compleja masa de que se fué cociendo esta raza española, la levadura mora no fué la menos eficaz ni la menos fecunda; lo dicen nuestra lengua, nuestro arte, nuestro sentimiento*”⁴²⁷. Per tant, foragitar el passat musulmà equivaldria a maleir “*la propia sangre y la interior naturaleza*”⁴²⁸.

Aquesta reivindicació de “*la España tolerante/ de las tres religiones./ Mora, ibera y semita,/ en mal hora tajada/ por el odio cainita/ de Tomás Torquemada*”⁴²⁹, a la qual versà Jorge Moya tot inspirant-se en el citat Sem Tob, provenia ja del progressisme de les dècades centrals del segle XIX. Després de la mort de Ferran VII, entre el liberalisme progressista van guanyar pes les crítiques a l'aliança entre el Tron i l'Altar

---

⁴²⁴ *Ibidem*.

⁴²⁵ *Ibidem*.

⁴²⁶ *El Socialista*, “La Mezquita”, 24/XI/1932.

⁴²⁷ *Ibidem*.

⁴²⁸ *Ibidem*.

⁴²⁹ *El Socialista*, “Romance efimero”, 30/XII/1931.

com a motiu de l'endarreriment històric espanyol, fet que es podia remuntar als Reis Catòlics per la intolerància religiosa i l'establiment de la Inquisició. Això va donar peu a convertir musulmans i jueus, així com protestants, en motiu de conflicte simbòlic sobre l'ésser espanyol atès que s'estava posant en qüestió la intrínseca catolicitat d'Espanya⁴³⁰. Així sorgiren diferents treballs que, com els d'Adolfo de Castro, posaven en valor el passat de convivència religiosa a l'Espanya Medieval. Aquells discursos estarien presents en el món krausista i institucionista, com ho mostrarien els casos de Manuel Pedregal i Fernando de Castro⁴³¹, i conformarien un dels fonaments del republicanisme anticlerical. En conseqüència, la cultura política socialista es va poder nodrir d'aquelles interpretacions sobre el passat espanyol.

3.1.3. El fracàs del segle XIX

Segons s'ha pogut veure ja, el conjunt del socialisme entenia que Espanya havia experimentat des del segle XVI una llarga decadència de la qual eren responsables principalment la Monarquia i el catolicisme intolerant, elements aliens a *l'ésser liberal espanyol*. Aquell relat conduïa als segles XIX i XX, quan, sense trencar amb l'esquema interpretatiu descrit, continuaria la *degeneració* nacional, malgrat els intents per revertir la situació.

Així, en línies generals, el segle XIX va tenir una consideració dolenta dins el discurs històric socialista. Això no obstant, d'aquella centúria era possible rescatar una sèrie de noms i referents de la lluita en favor de la llibertat del poble espanyol. En aquest sentit, com ja ha aparegut en alguna cita, noms com els de Torrijos, Mariana Pineda, Riego o Mendizábal desfilaren per la premsa socialista associats a "*los héroes de la libertad en nuestro suelo*"⁴³². Espanya era un dels pobles que més sang havia vessat en favor de la seua llibertat⁴³³, i aquells personatges eren tant la prova com motiu d'orgull i d'emulació.

Als inicis de la II República —i també durant els moments previs a la seua implantació— el record dels màrtirs de la llibertat espanyola va ser freqüents des de les

---

⁴³⁰ ÁLVAREZ JUNCO, José: *Mater Dolorosa...*, pp. 386-405; del mateix autor, "La historia en...", pp. 240-258.

⁴³¹ FOX, Inman: *La invención de...*, pp. 42-45.

⁴³² *El Socialista*, "La lucha por la libertad", 30/V/1931.

⁴³³ *El Socialista*, "El camarada Fernando de los Ríos habla del momento político español", 01/XII/1931.

files socialistes que, d'aquella manera, traçaven un paral·lelisme entre el seu present i la lluita liberal del regnat de Ferran VII. En aquest sentit, María Encarnación Esteban recordava com el segle XIX representava a Europa “*el tránsito del régimen absolutista al democrático*” mentre “*entre nosotros es de rabiosa lucha por la Constitución; lucha prolongada hasta el mismo primer tercio que vivimos del siglo actual*”⁴³⁴. L'articulista deia recordar amb gran simpatia la lluita romàntica del liberalisme i observava que, separats per quasi cent anys, Torrijos i Galán compartiren la lluita front a la reacció. Gràcies a aquest últim era possible afirmar que Espanya s'incorporava a la marxa del món.

La mateixa comparativa entre Torrijos i Galán realitzà la redacció de *El Socialista*. Segons la seua opinió, l'època de Ferran VII i la dècada del 1920 compartien essència tirànica i els afusellaments dels personatges citats mostraven la continuïtat de la lluita entre el progrés i l'absolutisme⁴³⁵. D'aquella manera, la imatge d'un segle XIX espanyol marcat, a diferència de la resta d'Europa, per la lluita per la llibertat s'allargava fins a les portes de l'any 1931, cosa que suposava imbuir de legitimitat històrica el règim de la II República com a resolució del secular combat entre el progrés i la reacció.

En aquest sentit, d'una banda, Regina García mantenia que la revolució espanyola s'havia gestat entre el poble des dels temps de Carles I i els Comuners, amb explosions de rebel·lia al segle XIX protagonitzades per figures com Torrijos i Mariana Pineda, fins el regnat d'Alfons XIII i les eleccions d'abril del 1931⁴³⁶. D'una altra banda, Rodolfo Llopis, en el pròleg de la seua obra *La revolución en la escuela*, subratllava que la implantació republicana no era únicament resultat directe de la sublevació de Jaca de l'any anterior, sinó que

Es la expresión de un proceso revolucionario que comienza acaso en las famosas Cortes de Cádiz, se gesta a lo largo de todo el siglo XIX, estalla, unas veces tímidamente y violentamente otras, en la revolución de septiembre del 68, en la República del 73, en la crisis nacional del 98, en la semana roja del 9 en Barcelona, en la huelga revolucionaria del 17, en la Asamblea de

---

⁴³⁴ *El Socialista*, “Torrijos-Galán 1831-1930”, 05/I/1932.

⁴³⁵ *El Socialista*, “La proyección de la Historia”, 29/XII/1931.

⁴³⁶ *El Socialista*, “Interesantes conferencias de Manuel Albar y Regina García”, 28/X/1931.

*Parlamentarios, hasta culminar en nuestros días, en que la Dictadura y la Monarquía llegaron al máximo de corrupción, mientras el pueblo se elevaba a plenitud de conciencia civil*⁴³⁷.

Llopis, qui en aquella obra acusava la Monarquia d'haver malbaratat el *poder espiritual* espanyol entre els segles XVI i XVIII —com quedaria palès en el “*ritmo alarmante*” amb què l'anglès substituïa l'espanyol a Amèrica⁴³⁸—, recorria així als referents liberals progressistes i republicans vuitcentistes i afegia altres fets que comptaren amb la participació destacada del PSOE, per a resseguir els orígens de la II República.

Finalment, De los Ríos entenia que el segle XIX espanyol, a diferència del que succeiria a altres països europeus, estava marcat pels salts entre períodes de llibertat i moments autocràtics. Aleshores, a cada constitució democràtica hauria seguit una altra d'absolutista en una dialèctica antitètica⁴³⁹. Per tant, encara que el socialista equiparava el segle XVI i les primeres dècades del XIX amb els inicis dels temps republicans, com a moments de gran creativitat espanyola, i tot i considerar que a principis del 1800 Espanya s'havia convertit en l'esperança del liberalisme; malgrat això, en la seua interpretació s'observa una consideració negativa d'aquella darrera centúria ja que el liberalisme s'hauria contagiats de les tendències autocràtiques i no hauria superat el constitucionalisme del segle XVIII. Segons ell, “*en el siglo XIX no hay instituciones como el consejo de Castilla, los intendentes, el censo de Ensenada, el censo de Campomanes*”⁴⁴⁰. Així doncs, el segle XIX hauria estat mancat d'una administració tècnica i científica adequada i, a més, el liberalisme hauria estat un instrument d'empobriment popular a causa que liquidaria els béns comuns, de manera que “*por los liberales quedó depauperado nuestro pueblo*”⁴⁴¹.

La valoració negativa del segle XIX i, alhora, el rescat d'algunes figures i fases destacades per la seua connotació progressista, les quals ja havien estat mitificades i lligades a la memòria nacional pel progressisme⁴⁴², permetia, en primer lloc, mantenir

---

⁴³⁷ LLOPIS, Rodolfo: *La revolución en la escuela. Dos años en la Dirección de Primera Enseñanza*, edició i estudi introductor d'Antonio Molero Pintado, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005, p. 8.

⁴³⁸ *Idem*, p. 264.

⁴³⁹ *El Socialista*, “El camarada Fernando de los Ríos, en un maravilloso discurso explica la actitud de la minoría socialista”, 04/IX/1931.

⁴⁴⁰ *El Socialista*, “Conferencia de Fernando de los Ríos”, 07/VI/1931.

⁴⁴¹ *Ibidem*.

⁴⁴² ROMEO, Mª Cruz: “Memoria y política en el liberalismo progresista: la nación de la libertad”, en Javier Moreno Luzón (ed.), *Izquierdas y nacionalismos...*, pp. 11-39. GARRIDO MURO, Luis: “«Dos

intacta la interpretació del passat espanyol com un combat per la llibertat i realització nacional. En segon lloc, la decadència espanyola s'allargava pràcticament fins a la implantació de la II República que, per consegüent, sorgia com a moment clau en la regeneració nacional que es pretenia. En aquest sentit, com li agradava formular a De los Ríos, Espanya es trobava des de l'any 1898 en un període de crisis d'ascensió⁴⁴³, una “*crisis purificadora del alma y de la conciencia de España*”, que conduiria poc a poc al “*retorno a la gran tradición española del siglo XVI*” mitjançant l'obertura científica a Europa, representada en la *Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas*⁴⁴⁴. Ací és on entrava la II República com a factor clau de la recuperació de la sobirania nacional perduda en temps medievals i del redreçament cultural d'un poble que havia estat “*mortalmente herido*” des de el segle XVI fins el 1898, però que ara ressorgia⁴⁴⁵.

En darrer lloc, s'ha de remarcar que la ubicació de fets tant diversos com l'alçament comuner i agermanat, la lluita liberal de les dècades inicials del segle XIX, el Sexenni Democràtic, la I República i els moviments republicans, obreristes i democràtics del segle XX; la situació en un mateix plànol de tots aquells successos, responia a una construcció que resulta lògica des d'una narrativa nacionalista ja que, com s'ha vist, es tracta del relat sobre el combat entre Espanya i els seus opressors. Si Alcalá Zamora a les Corts Constituents considerava la II República néta i besnéta de Riego, Torrijos, de tots els qui havien mort en oposició a l'absolutisme de Ferran VII i reconeixia els deutes del nou règim amb els moviments progressistes i republicans del segle XIX, el socialisme realitzava la mateixa operació de reconstrucció històrica i, per tant, situava la definició d'Espanya en el marc liberal, republicà i nacional⁴⁴⁶.

Tot això tenia lloc, sobretot, a principi del període republicà i abans que el govern canviés de mans. Però, posteriorment, aquell raonament historicista continuà sent aplicat per a jutjar l'esdevenir del règim republicà i legitimar la posició política dels

---

naciones en una.» La nación progresista”, en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi i Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la...*, pp. 263-276.

⁴⁴³ *El Socialista*, “En un bello y magnífico discurso, el compañero Fernando de los Ríos expone a la Cámara el presente y el futuro de la obra cultural de la República Española”, 24/III/1932.

⁴⁴⁴ *El Socialista*, “El camarada Fernando de los Ríos habla del momento político español”, 01/XII/1931.

⁴⁴⁵ *El Socialista*, “Un buen discurso de Fernando de los Ríos”, 20/I/1933.

⁴⁴⁶ El discurs de Niceto Alcalá Zamora és citat i analitzat a OROBON, Marie-Angèle: “La nación republicana entre herencia y ruptura. Una aproximación a la definición de España en el debate constitucional de 1931”, *Historia Constitucional* 10 (2009), pp. 201-215, concretament pp. 201-202.

socialistes. Així, el juliol del 1935, des de la publicació besteirista *Democracia*, José M. del Todo y Herrero signava un article que defensava que Espanya havia tornat a girar l'esquena al món civilitzat, en referència a l'evolució experimentada per la II República. D'acord amb la seua opinió, Espanya tornava a ser la pàtria de Felip II i recuperava uns valors que jutjava superats. L'articulista recordava com Riego, els sergents de La Granja, Galán y García Hernández havien mort per la llibertat i commemorava les figures de republicans i agitadors anticlericals com Salmerón, Pi, Castelar, Nakens, Fray Gerundio o Cantaclaro⁴⁴⁷; així mateix, citava Azorín, Maeztu i Costa per les seues apostes en favor d'acostar Espanya a Europa. Després de tot això, l'escriptor preguntava retòricament

*¿No se exaltaba la República como un régimen que iba a devolverle los prestigios que le arrebataron los Austrias y los Borbones, y a encauzar el país por nuevas normas de Derecho político y social? ¿No clamábamos contra la España feudal, desbordante de conventos y de iglesias, de salarios miserables en el campo (...)?*⁴⁴⁸

Tots aquells clams i exaltacions haurien quedat en res a l'alçada del 1935. Tanmateix, l'article es tancava amb la certesa optimista que tot això acabaria perquè “*la España auténtica comienza a manifestarse*”⁴⁴⁹. Aquella autèntica Espanya era la representada pels ajuntaments destituïts pel govern del segon bienni republicà, aquells eren “*el genio tutelar de la raza que creó al Greco y a Cervantes, a los comuneros de Castilla y a los románticos engendradores de las Germanías valencianas*”⁴⁵⁰. En conseqüència, “*España ni puede morir ni puede retroceder*”, no caldria, al contrari d'allò que va dir Costa, “*echar las dobles llaves al sepulcro del Cid (...), sino abrirle y que ponga en pie (...) al pueblo que silabea, aún emocionado, el romance de sus gestas*”⁴⁵¹.

En aquesta ocasió, per tant, el segle XIX trobava cabuda com al temps de continuïtat de la lluita per l'afirmació de l'autèntica Espanya. Aquella nació, per un costat, comptava amb un *geni racial* distintiu, manifest en les figures del Greco i Cervantes i en les revoltes comunera i agermanada. Per un altre costat, el poble era

---

⁴⁴⁷ Aquesta era una figura present en la premsa obrera socialista.

⁴⁴⁸ *Democracia* (Madrid), “Lo que va de ayer a hoy”, 13/VII/1935.

⁴⁴⁹ *Ibidem*.

⁴⁵⁰ *Ibidem*.

⁴⁵¹ *Ibidem*.

l'esperança de la resurrecció nacional per a revertir la situació existent a meitat del 1935, ja que en ell perduraria aquell *geni*.

Amb un objectiu probablement distint, des de l'òrgan caballerista *Claridad*, a finals d'aquell any, Francisco Carmona Nenclares publicà un article que emmarcava el sorgiment del PSOE en la història contemporània espanyola. Per a Carmona, en una visió similar, però més negativa que la de De los Ríos, Espanya era un país antihistòric, afirmació que sostenia sobre la base que, des del segle XIX, no havia avançat en una direcció de progrés, sinó que es debatia encara en les mateixes qüestions. La causa d'aquella particularitat espanyola, no obstant, semblava situar-se al marge de la història ja que l'autor compartia amb els regeneracionistes la idea que Espanya “*es un organismo esencialmente enfermo*”⁴⁵².

A resultes d'aquell “*defecto orgánico*”, entre 1812 i la Restauració Borbònica, Espanya hauria evolucionat contra la natura històrica, com s'observaria en el caràcter cada cop més reaccionari de les constitucions aprovades al llarg d'aquell període⁴⁵³. D'aquella manera, els problemes oberts per les Corts de Cadis haurien romàs sense solució fins al present. El liberalisme hauria fracassat a Espanya a causa que no tenia cap tipus de suport popular; de fet, segons Carmona, va ser únicament la brutalitat de les classes dirigents allò que va permetre els liberals guanyar pes social. Com en la resta de lectures vistes fins ara, el poble va tenir una evolució separada de la política oficial que exercien monarques, generals i cercles clericals. Amb tot, Carmona no salvava ni progressistes ni moderats i únicament destacava com la política estava controlada per elements com “*la monja de las llagas [que] finge éxtasis, llagas y diálogos con el cielo para deponer y nombrar ministros; Isabel II y su madre, zorras memorables; Cheste, Narváez y Primo de Rivera, espadones que tenían un concepto entre chalanesco y cuartelario del Poder político*”⁴⁵⁴.

Al segle XX la cosa no hauria canviat segons l'articulista, Espanya continuava sent “*un país con formas de producción medievales, sin capitalismo fuerte, sin burguesía dirigente*”, cosa que donava com a resultat l'anarquisme⁴⁵⁵. A partir d'ací

---

⁴⁵² *Claridad*. *Semanario socialista de crítica e información*, “Anécdota de España”, 07/XII/1935.

⁴⁵³ *Ibidem*. L'autor no citava la Constitució del 1869 ni el projecte constitucional del 1873.

⁴⁵⁴ *Ibidem*.

⁴⁵⁵ *Ibidem*.

prendria sentit la formació del PSOE per part d'Iglesias amb la finalitat de convertir el poble, fins aleshores simple cor de polítics i militars, en el proletariat. El socialisme havia arribat com a resultat de la desil·lusió vers la democràcia republicana i per l'esgotament del paper històric del liberalisme.

Més tard, a la revista intel·lectual *Leviatán*, Carmona insistí en la condició *infrahistòrica* d'Espanya. Tot sent una publicació de molt distinta natura a la premsa obrera quotidiana, el discurs d'aquest socialista mantenia el nucli central de la seua narració històrica. Espanya era una *deformació* d'Europa i el problema, en aquest cas, arrancava amb la derrota comunera atès que “*de la derrota de las Comunidades en Villalar (1521) se origina toda nuestra historia moderna, hasta hoy mismo*”⁴⁵⁶. Des d'aleshores Espanya s'havia aïllat de la trajectòria europea i això hauria desembocat en un segle XIX marcat pel “*bandido de Sierra Morena, la monja milagrera, el duque analfabeto, la reina pendón, el rey-consorte marica y el general para quien la política es cuestión de riñones*”⁴⁵⁷.

Mesos després continuà Carmona amb aquella interpretació quan, al fil d'uns comentaris sobre l'obra de Ramos Oliveira *La revolución española de octubre*, assegurava que España únicament havia experimentat dues revolucions completes, a saber, la vaga del 1917 i l'alçament del 1934. La resta de moviments, des del segle XIX, no serien autèntiques revolucions per no basar-se en la lluita de classes⁴⁵⁸. Aquells comentaris s'allunyaven completament del plantejament d'Oliveira, centrat a traçar paral·lelismes entre la Revolució Russa, la dreta austríaca de Dollfus i l'alçament d'Astúries del 1934. De fet, l'única referència explícita al segle XIX en el treball d'Oliveira era una al·lusió a la similitud entre suposades maniobres al govern posterior a novembre del 1933 i la influència de Sor Patrocinio a la cort isabelina. Potser, Carmona pretenia insistir en la caracterització proletària dels fets d'Astúries, que Oliveira havia qualificat de revolució *nacional* per la participació directa del proletariat i les simpaties que hauria mostrat la *petita burguesia*⁴⁵⁹.

---

⁴⁵⁶ *Leviatán. Revista de hechos e ideas*, “Genealogía de los «esperpentos» de Valle-Inclán”, II/1936.

⁴⁵⁷ *Ibidem*.

⁴⁵⁸ *Claridad. Diario de la noche*, “¿Qué es España?”, 30/V/1936.

⁴⁵⁹ RAMOS OLIVEIRA, Antonio: *La revolución española de octubre*, Madrid, Editorial España, 1935. Sobre la caracterització nacional de la Revolució d'Astúries, pp. 65-66.

Així, encara que aquest darrer cas indique l'aplicació ni que fóra de la terminologia marxista a l'anàlisi històrica del passat espanyol, la interpretació d'aquell socialista estigué fortament influïda pel regeneracionisme, i també per les lectures romàntiques de la historiografia liberal i republicana. Era la condició malaltissa de *l'organisme nacional* espanyol allò que provocava l'evolució històrica diferenciada i negativa d'Espanya, la qual arrancaria amb el conflicte dels comuners castellans. D'aquesta manera, el pes de la concepció orgànica de la nació i la consideració pessimista d'aquesta per al cas espanyol que el krausisme i el regeneracionisme estengueren entre els cercles polítics i intel·lectuals espanyols trobaven en el socialista Carmona un fidel ressò⁴⁶⁰.

En efecte, els casos esgrimits mostren una concepció decadentista de la nació molt probablement inspirada en la visió regeneracionista. Aquesta influència es faria notar, entre altres elements que s'estudien més avall, en una negativa valoració del decurs històric espanyol i en la proposta de redreçament de la trajectòria històrica espanyola, en consonància amb allò que es considerava *autènticament* nacional. La idea de l'endarreriment i l'excepcional evolució d'Espanya, en comparació amb la idealitzada Europa, marcà el discurs històric socialista sobre el segle XIX.

En aquest sentit, l'advocat socialista Rafael García Ormaechea havia realitzat a principis del segle XX un estudi sobre el règim de propietat de la terra a Espanya⁴⁶¹. La idea defensada per García Ormaechea era que l'aristocràcia terratinent havia aconseguit mantenir la propietat de les terres, malgrat la revolució liberal. L'aplicació de la legislació revolucionària liberal, segons el socialista, va desvirtuar el seu esperit i va permetre aquella perpetuació d'un règim de propietat heretat dels temps del feudalisme. Una ampliació d'aquell estudi va ser publicada l'any 1932, quan l'autor ja no pertanyia al Partit Socialista, sense alterar el nucli central interpretatiu —això sí, amb un llenguatge menys marxista. El treball del García Ormaechea socialista, per tant,

---

⁴⁶⁰ Sobre la visió nacional espanyola del krausisme i el regeneracionisme, VARELA, Javier: *La novela de España...*

⁴⁶¹ La interpretació d'aquell treball a RUIZ TORRES, Pedro: "Rafael García Ormaechea y la política de reforma social en el primer tercio del siglo XX", en Rafael García Ormaechea, *Supervivencias feudales en España. Estudios de legislación y jurisprudencia sobre señoríos*, Pamplona, Urgoiti Editores, 2002, pp. IX-LXXXVI.

observava la diferent trajectòria espanyola respecte a França per no haver completat la transformació liberal burgesa durant el segle XIX.

El que el cas de García Ormaechea —així com el conjunt del relat històric socialista sobre el segle XIX—pot indicar és l'assumpció de la narrativa històrica del fracàs i la desviació espanyola. Va ser amb el regeneracionisme que les visions sobre un passat espanyol anòmal es convertiren en reflexions ansioses sobre les deficiències històriques i essencials⁴⁶². Aquells plantejaments apuntaven, com va ser el cas d'Altamira i Costa, a l'endarreriment polític i econòmic espanyol i, entre d'altres circumstàncies, a la falta de modernització espanyola al llarg del segle XIX. Tanmateix, aquells discursos, a més, duïen aparellada una dimensió nacionalista sobre les insuficiències de la nació espanyola i la necessitat de fer d'Espanya una nació plena i completa, discursiva que es filtrà en els marcs interpretatius de la historiografia espanyola al llarg de tot el segle XX⁴⁶³.

El socialisme, per consegüent, no va ser aliè a aquelles narracions sobre l'anormalitat espanyola contemporània, ni tampoc a les implicacions nacionalistes que s'adherien a les propostes de regeneració. Fet i fet, la utilització d'un relat —construït des d'una historiografia i una intel·lectualitat que no era socialista, sinó liberal i republicana— sobre la llarga decadència nacional espanyola i la seua desviació respecte a suposats models reeixits, així com la conceptualització de la solució republicana i socialista com a autèntiques realitzacions nacionals, suposa la creença en una Espanya *perduda* que ha de ser (re)establerta d'acord amb la seua forma de ser. Aquella era la significació de la solució republicana i laica en els relats dels citats Miguel Morayta i Fernando Garrido, com també del federal Enrique Rodríguez Solís, qui, com els seus correligionaris republicans, entenia a les acaballes del segle XIX que la redempció espanyola estava compresa en les idees republicanes de democràcia i llibertat, congruents amb les essències espanyoles⁴⁶⁴. En tots els casos, tant la lògica del

---

⁴⁶² JULIÀ, Santos: “Anomalía, dolor y fracaso de España”, *Claves de Razón Práctica* 66 (1996), pp. 10-21.

⁴⁶³ ARCHILÉS, Ferran: “Melancólico bucle. Narrativas de la nación fracasada e historiografía española contemporánea”, en Ismael Saz i Ferran Archilés (eds.), *Estudios sobre nacionalismo y nación en la España contemporánea*, Saragossa, PUZ, 2011, pp. 245-330.

⁴⁶⁴ El cas d'Enrique Rodríguez Solís a PEYROU, Florencia: “La Historia al servicio de la libertad. La «Historia del partido republicano español» de Enrique Rodríguez Solís”, en Carlos Forcadell *et alii*

raonament com la solució proposada responen a una construcció ideològica nacionalista.

3.1.4. Història, models de gènere i nació

El repàs pel discurs històric socialista quedaria incomplet si no s'atén a les connotacions de gènere implicades en les narracions històriques del socialisme. En aquest sentit, d'acord amb Nerea Aresti, la crisi del 98 i el regeneracionisme en el seu conjunt van comportar una voluntat de regeneració nacional que també afectava, com a premissa imprescindible, la necessitat de recuperar i/o transformar els models de gènere⁴⁶⁵. Des de les files del PSOE no es va escapar a aquell ambient, cosa que es deixà sentir en les narracions sobre el passat espanyol.

D'aquesta manera, cal destacar que els socialistes atribuïren freqüentment comportaments sexuals *inapropiats* a monarques i cortesans —com s'ha vist en el cas de Carmona. Així, un col·laborador de la premsa socialista balear, Vulcano, recordava l'ambient de la Cort castellana del segle XV, quan es produïa “*el amanecer de una nación que firme e indefectiblemente marchaba con paso enérgico a la conquista del mundo por procedimientos más o menos turbios, pero disculpables por ser hijos de la época*”⁴⁶⁶. Aquella vinguda al món de la nació —espanyola?—, es veuria pertorbada pel “*franco homosexualismo*” del monarca castellà Enrique IV, qui induiria la seua esposa a l'adulteri, cosa que conduiria a Beltrán de la Cueva a actuar *per amor a la Corona* i provocaria la posterior guerra civil⁴⁶⁷. Els temps d'Enrique IV, de fet, ja havien estat assenyalats per Morayta com d'*efeminament* de la població, tot seguint l'estil liberal d'estendre els *vicis* i *mals costums* dels dirigents al conjunt de la societat⁴⁶⁸. Tanmateix, en aquell tipus d'acusacions Isabel II va ser la víctima més freqüent, tot sent qualificada

---

(coord.), *Usos públicos de la Historia. Comunicaciones al VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea. Vol. I*, Saragossa, 2002, pp. 519-533.

⁴⁶⁵ ARESTI, Nerea: “A la nación por la masculinidad. Una mirada de género a la crisis del 98”, en Mary Nash (ed.), *Feminidades y masculinidades. Arquetipos y prácticas de género*, Madrid, Alianza, 2014, pp. 47-74.

⁴⁶⁶ *Justicia Social. Órgano de las Agrupaciones Socialistas Menorquinas y de la Federación Obrera de Menorca*, “Remember”, 01/V/1933.

⁴⁶⁷ *Ibidem*.

⁴⁶⁸ VILCHES, Jorge: “Miguel Morayta. Vida...”, p. CXXII.

per la premsa socialista de “*catadora de atributos masculinos*”⁴⁶⁹ i “*ramera*”⁴⁷⁰; mentre que el seu fill Alfons XII de sifilític⁴⁷¹.

Aquell tipus de crítica a la vida privada dels monarques venia sent explotada pel republicanisme des de meitat del segle XIX com a via de reforçament d'un discurs que afirmava la lluita del poble contra la Monarquia, elements que, així, es contraposaven no sols políticament, sinó també des del punt de vista moral⁴⁷². La propaganda política republicana i alguns sectors de la intel·lectualitat espanyola, com Valle-Inclán o Pío Baroja, utilitzaren aquella estratègia, centrada especialment en la figura d'Isabel II. Aquella línia continuà durant la dècada del 1930 i s'encaixà en el context d'un discurs històric tramat al voltant d'una lluita secular entre el poble espanyol i la institució monàrquica, amb els seus aliats aristòcrates i clericals. D'aquesta manera, els socialistes també aprofitaren dita tàctica.

No obstant, més enllà de les associacions de la Monarquia i els seus seguidors amb *desviacions* sexuals, cal remarcar com els models de masculinitat i feminitat proposats des de les files socialistes van tenir, en ocasions, una legitimació històrica i, amb ella, nacional. Així, Fernando de los Ríos dissertà, a la Casa del Poble de Béjar, al voltant de la necessitat de forjar un nou poble sobre la base d'un profund esperit moral, cosa que implicava que els socialistes foren bons pares, bons fills i bons germans i que calia associar les dones a la nova Espanya. En aquest sentit, les dones no podien ser forçades pels homes a votar el que ells volgueren, sinó que calia usar el convenciment, mai la força, per a aconseguir que aquestes ho feren⁴⁷³. Aquesta imatge formaria part del model de masculinitat que, en general, els cercles progressistes i socialistes pretendrien difondre des de principis de segle i que es caracteritzava, entre altres coses, per la seua condició de treballador, ciutadà i responsable amb la seua família⁴⁷⁴. Mitjançant aquell

---

⁴⁶⁹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Los pollos de la polaca”, 02/VII/1932.

⁴⁷⁰ *El Socialista*, “Los reyes y la gracia de Dios”, 13/V/1931.

⁴⁷¹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Los pollos de la polaca”, 02/VII/1932.

⁴⁷² VILCHES, Jorge: “La propaganda republicana: la Monarquía contra el pueblo. El caso de Isabel II (1854-1931)”, *Historia y Política* 18 (juliol-desembre 2007), pp. 231-253.

⁴⁷³ *El Socialista*, “El camarada Fernando de los Ríos inaugura el Instituto de Béjar y pronuncia un interesante discurso”, 18/X/1932.

⁴⁷⁴ ARESTI, Nerea: “Masculinidad y nación en la España de los años 1920 y 1930”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 42-2 (2012), pp. 55-72.

es pretenia facilitar la regeneració nacional espanyola, tot allunyant els comportaments masculins de l'estereotip del *Don Juan* com a representació de la virilitat espanyola.

Tanmateix, aquell model, que partia d'una conceptualització anacrònica del suposat sentit de l'honor cavalleresc espanyol en els temps moderns, era associat per De los Ríos, precisament, al model de cavaller espanyol. Des del punt de vista del ministre socialista, per a oferir als nens un model de conducta vàlid quan arribaren a ser homes era necessari retrocedir al segle XVI, al "*caballero castellano del siglo XVI [que] es el modelo del hombre de honor, recto en sus juicios, firme en sus decisiones, como lo es el gentleman inglés de nuestro tiempo (...). Que nuestra meta sea alcanzar el ideal del caballero español*"⁴⁷⁵. D'aquesta manera, fins i tot el model de masculinitat podia arrelar-se en l'Espanya medieval, concretament a la Castella del segle XVI.

Per tant, si el model de masculinitat podia ser associat a l'espanyol —i castellà— medieval, la comentada recuperació de mites del liberalisme espanyol com Mariana Pineda també podia esdevenir un referent d'identitat per a les dones espanyoles d'època republicana. En efecte, Mariana Pineda va ser invocada sovint com un exponent més dels màrtirs de la lluita espanyola per la llibertat⁴⁷⁶ i socialistes com De los Ríos o María Lejárraga participaren en diferents actes d'homenatge a la seua figura⁴⁷⁷.

Hildegart Rodríguez, en aquesta direcció, va dedicar un escrit a homenatjar Mariana Pineda en el centenari de la seua mort. La jove socialista destacava com Pineda havia donat la seua vida per la llibertat en el context de les lluites del liberalisme front als reialistes. Hildegart subratllava que la imatge de Pineda es convertí en un referent per als posteriors republicans que encertarien a percebre la incompatibilitat entre l'esperit liberal i la monarquia. Tancava l'article Hildegart fent la promesa de situar el lema de Llei, Llibertat i Igualtat, que Pineda havia brodat cent anys abans, "*en el más alto mástil de España como símbolo arrogante de nuestro triunfo*"⁴⁷⁸.

---

⁴⁷⁵ *El Socialista*, "Discursos de los camaradas Rodolfo Llopis y Fernando de los Ríos", 06/V/1932.

⁴⁷⁶ Per exemple, *El Socialista*, "Figuras del siglo XIX", 12/IV/1931; "Un chico de la calle tuvo que tragarse la escarapela tricolor en el ministerio de la Gobernación", 12/IV/1932.

⁴⁷⁷ Les cròniques d'aquells actes a *El Socialista*, "Las fiestas del centenario de Mariana Pineda han revestido excepcional importancia política", 29/V/1931; "Velada en homenaje a Mariana Pineda"; 11/VI/1931; "Mariana Pineda y la pena de muerte", 12/VI/1931.

⁴⁷⁸ *El Socialista*, "¡Ley, Libertad, Igualdad!", 28/V/1931.

Tanmateix, aquestes lectures podien anar més lluny de la recuperació de la memòria del liberalisme revolucionari, per a imbuir de legitimitat històrica i nacional la II República i la posició política socialista; a més, en tant que dona, també Mariana Pineda va ser considerada model de feminitat nacional. D'aquesta manera, Hildegart remarcava els avanços del moviment feminista a Espanya, que havien de valdre a Espanya situar-se al capdavant dels països civilitzats, i sostenia que les dones de les manifestacions republicanes i el Primer de Maig eren les “*nuevas Marianas Pinedas*” que defensaven la República front als qui pretenien desestabilitzar-la. Així, es convertien en “*ardientes defensoras de la libertad y la independencia de España*”⁴⁷⁹. Per consegüent, no es tractava sols d'enaltir el record d'una figura del liberalisme vuitcentista, sinó que les feministes espanyoles esdevenien un transsumpte de Mariana Pineda i de la seua caracterització de lluitadora per la llibertat i la independència nacionals. Aquell era el referent d'identitat a què calia aspirar per part de les dones espanyoles.

En la mateixa direcció, Astrea Barrios contraposava els temors a la concessió del sufragi femení al comportament de Mariana Pineda, com a model de dona liberal espanyola que provava la capacitat femenina per a la ciutadania i que les dones, socialistes o no, havien de tenir present⁴⁸⁰. Així doncs, Mariana Pineda esdevenia referent d'identitat per al feminisme socialista i ho feia sense perdre la seua condició de mite polític i nacional.

Aquest tipus de manifestacions apunten al desenvolupament de posicions feministes en connexió amb la cultura política socialista i, significativament, a la presència dels marcs conceptuals del nacionalisme espanyol.

Certament, en primer lloc, durant les dècades inicials del segle XX, al si del PSOE, així com d'alguns sectors del republicanisme, es va produir el sorgiment de pràctiques i demandes igualitàries en clau de gènere que permeteren les dones esdevenir agents amb veu pròpia i combinar el socialisme amb propostes estrictament

---

⁴⁷⁹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “¡Mujeres!”, 20/V/1931.

⁴⁸⁰ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “El voto a la mujer”, 10/XI/1931.

feministes⁴⁸¹. D'aquella manera es va donar peu al desenvolupament de propostes igualitàries des del punt de vista de gènere des de l'interior del moviment socialista⁴⁸².

No obstant, el desplegament d'iniciatives i demandes de caràcter feminista va conviure amb els condicionaments que imposaven els models de gènere dominants en aquell moment, assumits majoritàriament pels socialistes. Al mateix temps, la pròpia cultura política socialista també suposava un terreny de joc no exempt d'ambivalències per a l'impuls de dites propostes⁴⁸³. Això s'apreciaria entre les files socialistes, i de l'obrerisme en general, en l'estesa acceptació del discurs de la domesticitat femenina i les demandes en favor del salari familiar que garantís els homes ser capaços de sostenir la unitat domèstica amb el seu treball⁴⁸⁴. De fet, tampoc el conjunt de la militància femenina socialista pretenia trencar amb el paper secundari que els assignava el model de gènere tradicional, sinó que no era corrent l'existència de plantejaments *parcialment trencadors* amb aquell model⁴⁸⁵. Així mateix, des de la cultura política socialista es designà l'home obrer com a agent del canvi social i polític, cosa que complicà la presència de la militància femenina —de forma destacada en llocs de direcció⁴⁸⁶—, la qual es vinculava al moviment socialista com a proletària i, significativament, com a

---

⁴⁸¹ DEL MORAL, Marta: *Acción colectiva femenina en Madrid (1909-1931)*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2012; de la mateixa autora, “*De rodillas para rezar. ¡De pie para combatir!* El enfrentamiento entre católicas y socialistas por asociar a las trabajadoras de Madrid (1906-1927)”, en Julio de la Cueva y Feliciano Montero (eds.), *Izquierda obrera y religión en España (1900-1939)*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá, 2012, pp. 179-198. Una visió que inclou també el republicanisme a SANFELIU, Llum: “Derechos políticos y educación ciudadana. Feminismos progresistas en el primer tercio del siglo XX”, *Historia Social* 67 (2010), pp. 113-129.

⁴⁸² Un exemple d'aquella sort de feminisme socialista, ja abans de la II República, va ser María Cambrils, sobre els escrits de la qual s'ha publicat recentment una monografia. SOLBES Rosa, AGUADO, Ana i ALMELA, Joan Miquel: *María Cambrils. El despertar del feminismo socialista (biografía, textos y contextos)*, València, PUV, 2015.

⁴⁸³ AGUADO, Ana: “Politización femenina y pensamiento igualitario en la cultura socialista durante la Segunda República”, en Ana Aguado i Teresa Mª Ortega (eds.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, PUV, 2011, pp. 145-172.

⁴⁸⁴ ARBAIZA VILALLONGA, Mercedes: “La «cuestión social» como cuestión de género. Femenidad y trabajo en España (1860-1930)”, *Historia Contemporánea* 21 (2000), pp. 395-458. YUSTA, Mercedes: “La Segunda República: significado para las mujeres”, en Isabel Morant (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina, Vol. IV: Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, 2006, pp. 101-122.

⁴⁸⁵ Expressió utilitzada per DEL MORAL, Marta: “El Grupo Femenino Socialista de Madrid (1906-1914): pioneras de la acción colectiva femenina”, *Cuadernos de Historia Contemporánea* 27 (2005), pp. 247-269.

⁴⁸⁶ CAPEL MARTÍNEZ, Rosa M^a: “Mujer y socialismo (1848-1939)”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 7 (2008), pp. 101-122.

esposa, mare o filla de proletaris⁴⁸⁷. La virilitat obrera i popular, en aquest sentit, va ser un element constantment invocat des de la discursiva socialista, cosa que dugué a l'extrem *El Ramillete* quan cridava a la lluita obrera dient “*¡En pie viriles sin pan! (...) arrogantes como machos, viriles como sementales que preñen al mundo de nuevos seres humanos (...). Nuestros hijos, nuestras compañeras, nuestras madres, los nuestros todos, pueden tener la seguridad de que sabremos cumplir como machos*”⁴⁸⁸. Aquesta virilitat obrera, com explica Thierry Pillon per al cas francès, es relacionava amb la construcció d'un arquetipus de treballador masculí amb atributs físics, però també morals i psicològics superiors als del món burgès⁴⁸⁹.

En efecte, tot això es deixava sentir durant el període republicà en les denúncies de la situació d'atur masculí mentre, en canvi, s'estaria contractant dones encara que fóra al mateix cost⁴⁹⁰; quan Jerónimo Bujeda entenia que amb la República els homes guanyarien suficient salari per tal que les dones no sortiren de la llar⁴⁹¹; amb les afirmacions d'Antonio González García-Montañez, qui entenia que les dones no guanyaven independència ni dignitat per treballar fora de casa ja que “*es mucho más digna una mujer con el hijo en brazos que empleada de la Banca*”⁴⁹²; o amb el temor que mostrava el col·laborador de premsa Framaro al voltant de les noves aficions femenines per beure, fumar, conduir cotxes i treballar a oficines, cosa que associava a una pèrdua de feminitat i un perill per a la raça⁴⁹³.

Així, igualment, les dones eren vinculades a l'espai domèstic i la vida familiar contínuament, com ho mostren les apel·lacions a les dones com a mares —possibles o efectives—, germanes i filles, que associaven, ahora que limitaven, el paper social femení a la cura de la casa i la família⁴⁹⁴. Tanmateix, aquesta tendència, per un costat,

---

⁴⁸⁷ AGUADO, Ana: “República, democracia y pensamiento igualitario en la cultura socialista”, en Aurora Bosch, Teresa Carnero i Sergio Valero (eds.), *Entre la reforma y la revolución. La construcción de la democracia desde la izquierda*, Granda, Comares, 2013, pp. 143-159.

⁴⁸⁸ *El Ramillete. Boletín de Confiteros*, “Manifiesto”, II/1934.

⁴⁸⁹ PILLON, Thierry: “Virilité ouvrière”, en Jean-Jacques Courtine (dir.), *La Virilité en crise? XX-XXI siècle*, Paris, Seuil, 2011, pp. 303-325.

⁴⁹⁰ *Democracia* (Madrid), “Campesinas”, 29/VI/1935; *El Obrero de la Tierra. Órgano semanal de la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra*, 18/IV/1936, p. 3.

⁴⁹¹ *El Socialista*, “Gran acto de propaganda socialista”, 19/IX/1931.

⁴⁹² *Renovación* (Jaen), “La mujer ante el derecho y ante la sociedad”, 07/VIII/1933.

⁴⁹³ *Renovación* (Jaen), “La Raza se extingue”, 13/III/1933.

⁴⁹⁴ En aquest sentit les cites serien inesgotables. Per exemple, *El Socialista*, “Notas breves”, 02/IV/1931; *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Compañeras”, 30/IX/1931;

formava part dels models de gènere dominants, però també de la participació dels corrents feministes socialistes dels valors d'un pacifisme que assignava a la dona el paper d'encarregada del benestar familiar⁴⁹⁵. Per un altre costat, havia estat històricament una via de mobilització femenina en favor del socialisme⁴⁹⁶ que, a més, permetia estendre el rol domèstic, assumit com una qüestió basada “*en razones fisiológicas*”, a l'esfera social per a apropar les dones al moviment socialista i *elevant* la seua missió educadora i administradora⁴⁹⁷. Aquest darrer punt, finalment, es relacionaria amb la voluntat de dignificació de la maternitat, caracterització normativa de la feminitat, des del moviment feminista⁴⁹⁸.

Així mateix, al llarg del primer terç del segle XX, els socialistes perpetuaren la visió d'un antifeminisme anticlerical que convertia les dones catòliques en instruments al servei de l'opressió clerical sota el control —fins i tot sexual⁴⁹⁹— dels clergues⁵⁰⁰. En el discurs socialista, les dones, sobretot les de les classes benestants i les allunyades del moviment socialista, se solien lligar a la influència clerical, cosa que conduïa a advertències sobre la necessitat d'una educació laica per tal que aquestes pogueren votar amb independència i criteri⁵⁰¹. En aquest sentit, des del seu punt de vista, calia apartar la dona de la *fosc* clerical per a acostar-la a la *llum* del sindicat, però també de la llar⁵⁰².

El que resta clar, no obstant, és que la implantació republicana va obrir un context de possibilitat per a l'expansió de les demandes en favor dels drets femenins i que la cultura política socialista, a tal efecte, es convertí en un espai útil i efectiu per al

---

Claridad. Semanario socialista de crítica e información, “¿Sabes mujer, porque eres socialista?”, 20/VII/1935.

⁴⁹⁵ *El Socialista*, “La escuela del crimen”, 12/VIII/1931; “La tumba del Soldado”, 23/VIII/1931; “Reflexiones ante una fotografía”, 25/XI/1932.

⁴⁹⁶ AGUADO, Ana: “Feminismo socialista y/o socialismo feminista: María Cambrils”, *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres* 10-2 (2003), pp. 243-254.

⁴⁹⁷ *Justicia Social. Órgano de las Agrupaciones Socialistas Menorquinas y de la Federación Obrera de Menorca*, “La mujer y el movimiento corporativo”, 08/VI/1935.

⁴⁹⁸ ARESTI, Nerea: “Cuestión de dignidad. Género, feminismo y culturas políticas”, en Carlos Forcadell i Manuel Suárez Cortina (coords.), *La Restauración y...*, pp. 85-110.

⁴⁹⁹ Per exemple, *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, 30/X/1931, p. 4.

⁵⁰⁰ SALOMÓN CHÉLIZ, Pilar: “Beatas sojuzgadas por el clero: la imagen de las mujeres en el discurso anticlerical en la España del primer tercio del siglo XX”, *Feminismo/s* 2, (desembre 2003), pp. 41-58.

⁵⁰¹ *El Socialista*, “Medidas complementarias”, 16/X/1931.

⁵⁰² *El Socialista*, “Homenaje a Pablo Iglesias”, 20/VI/1933.

seu desenvolupament⁵⁰³. Així, com va fer Manuel Cordero a Erandio (Biscaia), el socialisme cridà les dones a unir-se a la lluita de classes per superar també les desigualtats de gènere. En aquest sentit, decisiva va ser la postura adoptada pel socialisme per a l'aprovació del sufragi femení, però no sols es tractava de qüestions polítiques. Des del socialisme s'apostà, entre altres coses, per combatre la mentalitat tradicional que estigmatitzava les mares solteres, mentre no condemnava la paternitat "furtiva"⁵⁰⁴ i es pretengué acabar amb les distincions entre fills legítims i il·legítims⁵⁰⁵.

Tanmateix, en segon lloc, el que ací interessa no és tant la complexa interrelació entre el moviment socialista, les demandes en clau feminista i els models de gènere dominants, com el fet que determinades propostes d'identitat de gènere s'ancoraren en un relat històric concebut en termes nacionals. Així, cal destacar com els casos citats d'Astrea Barrios i Hildegart Rodríguez apel·laven a la història *nacional* com a font de legitimitat i model de dona a imitar. Aquest fet indicaria que les demandes feministes es construïdes a l'abric de la cultura política socialista no estaven exemptes de l'assumpció d'una identitat nacional espanyola. En efecte, d'acord amb Inmaculada Blasco, les dones que s'integraren en els cercles associatius de cultures polítiques com la socialista es pogueren posar en contacte amb els projectes de regeneració nacional que aquestes contenien des de finals del segle XIX⁵⁰⁶. Així mateix, la conformació del moviment feminista espanyol després de la I Guerra Mundial, com passà en bona part d'Europa, mostrava l'assumpció d'Espanya com a únic marc nacional legítim i situava les dones com a agents que havien de formar ciutadans espanyols i espanyolistes⁵⁰⁷. Igualment, Mercedes Yusta ha destacat la importància que el referent nacional espanyol pogué tenir entre les dones antifeixistes de la *Agrupación de Mujeres Antifascistas*, encara que

---

⁵⁰³ AGUADO, Ana: "Entre lo público y lo privado: sufragio y divorcio en la Segunda República", *Ayer* 60 (2005), 105-134.

⁵⁰⁴ *El Socialista*, "El aborto, problema social", 10/XI/1932. Això sí, no escapava aquest editorial de considerar maternitat i feminitat una i la mateixa cosa.

⁵⁰⁵ *El Socialista*, "No hace el hábito al frailazo", 29/IX/1931.

⁵⁰⁶ BLASCO, Inmaculada: "Mujeres y nación: ser españolas en el siglo XX", en Javier Moreno Luzón i Xosé M. Núñez Seixas (eds.), *Ser españoles...*, pp. 168-206.

⁵⁰⁷ Mentre el citat treball d'Inmaculada Blasco subratlla l'espanyolisme de la *Asociación Nacional de Mujeres Españolas*, MORENO LUZÓN, Javier: "De agravios, pactos y símbolos. El nacionalismo español ante la autonomía de Cataluña (1918-1919)", *Ayer* 63 (2006), pp. 119-151 ho emmarca en les reaccions a les aspiracions autonòmiques catalanistes del moment.

l'autora prefereix parlar d'un nacionalisme *banal* per als moments previs a la Guerra Civil espanyola⁵⁰⁸.

La imbricació en el feminisme progressista del patriotisme espanyol, l'internacionalisme i el pacifisme s'exemplificaria clarament en el cas de la socialista María Lejárraga⁵⁰⁹. La vinculació esbossada per Lejárraga entre identitat femenina, maternitat i nació espanyola, a través de la consideració de la pàtria com al fill que les mares havien de guiar i defensar, provaria que el feminisme socialista assumia i difonia, alhora, la identitat nacional espanyola⁵¹⁰. En aquest sentit, no seria una excepció el cas de Lejárraga, sinó que entre les militants socialistes i feministes la nació espanyola era un element assumit i present en els seus discursos. Com a mostra, d'una banda, Isabel Oyarzábal de Palencia, en el marc de la XV Conferència Internacional de Treball, va insistir en aquella conceptualització de la pàtria quan sostingué que mentre els homes podien veure en aquella una mare, “*nosotras, las mujeres, (...) vemos en la patria una hija (...) [i] vamos a dársela a los hombres como una novia*”⁵¹¹. D'una altra banda, María Domínguez considerà la monarquia borbònica un agent usurpador de la sobirania nacional i, front a ella, no dubtà a propalar el màxim sacrifici per part de les dones: “*morir por salvar a nuestra nación*”⁵¹².

3.2. Una visió essencialista

Segons s'ha intentat mostrar fins ací, el socialisme va assumir el relat històric construït pel liberalisme vuitcentista i la seua deriva republicana, relat que contraposà a la versió catòlica i conservadora. Els socialistes, fonamentalment, es limitaren a reproduir aquella trama narrativa sense aplicar anàlisis pròpies que, des del marxisme, descentraren el focus nacional que la historiografia emprava.

---

⁵⁰⁸ YUSTA, Mercedes: “Construyendo el género más allá de la nación: dimensión nacional e internacional de la movilización de las mujeres antifascistas (1934-1950)”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 42-2 (2012), pp. 105-123.

⁵⁰⁹ BLASCO, Inmaculada: “Mujeres y nación...”, p. 185.

⁵¹⁰ AGUADO, Ana: “Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta”, *Historia Social* 67 (2010), pp. 131-153. De la mateixa autora, “República, democracia y...”, pp. 156-159.

⁵¹¹ *El Socialista*, “Los delegados de América y Portugal tributan un homenaje a la República española”, 07/VI/1931. Sobre la figura d'Isabel Oyarzábal, PAZ TORRES, Olga: *Isabel Oyarzábal Smith (1878-1974): una intelectual en la Segunda República Española. Del reto del discurso a los surcos del exilio*, Sevilla, Consejo Económico y Social de Andalucía, 2009.

⁵¹² Citat a AGUADO, Ana: “Aprendiendo democracia: ciudadanas, republicanas y socialistas (1931-1936)”, en Ana Aguado i Luz Sanfeliu (eds.), *Caminos de democracia. Ciudadánas y culturas democráticas en el siglo XX*, Granada, Comares, pp. 27-44, concretament p. 41.

Així, cal aprofundir en les implicacions que aquella assumpció duia aparellades. En efecte, la historiografia liberal, tant a Espanya com arreu d'Europa, es dedicà a dotar la naixent fórmula de l'estat-nació de legitimitat històrica, de manera que, més enllà de divisions ideològiques i partidistes⁵¹³, la història esdevenia un relat nacional i nacionalista sobre la continuïtat d'aquell col·lectiu fins a la realització, més o menys reeixida, del present des del qual s'escrivia⁵¹⁴. La professionalització de l'ofici d'historiador des de les darreries del segle XIX, i l'entrada de la història en els currículums acadèmics, va reforçar el rol de la historiografia com a ciència nacional i patriòtica, que comptà des d'aleshores amb unes estructures institucionals des de les quals desplegar les seues investigacions sobre la nació, legitimades per la *cientificitat* i *objectivitat* del mètode⁵¹⁵. Per tant, l'estreta vinculació entre nació i historiografia continuà sota el compromís patriòtic de la majoria dels historiadors i la centralitat de l'objecte nacional durant el període d'entreguerres i, si més no, fins a la II Guerra Mundial⁵¹⁶.

Per consegüent, la concepció romàntica i essencialista present en la historiografia espanyola del segle XIX va continuar, sense solució de continuïtat, en les noves institucions de pretensions científiques que, com el CEH, insistiren a investigar la formació i esdevenir de la nació espanyola amb la finalitat de promoure la regeneració nacional —també amb una marcada preferència pel medievalisme⁵¹⁷. A més, en un context marcat per l'ambient regeneracionista, el discurs del nacionalisme espanyol cercà en referents profunds, psicològics i metahistòrics, els fonaments de la identitat

---

⁵¹³ PEIRÓ, Ignacio: “Valores patrióticos y conocimiento científico: la construcción histórica de España”, en Carlos Forcadell (ed.), *Nacionalismo e historia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1998, pp. 29-51.

⁵¹⁴ BERGER, Stefan i LORENZ, Chris (eds.): *Nationalizing the past: historians as nation builders in Modern Europe*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010.

⁵¹⁵ Una visió general sobre Europa a PORCIANI, Ilaria i TOLLEBEK, Jo (eds.): *Setting the standards: institutions, networks and communities of national historiography*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012. Per al cas espanyol, PEIRÓ, Ignacio: *Los guardianes de la historia: la historiografía académica de la Restauración*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2006; del mateix autor: *Historiadores en España. Historia de la Historia y memoria de la profesión*, Saragossa, PUZ, 2013.

⁵¹⁶ RAPHAEL, Lutz: *La ciencia histórica en la era de los extremos. Teorías, métodos y tendencias desde 1900 hasta la actualidad*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2012.

⁵¹⁷ LÓPEZ SÁNCHEZ, José María: *Heterodoxos españoles. El Centro de Estudios Históricos, 1910-1936*, Madrid, Marcial Pons/CSIC, 2006; CASTRO, Demetrio: “El Centro de Estudios Históricos y Menéndez Pidal. Un concepto de historia de España”, en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi, Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la...*, pp. 390-406.

nacional espanyola⁵¹⁸, al mateix temps que la identificació entre Castella i Espanya es va fer més estreta, tot culminant una concepció que havia arrancat, si més no, amb l'institucionisme i que accentuava les definicions culturals de la nació.

Des de les files del PSOE no es va comptar amb historiadors professionals que aplicaren la metodologia *científica* que es pregonava. Tanmateix, com s'ha subratllat, els socialistes van apropiar-se el discurs liberal progressista i republicà elaborat per propagandistes i professionals de la història. En fer-ho, com tot seguit es pretén provar, incorporaren al seu relat històric la perspectiva nacionalista i el biaix castellanista que aquell contenia. Així, la creença romàntica i essencialista en una comunitat nacional espanyola, que al llarg dels segles hauria mantingut la seua existència pràcticament immutable, va estar ben present en la lectura històrica del socialisme. En aquella direcció apuntava la redacció de *El Socialista* quan sostenia que

*En la vida de las naciones se observan períodos de decaimiento colectivo (...); pero ésas son crisis pasajeras y pronto los pueblos no llamados a desaparecer —nos referimos, naturalmente, a los pueblos civilizados— reaccionan y vuelven a recobrar la normalidad de su existencia una vez pasado el período de crisis*⁵¹⁹.

Aquesta afirmació pretenia identificar el nou règim republicà amb un moment de superació de la crisi nacional espanyola. En conseqüència, en aquella interpretació hi és subjacent la idea que les nacions són ens vius que poden morir, que travessen per moments crítics davant dels quals només els millors recuperen la seua vitalitat. No resulta massa arriscada aquesta observació si hom para atenció a com Fernando de los Ríos, en un discurs ja citat en què proclamava que la II República retornava a la *gran* tradició espanyola del segle XVI, descrivia l'arribada republicana a Espanya. El ministre socialista asseverava que aquell havia estat un procés

Hijo de una ansia vital y profunda de nuestro pueblo, ansia de tal naturaleza y brío que difícilmente hay una raza en Europa que en este sentido pueda igualarnos. Ello se patentiza y lo manifiesta de una manera indubitable en América; es allí donde se ve el vigor étnico de este pueblo nuestro; es decir, la fuerza biológica de la raza.

Hijo de esa fuerza biológica de la raza ha sido el renacer actual de la fe en sus destinos históricos que hoy muestra el pueblo español; porque la República ha venido como el resultado de esa fe que España tenía en sí misma, en su capacidad para regir sus destinos, en su hambre de gloria cultural e histórica, en el mejor sentido que pueda darse a esta apetencia. Es decir, la República es el resultado de una interna creación del espíritu español, y ha menester cumplir esa interna misión, a saber, la de que España juegue su papel en la historia de la cultura. Para

---

⁵¹⁸ SAZ, Ismael: *España contra España...*, pp. 71-72.

⁵¹⁹ *El Socialista*, “¿Hay una crisis nacional?”, 27/X/1931.

esto necesitaba remozar su personalidad. De aquí que lo que la República está haciendo y ha de hacer tenga que responder a esta ineludible y seria aspiración del espíritu español.

*En este sentido podemos decir que no somos nosotros los que estamos haciendo la labor de la nueva España, sino que somos los instrumentos ocasionales de que se vale el espíritu español para realizar lo que estaba de una manera subyacente e inarticulada, pero vivo en el fondo de su alma y de su conciencia*⁵²⁰.

Tot analitzant amb deteniment, d'una banda, la vitalitat de la raça espanyola era per a De los Ríos un element innegable que no tenia parangó a Europa, cosa que es demostrava, significativament, a terres americanes. D'una altra banda, l'esperit espanyol era un element amb vida pròpia que impulsava la transformació que s'estava duent a terme l'any 1931 i que perseguia la glòria cultural i històrica espanyola. A tal punt arribava la creença en aquell *geist* espanyol en el malagueny que, fins i tot, considerava que el govern republicà únicament era un instrument d'aquell *esperit*, de *l'ànima* i la *consciència* espanyoles.

D'acord amb aquella noció essencialista, el projecte de reforma universitària presentat per De los Ríos l'any 1933 declarava en el pròleg que la Universitat havia de “*responder no sólo a elementos universales, sino al genio específico del país, la Universidad española y el universitario español deben, en intimidad con nuestra Historia, buscar los valores de eternidad que haya en el suelo y subsuelo de nuestro pasado y presente*”⁵²¹. Per tant, en allò *etern*, present en el més *profund* de nostra història, s'havia de fonamentar la transformació cultural espanyola.

De forma similar, Luis Araquistáin defensava que la República espanyola no havia de seguir el ritme de cap revolució prèvia. Espanya, durant mil·lennis, havia estat l'escenari de lluites entre Orient i Occident i, durant segles, s'escindí de l'evolució europea, de manera que estava controlada per una estructura feudal, teocràtica, autoritària i militar.

No obstant, “*por debajo de esos residuos históricos, España seguía siendo un pueblo primitivo y original, no decadente, sino dormido*”⁵²². Així doncs, la revolució republicana espanyola representava la reincorporació espanyola a Europa, cosa que Araquistáin defensava que es donés “*con un ritmo vital propio y me permito esperar*

---

⁵²⁰ *El Socialista*, “El camarada Fernando de los Ríos habla del momento político español”, 01/XII/1931.

⁵²¹ *El Socialista*, “La Universidad, como centro a que el estudiante acude y en que vive sin contacto profesional, es una visión ya superada que debe desaparecer”, 19/III/1933.

⁵²² *El Socialista*, “Carácter de la Revolución española”, 05/III/1932.

*que también con formas originales*⁵²³. Aquella esperança la fonamentava el càntabre en la particular psicologia espanyola perquè aquell era un poble més intuïtiu que racional i perquè, tot i afirmar que com a marxista creia que l'economia era clau en la història, Araquistáin confessava que la psicologia dels pobles jugava un paper important. Així doncs, era necessari que la República realitzés el seu camí “*con el ritmo y la modalidad que el pueblo español se dicte, sin intervenciones de extraños que desconocen nuestra psicología y nuestras posibilidades histórico-sociales*”⁵²⁴. Per consegüent, de nou es manifestava la creença en una forma de ser primigènia i distintiva pròpia dels espanyols que s'hauria conservat en el poble a través dels segles.

Aquests tipus de plantejaments, per un costat, no eren nous, sinó que, com va indicar Antonio Elorza, ja a meitat de la dècada del 1910 aquests intel·lectuals socialistes es mostraren fidels a “*la teoría del carácter español*” que, entre els sectors progressistes de la intel·lectualitat espanyola, Altamira hauria esbossat a principis del segle XX⁵²⁵. Això no obstant, per a Elorza aquelles tendències essencialistes eren resultat de l'evolució vacil·lant dels intel·lectuals que aleshores s'acostaren al PSOE; així, segons aquest autor, posteriorment van ser abandonades per a reaparèixer ja a l'exili postbèl·lic. Tanmateix, també Elorza observa, en un altre treball, com Iglesias justificava a principis de la dècada del 1920 que el socialisme espanyol no prengués l'opció revolucionària soviètica per, entre altres motius, la disparitat de *caràcters* entre el poble espanyol i el rus⁵²⁶. A més, resulta cert que amb l'exili Araquistáin esgrimí raonaments essencialistes. Per exemple, el socialista apuntava a l'existència del poble espanyol des dels temps prehistòrics de les coves d'Altamira; aquell poble estaria marcat per un caràcter bel·licós, provat amb la “*sublime locura patriótica*” de Numància i Sagunt; seria individualista i egoista, amb un recorregut històric marcat la lluita contra la dominació estrangera i singularitzat per la *Reconquesta Medieval*, la qual impediria el sorgiment del feudalisme europeu i la gestació normal de la burgesia⁵²⁷. No

---

⁵²³ *Ibidem.*

⁵²⁴ *Ibidem.*

⁵²⁵ ELORZA, Antonio: “Carácter nacional e ideologías: 1914-1936”, *Triunfo* 532 extra (1972), pp. 48-58, la cita de p. 52.

⁵²⁶ ELORZA, Antonio i RALLE, Michel: *La formación del...*, p. 339.

⁵²⁷ ARAQUISTÁIN, Luis: *El pensamiento español contemporáneo*, Buenos Aires, Losada, 1968 (2a edició); la cita a p. 130.

obstant, tots aquests arguments, com s'ha vist, també els havia assenyalat durant la dècada del 1930.

Per un altre costat, en el fons, aquells raonaments no distaven massa del que tant Mariano Esteban de Vega com Juan-Sisinio Pérez definiren com a nacionalisme organicista per al cas de Modesto Lafuente⁵²⁸. Segons ambdós historiadors, Lafuente concebé la nació espanyola com un ens viu dotat d'un geni particular, un *volkgeist*, que es definia pel valor, la religiositat, l'estima a la independència i la llibertat i per l'individualisme. Aquella caracterització de l'ésser espanyol, com l'esquema interpretatiu de Lafuente, va ser reeixida i continuada sense problemes fins ben entrat el segle XX⁵²⁹. Únicament la qüestió de la religiositat, i el seu lligam amb el catolicisme, generaria problemes entre les versions republicanes i laïcistes de la història espanyola, segons s'ha vist ja.

Els socialistes, en aquest sentit, reproduïren bona part de les convencions establertes a l'hora de definir *l'espanyol*. Així, d'una banda, com s'ha pogut comprovar, el conjunt del socialisme identificà l'esperit espanyol amb la llibertat i com a mostra s'argumentava, en paraules de José López López, que “*no hay pueblo en el mundo que haya derramado más sangre pos su liberación que el español*”⁵³⁰. Per a Fabra Ribas, així mateix, Espanya tindria una ubicació immillorable per a desplegar un paper de primera magnitud en el món i els espanyols,

Después de haber padecido con una intensidad máxima la enfermedad imperialista y la enfermedad colonial, hemos logrado conservar una raza sobria y fundamentalmente sana (...).

*El espíritu liberal y democrático es el propio de los españoles. La monarquía extranjera subyugó este espíritu sin llegar a destruirlo ni a adulterarlo. Una vez liberado de esa camisa de fuerza que representaba la monarquía absoluta, nuestro país recobra por entero su personalidad*⁵³¹.

Per tant, no hi havia dubtes que Espanya tenia un esperit propi i definidor i que en ell la llibertat jugava un rol central. Els espanyols haurien combatut durament al llarg

---

⁵²⁸ ESTEBAN DE VEGA, Mariano: “Castilla en los historiadores generales de la época isabelina”, en Carlos Forcadell i María Cruz Romeo (eds.), *Provincia y nación. Los territorios del liberalismo*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2006, pp. 273-296. PÉREZ GARZÓN, Juan-Sisinio: “Modesto Lafuente, artífice...”, p. LXXXIV.

⁵²⁹ L'assumpció del mite del caràcter nacional per part de la investigació històrica, però també literària i sociològica a CARO BAROJA, Julio: *El mito del carácter nacional*, Madrid, Caro Raggio, 2004.

⁵³⁰ *Claridad. Diario de la Noche*, “Sin descuidar lo material, atiéndase a lo espiritual”, 23/IV/1936.

⁵³¹ *El Socialista*, “La vida viajera del camarada Fabra Ribas y su opinión sobre los problemas de la República”, 28/IX/1931.

dels segles front a les imposicions estrangeres del monarquisme i l'absolutisme, sense que *l'essència* de la *raça* hagués experimentat cap transformació.

D'una altra banda, un altre tret dels espanyols generalment acceptat des de les files socialistes era la dimensió estètica i artística. D'acord amb aquella caracterització, per als espanyols “*lo económico (...) [era] mero sustentáculo de la cultura, pero no la finalidad de la cultura en sí*”⁵³². Aquest aspecte freqüentment va ser contraposat al cas dels Estats Units, suposadament definit per una condició materialista, i es lligava especialment al discurs hispanoamericanista, motiu pel qual es desenvolupa al capítol cinquè.

Finalment, més polèmica generà la suposada apatia i, sobretot, l'individualisme com a elements inseparables de l'ésser espanyol. Pel que fa al primer element, l'apatia política dels espanyols s'havia convertit en un axioma gràcies, fonamentalment, a les anàlisis de Joaquín Costa, qui clamà resignat per despertar la nació. En aquest sentit, el socialista Juan Jesús González manifestava que els espanyols no tenien caràcter per a governar-se per un excés d'individualisme i una manca d'educació cívica; des del seu punt de vista, l'espanyol “*rehuye toda educación científica y evade todo estudio de los problemas fundamentales de su vida. Es hombre a quien hay que dárselo todo hecho y a título de favor (...). Es hombre gregario*”⁵³³. En canvi, *El Socialista*, tot esquivant parcialment el debat essencialista, remarcava que la desgana política dels espanyols no tenia res a veure amb l'individualisme ni amb l'analfabetisme, sinó amb la falta de moralitat, claredat i sensibilitat dels polítics de temps monàrquics i dels del segon bienni republicà⁵³⁴.

Respecte al segon element, el mite de l'individualisme espanyol comptava amb una llarga tradició entre els cercles intel·lectuals i polítics espanyols i a ell se solia unir la idea de la indisciplina i la condició ingovernable de la nació espanyola. Els socialistes, en aquest cas, dissentiren entre ells sobre la validesa o no d'aquella imatge. Així, De los Ríos, en un acte d'obertura del curs universitari, al·ludí a la condició individualista espanyola quan afirmà que “*España no es un pueblo de disciplina como Alemania, ni de sociabilidad como Inglaterra; es un pueblo de biografías ingentes y*

---

⁵³² *El Socialista*, “El camarada Fernando de los Ríos habla del momento político español”, 01/XII/1931.

⁵³³ *El Socialista*, “Galicia y el Socialismo”, 15/VII/1931.

⁵³⁴ *El Socialista*, “La desgana política de los españoles”, 21/III/1934.

*señeras*⁵³⁵. Aquelles assercions, que apunten a l'assumpció d'unes característiques determinades en funció de la nacionalitat, es veien en certa manera matisades quan, mesos després, el ministre socialista declarava que el poble espanyol que hauria vessat una gran quantitat de sang per la seua llibertat era, al mateix temps, “*propenso a acatar una disciplina dentro de la cual reconozca valores que merezcan obediencia*”⁵³⁶. De manera que De los Ríos combinava en la seua concepció de l'espanyol l'individualisme amb la disciplina.

Altres socialistes, tanmateix, es mostraren menys optimistes. El mestre socialista Dionisio Correas asseverà que Espanya era una *raça* individualista. Segons ell,

*Hay en nuestra raza dos influjos de individualismo rayano en la anarquía, que provienen sin duda de nuestro origen ibérico y de nuestra fusión con los árabes. Esta ingrata levadura constituye un lastre para las empresas de orden colectivo, si bien, en otros aspectos, puede considerarse como hontanar fecundo de grandes caracteres*⁵³⁷.

Correas, d'aquella manera, imputava al component ibèric i àrab l'existència d'un individualisme que complicava l'organització societària i solidària dels treballadors, però davant del qual UGT tenia un èxit progressiu a través de l'educació dels obrers.

Igualment negativa era la percepció de M. Pérez Sevilla qui, després de subratllar que l'individualisme liberal capitalista havia degenerat en la catàstrofe econòmica i social del període d'entreguerres, assegurava que el col·lectivisme socialista no pretenia ofegar l'individu, sinó condicionar els drets individuals per tal que foren efectius. El problema, observava Pérez Sevilla, era que aquella doctrina “*aparece realmente en pugna con el sentido tradicional de la historia de España; el tipicismo regional (más bien comarcal) es incontestablemente individualista, de un individualismo místico y feroz*”⁵³⁸. De manera que la idiosincràsia espanyola complicaria l'establiment del col·lectivisme socialista a causa del “*instinto brutalmente individualista de la España del Cid*”⁵³⁹.

Encara més, ni que fóra a través de simples al·lusions sense massa argumentació, *El Socialista*, enmig la lluita pel control del Partit Socialista entre

---

⁵³⁵ *El Socialista*, “La apertura de curso”, 03/X/1931.

⁵³⁶ *El Socialista*, “El camarada Fernando de los Ríos habla del momento político español”, 01/XII/1931.

⁵³⁷ *Trabajadores de la Enseñanza. Órgano quincenal de la Federación Nacional de Trabajadores de la Enseñanza*, “Nuestra Unión General de Trabajadores”, 15/III/1932.

⁵³⁸ *El Socialista*, “La crisis del individualismo”, 26/VII/1931.

⁵³⁹ *Ibidem*.

caballeristes i prietistes, va relacionar els successos d'Écija amb el *celtiberisme*, el subjectivisme ferotge i el sentimentalisme que habitarien el *caràcter* i *l'ànima* espanyols⁵⁴⁰. A fi de comptes, segons les seues paraules, el PSOE “*es Socialista y marxista —pero español—, [i] no escapa a esa característica española*”⁵⁴¹.

Finalment, els socialistes, en el context de les demandes estatutàries regionals descrit en el capítol precedent, *gustosament* recolliren l'opinió contrària a aquelles de Ramón Menéndez Pidal i afirmaven que els moviments autonomistes eren una prova de “*los más tristes estigmas de la idiosincrasia española: la inexistencia de una fuerza cohesiva hispánica capaz de influir en las grandes corrientes universales*”⁵⁴². Així, l'individualisme espanyol no sols podia perjudicar una evolució en sentit socialista, sinó que la falta de cohesió interna limitava la possible influència internacional espanyola. Si Menéndez Pidal parlava en el seu article d'una *malaltia històrica mil·lenària* ja present en els ibers, els socialistes es referiren a *l'estigma de la idiosincràsia espanyola*, tot raonant des de la premissa de l'existència d'una espanyolitat immutable, i coincidien en concebre l'aplicació del federalisme com una ruptura de la secular unitat d'Espanya⁵⁴³.

En canvi, altres socialistes s'oposaren a aquelles caracteritzacions dels espanyols, però, no sortiren de l'essencialisme latent en dites construccions. Així, Araquistáin relacionava les agitacions anarcosindicalistes dels primers mesos de la II República amb la manca de cultura, el malestar econòmic, el ressentiment vers el sindicalisme socialista, el regionalisme i l'actuació d'alguns governadors civils que pretendrien beneficiar-se d'aquells moviments. A més, entre tots aquells arguments no va faltar l'al·lusió a “*elementos raciales, temperamentos de tribu o cabila rifeña, restos tal vez de las hordas primitivas que hace siglos vinieron a España por el Sur*”⁵⁴⁴. No obstant, el càntabre opinava que la tesi de l'individualisme espanyol era falsa a causa que el règim estatista que hauria perdurat durant segles a Espanya no hagués existit sense l'anuència espiritual del poble. Per a Araquistáin, els espanyols desitjaven un estat

---

⁵⁴⁰ *El Socialista*, “Descomposición, indisciplina y tristeza” i “Escuela de sofismas y retórica revolucionaria”, 03/VI/1936.

⁵⁴¹ *El Socialista*, “Escuela de sofismas y retórica revolucionaria”, 03/VI/1936.

⁵⁴² *El Socialista*, “La actual epidemia regionalista”, 28/VII/1931.

⁵⁴³ L'article de Pidal a *El Sol*, “Federarnos es algo parecido a divorciarnos”, 26/VII/1931. Una acurada anàlisi de l'article de Pidal a GARCÍA ISASTI, Prudencio: *La España metafísica*, Bilbao, Euskaltzaindia, 2004, pp. 458-465.

⁵⁴⁴ *El Socialista*, “¿Por qué hay tantas huelgas?”, 22/VII/1931.

fort, cosa que no havia d'excloure ni la justícia ni la llibertat. En conseqüència, l'articulista assegurava que, d'acord amb la història d'Espanya, el socialisme estava “llamado a construir el Estado más acorde con la tradición y la idiosincrasia políticas de los españoles. Ningún pueblo es racialmente tan socialista como España”⁵⁴⁵.

Un parer molt similar va esgrimir Antonio Ramos Oliveira el febrer del 1934. Ramos Oliveira començava per afirmar que Espanya era una *abstracció* atès que en aquell moment el proletariat no es podia alimentar dignament, no podia disposar d'una important fracció de la seua riquesa per contractes lleonins i estava sotmesa al poder *estrany* de Roma. La conclusió de l'autor socialista era que

*Somos un país vencido (...). Vencido por la España negra, por ese microbio que nos roe las entrañas desde hace cuatro centurias. Vencido por un grupo de oligarquías que desde el siglo XVI viene saqueando el país. El enemigo lo tenemos dentro todavía (...). Los paisajes lunares de la geografía y de la conciencia españolas son la obra del feudalismo y la Iglesia amancebados. La ruina de España, auténtica, innegable, no la han producido ejércitos extranjeros, sino las castas indomables que han preferido ver a esta nación ensangrentada, disminuída, deshecha, antes que verla libre, fuera de su oprobiosa tutela. A zurriagazos se impuso a España una religión. A zurriagazos se ha obligado al español a la dieta permanente. A zurriagazos se nos quiere imponer otra vez a todos un credo político que, como siempre en nuestra historia, es extranjerizante y creación del mimetismo reaccionario*⁵⁴⁶.

Aquesta llarga cita mostra com Ramos Oliveira, malgrat insistir que la decadència espanyola no seria provocada per agents aliens a la comunitat nacional, situava el punt clau d'aquell declivi en el segle XVI, moment a partir del qual, això sí, feudalisme i Església s'unirien per tal que les capes dominants imposaren el seu domini i una política *estrangera*⁵⁴⁷. Per tant, no s'abandonava la visió d'una Espanya *autèntica* sotmesa a principis no espanyols com a causa fonamental de l'esfondrament nacional.

Front a aquella situació l'autor albirava com a única solució la revolució socialista, la qual necessàriament comportaria privacions. Tanmateix, això no havia de ser un impediment perquè, com preguntava retòricament Ramos Oliveira, “¿no las resistirá un pueblo de genio racial, de intuición formidable (...)?”⁵⁴⁸. Aquell *geni racial* espanyol no seria cap impediment per a la implantació del socialisme, per bé que hi hagués qui pretengués que, “*psicológicamente, nuestro pueblo ofrece una enorme*

---

⁵⁴⁵ *Ibidem*.

⁵⁴⁶ *El Socialista*, “El proletariado, superior a las clases dirigentes”, 07/II/1934.

⁵⁴⁷ Un cop a l'exili, Ramos Oliveira, com a historiador socialista, va ser un dels autors qui contribuí a perpetuar la imatge d'una trajectòria històrica espanyola anòmala marcada per la falta d'una autèntica transformació liberal i capitalista en època contemporània.

⁵⁴⁸ *El Socialista*, “El proletariado, superior a las clases dirigentes”, 07/II/1934.

*dificultad con su decantado individualismo. [Que] El español es ferozmente individualista, y por individualista, indisciplinado e ingobernable*⁵⁴⁹. Ramos Oliveira considerava una falsedat històrica aquella perspectiva perquè “*a España la ha gobernado —y la gobierna— cualquiera, contra el criterio de los que, confundiendo la ofensiva de las oligarquías con la serenidad del pueblo, la diputan ingobernable*”⁵⁵⁰. No podia reputar-se d’indisciplinada i individualista una població obrera organitzada majoritàriament de forma col·lectiva a través d’UGT, ni un poble que va guardar el Palau Reial i els convents l’any 1931. Així doncs, concloïa l’articulista que no era possible diferenciar alemanys, francesos o italians dels espanyols per un suposat individualisme que no seria tal.

En resum, encara que Oliveira acabés per observar que el relatiu despoblament d’Espanya era un element que facilitava la imatge d’aïllament i individualisme, el seu punt de vista continuava donant per bona l’existència d’una autèntica Espanya i d’un *geni racial* espanyol, contra els quals haurien maniobrat històricament les oligarquies, el feudalisme i l’Església. De manera que, tant en el seu cas com en el d’Araquistáin, restava intacta la creença en un *esperit* espanyol, en unes característiques *racials* distintives que apuntaven, això sí, no a l’individualisme, sinó al col·lectivisme socialista. Per tant, convé subratllar que el relat socialista prosseguia les construccions pròpies d’un nacionalisme organicista o essencialista. Així mateix, en molts dels casos citats, les característiques, individualistes o no, dels espanyols es relacionaven, d’una banda, amb un suposat substrat ibèric, hipòtesi assentada amb Modesto Lafuente; d’una altra banda, amb la influència del pas àrab per la península Ibèrica, qüestió que recollien des de diferents autors de la historiografia liberal fins a estudiosos com Ángel Ganivet al seu *Idearium español*⁵⁵¹.

En segon lloc, un altre dels essencialismes que el relat històric del PSOE compartia amb la historiografia espanyola dominant des del segle XIX va ser el castellanisme. En aquest sentit, s’ha insistit en el capítol precedent en la centralitat conferida pel socialisme a la llengua castellana en la definició de la nació espanyola. Així, segons s’ha pogut observar, des de les files socialistes es concebé el castellà com a

---

⁵⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁵⁰ *Ibidem*.

⁵⁵¹ FOX, Inman: *La invención de...*, pp. 127-128.

la llengua bàsica de la unitat nacional espanyola i al *geni* castellà com a nucli forjador d'Espanya.

El castellanocentrisme podia tenir les seues arrels en la historiografia liberal del segle XIX. En el cas del gran referent historiogràfic d'aquell temps, Modesto Lafuente, Mariano Esteban de Vega ha defensat que seu relat estava lluny de plantejar una identificació essencialista entre Castella i Espanya; al contrari, Lafuente fonamentaria en una pluralitat d'òrigens i trajectòries històriques l'existència de la nació espanyola⁵⁵². Opinió que Álvarez Junco sosté per al conjunt de la primera historiografia liberal⁵⁵³. Al contrari, Roberto López-Vela jutjà que Lafuente concedí un gran protagonisme a Castella en el seu relat, com s'apreciaria en la seua consideració de monarquia mare del renaixement nacional espanyol en època Moderna⁵⁵⁴.

Tanmateix, la conversió de Castella en referent nuclear de la definició nacional espanyola es va deure, indubtablement, als moviments krausista i regeneracionista. Ambdós corrents de pensament comportaren, en certa manera, la presa de vol d'anàlisis històriques ahistòriques. L'obsessió del regeneracionisme va ser trobar en la història, en el passat, les essències espanyoles per tal de detectar els mals de la nació i realitzar una proposta de redreçament nacional. En conseqüència, aquells intel·lectuals no estigueren interessats en realitzar anàlisis factuais o resseguir l'evolució històrica, sinó en percebre allò immutable de *l'ésser* espanyol⁵⁵⁵. En aquella cerca, els pensadors regeneracionistes identificaren indistriablement Espanya amb Castella, sobretot amb la Castella Medieval, la seua història, llengua, art, literatura, paisatge i paisanatge, tot continuant

---

⁵⁵² ESTEBAN DE VEGA, Mariano: "Castilla y España en la Historia general de Modesto Lafuente", en Antonio Morales Moya i Mariano Esteban de Vega (eds.), *¿Alma de España? Castilla en las representaciones del pasado español*, Madrid, Marcial Pons, 2005, pp. 87-140; del mateix autor, "Castilla en los...", pp. 276-279.

⁵⁵³ ÁLVAREZ JUNCO, José: *Mater Dolorosa...*, pp. 224-225; ÁLVAREZ JUNCO, José i DE LA FUENTE MONGE, Gregorio: "Orígenes mitológicos de España", en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi i Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la...*, pp. 1-46. La interpretació d'Álvarez Junco és seguida per altres investigadors com MORALES MOYA, Antonio: "La interpretación castellanista de la historia de España", en Antonio Morales Moya i Mariano Esteban de Vega (eds.), *¿Alma de España?...*, pp. 21-55.

⁵⁵⁴ LÓPEZ-VELA, Roberto: "De Numancia a...", p. 228.

⁵⁵⁵ VARELA, Javier: "Crisis de la conciencia nacional en torno al 98", en Antonio Morales, Juan Pablo Fusi, Andrés de Blas (dirs.), *Historia de la...*, pp. 543-562. ÁLVAREZ JUNCO, José: "El 98. Regeneracionismo y krausismo", en José Álvarez Junco (coord.), *Las historias de...*, pp. 329-352.

l'elevació de Castella a arquetipus nacional realitzada prèviament pel krausisme i la ILE⁵⁵⁶.

Aquella visió essencialista i castellanocèntrica es va integrar completament en la historiografia dominant, com ho mostrarien els influents casos de Rafael Altamira i Ramón Menéndez Pidal, de manera que durant el període d'entreguerres predominaren aquell tipus de plantejaments⁵⁵⁷. En ambdós casos es tractava d'investigadors que esdevingueren referents centrals en el món acadèmic i que aplicaren al seu treball una metodologia positivista amb l'objectiu de dur a terme anàlisis científiques i objectives, d'acord amb les tendències de professionalització de la història i la filologia. Tanmateix, tant Altamira com Pidal infonien als seus estudis una finalitat patriòtica, de regeneració de la nació. En el cas del primer, Altamira no sols va voler demostrar les aportacions d'Espanya a la civilització i, així, rebatre les visions pessimistes del passat —i del present— espanyol, al mateix temps que difondre l'estima i la fe en la pàtria entre els connacionals⁵⁵⁸; sinó que aquell patriotisme el menà a una limitació de l'objectivitat que cercava en els seus treballs⁵⁵⁹. En efecte, el positivisme de l'alacantí va ser una metodologia aplicada a l'estudi de *l'esperit* espanyol, ens d'existència mil·lenària més enllà de la seua plasmació política que es convertia en un axioma previ i irrenunciable⁵⁶⁰. A més, en la seua concepció d'Espanya, en consonància amb aquell plantejament axiomàtic, es barrejaren concepcions cíviques i culturals de nació i Castella tenia un rol nuclear tant des del punt de vista històric com lingüístic⁵⁶¹.

Quant a Menéndez Pidal, les seues investigacions sobre l'èpica medieval castellana, el romancer o el teatre, en les quals es mesclava la vessant filològica amb la

---

⁵⁵⁶ VARELA, Javier: *La novela de...*, pp. 77 i següents.

⁵⁵⁷ PASAMAR, Gonzalo: "Las «Historias de España» a lo largo del siglo XX: las transformaciones de un género clásico", en Ricardo García Cárcel (coord.), *La construcción de...*, pp. 299-381.

⁵⁵⁸ PALACIO LIS, Irene: "El valor formativo de la historia en el ideario de Rafael Altamira y Crevea", *Saitabi* 35 (1985), pp. 169-187; de la mateixa autora: *Rafael Altamira: un modelo de regeneracionismo educativo*, Alicante, Caja de Ahorros Provincial, 1986.

⁵⁵⁹ ASIN VERGARA, Rafael: "La obra histórica de Rafael Altamira", en Armando Alberola (ed.), *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto Juan Gil Albert, 1987, pp. 369-431.

⁵⁶⁰ RIVERO RODRÍGUEZ, Alfredo: "El problema de la identidad nacional en la obra de Rafael Altamira", *Pasado y Memoria* 3 (2004), pp. 155-194. Una visió completament contrària a PELLISTRANDI, Benoît: "Escribir la historia de la nación española: proyectos y herencia de la historiografía de Modesto Lafuente y Rafael Altamira", *Investigaciones Históricas. Época moderna y contemporánea* 17 (1997), pp. 137-160.

⁵⁶¹ DE LA CALLE VELASCO, Mª Dolores: "Rafael Altamira y su idea de España", en Pilar Altamira (coord.), *La huella de Rafael Altamira*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2013, pp. 10-24.

històrica, resseguien les manifestacions d'una *ànima espanyola* que l'autor identificava amb determinades formes i tradicions culturals i amb figures històriques com el Cid⁵⁶². És a dir, quan Pidal s'interessava per un cantar de gesta o un romanç, no ho feia tant pel seu interès filològic, com perquè a través d'ells creia que es mostrava una original personalitat nacional que es mantenia quasi immutable al llarg dels segles. El positivisme, el rigor analític a través de la crítica documental, es veia complementat —i afeblit— per inferències i hipòtesis deutores d'un paradigma metafísic que assumia l'existència d'un *esperit* nacional espanyol, situat fóra de discussió i quasi de la història, i que presidia els treballs de Pidal. Finalment, per un costat, cal destacar que, com en el cas d'Altamira, el pes de Castella en la visió nacional de l'autor era central. Per un altre costat, Pidal va ser una figura conservadora, però, a diferència de Menéndez Pelayo, no va fer descansar en la catolicitat l'essència nacional espanyola, sinó en la cultura castellana; de fet, la qüestió religiosa va ser desatesa en els seus estudis i participació en debats públics —al contrari que la lingüística. Aquest fet, junt a la seua aureola científica —no debades va ser acadèmic i director del CEH—, li pogué conferir respectabilitat als seus postulats entre amples sectors socials i polítics, com s'ha pogut veure quan els socialistes el recomanaven a la premsa de la dreta per davant de Menéndez Pelayo.

Si això succeïa en matèria de producció historiogràfica i en l'ambient intel·lectual espanyol en general, a més, el regeneracionisme es convertí en un element transversal a les cultures polítiques espanyoles, des de les conservadores a les obreristes⁵⁶³. Per consegüent, en aquest sentit ha de ser que interpretada l'asseveració de Manuel Albar sobre que Castella havia estat sempre la medul·la d'Espanya⁵⁶⁴ o que Fernando de los Ríos afirmés, a les Corts Constituents, que el geni castellà havia informat al llarg de la història la forma de l'estat espanyol⁵⁶⁵.

Així, si des de Sòria Antonio Machado entenia que sentir a Castella era "*la manera más directa y mejor de sentir a España*"⁵⁶⁶, De los Ríos pretenia trobar el valor

---

⁵⁶² Les reflexions sobre Ramón Menéndez Pidal s'extrauen de GARCÍA ISASTI, Prudencio: *La España metafísica...*

⁵⁶³ GARCÍA CARRIÓN, Marta: "Cultura nacional y...", p. 176.

⁵⁶⁴ *El Socialista*, "Habla el secretario del partido socialista", 26/VII/1931.

⁵⁶⁵ *El Socialista*, "El camarada De los Ríos, en un maravilloso discurso, explica la actitud de la minoría socialista", 04/IX/1931.

⁵⁶⁶ Citat a FOX, Inman: *La invención de...*, p. 152.

històric d'Espanya en les pedres de Segòvia, en les pedres de Castella, sense la qual “*no hay posibilidad de explicar ni el ayer ni el hoy ni tener la garantía de lo perdurable de España en un mañana próximo*”⁵⁶⁷. Fins a tal punt arribava la visió castellanocèntrica en De los Ríos que, en el marc del XIII Congrés del PSOE, li referia al representant italià Modigliani com la revolució republicana espanyola duia l’empremta castellana per la seua suposada combinació entre ideals i realitat, de manera que

*España (...) tiene la suerte de tener una Castilla, la enorme suerte de tener una Castilla; una Castilla que nos ha educado a la periferia de todas partes, siendo Castilla quien nos ha hecho socialistas a todos, y siendo a su vez Madrid quien ha hecho socialista a España*⁵⁶⁸.

Resulta evident que la filiació krausista i institucionista del malagueny estava al darrere d’aquell tipus de plantejaments. No obstant, no representava per això De los Ríos una *rara avis* en el conjunt del discurs socialista. Ben pocs a les files del PSOE dubtarien que Castella havia representat la “*conciencia formativa de la nacionalidad española*”⁵⁶⁹.

Probablement per això un habitual comentarista literari de *El Socialista* recomanava, com a “*la mejor obra contemporánea escrita en nuestro idioma*”, el treball d’Ángel Cruz Rueda *Las gestas heroicas castellanas contadas a los niños*⁵⁷⁰. El llibre en qüestió començava el seu relat en temps d’ibers i celtes, quan s’iniciarien els heroics temps de lluita per la independència nacional espanyola que, com en el cas de Numància, servirien “*para cubrirnos de gloria (...) para enseñar a los enemigos que los españoles no se rinden*”⁵⁷¹. A partir d’aquell moment es traçava una línia de continuïtat entre aquells primers espanyols i la monarquia visigòtica, en el context de la qual es desenvolupava la primera de les narracions de l’obra protagonitzada pel rei Rodrigo. La resta de relats prenen com a eixos les històries de Bernardo del Carpio, els infants de Lara, el comte Fernán González i El Cid.

El conjunt de la narració posava l’èmfasi en la lluita dels espanyols per la seua independència front a cartaginesos, romans i àrabs i assumia la continuïtat entre ibers,

---

⁵⁶⁷ *El Socialista*, “El camarada Fernando de los Ríos inaugura el curso de conferencias con un elocuente discurso”, 20/XI/1932.

⁵⁶⁸ *El Socialista*, “El camarada De los Ríos contesta a Modigliani en un magnífico discurso”, 13/X/1932.

⁵⁶⁹ *El Socialista*, “Ante la «última experiencia»”, 07/IV/1936.

⁵⁷⁰ *El Socialista*, “Las gestas heroicas castellanas contadas a los niños”, 12/I/1932.

⁵⁷¹ CRUZ RUEDA, Ángel: *Las gestas heroicas castellanas contadas a los niños*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1931, p. 17.

visigots i els regnes cristians d'època Medieval, amb la consideració de Pelayo com a figura clau en aquella continuïtat. Així mateix, els deutes vers els plantejaments de Menéndez Pidal són clars a causa de la perspectiva adoptada per l'autor de recórrer la història a través del romancer i els cants gesta de la tradició castellana—no debades Menéndez Pidal formava part del tribunal que li atorgà el Premi Nacional de Literatura l'any 1929. Finalment, Cruz Rueda, qui acabà còmodament instal·lat en el règim franquista, pretenia que aquells herois castellans foren recordats per tots els espanyols i considerava la seua obra “*honrada, casta y española*”⁵⁷². De manera que es feia manifesta la seua identificació entre la mitologia castellana i la nacional espanyola.

En aquest sentit, per si la perspectiva de Cruz Rueda no fóra suficientment clara, Heads, el comentarista per a *El Socialista*, explicitava que aquell treball permetria a “*chicos y grandes (...) percatarse de los fundamentos de nuestra nacionalidad, sacados de entre las brumas de gestas y romances*”⁵⁷³. Per tant, Heads assumia com a bo el paradigma de Pidal sobre la fiabilitat de l'èpica medieval castellana com a font històrica per a estudiar les bases de la nació espanyola. Així mateix, com que el debat polític de principis del 1932 venia marcat pels debats sobre la descentralització republicana, Heads estimava que

*La obra no puede ser más oportuna en estos momentos de exacerbados nacionalismos. La integridad de la patria, forjada con sangre de héroes, repele todo intento separatista. El rey Rodrigo, Bernardo del Carpio, los siete infantes de Lara, el conde Fernán González y el Cid, que desfilan como sombras por las páginas del libro, aunque las llaves de sus sepulcros deban ser reforzadas, no podrán jamás echarse en el olvido por los delineadores de la nueva España*⁵⁷⁴.

D'aquesta manera, el portaveu socialista recomanava aquell llibre amb la voluntat de combatre els *nacionalismes exacerbats*, tot identificant els mites medievals castellans com a forjadors d'una Espanya unitària i referents vàlids per a guiar la construcció de la II República.

Per tant, la cultura política socialista es va integrar perfectament en l'ambient descrit. L'essencialisme castellanista, que sobrevolà el discurs dominant del nacionalisme espanyol, es filtrà en el discurs històric socialista i en la seua definició de *l'ésser espanyol*. La naturalitat amb què els socialistes es referiren als paratges

---

⁵⁷² *Idem*, p. 242.

⁵⁷³ *El Socialista*, “Las gestas heroicas castellanas contadas a los niños”, 12/I/1932.

⁵⁷⁴ *Ibidem*.

castellans com a *nervi*, *nucli*, i *mare* d'Espanya, així com la freqüència amb què al·ludiren als comuners castellans com a punt clau de l'evolució històrica nacional, apunten en aquella direcció⁵⁷⁵. Això no impedia el recurs a altres esdeveniments com les Germanies valencianes o a les tradicions forals d'Aragó, elements que el liberalisme vuitcentista ja havia posat en sintonia amb el nacionalisme espanyol, i que en el primer cas els socialistes interpretaven en clau social per a exemplificar una tradició de lluita social, fins i tot pròxima a la lluita de classes⁵⁷⁶.

Finalment, la qüestió lingüística, per bé que no es tracte d'un fet purament històric, reforça la imatge de l'essencialisme castellanista socialista. Si Rafael Altamira va observar que la llengua castellana havia creat "*nuestra personalidad en el mundo y (...) constituye nuestra bandera ideal frente a otros idiomas*"⁵⁷⁷; des de les files socialistes el castellà era la llengua nacional dels espanyols, la que havia infós originalitat i grandesa a la nació i un dels ciments de la unitat nacional. Aquest essencialisme lingüístic castellanista a l'hora de concebre la nació espanyola, per un costat, es va fer ben present en la inserció del PSOE en el discurs americanista, com s'estudia al capítol quart; i, per un altre costat, resulta fins a cert punt indestruïble del relat històric socialista. Fins i tot les coincidències del calendari permetien els socialistes unir ambdues qüestions quan recordaven com el dia 23 d'abril era "*un día español, de grandes efemérides para nuestro carácter nacional y para nuestra historia. Es la fecha en que murió Cervantes y en que se perdió la batalla de Villalar*"⁵⁷⁸.

En conseqüència, des d'aquestes pàgines es coincideix amb l'afirmació de Francisco de Luis Martín, qui ha apuntat, que el discurs historiogràfic socialista del primer terç del segle XX "*remite a una concepción esencialista de España y de su historia*"⁵⁷⁹. Com bé apunta aquest autor, la interpretació de la història d'Espanya del socialisme no va aportar a penes arguments nous, sinó que compartia el model historiogràfic del liberalisme progressista i republicà. Però, a més, cal destacar l'assumpció de les premisses del regeneracionisme, palesa en la concepció d'una

---

⁵⁷⁵ Per exemple, *El Socialista*, "No puede ser separatista", 26/IX/1931; "Vida Municipal", 13/III/1932; "Teatro por los pueblos", 07/VI/1933.

⁵⁷⁶ *El Socialista*, "Lucha de clases", 29/VII/1933.

⁵⁷⁷ Citat a ÁLVAREZ JUNCO, José: "El 98. Regeneracionismo...", p. 341.

⁵⁷⁸ *El Socialista*, "Un gran proletario", 11/IV/1933.

⁵⁷⁹ DE LUIS MARTÍN, Francisco: "España en el...", p. 27.

Espanya endarrerida, apartada de l'evolució històrica europea i necessitada d'un revifament nacional a través de la recuperació de les seues *auténtiques essències*.

En darrer lloc, en concordança amb el plantejament de la historiografia liberal i republicana espanyola, el protagonisme del relat històric socialista va ser atribuït al poble espanyol. Aquest fet, a més, es relaciona amb el protagonisme que el referent popular venia adquirint en el vocabulari socialista des de, com a mínim, principis del segle XX. A partir de l'estrenyiment de contactes amb el republicanisme, la dicotomia classe obrera front a burgesia perdé pes relatiu en comparació amb l'explicació del conflicte sociopolític espanyol sobre la base de l'enfrontament entre les forces progressistes i les reaccionàries⁵⁸⁰. Des d'aquell moment, la retòrica populista minvà el pes del llenguatge classista i es va incorporar fortament als esquemes interpretatius socialistes. Aquella transformació no seria cap tipus d'afegit estrany per al socialisme, sinó que aquest compartia alguns referents interpretatius i espais de mobilització i socialització amb la resta de moviments d'esquerres espanyols⁵⁸¹. De fet, les herències discursives i conceptuals socialistes vers el republicanisme han estat assenyalades ja per diferents autors⁵⁸². Tot això passava, a més, al mateix temps que la premsa socialista incorporava creixentment la iconografia nacional espanyola⁵⁸³.

A l'alçada de la II República, la centralitat del subjecte popular, associat a una comunitat sobirana tradicionalment exclosa del poder de decisió, formava part del bagatge del conjunt de cultures polítiques antimonàrquiques —evidentment, també de la socialista— i a ell s'atribuïa el protagonisme polític⁵⁸⁴. En aquest sentit, Álvarez Junco ha posat de manifest l'adopció de les construccions populistes entre l'esquerra obrera al llarg del primer terç del segle XX, encara que l'autor apunta que aquesta evità les concommitàncies nacionalistes que aquells plantejaments tenien entre la resta de cultures

---

⁵⁸⁰ JULIÀ, Santos: "Un dualismo problemático...".

⁵⁸¹ FOCARDELL, Carlos: "Constitución y práctica...", p. 298.

⁵⁸² PÉREZ LEDESMA, Manuel: "La formación de la clase obrera: una creación cultural", en Rafael Cruz i Manuel Pérez Ledesma (eds.), *Cultura y movilización...*, pp. 201-233; GABRIEL, Pere: "Republicanism popular, socialism, anarchism and working class political culture in Spain (1860-1914)", en Javier Paniagua, José Antonio Piqueras i Vicente Sanz (eds.), *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, Valencia, Fundación Instituto Historia Social, 1999, pp. 211-222.

⁵⁸³ FERNÁNDEZ, María Antonia: "La imagen de...".

⁵⁸⁴ CRUZ, Rafael: *Una revolución elegante...*

polítics⁵⁸⁵. Aquesta darrera asserció resulta discutible a causa que el poble que el socialisme convertí, en bona mesura, en referent mobilitzador durant el període republicà restava inclòs dins els relats del passat nacional espanyol i esdevenia el garant de la continuïtat i la regeneració nacional espanyola, per ser l'encarnació d'una nació secular.

Així, el poble, a qui tant s'havia apel·lat durant la campanya electoral de les municipals del 1931, havia posat fi a la *titànica* lluita que havia mantingut contra l'oligarquia i l'absolutisme amb una victòria⁵⁸⁶. El poble s'havia pronunciat a favor de la República i “*todo lo que emana de la voluntad soberana del pueblo es legítimo e indestructible*”⁵⁸⁷. El conjunt de la premsa socialista remarcava que el poble havia portat la República a les urnes i als carrers, aquell era el gran protagonista de la transformació revolucionària que vivia Espanya⁵⁸⁸.

Aquell poble representava, en paraules d'Isaac Pacheco des de *El Socialista*, “*la España sana y vigorosa*”⁵⁸⁹. Precisament, de “*lo más sano y sensible de España*” hauria sortit, segons el socialista Muro, la representació parlamentària del PSOE, partit que procedia del poble, “*con el que vivimos y al que nos damos*”⁵⁹⁰. Al marge d'aquella apropiació del referent popular per part socialista, restava clar que el poble espanyol era el lleó que “*de un solo zarpazo hizo rodar a la monarquía*”⁵⁹¹ i que, per tant, a partir d'abril del 1931 no eren els temps dels vells polítics, sinó “*los momentos del pueblo, de España*”⁵⁹².

Així doncs, el poble s'identificava amb la nació, mentre que la República, d'acord amb la visió regeneracionista esbossada anteriorment, suposava la via per tal

---

⁵⁸⁵ ÁLVAREZ JUNCO, José: “En torno al concepto de «pueblo». De las diversas encarnaciones de la colectividad como sujeto político en la cultura política española contemporánea”, *Historia Contemporánea* 26 (2004), pp. 83-94.

⁵⁸⁶ *El Socialista*, “Ante el presente y el porvenir”, 09/V/1931.

⁵⁸⁷ *El Socialista*, “Notas breves”, 08/V/1931.

⁵⁸⁸ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “La crisis política de España”, 20/IV/1931; *El Socialista*, “España por la República”, “Las urnas de Pandora”, 14/IV/1931; *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “La República es del pueblo y para el pueblo”, 25/IV/1931.

⁵⁸⁹ *El Socialista*, “¡La República ya está salvada!”, 22/IV/1931.

⁵⁹⁰ *El Socialista*, “Ante la hora constituyente”, 28/VIII/1931.

⁵⁹¹ *El Socialista*, “Los oropeles de Palacio y la nobleza del pueblo”, 03/VI/1931.

⁵⁹² *El Socialista*, “Sánchez Guerra calla como un bendito”, 01/VII/1932.

que Espanya tornés “a ser lo que fué en sus tiempos de esplendor”⁵⁹³, la seua incorporació a Europa, en paraules de Manuel Cordero⁵⁹⁴. En el segon aniversari de la proclamació republicana, els socialistes subratllaren aquella visió en considerar explícitament la República “un instrumento revolucionario de regeneración nacional”⁵⁹⁵; es tractava de, a través de la legislació social, facilitar el progrés de la nació, esperança d’un poble que se sacrificaria per aquesta si es veia amenaçada⁵⁹⁶.

Tanmateix, en les celebracions d’aquell aniversari, De los Ríos deixà una bona prova sobre el sentit de la regeneració espanyola i les connotacions que sovint s’adherien a la noció popular. El líder socialista, en la inauguració del Grup Escolar Giner de los Ríos a Madrid, afirmà que la tasca republicana

*Viene a continuar lo que hay de más profundo, significativo y creador en toda la historia de nuestro pueblo, que es un pueblo creador, fundador. Nosotros, desde el primer día, nos hemos mostrado particularmente sensibles para la España cultural, para la España de los momentos fundamentales en su inmensa trayectoria milenaria. Pueblo del siglo X, pueblo del siglo XIII, pueblo del siglo XVI. Con esa España creadora y fundacional está íntimamente unida la República española*⁵⁹⁷.

Així, la regeneració nacional significava la recuperació de la trajectòria mil·lenària espanyola, d’allò profund del poble espanyol, ubicat en el conjunt del període Medieval i principis de l’època Moderna.

El poble, en el discurs socialista, era el referent del projecte republicà perquè ell encarnava la nació com a únic agent autènticament patriota al llarg de la història; de manera que jugava el mateix rol protagonista en la defensa nacional que en historiografia liberal i progressista⁵⁹⁸. En aquest sentit, el jove socialista Pedro San Juan afirmà que gent del poble havia protagonitzat tres *grans gestes* de la història espanyola, totes elles relacionades amb la Guerra del 1808. L’article rememorava les figures de l’alcalde de Mòstoles, qui hauria declarat la guerra contra la invasió francesa, Agustina d’Aragó i els piquers voluntaris de la batalla de Bailén. Tots aquells personatges serien

Rostros curtidos por el sol, manos callosas y tipos del campo [que] dieron sus vidas cuando la patria clamó por su independencia, mientras los pulidos petimetres y los ensoberbecidos

---

⁵⁹³ *El Socialista*, “Los oropeles de Palacio y la nobleza del pueblo”, 03/VI/1931.

⁵⁹⁴ *El Socialista*, “Ante el presente y el porvenir”, 09/V/1931.

⁵⁹⁵ *El Socialista*, “Dos años de República”, 14/IV/1933.

⁵⁹⁶ *Ibidem*.

⁵⁹⁷ *El Socialista*, “El pueblo aclamó al Gobierno en la inauguración de los Grupos escolares”, 15/IV/1933.

⁵⁹⁸ JULIÁ, Santos: *Historias de las...*, pp. 25-27 i 41-42.

caballeros se afrancesaban marchándose a Bayona, o celebrando grandes bailes en sus magníficos palacios en honor de «Pepe Botella»⁵⁹⁹.

Així, l'actitud patriòtica del poble es contraposava al patriotisme *dels de dalt*, que en totes les èpoques hauria intentat protegir únicament els seus interessos. El mateix va plantejar el socialista Manuel Freire Castilla l'any 1935 quan, amb la finalitat de rebatre el monopoli que sobre el patriotisme pretendrien exercir els governants del segon bienni republicà, repassà els inicis del segle XIX.

Per a Freire Castilla, aleshores la família reial només es preocuparia pel seu propi benestar i signà el pacte de Fontainebleau, en virtut del qual, suposadament, Espanya es repartiria Portugal amb França, però que buscava l'ocupació d'Espanya per part francesa. Al mateix temps, els aristòcrates partidaris de Ferran VII "*favorecían sus traidoras intenciones sugestionando al pueblo con la idea que aquellos soldados, que estaban ocupando España, aseguraban la elevación al trono de Carlos IV de su hijo*"⁶⁰⁰.

No obstant, Napoleó seria conscient que darrere aquella cort i les seues "*antipatrióticas miras y ruines ambiciones*" existia "*un pueblo ignorante, pero altivo, con sentimientos de igualdad e independencia*"⁶⁰¹. Després que la família reial s'hagués entregat a mans de l'emperador francès, "*sólo el pueblo (...) protestaba de tanta humillación y se preparaba a la defensa del territorio nacional, abandonado por los reyes y nobles y ocupados por las tropas de Napoleón*"⁶⁰². Si no hagués estat així, Espanya hagués estat envaïda sense resistència. Al cap i a la fi,

*El pueblo, lo que se llama el pueblo, al que desprecian la aristocracia y el capital, y del que no se acuerda la Iglesia más que para aconsejarle sumisión ante sus explotadores; a este pueblo, el de hoy y el de ayer, en el que se concentra lo más excelso de la raza, y cuyo desinterés y patriotismo atestigua la Historia, hay que volver la vista y en él confiar, esperando un día en que por decencia termine con las vergüenzas que nos van transmitiendo los siglos*⁶⁰³.

D'aquesta manera, el poble al que s'apel·la és el mateix col·lectiu en què des de segles enrere es conservava, en contraposició amb les elits socials, el valor del patriotisme. Tot fent ús de la guerra contra els exèrcits de Napoleó, el gran referent del

---

⁵⁹⁹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, "Los buenos tipos", 10/X/1931. Cometes a l'original.

⁶⁰⁰ *Democracia* (Madrid), "La Historia se repite", 22/VI/1935.

⁶⁰¹ *Ibidem*.

⁶⁰² *Ibidem*.

⁶⁰³ *Ibidem*.

ressorgir nacional espanyol en el relat històric liberal, els socialistes subratllaven la condició patriòtica del subjecte popular. Així mateix, com s'observa en el relat de Freire Castilla, aquell poble patriòtic era l'element que concentrava el més elevat de la *raça* espanyola; de manera que el socialisme no era aliè a les construccions que representaven en el poble els valors *permanents* de l'*autèntica* nació espanyola.

Front al poble, per consegüent, s'alçava un ample conglomerat d'enemics compost pels monàrquics, el clericalisme, la noblesa, la dreta, els grans propietaris agrícoles i industrials, sovint designats com a les oligarquies polítiques i econòmiques o la reacció. Tots ells compartien la condició d'exploitadors i repressors del poble i de tergiversadors de la voluntat popular. Tanmateix, en consonància amb el discurs històric socialista, un tret que tots ells compartien era la condició de causants de les desgràcies nacionals espanyoles.

Així, els socialistes, amb motiu dels incendis de convents del maig de 1931, recordaven que l'Església s'havia situat al costat de l'absolutisme reialista "*desde el principio de la dinastía austríaca hasta nuestros días*", motiu pel qual hauria estat "*enemigo encarnizado de la mayoría del pueblo*"⁶⁰⁴. L'Església, per tant, era un d'aquells enemics del poble i de la nació, així és que, quan la Llei de Confessions i Congregacions religioses era quasi una realitat, els socialistes es felicitaven perquè "*se ha conseguido, al menos de modo teórico y jurídico, que la Iglesia y las Órdenes religiosas no sean un peligro para la nación*"⁶⁰⁵. Amb aquella llei la República evitaria la tendència de l'Església i les ordres religioses a constituir un estat, dins l'estat existent, que mitjancés el seu funcionament.

Per la seua part, la Monarquia, que com ja s'ha vist era la principal institució responsable de la decadència nacional, hauria resistit el reconeixement de la sobirania popular i, al mateix temps, hauria entregat la nació a

*Los Poderes aherrojadores, que, aconchabados contra el pueblo, lo esquilmaron sin renunciar a envilecerlo. En su tarea de hundir a España las oligarquías históricas, jamás saciadas ni de sangre ni de dinero, fueron, para su desgracia y la del pueblo español, demasiado lejos (...), hundieron a una nación en la miseria y en la ignorancia extremas, destrozándola, saqueándola, vendiéndola al extranjero*⁶⁰⁶.

---

⁶⁰⁴ *El Socialista*, "No hay plazo que no se cumpla, ni deuda que no se pague", 15/V/1931.

⁶⁰⁵ *El Socialista*, "Se anuncian rebeldías y boicoteos", 19/V/1933.

⁶⁰⁶ *Ibidem*.

Aquells poders aliats de la Monarquia i enemics del poble, i per tant de la República i la nació, eren l'alt clergat, el militarisme, el caciquisme, els grans financers i els grans terratinents⁶⁰⁷, aquells qui durant segles havien arruïnat Espanya tot esgrimint “*un patriotismo falso y chabacano que fué en sus manos la patente de corso para comerse a España*”⁶⁰⁸. Aquells *falsos patriotes* de la història espanyola tindrien la seua continuïtat en la dreta articulada al voltant de Gil Robles, que representava el mateix que Calomarde, Zumalácarregui, Naváez, Cánovas o Pidal⁶⁰⁹.

Per tant, els enemics del poble, les oligarquies econòmiques, aristocràtiques, clericals i militars, no sols es contraposaven a aquest per usurpar les funcions de l'estat i actuar en contra d'aquell⁶¹⁰. A més, com expressava Laborista, la reacció estava conformada per vagues de professió, poderosos i dèspotes que eren *antipatriotes i mals espanyols*⁶¹¹.

Tanmateix, el poble no era únicament l'organisme que al llarg de la història hauria fet gala de patriotisme front a estrangers i capes dirigents, sinó que el poble també era l'encarnació i, alhora, la base de la tradició cultural espanyola. En efecte, des de finals de la dècada del 1910, bona part dels intel·lectuals i artistes espanyols, especialment els de sensibilitat esquerrana, pretenia revifar el món cultural amb l'arrelament de les seues produccions en el poble. Enmig el convenciment de la decadència i esgotament del món burgès existent a tot Europa, de l'amenaça de despersonalització a causa de la creixent importància de l'oci comercial massiu amb influència europea i nord-americana i dels ressons de la Revolució Russa, el món cultural espanyol estigué dominat per una sensació de crisi i falsedat que sols podria superar-se a través d'un art inspirat en el poble i dedicat al poble⁶¹².

Amb la proclamació republicana, aquelles construccions populistes, realitzades des d'un manifest compromís polític obrerista, desembocaren en la conversió del populisme en un element consubstancial a les manifestacions culturals espanyoles com

---

⁶⁰⁷ *El Socialista*, “Enemigos de la República”, 02/IX/1931.

⁶⁰⁸ *El Socialista*, “La buena memoria”, 21/VI/1933.

⁶⁰⁹ *Ibidem*.

⁶¹⁰ *El Socialista*, “El espíritu de sacrificio de los actuales gobernantes”, 09/VII/1931.

⁶¹¹ *El Socialista*, “Quien ríe al último, ríe mejor”, 10/VII/1931.

⁶¹² FUENTES, Víctor: *La marcha al pueblo en las letras españolas: 1917-1936*, Madrid, Ediciones de la Torre, 2006. COBB, Christopher H.: *La cultura y el pueblo: España, 1930-1939*, Barcelona, Laia, 1981.

a expressió de les essències nacionals i referent d'autenticitat, validesa i subversió⁶¹³. Les connotacions revolucionàries i/o obreristes que hi havia darrere de la noció de poble es combinaven amb la concepció nacional d'aquest, sense cap contradicció. Segons va assenyalar per al cas comunista Rafael Cruz, el poble esdevenia el centre referencial d'unes propostes culturals imbuïdes d'un nacionalisme espanyol que es pretenia alternativa a les versions conservadores de la identitat nacional⁶¹⁴. Els socialistes, com s'observa tot seguit, estigueren totalment inserits en aquell marc populista i nacionalista.

La identificació entre poble i creació cultural autèntica que pretenien aquells corrents culturals permetien Jorge Moya dir en una conferència dedicada als escrits de l'Arxiprest d'Hita, Azorín, Cervantes, Galdós i Santa Teresa que, en realitat, no era ell el conferenciant, sinó el *poble* que feia romanços⁶¹⁵. De manera que, Moya associava el romancer amb l'ésser popular —com també havia fet Menéndez Pidal.

El poble era qui marcava la validesa i autenticitat de la cultura. Així, un editorial socialista aplaudia la representació per part de les *Misiones Pedagógicas* i el *Coro del Pueblo* de Juan del Encina i, sobretot, Lope de Rueda i Ramón de la Cruz. Aquests últims haurien estat els qui haurien infós al teatre la seua força vital, mentre que autors com Lope de Vega, Tirso de Molina o Calderón de la Barca simplement li haurien conferit formes més complicades i majors. Així, quan la dramàtica decauria “*en nuestro siglo XVIII, y el torrente se aleja y se pierde en los extravíos trágicos y en los errores galicantes*”, Ramón de la Cruz representaria un oasi d'aquella tradició espanyola en crisi, molt més similar a Lope de Rueda que a Lope de Vega⁶¹⁶. Però, més enllà d'aquell repàs per les tradicions *purament* espanyoles, els socialistes lloaven que en l'escenificació que commemorava el primer aniversari de les Missions, realitzada en Garganta de los Montes “*en pleno valle del Lozoya, que es decir clavado en el espinazo de España*” —paratge que associava l'editorial al Quixot—, s'hagués seguit l'instint i el gust populars i s'escollís representar amb gran austeritat obres de Rueda⁶¹⁷. A més, el

---

⁶¹³ MAINER, José-Carlos: *La Edad de Plata (1902-1939). Ensayo de interpretación de un proceso cultural*, Madrid, Cátedra, 1986; del mateix autor: *Años de vísperas. La vida de la cultura en España (1931-1939)*, Madrid, Espasa, 2006.

⁶¹⁴ CRUZ, Rafael: *El arte que inflama. La creación de una literatura política bolchevique en España. 1931-1936*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1999.

⁶¹⁵ *El Socialista*, “Conferencia de Jorge Moya”, 02/XII/1931.

⁶¹⁶ *El Socialista*, “Teatro por los pueblos”, 07/VI/1933.

⁶¹⁷ *Ibidem*.

cor actuava com un únic personatge que interpretava les melodies populars i feia un “intercambio de todos los ritmos y todas las emociones españolas”⁶¹⁸.

Resulta molt significatiu que els socialistes tingueren una consideració positiva de les Missions, un dels màxims exponents d'aquell populisme intel·lectual espanyol⁶¹⁹, i que, precisament, aquesta es basés en la condició pretesament popular, i per tant autèntica, del repertori representat. De fet, no s'ha d'oblidar que els socialistes havien estat, junt als republicans d'esquerres, uns dels impulsors d'aquella iniciativa, inspirada, per altra part, en els principis institucionistes⁶²⁰. Les Missions pretenien acostar a la població rural més desatesa el règim republicà, així com alguns avanços de la modernitat com la ràdio i el cine. Però, sobretot, intentaven difondre l'art i la cultura espanyola, operació entesa, d'acord amb els postulats de la ILE, com una devolució al poble de la seua cultura. Com deia un altre editorial socialista en referència al grup de teatre *La Barraca*, el qual responia a la mateixa vocació populista, el teatre es feia petit als grans salons, de manera que calia “sacarlo a plena luz, desparramarlo al sol, al viento, sobre la tierra parda y los sembrados verdes, en las ciudades silenciosas, en las posadas, en las ferias, donde nació y creció y cobró sabiduría y experiencia. Ahora lo tienen encarretado, y se trata de devolverlo al pueblo”⁶²¹. Amb el toc paternalista que també era propi d'aquella visió, els socialistes apostaven per anar al poble perquè amb aquelles representacions se li mostrava que tenia la possibilitat de divertir-se més enllà de les capejades de bous⁶²². El poble, al cap i a la fi, d'una banda, era el garant de les essències espanyoles, la font de l'autèntica cultura sobre la qual s'havia de basar la revolució de les Missions i *La Barraca*, per ser qui *encara* gaudia de Lope de Vega i de Tirso de Molina ja que no havia estat “bárbaramente violado por la chistografía de este o aquel Perico”⁶²³. D'una altra banda, el poble representava l'objecte necessitat d'educació a través de la tradició que representava.

Així doncs, el populisme era entès com una font d'espanyolitat i era aquest el valor que els socialistes volien que es difongués i destaqués amb aquelles empreses. Per

---

⁶¹⁸ *Ibidem*.

⁶¹⁹ MAINER, José-Carlos: *La edad de...*, p. 289.

⁶²⁰ Tot i que amb una interpretació general discutible, HOLGUÍN, Sandie: *República de ciudadanos...*, pp. 67 i següents.

⁶²¹ *El Socialista*, “«La Barraca» y el teatro”, 29/X/1932.

⁶²² *El Socialista*, “Las capeas de los pueblos”, 28/V/1933.

⁶²³ *El Socialista*, “Salud y suerte”, 12/XII/1931.

consegüent, els socialistes acceptaven la construcció nacionalista que hi havia darrere del convenciment que la cultura i les essències espanyoles eren reproduïdes a través del cànon dels autors que les *Missions*, el *Coro de Pueblo* i *La Barraca* posaven en escena i que es conservaria en el poble. Així mateix, s'ha de destacar com la càrrega castellanista de la concepció de nació espanyola que tant pels autors, com per la llengua i la geografia recorreguda⁶²⁴, es manifestava a través d'aquelles iniciatives comptava, també, amb l'aprovació del socialisme que associava els paratges de les serralades madrilenyes amb el nucli de la nació espanyola.

En la mateixa línia, Carmona Nenclares i Alfredo Lagunilla, des de *Claridad*, i Francisco Núñez Tomás, des de *Democracia*, insistiren a associar poble amb autenticitat cultural i nacional. Així, per un costat, Lagunilla, al voltant de la premiada obra *Mister Witt en el Cantón* de Ramón J. Sender, comentava que aquella obra seguia en certa manera els passos d'altres novel·les històriques de Galdós, Baroja o Valle-Inclán. Aquelles novel·les haurien posat de manifest “*la profunda aportación del pueblo español a la Historia de nuestro país*”⁶²⁵. Els treballs de Galdós pecarien de considerar que els herois aïllats forjaven la història, però “*en sus novelas el héroe mismo tiene sustancia popular*”⁶²⁶. En canvi, Valle-Inclán hauria estat el més encertat tant per les seues sàtires sobre la jerarquia borbònica, com perquè “*lo popular adquiere la sustancia de lo castizo, que es la máxima categoría del género popular*”⁶²⁷. No obstant, Lagunilla considerava que calia diferenciar entre allò popular i allò proletari, cosa que sí faria Sender, de manera que en el seu treball es distingia entre “*la gesta popular de nuestras guerras civiles y los gérmenes del futuro embrión proletario*”⁶²⁸. Així doncs, per bé que Lagunilla feia una explícita distinció entre poble i proletariat —qüestió no massa freqüent entre els socialistes—, jutjava l'element popular com a representació d'allò autènticament castís i destacà la centralitat del poble en la història espanyola. La presència d'aquells elements era el que li conferia valor a aquells autors i obres.

---

⁶²⁴ Una interessant anàlisi sobre les *Missions*, per bé que enllaçada amb els postulats de la tesi de la dèbil nacionalització espanyola, RODRÍGUEZ CORREDOIRA, Patricia: *Reinventando la identidad española durante la Segunda República: las Misiones Pedagógicas y el teatro profesional en las tablas madrileñas*, Tesi Doctoral, University of California, 2010.

⁶²⁵ *Claridad. Diario de la noche*, “Sender, escritor proletario”, 02/V/1936.

⁶²⁶ *Ibidem*.

⁶²⁷ *Ibidem*.

⁶²⁸ *Ibidem*.

Una setmana després, Lagunilla reprengué l'assumpte del caràcter popular, i per això *autènticament* espanyol, per al cas de Lope de Vega. Segons el comentarista, Lope representava un corrent popular de rebel·lió front a les formes clàssiques i erudites de la cultura. Però, la cosa anava més enllà perquè

*Lope es una pieza representativa de toda una rebelión «popular» española contra las reglas antiguas literarias —y por tanto sociales— del arte clásico. La independencia española y los progresos artísticos que en nuestro siglo de oro social se obtienen no son un producto esporádico de éste, sino la lentísima rebelión de nuestras masas populares*⁶²⁹.

Per tant, Lope era un exemple d'una rebel·lió popular espanyola que tenia formes literàries, però també socials. Dita rebel·lió forjada lentament entre el poble, a més, estaria a la base de la independència i els avanços socials i artístics espanyols. De fet, el literat només seguia una tendència prèvia existent “*en el Romancero y en la cultura popular española, antes que en Lope*”, així és que era “*el propio pueblo el que rompe con las tradiciones: no son sus poetas representativos los que acometen este trabajo*”⁶³⁰. A resultes d'això, el poeta podia quedar en un segon terme, com a simple expressió d'un ens popular que era l'autèntic creador. Lagunilla, per consegüent, conclouïa que “*buena parte del prestigio y autoridad del arte lopesco tiene por origen el prestigio y autoridad del pueblo español*”⁶³¹.

Per un altre costat, Carmona Nenclares va carregar contra Juan Ramón Jiménez perquè aquest havia considerat el Barroc un dels grans rius de la *sang* i *l'ànima* espanyola, així com a Juan José Domenchina el fixador de *l'ésser* etern espanyol. Front a això, Carmona Nenclares protestava *com a espanyol* i sostingué que el Barroc era un moviment europeu que va conduir a apartar la literatura del poble, motiu pel qual era totalment condemnable⁶³².

Per contra, des de *Leviatán*, el socialista va situar Valle-Inclán com a punt culminant de la trajectòria de l'autèntica tradició literària espanyola, tradició que es definiria, principalment, pel pes de l'element popular⁶³³. L'arrelament popular de la literatura de Valle-Inclán li conferia el realisme i la rebequeria social que Carmona Nenclares associava a la tradició, a la “*manera espontánea de producir del genio*

---

⁶²⁹ *Claridad. Diario de la noche*, “Lope, el rebelde”, 09/V/1936.

⁶³⁰ *Ibidem*.

⁶³¹ *Ibidem*.

⁶³² *Claridad. Diario de la noche*, “Juan Ramón Jiménez, Domenchina y el barroco”, 02/V/1936.

⁶³³ *Leviatán. Revista de hechos e ideas*, “Genealogía de los «esperpentos» de Valle-Inclán”, II/1936.

*popular español*⁶³⁴. Aquesta tradició es composaria d'autors i obres com l'Arxiprest d'Hita, el de Talavera, l'infant Juan Manuel, *La Celestina*, *El Quixot*, *Fuenteovejuna* i Quevedo —i Goya i el Greco en pintura. La curiositat, fins a cert punt, del cas de Valle-Inclán era que, “*lo mismo que Goya y Cervantes, es cada día más racial*”, perquè la seua obra emergia, de forma més marcada cada vegada, de les essències populars⁶³⁵.

Aquell llistat configurava l'autèntica literatura espanyola per la seua connotació popular —i apuntava Carmona, tot seguint explícitament Menéndez Pidal, per la utilització del castellà del poble front a, en els cas dels més antics, el llatí emprat per la gent culta. El socialista enllaçava indistriablement el populisme amb l'Espanya autèntica i progressiva que s'hauria afonat a Villalar, pervivia subterràniament, es manifestava en fets com les Corts de Cadis i hauria impedit l'anquilosament espiritual espanyol. Per a Carmona, “*cuando hay de profundo o de perdurable entre nosotros tiene origen popular*”, estava empentat per “*la exuberancia y lozanía del genio popular español*”, aquell geni que quasi s'hauria vist ofegat per la Inquisició i que tant atemoriria la Monarquia i l'aristocràcia⁶³⁶.

Per consegüent, d'una banda, en el cas concret de Valle-Inclán, aquest autor havia intentat empentar una renovació artística arrelada en el poble i això el va convertir per a gent com Sender en referent per al teatre revolucionari i proletari, però arrelat en la cultura popular espanyola que es pretenia construir⁶³⁷. Aquella opinió era compartida pels intel·lectuals de *Leviatán*, publicació des de la qual se'l considerà “*el más español de los escritores contemporáneos*” per extraure del poble la matèria primera de la seua obra literària⁶³⁸. D'una altra banda, la noció popular assenyalava l'autenticitat espanyola i restava lligada a una lectura nacional profundament castellana tant en la història com en la cultura. El concepte de poble, d'aquesta manera, es connotava en un sentit nacional espanyol i fortament cultural.

Finalment, Núñez Tomás considerava Lope de Vega un esperit liberal i el vertader creador del teatre a Espanya, per damunt de Juan del Encina, Torres Naharro i Juan de la Cueva; de fet, Lope, per adaptar les seues obres a l'ambient i corrent populars

---

⁶³⁴ *Ibidem*.

⁶³⁵ *Ibidem*.

⁶³⁶ *Ibidem*.

⁶³⁷ FUENTES, Víctor: *La marcha al...*, pp. 194-195.

⁶³⁸ *Leviatán. Revista de hechos e ideas*, “Valle-Inclán y el premio Nóbel”, III/1935.

seria l'autor "*más popular y nacional que ha tenido España*"⁶³⁹. El seu teatre hauria begut de la poesia popular i tindria "*la huella luminosa del romancero hecho acción, movimiento interés; la actualidad dentro de la tradición heroica, la fuerza de la raza vibrando como protagonista del drama nacional*". Per tot això, el socialista el considerava mereixedor d'un gran homenatge en el tercer centenari de la seua mort, cosa que no estaria fent el govern radical-cedista, però sí diferents associacions privades, d'acord amb la *natura popular* de Lope.

En conseqüència, per una part, el poble esdevenia el patró per a mesurar la validesa de la producció cultural. En ell s'havia d'arrelar aquesta per a ser digna de consideració. Tanmateix, no es tractava simplement d'estils, sinó que hi havia una manifesta deriva nacional a causa que el poble i la condició popular de la cultura era un marcador de *l'espanyolitat*.

De nou, els socialistes combregaven amb les anàlisis de Menéndez Pidal i la continuïtat que establia entre l'èpica medieval, el romancer i el Segle d'Or en funció de la presència en aquests de *l'ànima* espanyola⁶⁴⁰. Menéndez Pidal havia discutit la interpretació de Menéndez Pelayo sobre una dualitat popular i classicista en Lope de Vega⁶⁴¹. Per al primer, Lope de Vega havia estat un autor purament popular que s'inspirava en la tradició del romancer i esdevenia la representació d'un Renaixement *purament* espanyol. Així doncs, Lope de Vega representaria l'autor espanyol per excel·lència, l'expressió de la tradició nacional i el caràcter popular que definia l'ànima espanyola. Els socialistes subratllaven la vessant rebel d'aquell ens popular espanyol, però compartien amb Menéndez Pidal la visió romàntica d'un ésser nacional manifest en una tradició literària i que, també, passava des dels romanços a la literatura del segle d'Or.

Per una altra part, s'ha de subratllar que es recorria a una tradició i autors que, com Lope de Vega, Calderón de la Barca, Tirso de Molina o l'omnipresent Cervantes, el nacionalisme espanyol de marcada tendència cultural castellanista havia situat en els llocs preferents del panteó literari i cultural d'Espanya. Aquest fet reforça la idea del

---

⁶³⁹ *Democracia* (Madrid), "El centenario de Lope", 23/VIII/1935.

⁶⁴⁰ VARELA, Javier: *La novela de...*, pp. 238-250; GARCÍA ISASTI, Prudencio: *La España metafísica...*

⁶⁴¹ La interpretació de Menéndez Pidal sobre Lope de Vega a GARCÍA ISASTI, Prudencio: *La España metafísica...*, pp. 304-309.

castellanocentrisme present en el discurs històric, i nacional en general, de la cultura política socialista.

Així doncs, quan des de les files socialistes s'apel·lava al subjecte popular, aquest no era un referent neutral des del punt de vista nacional i cultural. Certament, la comunitat popular, definida, com en el cas del moviment republicà, per l'exclusió històrica dels drets polítics de ciutadania i per la superioritat moral⁶⁴², va ser invocada pel socialisme al llarg de tot el període republicà. Des de la premsa socialista s'assenyalà com el poble *noble, generós* i un tant *ingenu* havia estat el protagonista de la revolució republicana i havia d'estar vigilant front als seus enemics⁶⁴³; la "*muchedumbre popular, estrictamente popular*", s'agrupà al voltant del president republicà per a mostrar la seua fe republicana front al colp d'estat del general Sanjurjo de l'any 1932⁶⁴⁴; el poble, *Espanya*, era qui maleïa el govern Lerroux i els seus sequaços per haver capgirat la tendència republicana⁶⁴⁵; el poble —treballador en aquest cas—, i no una minoria, a les portes d'octubre del 1934 s'havia d'alçar per tal de desocupar del poder "*los que colocan sus intereses particulares, de clase, por encima del interés de la nación*"⁶⁴⁶; "*el noble y recio pueblo de las grandes ocasiones*" va manifestar la seua voluntat republicana en les eleccions de febrer del 1936⁶⁴⁷, i els socialistes pretenien ser la seua veu⁶⁴⁸. A més, els socialistes, en molts casos, subratllaren la condició productora, treballadora, del poble —tant com l'ociositat dels seus enemics—, el pes del qual va conviure amb el referent obrer propi d'un partit socialista.

Tanmateix, el poble, segons s'ha vist, no era un element exempt de connotacions nacionals, ni en les construccions històriques de què s'alimentà la visió socialista, ni en els corrents de renovació literària i artística que des de l'esquerra apuntaven al poble com a referent d'inspiració i públic desitjat. El subjecte popular estava inserit en un entramat històric i cultural de connotacions nacionals espanyoles i empremta

---

⁶⁴² CRUZ, Rafael: *En el nombre del pueblo. República, rebelión y guerra en la España de 1936*, Madrid, Siglo XXI, 2006, p. 29.

⁶⁴³ *El Socialista*, "El pueblo debe estar alerta", 17/IX/1931.

⁶⁴⁴ *El Socialista*, "La exaltación republicana de ayer", 14/VIII/1932.

⁶⁴⁵ *El Socialista*, "España no puede seguir así", 03/V/1934.

⁶⁴⁶ *El Socialista*, "Organización en todos los frentes", 27/IX/1934.

⁶⁴⁷ *El Socialista*, "El pueblo formuló su fe y su vigilancia", 03/III/1936.

⁶⁴⁸ *Claridad. Diario de la noche*, "Claridad, diario", 06/IV/1936.

castellanista, de manera que resulta discutible que el socialisme fóra aliè a les implicacions culturals i nacionals de les construccions populistes. No resulta estrany que fóra així si es tenen en compte les fonts liberals i republicanes de què s'alimentà la seua interpretació històrica, així com la influència de les concepcions essencialistes i castellanitzants sobre Espanya difoses des del krausisme i el regeneracionisme i la tendència cultural nacional populista del primer terç del segle XX.

3.3. Conclusions

En conjunt, de tot el vist fins ací és possible extraure una sèrie de conclusions sobre el discurs històric socialista durant la II República. En primer lloc, es pot considerar provada la integració de la cultura política socialista en la tradició liberal i republicana de la historiografia nacionalista espanyola construïda fins a la Guerra Civil⁶⁴⁹. Els socialistes combregaren amb les seues interpretacions i les contraposaren a les catòliques i monàrquiques de la dreta.

A més, aquell relat, com que no va ser modificat pels socialistes, prenia sentit a partir de la creença romàntica en un ésser col·lectiu espanyol, identificat amb la llibertat, que hauria lluitat al llarg dels segles per imposar-se als elements aliens a la nació. La narració històrica socialista assumia l'existència indiscutible d'un ésser espanyol, sobre les característiques del qual podia existir cert debat, però que s'identificava amb l'ens popular i s'entenia en clau essencialista i nacional. Aquell poble seria el representant autèntic de la nació que hauria lluitat contra les influències i institucions estrangeres que, com la monarquia d'època moderna o el clericalisme, haurien causat la seua decadència i impedièren en el ressorgiment nacional.

En segon lloc, l'austracisme liberal, amb la derrota dels comuners castellans com a referent central de la decadència nacional pròpia del liberalisme, es transformava en una interpretació republicana del passat espanyol que concebia la institució monàrquica i l'influx catòlic com als grans mals de la nació. Tot i que, en general, els Àustria eren considerats els grans responsables de la degeneració espanyola, la responsabilitat de la desviació històrica nacional era imputada a la totalitat dels monarques que regnaren des de Carles V, als quals sovint es titllava de germànics i francesos per a subratllar la seua

---

⁶⁴⁹ PASAMAR, Gonzalo: *Historiografía e ideología en la postguerra española: la ruptura de la tradición liberal*, Saragossa, PUZ, 1991.

manca d'espanyolitat, i a la Monarquia com a sistema polític apartat de la tradició i llibertats espanyoles.

En tercer lloc, la influència del krausisme, l'institucionisme i el regeneracionisme es deixava sentir en la concepció de la nació, tant per considerar-la decadent i endarrerida, com per entendre-la com una entitat donada i caracteritzada, a més, per uns atributs culturals castellans. Així, per un costat, aquella construcció històrica permetia el socialisme associar la transformació republicana a la realització de l'autèntica nació espanyola, així com identificar-la amb l'inici de la tant desitjada regeneració d'Espanya. A més, a través de la narrativa històrica el PSOE s'associava a la nació espanyola en combat secular contra els seus opressors i desprestigiava els seus rivals polítics, ja que aquests eren foragitats de les *autèntiques essències* nacionals. Per consegüent, aquell no va ser un discurs accessori, sinó que el passat nacional va esdevenir un estri adequat per tal que els socialistes esgrimiren, al llarg del període republicà, una definició de la identitat nacional en funció de la qual la seua era una postura política legítima.

Per un altre costat, si bé no va existir una elaboració estructurada sobre el pes de Castella en la formació i evolució històrica de la nació espanyola, els discursos socialistes apuntaven tant a la condició nuclear d'aquesta com a matriu formadora d'Espanya, en consonància amb les premisses de la nova geografia científica espanyola de base institucionista i la literatura regeneracionista⁶⁵⁰, com a la identificació del *geni* nacional espanyol amb Castella i els castellans. En aquest sentit, les terres castellanes solien identificar-se com al millor exponent d'Espanya, al mateix temps que la tradició literària en llengua castellana, expressada en la seua forma *popular*, era considerada *l'autèntica* cultura espanyola; tendència aquesta última que situava les interpretacions socialistes dins la vocació romàntica de *marxar cap al poble* de la cultura del primer terç del segle XX i, fins i tot, també podia acostar-les a les visions pidalianes.

En quart lloc, en els discursos històrics del socialisme existí un espai per a justificar els models desitjats de masculinitat i feminitat. Més enllà de la participació socialista de les visions de gènere dominants, així com de la presència de tendències

---

⁶⁵⁰ A tal efecte, GÓMEZ MENDOZA, Josefina i ORTEGA CANTERO, Nicolás: "Geografía y regeneracionismo en España (1875-1936)", *Sistema: Revista de ciencias sociales* 77 (1987), pp. 77-89.

feministes dins el socialisme imbuïdes també de referents de la identitat nacional espanyola, els homes i les dones de la dècada del 1930 podien trobar en el model del cavaller castellà medieval i en figures de les revolucionàries liberals com Mariana Pineda un referent de comportament per a seguir. No es tracta, en aquest sentit, d'afirmar que aquestes propostes foren majoritàries atès que, més bé, no encaixarien per complet amb els ideals de gènere compartits per la majoria dels socialistes —en general pròxims a la imatge de l'home treballador que sosté amb el seu sou el conjunt de la família mentre la dona, fonamentalment, s'ocupa de tasques familiars—, sinó de posar de manifest que, especialment pel que fa al feminisme socialista, va ser possible i practicat el recurs a la història nacional espanyola per a la construcció d'una identitat de gènere.

Finalment, cal observar que la trama narrativa enarborada des de les files socialistes podia qüestionar algunes peces clau del relat majoritari del nacionalisme espanyol, tant en la seua versió conservadora com en part de la progressista. Això passava, per exemple, amb les figures dels Reis Catòlics, cosa que no impedia que el socialisme acceptés el seu regnat com al temps clau en la forja de la unitat nacional espanyola —encara que no fóra un mèrit personal—. Igualment, el relat del PSOE tendia a espanyolitzar les comunitats àrab i, sobretot, jueva, aquesta significativament amb motiu de la continuïtat de la llengua i la cultura castellanès. Però, aquelles particularitats del discurs històric socialista no eren el resultat de cap innovació original del socialisme, ni apartaven els socialistes d'una visió de la història en termes nacionals. Com s'ha insistit, els socialistes espanyols no van elaborar un discurs alternatiu que sortís de la metanarrativa nacional. Tanmateix, això va ser el més comú a Europa, on malgrat existir importants excepcions els socialistes de cada país difícilment escaparen del marc nacional. Al contrari, tot i propalar freqüentment la seua oposició a la historiografia burgesa i nacional, en els seus intents per forjar narratives alternatives adaptaven els relats existents per a convertir els treballadors en autèntics patriotes i, així, imbuir de legitimitat nacional el moviment obrer⁶⁵¹. Els socialistes s'encarregaren sovint d'incloure la classe social dins les narracions nacionals existents, cosa que implicà diversos graus d'adaptació i contradicció respecte als relats existents; però fins i tot quan la classe era invocada per a contradir les visions liberals de les narracions

---

⁶⁵¹ BERGER, Stefan i CONRAD, Cristoph: *The past as...*, pp. 204-208.

nacionals, “*the nation nevertheless structured these contentious accounts and provided their frame of reference*”⁶⁵². Els relats històrics dels socialismes europeus tendiren a integrar la lògica de classes sense negar la nació, ni abandonar-la com a punt de referència.

Per últim, s’ha de destacar que el discurs socialista de la dècada del 1930 no representava cap novetat respecte a dècades anteriors ni havia estat el resultat de l’entrada del socialisme en les institucions republicanes, sinó que continuava la línia que, d’acord amb els treballs citats del professor De Luis Martín, havia inaugurat Juan José Morato. Cal remarcar que les manifestes herències mostrades per Morato en les *Notas* —i que explícitament reconegué— cap a autors com Lafuente, Felipe Picatoste, Menéndez Pelayo o Pi i Margall, entre altres, les va posar en joc en el marc d’un estudi que pretenia proporcionar a la militància socialista una lectura marxista —o si més no materialista—; però, es pot afirmar que aquell treball desembocava en una versió liberal progressista i republicana de la història de la comunitat nacional espanyola.

Tots els relats analitzats, en suma, per metien fer ressonar aquelles concepcions historiogràfiques i les seues implicacions nacionals entre les organitzacions i la militància socialista a través de l’entramat d’irradiació de la cultura política socialista com la premsa obrera, les conferències a diferents espais de sociabilitat, els mítings, o les publicacions de major ressò intel·lectual com llibres o revistes⁶⁵³.

---

⁶⁵² DENECKERE, Gina i WELSKOPP, Thomas: “The ‘nation’ and ‘class’: European national master narratives and their social ‘other’”, en Stefran Berger i Chris Lorenz (eds.), *The contested nation. Ethnicity, class, religion and gender in national histories*, New York, Palgrave Macmillan, 2008, pp. 135-170.

⁶⁵³ Idea que també apunta DE LUIS MARTÍN: Francisco: “España en el...”, p. 408.

CAPÍTOL 4. EL CONFLICTE INTERNACIONALISME VERSUS NACIONALISME

Así como el socialismo no es la negación de la propiedad (...), tampoco es la negación, sino una transformación del concepto de la patria y, por ende del patriotismo.

Los socialistas no combaten el amor al pueblo donde se ha nacido.

El concepto socialista de la patria es muy superior al que hoy tiene muchos que se llaman patriotas⁶⁵⁴.

Aquestes frases d'Adolfo Zerboglio les pogueren llegir i/o escoltar els socialistes espanyols a través d'una traducció de principis de segle XX a càrrec de Rafael García Ormaechea. El socialista italià dedicà un espai propi a combatre aquells qui afirmaven la falta de patriotisme socialista. Així, Zerboglio defensava que el socialisme atacava l'ús interessat i agressiu del patriotisme, que perjudicaria el comú de la població, però no la pàtria, contra l'estima de la qual els socialistes no objectaven res.

Així, el present capítol pretén acostar-se al lloc que ocupà l'internacionalisme dins la cultura política del socialisme espanyol durant la II República. L'estudi de les relacions entre nacionalisme i internacionalisme obrer no ha estat un camp tractat com a tal per part de la historiografia espanyola. Ni els investigadors dedicats al socialisme, ni els qui s'ocupen del procés de construcció de la identitat nacional espanyola han parat especial atenció a aquest aspecte. Tanmateix, es tracta d'un tema interessant perquè el que, *a priori*, podria pensar-se com una relació tensa entre internacionalisme obrer i nacionalisme no ho va ser tant.

En general, se sol assumir que ambdós conceptes estarien en directa oposició. Així doncs, Pamela Radcliff ha assenyalat com l'adscripció del socialisme espanyol a l'internacionalisme obrer impediria la identificació dels treballadors amb la simbologia de la identitat nacional espanyola⁶⁵⁵. Per a aquesta autora, entre les dificultats que trobaria la II República per a imposar una visió nacional hegemònica acceptada per la població, l'internacionalisme jugaria un paper important perquè, per un costat, suposaria un distanciament simbòlic cap a la mitologia de la nació; i, per un altre costat, la càrrega

---

⁶⁵⁴ ZERBOGLIO, Adolfo: *El socialismo y las objeciones más comunes*, Madrid, Sociedad Editorial Española, 1904. Les cites provenen de les pàgines 99-101.

⁶⁵⁵ RADCLIFF, Pamela: "La representación de...", p. 315.

internacionalista impediria la forja d'una simbologia nacionalista alternativa a l'oficial per part dels grups obrers.

En una línia molt similar, Carolyn P. Boyd entengué que l'elaboració d'una narració històrica efectivament nacionalista espanyola durant la II República es va veure complicada per l'internacionalisme, no sols socialista, sinó també republicà⁶⁵⁶. Sota el seu parer, d'una banda, l'internacionalisme obrer s'oposava a la redacció d'una història nacional perquè entenia aquesta com una invenció purament burgesa. D'una altra banda, el component internacionalista pacifista suposava que la identitat nacional espanyola no pogués recórrer a l'oposició a un *altre*, a un contrapunt estranger, per a reforçar la seua definició. Finalment, això es palesaria en manuals escolars com el de Daniel González Linacero, qui no ambientaria els seus treballs en cap comunitat humana concreta, descuidaria els valors nacionals i desatendria els temes específicament espanyols⁶⁵⁷.

Altres interpretacions, en canvi, no són tan categòriques i apunten a una identificació socialista, tot i que limitada, amb l'estat-nació espanyol per sota de les afirmacions internacionalistes, ja des de finals del segle XIX⁶⁵⁸. Així, s'ha afirmat que el socialisme espanyol s'integraria en els postulats de la II Internacional Socialista que no negaria la realitat nacional, però la seua assumpció d'Espanya com a marc natural no seria equiparable a la dels seus homòlegs europeus. Atès l'endarreriment en matèria social, econòmica i institucional espanyola, els socialistes estarien mancats d'una afinitat positiva cap a l'estat i el seu nacionalisme no tindria connotacions d'identitat⁶⁵⁹.

En resum, el PSOE, a causa de la seua condició de difusor d'un discurs internacionalista que remarcaria l'artificialitat de les fronteres nacionals i clamaria per la unitat de classe per damunt de les nacions, es tornaria poc menys que un obstacle en la construcció de la identitat nacional espanyola. Així mateix, per la seua part, la peculiar trajectòria espanyola al llarg de l'època contemporània, marcada per la incapacitat o falta de voluntat nacionalitzadora i democratitzadora d'un estat

---

⁶⁵⁶ BOYD, Carolyn, P.: *Historia Patria...*, pp. 191-205.

⁶⁵⁷ Una solvent discussió d'aquest punt de vista sobre els treballs de González Linacero a DE LUIS MARTÍN, Francisco: "España en el...", pp. 422-425.

⁶⁵⁸ SMITH, Angel: "Spaniards, Catalans and...". Aquest autor posa èmfasi en els condicionaments que imposaria a la relació classe-nació la debilitat estatal i de la identitat espanyoles.

⁶⁵⁹ GUERRA SESMA, Daniel: "Movimiento obrero socialista...", pp. 607-610; del mateix autor: "Socialismo y cuestión...".

institucionalment dèbil, arraonat en política internacional i amenaçat per creixents moviments nacionalistes alternatius, no ajudaria a la integració i assimilació socialista del marc nacional espanyol al mateix nivell que la resta d'Europa occidental⁶⁶⁰.

Fora de les anàlisis que assumeixen aquestes premisses, Ferran Archilés ha subratllat la necessitat d'estudis que atenguen a la interiorització de la identitat nacional per part del moviment obrer. Segons el seu punt de vista, des de les acaballes del segle XIX el socialisme espanyol mostraria una notable acceptació del marc nacional i arrelaria les seues propostes polítiques i socials en el marc dels projectes de regeneració nacional espanyola, sota les quals hi hauria una determinada idea d'Espanya⁶⁶¹.

Carlos Forcadell, així mateix, ha mostrat que la puresa internacionalista del socialisme espanyol, com en els altres partits socialistes europeus, va donar pas a una oberta afirmació del nacionalisme al compàs de la progressiva incorporació dels socialistes a l'estat. En el cas espanyol, els conflictes colonials a Cuba i Marroc, la creixent presència del socialisme en les institucions públiques i l'auge del partit i el sindicat comportarien l'assumpció d'un patriotisme de signe contrari a l'oficial, encara que persistiren les apel·lacions internacionalistes al llarg de tot el primer terç del segle XX⁶⁶².

Aquesta visió ha estat recentment corroborada a partir d'uns estudis de cas sobre l'associacionisme obrer galleg de finals del segle XIX i primeres dècades del XX⁶⁶³. D'acord amb Miguel Cabo i Antonio Miguez, l'obrerisme sindical i polític va suposar una via de politització de les classes treballadores gallegues en un sentit inequívocament nacional espanyol. D'aquella manera, l'internacionalisme teòric del socialisme tenia una

---

⁶⁶⁰ Una interpretació de l'evolució del socialisme espanyol a la llum de la tesi de la dèbil nacionalització a ELORZA, Antonio: "Centros y periferia: el movimiento obrero español y la entrada en la sociedad de masas", en Edward Acton i Ismael Saz (eds.), *La transición a la política de masas*, València, Universitat de València, 2001, pp. 59-70. L'adhesió del socialisme als principis contraris a la participació política i a l'estat, per exemple, a RALLE, Michel: "La cultura política del primer socialismo español", en Santos Juliá (coord.), *El socialismo en...*, pp. 55-85.

⁶⁶¹ ARCHILÉS, Ferran: "¿Experiencias de nación?...". Veure també del mateix autor: "Vivir la comunidad imaginada. Nacionalismo español e identidades en la España de la Restauración", *Historia de la Educación* 27 (2008), pp. 57-85.

⁶⁶² FORCADELL, Carlos: "Los socialistas y..."

⁶⁶³ CABO, Miguel i MIGUEZ, Antonio: "Discursos identitarios en el movimiento agrario en Galicia entre 1890 y 1936", en Pere Gabriel, Jordi Pomés i Francisco Fernández Gómez (eds.), «*España Res publica*»..., pp. 285-302; i, dels mateixos autors: "Discursos identitarios en el movimiento obrero en Galicia entre 1890 y 1936", en Pere Gabriel, Jordi Pomés i Francisco Fernández Gómez (eds.), «*España Res publica*»..., pp. 303-311.

pràctica més laxa a través de la qual els treballadors experimentaren la comunitat nacional. Com ja va advertir Eric Hobsbawm, la consciència de classe, en el món contemporani de la política nacional, podia anar acompanyada d'una idea de pàtria⁶⁶⁴.

La hipòtesi que es defensa a continuació és que a la cultura política del socialisme espanyol, durant la II República, convivia amb notable harmonia el referent internacionalista i el nacionalisme. La relació entre ambdós elements no sols no va ser d'exclusió, sinó que era d'alimentació mútua. Si es concep l'internacionalisme com a la negació de la *realitat* nacional i de les fronteres, resulta impossible fer-lo compatible amb la fidelitat patriòtica; no obstant, al llarg d'aquestes pàgines l'internacionalisme s'entén com un sistema de relacions entre ens nacionals a través de nocions de fraternitat universal, cosa que també va fer la majoria del socialisme. En aquest sentit, la complexitat dels debats a la II Internacional sobre l'internacionalisme, la qüestió nacional i l'actitud que el moviment obrer havia de prendre a tal efecte no van tenir un gran ressò al si del PSOE⁶⁶⁵. A pesar d'això, els socialistes espanyols, apartats de les reflexions doctrinàries, no visqueren aquell binomi de forma contradictòria i pogueren afirmar sense cap ansietat especial la seua condició internacionalista i la defensa de la nació espanyola; amb la mateixa tranquil·litat, per cert, que entonaven *La Internacional* i cridaven visques a Espanya.

Per tal de demostrar aquesta hipòtesi, en primer lloc, s'observa com els socialistes van entendre la pàtria, l'internacionalisme i la posició que havien d'ocupar en relació amb dits conceptes i realitats; en segon lloc, s'analitza la celebració del Primer de Maig, expressió de la consciència internacionalista obrera; en tercer lloc, s'estudia la posició que des de les files socialistes s'atribuïa a Espanya dins la futura comunitat internacional; en darrer lloc, es repassa la utilització del referent discursiu internacionalista en la pràctica política durant la II República, cosa que pot ajudar a copsar el sentit i funció atribuït a l'internacionalisme per part de la cultura política socialista.

---

⁶⁶⁴ HOBBSAWM, Eric J.: *Naciones y nacionalismo...*, p. 97.

⁶⁶⁵ FORCADELL, Carlos: *Parlamentarismo y bolchevización...*, p. 44. GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y...*, p. 95, observa que en el socialisme català sí es prestaria més atenció a les tesis d'Otto Bauer i del bolxevisme. Sobre dits debats, HAUPT, Georges, LÖWY, Michael i WEILL, Claudie: *Los marxistas y...*

4.1. L'internacionalisme de la II Internacional

Abans de tractar els punts citats més amunt, resulta adient una reflexió sobre l'internacionalisme proletari i els socialismes europeus fins a la I Guerra Mundial per tal d'emmarcar correctament el cas del socialisme espanyol.

D'entrada, cal dir que l'internacionalisme proletari s'acostava bastant a l'internacionalisme liberal. D'una banda, ambdós compartien una certa visió històrica arrelada en el pensament il·lustrat. En aquest sentit, Glenda Sluga ha recordat que

*The Enlightenment language of stages, with its confident assertion of progress and universalism and the inevitable evolution of communities from family to nation to humanity, established a crucial ideological connection between the national and the international as successive phases of social and political life*⁶⁶⁶.

D'aquesta manera, tant el liberalisme com el socialisme entenien que la nació era una fase de l'evolució humana i arrelaven l'internacionalisme en el món de les nacions⁶⁶⁷. Com va escriure Jules Guesde l'any 1882, “*les nations, théoriquement parlant, sont une étape dans la voie de l'unité humaine*”⁶⁶⁸. I no sols un hipotètic futur de pau mundial sense fronteres nacionals era imaginat pels líders obrers, sinó que molts partidaris del lliure comerç també creien en aquella trajectòria per a la humanitat. És clar que hi hauria diferències. Per exemple, l'internacionalisme socialista atribuïa als treballadors el paper de superar els antagonismes estatals, a través de la difusió de la consciència de classe, a còpia que no tenien cap interès particular diferent en funció de la nacionalitat. Tanmateix, fins i tot en aquelles formulacions polítiques la “*class-conscious internationalism reiterated the familiar Enlightenment script of the evolution of human communities from the local to the universal, with a place for the nation*”⁶⁶⁹.

---

⁶⁶⁶ SLUGA, Glenda: *Internationalism in the age of nationalism*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2013, p. 4. L'autora, a més, considera que el nacionalisme i l'internacionalisme serien dues ideologies liberals bessones i que en l'apel·lació internacionalista es podia potenciar una familiaritat amb la nació.

⁶⁶⁷ HOBSBAWM, Eric J.: “Working-class internationalism”..., pp. 5-11. BERGER, Stefan i SMITH, Angel: “Between Scylla and...”, pp. 9-28.

⁶⁶⁸ Citat a WEILL, Claudie : “Les Internationales et la question nationale”, en Jean-Jacques Becker i Gilles Candar (dirs.), *Histoire des gauches en France. Volume 1. L'héritage du siècle XIX*, Paris, La Découverte, 2004-2005, pp. 491-505, concretament a 495.

⁶⁶⁹ SLUGA, Glenda: *Internationalism in the...*, p. 4.

Per tant, resulta com a mínim discutible establir una clara oposició entre internacionalisme, siga aquest liberal o obrer, i nacionalisme⁶⁷⁰.

A propòsit de com els socialismes de la II Internacional entengueren i afrontaren la construcció de l'internacionalisme, l'àmbit nacional, les diferents concepcions que sobre cada nació mantenien els respectius socialismes, va jugar en tots els casos un rol destacable. Segons va apuntar Donald Sassoon, cap partit socialista va nàixer fóra de l'àmbit de la tradició nacional pròpia, les distintes visions sobre les particularitats dels britànics, els italians, els francesos o els alemanys van influir en la formació dels respectius moviments socialistes⁶⁷¹. Així mateix, Geoff Eley va assenyalar que, des del 1860 fins la I Guerra Mundial, el socialisme va esdevenir una de les principals forces favorables a la democratització dels respectius sistemes polítics nacionals. En aquell esforç, els socialismes es construïren com a moviments amb estructures nacionals que pugnaven per aconseguir suport públic i representació parlamentària nacional, tot amb els moviments liberals progressistes com a aliats freqüents⁶⁷². Aquella tendència facilitaria una primerenca integració als sistemes nacionals i un estret contacte amb discursos i moviments no classistes.

Tant és així que la historiografia, majoritàriament, accepta que el socialisme internacionalista tenia deutes importants respecte al liberalisme progressista nascut a partir de la Revolució Francesa⁶⁷³. Amb el revisionisme marxista, l'acceptació de la via parlamentària per a arribar al socialisme i la progressiva integració dels partits dins els sistemes parlamentaris respectius, l'internacionalisme socialista passà a assumir una visió de cooperació pacífica entre governs que representen pobles distints, visió poc

---

⁶⁷⁰ Una visió diferent a ANDERSON, Perry: "Internationalism. A Breviary", *New Left Review* 14 (2002), pp. 5-25. Aquest autor entén que, a partir de la formació de la II Internacional i del predomini del nacionalisme jingoïsta, l'internacionalisme, contràriament a com havia succeït en el passat, ja no va ser cap complement al nacionalisme, sinó que seria la seua antítesi. No obstant, per a Anderson les transformacions socioeconòmiques i culturals entre els treballadors no oferien les mateixes possibilitats de resistir la influència del nacionalisme com havia passat a meitat del segle XIX; en conseqüència, l'internacionalisme de la II Internacional era més feble que el de la seua precedent, cosa que es palesaria en la I Guerra Mundial.

⁶⁷¹ SASSOON, Donald: *Cien años de Socialismo*, Barcelona, Edhasa, 2001, p. 39.

⁶⁷² ELEY, Geoff: *Un mundo que ganar*, Barcelona, Crítica, 2002, especialment pp. 67 i següents.

⁶⁷³ Alguns apunts historiogràfics sobre la relació entre l'internacionalisme marxista i el nacionalisme en una cronologia ampla a PASTURE, Patrick i VERBERCKMOES, Johan: "Working-Class Internationalism...", pp. 7-20.

allunyada de l'internacionalisme liberal⁶⁷⁴. En aquest sentit, el desplegament d'un sentiment d'alteritat respecte a les estructures de l'estat existent no va impedir la vocació de superació de l'aïllament i marginació inicial del socialisme, així com la cerca d'aliances amb altres forces polítiques per aconseguir, des dels estats i els parlaments, l'alliberament de la classe obrera; tot plegat afavorí l'adopció de perspectives nacionals i del discurs del nacionalisme⁶⁷⁵. En efecte, la tendència gradualista que majoritàriament s'imposà en el socialisme europeu va consolidar aquella visió, al mateix temps que es facilitaven els contactes amb sectors polítics i socials reformistes no marxistes i l'assumpció de retòriques nacionals. El nacionalisme liberal del segle XIX, probablement, va ser el pont utilitzat per al pas des de la retòrica classista a la populista i nacionalista⁶⁷⁶.

El socialisme reformista, des de finals del segle XIX i principis del XX, progressivament implicà l'acceptació del marc nacional no sols com a espai *neutre* d'acció política, sinó que s'acostava a una visió pròxima a la del nacionalisme, com a element digne d'afecte, orgull i defensa, on dur endavant les metes socialistes, però també superar la divisió de classes resultant de l'estructura social. Sense perdre el referent internacional, la nació adoptaria una posició primordial en la lluita socialista; de fet, la protesta i mobilització social es nacionalitzà des de finals del segle XIX, en bona mesura, amb la seua articulació a través del moviment obrer socialista⁶⁷⁷. Tot citant Jaurès, “*only socialism (...) will resolve the antagonism of classes and make of each nation, finally at peace internally, a particle of humanity*”⁶⁷⁸. Així mateix, inclòs els més revolucionaris dins el socialisme hagueren de conduir les seues batalles al terreny nacional,

As a result their discourse frequently drew on the legacy of earlier 'popular democratic' nationalism as a source of ideological inspiration. Despite the aspiration to 'international'

---

⁶⁷⁴ HOLBRAAD, Castern: *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*, New York, Palgrave Macmillan, 2003, pp. 70-71.

⁶⁷⁵ En el cas britànic i alemany, BERGER, Stefan: *The British Labour Party and the German Social Democrats, 1900-1931*, Oxford, Clarendon Press, 1994.

⁶⁷⁶ BERGER, Stefan i SMITH, Angel: “Between Scylla and...”, pp. 16-18.

⁶⁷⁷ La nacionalització de les mobilitzacions socials entre 1880 i 1930 en el cas francès a PIGENET, Michel i TARTAKOWSKY, Danielle (dirs.): *Histoire des mouvements sociaux en France. De 1814 a nos jours*, Paris, La Découverte, 2012.

⁶⁷⁸ Citat a HOLBRAAD, Castern: *Internationalism and Nationalism...*, p. 142.

*consciousness, they were constrained by the national framework within which politics was largely conducted*⁶⁷⁹.

Per a aquells temps de principis del segle XX, un estimulant estudi de Kevin Callahan ha subratllat com els socialistes francesos i alemanys arrelaven la seua discursiva i simbologia en les referències a la nació i a la seua suposada tradició⁶⁸⁰. En el cas alemany aquesta estava impregnada de referències a la Il·lustració alemanya i a l'alta cultura nacional, a la qual havia de tenir accés el conjunt del poble alemany, i no sols la burgesia. Per la seua part, els socialistes francesos majoritàriament interpretaven la tradició revolucionària republicana i jacobina francesa per a justificar l'aposta socialista. Així, fins i tot quan es realitzaven actes d'afirmació internacionalista i classista com el Primer de Maig o els Congressos de la Internacional, estigueren presents les referències a la pròpia nació⁶⁸¹.

Res d'això, però, eliminava o impedia que aquells socialistes defensaren i apostaren per l'internacionalisme proletari. A la manera que ho entenia Bebel, l'objectiu de la classe treballadora era tant nacional com internacional a causa que els progressos del proletariat en un país implicaven la contribució al benestar del conjunt dels treballadors de tot el món. Acabar amb la reacció capitalista a Alemanya ajudaria a la lluita internacional dels treballadors, així *“the working class of each country will make in this way a service to its fatherland and to humanity”*⁶⁸². En aquell sentit cridava Jaurès a apoderar-se de la pàtria, a fer d'aquesta el domini del proletariat contra l'apropiació de la nació per part de la burgesia, *“it is in this way that the International asks you, it is with this goal that we will go with our comrades of all the countries”*⁶⁸³. En conseqüència, la pugna internacionalista no perseguiria acabar amb les nacions, sinó que aquestes havien de ser la base des de la qual lluitar pel conjunt internacional dels obrers que, no obstant, no deixaven de ser alemanys, francesos, etc. En paraules de

---

⁶⁷⁹ JENKINS, Brian i SOFOS, Spyros A.: “Nations and nationalism in Contemporary Europe. A theoretical perspective”, en Brian Jenkins i Spyros A. Sofos (eds.), *Nation and identity in contemporary Europe*, London, Routledge, 1996, pp. 7-32. La cita prové de la pàgina 17.

⁶⁸⁰ CALLAHAN, Kevin: “«Performing Inter-Nationalism» in Stuttgart in 1907: French and German Socialist Nationalism and the Political Culture of an International Socialist Congress”, *International Review of Social History* 45 (2000), pp. 51-87.

⁶⁸¹ Per al cas de les celebracions del Primer de maig en el cas britànic i la presència del referent nacional mitjançant l'evocació del mite de la *Merry England*, WARD, Paul: *Red Flag and Union Jack. Englishness, patriotism and the British left, 1881-1924*, Rochester, The Boydell and Brewer Ltd, 1998, pp. 51-54.

⁶⁸² Citat a CALLAHAN, Kevin: “«Performing Inter-Nationalism»...”, p. 61.

⁶⁸³ Citat a CALLAHAN, Kevin : “«Performing Inter-Nationalism»...”, p. 79.

Bebel, “*what we fight is not the fatherland in itself, which belongs to the proletariat much more than the ruling classes, but the conditions present in the fatherland which serve the interests of the ruling classes*”⁶⁸⁴.

Tot això conduí Callahan a apostar pel terme *inter-nacionalisme* per tal d’assenyalar com la nació esdevingué, per a la majoria de socialistes, “*the constitutive building block of any internationalism*”⁶⁸⁵.

En el cas espanyol, el tombant del segle XIX va estar marcat pel conflicte colonial a Cuba i Filipines. En aquell context, segons s’ha explicat al capítol segon, el PSOE basà la seua oposició a la guerra sempre des del punt de vista dels interessos espanyols i, mitjançant una tendència afermada durant les dècades posteriors, anà virant el seu llenguatge cap a la defensa de l’interès nacional espanyol i no sols de la classe treballadora.

Així mateix, a partir del segle XX, malgrat que l’efectivitat nacionalitzadora de les polítiques socials desplegades a Espanya es va veure complicada per la manca de recursos i d’una aplicació real, la participació socialista dels intents d’establir una política social a través de l’estat conduïa a la seua confluència amb projectes i discursos imbuïts d’una vocació nacionalitzadora i nacionalista⁶⁸⁶. A més, en aquella estratègia de reforma social a través de l’estat nació no hi havia cap contradicció amb l’internacionalisme obrer perquè, com s’ha vist, a través dels guanys de la classe obrera a una nació es col·laborava al triomf complet del socialisme. La mateixa protecció que es demanava per als obrers espanyols podia ser reclamada per als francesos o alemanys.

En aquest sentit, Jaime Vera l’octubre del 1912 indicava als joves socialistes espanyols l’obligació de professar, sense dogmatismes, les doctrines socialistes, però també la de ser patriotes,

Porque trabajando en España, laborando vida española y conciencias españolas, y en beneficio más próximo de la porción de Humanidad que es España, vais a consagrar lo más puro de vuestros impulsos a resolver problemas humanos, universales, con localización nacional, pero con solución fundamentalmente idéntica en toda la Humanidad civilizada (...).

Este debe ser el axioma fundamental de la actuación española: «Ninguna fatalidad natural nos condena a perpetua inferioridad histórica».

---

⁶⁸⁴ Citat a CALLAHAN, Kevin : “«Performing Inter-Nationalism»...”, p. 73.

⁶⁸⁵ CALLAHAN, Kevin: “«Performing Inter-Nationalism»...”, p. 54.

⁶⁸⁶ RUIZ TORRES, Pedro: “Política social y...”.

*Históricas, adventicias, transitorias, aunque tremendas y harto durables son, en nuestra patria, las resistencias activas al progreso humano y, de rechazo, al auge nacional (...). Pero no son invencibles. Ellas sucumbirán, por fin, a aquella estrategia que consiste en el cultivo, la coordinación y el empuje solidario de todas las fuerzas progresivas españolas*⁶⁸⁷.

D'aquella manera, el socialisme espanyol accentuà cada cop més un discurs i una praxi que no pretenia l'abolició de la nació, sinó la seua modernització econòmica, social i política. Amb un llenguatge d'influència republicana i regeneracionista — encara que en aquest cas Vera intentés apartar-se de les versions més fatalistes—, els socialistes es posicionaven del costat de les forces progressistes espanyoles que entenien aquella transformació com a la realització i alliberament de *l'autèntica* nació espanyola, aturada en la seua evolució per l'oligarquia monàrquica, clerical i terratinent.

Però, probablement, va ser la I Guerra Mundial el moment clau en què es posà de manifest el compromís dels moviments socialistes amb la nació. Amb l'inici de la guerra, els diferents moviments socialistes s'afanyaren a sumar-se al consens patriòtic amb arguments que combinaven motivacions socials amb l'exaltació de la pròpia pàtria. Així, els socialistes combateren no tant, o no sols, per l'aconseguint de millores en la condició de vida dels treballadors, com per la victòria nacional⁶⁸⁸.

Els socialistes de l'SPD, que haurien bloquejat les crides de la SFIO a realitzar una acció comuna contra una hipotètica guerra en els anys previs, optaren per no arriscar la seua maquinària de partit i apostaren per la defensa nacional. Però, a més, la defensa dels valors occidentals associats a la nació alemanya front al tsarisme, identificat pel conjunt de l'esquerra europea amb l'endarreriment i la reacció, també va servir de bandera el germà major del socialisme per a donar suport a la guerra⁶⁸⁹.

En el cas britànic, l'historiador Paul Ward ha fet notar que, des dels seus inicis, el moviment socialista s'havia esforçat per destacar el seu arrelament en la història i la tradició *nacionals* britàniques⁶⁹⁰. Front a les acusacions d'estrangerisme, els socialistes enarboraven un discurs patriòtic britànic, heretat en bona mesura del liberalisme radical,

---

⁶⁸⁷ VERA, Jaime: *Ciencia y proletariado...*, pp. 214-215. Èmfasi a l'original.

⁶⁸⁸ Una perspectiva general sobre la incorporació dels distints socialismes al consens patriòtic a ELEY, Geoff: *Un mundo que...*, pp. 95 i següents.

⁶⁸⁹ BERGER, Stefan: "British and German Socialists between class and national solidarity", en Stefan Berger i Angel Smith (eds.), *Nationalism, Labour...*, pp. 31-63; també, SASSOON, Donald: *Cien años de...*, pp. 54-55.

⁶⁹⁰ WARD, Paul: *Red Flag and...*; del mateix autor: "Socialists and 'true'..."; també: *Britishness since 1870*, London, Routledge, 2004, pp. 96-98.

i afirmaven la seua identificació amb una tradició socialista anglesa representada per figures com Robert Owen amb la finalitat de legitimar-se com a britànics i socialistes. La posterior adopció majoritària de l'estratègia reformista va servir, a més, per a recalcar la condició *nacional* britànica del laborisme. Així mateix, l'internacionalisme socialista, tal com el va entendre la majoria del moviment socialista britànic, s'oposava al cosmopolitisme i representava la salvaguarda de les nacions; com va deixar escrit el socialista John Bruce Glasier l'any 1910, "*internationalism does not involve the extinction of nations, but the brotherhood of nations*"⁶⁹¹. D'aquesta manera, Ward sosté la plena inserció del socialisme britànic, des de dècades abans de la I Guerra Mundial, en el llenguatge patriòtic i de la identitat nacional britànica. A conclusions ben similars, per la seua part, han arribat altres historiadors com Martin Pugh i John Belchem, els quals han coincidit a observar la participació del laborisme del discurs nacional britànic⁶⁹².

En referència a la guerra, el laborisme pogué estar dividit, però no ho estava sobre la nació. Molts socialistes creien que participar del costat del tsarisme contradeia la tradició liberal *nacional* britànica; no obstant, la majoria acceptava que Alemanya significava agressió, militarisme i tirania, l'antítesi de Gran Bretanya, que s'associava a la llibertat, l'honor, la defensa de les nacions menudes i la via evolucionista superior al socialisme. En conseqüència, no tots els socialistes compartiren el discurs favorable a la participació en la guerra a càrrec del grup de "*super-patriots*"⁶⁹³ integrat per figures com Robert Blatchford o H. M. Hyndman —i que anys abans de la guerra ja venia desplegant Victor Fisher. Però, des del llenguatge patriota del liberalisme radical i amb l'acceptació del dret a la legítima defensa nacional que compartien els socialistes de la II Internacional, els socialistes britànics pogueren donar suport a l'esforç bèl·lic, sense renunciar al seu ideari. Més encara, inclòs els sectors contraris a la intervenció bèl·lica i al suport socialista en aquella direcció fonamentarien el seu discurs en un llenguatge patriota que no renunciava a la defensa nacional britànica. De fet, també Ramsay

---

⁶⁹¹ Citat a WARD, Paul: "Socialists and 'true'...", p. 184.

⁶⁹² BELCHEM, John: "Populism, patriotism and the proletariat: the British case", en Edward Acton i Ismael Saz (eds.), *La transición a...*, pp. 45-58. PUGH, Martin: "The Rise of Labour and Political Culture of Conservatism, 1890-1945", *History* 87 (2002), pp. 514-547, comenta l'absorció laborista de referents de la ideologia *Tory*.

⁶⁹³ Aquell és el concepte que empra WARD, Paul: *Red Flag and...*, pp. 108 i següents.

MacDonald, qui va dimitir quan el partit decidí la participació bèl·lica, desitjava una victòria britànica.

Raonaments ben similars argüïren els líders obrers francesos per a justificar la necessitat de defensar França, la terra de la llibertat i la revolució per excel·lència. Fins i tot el pacifista i internacionalista Jaurès, assassinat poc abans que comencés la Gran Guerra, tenia clar que “*la France ait dans le monde une grande mission historique et morale*”, de manera que, per bé que oposat a un nombrós exèrcit militar tradicional, apostava per la formació d’una milícia popular en defensa de la nació⁶⁹⁴. El líder socialista assenyalaria, tot fent ús de la combinació entre nacionalisme i internacionalisme, que

*If we, French Socialists, were indifferent to the honor, to the security, to the prosperity of France, it would not only be a crime against «la patrie»... it would be a crime against humanity. A free, great, strong France is necessary to humanity. It is in France that democracy has obtained its most logical form —the Republic; and if France falls reaction will rise in the world*⁶⁹⁵.

Així, Winock afirmà que “*Jaurès réinscrivait la lutte pour la paix dans un lignée nationale, qui n’exclut pas le recours aux armes pour la défense du territoire*”⁶⁹⁶.

D’aquella manera, el socialista Edouard Vaillant entengué que el deure socialista passava per actuar patriòticament en favor de la independència de França, perquè això equivaldria a lluitar per la pau. Malgrat l’existència dins la SFIO de corrents minoritàries contràries, aquesta es va mantenir fidel a la *Union Sacrée*. De fet, els moviments per reconstruir la Internacional a Zimmerwald i Kiethal no van comptar amb la seua participació i es condemnà tot intent de pau sense annexions com a perjudicials per a la defensa nacional francesa⁶⁹⁷. A més, cal subratllar que la fórmula de la *Union Sacrée* no va anar acompanyada de cap renúncia ideològica. És a dir, més enllà de l’acord en defensar la nació, les distintes forces polítiques concentrades al govern mantenien les seues premisses ideològiques, així és que els socialistes hi acudiren amb

---

⁶⁹⁴ Citat a WINOCK, Michel: *La France politique XIX-XX siècle*, Paris, Éditions du Seuil, 1999, p. 249.

⁶⁹⁵ Citat a WARD, Paul: *Red Flag and...*, p. 103.

⁶⁹⁶ WINOCK, Michel: *La France politique...*, p. 250.

⁶⁹⁷ BECKER, Jean-Jacques: “La gauche et la Grande Guerre”, en Jean-Jacques Becker i Gilles Candar (dirs.), *Histoire des gauches en France. Volume II. XXe siècle: a l’épreuve de l’histoire*, Paris, La Découverte, 2004-2005, pp. 313-329.

la seua visió de lluita per França, per la fraternitat universal i per la Internacional⁶⁹⁸. En aquest sentit, el consentiment patriòtic atorgat era viscut des de les diferents experiències individuals i col·lectives⁶⁹⁹.

Mentre els socialismes europeus s'abocaven a la lluita en nom de la nació, com va respondre el PSOE a la *fallida* de l'internacionalisme? D'entrada, amb l'esclat del conflicte, els socialistes espanyols romangueren fidels als preceptes que havien estat dictats des de la II Internacional. El comitè nacional del partit reclamà dels obrers la condemna de la guerra i que pressionaren el govern per mantenir la neutralitat espanyola, així com per finalitzar la guerra del Marroc⁷⁰⁰.

No obstant, amb la invasió de Bèlgica per part d'Alemanya i la definitiva internacionalització del conflicte, Pablo Iglesias no dubtà a justificar la lluita contra l'imperialisme germànic en uns termes calcats als de la resta de socialistes europeus. Iglesias responia els qui acusaven els socialistes d'antipatriotes amb l'argument que per al triomf socialista es requeria una classe obrera conscient, cosa que implicaria instrucció, millores en les condicions de treball, exercici dels drets de ciutadania i abandonar els vicis per a adquirir un temperament viril i digne⁷⁰¹. Des del parer del líder socialista, la instrucció de la majoria dels treballadors, una alimentació adequada, un treball moderat i una classe obrera interessada en la política i la vida nacional repercutien positivament en la nació.

Així mateix, l'antimilitarisme socialista no es traduïa en un deixament de la *legítima* defensa de la independència nacional. Al contrari, mentre s'esperava l'arribada del règim de pau socialista, els exèrcits havien de reduir el seu paper a “*lo que exija la defensa de la Nación y el mantenimiento de su independencia*”⁷⁰². Els socialistes també apostaven per la desaparició dels exèrcits, però l'alternativa era “«*el armamento del pueblo*» (*procedimiento el más seguro para defender la independencia de una*

---

⁶⁹⁸ BECKER, Jean-Jacques: “Unions sacrées et sentiment des responsabilités”, en Stéphane Audoin-Rouzeau i Jean-Jacques Becker (dirs.), *Encyclopédie de la Grande Guerre, 1914-1918: histoire et culture*, Montrouge, Bayard, 2014, pp. 195-206; ja posaren de manifest la particular visió del moviment obrer a la *Union Sacrée* KRIEGEL, Annie i BECKER, Jean-Jacques: *1914. La guerre et le mouvement ouvrier français*, Paris, Armand Colin, 1964.

⁶⁹⁹ PROCHASSON, Christophe: *1914-1918: Retours d'expériences*, Paris, Tallandier, 2008.

⁷⁰⁰ *El Socialista*, “Partido Socialista Obrero”, 02/VIII/1914.

⁷⁰¹ *El Socialista*, “Los socialistas y la Patria”, 09/VIII/1914.

⁷⁰² *Ibidem*.

nación)»⁷⁰³. Així doncs, concloïa Iglesias, “*sí; los socialistas aman á su Patria, la han amado siempre y harán por ella tanto como el que más; que este cariño no excluye ni atenúa el que por la Humanidad sienten*”⁷⁰⁴.

Aquests plantejaments resulten totalment equiparables, per exemple, als del socialisme francès. En aquest sentit, Michel Winock va assenyalar que els socialistes francesos, tant els guesdistes com els blanquistes, broussistes i allemanistes, propalaven la dissolució dels exèrcits permanents, especialment a partir de la dècada del 1890 i la repressió de la manifestació del Primer de Maig del 1891 a Fourmies⁷⁰⁵. Tanmateix, els socialistes s’oposaven a l’exèrcit sobre la base, entre altres coses, del perjudici econòmic, demogràfic i social que suposava el seu manteniment per a la nació; així mateix, consideraven que la nació armada, idea heretada del patriotisme jacobí, era la via més efectiva per a la defensa de la independència nacional. En conseqüència, els socialistes entenien que amb l’armament de la nació es podien evitar els mals que l’exèrcit suposava per a la nació, democratitzar les forces armades i evitar les guerres d’agressió; però, no es deixava de legitimar una guerra en defensa de la nació, del territori nacional i les institucions republicanes franceses.

D’aquella manera, els raonaments del socialisme espanyol no distaven dels de la resta del socialisme europeu. El PSOE legitimà la causa aliada i la lluita per la independència nacional. No debades, segons el dictamen exposat al X Congrés del partit sobre la guerra,

*Los españoles podemos dar lecciones del patriotismo más elevado coexistente con el odio al absolutismo nacional. Nuestros abuelos, con las mismas armas, rechazaron el la invasión napoleónica y derrocaron las instituciones que abrieron la patria al extranjero y la mantenían en servidumbre. A su sacrificio debemos los derechos políticos de que disfrutamos, y de ellos somos la continuación histórica*⁷⁰⁶.

Per tant, tot identificant-se amb la referència al mite de la guerra napoleònica, els socialistes validaven la lluita per la independència nacional, com l’haurien dut a terme els seus avantpassats contra Napoleó i contra la monarquia absolutista. Així, el socialisme espanyol va esdevenir un dels sectors polítics més actius en favor dels aliats.

---

⁷⁰³ *Ibidem*. Cometes a l’original.

⁷⁰⁴ *Ibidem*.

⁷⁰⁵ WINOCK, Michel: “Socialisme et patriotisme...”, pp. 379-393. La repressió de Fourmies a DOMMANGET, Maurice: *Historia del primero de mayo*, Barcelona, Laia, 1976.

⁷⁰⁶ *El Socialista*, “X Congreso del Partido Socialista Español”, 31/X/1915.

Efectivament, en el context d'enfrontament entre aliadòfils i germanòfils, els socialistes s'implicaren completament del costat dels primers. En aquest sentit, cal subratllar com aquelles tensions es donaven en un ambient fortament impregnat per la idea de regeneració nacional amb què es connotava el conflicte⁷⁰⁷. Els cercles intel·lectuals i polítics espanyols, especialment els qui es lligaven a corrents progressistes, entenien que la neutralitat era un signe d'anquilosament de la nació espanyola i reclamaven una major implicació en la contesa amb l'objectiu de forjar el revifament social i polític nacional. Aquells sectors, entre els quals tenien cabuda socialistes com Lorenzo Luzuriaga i Luis Araquistáin, mostraven una continuïtat amb les inquietuds del 98, de manera que pretenien aprofitar l'agitació del moment per tal de realitzar reformes per a donar solució al *problema espanyol*.

Araquistáin, de fet, va ser un dels més actius promotors de la implicació nacional espanyola en la guerra i en l'oposició a Alemanya i als germanòfils en Espanya. El càntabre va apostar per la configuració d'un govern de concentració nacional, amb la participació socialista i republicana —a l'estil de la *Union Sacrée*— i va reclamar un decidit combat de les esquerres atès que “*por liberalismo, por verdadero patriotismo están, pues, obligadas a organizarse contra la germanofilia*”⁷⁰⁸. Tot això es donava, a més, en uns anys en què el PSOE, junt a les forces republicanes i regionalistes, accentuava la lluita contra les institucions de la Restauració per a aconseguir una major democratització del sistema, tot fent ús d'una retòrica que situava en el centre dels debats l'interès nacional. Així, si els socialistes van decidir no participar oficialment en el míting del 27 de maig del 1917 —encara que hi va assistir Ovejero per a mostrar les simpaties del partit amb aquell acte—, en favor de la causa aliada i contra les tendències germanòfiles, va ser, segons el seu portaveu, perquè allí no existia una clara afirmació que la Monarquia i Romanones no eren la solució que requeria l'interès nacional⁷⁰⁹.

En suma, els socialistes espanyols, per un costat, compartiren amb els seus homòlegs europeus la idea de la guerra legítima per la defensa de la independència nacional. Per un altre costat, el PSOE va desplegar durant el conflicte un llenguatge que

---

⁷⁰⁷ FUENTES CODERA, Maximiliano: *España en la Primera Guerra Mundial*, Madrid, Akal, 2014. Del mateix autor i amb una dedicació especial als cercles germanòfils i neutralistes: “Germanófilos y neutralistas: proyectos tradicionalistas para España (1914-1918)”, *Ayer* 91 (2013), pp. 63-92.

⁷⁰⁸ Citat a FUENTES CODERA, Maximiliano: *España en la...*, p. 140.

⁷⁰⁹ *El Socialista*, “El Partido Socialista Obrero”, 24/V/1917.

apel·là al patriotisme i a la defensa de l'honor nacional per a reclamar la implicació espanyola en la contesa, fins al punt de denunciar els afonaments de vaixells espanyols per part dels submarins alemanys i la manca de contundència i de defensa dels interessos nacionals per part dels governants⁷¹⁰.

En conjunt, la guerra va implicar importants transformacions al si del moviment socialista. La llarga durada del conflicte i el compromís socialista amb la defensa de la nació desembocaren en una major integració socialista en el marc polític nacional i en la conversió de l'interès nacional en un dels principals referents de la socialdemocràcia. Així doncs, la implicació dels socialismes amb els respectius estats-nació no va fer sinó augmentar durant el període d'entreguerres. Passada la I Guerra Mundial, i després d'haver ocupat llocs de responsabilitat governamental durant aquella, molts partits socialistes arribaren al govern i s'encarregaren de construir els nous règims, freqüentment en oposició a tendències revolucionàries, inspirades en major o menor mesura en el comunisme soviètic, que apostaven per l'enfrontament amb l'estat⁷¹¹. A partir de la Gran Guerra, la integració dels socialismes va ser total amb la defensa de l'interès nacional, la cerca d'auditoris amples i la participació ministerial i no sols en el joc polític parlamentari⁷¹².

En resum, pel que fa al període anterior a la dècada del 1930, els socialismes europeus conjugaren les pretensions internacionalistes, a les quals no van deixar d'aspirar ni que fóra retòricament, amb la interiorització de la identitat nacional de cada país. Els processos d'integració dels partits, i també de la població, en el sistema polític mitjançant l'acceptació del joc parlamentari anà de la mà del recurs a un nacionalisme d'arrels liberals progressistes que podia funcionar en l'interior de la cultura socialista per a legitimar la seua acció política. En aquest sentit, Stefan Berger sostingué que el discurs nacional va ser útil als socialistes per a atacar l'internacionalisme antinacional, donar suport a un internacionalisme respectuós amb les diferències nacionals i formular un patriotisme oposat a l'oficial que els permetia mantenir el seu internacionalisme i

---

⁷¹⁰ Els socialistes assenyalaven com l'honor nacional no s'havia defensat, contràriament a les exaltacions patriòtiques a Marroc i Cuba. *El Socialista*, "Enseñanzas de la realidad", 30/XII/1916.

⁷¹¹ ELEY, Geoff: *Un mundo que...*, pp. 222 i següents.

⁷¹² DREYFUS, Michel: "Les socialistes europeens et les fronts populaires: un internationalisme déclinant", en Serge Wolikow i Annie Bleton-Ruget (dirs.), *Antifascisme et nation...*, pp. 21-29.

identificar-se amb la nació⁷¹³. Aquest raonament, tot i que referit al cas britànic i alemany, pot ser aplicat a la pràctica totalitat del socialisme europeu; també a l'espanyol, és clar.

En efecte, els partits socialistes internacionalistes es pensaven com a l'autèntica representació de la classe treballadora de cada país. Quan, des de finals del segle XIX, la seua maquinària organitzativa es decidí a competir dins el context d'una política de masses nacionalitzada, el nacionalisme progressista ofería l'oportunitat per a construir una legitimació política congruent, tant amb la cultura política socialista, com amb el marc conceptual que aquella esfera imposava. D'aquella manera es donava un pas més enllà. Els partits articulaven la classe obrera del país, però, a més, aquesta s'identificava amb el conjunt de la nació i esdevenia, dins el discurs d'aquells socialismes, la seua expressió més genuïna i essencial. A resultes de tot això, l'equació estava completa, el socialisme es convertia en la nació organitzada políticament i socialment. Tot seguint Robert Stuart, les modernes ideologies, i entre elles el socialisme marxista, trobarien en la nació una matriu discursiva de significat a partir de la qual disputar l'hegemonia social;

*Liberalism, Conservatism, socialism, even (under very peculiar circumstances) anarchism, all have "naturalized" themselves by appropriating the "national interest", all have equated themselves with "their" nation's "national character"*⁷¹⁴.

El PSOE no es va veure forçat a decidir entre la solidaritat de classe i la nacional. Certament, els socialistes espanyols no disposaven d'un marc polític republicà i liberal per a defensar —cosa que també passava en el cas alemany—, al contrari que els seus homòlegs francesos. Tanmateix, d'una banda, el socialisme espanyol coincidí en els plantejaments de combat per la independència nacional dels camarades europeus, als quals justificaven davant l'atac de l'imperialisme germànic. Com va afirmar Araquistáin,

Ya se ha visto y se está viendo la conducta de los internacionalistas belgas, franceses e ingleses. No es que hayan sido traidores á su internacionalismo, sino que su conducta se lo ha iluminado á los que lo concebían de un modo erróneo. El internacionalismo es el nacionalismo sin agresión; pero si otra nación ataca, el internacionalista defiende su hogar, sus costumbres, sus

---

⁷¹³ BERGER, Stefan: "British and German...", pp. 62-63.

⁷¹⁴ STUART, Robert: *Marxism and national...*, p. 84. Cometes a l'original.

*libertades, toda su vida nacional con un vigor y un sentimiento de la justicia que acaso no comprenda el simple nacionalista*⁷¹⁵.

De fet, el periodista càntabre, entenia que la relació entre internacionalisme i nacionalisme no era d'oposició, sinó de continuïtat o superposició. Com va deixar escrit a la revista *España* en temps bèl·lics, “*no hay entre ellos oposición ni, claro es, identidad, sino continuidad. El internacionalismo no tiene sentido sino considerándolo una prolongación o si se quiere, superposición del nacionalismo*”⁷¹⁶. Aquella va ser una postura compartida per Fernando de los Ríos i Manuel Núñez de Arenas des de la mateixa publicació. El primer manifestava l'any 1916 que “*el internacionalismo será un ideal tanto más rico cuanto mayor sea la función viva que dentro de él desempeñen las unidades nacionales*”⁷¹⁷. Dos anys després, Núñez de Arenas opinava que s'havia mal interpretat el Manifest Comunista en matèria nacional i que els defensors de l'oposició entre internacionalisme i nacionalisme no comprenien “*que precisamente de la intensificación y riqueza de contenido del segundo había de depender el primero*”⁷¹⁸.

D'una altra banda, els socialistes pressionaren per a una major implicació en el conflicte per part de la nació espanyola, tot fent ús d'una retòrica igualment patriòtica, amb la finalitat de lligar Espanya a les potències aliades, evitar el predomini del conservadorisme espanyol i obrir una via d'evolució política en la qual el socialisme, com a representant del poble i l'interès nacional, trobés possibilitats de desenvolupament.

Per a acabar amb el dibuix del panorama general dels socialismes europeus, la seua relació amb el llenguatge nacionalista i internacionalista, paga la pena aturar-se en el cas francès a raó que aquell seria l'espill, reconegut per propis i estranys, en què el socialisme espanyol intentava mirar-se.

En aquest sentit, existeix gran consens entre els investigadors a l'hora d'assenyalar a la tradició nacionalista revolucionària jacobina i *sans-culotte* com una font compartida de la qual la diversa i fragmentada esquerra francesa s'alimentaria, si

---

⁷¹⁵ ARAQUISTÁIN, Luis: *Polémica de la guerra*, Estudi preliminar de Ángeles Barrio Alonso, Madrid, Fundación Francisco Largo Caballero, 2008, pp. 296-297. Text original del 1915.

⁷¹⁶ Citat a ARAQUISTÁIN, Luis: *La revista España y la crisis del Estado liberal*, Estudi preliminar d'Ángeles Barrio, Santander, Universidad de Cantabria, 2001, pp. 36-37.

⁷¹⁷ Citat a ELORZA, Antonio: “Carácter nacional e...”, p. 53.

⁷¹⁸ Citat a TUNÓN DE LARA, Manuel: “La imagen del español entre los dos siglos XIX y XX”, *Triunfo* 532 extra (1972), pp. 40-48, concretament p. 45.

més no, fins a la Comuna del 1871⁷¹⁹. La pàtria era identificada amb la Revolució i la forma republicana, traïdes per les capes dels poderosos egoistes. El vocabulari de la lluita del poble per la llibertat permetia tant els republicans d'esquerra com els corrents socialistes afirmar-se patriotes⁷²⁰. Ara bé, aquella herència fàcilment conduïa a derives menys tolerants i progressistes⁷²¹. La tant revolucionària com nacionalista herència sans-culotte tendia al xovinisme. El seu vocabulari estava impregnat d'un populisme més igualitari que no democràtic, disposava de notables tints anticlericals, amb ressonàncies clarament antisemites difícilment separables de l'anticapitalisme, tenia una càrrega xenòfoba contra russos, àrabs i anglesos i pregonava la superioritat de la nació francesa⁷²². La seua influència es va filtrar a l'imaginari de les esquerres franceses, si més no, fins a l'afer Dreyfus. El blanquisme del segle XIX, els comuners del 1871 i el socialisme guesdista pogueren comptar-se entre els hereus i continuadors de la Revolució del 1793, però també el boulangisme i el socialxovinisme de finals del huit-cents i principis del segle XX. Les fronteres entre aquells moviments es diluïren en molts moments.

A partir del fracàs de la Comuna i de la consolidació de la III República, vindicada com a plasmació dels principis revolucionaris francesos, distints autors observen que l'esquerra francesa, especialment l'obrera, s'aniria divorciant d'aquella idea patriòtica revolucionària⁷²³. El conjunt de l'esquerra francesa, segons Jean-Jacques Becker, es va separar de la idea més bel·licista de la nació, del component de lluita per l'alliberament dels pobles del nacionalisme francès, i va adoptar una posició més pacifista sense, això sí, renunciar majoritàriament a la necessitat de defensar la nació⁷²⁴. D'aquella manera, el nacionalisme perdia el seu suposat tarannà democràtic i emancipador i restaria un element més propi dels sectors conservadors per a la legitimació del sistema.

---

⁷¹⁹ Una de les darreres i més completes aproximacions a l'esquerra francesa, la seua evolució i referents ideològics a JULLIARD, Jacques: *Les gauches françaises. Histoire, politique et imaginaire 1762-2012*, Paris, Flammarion, 2012.

⁷²⁰ WINOCK, Michel: *La France politique...*, pp. 112-114.

⁷²¹ Sobre les *desviacions* escassament progressistes del nacionalisme revolucionari francès estès entre l'esquerra francesa CRAPEZ, Marc: *La gauche réactionnaire...*

⁷²² CABANEL, Patrick: "La gauche et l'idée nationale", en Jean-Jacques Becker i Gilles Candar (dirs.), *Histoire des gauches...*, vol. I, pp. 506-521.

⁷²³ Clarament és la postura defensada a JENKINS, Brian: *Nationalism in France...*, especialment pp. 103 i següents. De forma més matisada, WINOCK, Michel, *La France politique...*

⁷²⁴ BECKER, Jean-Jacques: "La gauche et l'idée de la guerre", en BECKER, Jean-Jacques i CANDAR, Gilles (dirs.), *Histoire des gauches...*, vol. I, pp. 522-530.

Així, per al cas del marxisme francès, Brian Jenkins sosté que els marxistes francesos no van participar del nacionalisme francès. Per una part, segons el seu parer, l'abandonament de l'opció insurreccional en favor de la participació a les institucions no implicava integrar-se en el consens republicà ni en la ideologia del nacionalisme. La via del sufragi per a l'establiment del socialisme esdevenia una opció de la lluita de classe, i no cap col·laboració de classes, perquè es basava en la idea del major pes demogràfic del proletariat. Per una altra part, l'autor subratlla que, durant l'afer Dreyfus, la defecció dels col·laboracionistes de Millerand i la unificació del marxisme francès mantinguda entre 1905 i la I Guerra Mundial, els guesdistes es mantingueren fidels a la lluita de classes anticapitalista i a l'enfortiment de l'internacionalisme. Finalment, aquest investigador invalida que pugui considerar-se el suport a l'esforç bèl·lic per part del marxisme francès una mostra de nacionalisme. D'acord amb el seu raonament, la qüestió seria tan simple com que l'internacionalisme obrer, malgrat tot, era dèbil institucionalment i no podia competir amb la realitat nacional per a esdevenir un referent d'acció política. Ara bé, l'internacionalisme socialista francès, encara que no tingués una traducció immediata en institucions o en la lluita global, es plasmà en el seu combat contra el boulangisme, el xovinisme i el militarisme en favor del principi de la igualtat entre nacions. A grans trets, per a Jenkins l'orgull per les tradicions revolucionàries pròpies o la preocupació pel marc territorial i institucional en què els socialistes operaven no pot associar-se al nacionalisme. L'essència d'aquest radicaria en la col·laboració de classes i això no va ser mai acceptat pels marxistes francesos.

Tanmateix, l'autor apunta que, entre les dècades del 1890 i 1910, el guesdisme va desenvolupar un sentiment d'alteritat cap a la III República que es basava en la tradició igualitària radical. No s'hauria de perdre de vista que en aquella tradició el nacionalisme francès jugava un rol destacat. Possiblement, l'autor identifica de forma exclusiva el nacionalisme amb la defensa del règim de la III República i amb les expressions manifestament nacionalistes i xovinistes de l'extrema dreta i l'extrema esquerra. Així, es pretén que el recurs del guesdisme a la dialèctica nacional francesa i la seua fidelitat vers la nació, així com l'internacionalisme respectuós amb el manteniment de les nacions, quedi reduït a inevitables i innòcues imposicions del context polític.

S'ha de fer notar que la visió col·laboracionista i la de la lluita de classes del guesdisme compartien la noció de França com a cos polític, per bé que el conceberen en termes diferents⁷²⁵. El POF de Guesde, com més tard també el marxisme de Jaurès, manifestaria la seua aspiració a restaurar el proletariat a la nació, fer que els proletaris aconseguiren tenir una pàtria, cosa que els menava a identificar-se com a l'únic partit autènticament patriota i nacional. El guesdisme no tingué problemes, ja l'any 1893, en afirmar que si França era atacada els socialistes serien els seus més fervorosos defensors, no debades es tractava del bressol de grans socialistes com Saint-Simon, Fourier i Owen i de les grans revolucions d'època contemporània. Tampoc, per les mateixes dates, els allemanistes que formaven part de la tendència antiautoritària dubtaven que “*si le territoire française était envahi, nous serions les premiers à défendre le pays qui a vu naître les principes de la Révolution, du progrès et de la civilisation*”⁷²⁶. Els marxistes francesos, sovint acusats d'estrangers i de manca de patriotisme pels seus rivals polítics, van concebre la revolució proletària com un deure patriòtic que conduiria a l'autèntica realització dels ideals de Llibertat, Igualtat i Fraternitat.

Com a bons marxistes, això sí, no renunciaren a l'internacionalisme. El seu patriotisme proletari, en la línia de la II Internacional, era concebut com a l'autèntic representant de la nació, allunyat de la degeneració bel·licista del patriotisme burgès marcat per visions interessades de la pàtria, i congruent amb l'internacionalisme. El triomf socialista seria una mà estesa cordialment més enllà de les fronteres franceses. La tradició jacobina els permetia manifestar que pertanyien a “*the tradition of our country when we assume, as our cause, the internationalism of the great revolutionaries of 1793*”⁷²⁷. Així, l'afirmació universalista del marxisme podia estar en consonància amb la identitat francesa i amb la seua tradició revolucionària. D'aquella manera, era possible criticar els anarquistes per mantenir una ideologia antinacional o la burgesia francesa per no conèixer més pàtria que el capital, no invertir en el territori nacional, permetre l'explotació dels francesos per capitalistes estrangers i ocupar treballadors no

---

⁷²⁵ La següent reflexió sobre guesdisme i la identitat francesa s'extrau de la molt convincent interpretació de STUART, Robert: *Marxism and national...*

⁷²⁶ Parlament del diputat allemanista Assez citat a WINOCK, Michel: “Socialisme et patriotisme...”, p. 417.

⁷²⁷ Citat a STUART, Robert: *Marxism and national...*, p. 86.

nacionals. Els marxistes guesdistes, en canvi, serien autèntics nacionalistes lligats a l'internacionalisme, com manava la tradició francesa; tot seguint Guesde, “*in being internationalist, and in rejoicing in the title, socialist don't cease to be French*”⁷²⁸.

De fet, per a Jean Jaurès, en els temps de la SFIO, el proletariat i la nació resultava un binomi inseparable a causa que “*en isolant ainsi l'une de l'autre la solidarité ouvrière et la solidarité nationale, aboutit, par l'abstraction d'un nationalisme exclusif, à l'abstraction anarchiste qui sépare le prolétariat de la patrie*”⁷²⁹. En canvi, des del seu punt de vista, l'acció socialista provocava l'enaltiment de la nació perquè es caminava cap a una unitat nacional més justa i vertadera. Jaurès, en aquest sentit, defensà amb la mateixa intensitat tant l'internacionalisme proletari com la condició nacional de la classe obrera, de manera que calia, “*dans un large esprit prolétarien, de mettre très haut l'indépendance et l'originalité de toutes les nations, et de mettre en belle lumière la valeur propre de la France*”⁷³⁰. Per tant, l'internacionalisme del marxisme francès procurà salvar un espai propi per a les distintes essències nacionals ja que aquell “*n'est pas la suppression des patries, c'en est l'ennoblissement. Elles sont élevées à l'humanité sans rien de perdre de leur indépendance, de leur originalité, de la liberté de leur génie*”⁷³¹. Per al dirigent socialista, en la seua coneguda fórmula, calia “*un peu d'internationalisme éloigne de la patrie, beaucoup d'internationalisme y ramène. Un peu de patriotisme éloigne de l'Internationale, beaucoup de patriotisme y ramène*”⁷³². Així doncs, la independència de les nacions no podia ser amenaçada i menys en el cas d'una França que posava “*au service de l'humanité des dons admirables, une fine et profonde culture, un instinct démocratique et républicain*”⁷³³; de fet, la mort de França era per a Jaurès una cosa impossible i monstruosa que, per fosc que fóra el futur, el món no veuria. Així doncs, el líder socialista lligava sense contradicció el futur de la humanitat socialista internacional amb la conservació de l'autonomia de les nacions, les quals eren enteses com a mitjans d'acció i punts de suport del proletariat universal.

---

⁷²⁸ Citat a STUART, Robert: *Marxism and national...*, p. 103.

⁷²⁹ JAURÈS, Jean: “Les instituteurs et la nation”, *La Revue de l'Enseignement Primaire* 3 (1912), p. 17; citat a BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le...*, p. 287.

⁷³⁰ JAURÈS, Jean: “Morale prolétarienne et humaine”, *La Revue de l'Enseignement Primaire* 7 (1909), p. 54; citat a BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le...*, p. 290.

⁷³¹ JAURÈS, Jean: *L'armée nouvelle*, p. 275, citat a BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le...*, p. 95.

⁷³² Citat a CANDAR, Gilles i DUCLERT, Vincent: *Jean Jaurès...*, p. 434.

⁷³³ Citat a *Idem*, p. 331.

En efecte, com va assenyalar Michel Winock, “*ce n’est pas pour ou contre «la patrie» que les socialistes français ont eu à définir leur internationalisme; c’est d’abord contre le «patriotisme» de leurs adversaires*”⁷³⁴. En efecte, aquest autor va subratllar com la majoria de tendències socialistes, durant la dècada del 1890, més que atacar el patriotisme, s’oposaven a la seua utilització interessada per part de la burgesia francesa. Aquell tipus d’arguments possibilitaven una valoració positiva d’un patriotisme sincer, pacifista, progressista, que els mateixos socialistes podrien esgrimir. Per consegüent, amb l’herència compartida del patriotisme jacobí i dels principis universalistes dels Drets de l’Home, el conjunt del socialisme acceptà la necessitat de la defensa de la pàtria francesa atès que, a l’Europa monàrquica del moment, la república s’entenia com al règim més propici per al triomf del socialisme. Així doncs, el socialisme podia, fins a cert punt, sentir com a propi l’estat-nació francès i comprometre’s en el seu manteniment. De fet, tots els socialistes francesos estarien convençuts de la superioritat francesa sobre, per exemple, Alemanya. Així és que, aquells participarien d’una doble comunitat socialista i nacional que es confondria, a causa que per al socialisme la França matriu de la revolució socialista havia de ser preservada a qualsevol preu d’un atac estranger. Fins i tot els allemanistes, els més reticents davant la retòrica patriota, combregaren amb aquell punt de vista i Kropotkin, l’any 1905, manifestà que si Alemanya atacava França, “*je regretterais une chose: c’est qu’avec mes soixante ans passés, je n’aurais probablement pas la force de prendre le fusil pour la défendre (...). Un nouvel écrasement de la France serait un malheur pour la civilisation*”⁷³⁵. Per tant, la idea de la República i la Revolució com a distintius de la nació francesa foren una via d’acceptació i assumpció activa d’aquesta per als socialistes.

En conseqüència, malgrat no tractar-se d’un camí predeterminat, les bases per al posicionament patriòtic del socialisme francès durant la I Guerra Mundial eren ben sòlides des del segle XIX. Al llarg d’aquella centúria, el gir pacifista experimentat pel socialisme, com bona part de l’esquerra francesa, no va suposar una renúncia a la defensa de la nació francesa⁷³⁶.

---

⁷³⁴ WINOCK, Michel: “Socialisme et patriotisme...”, p. 409. Èmfasi a l’original.

⁷³⁵ Citat a WINOCK, Michel: “Socialisme et patriotisme...”, p. 418.

⁷³⁶ BECKER, Jean Jacques: “La gauche et...”, p. 530. L’autor observa, això sí, que entre el sindicalisme revolucionari de la *Confédération Général du Travail* l’antipatriotisme, a l’estil anarquista, va guanyar força, cosa que no va impedir el seu alineament amb la *Union Sacrée*.

Tanmateix, l'adopció d'aquells referents patriòtics anaven més enllà del camp estrictament polític. En aquest sentit, la majoria dels socialistes, amb l'excepció allemanista, assumiria la condició francesa de les terres d'Alsàcia i Lorena, cosa que conduí Guesde a afirmar que el problema d'aquelles terres únicament tindria solució en el marc de la implantació del socialisme, mentre que Jaurès sostingué a la Cambra de Diputats l'any 1895 que

*Il est intolérable, au moment même où le socialisme veut affranchir toutes les volontés humaines, qu'il y ait des volontés françaises séparées violemment du groupe historique dont elles veulent faire partie*⁷³⁷.

A més a més, entre els socialistes marxistes no seria estranya la definició de les nacions sobre la base d'arguments objectius, ètnics i culturals, com ho provaria el fet que, per a rebatre l'allemanista Maurice Charnay, aquells preguntaren retòricament

*A-t-il la prétention de nier qu'entre les mœurs, les usages, le caractère, l'histoire, les traditions, le langage des peuples, il existe des différences qui les distinguent les uns des autres et en font des unités dans l'humanité?*⁷³⁸.

D'aquella manera, el marxisme francès no dubtava que elements com la llengua, el caràcter o la història constituïen fonaments d'unes identitats diferenciades entre pobles que els convertien en unitats, això sí, dins una comunitat humana compartida. Per consegüent, la vessant territorial i cultural dels discursos sobre la nació francesos també tingueren ressò a les files marxistes franceses.

En aquesta direcció, Jaurès, després de negar la possibilitat de legitimar les nacions per motius geogràfics, racials i/o lingüístics, sostenia que

*La nation repose Sur l'accord des âmes et des volontés. Quand des hommes ont été rapprochés et liés soit par certaines... matérielles, soit par les vicissitudes de l'histoire, quand ils ont en commun des souvenirs, des intérêts et des expériences, ils constituent vraiment une nation*⁷³⁹.

Amb tot, com bé assenyala Ulrike Brummert, aquella definició voluntarista de la nació també cap interpretar-la com a la negació que la diversitat lingüística posés en perill la unitat nacional. Efectivament, Jaurès va ser un dels socialistes més comprensius amb les llengües regionals i la seua proposta pedagògica no va ser hostil al seu ensenyament. No obstant, ni es tractava d'una posada en valor de la diversitat cultural, ni de promoure les llengües minoritàries. El dirigent socialista concebia l'acostament

---

⁷³⁷ Citat a WINOCK, Michel: "Socialisme et patriotisme...", p. 416.

⁷³⁸ Citat a WINOCK, Michel: "Socialisme et patriotisme...", p. 415.

⁷³⁹ Citat a BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le...*, p. 148.

dels escolars al basc o a l'occità com una via per a obtenir una visió lingüística comparativa que permetés, d'una banda, un millor aprenentatge de la llengua nacional⁷⁴⁰; i, d'una altra banda, l'adquisició d'una perspectiva històrica.

Mitjançant aquell punt de vista comparat i històric, Jaurès pretenia fer veure que les unitats regionals, les petites pàtries, havien quedat obsoletes a través de la seua supressió/conservació dins la unitat nacional francesa, la qual havia de caminar cap a la unitat ideal de la humanitat⁷⁴¹. En conseqüència, Jaurès no demandava la conformació de cossos intermedis entre l'estat i el ciutadà atès que es tractava d'ens superats, la vivificació dels quals havia estat obra de la Revolució Francesa, "*l'événement de France le plus central, le plus largement français*"⁷⁴², impulsada des del centre. En les seues paraules, "*c'est la grande patrie qui a ranimé et établi les petites patries. C'est la force centrale du cœur qui a fait refluer le sang jusqu'aux extrémités des artères*"⁷⁴³. Jaurès, nascut al Llenguadoc, defensà una ambigua idea de descentralització, però atacà el moviment del felibritge perquè entenia que era un moviment antimodern, mancat de caràcter autènticament popular i que separava la cultura del Llenguadoc de la civilització francesa. Per tal que esdevingués profitós, "*le félibrige aurait dû pousser beaucoup plus fortement qu'il ne l'a fait au développement des écoles populaires et de la culture française dans ces écoles*"⁷⁴⁴.

En suma, el cas de Jaurès prova que l'adhesió a la República francesa com a representant dels principis polítics que facilitarien l'establiment del socialisme, no estava exempta de connotacions culturals i excloents. La unitat cultural i territorial francesa era un fet positiu que no podia posar-se en qüestió, ni per part dels moviments regionalistes, ni des de perspectives internacionalistes atès que, com s'ha vist més amunt, el *geni* de les nacions no es dissolia en la comunitat internacional.

En conseqüència, és possible afirmar que la visió de la França revolucionària, servidora de la lluita universal pels drets de l'Home, va facilitar l'adhesió dels marxistes

---

⁷⁴⁰ BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le...*, pp. 156 i següents.

⁷⁴¹ Ulrike Brummert entén que aquella lògica de la supressió/conservació seria un dels pilars del pensament de Jaurès en l'evolució de les comunitats humanes des de la família i la tribu, fins a la humanitat, tot passant per les comunitats regionals i nacionals.

⁷⁴² Citat a BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le...*, p. 414.

⁷⁴³ Citat a BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le...*, p. 90.

⁷⁴⁴ Citat a BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le...*, p. 415.

francesos al govern republicà durant la I Guerra Mundial. El marxisme francès no rebutjà l'herència del patriotisme jacobí compartida amb la resta de l'esquerra francesa. Així mateix, amb l'arribada de la III República i els intents d'apropiació del nacionalisme francès per part de les forces conservadores i reaccionàries, el POF i, posteriorment, la SFIO mantingueren el recurs al referent nacional, tant per a oposar-se a aquelles, com per a marcar distàncies amb allemanistes i anarquistes.

França era l'estat de la Revolució, la terra del progrés i el sentinella de la civilització i els francesos el poble escollit en la defensa dels drets de la humanitat contra els poderosos⁷⁴⁵. Aquesta retòrica permeté el guesdisme arrelar la revolució socialista internacionalista dins la tradició nacional francesa sense perjudicar, aparentment, l'internacionalisme proletari marxista a causa de l'universalisme de la idea revolucionària francesa. En aquest sentit, l'internacionalisme socialista havia de ser respectuós amb les *essències* de les nacions i no suposava cap atac a la identitat nacional francesa. Més encara, el proletariat i la nació francesa havien de ser dos elements inextricablement units.

Tanmateix, cal subratllar que aquell discurs assumia que França era *la Nació*, no una més. La seua defensa, a l'interior i a l'exterior, era una tasca primordial a causa de la gran missió que havia de desenvolupar. El partit marxista francès, i més les seues bases socials, no romangueren immunes als prejudicis d'un nacionalisme francès obsessionat per la unitat i la centralització nacional, anticlerical amb tints antisemites, escassament plural des del punt de vista cultural, que exclouïa les dones de la ciutadania i pregonava la superioritat de la nació francesa.

4.2. Liderar el món. Internacionalisme i nacionalisme en el PSOE

Tot reprenent el cas espanyol, en aquest epígraf s'exposen els punts citats més amunt al voltant de l'internacionalisme i el nacionalisme dins la cultura política socialista. L'objectiu és posar de manifest la relació harmònica que el socialisme establí entre aquells termes i entendre millor què hi havia implicat darrere les invocacions internacionalistes del PSOE.

---

⁷⁴⁵ WINOCK Michel: *Les nationalismes français*, Barcelona, Institut de Ciències Polítiques i Socials, 1994, pp. 3-9; MAGRAW, Roger: "Appropriating the symbols of the *patrie*? Jacobin nationalism and its rivals in the French Third Republic", en Stefan Berger i Angel Smith (eds.), *Nationalism, Labour...*, pp. 93-120.

4.2.1. Patriotes i internacionalistes

En relació amb l'articulació dels conceptes de pàtria, patriotisme i internacionalisme obrer en el Partit Socialista espanyol, amb el pas de la Monarquia a la República, el socialisme havia de redefinir el seu paper al nou escenari polític. Com des del principi es va aclarir, aquell no anava a ser, pel moment, el temps del socialisme. Tanmateix, el poble espanyol, segons es podia llegir tant a la premsa republicana com a la socialista, havia recuperat la seua sobirania segrestada durant la Dictadura de Primo de Rivera i havia apostat per fer fora els seus enemics seculars. La revolució havia triomfat i la legitimitat del nou règim, encara en projecció, no podia discutir-se, de manera que alguna cosa important havia canviat.

La dimensió del canvi era expressada pel socialista gallec Edmundo Lorenzo, qui va afirmar posar-se “*al servicio de la patria, puesto que hemos conquistado el derecho al patriotismo, haciendo que España deje de ser patrimonio de una familia odiosa y de las camarillas a su servicio*”⁷⁴⁶. Igualment, des de Valencia, Aniceto Faura narrava la seua emoció pel canvi de règim dient que

*Nunca como en este momento histórico hemos sentido el patriotismo tan en el fondo de alma. Por primera vez en mi vida he vertido lágrimas de alegría, de intensísima emoción, contemplando el valiente, sublime, formidable resurgir de este pueblo al que injustamente se ha motejado de indiferente y sin pulso por sus mismos explotadores*⁷⁴⁷.

L'articulista confessava que sempre havia escoltat impassible les invocacions patriòtiques interessades i buides de les comparses monàrquiques, que en silenci contenia la ràbia per aquelles profanacions. Ell hauria vist passar la bandera roja i groga sense sentir emoció ja que en ella veia la representació de l'Espanya inquisitorial i reaccionària. No obstant, ara

*Mis convicciones socialistas no me han reprochado el raptó sentimental de sentirme conmovido ante la bandera tricolor, símbolo glorioso de la liberación de la España que trabaja y piensa. Se puede ser socialista y patriota al mismo tiempo*⁷⁴⁸.

Ara calia ser fidel a la República amb la certesa que el poble, que s'acabava de guanyar la merescuda fama de culte i civilitzat a través d'una revolució única en la història, prompte passaria a ser un paladí del socialisme redemptor.

---

⁷⁴⁶ *El Socialista*, “Antiguos amigos”, 25/VII/1931.

⁷⁴⁷ *El Popular*, “¡Ya era hora!”, 30/IV/1931.

⁷⁴⁸ *Ibidem*.

Aquell sentiment va arribar al Congrés Extraordinari del PSOE de juliol del 1931 a través d'un delegat que manifestà que *“la patria requiere hoy todo nuestro esfuerzo. La patria, sí, porque ahora ya podemos decir que tenemos patria, reconquistada por nuestro esfuerzo para la causa de la libertad, de la democracia y de la civilización”*⁷⁴⁹. La redacció de *El Socialista* comentava aquelles paraules per als qui pogueren sorprendre's per una asseveració d'aquell to per part d'un socialista en els següents termes,

*Siempre nos han injuriando, calificándonos de enemigos de la patria, porque somos internacionalistas, sin darse cuenta de que precisamente en nuestro internacionalismo está la mayor exaltación de nuestro amor a la patria. Y en estos momentos nadie va más lejos que nosotros en sacrificios por el interés nacional*⁷⁵⁰.

Certament, el compromís patriòtic podia semblar una novetat en les files socialistes. Tanmateix, segons s'ha pogut comprovar, aquell no era un recurs aliè al socialisme espanyol i durant la dècada del 1930 es va afermar encara més. De fet, abans de la proclamació de la II República, en el balanç que oferí la UGT sobre l'any 1930, es cridava els afiliats a treballar *“por España y por la clase trabajadora”*⁷⁵¹. Igualment, després de denunciar el falsejament del sufragi i el caciquisme com a orígens dels nostres mals, la redacció del portaveu socialista afirmava que

*Volver a esa práctica viciosa del sufragio sería agravar los males que la nación padece. En estas horas difíciles por que pasa España todos tenemos graves deberes que cumplir. La patria, ni como sentimiento espiritual ni como interés material, no es patrimonio de nadie. Todos estamos obligados con ella. Todos le debemos los máximos sacrificios*⁷⁵².

Mesos més tard, ja amb el nou règim, des d'aquella publicació s'explicava l'asserció de Marx *“Treballador, tu no tens pàtria”*. Aquesta frase hauria estat interpretada erròniament, probablement de forma intencionada, pels enemics del socialisme. Segons *El Socialista*, el fundador del socialisme científic al·ludia a que un poble subjugat per la classe privilegiada no tindria pàtria perquè estaria mancat dels seus drets naturals, com havia passat en el cas espanyol. Així,

Los españoles, antes de la revolución, no teníamos patria, porque carecíamos de derechos civiles y ciudadanos en ella. Dominados por un poder despótico, absolutista, que nos ultrajaba y maltrataba, vivíamos en nuestra tierra peor que en tierra extraña. La revolución fué para nosotros la reconquista de la patria, para servirle con nuestro trabajo y gozarla en sus bellezas y en sus virtudes naturales (...). Nuestro noble afán, sostenido con austeridad y tesón, de

---

⁷⁴⁹ *El Socialista*, “El sentido del momento a través del congreso”, 11/VII/1931.

⁷⁵⁰ *Ibidem*.

⁷⁵¹ Citat a *El Socialista*, “Balance y esperanzas”, 13/I/1931.

⁷⁵² *El Socialista*, “La actualidad política”, 15/I/1931.

*libertar a España de sus despóticos dominadores por medio de la revolución, no ha sido otra cosa que un profundo y generoso amor patriótico, que son incapaces de sentir nuestros adversarios, quienes ven todos los idearios a través de los negocios*⁷⁵³.

Aquesta línia va ser seguida per Manuel Cordero qui, en l'aniversari de la mort de Pablo Iglesias l'any 1931, recordava com aquest havia estat el fundador del socialisme polític i sindical espanyol, però que havia treballat també

*Sin olvidar un momento su ideario socialista, a la redención política de su patria. ¡La patria! ¿El obrero tiene o no tiene patria? No la tuvo, pero debe tenerla y comienza a tenerla (...). El obrero no tuvo patria mientras las naciones fueron un feudo de los privilegiados; pero comienza a tenerla cuando, merced al esfuerzo colectivo, las clases feudales desaparecen y el hombre goza plenamente de sus derechos políticos y sociales. Derechos que son a la vez deberes. España era un feudo de la monarquía borbónica, clerical, aristocrática y militarista y contra esto luchó briosamente Pablo Iglesias*⁷⁵⁴.

Abans del 14 d'abril, com en algunes ocasions manifestaren els socialistes, “*daba vergüenza el decir —aunque parece deshonoroso decirlo— que uno era español*”⁷⁵⁵. No obstant, les coses havien canviat i això permetia Apeles Fiat arengar els seus companys reunits a la Casa del Poble dient “*cuando oigamos gritar ¡Viva la República!, que se nos ensanche el corazón de gusto y estemos orgullosos de ser españoles. ¡Ahora sí que da gusto ser español!*”⁷⁵⁶. Ara els socialistes espanyols sí tenien una pàtria, Espanya havia estat *reconquerida* gràcies al seu esforç revolucionari —i de Pablo Iglesias— ple d'amor patriòtic per posar fi a l'alienació nacional que suposava el règim monàrquic. Si Jaurès havia cridat, a principi de segle XX, per guanyar la pàtria per al proletariat, els espanyols ho havien aconseguit amb la República.

Els socialistes, que *patriòticament* havien ajudat a establir el nou règim, ara tenien davant la tasca, igualment patriòtica, de construir-lo. Segons Aniceto Iranzo, la República havia de tenir el suport dels socialistes, “*mientras demuestre sus plausibles propósitos de ir progresivamente laborando por la regeneración de España*”⁷⁵⁷. Certament, com va declarar Prieto, “*consolidar la República hoy es levantar a España,*

---

⁷⁵³ *El Socialista*, “Socialismo y patriotismo”, 06/IX/1931.

⁷⁵⁴ *El Socialista*, “Evoquemos la figura del maestro”, 09/XII/1931.

⁷⁵⁵ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “¿«Acción popular» o reacción impopular?”, 16/VII/1932.

⁷⁵⁶ *El Socialista*, “Como piensan los empleados y obreros que prestan sus servicios en la compañía de coches cama”, 19/V/1931.

⁷⁵⁷ *El Socialista*, “Defendamos la República”, 19/V/1931.

*y cumplir el deber de republicanos es cumplir netamente el deber de los españoles*⁷⁵⁸. Per tant, la condició regeneradora nacional de la República, la seua funció patriòtica, era la peça clau per al suport socialista. Així mateix, tot i que en un context de pau i d'un règim recent establert, el suport del PSOE a la República com a missió progressista i patriòtica no distà massa del lligam que el POF, primer, i la SFIO, després, havia establert amb la França republicana. El socialisme espanyol amb l'arribada republicana, com el francès des de molts anys abans, podia apel·lar a la defensa d'unes institucions polítiques i fer-ho sota la condició de socialista i nacional.

El deure patriòtic socialista, com en el cas francès, no podia oblidar mai el referent internacionalista, de manera que acudiren al seu compromís amb la pàtria sense apartar la vocació de socialistes internacionalistes. Tot explicant les raons de la col·laboració socialista amb el règim burgès republicà, Núñez Tomás remarcava que com a socialistes *“somos internacionales; pero como españoles propugnamos la prosperidad de España*⁷⁵⁹; Rodríguez de Vera, diputat a les Corts Constituents per Alacant, remarcava que davant el dilema entre ser espanyol i ser socialista, *“nosotros, que somos desde luego internacionalistas, deseamos hacer antes que nada el Estado español, no con patriotería, sino como la célula que ofrezca a la patria común del universo un miembro organizado para colaborar*⁷⁶⁰. En el mateix sentit, Manuel Cordero subratllà que

*Somos internacionalistas; y esta labor la hacemos en España y para España, porque no se nos ha olvidado que somos españoles; y, sin alardes de patriotismo, así como damos ejemplo de moralidad a los flojos de fe, damos también en estos días lecciones de patriotismo a los que en tantas ocasiones se metieron a dar patentes de él*⁷⁶¹.

En conseqüència, el socialisme no podia ser acusat de falta de patriotisme perquè *“no ha sido jamás tibio en su amor a la patria. Al contrario, ha sentido siempre un profundo fervor patriótico. Pero el patriotismo socialista es otro que el de nuestros adversarios*⁷⁶². En efecte, el patriotisme socialista s'apartaria del fals patriotisme burgès, del patriotisme, i de les seues versions més bel·licoses, agressives i interessades. Així, si Guesde declarava l'any 1894 que per als capitalistes *“la seule*

---

⁷⁵⁸ *El Socialista*, “Texto taquigráfico del discurso de Indalecio Prieto”, 17/IX/1931.

⁷⁵⁹ *El Socialista*, “Un magnífico discurso de Fernando de los Ríos”, 07/VI/1932.

⁷⁶⁰ *El Socialista*, “Interesante conferencia de Rodríguez Vera”, 21/I/1932.

⁷⁶¹ *El Socialista*, “El homenaje a Cordero”, 26/IX/1931.

⁷⁶² *El Socialista*, “Socialismo y patriotismo”, 06/IX/1931.

*patrie, la seule, c'est le profit*⁷⁶³, els socialistes espanyols no acceptaven que els donaren lliçons de patriotisme uns

*Hombres de negocios, [que] se inteligencian internacionalmente para la formación de Empresas industriales o bancarias, prescindiendo de toda conveniencia colectiva de carácter personal, (...) que engendran las luchas fratricidas que tanto han horrorizado a la Humanidad (...). Ellos ponen la patria, que a veces más que la patria son sus negocios particulares, por encima del interés de la Humanidad, y nosotros no*⁷⁶⁴.

Com afirmava Andrés Ovejero, no estaven els burgesos legitimats per a acusar els socialistes d'enemics de la pàtria,

*De esta palabra que han manchado en polvo y sangre las monarquías y la dictadura, de esta patria, ¿quiénes son los enemigos? ¿Ellos o nosotros? Decidme dónde tiene más valor la palabra España: si cuando un capitalista la lee en sus acciones, con las que vive sin hacer nada, o Iglesias, y el Partido Socialista trabajando por España para que sepan, si lo ignoran, que cuando tiembla la mano del conductor de muchedumbres las últimas palabras que escribe Pablo Iglesias son éstas: «Madrid, España, EL SOCIALISTA» (...). No olvidéis que la palabra España es la última que escribió Pablo Iglesias. Para salvar a España, el Gobierno socialista, si se hiciera menester*⁷⁶⁵.

Com no podia ser d'una altra manera, després d'aquelles paraules, d'acord amb els cronistes de *El Socialista*, va arribar una clamorosa ovació i el públic de la Casa del Poble sortí cantant *La Internacional* i altres himnes socialistes.

Les dues darreres cites mostren, entre altres coses, que el patriotisme dels capitalistes burgesos patia de ser més fidel als diners que a la nació i d'egoisme antihumanista. Els socialistes, com a representants de les classes treballadores, per definició quedaven fora de la primera possibilitat. No obstant, tal volta calia fer explícit que el seu patriotisme defugia el xovinisme. Així, des de les files socialistes es va insistir en una formulació de cercles concèntrics en els quals la nació s'inseria de forma harmònica en el conjunt de la humanitat. Això es va expressar a través d'una reeixida fórmula segons la qual “*el hombre es para la familia; la familia, para la comunidad nacional; la nación para la colectividad internacional*”⁷⁶⁶. Si aquesta premissa era difosa des del magisteri, els odis entre els pobles s'acabarien.

---

⁷⁶³ Citat a WINOCK, Michel: “Socialisme et patriotisme...”, p. 412.

⁷⁶⁴ *El Socialista*, “Socialismo y patriotismo”, 06/IX/1931.

⁷⁶⁵ *El Socialista*, “En el XLVII aniversario de la aparición de El Socialista, el camarada Ovejero diserta sobre el año de la rotativa”, 14/V/1933.

⁷⁶⁶ *El Socialista*, “Socialismo y patriotismo”, 06/IX/1931.

Una matinera manifestació d'aquella concepció havia estat anunciada per Luis Araquistáin en *Polémica de la Guerra*⁷⁶⁷. En aquell treball l'autor, entre altres coses, plantejava que la tàctica de l'internacionalisme proletari davant del conflicte havia de ser de franca desobediència als països agressors, de suport unànime a l'esforç defensiu en les nacions agredides i d'aposta per la intervenció per trencar la neutralitat en favor dels països atacats en la resta. Tanmateix, a més, sostenia que la vida humana s'articulava al voltant dels cercles concèntrics formats per la família, la ciutat, la regió i la nació i que l'internacionalisme no pretenia destruir cap d'ells. Amb tot, durant el període republicà, va ser Fernando de los Ríos qui més va recórrer a aquella concepció. Així, en una de les seues peroracions a les Corts Constituents advocava per ser fidel al *geni* creador espanyol i afirmava que

*La patria es para el mundo, y la insertamos en él y queremos llevar al mundo los valores hispánicos y que se tiña la Historia del color ideal de la sangre espiritual de los valores engendrados por la conciencia española. No decimos el mundo para España (...) lo que nosotros decimos es «España para el mundo». Y éste es el sentido universalista orgánico de nuestro concepto de patria*⁷⁶⁸.

S'albira fàcilment com el sentit internacionalista del patriotisme socialista pretenia matisar positivament el nacionalisme espanyol per a allunyar-lo de pretensions de dominació sobre la resta del món. Ara bé, cal ressaltar com l'internacionalisme, la dilució de la nació en la comunitat superior, no comportaria l'abandonament de les característiques nacionals pròpies. Espanya s'havia d'entregar al món, però amb l'oferiment de la *sang espiritual* i dels *valors* —i paga la pena insistir en el caire essencialista dels termes— engendrats per la consciència espanyola a la comunitat internacional. Espanya s'havia d'afirmar amb els seus valors per tal de poder contribuir, com la resta de pobles, a la comunitat humana universal. Segons De los Ríos, la idea d'uropeïtzar Espanya era errònia

La España de hoy tiene que ser una España españolista. Con blusa o levita, con camisa remendada o como sea. Eso no importa, el caso es que pueda elevarse a la grandeza del caballero.

*Cada hombre debe cultivar su personalidad y cada pueblo su individualidad, para llegar así a la cumbre de la universalidad*⁷⁶⁹.

---

⁷⁶⁷ ARAQUISTÁIN, Luis: *Polémica de la...*, pp. 294-295.

⁷⁶⁸ *El Socialista*, "El camarada Fernando de los Ríos, en un maravilloso discurso, explica la actitud de la minoría socialista", 04/IX/1931. Èmfasi a l'original.

⁷⁶⁹ *El Socialista*, "Nuestro compañero Fernando de los Ríos inaugura un Grupo escolar y pronuncia un interesante discurso", 23/V/1933.

Així, les particularitats nacionals espanyoles, singularitzades en el mite de l'honor cavalleresc del poble espanyol, havien de ser impulsades per a entrar en la comunitat internacional.

El patriotisme del Partit Socialista era internacionalista, però no podia deixar de ser un patriotisme espanyol que posava en valor les característiques i la independència nacionals. Probablement va ser Prieto un dels socialistes que millor va exemplificar la combinació d'aquells termes. El líder socialista, el desembre del 1931, advertia a un míting al teatre Cervantes de Granada que la desesperació davant les dificultats econòmiques no podien conduir a imitacions de la Rússia comunista i bolxevic. La immensitat russa permetia la resistència al món capitalista, però

España es una nación modesta. Somos sus componentes hombres de otra raza distinta, y cualquier ensayo de esa clase podría dar lugar a una intervención de las naciones capitalistas que contornean nuestra vida, y aunque yo soy hombre de ideales internacionales, como español, ni yo ni nadie toleraría que pudiera implantarse una invasión internacional sobre el suelo que me vió nacer.

*(...) El Partido Socialista y ese millón de afiliados a la Unión General de Trabajadores deben constituir la fuerza más preponderante del régimen republicano español*⁷⁷⁰.

Així doncs, la *raça* i les condicions particulars de la nació espanyola impedièn la reedició de l'experiència bolxevic a Espanya. En canvi, als socialistes i ugetistes pertocava la defensa de les institucions republicanes i, amb ella, de la independència d'Espanya.

En la mateixa direcció va apuntar Prieto, el març del 1933, quan expressava el seu temor davant l'auge de la conflictivitat social i el perill que aquesta es desbordés, cosa que el feia témer per la República, però també per Espanya. El ministre d'obres públiques manifestà que

Soy, como socialista, internacionalista; pero mi internacionalismo no amengua mi devoción por este solar en que vivo y viven los míos, en que nací y en el que se recogerán mis huesos, y algunas veces, como encarnación de este internacionalismo español o de este españolismo internacional, veo pasear por la calle de Ferraz al internacionalista magno que se llamó Pablo Iglesias, pensando en sus ideales internacionales, sí, pero envuelto, como un símbolo, en su capa castizamente española.

Y el desorden, el caos posiblemente —temámoslo todos— sería el desenvolvimiento de audacias imperialistas sobre la tierra de España, y yo no quiero ver a mi España sojuzgada por ningún país extranjero; la quiero libre, libre preferentemente en sus venturas y en sus dichas; pero, en

---

⁷⁷⁰ *El Socialista*, "Grandiosos discursos de los camaradas Indalecio Prieto y Fernando de los Ríos", 01/XII/1931.

*último término, libre incluso en su desgracia y en su infortunio. Los superaría todos el hecho de que la anarquía se adueñara de España y destruyera, por la desilusión de estas masas encuadradas en la Unión General de Trabajadores, el firme pilar que en nuestra organización sindical tiene, no sólo la República, sino la independencia de España y la civilización española*⁷⁷¹.

L'internacionalisme, per tant, no minvaria l'espanyolisme socialista, l'estima per la terra de naixement i de mort, simbolitzat en la castissa figura de Pablo Iglesias. La complicada situació social d'inicis d'aquell any, segons Prieto, posaria en perill no sols el règim republicà, sinó la independència de la nació espanyola, la pèrdua de la qual seria el major dels desastres. Els militants socialistes no haurien de perdre la disciplina a causa que eren, ni més ni menys, els sostenidors principals de la civilització espanyola i la independència nacional. Així, Prieto insistia que les files socialistes tenien la responsabilitat de sostenir el règim republicà, però, de nou, sota premisses nacionals. És a dir, el perill que podria assetjar la República significava amenaçar la independència i la civilització espanyoles i el manteniment d'aquestes era entès com a primordial per part de Prieto. Novament, els socialistes repetien els patrons que el socialisme francès hauria dut a terme des del segle XIX.

Quasi un any després, el socialisme es veia en l'oposició política i apostava per l'accés al poder en solitari, aïllat respecte a la resta de forces republicanes i sense rebutjar la possibilitat d'una acció violenta per a aconseguir-ho. Efectivament, la situació havia canviat bastant respecte al primer bienni republicà. Tanmateix, els referents discursius del socialisme no variaren tant. Així, Prieto manifestava al Parlament, el febrer del 1934, el que ja havia clamat el PSOE al carrer, a saber, el compromís revolucionari del partit si el govern de la República continuava amb els desaires a la Constitució i s'aliava amb les forces declaradament enemigues del règim. Aquell discurs, sovint assenyalat com a la confirmació de la ruptura amb el règim i la recuperació de l'obrerisme més pur per part socialista, contenia, no obstant, al·lusions manifestes de la combinació entre internacionalisme i nacionalisme espanyol. Com va deixar dit Prieto, els socialistes

Sentimos también España muy dentro del alma, tan dentro como pueda gravitar dentro del alma de sus señorías, que, aunque internacionalistas, aunque aspiramos a que los lazos de

---

⁷⁷¹ *El Socialista*, "Examen y justificación de una política. Conferencia de Indalecio Prieto en el cine de la Prensa", 07/III/1933.

*fraternidad unan a todos los hombres, no es egoísmo execrable el amor preferente a la tierra donde se ha nacido, y entre la cual se pulverizarán nuestros huesos como los vuestros*⁷⁷².

De nou, es combinaven les aspiracions internacionalistes amb una encesa defensa de l'amor a la nació i, també de nou, amb referències a la terra i la sang —en aquest sentit caldria interpretar les al·lusions als ossos que tant li agradava emprar a Prieto.

Similars paraules va pronunciar el Primer de maig del 1936, i la data no deixa de ser significativa, a Conca amb motiu de la repetició de les eleccions generals d'aquell any. En aquella ocasió, sobre la qual es torna més endavant, Prieto clamava per aturar la violència social, que segons ell no perseguia cap objectiu revolucionari immediat, per tal d'impulsar la construcció d'Espanya. Es tracta d'un discurs de tints regeneracionistes molt marcats en què els laments per la situació espanyola es barrejaren amb la fe en la capacitat i la riquesa natural dels espanyols per a sortir de la crisi social en què Espanya es trobaria⁷⁷³. A Conca, el líder socialista va sostenir que

Yo os digo que no es cierto. A medida que la vida pasa por mí, yo, aunque internacionalista, me siento cada vez más profundamente español. Siento a España dentro de mi corazón y la llevo hasta en el tuétano mismo de mis huesos. Todas mis luchas, todos mis ardores, todos mis entusiasmos, todas mis energías, derrochadas con prodigalidad que ha quebrantado mi salud, los he consagrado a España. No pongo por encima de ese amor, sino otro más sagrado, el de la Justicia. No estaría con España si España cometiera, en el orden internacional, una villana injusticia.

(...) *Así, conquenses, os habla quien se siente cada vez más español, y que, unido por vínculos que no se romperán más que por la muerte, si es verdad que la muerte los rompe, a sus hermanos de España, quiere verlos libres y dignos*⁷⁷⁴.

En conseqüència, el cas de Prieto mostra com l'internacionalisme socialista estava molt matisat per la seua fe en Espanya. Aquell bilbaí d'adopció arribava a dubtar que la mort pogués acabar amb l'amor que sentia per la nació i els seus connacionals. Clar que valors de caire internacional com la justícia podien limitar l'adhesió nacional del socialisme, però sembla que més que una negació de la pàtria es tractaria d'una censura de determinats actes, segurament imputables a un mal govern més que no a Espanya com a tal, i no de la nació. Dificilment l'internacionalisme podia conduir a la

---

⁷⁷² *El Socialista*, "Nuestro deber es ir a la revolución con todos los sacrificios", 08/II/1934.

⁷⁷³ Les al·lusions al revifament de l'agricultura, a la política hidràulica, a acabar amb el caciquisme i a impulsar la conquesta d'Espanya van ser alguns dels elements propis del llenguatge regeneracionista que estigueren presents en la peroració de Prieto.

⁷⁷⁴ PRIETO, Indalecio: *Siento a España...*, Ediciones La Motorizada, Bro SP 75/110, International Institute of Social History, pp. 4-5.

negació de la pàtria per part de socialistes que, com Prieto, fóra al govern, a l'oposició, a les Corts o al carrer, no deixaven mai de remarcar la seua condició d'espanyols fervorosos.

En conjunt, del vist fins ací és possible destacar que des del PSOE es va reconèixer com a propi tant el règim republicà com la nació espanyola que aquell encarnava. Amb l'establiment de la II República, la integració del socialisme espanyol a l'estructura estatal es va completar. Els socialistes havien participat plenament en la seua implantació, disposaven de la major representació política a les institucions municipals i nacionals i compartien responsabilitat de govern amb el republicanisme progressista, a més d'ocupar posicions ministerials, ambaixades i càrrecs representatius. La Monarquia s'havia esfondrat i, tot i que es reconegués sovint que la democràcia burgesa no era el punt d'arribada del socialisme, amb ella havien caigut els impediments que pogueren afeblir la identificació socialista amb l'estat-nació. Així com havia succeït en bona part d'Europa a la fi de la I Guerra Mundial, els socialistes espanyols es convertien en els encarregats de la construcció del nou règim polític, però no per a construir el socialisme, sinó per a impulsar un règim representatiu de l'interès nacional en què les forces obreres anaren progressant.

En conseqüència, el discurs patriòtic del PSOE —que en realitat no representava una gran novetat a l'alçada del 1931— trobava un camí encara més obert per a la seua expressió i, a més, adquiria una nova dimensió gràcies a l'existència de les institucions republicanes. Els treballadors espanyols tenien una pàtria, l'Espanya republicana, i respecte a ella havien d'adoptar una postura de fidelitat. Aquell patriotisme— difícilment els socialistes parlarien de nacionalisme— no representava, per una altra part, cap impediment per a insistir en l'internacionalisme obrer ni, el que és més important, a la inversa. Des de la cultura política socialista, l'internacionalisme proletari no sols no impedia que la nació, molt sovint definida en termes essencialistes, tingués un espai preferent en la retòrica socialista, sinó que els socialistes pretengueren fer que ambdós conceptes estigueren relacionats de forma harmònica. En aquest sentit, no es va tractar de cap operació forçada ni estranya atès que els socialismes europeus l'estaven realitzant des de dècades abans de la I Guerra Mundial.

4.2.2. La festa del Primer de Maig⁷⁷⁵

*Hundida la patria en simas más hondas que hoy, ha renacido por el vigor del pueblo. En él es donde han de buscarse vírgenes energías; por él, contra los errores y horrores de la política tradicional, está asegurada la perennidad de la familia española sobre la haz de la tierra*⁷⁷⁶.

El doctor Vera escrivia aquestes paraules en un article per a *El Socialista* amb motiu del Primer de Maig del 1900. Aquell text assenyalava el poble —que s'identificava amb el proletariat espanyol socialista, i a la inversa— com a subjecte de la transformació revolucionària que havia de fer valdre l'interès nacional per damunt dels egoismes parcials i que, així, facilitaria la regeneració nacional espanyola. De fet, la degeneració d'Espanya, el perill de veure's mitjançada per les ambicions *estrangeres* a causa de la seua inadaptació als temps moderns, havia estat el motiu de reflexió en un article del dirigent socialista per a la mateixa efemèride dos anys abans. D'aquella manera, en el dia més assenyalat per a la commemoració de la lluita de classes internacional, Vera llançava missatges des de la premsa socialista sobre la pàtria en perill i la seua necessària salvació.

Aquells texts indiquen que al voltant de la festa del Primer de Maig es va poder donar una combinació dels referents de l'internacionalisme i el discurs del nacionalisme espanyol. La celebració d'aquella data a partir de l'any 1890, tant a Espanya com a la resta de països europeus, ha estat assenyalada com un dels elements claus per a la construcció de la identitat obrera. Nogensmenys, la historiografia espanyola ha passat per alt qualsevol implicació nacional que pogués haver-hi en el conjunt d'actes que conformaven el ritual del Primer de Maig. Ni els treballs realitzats des d'un punt analític més clàssic, com el complet estudi de Lucía Rivas, ni els que apliquen una interpretació pròpia de la història sociocultural, que seria el cas de Pérez Ledesma, han apuntat més enllà de la importància d'aquell ritual en l'assentament d'una identitat estrictament obrera⁷⁷⁷. Al contrari, el Primer de Maig s'ha associat sovint amb una vocació de rebuig

---

⁷⁷⁵ Una primera aproximació a MARTÍ, Aurelio: "L'inter-nacionalisme obrerista. Nacionalisme i internacionalisme en la cultura política del socialisme", en Pilar Folguera *et alii* (eds), *Pensar con la...*, pp. 1993-2009.

⁷⁷⁶ VERA, Jaime: *Ciencia y proletariado...*, p. 163.

⁷⁷⁷ RIVAS LARA, Lucía: *Historia del 1º de mayo en España desde 1900 hasta la Segunda República*, Madrid, UNED, 1987. PÉREZ LEDESMA, Manuel: "La formación de...", pp. 228-230; del mateix autor, *El obrero consciente. Dirigentes, partidos y sindicatos en la II Internacional*, Madrid, Alianza Editorial, 1987, pp. 126 i següents. Un estudi sobre la iconografia desplegada en les portades de *El Socialista* per a aquella data en ARIAS GONZÁLEZ, Luis: "Iconografía obrera: imágenes y símbolos visuales del

del llenguatge i la simbologia nacionalista per part del moviment obrer⁷⁷⁸. En canvi, en la posterior transformació de la celebració per part del règim franquista sí s'ha percebut la dimensió nacional⁷⁷⁹.

L'única excepció destacada seria un treball de Ferran Archilés que posa de manifest el pes del republicanisme a Castelló de la Plana, amb la càrrega simbòlica i retòrica que això suposava en l'organització dels actes obrers del Primer de Maig, fins a adquirir una posició dominant a partir del segle XX⁷⁸⁰.

Ací es pretén centrar l'atenció en la combinació de referents nacionals i internacionals en la celebració d'aquella data i en els comentaris que sobre ella va oferir la premsa obrera socialista, des de l'any 1931 al 1936. Cal advertir, això sí, que generalment aquesta va ser concebuda i vindicada com una data pròpiament obrera i la majoria d'actes i comentaris que es realitzaven estaven dirigits al reforçament de la identitat de classe. No obstant, esdevé innegable que no va ser estranya la utilització de referents nacionals espanyols, de la cultura popular espanyola i d'un llenguatge que no era estrictament classista.

No obstant, començar amb una cita sobre l'any 1930 ajuda a advertir la continuïtat del tipus de manifestacions que se solien fer, ja abans de l'arribada del règim republicà. Així, l'any 1930, la redacció del setmanari socialista *¡Adelante!* de Terol, després d'haver cridat en números anteriors els bons aragonesos a participar de la celebració, resumia l'esperit de la festa dient que “*somos internacionalistas y recogimos en el orden político y social los latidos de Europa*”; ara bé, “*sentimos como nadie las vibraciones de nuestro país*”⁷⁸¹.

Pel que fa a les celebracions de l'any 1931, aquestes anaren acompanyades de l'ambient d'eufòria i festivitat amb la recent proclamació de la II República, cosa que li

---

Primero de Mayo en *El Socialista* (1898-1936)”, en Francisco de Luis Martín, *Cincuenta años de cultura obrera en España, 1890-1940*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 1994, pp. 35-84.

⁷⁷⁸ Recentment ho ha entès així MORENO LUZÓN, Javier: “Mitos de la España inmortal. Conmemoraciones y nacionalismo español en el siglo XX”, en Carlos Forcadell, Ismael Saz i Pilar Salomón (eds.), *Discursos de España...*, pp. 123-146.

⁷⁷⁹ DE LA CALLE VELASCO, María Dolores: “El Primero de Mayo y su transformación en San José Artesano”, *Ayer* 51 (2003), pp. 87-113.

⁷⁸⁰ ARCHILÉS, Ferran: *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme castellanenc (1891-1909)*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 2002, pp. 242-249.

⁷⁸¹ *¡Adelante! Semanario socialista*, Portada, 10/V/1930.

va atorgar a l'esdeveniment un toc diferent al de la resta d'anys, anteriors i posteriors. La ciutat de Madrid exemplificaria aquella situació amb un espectacle d'agermanament de les forces republicanes i obreres que havien dut la República i oferint una imatge de validació del poder popular⁷⁸².

Ara bé, la festivitat d'aquell any va anar precedida d'un acte que mereix una reflexió. Entre els dies 27 i 29 d'abril es reuniren a Madrid els membres del Comitè Central de la Federació Sindical Internacional (FSI). Líders com Léon Jouhaux i Émile Vandervelde van ser rebuts fraternalment pels seus camarades espanyols, un tant orgullosos d'haver col·laborat al crit de *Visca Espanya!* a l'enderrocament del *vil* règim monàrquic, però sense haver-se deixat guanyar pel nacionalisme, tot segons Enrique Santiago⁷⁸³. Així, UGT va preparar una vetllada artística, tant del gust dels socialistes, per a retre honors als seus companys⁷⁸⁴. Al teatre Español els membres del Comitè van poder gaudir d'un espectacle que s'obrí amb la interpretació de l'*Himne de Riego* i continuà amb peces de Bretón, Usandizaga, Chapí i Jiménez, totes elles interpretades per la Banda Municipal de Madrid. En la segona part entraren en acció els *Coros Socialistas* i els *Coros gallegos Rosalia de Castro*, ambdós interpretant temes de música regional espanyola. Els Cors gallecs, a més, acabaren per cantar l'himne republicà, "*con letra dedicada a los capitanes Galán y García Hernández y al comandante Franco*"⁷⁸⁵. Per a tancar aquesta part actuà un quadre flamenc. Després del descans continuà la música regional de la mà de la *Rondalla Aragonesa* per a, tot seguit, donar pas a un fragment de l'òpera *Carmen* i a peces de Falla, Villa, Jiménez i Torroba. L'acte, no cabria esperar altra cosa, va ser clausurat amb la interpretació de *La Internacional* a càrrec dels *Coros Socialistas*.

En suma, la comissió organitzadora de la UGT no va trobar millor forma d'homenatjar els seus camarades europeus que oferint "*algunas manifestaciones de nuestro arte regional sin las mixtificaciones con que suele presentarse en el extranjero*"⁷⁸⁶. Més enllà de la censura a les *perversions* que sobre *l'art espanyol* es

---

⁷⁸² JULIÀ, Santos: *Madrid, 1931-1934. De la fiesta popular a la lucha de clases*, Madrid, Siglo XXI de España Editores, 1984, pp. 17-19.

⁷⁸³ *El Socialista*, "Nuestro saludo a la Internacional Sindical", 26/IV/1931.

⁷⁸⁴ El programa de l'acte a *El Socialista*, "Función de gala en honor de los delegados de la Federación Sindical Internacional", 26/IV/1931.

⁷⁸⁵ *El Socialista*, "La función de gala en el teatro Español", 30/IV/1931.

⁷⁸⁶ *Ibidem*.

pogueren realitzar fora d'Espanya, paga la pena destacar que els socialistes espanyols no perderen l'oportunitat de confraternitzar amb els més elevats quadres del moviment internacional sindical i mostrar-los les expressions artístiques espanyoles. Tot salvant les distàncies amb el que suposava un congrés de la II Internacional, la comparativa amb el que Callahan demostrà per als organitzadors del Congrés de Stuttgart del 1907 resulta adequada⁷⁸⁷. Si els socialistes alemanys de principis de segle intentaren enlluernar els seus camarades amb les benevolències de la cultura i els valors germànics, en cas que els socialistes espanyols hagueren tingut el que per a ells haguera sigut el privilegi d'organitzar un congrés d'aquelles característiques, molt probablement, hagueren actuat de la mateixa manera.

Si la música regional estigué present en aquells dies, per al Primer de Maig la Casa del Poble de Madrid va organitzar un concert per a la celebració de la insigne data de característiques molt similars, al qual també assistiren i contribuïren membres del Comitè de la FSI. A *Unión Radio*, el lloc de la celebració, Besteiro, Jouhaux, Eduard Fimmen, Vandervelde i Largo Caballero realitzarien discursos que, segurament, es dedicaren a enardir la consciència internacional dels proletaris. La part artística d'aquell acte, no obstant, va comptar amb la participació de l'*Orquesta Socialista*, els *Coros Socialistas* i la *Banda Republicana*, els quals interpretaren obres de Granados, Schúbert, Fortea, Guridi, Vives, Benedito, Morera, B. Fernández, B. Gil, Villa, Albéniz, Falla, S. Giner, Turina i G. Jiménez. El recorregut musical per Espanya a través de les peces regionals conduïa a una representació de la nació des de Castella a València, tot passant per Andalusia, Extremadura, País Basc, Astúries, Àvila i Catalunya. Es comptà amb una peça de Doyen, *Los sirgadores del Volga*, i *La Internacional* com a referències obreres quasi anecdòtiques dins un programa aclaparadorament dominat per la representació regional de la nació⁷⁸⁸.

Fora de Madrid, altres socialistes escalfaven motors per a la festivitat obrera per excel·lència fent crides a la participació proletària amb apel·lacions com

Honremos con nuestra fiesta a la patria que nos vio nacer, a la madre España que ha sufrido el dolor de ver a sus hijos atropellados y ametrallados por unos cuantos bastardos y renegados (...). Reservemos la presidencia de nuestra fiesta y rindamos homenaje de cariño y fidelidad a la «Dama del gorro frigio»; adoremos a la bella República que, como mujer, nos sonríe

---

⁷⁸⁷ CALLAHAN, Kevin: ««Performing Inter-Nationalism»...».

⁷⁸⁸ El programa de l'acte a *El Socialista*, Contraportada, 30/IV/1931.

*maternalmente y nos lanza sus cálidos y amorosos besos mientras tremolando su tricolor bandera sobre nuestras cabezas, abre a nuestros ojos un porvenir risueño de felicidad*⁷⁸⁹.

Evidentment, l'especial context esmentat que travessava la política espanyola en aquell Primer de Maig del 1931 convidava els socialistes a deixar els aspectes més reivindicatius. Tanmateix, no poden passar per alt aquests tipus de manifestacions en què, ni més ni menys, la festa dels treballadors del món havia de dedicar-se a honrar la nació, Espanya, la *mare*. La pàtria s'identificava amb la figura d'una mare que pateix la mort dels fills, els treballadors caiguts sota les bales d'uns traïdors. La República era també una figura femenina ornamentada amb el distintiu republicà que onejava la bandera nacional republicana i obria maternalment —com no podia fer-ho sinó una dona— els ulls dels treballadors cap a un futur de bonança. D'aquella manera, la recent proclamada república es tornava un referent equivalent a la nació, a la qual, com a bons fills, els obrers havien de retre homenatge.

Les JJSS, marcades al llarg del règim republicà per un major radicalisme en comparació amb els seus majors, preparaven aquella fita amb la difusió en portada del manifest del Secretariat de la Internacional de la Joventut Socialista, carregada de crides a la solidaritat internacional i a la lluita contra el feixisme, el nacionalisme i el militarisme. Al costat d'aquell manifest, es mostrava el de la seua organització, on es realitzaven reivindicacions que, entre altres coses, contemplaven la petició de crear més escoles i de millores laborals relacionades amb els més joves. El caire reivindicatiu del seu escrit, tanmateix, no impedia que aquestes demandes es justificaren per una profunda preocupació nacional

*La raza española, compuesta en un futuro muy próximo por la juventud de hoy, se hallará, si no se remedia, en condiciones de gran inferioridad en relación a las del resto del mundo. Inferioridad física e intelectual. Cosa que nosotros, por propio egoísmo y por nuestro sentimiento patriota, debemos evitar*⁷⁹⁰.

Per tant, tampoc el sector juvenil del socialisme evitava combinar l'internacionalisme i un encès patriotisme espanyol.

Passada la gloriosa data, finalment, era el temps de les cròniques. En aquest sentit, la premsa socialista es poblava de narracions sobre l'èxit de la jornada proletària.

---

⁷⁸⁹ *¡Adelante! Semanario Socialista*, “Nuestra fiesta”, 30/IV/1931.

⁷⁹⁰ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Manifiesto de la Federación Nacional”, 30/IV/1931.

No obstant, per un costat, *El Socialista* comentava *orgullosament* com la cordura i la disciplina havien omplert els carrers de Madrid, cosa que revelava “*una conciencia colectiva que promete magníficos resultados para el porvenir de nuestra nación*”⁷⁹¹. Els qui consideraven Espanya un país sense pols, *africà*, anaven errats a causa que Espanya “*se ha hecho mayor de edad y ya puede aspirar a ser incluida entre las naciones realmente europeas*”⁷⁹². Així, el portaveu del Partit Socialista ressaltava, junt al fet que *La Internacional* i *La Marsellesa* s’entonaren per tot arreu, el creixement dels espanyols com a poble i nació. No es valorava que s’estava caminant al socialisme, sinó que la nació havia recuperat la seua grandesa.

Per un altre costat, les notícies de premsa mostraren com el desplegament de la simbologia obrera a cada poble d’Espanya no va impedir l’ostentació de la simbologia nacional espanyola. Les banderes roges i de les respectives associacions del partit i el sindicat socialistes van compartir protagonisme amb les tricolors a moltes parades, teatres i llocs de concentració⁷⁹³. Banderes republicanes, barrets frigis, retrats de Galán, García Hernández i Alcalá Zamora i l’Himne de Riego —la lletra del qual cridava a morir per la pàtria als fills del Cid!— estigueren ben presents en les celebracions⁷⁹⁴.

Així doncs, el Primer de Maig del 1931 va escenificar la identificació del socialisme espanyol amb el règim republicà i la nació espanyola. De forma similar al que va realitzar el socialisme francès l’any 1936, com es descriu més avall, el PSOE es manifestava públicament tot fent ús d’una retòrica i una simbologia de la nació espanyola. Si els socialistes francesos, junt als comunistes, es reuniren en torn als símbols de la França republicana per a garantir la seua pervivència front al feixisme, els socialistes espanyols, junt als republicans, festejaven l’arribada del nou règim que havia de redimir la malmesa nació espanyola després de la dominació monàrquica sobre el poble.

Pel que fa a les celebracions de l’any 1932, les descripcions dels actes duts a terme en aquella ocasió continuaren mostrant el predomini de la simbologia obrera, això

---

⁷⁹¹ *El Socialista*, “España, por la República y el Socialismo”, 02/V/1931.

⁷⁹² *Ibidem*.

⁷⁹³ Per exemple a Terol, *¡Adelante! Semanario Socialista*, “La fiesta del 1º de mayo”, 02/V/1931. En la crònica que ofereix aquesta publicació es barrejava l’evocació de la classe obrera amb la del poble, cosa que era freqüent en els relats sobre el Primer de Maig a tota la premsa socialista.

⁷⁹⁴ Alguns casos a *El Socialista*, “Mítines y manifestaciones en toda España”, 05/V/1931.

sí, sense excloure apel·lacions al poble o l'aparició de símbols relatius a la II República com la bandera o les imatges de Galán i García Hernández, convertits ja en mites nacionals⁷⁹⁵. L'edició del Primer de Maig del portaveu de les JJSS va mantenir una puresa obrerista bastant remarcable. Igual passà amb l'especial que *El Socialista* va llançar per a aquella data. No obstant, en aquell número, els militants socialistes pogueren llegir o escoltar, al marge dels problemes i avanços dels treballadors de la mar, el camp, la indústria i les cooperatives, un relat sobre la història de la Casa del Poble de Madrid. Segons contava el seu tresorer, Rufino Cortés, es tractava d'una casa amb gran història que havia estat donada per Carles I a Iñigo de Velasco, qui havia aixafat la revolta comunera de 1517. En aquell any,

*España atravesaba una situación caótica, casi igual a la que hace más de un año derrocó al régimen monárquico. La conducta depravada y dispendiosa de la Corte de Flandes, entronizada en nuestro país por la voluntad omnipresente y absoluta de Carlos I había generado en el solar castellano un gran malestar*⁷⁹⁶.

Així, la revolta que esclatà de la mà de Padilla i la Santa Comunitat va fer onejar la bandera roja, groga i morada. Però, l'exèrcit mercenari de Iñigo de Velasco va vèncer i perseguir els comuners. Després de diverses vicissituds, la casa va anar a les mans de les organitzacions obreres de Madrid l'any 1907.

D'aquella manera, no sols es lligava la II República, a través de la lluita i la simbologia comunera, a la història castellana d'època Moderna, sinó que la Casa del Poble quedava també enllaçada a aquella tradició de lluita popular del poble espanyol contra la imposició de monarquies estrangeres, mística de la tradició del nacionalisme espanyol liberal progressista i republicà.

Finalment, tant anecdòtic com significatiu va ser un relat imaginari realitzat per Alejandro Gargallo al voltant d'una celebració d'un Primer de Maig del 2332. L'autor narrava un futur en què la igualtat regnava i s'havia acabat l'explotació dels homes. Entre les innovacions i beneficis d'aquella *Arcàdia* futura es podia comptar la longevitat humana, la pràctica d'un saludable nudisme —no integral, això sí— i

---

⁷⁹⁵ A banda de les descripcions que va oferir *El Socialista* en la seua edició de 2 de maig d'aquell any, són il·lustratives les de *El obrero de la Tierra. Órgano semanal de la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra* en els números 17, 18 i 19.

⁷⁹⁶ *El Socialista*, "Pasado, presente y futuro del hogar social de los trabajadores madrileños", 01/V/1932.

Kon la adopción de la ortografía fonética desde aze unos doscientos años, todos sabemos eskribir korrekutamente el kastellano, suena unibersal porke se eskirze komo se pronunzia, habiendo kedado el resto de los idiomas mundiales para kosas de eruditos enkargados por la «Federación de Pueblos del Globo», de traduzir la lengua de Zerbantes kuando se eskribió en otras ablas i mereze la pena de leerse en la ke, ija del latín, nazió en Kastilla⁷⁹⁷.

Més enllà de la curiositat d'un article escrit d'aquesta manera, allò destacable és que en la concepció del futur, associable al triomf del socialisme, aquest socialista internacionalista no podia deixar d'imaginar la pervivència del castellà com una d'aquelles llengües universals que mereixerien perviure al llarg de la història, de manera que es defugia la possibilitat d'un idioma universal comú a l'estil de l'esperanto, almenys per als pròxims cinc-cents anys⁷⁹⁸.

L'any 1933, la festivitat arribava en un context de menor entusiasme cap al règim republicà i de major tensió social. Endemés, el panorama polític europeu no era més esperançador amb l'ascens de Hitler al poder. El manifest conjunt de PSOE i UGT remarcava la necessitat de defensar la llibertat i els drets socials, al mateix temps que clamava per apaivagar els sentiments nacionalistes que filtraven l'esperit guerrer entre els infants dels pobles. Així, advertien els socialistes que el seu patriotisme era diferent al dels capitalistes,

Nuestro patriotismo se funda en el amor y el bienestar de todos los nacidos. Nuestro patriotismo, que sabría defenderse contra todo ataque injusto, no sabrá jamás lanzarse contra otros pueblos, hacia los que solamente le llevan corrientes de solidaridad y de amor. Nuestro patriotismo, en último extremo y en unión de nuestros hermanos de clase, nos lanzaría contra la clase capitalista en lucha santa⁷⁹⁹.

Resulta evident la càrrega antibèl·lica de la proclama, però aquesta, tot i contenir una explícita referència a la solidaritat de classe, insisteix en el patriotisme dels socialistes. Es tractaria d'un patriotisme que s'allunyaria de l'esperit agressiu que s'associava al capitalisme, però no deixava de ser patriotisme. L'internacionalisme servia per a construir un patriotisme diferent al que se suposava dominant, però no implicaria la renúncia a la pàtria. Al contrari, la semblança amb les manifestacions dels socialismes europeus en favor de la independència nacional durant la I Guerra Mundial,

---

⁷⁹⁷ *¡Adelante! Semanario socialista*, "Primero de Maio de 2332", 30/IV/1932?, 07/V/1932? No s'ha aconseguit concretar la data perquè únicament es conserven les pàgines interiors d'aquest número que, pel número de pàgines i la temàtica dels articles, segur que era un especial dedicat al Primer de Maig.

⁷⁹⁸ Sens dubte l'esperanto era un element de major pes en la cultura política anarquista que no en la socialista.

⁷⁹⁹ *El Socialista*, "Manifiesto del Partido Socialista y de la Unión General de Trabajadores", 26/V/1933.

així com amb l'aprovació que els socialistes espanyols feren d'aquelles, resulta significativa.

Els preparatius i actes de commemoració d'aquella data, pel que és possible comprovar a la premsa, continuaven amb una combinació de referents obreristes internacionalistes i d'altres de la cultura popular. Això es podia veure en el programa d'una vetllada que la Federació Obrera de Menorca preparà i que incloïa l'esperada *Internacional*, l'*Himno al 1r de mayo*, *La Comuna*, un fragment de l'òpera *Rigoletto* i una peça de sarsuela titulada *Molinos de Viento*⁸⁰⁰.

Amb tot, en aquest cas, les breus cròniques que oferí *El Socialista*, o les més extenses d'altres publicacions consultades destaquen l'èxit de les concentracions i manifestacions obreres, sense deixar traslluir referències destacades de la barreja amb referents nacionals espanyols. Tot cas, en el míting celebrat a Vivero, entre els diferents oradors —els quals destacaven la complicada situació política espanyola i cridaven a la unió proletària—, el socialista Bárcena va remarcar que els espanyols no temerien el feixisme perquè eren individualistes; així mateix, un intent d'imitació de Rússia podria provocar la intervenció estrangera a Espanya per la seua situació geogràfica, cosa que seria “*lo más denigrante*”⁸⁰¹. Expressions deixades caure de passada que, no obstant, mostren que el referent espanyol i la voluntat d'independència nacional eren esgrimides, també, en aquells actes. A més a més, aquelles paraules eren calcades a les emprades per Prieto el desembre del 1931 i el març del 1933.

Així mateix, R. M. Nadal contava la seua experiència a Oropesa (Toledo), localitat a la qual arribava per una carretera que corria paral·lela a la serralada de Gredos, “*verdadero médula y nervio de España*”⁸⁰². Allí va poder veure com els habitants mostraven retrats de Pablo Iglesias y duïen embolcallats els nens amb mantes de “*los colores nacionales, y de colores nacionales es también la cinta que sujeta sus pequeños gorritos*”⁸⁰³. La festa va ser completa i amb total ordre, encara que corregué el

---

⁸⁰⁰ *Justicia social. Órgano de las Agrupaciones Socialistas Menorquinas y de la Federación Obrera de Menorca*, 22/IV/1933.

⁸⁰¹ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora* (Vivero), “La Fiesta del Trabajo en Vivero”, 10/V/1933.

⁸⁰² *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Oropesa es socialista”, 20/V/1933.

⁸⁰³ *Ibidem*.

bon vi de Castella. En canvi, els senyorets s'havien refugiat als balcons d'un parador, on parlaven sobre la perdició d'Espanya, però en la seua inconstància acaben per jugar a pòquer i beure amarg whisky. Així doncs, al marge de les intencionades referències als gustos de cada grup social, que denuncien implícitament costums *estrangeritzants* per part dels sectors benestants⁸⁰⁴, d'una banda, cal destacar com l'articulista recorregué a la referència a la serralada madrilenya com a nucli conformador de la nació. Aquella era una concepció provinent de la nova geografia *científica*, impulsada, des de les acaballes del segle XIX, per part dels cercles regeneracionistes i institucionistes amb un elevat component castellanista i trobava ací el seu ressò. D'una altra banda, R. M. Nadal mostrà la combinació d'elements obreristes i la simbologia nacional espanyola en la celebració del Primer de Maig, atès que nacionals eren, i així ho considerava el col·laborador, els colors republicans que ornamentaven els més menuts.

L'any 1934, el Primer de Maig arribava enmig d'una major tensió social i política a Espanya. Els socialistes es veien fora del govern, amb una representació parlamentària molt disminuïda i actuant allunyats de les forces republicanes; al mateix temps que les reformes del primer bienni anaven quedant en paper mullat. Tot això per no parlar d'Europa, on el panorama polític estigué marcat per l'auge dels moviments d'extrema dreta i la desaparició del socialisme en llocs com Àustria. El paisatge era francament adequat per a les vindicacions obreres internacionalistes més pures.

Així, en el manifest que PSOE i UGT oferien a la militància es pretenia brindar la data als morts d'Àustria i als qui lluitaven contra el capitalisme i el feixisme i s'apostava per recuperar el caràcter reivindicatiu de la celebració obrera davant un règim que perdia la sàlvia popular. En aquell pamflet es denunciava la deriva reaccionària del règim i s'advertia la voluntat de fer-se amb el poder, fins i tot a través de la violència, per part del socialisme. Però també es parlava de l'espanyolitat que hi havia darrere el disseny de regir els destins de la nació i que davant qualsevol provocació "*la clase capitalista tropezará aquí con todos los trabajadores unidos en el sentimiento de salvar sus conquistas y dignificar a España*"⁸⁰⁵. En una línia molt similar, el setmanari socialista de Terol mostrava en el seu número d'1 de maig imatges

---

⁸⁰⁴ Al llarg del text el cronista subratlla en diverses ocasions la condició castellana, i extremenya, dels habitants de la localitat. Els gestos i forma de parlar d'aquelles gents portaven l'articulista a considerar-los nobles, aristòcrates que no coneixien el tedi de les festes ni els còctels.

⁸⁰⁵ *El Socialista*, "El Partido Socialista y la Unión General de Trabajadores, al proletariado", 26/IV/1934.

de Marx, Iglesias i Caballero, tot representant una continuïtat de lluita classista i oferint consignes internacionalistes; malgrat tot, asseguraven que el seny d'Espanya clamava acabar amb el govern, que les Corts havien alçat la protesta d'Espanya, de manera que seria “*España, de punta a cabo, quien les lanza el puntapié!*”⁸⁰⁶.

Pel que sembla, el govern socialista i la dignificació nacional havia de ser una i la mateixa cosa. La traïció del govern al *poble* hauria de ser contestada amb la presa del poder per part d'uns treballadors internacionalistes, que no deixarien de perseguir l'alliberament i la glorificació de la nació espanyola. De fet, els socialistes pareixien apropiars-se de la representació d'Espanya o, almenys, erigir-se en el seu braç executor en tant que ells estarien alineats amb el que Espanya voldria, en contra del govern.

La radicalització de les proclames socialistes, que, com es pot comprovar, no afectava l'adhesió a la nació, tampoc va provocar grans variacions en el plantejament d'alguns actes com les vetllades artístiques. A Maó, la Federació Obrera de Menorca continuà amb l'execució de sarsueles, com la bastant popular *Luisa Fernanda*, junt a *La Internacional*⁸⁰⁷. Per la seua part, també a les illes Balears, UGT de Palma programà uns actes al saló de la Casa del Poble en què no faltà la interpretació de *La Internacional*, com tampoc la de l'*Himne de Riego*⁸⁰⁸.

A les cròniques posteriors dels actes, com sempre, es destacava l'èxit de la convocatòria obrera i com Espanya es tenyia de roig. Els obrers sortien al carrer a cantar *La Internacional* i deixaven els llocs de treball. La valoració global no va ser altra que l'afirmació que únicament els qui podien aturar el país tenien el dret de posar-lo en marxa; al cap i a la fi, “*los trabajadores, nervio y alma y sustentáculo del país, están llamados a gobernarlo*”⁸⁰⁹. Els treballadors eren l'autèntica essència de la nació i “*no*

---

⁸⁰⁶ *¡Adelante! Semanario socialista*, “Primero de Mayo”, 01/V/1934.

⁸⁰⁷ Programa dels actes a *Justicia social. Órgano de las Agrupaciones Socialistas Menorquinas y de la Federación Obrera de Menorca*, 21/IV/1934.

⁸⁰⁸ *El Obrero Balear. Órgano de la Federación Socialista Balear – Defensor de la clase obrera*, “El 1º de Mayo en Palma”, 05/V/1934.

⁸⁰⁹ *El Socialista*, “El Primero de Mayo ha unido a todos los trabajadores. ¡En pie los esclavos sin pan!” , 02/V/1934.

*puede haber Gobierno contra la nación*⁸¹⁰. Els obrers haurien dedicat el dia a “*meditar sobre su misión histórica y sobre el destino de esta pobre España*”⁸¹¹.

Així doncs, Espanya i el proletariat espanyol estaven íntimament lligats. Els treballadors eren qui feien marxar la nació, qui l’havien de governar, els destins de la nació estaven a les mans proletàries a còpia que, en última instància, els treballadors representaven la nació.

A propòsit de l’any 1935, la suspensió de gran part de la premsa obrera a resultes de l’alçament revolucionari socialista contra el govern impedeix una anàlisi mínimament solvent.

4.2.3. El Primer de Maig del 1936

El darrer any abans de la Guerra Civil mereix un punt a banda a causa de les transformacions ocorregudes al panorama polític espanyol i, especialment, a l’esquerra. La data arribava precedida de la victòria del Front Popular a les eleccions de febrer. Això suposava que, de forma similar al cas francès, una ampla coalició de l’esquerra, que incloïa republicans, socialistes i comunistes, s’uní per tal d’evitar la deriva conservadora i feixistitzant, segons el seu punt de vista, que estaven prenent les institucions d’ambdues repúbliques en el context de la creixent amenaça feixista a Europa.

Així, resulta pertinent una visió comparativa sobre les celebracions d’aquell any a Espanya i França i, ni que siga general, sobre els respectius Fronts Populars⁸¹². Pel que fa al primer element, Miguel Rodríguez va indicar que a les celebracions d’aquell any a França, marcades per la unitat d’acció socialista i comunista, es va donar l’inici de la convivència de la simbologia obrera pròpia de la fita amb la nacional⁸¹³. Les banderes tricolors franceses s’unirien a les roges i els obrers entonaren *La Marsellesa*. Es tractaria, des del punt de vista de l’autor, d’un fenomen impensable en temps anteriors relacionat amb el Front Popular i la nova estratègia comunista. Per la seua part, Maurice

---

⁸¹⁰ *Ibidem*.

⁸¹¹ *Ibidem*.

⁸¹² La complexitat del Front Popular i la seua relació amb els discursos de nació s’analitza en profunditat en el capítol 8.

⁸¹³ RODRÍGUEZ, Miguel: “Le premier mai 1936 entre deux tours et deux époques”, *Vingtième Siècle. Revue d’histoire* 27 (1990), pp. 55-60.

Dommanget havia situat aquella transformació, que va qualificar de *deformació*, en l'any 1937 i, sobretot, 1938 i 1939, als quals va batejar com a Primer de Maig *tricolor*⁸¹⁴.

No obstant, sembla que la presència dels referents nacionals francesos en el Primer de Maig no eren una novetat. Danielle Tartakowsky ha subratllat que la presència del mite del poble francès i de la figura de *Marianne* no va ser estranya en aquella commemoració ja a finals del segle XIX. Per a l'autora, la celebració del Primer de Maig mobilitzava identitats múltiples i el seu ancoratge es va realitzar en connexió amb les identitats locals, les festivitats municipals i els codis, rituals i pràctiques de la cultura republicana. Així s'entén que els socialistes de la ciutat d'Angers escriviren a un pamflet el Primer de Maig de l'any 1905

*C'est la fête du renouveau, de l'espérance, du prolétariat. Demain, ce sera la fête de l'humanité affranchie. Angevins, vous n'avez pas cessé d'être Angevins en devenant Français, vous ne cesserez pas d'être Français en entrant dans la voie internationale qui s'impose au complet épanouissement de l'humanité*⁸¹⁵.

A Espanya, on s'ha pogut comprovar que la convivència entre referents obrers i símbols i discursos nacionals no era una cosa estranya almenys des del 1931, aquella vegada el socialisme espanyol acudia dividit entre caballeristes, prietistes i besteiristes. El manifest d'UGT i PSOE a la classe treballadora únicament es preocupà per la unitat obrera espanyola; així mateix, la premsa socialista, fóra del signe que fóra, en les notícies sobre els actes no detallà la presència de símbols o discursos que lligaren internacionalisme i nacionalisme espanyol. Així, encara que Dommanget apuntà que a la Castellana madrilenya la *serp roja* es va veure matisada pels colors espanyols amb la intenció de fer d'aquella data una festa nacional i no revolucionària, Rafael Cruz considerà aquella fita com a la celebració de la classe obrera⁸¹⁶.

Això no obstant, d'una banda, els programes per a amenitzar els actes de la Federació Obrera de Menorca, van insistir en oferir sarsueles, romanços i himnes

---

⁸¹⁴ DOMMANGET, Maurice: *Historia del 1º...*, pp. 260-270.

⁸¹⁵ TARTAKOWSKY, Danielle: "Le 1 Mai", en Michell Pigenet i Danielle Tartakowsky (dirs.), *Histoire des mouvements...*, pp. 271-282.

⁸¹⁶ CRUZ, Rafael: *En el nombre...*, pp. 145-148. DOMMANGET, Maurice: *Historia del 1º...*, pp. 259-260.

proletaris a la seua militància⁸¹⁷. D'una altra banda, tot i que no es tractés d'un article referit a la festivitat, l'edició de l'1 de maig de *La Lucha de Clases* contingué un article de Joaquín Gracia que subratllava el ressorgiment del marxisme amb les eleccions de febrer de la següent manera,

*Saliendo de sus tumbas suena potente el eco de la voz acusadora de aquellos mártires de Asturias, el alarido de desesperación y muerte de los descendientes de Pelayo, que exigen reparación y justicia; que acusan a sus asesinos, quienes en nombre de Patria y Religión, ¡qué paradoja!, dan paso franco a los descendientes de aquella raza que en tiempos lejanos invadió a España; de aquella España que costó ochocientos años arrojarla del suelo patrio y hoy, para vergüenza de todos los españoles, vemos cómo los que se dicen patriotas dan carta blanca a los bárbaros para asesinar a mansalva a los hijos del legendario Pelayo, el viril patriota de la batalla de Covadonga*⁸¹⁸.

Així, l'articulista oferia als socialistes bilbaïns que s'acostaren a llegir i escoltar la premsa obrera del Primer de Maig una interpretació de la Revolució d'Astúries gens estranya a la premsa socialista⁸¹⁹. Tot assumint un mite de llarg recorregut en la narrativa del conjunt del nacionalisme espanyol com era el de la *Reconquesta* —sense atribuir, això sí, cap importància a la religió—, per un costat, es concebien les lluites de temps medievals entre musulmans i cristians com a guerres d'alliberament nacional espanyol. Per un altre costat, es dibuixava una continuïtat *racial* entre el *viril patriota* Pelayo i la lluita marxista asturiana “*no contra España, pero sí contra sus verdugos, que, apoyándose en un falso y jesuítico concepto de la patria, llevaron la destrucción y muerte a tantos millares de hogares proletarios*”⁸²⁰; aquells falsos patriotes eren els hereus dels qui haurien obert les portes a la invasió d'Espanya aleshores i haurien repetit conducta *antipatriòtica* en el present.

Finalment, cal destacar un acte d'aquell Primer de Maig en què sí es va fer present la variable nacional. Com s'ha vist més amunt, Prieto va ser el protagonista del míting d'aquella data a Conca. En aquella ocasió, a més de fer pública la seua professió de fe internacionalista i espanyolista, el líder socialista s'esforçà per enardir el patriotisme dels seus oients. La totalitat del discurs de Prieto clamava per la necessitat

---

⁸¹⁷ *Justicia social. Órgano de las Agrupaciones Socialistas Menorquinas y de la Federación Obrera de Menorca*, 09/V/1936.

⁸¹⁸ *La Lucha de Clases. Órgano de la Federación Socialista Vizcaína y de la Unión General de Trabajadores*, “Covadonga y los patriotas”, 01/V/1936.

⁸¹⁹ Per exemple, *El Socialista*, “Todo era mentira”, 11/I/1936; “Los patriotas se sienten ofendidos” i “Cascabel político”, 01/II/1936; *Leviatán. Revista de hechos e ideas*, “La revolución de octubre en España”, II/1936.

⁸²⁰ *La Lucha de Clases. Órgano de la Federación Socialista Vizcaína y de la Unión General de Trabajadores*, “Covadonga y los patriotas”, 01/V/1936.

de construir Espanya, d'unir forces per a donar resposta a la pitjor situació que Espanya hauria travessat en la seua història. La nació estava amenaçada de mort per problemes de crèdit i per l'atur, de manera que calia dur a terme la reforma agrària, una política d'obres hidràuliques i la millora de les condicions laborals i del nivell de vida dels treballadors. A tal efecte, en la línia de les intervencions citades, Prieto, tot i comprendre la tensió social i afirmar que la Revolució d'Astúries “*significa el verdadero patriotismo*”, cridà a la unió dels treballadors amb la República⁸²¹. Amb el triomf del Front Popular, era el moment d'estar al costat de la república democràtica perquè amb actes d'agitació, que no tindrien per a Prieto un autèntic caràcter revolucionari, s'estaria fent el joc al feixisme. En efecte, amb el desordre social no es caminava cap al socialisme ni el comunisme, sinó a la desfeta del país i “*nosotros tenemos que ofrecer al régimen nuevo que implante la justicia social, no un país en ruinas, sino una España floreciente y vivificada con nuestro amor*”⁸²².

Així, en aquell Primer de Maig, Prieto maldava per infondre als obrers una identificació amb l'estat republicà projectat pel Front Popular a través del patriotisme. De fet, la primera part del seu parlament es va destinar a rebatre els arguments a través dels quals

*Se nos acusa, a quienes constituimos el Frente Popular, de que personificamos la antipatria, que odiamos todo lo español, y se nos dice que, si no lo odiamos, cuando menos, tenemos para ello, por estar embebidos en ideales de tipo universal, desdén y desprecio*⁸²³.

Davant d'això, el socialista subratllava que

*Nadie, de los que constituyen el Frente Popular, absolutamente nadie —y me arrogo ahora la representación, lo mismo de los republicanos que puedan estar a nuestra derecha, que los comunistas que más o menos efectivamente estén a nuestra izquierda—, nadie reniega de España, ni nadie tiene que renegar de ella. No: lo que hacemos cuantos constituimos esas agrupaciones políticas es renegar de una España como la simbolizada en Paredes. A esa la odiamos. Contra esa luchamos*⁸²⁴.

L'objectiu del Front Popular seria, per a Prieto, fer Espanya, no destruir-la, “*multiplicar la capacidad espiritual de España, porque al levantar al ciudadano español, levantamos a España, y al levantar a España, hacemos Patria*”⁸²⁵. Això

---

⁸²¹ PRIETO, Indalecio: *Siento a España...*, p. 14.

⁸²² *Idem*, p. 16.

⁸²³ *Idem*, p. 4.

⁸²⁴ *Idem*, p. 5. Amb la referència a aquella localitat Prieto es referia a l'Espanya dels privilegiats terratinents que es beneficiaven del treball dels camperols.

⁸²⁵ *Ibidem*.

menava el dirigent socialista a afirmar, sense vacil·lacions, “no somos, pues, la antipatria; somos la patria, con devoción enorme para las esencias de la patria misma”⁸²⁶.

El discurs de Prieto sobre l'espanyolitat inherent a les forces del Front Popular espanyol, permet fer un acostament comparatiu respecte al cas francès. En aquest, un antifeixisme fortament imbricat amb la simbologia i els discursos de la nació francesa va ser el motor d'aquella coalició. En efecte, Gilles Vergnon ha mostrat que la conformació del Front Popular francès es produí en connexió amb un antifeixisme que, sobretot des del 1934-1935, pregonava un discurs que lligava la classe obrera i el socialisme al Poble, entès com a ens sobirà, la República i la nació⁸²⁷.

Des del punt de vista simbòlic, les forces d'esquerra obrera franceses es *reconciliaren* amb la simbologia nacional. *La Marsellesa* es tornà l'himne omnipresent en els actes del Front Popular i, com altres mites del nacionalisme francès —el 14 de juliol, la bandera tricolor, Joana d'Arc, Valmy, Verdum, etc—, va passar a ser vindicada com a herència pròpia d'aquells partits, dirigida ara a la defensa de l'estat republicà front als perills del feixisme. Com va declarar el líder comunista Maurice Thorez en un acte a la memòria de Rouget de Lisle, suposat autor de l'himne, el 17 de juny del 1936, “aux accents mêlés de «La Marseillaise» et de «L'Internationale», sous les plis réconciliés de drapeau tricolore et du drapeau rouge, nous ferons une France libre, forte et heureuse”⁸²⁸; i deu dies més tard el mateix Thorez sostenia que “nous sommes, nous communistes de France, les héritiers authentiques des jacobins de 1792”⁸²⁹. Aquell redescobriment del patriotisme republicà francès per part comunista, de fet, ha estat assenyalat com una de les claus en la conformació del Front Popular⁸³⁰.

També els socialistes participaren en aquella operació d'apropiació de la simbologia nacional. Així, Léon Blum havia reencunyat el febrer del 1934 el crit de *Ne*

---

⁸²⁶ *Idem*, p. 9.

⁸²⁷ VERGNON, Gilles: *L'antifascisme en France, de Mussolini à Le Pen*, Bonchamp-Lès-Laval, Presses Universitaires de Rennes, 2009, p. 206.

⁸²⁸ Citat a VOVELLE, Michel: “La Marseillaise. La guerre ou la paix”, en Pierre Nora (dir.), *Les lieux de mémoire*, Vol. 1, Paris, Gallimard, 1997, pp. 107-152, concretament p. 147.

⁸²⁹ Citat a WOLIKOW, Serge: “Le PCF et la nation au temps du Front Populaire”, en Serge Wolikow i Annie Bleton-Rugot (dirs.), *Antifascisme et nation...*, pp. 129-140, concretament pp. 134-135.

⁸³⁰ Monier, FRÉDÉRIC: “Le Front populaire”, en Jean-Jacques Becker i Gilles Candar (dirs.), *Histoire des gauches...*, Vol. II, pp. 238-254.

passera pas!, contra la reacció i el feixisme. Aquella proclama tenia una lectura nacional atès que formava part de la iconografia patriòtica anterior al 1914 i, durant la guerra, va ser represa pels defensors de Verdun contra els alemanys. El dirigent socialista afirmà el 13 de juliol del 1935 que “*le drapeau tricolore, celui de Valmy, flottera aux côtés du drapeau rouge (...); la Marseillaise, celle du 10 août sonnera en même temps que l’Internationale (...); les deux grands cris historiques: Vive la nation! et Vive la révolution!*”⁸³¹.

En suma, tant comunistes com socialistes, en el marc de la construcció del pacte del Front Popular, accentuaren les referències republicanes i nacionals, tot apel·lant a la tradició del jacobinisme i el nacionalisme revolucionari francès. En aquella operació les dues cultures polítiques no hagueren de recórrer el mateix camí. Certament, segons s’ha pogut veure, els marxistes francesos ja havien donat proves en dècades anteriors de la seua assumpció del marc polític i cultural nacional francès; de fet, diversos autors assenyalen que darrere el compromís obrerista amb la República del Front Popular hi havia fortes ressonàncies jauressianes⁸³².

En canvi, el PCF durant els primers anys d’existència —inicialment sota el nom de la *Section Française de l’Internationale Communiste*—, s’havia oposat al patriotisme dels seus antics companys socialistes i rebutjava les nocions de patriotisme, nació i defensa nacional. Així doncs, a partir de meitat de la dècada del 1930, va haver de transitar des d’aquella denúncia de la inutilitat de la democràcia burgesa fins al tancament de files al voltant de la III República i, amb això, de la nació francesa⁸³³. Aquell va ser un procés ple de tensions en què la posició de Moscou va resultar molt important, però en el qual, també, els comunistes francesos arribaren a caminar per davant de la Komintern en el disseny d’amples pactes contra el feixisme i en favor de la defensa republicana. A l’abric d’aquell procés el PCF, des de l’any 1935, acceptà i utilitzà el caràcter nacional francès de símbols com la bandera tricolor, el 14 de juliol i la *Marsellesa*⁸³⁴.

---

⁸³¹ Citat a VERGNON, Gilles: *L’antifascisme en France...*, p. 76.

⁸³² WOLIKOW, Serge, “Le PCF et...”, pp. 133-134; VERGNON, Gilles: *L’antifascisme en France...*, pp. 78-79; també segueix aquesta idea VIGREUX, Jean: *Le Front Populaire. 1934-1938*, Paris, Presses Universitaires de France, 2011.

⁸³³ LAZAR, Marc: *Le communisme une passion française*, Paris, Perrin, 2005.

⁸³⁴ RICHARD, Bernard: *Les emblèmes de la République*, Paris, CNRS Éditions, 2012.

La plasmació pràctica del Front Popular francès va ser, tanmateix, distinta al cas espanyol. Santos Juliá va assenyalar, en aquest sentit, com a Espanya la fórmula del Front Popular no va arribar a partir d'una unitat d'acció socialista i comunista prèvia, sinó que va sorgir a partir de la conjunció republicana i socialista com a nucli central⁸³⁵. Segons aquest historiador, el fracàs de la unitat d'acció obrera entre comunistes i socialistes donà peu a una nova coalició republicana i socialista.

El republicanisme azañista pretendria una reedició de l'aliança del 1931, però sense els radicals i amb els socialistes fora del govern. Per la seua part, el PCE, des del 1935, cercaria sense èxit la formació d'una concentració antifeixista. Després del VII Congrés de la Komintern, els comunistes reduïren el seu esquerranisme per a intentar anar més enllà de la reedició del 14 d'abril del 1931 i plantejar la política republicana, i amb els republicans, des de l'oposició entre la democràcia i el feixisme. L'escassa rellevància política del comunisme espanyol impediria que, al contrari del cas francès, les seues propostes tingueren ressò. Finalment, en el PSOE, immers en un procés intern de divisió cada cop més accentuada, Prieto apostaria per la col·laboració republicana, això sí, sense excloure la participació d'altres partits obrers; en canvi, els seguidors de Caballero s'oposaven a repetir cap coalició amb els republicans després de l'experiència del primer bienni.

La crisi governamental precipitaria els esdeveniments i el PSOE, amb els caballeristes fora de la direcció del partit, acceptà la coalició, però amb la incorporació dels comunistes i UGT. No obstant, es va acabar per imposar la visió d'Azaña i Prieto d'un pacte exclusivament negociat per republicans i socialistes amb la posterior adhesió de la resta de forces polítiques i sindicals. Així doncs, el Front Popular es va reduir a un pacte electoral, amb els republicans com a motor de l'acord i sense cap compromís de govern posterior, molt al contrari del que succeí a França, on els radicals se sumaren a una unitat obrera precedent i el socialista Léon Blum va encapçalar un govern després de les eleccions del 1936 amb participació radical i suport comunista.

---

⁸³⁵ JULIÁ, Santos: *Orígenes del Frente Popular en España (1934-1936)*, Madrid, Siglo XXI Editores, 1979. També del mateix autor: "The origins and nature of the Spanish Popular Front", en Martin S. Alexander i Helen Graham (eds.), *The French and Spanish Popular Fronts. Comparative Perspectives*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, pp. 24-37, en aquest capítol l'autor subratlla la importància de la major força dels sindicats respecte als partits obrers com a factor que complicà la realització d'un Front Popular a l'estil francès.

Resulta clar, en suma, que aquelles concentracions d'esquerres sota el nom de Front Popular comptaren amb importants diferències en els seus processos de configuració i en la seua realització pràctica⁸³⁶. Això va conduir Juliá a afirmar que a Espanya no es va donar un Front Popular fins a l'arribada del govern Negrín durant la Guerra Civil⁸³⁷.

Amb tot, no s'han d'exacerbar les diferències. Malgrat la disparitat de forces i l'existència, o no, pròpiament dita d'un Front Popular en el cas espanyol, allò cert és que fóra quina fóra l'actitud i estratègia dels signataris del pacte, tots apel·laren al poble com a subjecte de mobilització i d'oposició a un enemic, majoritàriament considerat de tendència feixista i estrangeritzant⁸³⁸. Les mobilitzacions impulsades durant el període electoral i les celebracions posteriors es basaven en una identitat col·lectiva que subratllava la identificació amb el poble, l'*autèntic poble espanyol*, cosa que, a més, va fer del Front Popular una referència de legitimitat política disponible per a temps posteriors que lligava poble, república i nació⁸³⁹.

En aquest sentit, Antonio Elorza apuntà que, tot i existir algun indici anterior, l'adopció de l'estratègia del Front Popular per part del PCE, al contrari del PCF, no va anar acompanyada d'una nacionalització de les perspectives polítiques⁸⁴⁰. És a dir, que el comunisme espanyol no va adoptar un discurs d'apel·lació a la nació espanyola, a les seues suposades tradicions i valors. Malgrat ser innegable que la Guerra Civil va propiciar un nou context en què la identificació entre el comunisme i els discursos sobre la nació espanyola es va fer més que manifesta, aquesta hipòtesi resulta discutible. Segons ha mostrat Rafael Cruz, les cultures polítiques d'esquerra, i entre elles el comunisme, des de la repressió d'octubre del 1934 apostaren per una mobilització social basada en la idea del conjunt del poble espanyol, i no sols de la classe treballadora, contra la reacció i el feixisme. Aquella línia argumental va seguir impulsant-se durant la contesa electoral del 1936. El PCE, la proposta política del qual s'aproximava en gran

---

⁸³⁶ Una síntesi recent de les diferències a SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco: "La primavera de 1936: algunas observaciones sobre Francia y España", en Manuel Ballarín i José Luis Ledesma (eds.), *La República del...*, pp. 97-120.

⁸³⁷ JULIÁ, Santos: *Orígenes del Frente...*, p. 161.

⁸³⁸ CRUZ, Rafael: *En el nombre...*, pp. 102-103.

⁸³⁹ GODICHEAU, François: "L'existence et le nom du Front populaire comme enjeu d'interprétation et d'appropriation (1936-1938)", *Mélanges de la Casa de Velázquez* 41 (2011), pp. 17-35.

⁸⁴⁰ ELORZA, Antonio: "La «Nation eclatée»..."

mesura al model del Front Popular francès com s'ha dit més amunt, va participar en aquella dinàmica fins al punt que

*Utilizaba el lenguaje republicano más genuino de cuantos pudiera difundirse en España (...) transformando su internacionalismo fundacional en una reivindicación sólida de la nación española. Piezas todas de una estrategia que se mantuvo durante los años siguientes*⁸⁴¹.

Així mateix, des del punt de vista cultural, el comunisme va intentar difondre una cultura de Front Popular antifeixista basada en la identitat col·lectiva del poble, una cultura *nacional-populista* que posava l'espanyolitat en valor i pretenia erigir-se en alternativa al nacionalcatolicisme conservador⁸⁴². Per consegüent, és possible observar que el PCE entrà en la dinàmica de la resta de comunismes que apel·laren i feren seues les tradicions i llenguatges nacionals-populars⁸⁴³.

En el cas del PSOE, el prietisme va intentar implicar el partit tant com va poder en el compromís frontpopulista, fins al punt que Prieto hagués acceptat la participació al govern si l'oposició caballerista ho haguera permès. El discurs del Primer de Maig citat no deixa dubtes sobre l'adhesió a la República i la nació des d'aquella facció socialista. Per la seua part, el caballerisme, que acabà per acceptar el Front Popular com a coalició electoral sense comprometre la seua llibertat d'acció posterior, per un costat, no va dubtar a l'hora de fer de la nació un element central en la campanya electoral duta a terme sota aquell pacte⁸⁴⁴. Des del seu principal portaveu, *Claridad*, el caballerisme cridava a les urnes, entre altres arguments, amb la proclama de “*¡Vota por el Frente de izquierdas! ¡Es votar por España!*”⁸⁴⁵.

Per un altre costat, amb el gros de la campanya electoral finalitzada, la resposta del caballerisme al discurs de Prieto a Conca va consistir a denunciar la condició nacionalista d'aquell parlament. Situar l'interès nacional per damunt de la lluita de classes respondria, segons *Claridad*, a una lògica nacionalista que perpetuava les desigualtats socials i tendia al feixisme. El socialisme, al contrari, havia de preconitzar l'oposició activa al capitalisme; tanmateix, aquella no era una via contrària a la nació

---

⁸⁴¹ CRUZ, Rafael: *En el nombre...*, p. 183.

⁸⁴² CRUZ, Rafael: *El arte que...*

⁸⁴³ Una visió de conjunt sobre els Fronts Populars i la utilització d'aquelles retòriques a ELEY, Geoff: *Un mundo que...*, pp. 265-278.

⁸⁴⁴ Sobre la utilització del referent nacional espanyol en la campanya electoral del 1936, MARTÍ, Aurelio: “España somos nosotros. Socialismo y democracia republicana: las elecciones de 1936”, en Ana Aguado i Luz Sanfeliu (eds.), *Caminos de democracia...*, pp. 45-61.

⁸⁴⁵ *Claridad*. *Semanario socialista de crítica e información*, 25/I/1936.

perquè era el capitalisme allò que impedia que Espanya fóra pròspera espiritualment i materialment. El que censurava la premsa caballerista era l'adhesió a la nació, sense major concreció, mentre afirmava que

*La España que quiere el proletariado es precisamente la única que puede dar solución a sus problemas nacionales, la única que puede salvarse como unidad económica y cultural. Todas las otras Españas son antinacionales, porque aunque pretendan defender el "interés nacional", sólo quieren perpetuar los privilegios de unas minorías a costa del resto de la nación. La España que anhela la clase trabajadora es la única verdaderamente nacional y la única también que puede salvarse y engrandecerse*⁸⁴⁶.

Així doncs, la proposta de l'esquerra del PSOE no restava exempta d'una afirmació nacional, d'una aposta per la realització de l'*auténtica* Espanya, la que venia representada per la classe obrera. Aquella era la salvació de la nació, de la seua existència com a ens cultural fins i tot, mentre que la resta de visions d'Espanya eren *antinacionals*.

D'aquesta manera, en resum, la divergència en el pes social i polític dels diferents membres del Front Popular a França i Espanya va conduir a resultats pràctics distints. Mentre a França, tot partint de la unitat d'acció socialista i comunista, va donar lloc a un govern presidit pel socialista Léon Blum, a Espanya el pacte del Front Popular pivotà sobre la coalició republicana i socialista i desembocà, abans de la Guerra Civil, en un momentani acord electoral. No obstant això, el compromís de la SFIO amb la III República, tot fent gala de la recuperació del *vertader* significat de la simbologia i la tradició nacional franceses, resulta equiparable si més no, al del prietisme socialista espanyol, que no dubtà a afirmar la necessitat de defensar la independència nacional espanyola al mateix temps que proclamava el seu internacionalisme. El caballerisme, si bé guardà un escàs afecte per les institucions de la II República, enarborà una narrativa que no renegava, ni durant la vigència del Front Popular ni posteriorment a les eleccions de febrer, de l'apropiació de la identitat nacional, tot fent-la coincidir amb els interessos obreristes. Igualment, tant el PCF com el PCE, demostraren al llarg dels processos de configuració dels Fronts Populars el seu interès per eixamplar la unitat d'acció a les tendències republicanes democràtiques per oposar-se al feixisme. Ambdós partits mantingueren posicions similars i acabaren per enllaçar la lluita internacional

---

⁸⁴⁶ *Claridad. Diario de la noche*, "Consejos equivocados y peligrosos", 04/V/1936. Cometes a l'original.

antifeixista a la identitat nacional respectiva, amb el poble i la República com a eixos centrals.

En resum, la festivitat del Primer de Maig va ser, indubtablement, un ritual molt important en la construcció de la identitat obrera. En ella va predominar el desplegament de cerimònies i simbologia classista i no van faltar les denúncies del nacionalisme com una ideologia que reforçava l'artificialitat de les fronteres i col·laborava a l'odi entre germans. Tanmateix, resulta igualment innegable que en tots els actes que se celebraven, des de les parades als mítings, tot passant pels manifestos i les celebracions culturals, tots, podien contenir, i de fet contingueren sovint, traces de l'adscripció socialista a la identitat nacional espanyola.

Els inicis del règim republicà serien especialment propicis a la combinació del referent nacional espanyol i l'obrerisme internacionalista en les celebracions de la festa obrera. Tanmateix, la dinàmica política de la II República, amb la pèrdua dels ressorts de poder per part socialista, no comportà l'abandonament d'aquella tendència. Ni en els temps en què es preparà l'assalt al poder per la força, ni quan es va intentar forjar l'aliança del Front Popular amb un socialisme en oberta divisió, el conjunt del socialisme deixà de banda l'apel·lació a la identitat nacional espanyola com a referent mobilitzador i legitimador de la seua estratègia política.

Així, si en el cas francès el Primer de Maig del 1936 i el Front Popular representaren realment una *recuperació* de la simbologia i els discursos de nació francesos —raonament més cert en el comunisme que en la SFIO, atès que en el socialisme francès no es tractaria d'una novetat—; el mateix passava a Espanya, on el socialisme afirmava una tendència perceptible des de temps anteriors, mentre que el comunisme girava en el mateix sentit que el PCF per a abraçar la defensa nacional republicana contra el feixisme.

D'aquella manera, fins i tot el que suposadament havia de ser un dels pilars de l'internacionalisme obrer estava freqüentment envoltat per la defensa d'una idea d'Espanya i de proves de la posada en valor de la cultura nacional. L'internacionalisme ajudava els socialistes a construir un patriotisme alternatiu a l'oficial igual que feien els seus companys de la resta d'Europa. Els treballadors encarnaven la nació o, en el menor

dels casos, s'havien d'encarregar del seu alliberament i mai de la seua destrucció o fusió en una indiferenciada comunitat internacional. El Partit Socialista, per la seua part, com a aglutinador d'aquell moviment tenia la missió de canalitzar aquella tasca i liderar la regeneració nacional per a fer d'Espanya una terra de justícia.

4.2.4. Entre convivència i lideratge. El lloc d'Espanya a la comunitat internacional

Fins ací s'ha pogut comprovar que l'internacionalisme socialista, d'una banda, no era cap obstacle per a l'adhesió a la identitat nacional espanyola; i, d'una altra banda, que la cultura política socialista impulsava una combinació de les identitats obrera i espanyola sense cap contradicció, àdhuc durant els esdeveniments al voltant del Primer de Maig. Al llarg d'aquest punt, s'analitza quin era el paper que Espanya havia de jugar en la política mundial d'acord amb els principis internacionalistes i les condicions en què la nació havia de formar part de la comunitat internacional.

En aquest sentit, s'ha apuntat com De los Ríos, a les Corts Constituents, estimava necessari entregar la pàtria al món, però per tal que aquest es beneficiés de *l'esperit* i els *valors* espanyols. En el mateix discurs advertia els diputats la importància del treball que anaven a dur a terme. Segons ell, els allí congregats havien de pensar que tenien sobre ells una gran responsabilitat atès que

*Históricamente estamos, pues, en condiciones excelentes, no sólo para potenciar nuestra vida nacional, sino para crearnos una posición extraordinaria en el mundo internacional (...). No estamos haciendo una Constitución de carácter provinciano local o exclusivamente español. No; aspiramos a algo infinitamente más grande: aspiramos a ser merecedores de la herencia de todos nuestros antepasados*⁸⁴⁷.

Per consegüent, els constituents tenien la possibilitat de situar Espanya en un lloc destacat en el camp internacional, com hauria de ser en funció de la seua història. Calia estar a l'altura dels avantpassats per a fer de la nació un model que la resta de pobles pogueren seguir. Com mesos abans s'havia assenyalat des de la redacció de *El Socialista*, si els diputats impulsaven una legislació avançada "*España será el guión de los pueblos civilizados y nuestra revolución, modelo de cordura en la forma, se cubrirá*

---

⁸⁴⁷ *El Socialista*, "El camarada Fernando de los Ríos, en un maravilloso discurso, explica la actitud de la minoría socialista", 04/IX/1931.

*de gloria ante las generaciones futuras (...). Ellos pueden ser el centro de gravedad del mundo entero, su norte y su ejemplar*⁸⁴⁸.

D'aquesta manera, el PSOE, en el marc de la construcció del nou estat republicà, advocava perquè Espanya fóra una referència a nivell mundial. En l'internacionalisme socialista no sols no haurien de desaparèixer les nacions, sinó que Espanya hauria de destacar entre la resta pels seus valors, en congruència amb la seua història.

Alguna cosa al respecte ja s'hauria aconseguit. Com es van encarregar de destacar constantment des de les files socialistes, la II República havia estat un règim "*cívica y virilmente traído por el pueblo*"⁸⁴⁹. Així, en la conversió de les eleccions del 12 d'abril i la proclamació de la II República en part de la mitologia nacional republicana els socialistes van jugar un rol destacat. Aquella havia estat "*la revolución más humana que conoce la historia de la Humanidad*"⁸⁵⁰; "*una revolución modelo de revoluciones*"⁸⁵¹; la primera revolució civil del món davant la qual, segons Regina, la resta de nacions restava bocabadada i reconeixia l'error d'haver considerat el poble espanyol el més indisciplinat i incivil. Segons aquesta comentarista, a més, els socialistes havien tingut bona part de la responsabilitat en la transformació del poble espanyol; tot seguint el seu plantejament,

¿Por qué causas magníficas la nación que para muchos era «antesala de África», por su anárquica idiosincrasia, se ha convertido en un pueblo admirable, consciente y pensante, y sensitivo como el que más pueda serlo en la actualidad?

El milagro, si lo hay, lo realizó el pueblo mismo. Al organizarse, al crear ese formidable cuerpo social que se llama Unión General de Trabajadores, el pueblo español dió el gran paso para su formación ciudadana. La Unión General, unida moralmente al Partido Socialista, que viene a ser como alma de ese gran cuerpo, han realizado el milagro que hoy asombra al mundo entero.

*«Non plus ultra», hemos logrado el máximo nivel entre los pueblos cultos*⁸⁵².

Així doncs, l'aconseguint de la república a través d'aquella proesa sense precedents, que permetia recuperar orgullosos l'eslògan de *No hi ha més enllà* en referència al nivell abastat pels espanyols en civisme, havia sorgit del poble i a partir de la configuració dels organismes socialistes.

---

⁸⁴⁸ *El Socialista*, "Resonancia posible de las Constituyentes", 11/VII/1931.

⁸⁴⁹ *El Socialista*, "Actualidad financiera", 17/IX/1931.

⁸⁵⁰ *El Socialista*, "El pueblo debe estar alerta", 17/IX/1931.

⁸⁵¹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, "Renovación", 20/IX/1931.

⁸⁵² *El Socialista*, "Non plus ultra", 05/V/1931. Cometes a l'original.

Els socialistes alimentaven, d'aquella manera, els desitjos d'excelsioritat que tot discurs nacionalista persegueix i l'orgull dels espanyols, que ara serien motiu d'enveja a la resta del món. Els dies del 12 al 14 d'abril esdevenien la prova que Espanya i el poble espanyol no estaven morts, que la regeneració nacional era possible perquè el poble conservava intacta la seua *virilitat*, *generositat* i *noblesa* —encara que també una mica d'ingenuïtat, tot seguint molts dels adjectius amb què els discursos nacionalistes espanyols definien el poble. Els qui pensaven que Espanya era un poble bàrbar i degenerat anaven errats,

*¿Es éste el pueblo africano, el que en veinticuatro horas se coloca a la cabeza de los países civilizados al hacer una revolución de almas? ¿Es éste, cuando se quita el dogal de la garganta, gritando: ¡¡Soy español!! ¡¡Soy europeo!!, y aquí no gobiernan más estos africanos, desprestigio y escarnio de la Humanidad?*⁸⁵³.

Els espanyols, segons aquestes paraules de M. Manrique, havien provat ser un poble que amb dret propi podia considerar-se entre les nacions civilitzades. Amb tot, l'article manifestava, després de lloar el poble espanyol i el seu ressorgiment des de les cendres, que l'objectiu dels joves socialistes era universal, de manera que “*no queremos, como nuestros padres, ser españoles, ni europeos; precisamente nuestra lucha es porque desaparezcan todas estas palabras y se conviertan en una sola: UNIVERSO*”⁸⁵⁴. Com es pot comprovar, no és que no existiren declaracions contràries a les nacions, no es pretén ací dissimular ni menystenir l'existència de proclames internacionalistes en favor de l'abolició de les fronteres nacionals, de la fraternitat obrera per damunt de les barreres artificials creades pel nacionalisme. Aquestes, estigueren especialment vinculades a una aposta antibel·licista que, en el context del període d'entreguerres, formava part del patrimoni de les cultures polítiques socialistes i obreristes. Ara bé, amb més profusió que es difonien aquells missatges, com s'està intentant posar de manifest, el Partit Socialista matisà l'oposició al nacionalisme amb un internacionalisme obrer que no negava la defensa de la pàtria i la nació espanyola.

Tot recuperant el fil de l'exposició, el PSOE no es comprometé a fer d'Espanya un pes pesant de l'escenari internacional únicament durant els primers temps de la II República, moment que podia afavorir aquelles declaracions. L'any 1933, quan

---

⁸⁵³ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Ya somos europeos...”, 20/V/1931.

⁸⁵⁴ *Ibidem*. Majúscules a l'original.

s'acostaven les eleccions municipals, Agapito García Atadell aconsellava que entre la dreta i l'esquerra es votés per aquesta última, perquè “*si triunfamos los segundos, podemos afirmar que nuestro país se pondría a la cabeza de la civilización Europea*”⁸⁵⁵. Per a les eleccions generals d'aquell any, De los Ríos clamava per un nou règim i reivindicava l'opció socialista amb una combinació d'internacionalisme i nacionalisme espanyol

Al hacer este llamamiento yo no lo hago en nombre de ideales específicamente socialistas. Yo lo hago como español, y en nombre de España, de la España de todos y de la España eterna (...).

*Sabemos que ni en la Humanidad desembocamos sino como españoles en cuanto a individuos, y como elementos colectivos en cuanto formamos parte de una nación, ni olvidamos que las cosas a que tiene fundamentalmente que atenderse nuestra atención son los problemas de nuestro pueblo. Y por eso hemos cuidado con una morosidad como tal vez nadie lo haya hecho en la historia de España, hemos cuidado durante estos dos años y medio todo lo que se refiere a la conciencia individual, todo lo que representa un valor en la cultura; hemos traído a España los mejores profesores del mundo y hemos lanzado a España de nuevo en la ruta de la conciencia científica que desde el siglo XVII había dejado de emprenderse. Hemos querido que España sea una unidad viva dentro del organismo histórico y del humano. Es que nosotros concebíamos la nación como una personalidad cultural, y así queremos justificar la presencia nuestra en el seno de la Historia*⁸⁵⁶.

Aquesta llarga cita carregada de la retòrica pròpia de De los Ríos, en primer lloc, no era cap novetat, sinó que insistia en una idea enunciada pel socialista dècades abans. A *España*, el malagueny havia afirmat que

*A la entraña de la Historia no podemos llegar sino ahondando, escarbando en nosotros mismos, en lo más profundo y soterráneo de la individualidad, y así con nuestro pueblo y en nuestra patria. España para el mundo sea; este es el evangelio común, pero el valor de esta ofrenda dependerá de lo que España llegue a densificarse culturalmente*⁸⁵⁷.

En segon lloc, feia explícita la identificació dels socialistes amb la nació espanyola, la nació *eterna*. La integració en l'esfera internacional no hauria de comportar un esborrament de la particularitat espanyola, sinó que, com hauria intentat fer el govern del primer bienni, la *personalitat cultural* que representaria la nació espanyola era mereixedora de les majors atencions i participaria com a tal dins l'entramat de la Humanitat. En darrer lloc, d'aquella manera s'estava recuperant la tradició espanyola del segle XVI. No seria una referència baladí a raó que aquell va ser el Segle d'Or de la cultura espanyola, identificada amb la literatura i l'art fonamentalment castellans.

---

⁸⁵⁵ *El Momento. Órgano de las Agrupaciones Socialistas del distrito y defensor de la clase trabajadora* (Vivero), “A todos los trabajadores y al pueblo en general”, 10/III/1933.

⁸⁵⁶ *El Socialista*, “Tres grandes discursos y un entusiasmo indescriptible”, 21/X/1933.

⁸⁵⁷ Citat a ELORZA, Antonio: “Carácter nacional e...”, pp. 52-53.

El febrer de l'any posterior en un míting al cinema Pardiñas, Prieto remarcava que els obrers tenien la missió d'acabar amb tot allò que envilia el règim i refer Espanya. En concordança amb les premisses de presa del poder que aleshores enarborava la majoria del socialisme espanyol, l'orador enardia els ànims dels seus oients abans que els acords de *La Internacional* tancaren l'acte amb les següents paraules,

*Hágase cargo el proletariado del Poder, ponga en marcha a España y haga que España se convierta con sus manos en un faro luminoso que alumbré el camino de la Humanidad, para que nuestros hijos puedan vivir en un régimen de justicia social*⁸⁵⁸.

Així, la revolució proletària que amenaçava les institucions republicanes per aquelles dates no perseguiria acabar amb la nació ni difuminar els contorns nacionals, sinó convertir Espanya en el far guia de la Humanitat.

Res d'aquestes assercions era discordant en la concepció internacionalista dels socialistes espanyols. No es pretenia abandonar els suposats trets característics dels espanyols. Al contrari, els socialistes no escatimaren forces per a denunciar les renúncies que en aquest sentit podien realitzar altres sectors socials i polítics. En aquest sentit, en dates pròximes a la Guerra Civil, la redacció de *El Socialista* atacava la tradicional diplomàcia espanyola d'arrels monàrquiques, clergues i nobles que s'educaven a l'estranger i

*En tanto aprendían a hablar correctamente el alemán y el inglés, olvidaban la hermosa lengua solariega. Su charla aparecía preñada de modismos extranjeros, era puro «snob». Y cuando alcanzaba el grado supremo de desespañolización, cuando el verbo se les había deshumanizado y constituían correctos títeres internacionales, se los nombraba secretarios de Embajada (...). Su despego a los intereses de su patria y sus correligionarios era fruto natural de una farga educación desdeñosa para los problemas reales de España*⁸⁵⁹.

Julián Besteiro també va assenyalar el cosmopolitisme aristocràtic com una tendència contrària a l'internacionalisme proletari, que sí estimava el país de naixement. Els aristòcrates educats a l'estranger,

*¡Esos sí que no son patriotas! Serán todo lo espíritus superiores que quieran, y hablarán el inglés mejor que MacDonald, pero cuando van al extranjero a hacer ostentación de sus méritos personales, tal vez renegando de su raza, ni son patriotas ni valientes ni podrían resistir si inmutarse la mirada serena y honrada de un internacionalista*⁸⁶⁰.

---

⁸⁵⁸ *El Socialista*, "Podemos controlar, en fecha inmediata, los destinos del país", 06/II/1934.

⁸⁵⁹ *El Socialista*, "Miserias de la representación española en el extranjero", 24/IV/1936.

⁸⁶⁰ *El Socialista*, "El acto del domingo en el Cine Pardiñas", 07/XI/1933.

En conseqüència, oblidar coses com la llengua pròpia, que amb tota seguretat ací feia referència al castellà, als trets de la *raça*, es traduiria en un delictes digne de menyspreu i que equivalia a perdre l'espanyolitat, o almenys una part vital d'ella. No podia ser d'una altra manera a còpia que

*La idea de patria no puede estar despegada de la idea del lenguaje. Mistificar el idioma equivale a deshumanizarnos, en cuanto entidades de una tierra llena de resonancias íntimas. En este aspecto un «snob» no puede ser un buen político nacional ni un buen internacionalista, puesto que internacionalismo no es un páramo, sino un jugoso paisaje en que concurren los genios de todas las patrias, cada uno con su literatura, su música, sus visiones étnicas. El total de la humanidad, la sociedad de los hombres a los que el Socialismo tiende a indiferenciar políticamente*⁸⁶¹.

En aquests raonaments, que per una altra part permetien la redacció afirmar que “*el pueblo debe conocer a sus ingenios, a los que como Cervantes, Lope, Quevedo y Calderón, por ejemplo, fueron ante todo, populares*”⁸⁶², rau en bona mesura la conceptualització internacionalista socialista. L'internacionalisme defensat pel Partit Socialista espanyol implicaria un nivell d'igualtat política en el conjunt de les nacions, però no seria concebible l'abandonament de les característiques nacionals, definides significativament en termes lingüístics. En la comunitat internacional no es perdrien les marques d'identitat de les nacions, allí cadascuna acudiria amb la seua cultura diferenciada. La nació, que s'identificava ni més ni menys que amb la llengua —i en el cas espanyol el castellà era indiscutiblement la llengua nacional—, no hauria de perdre les seues *essències* i tradicions en el futur sistema internacional que es pretenia construir.

Cal insistir que aquesta no era cap raresa del PSOE. Clarence Jenks, membre de la ILO, entenia d'igual forma les condicions que un activista internacionalista havia de reunir. Segons ell,

*Experience proved that members of the cosmopolitan tribe, globetrotters, and persons without a country are not ideals recruits, and that the man or woman without roots in his own or any other country, even though a fair technician, will never make a satisfactory international official*⁸⁶³.

En resum, per un costat, l'internacionalisme postulat pels socialistes espanyols no perseguia l'ensorrament del marc nacional; al contrari, buscava col·locar Espanya dins els corrents dels pobles civilitzats. Tot seguint les tendències del regeneracionisme

---

⁸⁶¹ *El Socialista*, “La vuelta a nuestros clásicos”, 24/IV/1936.

⁸⁶² *Ibidem*.

⁸⁶³ Citat a SLUGA, Glenda: *Internationalism in the ...*, p. 61.

que apostaven per fer d'Espanya una nació plenament europea, la missió del socialisme espanyol era retallar les distàncies amb les nacions suposadament més modernes i progressistes. Més encara, Espanya havia de recuperar el lloc de privilegi a què per història tenia dret i conduir el progrés de la humanitat.

Per un altre costat, la unió fraternal que proclamava el socialisme internacionalista amb la resta de països no exigia la renúncia a allò que es pensava *essencialment* nacional. La llengua castellana era associada directament a la nació i el Partit Socialista la defensaria i conservaria dins el marc *inter-nacional*. A l'internacionalisme no s'arribava mitjançant l'oblit de les particularitats nacionals perquè l'internacionalisme obrer seria respectuós amb aquelles.

4.2.5. Internacionalisme com a arma política

A continuació es posa l'accent en les principals vies d'expressió de l'internacionalisme socialista a l'arena política durant els anys de la II República. Aquest repàs mostra com, tot seguint l'argument de Berger i Smith per al conjunt del socialisme europeu, en el cas espanyol "*certain 'great state' nationalism lurked behind the internationalist rhetoric*"⁸⁶⁴. Així mateix, es comprova que l'adhesió dels socialistes a la nació espanyola disposava d'una vessant marcadament cultural.

En aquest sentit, un dels escenaris en què cabria trobar el referent internacionalista seria en el combat contra els nacionalismes en un sentit genèric. Aquest element va existir, per bé que sobretot centrat en el nacionalisme *dels altres*, els no espanyols. En efecte, l'obertura d'un procés de revisió de la planta centralista de l'estat, junt al context democràtic republicà, va encoratjar la presència de reivindicacions i moviments regionalistes i nacionalistes alternatius. Tot i que ja s'ha tractat en el capítol segon la relació i les postures que el PSOE mantingué vers aquelles demandes, la seua posició no necessàriament enfrontada amb una descentralització, condicionada al biaix polític de les preteses autonomies i al manteniment de les *essències* nacionals espanyoles, com la llengua, "*sin tocarle para nada al alma*

---

⁸⁶⁴ BERGER, Stefan i SMITH, Angel: "Between Scylla and...", p. 13.

*española, sin rupturas ni divorcios*⁸⁶⁵; ací es tracta de recuperar la utilització de l'internacionalisme en aquells debats.

Així doncs, respecte al cas català, ja s'ha comentat l'oposició que l'AGM a retardar l'ensenyament del castellà als escolars atès que *“la civilización tiene sus exigencias, y si estimamos como un bien la aspiración a un idioma universal, no podemos decir lo mismo de la tendencia a desmenuzarlo”*⁸⁶⁶. Igualment, la FETE, hereva de l'anterior, es reclamava internacionalista al temps que esperava que el castellà no perdés *“el rango a que por su belleza y por su eficacia tiene derecho”*⁸⁶⁷. La civilització, l'humanisme i l'internacionalisme eren, d'aquesta manera, posats al servei del manteniment de la llengua castellana. En la mateixa línia apuntaren les JJSS de Barcelona que, segons *El Socialista*, celebraren una assemblea el desembre del 1931 per a *“defender el derecho a enseñar el idioma nacional en nombre de las doctrinas socialistas de fraternidad universal”*⁸⁶⁸. Així, encara que sembla una contradicció, la fraternitat universal legitimava l'ensenyament de la llengua *nacional* i s'oposava al que es definia com a tendències petulants i ingràvides del nacionalisme —català, és clar. L'objectiu del socialisme era *“borrar los accidentes naturales o artificiales, que aún separan a los hombres”* i la llengua *nacional* —el castellà— era l'estri adequat atès que els seus parlants es podien comptar per milions⁸⁶⁹.

Aquests arguments recorden en bona mesura a l'èmfasi que Jaurès, com s'ha comentat al principi, posà en la *superior* cultura francesa per damunt de la resta de cultures i llengües no franceses, atès que la primera conduïa a la major unitat internacional, mentre que l'accent educatiu en les segones era propi de visions *antimodernes*.

Per al cas gallec és possible detectar el mateix raonament. Els socialistes gallecs, com a internacionalistes, afirmaren no oposar-se a l'estatut, però tampoc pensaven impulsar moviments que falsejaren la voluntat popular. Així, s'afirmava que les

---

⁸⁶⁵ *El Socialista*, “La actual epidemia regionalista”, 28/VII/1931.

⁸⁶⁶ *Trabajadores de la Enseñanza. Órgano quincenal de la Asociación General de Maestros*, “El bilingüismo en la escuela”, 05/VI/1931.

⁸⁶⁷ *Trabajadores de la Enseñanza. Órgano quincenal de la Federación Nacional de Trabajadores de la Enseñanza*, “El Estatuto catalán y la enseñanza”, 15/VI/1932.

⁸⁶⁸ *El Socialista*, “La enseñanza del castellano en Cataluña”, 19/XII/1931.

⁸⁶⁹ *Ibidem*.

divisions entre pobles eren fruit dels interessos dels poderosos i els treballadors aspiraven a que un sol idioma tingués el món; però, mentre això no fóra possible, “evitemos el cultivo de dialectos regionales”⁸⁷⁰. Endemés, una sola bandera hauria d’imperar al món, però fins que arribés aquell moment calia treballar amb amor per una, “la española [que] flamea digna y limpia de rencores como único emblema nacional de todos los españoles”⁸⁷¹. Per tant, l’internacionalisme romanía com a objectiu de futur, sense que, almenys pel moment, això posés en dubte la preeminència de la nació espanyola.

En termes molt durs es va combatre freqüentment el basquisme pel seu tarannà més dretà i en l’estratègia per a criticar el moviment no va faltar l’internacionalisme, combinat amb elevades dosis de nacionalisme espanyol. Contra aquells qui sentien vergonya d’anomenar-se espanyols, Emilio Morales afirmava que

*Vergüenza nos puede dar a nosotros teneros a vosotros por más tiempo entre nuestras paredes, pisando la tierra que regaron nuestros padres con su sudor y con sangre nuestros hermanos por luchar por la libertad de España. ¡De España, entiéndalo bien, señores «vascorromanos»! Por la libertad de España, que era la libertad para todos: para nosotros y para vosotros; entonces no tuvieron aquellos mártires el egoísmo de luchar por su libertad solamente. Arriesgaron su vida, derramaron su sangre generosa por todos los españoles que sufrían, esperando como único premio la gratitud nuestra*⁸⁷².

La indignació de l’articulista, com es pot comprovar, era molt elevada i estava farcida d’enaltiment de les lluites per la llibertat *nacional* espanyola. Per tal d’evitar ser qualificat de *maketo*, Morales sostenia que

*Vasco de nacimiento soy y puedo sentir el orgullo de serlo; pero aprendí desde mi infancia a conocer, primero, el orgullo de ser español, y más tarde, el orgullo de ser socialista. Porque ser socialista quiere decir ser hermano de todos los trabajadores del mundo, que no reconoce otras lenguas ni fronteras que las del corazón, y que por eso es doctrina más santa y sagrada que la vuestra, por la que preferís llamaros «vascorromanos» antes que españoles*⁸⁷³.

El jove socialista posava per damunt de la seua condició de basc, tot i que sense renunciar a aquesta, l’orgull de ser espanyol i de ser socialista internacionalista i injuriava els qui no volien dir-se espanyols. La jerarquització d’identitats resulta evident entre una identitat regional o local basca i la nacional espanyola, compatible amb la solidaritat obrera internacional.

---

⁸⁷⁰ *Renovación. Quincenario Socialista Órgano de la Casa del Pueblo*, 30/V/1933.

⁸⁷¹ *Ibidem*.

⁸⁷² *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Los enemigos de la República”, 10/IX/1931.

⁸⁷³ *Ibidem*.

L'article continuava en la mateixa línia per a sentenciar que

*Nuestra patria es la tierra, nuestros hermanos todos los que trabajan, todos los que sufren. Nosotros somos como una gran familia; vosotros sois los hijos que se apartan de su hogar para construir otro propio con lo que habéis robado a vuestra familia; vosotros no sois, no merecéis ser españoles: sois separatistas*⁸⁷⁴.

En conseqüència, el raonament inicialment internacionalista passava a negar la condició d'espanyols als nacionalistes bascs, a través d'una metàfora familiar sobre la pàtria, que implícitament seria Espanya ja que se'ls nega l'espanyolitat. La barreja d'elements nacionals espanyols i internacionalistes obrers és màxima.

En el cas de la propagandista socialista Carmen del Barrio, aquesta confessava quedar-se *tristament perplexa* en un viatge per Biscaia, en el qual va poder contemplar distintes celebracions dels nacionalistes bascs. Segons ella,

*Es increíble que ahora, en los momentos en que el mundo entero tiembla ante la posibilidad de un nuevo conflicto entre países de una misma raza, pero distintos por estar separados por un simple río o una cadena de montañas, nos entretengamos los propios españoles en buscar nuevas dificultades al país procurando crear fronteras dentro del suelo español*⁸⁷⁵.

Les fronteres nacionals, en bona doctrina internacionalista, serien ingenuïtats que separarien el gènere humà i provocarien guerres i odis. Fins ací cap element ressenyable, però l'activista continuà en els següents termes

*Es necesario que todos los jóvenes socialistas, de la forma que sea, se dispongan a realizar una propaganda activa en la que demuestren que el Partido Socialista lucha y luchará por la unión de todos los países, sin que esto signifique falta de patriotismo; porque si bien el Partido Socialista es internacional, seguramente que para ser un buen socialista, primero es necesario ser nacionalista; pero no divisionista*⁸⁷⁶.

Així doncs, el socialisme espanyol no tenia cap manca de patriotisme a força que, ni més ni menys, per a ser un bon socialista internacionalista es requeriria ser nacionalista, almenys de les nacions-estats existents, com Espanya.

Un altre rival polític que fàcilment podria ser atacat des del flanc de l'internacionalisme seria la burgesia capitalista i, en general, la dreta catòlica espanyola, reconegudament nacionalista. En aquest sentit, el referent internacionalista aparegué,

---

⁸⁷⁴ *Ibidem*.

⁸⁷⁵ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, "Propaganda por Vizcaya", 09/IV/1932.

⁸⁷⁶ *Ibidem*.

però no tant per a denunciar el seu nacionalisme, sinó per a remarcar l'espanyolisme del Partit Socialista i el fals patriotisme dels seus enemics.

Un dels primers crims de *lesa pàtria* que haurien comés els burgesos i capitalistes amb l'arribada de la II República seria el d'haver-se endut els seus diners dels bancs espanyols. Només quatre dies després de la implantació republicana, *El Socialista* acusava de mals espanyols els anteriors governants que fugien temorosos, tota una “*ofensa a la hidalguía generosa del pueblo español*”⁸⁷⁷. Entre els acusats estava el monarca, “*que tiene situados los capitales que ha extraído de los negocios más lucrativos de las industrias españolas en el extranjero*”⁸⁷⁸. S'insistí en la mateixa idea quan, dies més tard, es digué que

*El cielo bajo cuyo límpido azul nos cobijamos; la variedad del suelo y de la vegetación, lecho sagrado de milenarias epopeyas; el espíritu étnico diluido en rico y multiforme folklore, en lenguas viriles y cadenciosas, en leyendas y tradiciones de semidioses, en restos que a su paso nos dejaron tantos pueblos invasores, en el carácter forjado por gentes que concurrieron a este rincón del mundo atraídas por sus encantos, en nuestras costumbres, virtudes, vicios y pasiones..., todo esto nada supone para los patriotas al uso. Su capital, su dinero*⁸⁷⁹.

La fugida de capitals mostrava que “*el rey, los aristócratas, los potentados y su coro de servidores han sido y son los enemigos de España, los únicos antipatriotas*”⁸⁸⁰. Mentre es realitzava una definició d'Espanya lligada al seu paisatge, clima, història mil·lenària d'herois i invasors i a un caràcter particular, es demostrava la falta de patriotisme de les classes elevades. Al cap i a la fi, a “*seres que intentan hundir su propia patria para no dejar triunfar los designios de la nación no podemos considerarlos nunca como ciudadanos nuestros*”⁸⁸¹.

Igual que havien sostingut els socialistes francesos a finals del segle XIX, els socialistes espanyols manifestaven que “*el hecho de ser internacionalistas, de profesar ideas de fraternidad universal no nos priva de tener amor al suelo donde hemos nacido. Ningún socialista reniega de su patria*”⁸⁸². Allò que succeïa era que “*nuestro patriotismo es diametralmente contrario al de los burgueses, para los cuales no es más*

---

⁸⁷⁷ *El Socialista*, “Los que huyen”, 18/IV/1931.

⁸⁷⁸ *Ibidem*.

⁸⁷⁹ *El Socialista*, “Los grandes patriotas”, 21/IV/1931.

⁸⁸⁰ *Ibidem*.

⁸⁸¹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Ante una fecha histórica”, 09/IV/1932.

⁸⁸² *El Socialista*, “Nuestro antipatriotismo”, 29/X/1931.

que el privilegio para explotar al país en provecho suyo exclusivo”⁸⁸³. El Partit Socialista voldria una Espanya rica i gran, però no com la burgesia, “a costa de otros pueblos más débiles”⁸⁸⁴. Així doncs, l'internacionalisme proletari no impediria professar el patriotisme, però li atribuiria un caire diferent al de la burgesia a còpia que voldrien estendre llaços de fraternitat amb els altres pobles, no aprofitar-se'n d'ells.

Similars arguments utilitzava Largo Caballero durant la campanya electoral de novembre del 1933. El líder socialista afirmava que els qui presumien de patriotisme

*Están preparando las cosas para entregar las tierras afectadas por la Reforma agraria a Compañías extranjeras. El Gobierno al que yo pertenecí rechazó todas las proposiciones que se nos hicieron con el mismo objeto por las Compañías extranjeras. Porque eso era entregarse al capitalismo de otros países (...). ¿Ese es el patriotismo? Pues si es ése, nosotros somos más patriotas que ellos porque trabajamos en España, dejamos aquí el sudor de nuestra frente. Y, sin embargo, ellos se llevan el producto de nuestro trabajo al extranjero*⁸⁸⁵.

Caballero va insistir que les mesures que va prendre des del govern havien estat en favor de l'interès nacional, perquè les classes treballadores eren qui produïen i, per tant, els representants de dit interès. En la mateixa campanya va remarcar que

*Por ser internacionalistas se quiere presentársenos como enemigos del país donde nacimos y que hemos fecundado con nuestro trabajo. Y lo dicen los que llevan el producto de éste al extranjero en momentos en que la economía nacional se resiente: los que no miran que los obreros españoles se mueren de hambre y traen a trabajar en sus tierras a obreros extranjeros porque cobran salarios menores. Lo que ocurre es que nosotros no somos patrioterros*⁸⁸⁶.

Per consegüent, els socialistes internacionalistes eren lleials al servei de la pàtria, treballaven en i per a ella, mentre que els capitalistes i la burgesia cometien infidelitats nacionals quan deixaven entrar el capitalisme estranger —com si l'explotació del capitalisme nacional fóra menys lesiva a la classe treballadora— i donaven treball a obrers d'altres països.

Unes declaracions molt similars realitzaren els guesdistes a l'abric dels fets violents d'Aigues-Mortes del 1893 i de l'enfrontament, esguitat de xenofòbia, entre obrers francesos i italians. Aleshores, els guesdistes atacaren els patrons francesos per *traïció nacional* a causa de la seua preferència per ocupar els treballadors no francesos. Els marxistes francesos denunciaren com “*le patriotisme des employeurs, en pratique,*

---

⁸⁸³ *Ibidem*.

⁸⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁸⁵ *El Socialista*, “El importante acto socialista de Jaén”, 07/XI/1933.

⁸⁸⁶ *El Socialista*, “Largo Caballero habla en Murcia”, 15/XI/1933.

*se traduit de cette manière: ils occupent de préférence des ouvriers étrangers aux ouvriers français, parce qu'ils les paient moins cher*⁸⁸⁷.

La qüestió és que, junt a aquelles declaracions que carregaven la responsabilitat de la pobresa dels connacionals sobre les esqueses dels empresaris, no va ser estrany que els dirigents socialistes assenyalaren també als treballadors immigrants, als estrangers, com a, si no culpables, almenys participants de la situació dels treballadors nacionals⁸⁸⁸. En el cas del PSOE, tot i que no foren d'allò més freqüents, aquell tipus de manifestacions relatives al perjudici que suposava l'ocupació de treballadors estrangers va existir. Mariano Rojo, president de la *Unión de Empleados de Oficinas y Despachos* que de forma particularment intensa solia manifestar la seua aversió cap al nacionalisme i la necessitat de transcendir les fronteres nacionals a través de l'internacionalisme, assenyalaria en un míting a la Casa del Poble de Madrid que els camarades estrangers perjudicaven “*nuestras aspiraciones*” perquè treballaven a preus més baixos⁸⁸⁹. Rojo no pretenia minvar l'internacionalisme obrer, però clamava per la intervenció del poder espanyol.

En la mateixa direcció va apuntar un editorial socialista que referia com el *mite* que els estrangers eren millors que els espanyols estava perjudicant els tècnics nacionals, cosa que es considerava intolerable⁸⁹⁰. Igualment inacceptable va considerar “E” des de les planes de *El Socialista* l'alarmant presència d'alemanys a les empreses espanyoles de la següent forma,

*No soy xenófobo, ni nacionalista, ni patriota cien por cien, y para mí todos los trabajadores del mundo son hermanos y deberán unirse contra sus enemigos comunes. Pero «noto un gran porcentaje de empleados y de directores alemanes», no solamente en casas extranjeras, «sino también en casas españolas patrioteras cien por cien» (...). Es decir, extranjeros pueden trabajar en España y echar pestes de sus instituciones democráticas (?), mientras se niega el trabajo a los hijos del país. Vaya un patriotismo y un españolismo*⁸⁹¹.

Aquesta llarga cita conté diferents elements. Per un costat, la referència concreta als alemanys no era gratuïta. Pareix clar que el comentarista recelava especialment dels sectors germànics prohitlerians i les possibles connivències amb la reacció espanyola ja que, al llarg del text, comenta la presència d'imatges de Primo de Rivera, d'Alfons XIII

⁸⁸⁷ Citat a WINOCK, Michel: “Socialisme et patriotisme...”, pp. 411-412.

⁸⁸⁸ Per al cas francès, STUART, Robert: *Marxism and national...*, pp. 49 i següents.

⁸⁸⁹ *El Socialista*, “Un importante mitin de propaganda sindical”, 21/VI/1932.

⁸⁹⁰ *El Socialista*, “El trabajo de los extranjeros en España”, 31/VIII/1932.

⁸⁹¹ *El Socialista*, “El paro y los extranjeros en España”, 29/VII/1934. Èmfasi a l'original.

i de la bandera bicolor en algunes oficines i com alguns alemanys li manifestaven les seues simpaties primorriveristes i hitlerianes. Per un altre costat, tanmateix, l'articulista, autoproclamat internacionalista i tolerant, rebutja un fals patriotisme de l'empresariat que estaria negant el treball als fills del país, i deixa entreveure postures de solidaritat nacional amb tints xenòfobs quan considerava injust que els estrangers, segons les seues paraules, “*puede[n] tomar el puesto que debería ocupar el español en España*”⁸⁹².

De fet, la redacció socialista ja havia posat de manifest el mes anterior una actitud similar respecte a un incident a un col·legi alemany ubicat a Madrid que havia sofert un apedrec. Els socialistes justificaven en part aquell comportament per la provocació que suposaria que en aquella institució onegés una bandera nazi i es desenvoluparen activitats polítiques i militars de regust hitlerià. Però, al marge d'aquells arguments, els socialistes advertien els alemanys que moderaren el seu comportament perquè ja era suficient que Espanya tolerés treballadors estrangers mentre hi havia espanyols sense feina⁸⁹³.

Encara a l'alçada del 1936 es lamentava Francisco Bonilla que els patrons a Melilla donaven ocupació als *moros* amb salaris baixos i deixaven sense treball els obrers espanyols amb la total passivitat de les autoritats⁸⁹⁴.

Probablement la menor pressió demogràfica que experimentà Espanya durant la II República, en comparació amb altres casos com la citada França, evità que el PSOE posés a prova amb major freqüència la seua solidaritat proletària internacional. En cas contrari, no seria estrany que es multiplicaren declaracions d'aquest tipus. L'ocupació dels treballadors va ser una preocupació dels socialismes europeus, que sovint caigueren en la xenofòbia per damunt de la solidaritat de classe. Els socialistes espanyols afirmaren sempre el seu internacionalisme i no dubtaren, àdhuc, a cedir la possibilitat que un estranger exercís la més elevada magistratura republicana. Amb tot, creien fermament que “*los intereses nacionales estarán mejor salvaguardados, aquí y en todas partes, por naturales que por extranjeros*”⁸⁹⁵.

---

⁸⁹² *Ibidem*.

⁸⁹³ *El Socialista*, “Los alemanes en España”, 14/VI/1934.

⁸⁹⁴ *El Obrero de la Tierra. Órgano Semanal de la Federación Nacional de Trabajadores de la Tierra*, “Patriotismo capitalista. Los moros son más baratos”, 23/V/1936.

⁸⁹⁵ *El Socialista*, “Manía propositcionista”, 05/XI/1931.

Aquella preocupació es lligà a la voluntat de, en el context de crisi econòmica i atur, promoure la millora de l'economia de cada país, cosa que conduí en ocasions a mostres de nacionalisme econòmic. Així doncs, el Partit Socialista va invocar la necessitat d'articular una economia espanyola forta. En un judici bastant estès entre els socialistes, des de la seua premsa es cridava a superar la condició de *colònia* del capitalisme *estranger* que experimentaria l'economia espanyola. Sota el seu parer, el país es veia limitat en la seua sobirania atès que l'economia estava mediatitzada per estrangers, “*todo, menos el trabajo agotador y los salarios del hombre, es extranjero*”⁸⁹⁶. En conseqüència, l'Espanya republicana no podia tolerar aquella situació, i si ho feia no seria aquell el cas de l'Espanya socialista. Calia que el capital i els mitjans de comerç foren espanyols. Amb tot, allò més significatiu d'aquella posició socialista era la justificació enarborada perquè, segons els socialistes,

Todo esto que decimos podrá parecer más nacional que socialista; pero no lo es y, desde luego, ambos conceptos son para nosotros idénticos. ¿Pues dónde vamos a levantar nuestro Socialismo sino sobre nuestra nación? Somos socialistas ahora y aquí en España, no en la Luna.

*(...) El Partido Socialista no puede desdeñar esta cuestión vital para el país. Somos, sí, un partido de clase; pero de una clase que personifica como ninguna otra el interés colectivo, el interés de la nación. Somos, pues, un partido de clase; pero al mismo tiempo el partido más nacional. Y como tal partido estamos más obligados que nadie a conocer y resolver estos problemas con un criterio armónico de clase, de nación y de humanidad*⁸⁹⁷.

Per consegüent, des de l'internacionalisme era totalment lícit subratllar un fals patriotisme de la burgesia empresarial i, a partir d'aquest, defensar els drets dels treballadors espanyols, fins i tot en ocasions per damunt dels dels forans, per a desembocar en un nacionalisme econòmic legitimat sobre la base d'una plena identificació de la classe i del socialisme amb la nació. Aquest raonament permeté, per exemple, Francisco Sánchez Llanes impulsar, des de la secretaria de la *Federación Española de Obreros en Piel*, una campanya contra l'establiment de l'empresa de calçats txecoslovaca Bata a Espanya⁸⁹⁸ o *El Socialista* celebrar, com a espanyols, els suposats èxits dels productes de l'empresa La Toja a Londres⁸⁹⁹ i col·laborar en la promoció dels productes i l'economia nacional amb eslògans com, entre d'altres: “*proteja la economía española y su agricultura, empezando por comer el arroz, el más*

---

⁸⁹⁶ *El Socialista*, “España no quiere ser colonia”, 26/II/1933.

⁸⁹⁷ *Ibidem*.

⁸⁹⁸ *El Socialista*, “Contra la introducción de los calzados Bata en España”, 25/XII/1932.

⁸⁹⁹ *El Socialista*, “Triunfo español en Londres”, 08/XI/1932.

*estupendo de los platos culinarios*⁹⁰⁰; “*comprad papel nacional. No es más caro que el extranjero y es mejor*”⁹⁰¹; “*Días de la Pasa: 15, 17 y 18 de abril. Comed pasas españolas*”⁹⁰².

Pel que toca a la dreta catòlica, en aquest cas el socialisme no va dubtar a posar de relleu la seua relació de filiació respecte a l'Església de Roma. L'any 1930, Pedro Díez Pérez advertia que

*Nosotros, socialistas internacionalistas, no cedemos a nadie el primer puesto en amor al país en que vivimos (...) aunque establezcamos —o acaso por ello— la línea divisoria que existe entre el verdadero patriotismo y lo que solo es patrioterismo (...). El internacionalismo socialista no traiciona a la Nación; quien lo traiciona es el otro internacionalismo, el de Roma*⁹⁰³.

Si això succeïa abans que el socialisme tastés les mels del poder governamental, el febrer de l'any 1933 un editorial socialista comentava com *Acción Católica*, contràriament al que estaria dient *El Debate*, era una organització totalment política. Sobre aquest punt els socialistes reconeixien els drets a la seua participació en política, però observaven que això no seria reprobable si es compliren dues condicions, “*primera, que no se disfrazara; segunda, que no viniera a injerirse en la vida española unificada y dirigida por una potestad que no es de España*”⁹⁰⁴. Efectivament, segons els socialistes, *Acción Católica* era “*una organización que recibe inspiraciones y direcciones extrañas para operar en España y sobre voluntades españolas*”⁹⁰⁵.

L'espanyolitat o no dels distints projectes polítics semblava ser un element important i encara ho va ser més amb les eleccions d'aquell any. Així, el portaveu del PSOE continuà polemitzant amb *El Debate* i afirmava que si el socialisme era o no un foraster a Espanya ho haurien de mostrar les eleccions. Els socialistes diferenciaven entre forasters, que ho serien en la localitat i sempre tolerats, i estrangers que ho serien a la nació i no tolerats. Segons ells, l'Església romana despertaria l'odi dels espanyols, “*¿por forastera? No. Por extranjera*”⁹⁰⁶.

---

⁹⁰⁰ *El Socialista*, 25/XII/1932.

⁹⁰¹ *El Socialista*, 01/XI/1932.

⁹⁰² *El Socialista*, 13/IV/1933.

⁹⁰³ *¡Adelante! Semanario Socialista*, “Laborismo merengue”, 19/VII/1930.

⁹⁰⁴ *El Socialista*, “La Acción Católica”, 15/II/1933.

⁹⁰⁵ *Ibidem*.

⁹⁰⁶ *El Socialista*, “Amenazados, no amenazadores”, 03/V/1933.

Amb l'arribada de la campanya electoral per a les eleccions generals, Araquistáin sostingué que els socialistes eren despectivament titllats de marxistes, sota la pretensió de fer-los semblar estrangeritzats i antiespanyols. Segons ell, les raons d'aquelles acusacions no serien altres que la defensa de l'Església catòlica romana. D'acord amb les seues paraules

*El antimarxismo nos combate, no porque los socialistas españoles obremos al dictado de ningún poder extraño, que no existe sobre nosotros, pues en nuestra Internacional la autonomía de las Secciones nacionales es absoluta, sino porque no queremos que España, como Estado, sea tributaria y espiritualmente vasalla de un Estado extranjero, que es la Iglesia*⁹⁰⁷.

En un altre parlament, l'intel·lectual assenyalava que la Companyia de Jesús i l'Església de Roma eren sinistres organismes internacionals “*que quieren entregar a la usura extranjera los terrenos conquistados por la Reforma agraria*”⁹⁰⁸. Al contrari del que s'estava dient del socialisme, aquest

*No quiere suprimir las naciones en tanto son resultado de la Naturaleza (...). Al contrario. Nosotros somos quizá más españoles que los demás españoles, porque por nuestra sensibilidad y nuestro destino, vinculado a la clase trabajadora, sentimos como nadie sus miserias (...). Queremos crear una nación y acabar con las clases. Y que fuera de la nación, la cooperación internacional acabe con la división entre naciones burguesas y proletarias*⁹⁰⁹.

D'aquella manera, Araquistáin explicitava el compromís socialista amb la nació espanyola, a la qual sentia amb major intensitat que la resta, per tal de fer d'ella una autèntica nació, sense divisions de classes. Això s'hauria d'estendre a la resta del món mitjançant la cooperació internacional, autèntica clau de l'internacionalisme socialista. Com anava a acabar el socialisme amb les nacions si aquestes eren elements *naturals*?

A resultes de tot això, el santanderí capgirava els termes de les acusacions vessades sobre els socialistes, utilitzava els mateixos raonaments que els seus contraris, i es permetia afirmar que “*si hay aquí un partido extranjerizante y antiespañol son las derechas*”; altrament, “*si hay aquí un Partido profundamente nacional, no en contradicción con nuestro internacionalismo, sino en concordancia con nuestro internacionalismo y como base suya, históricamente ineludible, es el Socialista*”⁹¹⁰. Res a envejar als plantejaments guesdistes que feien del POF l'únic partit nacional, com s'ha vist. D'aquella manera, les agrupacions polítiques de la dreta es convertien, a raó de la

---

⁹⁰⁷ *El Socialista*, “El frente único del capitalismo”, 09/XI/1933.

⁹⁰⁸ *El Socialista*, “Nuestra victoria de mañana”, 18/XI/1933.

⁹⁰⁹ *Ibidem*.

⁹¹⁰ *El Socialista*, “El frente único del capitalismo”, 09/XI/1933.

seua filiació catòlica, en portaveus de les postures d'una institució internacional contrària a la nació espanyola. En canvi, l'internacionalisme obrer respectaria l'autonomia total de les nacions i dels socialismes nacionals, l'Església de Roma promulgaria un internacionalisme de signe contrari.

Finalment, un cop s'havia materialitzat la derrota socialista a les eleccions, el portaveu socialista valorava la nova situació política tot fent especial èmfasi en la dominació romana, *extrangera*, que s'estaria produint. Segons els socialistes, Roma hauria fet fora del govern els socialistes, hauria dissolt les Corts Constituents, pagaria la campanya electoral de la dreta i es creuria amb el dret de dominar la política espanyola. D'aquella manera,

*Roma, en complicidad con sus sectarios de España, se dispone a reconquistar nuestro país. Los que nos combaten por internacionalistas conspiran con el exterior en contra de los altos intereses de España y en favor, naturalmente, de la oligarquía vaticana. De ese modo se pretende de nuevo uncir a España al despotismo extranjero que Roma irradia*⁹¹¹.

El Partit Socialista, per tant, insistí en la condició estrangera del catolicisme polític, en la seua submissió al poder de la Roma catòlica que, en conseqüència, arrastrava amb ella l'esclavatge de la nació espanyola a un poder estranger. En canvi, l'internacionalisme socialista, segons s'ha pogut veure, no implicava cap renúncia a la independència i els valors nacionals.

Els orígens estrangers del feixisme, per la seua part, també van ser públicament assenyalats pels socialistes espanyols. Així, davant el creixement d'aquell moviment entre alguns sectors universitaris i els aldarulls que això provocava a les aules, els socialistes advertien als estudiants enemics dels socialistes que “*se estén quietos, que no entren ni desafíen dentro de la Universidad cantando himnos extranjeros, lo cual, además, no va a derechas con su acendrado nacionalismo*”⁹¹². Aquella contradicció va ser explotada en diverses ocasions des de la premsa socialista per a fer ironia sobre el nacionalisme dels feixistes espanyols amb referències tant a la pròpia paraula, com a la vestimenta o la salutació⁹¹³.

---

⁹¹¹ *El Socialista*, “El momento clerical en España”, 16/XII/1933.

⁹¹² *El Socialista*, “Los alborotos estudiantiles. Lo que no podemos ver con indiferencia”, 11/III/1933.

⁹¹³ Per exemple, *El Socialista*, “La Gran Pirueta”, 11/III/1933 o els ja citats *El Socialista*, “Amenazados, no amenazadores”, 03/V/1933 i “El frente único del capitalismo”, 09/XI/1933.

La condició estrangera del feixisme era una cosa assumida pel conjunt del moviment socialista. Araquistáin, ara des de les pàgines de la revista intel·lectual *Leviatán*, el considerà incompatible amb la *psicologia* de l'espanyol. Aquest no tindria un esperit mercenari, com seria propi dels feixistes. Els espanyols serien aventurers, “*pero este espíritu ha gustado de realizarse en la acción centrífuga, en los descubrimientos geográficos y en la conquista: son aventureros exteriores*”⁹¹⁴. Segons un col·laborador de la mateixa publicació, A. N., el feixisme era un moviment *antinacional* perquè negaria la capacitat del poble i de la nació, cosa que convertia els combatents contra aquest en *nacionals*⁹¹⁵.

Els feixistes espanyols eren, així, simples imitadors de Mussolini i Hitler. Les connivències i condició estrangera dels feixistes va ser un dels elements que prengué vol amb la Guerra Civil, per bé que durant la II República no s'oposés explícitament en gaires ocasions a l'internacionalisme socialista⁹¹⁶.

Si el PSOE podia esgrimir l'internacionalisme contra tots els moviments que considerava dretans per a negar-los *l'espanyolitat* i qualificar-los d'insuficientment espanyols, servidors d'interessos aliens a la nació espanyola; també aquella estratègia va ser utilitzada contra el comunisme. En aquest sentit, Ward va identificar com el laborisme britànic acusà els comunistes de dependència econòmica i ideològica de Rússia, de la qual res haurien d'aprendre els socialistes locals⁹¹⁷. Certament, els comunistes hagueren de suportar acusacions d'aquell tipus a tot Europa i, sovint, per part dels seus antics companys socialistes.

En el cas espanyol, des de les JJSS, un dels posteriors motors de l'acostament del socialisme al comunisme, l'any 1932 es preguntava retòricament en relació amb l'intent d'assassinat de tres socialistes: “*¿es esa la táctica revolucionaria de los servidores de Rusia?*”⁹¹⁸. Ovidio Salcedo des de la mateixa publicació assenyalava, davant els primers cants d'unitat obrera, que els primers divisors de la classe

---

⁹¹⁴ *Leviatán. Revista mensual de hechos e ideas*, “Condotieros y fascistas”, VI/1934.

⁹¹⁵ *Leviatán. Revista mensual de hechos e ideas*, “Libros y revistas”, VIII/1934.

⁹¹⁶ Sobre la Guerra Civil, NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel: *¡Fuera el invasor!...* i ÁLVAREZ JUNCO, José: “Mitos de la...”.

⁹¹⁷ WARD, Paul: *Britishness since...*, pp. 101-105.

⁹¹⁸ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, 14/V/1931.

treballadora havien estat els comunistes, d'acord amb els dictats de Moscou⁹¹⁹. Més tard, el portaveu del moviment juvenil socialista emfasitzava que la tàctica comunista no tenia res a fer a Europa, i menys a Espanya, a causa de la nul·la atenció prestada a les circumstàncies de cada país. A resultes de la seua fidelitat a les directrius russes, els comunistes espanyols restaven com a

Simplemente, las manifestaciones exteriores del nacionalismo ruso. Sí, del nacionalismo ruso. Porque en Rusia, junto a la edificación socialista, va surgiendo un nacionalismo, derivado quizá del orgullo legítimo de ser el primer país donde el proletariado ha ocupado el Poder (...). Buena prueba de que los llamados comunistas son nacionalistas rusos es que viven de Rusia, obedeciendo las consignas que ésta da (...), posponiendo, en fin, los intereses del proletariado a los de Rusia (...). Lo que se precisa es que la acción de los jóvenes socialistas sea lo suficientemente amplia y audaz para imposibilitar la acción de esos núcleos y llevar a los jóvenes obreros una conciencia netamente clasista, sin injerencias de fórmulas extrañas a las condiciones históricas de España⁹²⁰.

Al·ludir als comunistes com a servidors de Rússia, la seua reducció a una manifestació del nacionalisme rus —considerat fins a cert punt legítim—, perseguia invalidar la proposta comunista perquè no parava atenció a la història espanyola i s'alinearia amb una potència no espanyola. S'advocava per una consciència netament classista, però atenta a la particularitat espanyola, sense allò que es considerava ingerències estranyes, és a dir, estrangeres.

Araqvistáin va continuar, de nou des de *Leviatán*, amb les mateixes crítiques. Per a aquest intel·lectual el moviment comunista errava des d'un principi quan no tenia en compte els problemes particulars de cada país. Així mateix, igualment desencertada era la voluntat d'imposar les polítiques de Front Popular a tots els països. Els comunistes, al contrari que els socialistes, es veien afeblits per una falta total d'autonomia en els seus països. Segons Araquistáin, els partits de la II Internacional

Al principio eran más internacionales que nacionales, pero que, según crecieron y tuvieron que adaptarse a las circunstancias de cada país, se hicieron más nacionales que internacionales, hasta el punto de que el internacionalismo de los partidos no es ya, en realidad, más que una ficción velada por un aparato burocrático⁹²¹.

Endemés, les polèmiques sobre l'adhesió a una o una altra Internacional no tenien cap sentit per a ell, a força que aquestes ja haurien complert el seu paper històric.

---

⁹¹⁹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, "Frente único", 18/VI/1932.

⁹²⁰ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, "Nosotros y los comunistas", 02/VII/1932.

⁹²¹ *Leviatán. Revista mensual de hechos e ideas*, "La nueva táctica comunista", VIII/1935.

Ara tenien un caire “*incompatible con el carácter nacional de las actuales organizaciones proletarias*”⁹²². La conversió de les organitzacions proletàries en ens nacionals entraria en contradicció amb les Internacionals.

Això no obstant, Araquistáin no renegà de l'internacionalisme. La qüestió radicaria en què a aquest s'arribaria amb la constitució de partits obrers únics a cada país, decidits a conquerir el poder i implantar el socialisme. La unitat obrera s'erigia en motor de l'internacionalisme, però aquest internacionalisme obrer no passava per damunt de les particularitats de cada país ni es composava d'una altra cosa que de moviments socialistes *nacionals*. Tot al contrari del que pretenien els comunistes, abanderats d'un internacionalisme incorrecte per no atendre a la variable de la nació.

4.3. Conclusions

La precedent anàlisi habilita una sèrie de conclusions. En primer lloc, cal posar en discussió els postulats historiogràfics citats a l'inici del capítol. Per un costat, internacionalisme i nacionalisme no van ser dues variables en oposició dins la cultura política del socialisme espanyol, com tampoc ho eren en la resta de casos europeus. Existiren manifestacions, com s'ha dit, favorables a l'abolició de les nacions i acabar amb el patriotisme a causa de la seua associació amb els conflictes entre pobles. No obstant, el pes d'aquelles es tornava molt relatiu en comparació amb la quantitat, i qualitat, de les afirmacions de fidelitat nacional del Partit Socialista. L'internacionalisme, de forma majoritària, es va combinar amb la defensa de la identitat nacional espanyola, no es perseguia l'esborrament del mapa de les fronteres i les nacions. Els membres del socialisme espanyol, com els seus homòlegs europeus, entengueren que l'internacionalisme no perjudicava la seua estima per la nació, ni els convertia en uns mals patriotes. Com va dir l'alemany Georg Vollmar, “*the love for humanity cannot prevent me at any moment from being a good German, just as it cannot prevent others from being good Frenchmen and good Italians*”⁹²³. Així, la combinació de la defensa de la nació i internacionalisme va ser d'allò més comú en el llenguatge i també en la simbologia desplegada pels partits socialistes, fins i tot en esdeveniments de la magnitud dels encontres internacionals o les celebracions del

---

⁹²² *Ibidem*.

⁹²³ Citat a CALLAHAN, Kevin: “«Performing Inter-Nationalism»...”, p. 74.

Primer de Maig. La identitat nacional i la identitat obrera, com va apuntar Hobsbawm, no exigirien coses incompatibles als individus⁹²⁴. Al contrari, la fidelitat a la nació i la lluita de classes internacional podia ser totalment congruent.

A resultes d'això, per un altre costat, no s'hauria de considerar l'internacionalisme un obstacle en la construcció de la identitat nacional espanyola al llarg del règim republicà. Durant aquells anys, els socialistes aprofitaren el referent internacionalista per a construir un patriotisme espanyol distint a l'oficial i que ells entenien apartat de les tendències agressives del nacionalisme burgès.

Així mateix, l'adhesió del PSOE a la nació espanyola seria assimilable al de la resta de socialismes europeus i tingué implicacions d'identitat. En aquest sentit, per exemple, el socialisme francès, a través de l'apel·lació preferent a la tradició nacional revolucionària jacobina, va oferir des de finals del segle XIX mostres de la seua adhesió a la idea de nació francesa. La seua fidelitat a la pàtria de la llibertat i la revolució es va fer palesa durant la I Guerra Mundial i el període d'entreguerres, amb el Front Popular com a moment especialment intens, va confirmar aquella tendència. Tanmateix, el PSOE, tot i deixar proves de l'assumpció de discursos de nació de la tradició liberal progressista i republicana espanyola i girar el seu llenguatge cap a la defensa dels interessos populars i nacionals, va haver d'esperar a l'arribada de la II República per tal de completar la seua adscripció patriòtica. L'Espanya republicana potser no fóra la plena realització de la nació que imaginaven els socialistes. No obstant, el socialisme va poder identificar-se, especialment mentre estigué a les institucions de poder nacional, amb aquell règim. Quan això no va ser així, la nació també va ser una idea potent per a legitimar la pròpia opció política i criticar la de l'adversari.

Per tant, la pàtria, formava part dels recursos conceptuals del socialisme espanyol. Aquella pàtria, el lideratge en la defensa de la qual no es pensava deixar ni tan sols abans de l'arribada republicana; la pàtria que De los Ríos i Prieto definien en termes d'esperit i sang; la pàtria que Jiménez de Asúa deia que “*no es el idioma, ni las leyes, ni las costumbres, ni las fronteras, sino un paisaje que se lleva en el alma*”⁹²⁵; la pàtria que, per a *El Socialista*, no cabia en la frase de Renan d'un “*grupo de hombres*

---

⁹²⁴ HOBBSAWM, Eric J.: *Naciones y nacionalismo...*, p. 133.

⁹²⁵ *El Socialista*, “Jiménez Asúa dice en Almendralejo que la Revolución social es la única que llenará las aspiraciones obreras”, 16/XI/1933.

que quieren vivir juntos”, sinó que era la barreja secular de fronteres naturals, llengua, religió, raça, història, conveniències internacionals...⁹²⁶; la pàtria que podia representar-se amb la imatge de la família, a la qual se li ha de retre lleialtat; la pàtria que era una dona, una mare de la qual no és bon senyal anar parlant tot el temps a raó que

Hay cosas que, precisamente por demasiado respetables, conviene no manosearlas (...). Los que mentan la madre, los que mentan la patria... Los hijos respetuosos no las traen ni las llevan tan en vano (...). La patria sale de la tierra, sale de la familia, es sentimiento de raíz y de fraternidad, y por tanto trasciende la vida. La patria es la vida secular de nuestra raza y nuestra tierra (...). Nos da a luz nuestra madre, y salimos a luz en nuestra patria. Las dos tienen regazo, sí; pero salir a luz es para ser libres⁹²⁷.

La pàtria, per consegüent, concebuda en termes radicalment ètnics i no sols cívics, era Espanya. Aquesta era la nació dels socialistes espanyols per natura, naixement, cultura i forma política republicana. Transformar la pàtria seguint les seues essències i tradicions, recuperar per a ella el lideratge mundial, aquesta era la missió del socialisme internacionalista espanyol. Però aquella patriòtica adhesió no era asèptica, tenia components d'identitat. Es defensava i difonia una identitat nacional espanyola entesa des d'un punt de vista polític, però també essencialista, lingüístic, cultural i castellà. El PSOE sí es va adscriure a un nacionalisme identitari, l'espanyol.

En segon lloc, de forma molt similar a allò que va indicar Berger per als casos britànic i germànic, l'internacionalisme va servir per a construir un patriotisme diferent a l'oficial, assenyalar l'internacionalisme antinacional d'altres opcions polítiques i donar suport a un internacionalisme respectuós amb les diferències nacionals⁹²⁸. El combat contra les amenaces a les suposades essències de la nació espanyola —la llengua castellana i la integritat nacional entre elles— que podrien suposar els nacionalismes alternatius va ser un dels espais preferents, no per casualitat, d'exposició de la doctrina internacionalista. Aquesta feia aparèixer *els altres* com a nacionalistes i permetia la conservació de la fidelitat a la nació espanyola. Igualment, l'internacionalisme socialista entrava en joc per a subratllar la defensa per part del PSOE dels autèntics interessos nacionals, contra capitalistes, clericals, feixistes i comunistes. Per consegüent, la nació no deixava de ser un dels pilars de la retòrica

---

⁹²⁶ *El Socialista*, “España es una nación”, 22/IX/1931. La redacció afirmava que aquells elements per separat no eren suficients, però que quan coincidien, com en el cas d'Espanya, es tractava d'una nació de forma irrefutable i la seua desconjuntament era un fet bàrbar.

⁹²⁷ *El Socialista*, “La patria”, 29/VI/1932.

⁹²⁸ BERGER, Stefan: “British and German...”, pp. 62-63.

socialista per a legitimar la seua opció política i descartar la resta als ulls de la ciutadania.

Finalment, és possible observar que el socialisme, com a partit i estructura organitzativa, es va erigir en un element més del *continuum* d'àmbits a través dels quals la població experimentava la nació⁹²⁹. El llenguatge i la simbologia del PSOE oferiria un entramat de significat en què classe i nació estaven indistriablement unides: el socialisme espanyol, partit i sindicats, era la representació de la classe obrera espanyola; la classe proletària, barrejada amb el poble, era el nucli de la nació. En suma, el PSOE era l'únic partit nacional i l'organització activa de la nació espanyola. Els militants socialistes aprenien, d'aquella manera, que la socialista era la millor i més autèntica forma de ser espanyols.

---

⁹²⁹ ARCHILÉS, Ferran: “Lenguajes de nación...”, pp. 103-113.

CAPÍTOL 5. GERMANS, FILLS I PARENTS: EL DISCURS AMERICANISTA

*Abren los españoles, mejor aún, los castellanos, por su solo esfuerzo, las puertas a la vida moderna, trayendo a la civilización un mundo y fundando con su sangre y sus huesos más ciudades y naciones en medio siglo que todos los héroes de la antigüedad fabulosa*⁹³⁰.

L'objectiu principal del capítol que ací comença és observar com la cultura política socialista va assumir el discurs americanista, el qual ocupà al llarg de les primeres dècades del segle XX una posició central en els nacionalismes espanyols. Aquest element resulta de tot punt imprescindible per al conjunt de la investigació ja que adherides a les manifestacions americanistes existia l'assumpció de definicions fonamentalment culturals i ètniques de la nació espanyola, paleses freqüentment en el llenguatge de la Raça. Així doncs, atendre a les consonàncies i dissonàncies que els socialistes mostraren en la seua concepció sobre la comunitat hispanoamericana indicaria contactes, herències i matisos respecte a la idea i discurs de nació d'altres cultures polítiques i ajudaria a aclarir, en conseqüència, la concepció nacional socialista.

Així, en primer lloc, es tracta de posar de manifest l'assumpció de la comunitat hispanoamericana, i les formes de definir-la, per part socialista; en segon lloc, se centra l'atenció en les propostes socialistes respecte a les relacions entre Espanya i Amèrica; en tercer lloc, una mirada sobre la utilització política de l'argument americanista ajudarà a entendre millor el lloc que ocupava aquella discursiva dins la cultura política socialista; finalment, les actituds del PSOE davant els actes de commemoració de la Raça i el viatge transatlàntic de l'hidroavió *Cuatro Vientos* seran motiu d'estudi en la darrera part del capítol.

Ara bé, abans d'això, i per a entendre les implicacions que l'ús del discurs americanista tingué entre les files del socialisme, cal retrocedir als moments del canvi de segle. Així, des de finals del segle XIX, la societat espanyola vivia els efectes d'una transformació social, econòmica i política. El desigual procés d'urbanització i modernització econòmica corregué connectat al sorgiment de moviments socials i polítics com els nacionalismes alternatius a l'espanyol, el socialisme o l'anarquisme, al mateix temps que el republicanisme recobrava part de la seua vitalitat després de la desfeta de la I República. Aquell conjunt de moviments amenaçava l'estabilitat del règim de la Restauració, a més, en un context d'aïllament internacional espanyol durant

---

⁹³⁰ VERA, Jaime: *Ciencia y proletariado...*, p. 162.

l'auge de l'imperialisme europeu. Així, tant l'ansiosa cerca dels cercles intel·lectuals i polítics regeneracionistes de les *autèntiques* característiques espanyoles per donar una resposta al que entenien com una crisi *nacional*, i de referents al voltant dels quals aglutinar la població i potenciar el renaixement nacional, com els intents dels cercles de poder per garantir la continuïtat del sistema van trobar en l'americanisme un pilar fonamental per a les seues propostes.

L'hispanoamericanisme, d'aquella manera, es va inserir en l'ambient regeneracionista per a proposar una sortida a aquella situació, especialment des del Desastre del 98. La cerca del *geni* nacional i la voluntat d'ubicar Espanya en el context present i històric internacional es donaren, doncs, la mà a l'abric de l'americanisme. Sorgit des dels sectors del reformisme de tendència liberal amb un important pes de l'institucionisme, el discurs americanista de forma majoritària va acabar passant a formar part de l'imaginari i el discurs del nacionalisme catòlic i autoritari de la dreta durant la Dictadura de Primo de Rivera, per a acabar essent, sota la forma de la Hispanitat, un component propi del règim franquista. Això no vol dir, però, que no formés part durant aquells anys de la mitologia nacional progressista i republicana. De fet, l'apropiació de l'americanisme per part de les tendències conservadores i reaccionàries del nacionalisme espanyol es va donar dins una disputa discursiva per definir el seu contingut, en la qual fins i tot els socialistes prengueren part.

A grans trets, al llarg del primer terç del segle XX es forjaren tres formes d'entendre l'americanisme⁹³¹. Totes tres tendències partien de la creença en una identitat compartida entre Espanya i les seues excolònies americanes, opinió sostinguda amb base en criteris culturals com la llengua, la religió, la història i els costums. Per consegüent, totes les visions americanistes clamaven per algun tipus de relació especial entre aquells territoris a partir de la idea que la identitat espanyola tenia la seua prolongació a terres americanes. Sovint, com s'observa tot seguit, les diferències entre unes visions i altres van ser qüestions d'èmfasi en un o altre aspecte, sense abandonar per complet la resta de components.

---

⁹³¹ Un acostament a les diferents tendències del moviment americanista, i del qual s'extrauen les següents reflexions a SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de la Madre Patria. Hispanoamericanismo y nacionalismo*, Madrid, Marcial Pons, 2005.

Per un costat, l'hispanoamericanisme progressista va arrancar de les propostes regeneracionistes liberals com a via de solució dels problemes d'Espanya. L'estretament de la comunitat hispanoamericana, des d'aquest punt de vista, es tornava en principi dinamitzador de la regeneració espanyola. Les fonts intel·lectuals que nodrien els grups hispanoamericanistes van ser el positivisme i el krausisme de la ILE, amb un paper molt destacat per a Rafael Altamira. Tot seguint la visió del krausisme, l'evolució humana tendia a la germanor universal i existia la necessitat que les nacions *desenvolupades* guiaren les més *joves*, amb preferència a l'acostament entre pobles de cultura comuna. Això va conduir a que la dimensió cultural fóra fonamental per a l'hispanoamericanisme progressista a l'hora de definir la comunitat hispanoamericana i procurar l'aproximació entre ambdues voreres de l'Atlàntic. En aquest sentit, la llengua jugava un paper *essencial* atès que representaria l'ànima dels distints pobles, la prova i expressió de la seua singularitat nacional⁹³². Així mateix, la vocació reformista en matèria política, i modernitzadora en el camp econòmic, també tenia una funció primordial. Aquells grups entenien que el conservadorisme dels governs espanyols havia forçat les independències americanes i que, per tant, calia impulsar una modernització política, material i cultural per tal d'aconseguir que Espanya esdevingués un pont efectiu de contacte, un *interlocutor* digne, entre Europa i Amèrica, amb la qual havia de conformar una comunitat d'interessos i espiritual.

Segons s'intenta provar en el present capítol, els socialistes estigueren pròxims en molts punts a aquesta concepció durant el període republicà. En aquest sentit, sorprén la inexistència de monografies o articles que tracten particularment la postura del socialisme espanyol en matèria americanista. Com es comprova més avall, el recurs socialista al referent americanista no va ser escàs i intentaren elaborar les seues pròpies propostes.

L'hispanoamericanisme conservador, o panhispanisme segons la terminologia d'Isidro Sepúlveda, es definiria —i diferenciaria de l'anterior corrent— per la defensa i exaltació del catolicisme en la seua concepció de la comunitat hispanoamericana; tot això, tanmateix, sense oblidar tampoc les referències a la llengua i la història compartides per americans i espanyols. El catolicisme apareixia com al fonament d'una

---

⁹³² MARCILHACY, David: *Raza hispana. Hispanoamericanismo e imaginario nacional en la España de la Restauración*, Madrid, CEPC, 2010, pp. 44-45.

societat harmònica i nexa d'unió principal entre Amèrica i Espanya, que comptaria entre les seues aportacions a la civilització l'evangelització catòlica d'Amèrica. Durant la Dictadura de Primo de Rivera es va donar la sistematització d'aquest pensament, que venia articulant-se per part dels cercles del poder polític des de la dècada del 1910, amb l'accentuació del catolicisme com a *essència* bàsica d'un americanisme que promulgava l'impuls de relacions espirituals hispanoamericanes i que trobava en Amèrica un camp d'afirmació nacional espanyola. D'aquella manera s'aparcava la vessant transformadora que implicava per als progressistes l'americanisme i s'apostava per una *recatolització* de la societat.

En aquesta definició sobre l'americanisme conservador que ofereix Sepúlveda, l'autor atribueix, no sense raó, un fort contingut nacionalista espanyol⁹³³. No obstant, resulta un tant estrany que no impute aquesta característica a la tendència progressista atès que, com el mateix autor assenyala al seu estudi, l'hispanoamericanisme va esdevenir un component bàsic del conjunt del nacionalisme espanyol⁹³⁴.

Finalment, mentre que aquests corrents arribaren sense grans variacions de contingut a l'època republicana, aquell règim va veure el sorgiment de la darrera tendència americanista, la Hispanitat. La radicalització i evolució en direcció feixista de l'americanisme conservador va donar com a resultat la ideologia de la Hispanitat. En aquest sentit, els seguidors d'aquesta idea emfasitzaren el lligam *espiritual* entre americans i espanyols, materialitzat en el catolicisme. Així, la visió falangista no se separava tant de la conservadora. El principal ingredient afegit, i que sí la diferenciava de les postures estrictament conservadores, va ser la idea d'imperi, de projecció de la vocació imperial, del feixisme espanyol. Per tant, existia una declarada intenció de recuperar per a Espanya una situació de privilegi en relació amb les seues antigues colònies⁹³⁵.

Amb tot, per al que ací interessa, cal subratllar que l'americanisme, en qualsevol de les seues versions, va ser un camp d'expressió del nacionalisme espanyol i d'articulació de la identitat nacional espanyola. Aquest fet s'aprecia en l'estudi que David Marçilhacy ha realitzat sobre el concepte de Raça, omnipresent en els discursos

---

⁹³³ SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de...*, pp. 102 i següents.

⁹³⁴ *Idem*, p. 12.

⁹³⁵ BOTTI, Alfonso: *Cielo y dinero...*, pp. 126-130.

americanistes de totes les tendències⁹³⁶. Resulta imprescindible atendre a les implicacions i significats que la idea de Raça va tenir en el primer terç del segle XX amb la finalitat de conèixer en quin sentit l'hauria utilitzada el socialisme i, així, aprofundir a la seua concepció sobre l'hispanoamericanisme i, de rebot, sobre la nació espanyola.

En aquest sentit, la Raça —com l'americanisme— va ser un concepte que va prendre vol a partir de la derrota a la Guerra de Cuba. Ara bé, els primers en fer-ne ús del concepte serien els cercles conservadors de signe nacional espanyol amb l'objectiu de fer front a les amenaces que per a l'estatu quo social i nacional significarien els creixents moviments regionalistes i nacionalistes alternatius i, també, les tendències revolucionàries obreres. Així doncs, la Raça irrompia al panorama polític com a resposta uniformadora cultural i social dels cercles polítics i intel·lectuals espanyolistes⁹³⁷. En virtut de la Raça, el nacionalisme espanyol conservador podia fer referència a la tradició nacional i a la unitat de la cultura heretada i de *l'esperit* nacional. De fet, la Raça era un concepte que permetia a aquell nacionalisme espanyol, i també al conjunt del regeneracionisme, evitar una concepció voluntarista de la nació per a donar resposta, per exemple, al catalanisme⁹³⁸.

La Raça, d'aquella manera, es feia coincidir amb la nació i es tornava un imperatiu polític. Va ser a partir de la dècada del 1910 que aquell concepte va funcionar com una sort de complement, o substitut, de la nació com a principi d'acció política i norma ètica patriòtica per a la ciutadania. La Raça esdevenia un principi d'ordre en el context d'enfrontament de l'edifici de la Restauració a la mobilització social i, a més, contra els discursos indigenistes i d'acostament dels Estats Units a Amèrica Llatina.

Tanmateix, com s'ha apuntat més amunt, va existir una pugna discursiva per apropiarse la idea de Raça i, amb ella, de l'americanisme. Certament, el conjunt del regeneracionisme en va fer ús del concepte i autors diversos com, per exemple, Altamira, Joaquín Costa o Miguel Unamuno també recorregueren a aquest sense vocació de legitimar les institucions existents, sinó per a reclamar la reforma

---

⁹³⁶ MARCILHACY, David: *Raza hispana. Hispanoamericanismo...*

⁹³⁷ *Idem*, p. 55.

⁹³⁸ *Idem*, pp. 76-77.

d'Espanya⁹³⁹. Així, a mitjan de la dècada del 1915 els socialistes feien una lectura de la Raça que l'equiparava amb el poble espanyol, contra les institucions i els dirigents polítics, i pràcticament deixava al marge, segons Marcilhacy, les referències americanes⁹⁴⁰. D'aquella manera, per als socialistes la Raça tenia un valor subversiu, es convertia en un clam per l'emancipació del poble espanyol.

Amb la *victòria* conservadora en la batalla pel significat de la Raça, i la confiscació d'aquella per part de la Dictadura de Primo de Rivera en favor del nacionalcatolicisme, bona part dels sectors progressistes es distanciarien d'un americanisme associat al catolicisme i els discursos sobre la grandesa colonial espanyola passada. Entre el socialisme aquell allunyament respecte als símbols oficials de la Raça a finals de la dècada del 1920, no obstant, entre el socialisme espanyol no suposava cap renúncia a treballar en favor del millorament d'aquella. La Raça, per als socialistes del moment, continuava associada al poble i sent un fonament per a criticar el règim i denunciar l'explotació de la societat espanyola⁹⁴¹.

La deriva majoritària de la idea de Raça al servei de la dreta conservadora va anar de la mà, entre altres coses, d'una tendència orientada al castellanocentrisme. Aquell esllavissament venia heretat per l'empremta del regeneracionisme que situava en Castella la clau de *l'autèntica* identitat espanyola. Els discursos històrics i culturals associats a la Raça privilegiaven el paper de Castella en la conformació i direcció de la nació espanyola, de manera que la llengua, el paisatge i la *forma de ser* castellanos s'identificaven com a matrius d'Espanya, en reacció a les aspiracions centrífugues dels moviments regionalistes i nacionalistes alternatius. Ara bé, el castellanocentrisme no era una característica exclusiva del conservadorisme, sinó que, com també indica Marcilhacy, republicans i progressistes com Altamira empraven l'americanisme i la idea de Raça per a fer front i desqualificar les demandes, especialment lingüístiques, dels nacionalismes alternatius. La Raça donava arguments per a fer manifestacions sobre la

---

⁹³⁹ *Idem*, pp. 217-218.

⁹⁴⁰ *Idem*, pp. 82-84. No es tractaria de cap particularitat ja que una de les vessants de l'ús de la Raça era la definició i exaltació del *geni* i *l'essència* espanyola, sovint sense al·ludir a Amèrica.

⁹⁴¹ *Idem*, pp. 84-85.

unitat ancestral espanyola i el predomini i superioritat castellans i centralistes dins la nació⁹⁴².

En aquest sentit, tot i que l'historiador francès fa referència en algun dels seus treballs a la Raça com a matriu d'una nacionalitat composta i comenta la voluntat d'anul·lar les divergències regionals amb la integració de la diversitat territorial espanyola, el mateix autor subratlla l'escassa pluralitat del concepte de Raça que focalitzava la definició de la nació en termes culturals i ètnics d'arrel castellana⁹⁴³.

El PSOE de temps republicans, segons s'analitza més avall, va participar en tot moment d'aquella tendència castellanista i, consegüentment, de la definició en termes excloents, culturals i ètnics de la nació espanyola. Marcilhacy, front a aquell castellanocentrisme, ha localitzat l'opinió del socialista *Bersandín*, qui l'any 1929 va clamar pel reconeixement de la diversitat hispànica. Tanmateix, es tractaria d'una demanda que no posava en qüestió la unitat nacional espanyola, sinó que perseguia la major unitat de la península⁹⁴⁴. De tota manera, cal insistir, cap declaració similar s'ha detectat en referència a la Raça i l'hispanoamericanisme durant la II República.

Finalment, cal subratllar que el concepte de Raça, tot i que explícitament negava la vessant biològica i la idea de puresa de sang amb què, per exemple, s'associava des del nazisme, Marcilhacy ha mostrat com en el context polític espanyol implicava una idea de determinisme, d'exclusivitat i de dret de sang que el tornaven d'allò més ambigu. El raonament de l'autor fa notar que la idea de comunitat de sang evocada amb freqüència en relació amb la Raça remetia a llaços sagrats d'una comunitat ètnica com a base de la nació, motiu pel qual aquesta esdevenia un element en certa manera imposat, excloent i indiscutible. En definitiva, la Raça simbolitzava una politització de l'etnicitat per part del conjunt del nacionalisme espanyol⁹⁴⁵.

5.1. La comunitat hispanoamericana: un fet lingüístic i històric

Tot tenint present les traces assenyalades més amunt d'un hispanoamericanisme dividit en tres faccions que, no obstant, compartiren l'assumpció i exaltació de la nació

---

⁹⁴² *Idem*, pp. 87-90.

⁹⁴³ MARCILHACY, David: "América como vector de regeneración y cohesión para una España plural: «La Raza» y el 12 de octubre, cimientos de una identidad compuesta", *Hispania* 244 (2013), pp. 501-524.

⁹⁴⁴ MARCILHACY, David: *Raza hispana. Hispanoamericanismo...*, pp. 90-91.

⁹⁴⁵ *Idem*, pp. 226-231.

espanyola a través de definicions culturals que tendien a la negació de la diversitat cultural, a continuació es pretén fer palès com, i en quins termes, els socialistes entengueren que l'antiga metròpoli espanyola i les seues excolònies americanes mantenien una vinculació, formaven part de la mateixa comunitat, malgrat les independències.

Així, per a *El Socialista* era totalment lícit, tot seguint explícitament Ganivet, parlar d'una unió *familiar* entre Espanya i Amèrica. Per a l'editorial existia indubtablement una

*Unidad de raza y (...) de lengua. Después de todo, ramos del viejo tronco, a ninguna colectividad de Hispanoamérica la separa de su punto de entronque ni siquiera el tiempo necesario para hacer notable una diferencia lingüística (...). La lengua es el lazo más fuerte que nos une: la lengua mantiene dentro del espíritu todo el paisaje inmaterial de la tierra de origen; el viejo solar peninsular vive en el fondo de las Repúblicas criollas; y el verbo en ellas, a poco que se lo proponga, todavía es castizo*⁹⁴⁶.

En aquesta direcció, José Venegas, socialista que va viure a cavall entre Amèrica i Espanya, defensava que “*la expansión del idioma castellano crea un tipo de cultura y una actitud espiritual en la que estamos ligados todos los pueblos castellanizados*”⁹⁴⁷. Aquest discurs no era nou en les files socialistes. Ja durant la dècada anterior, Araquistáin indicava que

*La potencia histórica de un pueblo se mide por el poder de difusión de su lengua. En última instancia, es la lengua de una nación la cifra y compendio de su valor cultural, su pacífico instrumento de dominio, el depósito de su pasado, la herencia que deja al porvenir*⁹⁴⁸.

Aquelles paraules van ser escrites pel santanderí amb la finalitat de defensar la presència del castellà a Amèrica, qüestió sobre la qual es parla més endavant, i permetien el seu autor argumentar que

*El imperio español subsiste, espiritualizado, despojado de lo que en él había de violento y opresivo. Mejor que imperio sería decir que lo que queda es una federación ideal de pueblos. Y el presidente o emperador de esta federación sigue siendo Cervantes, un emperador por consenso democrático de todos sus súbditos, un emperador de origen popular*⁹⁴⁹.

Una opinió similar esbossava Juan Quintero Parriño, mestre nacional, quan afirmava que el llibre del Quixot havia inspirat l'aviador Ramón Franco a estendre

---

⁹⁴⁶ *El Socialista*, “La unión familiar”, 12/XI/1932.

⁹⁴⁷ *El Socialista*, “Una política americanista”, 16/XII/1931.

⁹⁴⁸ ARAQUISTÁIN: Luis: *España en el...*, p. 214.

⁹⁴⁹ *Idem*, p. 221.

llaços d'unió entre la *mare* Espanya i les *filles* d'Amèrica, a les quals hauria donat la seua *civilització, llenguatge i sang*⁹⁵⁰.

Manifestacions com aquestes mereixen una atenció detinguda a causa que condensen tot un univers discursiu i de significat nacional inequívocament cultural i ètnic. En primer lloc, a través de la referència a Ganivet, un dels autors bàsics per al desenvolupament del nacionalisme espanyol essencialista, s'apel·lava a la unitat de *raça* i llengua. Aquesta idea mostra la vocació d'homogeneïtzació cultural i d'exclusivisme de la idea de comunitat hispanoamericana, i per tant de la nació espanyola, manejada pels socialistes. En efecte, com s'ha dit, el punt de partida de tot discurs americanista era la continuïtat de la identitat espanyola a terres americanes, de manera que les definicions de la comunitat hispanoamericana eren una referència a la pròpia nació espanyola.

La Raça es feia coincidir amb la llengua per a convertir-la en el nucli fonamental definidor de la comunitat hispanoamericana. Així, els socialistes propalarien l'existència d'una comunitat generada a partir de l'idioma castellà, el qual facilitaria la forja d'una *forma de ser* espanyola, d'un tipus cultural i *espiritual*. La implantació de dita llengua a terres americanes donaria com a resultat una *raça* compartida a ambdues voreres de l'Atlàntic. Els socialistes es mostraven en aquest camp fidels seguidors d'un heterogeni món intel·lectual que integraven personatges vitals dels nacionalismes espanyols com Altamira, Unamuno o Menéndez Pelayo. El factor que unia aquell grup de pensadors seria que “[the] language reflected and was in turn a vehicle for the spirit of a people, that language was more important than any other single element in transforming different peoples into a raza, into a cultural community”⁹⁵¹. En poc o res es diferenciaria la postura de Venegas o Araquistáin de la d'un Unamuno que afirmava que

La lengua es la sangre del espíritu; se piensa con palabras y todo aquel que piense desde niño en español pensará a la española, créalo o no, sépalo o no lo sepa, y aunque no corra ni una

---

⁹⁵⁰ *Renovación*, “Amemos al libro”, 12/VI/1933. Aquest seria un setmanari de Jaen fundat per una societat de tipògrafs ubicada a la Casa del Poble de la localitat. La referència a Ramón Franco era una al·lusió al viatge interoceànic del Plus Ultra, un dels grans esdeveniments americanistes de la dècada del 1920. Juan Quintero Parriño havia publicat el mateix article al periòdic *El Radical* just la setmana anterior.

⁹⁵¹ PYKE, Fredrick B.: *Hispanismo, 1898-1936: Spanish conservatives and liberals and their relations with Spanish America*, Londres, University of Notre Dame Press, 1971, p. 135.

*sola gota de sangre española en sus venas. La lengua es la sangre del espíritu social, y así como la sangre es el ambiente interior del cuerpo, así la lengua es el ambiente interior del espíritu colectivo, el vehículo de su nutrición ideal*⁹⁵².

La importància d'aquella creença ha de ser subratllada ja que, com ha assenyalat Isidro Sepúlveda, es tractaria d'una de les bases estructurals del nacionalisme essencialista present en l'americanisme⁹⁵³.

Entre els corol·laris d'aquella concepció lingüística castellanista de l'americanisme que identificava en l'idioma allò que infonia *l'esperit* als pobles i els definia, resulta clar el caràcter excloent que negaria la realitat lingüística dels pobles precolombins, i la seua presència encara en la dècada del 1930. Per una altra part, l'existència d'unes identitats americanes distintives era implícitament rebutjada a causa que a Amèrica, tot i la seua condició criolla, la llengua castellana havia impregnat d'una espanyolitat *castissa* aquells països i aquesta es podia manifestar sense a penes esforç. Així mateix, de rebot i com confirma la utilització política del referent americanista que posteriorment s'estudia, també la diversitat lingüística espanyola era ocultada sota la identificació del castellà com a marcador de la identitat *racial* hispànica. Una altra conseqüència de l'essencialisme lingüístic era que si el castellà estava amenaçat en la seua existència o puresa, es posava en perill la comunitat hispanoamericana atès que la identitat d'aquesta depenia fonamentalment de l'element lingüístic. Això explicaria tant la insistència en la defensa de la llengua castellana a Espanya, com les denúncies de la voluntat de fer desaparèixer el castellà per part dels Estats Units a Amèrica, les quals es comenten més endavant.

Menció a banda mereix la designació de, i referència a, Cervantes com a mandatari d'aquella *unitat* de civilització. En tant que autor en el qual el conjunt de nacionalismes espanyols identificaren les virtuts del poble espanyol i la grandesa de la llengua castellana, aquest —i la seua obra del Quixot— va esdevenir objecte d'adulació i intent d'apropiació per la pràctica totalitat de l'espectre polític espanyol; així, amb motiu de la proximitat del 23 d'abril l'any 1933, un editorial socialista no dubtava a qualificar la data com a

---

⁹⁵² Citat a LAGO CARBALLO, Antonio: *América en la conciencia española de nuestro tiempo*, Madrid, Editorial Trotta, 1997, p. 27.

⁹⁵³ SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de...*, p. 217.

*Un día español, de grandes efemérides para nuestro carácter nacional y para nuestra historia política. Es la fecha en que murió Cervantes y en que se perdió la batalla de Villalar; fecha, por tal, propicia a la conmemoración de los héroes de la libertad y de los héroes del entendimiento: Miguel de Cervantes tiene también su vida heroica, fecunda y... proletaria. Sí; podemos llamarle a nuestra compañía, en nombre de la lucha por la existencia —¿qué es la lucha de clases?*⁹⁵⁴.

D'aquella manera, Miguel de Cervantes era considerat un símbol heroic espanyol que havia llegat “*dos signos de la raza*” com Quixot i Sanxo, però també un proletari més que hauria participat en la lluita social de la seua època⁹⁵⁵.

Tot tornant a la cita d'Araquistáin, la seua consideració com a emperador democràtic i popular d'un imperi pacífic no evita que es tracte d'un recurs que, per un costat, introdueix una referència neocolonial que prova l'ambigüitat amb què els socialistes concebien la relació entre Espanya i Amèrica; i, per un altre costat, incideix en la línia d'un essencialisme lingüístic exloent, compartit per altra part pel conjunt del moviment americanista. En aquest sentit, l'element lingüístic en l'hispanoamericanisme progressista impulsat des dels cercles institucionistes era clau; figures com Altamira remetien a la llengua castellana, a la seua suposada universalitat, per tal de subratllar la importància de la tasca civilitzadora espanyola i, sobre la base lingüística, projectar la pretesa influència espanyola a l'escena internacional⁹⁵⁶. Ara bé, l'assertió d'Araquistáin tampoc sonaria discordant, per exemple, en una autora com Blanca de los Ríos, qui, malgrat l'èmfasi en el component catòlic i monàrquic amb què definia la Raça, no oblidava que aquesta havia quallat també en la “*obra del genio de Cervantes en el eterno símbolo de la estirpe: el inmortal «Hidalgo de la Mancha»*”⁹⁵⁷.

En segon lloc, la utilització d'un llenguatge que apel·lava a la *raça*, la *família* i la *sang* evocava els llaços sagrats de l'ètnia com a base de la comunitat. Amb aquesta retòrica es facilitava la imatge de la comunitat com a llinatge *natural* i *donat*; Espanya i Amèrica, d'una banda, eren una *família* i com que tindrien un origen de *sang* comú s'espera la fidelitat *natural* a aquella agrupació; d'una altra banda, la relació familiar és

---

⁹⁵⁴ *El Socialista*, “Un gran proletario”, 11/IV/1933.

⁹⁵⁵ *Ibidem*.

⁹⁵⁶ Al marge d'altres ja citats, DE LA CALLE VELASCO, María Dolores: “Hispanoamericanismo. De la fraternidad cultural a la defensa de la Hispanidad”, en Mariano Esteban de Vega, Francisco de Luis Martín i Antonio Morales Moya (eds.), *Jirones de Hispanidad. España, Cuba, Puerto Rico y Filipinas en la perspectiva de dos cambios de siglo*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2004, pp. 151-172.

⁹⁵⁷ Citat a MARCILHACY, David: *Raza hispana. Hispanoamericanismo...*, p. 97.

quelcom que ve *imposat* als individus, els quals no tenen capacitat de decisió al respecte, cosa que situa la idea de comunitat fóra de la voluntat d'aquells⁹⁵⁸.

La idea d'Espanya com a *mare* pàtria, per la seua part, provenia de les representacions nacionals del liberalisme que cercava el suport de la població en la lluita contra l'absolutisme mitjançant la feminització de la pàtria vers la qual la població havia de sentir una estima i un respecte *natural*. El conservadorisme emprà aquell recurs per a simbolitzar la pàtria com a agrupació de famílies cristianes i honorables, en concordança amb els referents morals de la burgesia existents des del segle XIX, i va ser el model de nació institucionalitzat amb Miguel Primo de Rivera. Tanmateix, en la relació amb Amèrica aquella metàfora de la *mare* espanyola i les *filles* americanes contenia una visió de possible reconciliació, atès que les filles tenien un deute moral amb la mare que s'havia esgotat criant-les. La reunió familiar havia de ser la conseqüència natural, el destí inalterable d'una família condemnada a l'entesa. Més encara, l'esquema familiar introduïa una perspectiva neocolonial, una relació de dependència en què la nació espanyola havia desenvolupar, amb l'aquiescència de les seues filles, un cert nivell d'autoritat i direcció sobre aquelles⁹⁵⁹.

Marcilhacy utilitza, com en tants altres casos, l'exemple socialista per a mostrar l'existència de resistències a aquella retòrica de la *mare* pàtria a través d'Araquistáin i d'un text del 1925 en què rebutjava la condició materna per a Espanya i apostava, sense sortir de la metàfora familiar, per la de germana i políticament menor de les repúbliques americanes⁹⁶⁰. Aquella postura seria similar a la de Venegas, qui considerava insuportable la referència a la *mare* pàtria i cregué necessari explicitar que

Los españoles de hoy no son padres más que de sus propios hijos, y que los americanos no tienen por qué experimentar un sentimiento filial hacia nosotros. Los ingleses, que son gentes prácticas, llaman «nuestros primos» a los norteamericanos, y lo razonan diciendo que ése es el único parentesco que establece la igualdad: de hijos a padres hay cierta actitud de obediencia; entre los hermanos, el menor debe respeto al mayor, y entre ambos hay, cuando menos, una desigualdad de años; los primos son los únicos que pueden ser exactamente iguales, los que no tienen por qué deberse más que afecto, sin mezcla de cosa alguna que implique superioridad en uno de ellos⁹⁶¹.

---

⁹⁵⁸ *Idem*, pp. 226-227.

⁹⁵⁹ *Idem*, pp. 463-468.

⁹⁶⁰ *Idem*, p. 469.

⁹⁶¹ *El Socialista*, "Una política americanista", 16/XII/1931. Èmfasi a l'original.

No obstant això, el discurs de la *mare* Espanya, com s'observa més endavant per exemple en la retòrica desplegada al voltant del *Cuatro Vientos*, no va ser totalment aliena als socialistes. Així mateix, la idea de la germania entre espanyols i americans estava molt estesa a les seues files i indicava l'existència d'una tensió dins la cultura política socialista a l'hora de concebre les relacions hispanoamericanes. La idea de la germanor i la filiació entre espanyols i americans, les definicions d'Amèrica com a part d'Espanya, la noció de la nació *creadora*, legitimaven afirmacions com la de María Lejárraga, qui considerava que si bé la sobirania del poble espanyol es trobava “*limitada hoy día en su expresión material a este retazo de Península, extiende, no obstante, por tierras lejanas y vastísimas otra soberanía mucho más honda: la del espíritu*”⁹⁶². De manera, que l'ambigüitat s'esllavissà constantment en el discurs socialista.

L'existència de la comunitat hispanoamericana descansava, al marge de l'element lingüístic, en un relat històric que connotava positivament el passat colonial i rellegia els processos d'independència americans. Aquell relat emprat pels socialistes va ser, en bona mesura, deutor de l'operació historiogràfica que liberals i conservadors, interessats en oferir una imatge positiva d'Espanya per a facilitar els contactes hispanoamericans, dugueren a terme contra l'anomenada llegenda negra⁹⁶³.

En aquest sentit, la polèmica al voltant de l'existència o no d'una llegenda negra, d'una interpretació negativa i malintencionada sobre el passat espanyol orquestrada a nivell internacional, va tenir una funcionalitat destacada en les disputes entre els distints nacionalismes espanyols del segle XX⁹⁶⁴. La idea que s'estava intentant desprestigiar Espanya des de l'estranger va ser utilitzada per part del conservadorisme espanyol en una reacció nacionalista en bona mesura dirigida contra els intel·lectuals crítics amb la Restauració i contra el moviment obrer, als quals s'acusava d'antipatriotes, de fer el joc als països hostils a Espanya, amb les seues lectures històriques interessades.

No obstant, no van tardar a sumar-se a la discussió de la llegenda negra els sectors liberals. Aquell va ser el cas d'Altamira qui, tot i divergir a propòsit de la visió

---

⁹⁶² *El Socialista*, “Federación”, 28/V/1931.

⁹⁶³ La discussió hispanoamericanista de la llegenda negra, amb especial èmfasi en les coincidències entre la versió liberal i la conservadora, es pot consultar a PYKE, Fredrick B.: *Hispanismo, 1898-1936...*, pp. 185-208.

⁹⁶⁴ VILLANUEVA, Jesús: *Leyenda negra. Una polémica nacionalista en la España del siglo XX*, Madrid, Catarata, 2011.

nacional del conservadorisme restauracionista, pretenia desmentir la llegenda negra, entesa com una campanya que des de segles enrere patrocïnaven els enemics internacionals d'Espanya, per a posar en valor la història espanyola i difondre l'estima pel passat i la nació entre la població. D'aquella manera es va iniciar una línia progressista de revisionisme històric convergent en gran mesura amb el que s'estava fent des dels sectors conservadors i que tingué en l'estudi sobre la colonització espanyola d'Amèrica un dels punts principals.

Així, tant conservadors com Menéndez Pelayo o Julián Juderías i estudiosos de tall progressista com Altamira coincidien a observar que el coneixement de la colonització americana havia estat viciat per interessos antiespanyols que tergiversaven els fets —des dels cercles conservadors, això sí, no es dubtà a assenyalar connivències en els corrents progressistes amb aquelles tendències. Espanya, amb la conquesta d'Amèrica, havia realitzat una gran aportació a la història de la humanitat. La presència espanyola a Amèrica, tot i que no exempta d'algun excés, sempre resultava ben parada si se la comparava amb la resta d'imperialismes gràcies al *caràcter* espanyol, més apegat als valors morals que als interessos purament materials i econòmics. Com a prova, les Lleis d'Índies esdevenien un element que unia conservadors i progressistes, el conjunt dels quals entenia que amb aquelles es va afavorir el respecte cap als pobles tinguts com a inferiors.

Les diferències entre la visió conservadora i la progressista radicava en el diferent èmfasi que es feia en la religió⁹⁶⁵. A partir del diferent pes atribuït al catolicisme, central per a la primera i relatiu per a la segona, la narrativa dels distints corrents de l'hispanoamericanisme es distanciava. Segons els conservadors, la tasca evangelitzadora havia estat la fita més destacada d'Espanya a Amèrica i, per tant, el catolicisme havia de romandre com a nexa d'unió entre aquells territoris. Després de la maduració del pensament hispanoamericanista durant la Dictadura de Primo de Rivera, els ideòlegs de la Hispanitat radicalitzaren les postures conservadores per a defensar que amb la dinastia borbònica i l'establiment de les pràctiques liberals s'havia facilitat l'entrada d'idees d'origen francès, apartades de l'essència catòlica nacional, cosa que hauria desembocat en una crisi social i moral a Espanya i Amèrica. La imposició d'una

---

⁹⁶⁵ El diferent pes del component catòlic en el pensament hispanoamericanista i les seues implicacions discursives i ideològiques a SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de...*, pp. 160-166.

concepció mercantilista sobre Amèrica, allunyada del catolicisme i l'espiritualitat hispana, col·laboraria definitivament en la ruptura entre Espanya i Amèrica, per bé que els moviments independentistes no foren sinó manifestacions de l'esperit espanyol.

Altrament, els hispanoamericanistes progressistes mantingueren des de principis de segle, en una línia impulsada pel liberalisme del canvi de segle i els estudiosos d'arrel krausista i institucionista, que el tarannà conservador i tradicionalista havia apartat els americans de la *mare* pàtria espanyola. Així, Rafael María de Labra observava que les independències havien estat una lluita contra la intolerància del conservadorisme espanyol, en el qual el catolicisme reaccionari n'era un component, de manera que únicament una Espanya modernitzada i progressista podria col·laborar a l'acostament vers Amèrica. De fet, per a Labra la vinculació entre Espanya i Hispanoamèrica residia en la lluita compartida durant el segle XIX per l'emancipació de l'autoritarisme i el clericalisme⁹⁶⁶. En conseqüència, les lectures progressistes podien acceptar parcialment l'existència d'un passat obscur en la història espanyola, que no responia això sí a *l'essència* nacional, per a posar en valor la seua idea d'Espanya i atacar el nacionalisme conservador⁹⁶⁷.

El relat històric del socialisme espanyol, en aquest sentit, es va mostrar seguidor de la línia progressista, especialment en allò referent a la unió hispanoamericana en la lluita per l'emancipació. Això, en el context de la dècada del 1930, possibilitava la unió de l'establiment de la II República espanyola a les lluites independentistes americanes. Així mateix, els socialistes també coincidiren amb el comú del moviment hispanoamericanista a l'hora de valorar, globalment, de forma positiva la presència espanyola a Amèrica, amb èmfasi en el suposat tracte humanitari dels colonitzadors vers els colonitzats.

Així doncs, Largo, davant les delegacions de Portugal, Brasil i els països d'Amèrica Llatina a la XV Conferència Internacional de Treball, es dirigí als seus *germans de llengua, companys de cultura i amics espirituals*, per a destacar com el poble espanyol havia ofert la seua *sang, llengua i cultura* a Amèrica. Tot i que Espanya hagués esdevingut un

---

⁹⁶⁶ TABANERA, Núria: *Ilusiones y desencuentros: la acción diplomática republicana en Hispanoamérica (1931-1939)*, Madrid, CEDEAL, 1996.

⁹⁶⁷ VILLANUEVA, Jesús: *Leyenda negra...*, pp. 92 i següents.

*Estado imperial y despótico (...) durante tres siglos llevó, sí, los elementos de la civilización occidental a América, incorporados en las leyes de Indias, muchas de ellas admirables aun en el día de hoy, y en el espíritu humanitario empapado de fraternidad universal, que animaba a hombres insigues, como Bartolomé de las Casas y tantos otros*⁹⁶⁸.

El problema hauria estat, segons Largo, que “*los representantes oficiales de la monarquía en América burlaron y escarnecieron constantemente*” aquella legislació i això hauria forçat les independències⁹⁶⁹. Així, el líder del PSOE utilitzava el mateix argument que Altamira quan aquell va observar que “*si las leyes españolas fueron buenas (las mejores de todas las leyes colonizadoras del mundo hasta el siglo decimonono, la conducta real de autoridades, conquistadores y emigrantes fue enteramente opuesta a ellas*”⁹⁷⁰.

Si aquelles paraules les va pronunciar el sindicalista en el marc informal d'un banquet, en sessió oficial de la conferència va reivindicar, tot seguint el professor xilè Moisés Poblete Troncoso i l'estudiós espanyol representant del catolicisme social Carmelo Viñas Mey, que la legislació colonial espanyola havia engegat la protecció i tutela de les races colonials com a mandat de les races superiors civilitzades, cosa que mostraria l'esperit generós i de justícia de l'antiga legislació espanyola⁹⁷¹. Així és que Espanya, moguda per l'humanitarisme durant la colonització, hauria llegat a Amèrica, a banda de les seues marques ètniques de *sang*, *llengua* i *cultura*, un corpus legislatiu sensible respecte als pobles menors, l'evolució dels quals havia de ser comandada pels superiors.

Així mateix, no estava de més recordar, com ho feia Fabra Ribas, que aquell va ser un gran esforç per als espanyols, tot un trasbalsament per a la nació espanyola atès que

Apenas constituida su unidad nacional, el descubrimiento de América hizo desviar su peculiar trayectoria. Y así, mientras los demás europeos pudieron concentrar su atención en la solución

---

⁹⁶⁸ *El Socialista*, “Importante discurso del ministro de Trabajo de España, camarada Largo Caballero”, 05/VI/1931.

⁹⁶⁹ *Ibidem*.

⁹⁷⁰ ALTAMIRA, Rafael: *La huella de España en América*, Madrid, Editorial Reus, 1924, reproduït a VALERO JUAN, Eva María: *Rafael Altamira y la «reconquista espiritual» de América*, Alacant, Universitat d'Alacant, 2003, p. 182.

⁹⁷¹ LARGO CABALLERO, Francisco: “Discurso de Largo Caballero en la XV Conferencia Internacional del Trabajo”, en MARTÍN NÁJERA, Aurelio i GARRIGÓS, Agustín (eds.): *Obras completas de Francisco Largo Caballero, Vol. 3. Escritos y discursos (1925-1931)*, Madrid-Barcelona, Fundación Francisco Largo Caballero – Instituto Monsa de Ediciones, 2003, pp. 1212-1217.

*de sus problemas interiores y en perfeccionar su cultura, el nuestro derrochó pródigamente sus energías en la magna obra del descubrimiento y la colonización*⁹⁷².

D'aquella manera, el poble espanyol havia realitzat una gran aportació a la civilització i la història de la humanitat. Aquell era un element indiscutible i havia de ser posat en valor. Els espanyols, i cap entendre que de rebot els americans, podien sentir-se orgullosos a còpia que, a més d'incorporar el *Nou Món* a la civilització, les independències americanes mostraven, sota judici d'Araquistáin, que “*España, como antes Roma, como todos los imperios creadores, no formó los hombres para la esclavitud, sino para la libertad*”⁹⁷³. En aquest sentit, ja Emilio Castelar, allà pel 1892, havia emès el paral·lelisme de l'acció espanyola a Amèrica amb el paper de fundació de civilitzacions desenvolupat per Grècia i Roma en l'Antiguitat.

Amb tot, les independències eren la pedra de toc del relat històric hispanoamericanista i, els socialistes, com s'ha dit, seguiren la versió progressista de l'americanisme. Així, Largo exposà als representants americans que

*Los españoles genuinamente liberales, los republicanos y socialistas españoles hemos pensado siempre que vuestras guerras por la independencia fueron más bien guerras civiles, guerras revolucionarias, guerras de separación, no de un pueblo (...). Esas guerras civiles de América contra el Estado español, no contra la nación española, las iniciaron y las sostuvieron principalmente muchos de los mismos españoles que habían emigrado (...), o los hijos y descendientes de españoles, como Simón de Bolívar*⁹⁷⁴.

Per consegüent, Largo situava el socialisme espanyol entre els simpatitzants amb les lluites americanes, alhora que les interpretava com a guerres d'alliberament contra un estat absolutista i intolerant empentades pels mateixos espanyols i els seus descendents. Fabra Ribas, davant el parlament espanyol, incidí en aquella línia tot seguint el professor Cecil Jane en els següents termes,

Bolívar, acaso el más grande de todos sus líderes, fué grande porque fué tan español, porque también representaba ideas españolas, porque también se dió cuenta de que la guerra en Venezuela no fué librada por venezolanos contra españoles, sino por venezolanos contra venezolanos, por españoles contra españoles.

La guerra de la independencia hispanoamericana fué un intento de realización de los ideales de la raza (...). La independencia de los países americanos no se produjo contra España, se

---

⁹⁷² *El Socialista*, “Lo que es y lo que significa”, 06/XII/1931.

⁹⁷³ *El Socialista*, “Una nueva España, 23/XII/1932.

⁹⁷⁴ *El Socialista*, “Importante discurso del ministro de Trabajo de España, camarada Largo Caballero”, 05/VI/1931.

*produjo contra la casa de Borbón y precisamente para defender los principios netamente españoles que la casa de Borbón había traicionado*⁹⁷⁵.

A resultes d'aquella relectura històrica, les independències americanes no serien cap ruptura entre espanyols i americans. Al contrari, es tractaria de processos protagonitzats directament o indirectament, a través dels principis de la *raça*, per persones i idees espanyoles contra la Monarquia borbònica; així, es negava tota personalitat als pobles d'Amèrica Llatina i s'habilitava l'argument que “*en los países hispanoamericanos queda todavía el espíritu de los conquistadores, el espíritu español*”⁹⁷⁶. El resultat de tot plegat, les independències serien afirmacions de l'espanyolitat americana, mesurada en termes *espirituals* i *racials*.

Si els americans reeixiren en el combat contra la Monarquia, “*la mayoría de españoles vivíamos como extranjeros en la España monárquica, que era una patria sin libertad y por eso luchamos por derrumbar la monarquía*”, cosa que equivalia a tancar “*el ciclo de revoluciones libertadoras que comenzasteis vosotros en América*”, sota l'opinió de Largo⁹⁷⁷. Igualment, Araquistáin sostenia que a finals del segle XIX a l'imperi espanyol li restava una colònia,

*España, última colonia del antiguo imperio, es decir, de la realeza y de las grandes oligarquías tradicionales: la nobleza, el ejército y la iglesia. El 14 de abril de 1931 el pueblo español se levanta contra este dominio multiseccular y le vence, sin violencia, por un puro acto de su voluntad. La última colonia del imperio español, su propio pueblo, se emancipa también y saluda con júbilo a sus hermanos emancipados de otros continentes. Es la suprema reconquista de España por su propio pueblo imperecedero*⁹⁷⁸.

Així doncs, americans i espanyols eren *germans* d'opressió i de lluita contra la monarquia absoluta i els seus cercles de beneficiaris tradicionals. Espanya experimentaria “*la dominación de una dinastía extranjera entre el Poder constituido y el pueblo*” i això “*se reprodujo en América con mayor intensidad*”⁹⁷⁹. Com es feia ressò el socialista veneçolà C. Dascoli-Sotillo,

Los diferentes episodios de la independencia de los países americanos no son sino eslabones de la misma cadena, de la lucha de una raza por liberarse de una dinastía extranjera (...). Cadena

---

⁹⁷⁵ *El Socialista*, “Un interesante proyecto de ley”, 18/X/1931.

⁹⁷⁶ *Ibidem*.

⁹⁷⁷ *El Socialista*, “Importante discurso del ministro de Trabajo de España, camarada Largo Caballero”, 05/VI/1931.

⁹⁷⁸ *El Socialista*, “Una nueva España”, 23/XII/1932.

⁹⁷⁹ *El Socialista*, “Lo que es y lo que significa”, 06/XII/1931.

*que viene a culminar en el gesto magnifico de la ciudadanía española, echando por tierra de manera incruenta el último Borbón*⁹⁸⁰.

Per tant, la responsabilitat de la separació entre espanyols i americans recauria sobre la Monarquia espanyola, sobretot la borbònica atès que era “*una familia de origen francés (...) incapacitada para sentir la vinculación hispanoamericana (...). La vinculación racial con América escapaba naturalmente a los miembros de una familia no española*”⁹⁸¹. La Monarquia, d’aquella manera, no era sols una forma de govern que impedia les llibertats del poble i, amb aquest, el contacte d’Espanya amb les repúbliques americanes per discordança en el sistema polític, sinó que la crítica es realitzava, també, sobre la base d’arguments nacionals de natura ètnica. La Monarquia era un element estrany, oposat, al poble espanyol genuïnament liberal. Però, més encara, aquella no podia dur endavant un govern concordant amb la *raça* perquè els borbons eren francesos, de manera que estaven fora de la comunitat ètnica, no podien formar part de la mateixa comunitat. Les connotacions ètniques, de sang, de la *raça* s’activaven contra la Monarquia.

En la mateixa línia, des de les pàgines de *Leviatán* s’entrà a polemitzar sobre la validesa o no dels plantejaments de la llegenda negra. La concessió d’un premi al diplomàtic argentí Roberto Levillier a Espanya va donar peu a una reflexió sobre la qüestió americana per part de la redacció d’aquella publicació intel·lectual. Així, d’entrada s’afirmava que aquell premi no tenia com a objectiu la rehabilitació d’Espanya, de la seua tasca colonitzadora a Amèrica, sinó que les dretes, “*descendientes de aquellos que lo mismo explotaban a las colonias que a la metrópoli*”, pretenien obtenir una justificació històrica per a “*volver a colonizar la tierra española y a los españoles*”⁹⁸².

Respecte als treballs de Levillier, els socialistes sostenien que es tractava d’un intent de negar la llegenda negra en favor d’una versió que qualificaven de llegenda blanca. Davant d’això, des de *Leviatán* s’entenia que no interessaven llegendes de cap color, sinó estudis que permeten entendre i explicar correctament la història, de la qual, admetien, formaven part molts dels fets recollits per la llegenda negra. Amb tot, les afirmacions sobre la crueltat de la colonització espanyola havien de ser matisades atès

---

⁹⁸⁰ *El Socialista*, “Borbonismo español y borbonismo americano”, 07/VII/1932.

⁹⁸¹ *El Socialista*, “Una política americanista”, 16/XII/1931.

⁹⁸² *Leviatán. Revista de hechos e ideas*, “Glosas del mes”, II/1935.

que, d'una banda, gran part d'aquelles naixien a l'abric de les disputes entre les diferents ordres religioses que aspiraven a aconseguir terres i privilegis a Amèrica. Per consegüent, les opinions de Bartolomé de les Casas tenien un caràcter qüestionable. D'una altra banda, les crueltats i excessos perpetrades pels espanyols no tenien res d'especial a causa que es tractava de pràctiques pròpies dels temps, que no havien millorat tampoc en època contemporània, i les denúncies de les quals tenien molt d'exageració per part de les nacions de la Reforma i que aspiraven a ocupar el lloc hegemònic d'Espanya en l'escenari europeu i americà.

En canvi, en el moment present, segons els socialistes, no hi havia cap motiu per a parlar de llegenda negra perquè la funcionalitat d'aquella construcció hauria desaparegut, un cop Espanya havia deixat de monopolitzar el mercat americà i s'havien produït les independències a aquell continent. Per tant, sense aquells condicionaments, i amb l'amenaça de la colonització econòmica capitalista europea i nord-americana, en l'actualitat s'estaven fent bones històries sobre la colonització espanyola i els pobles hispanoamericans

*Se vuelven con nostalgia a la tradición colonial, y singularmente a sus valores culturales, como los monumentos artísticos, la lengua y la estructura formal de ciertas leyes de Indias; algunas legislaciones, la mejicana, por ejemplo, para citar a la más revolucionaria, se fundan en no pocos principios y normas, incluso en la nomenclatura, de las antiguas leyes españolas, muchas de las cuales eran excelentes en el papel, pero rara vez se cumplían*⁹⁸³.

En tot cas, si algun element negatiu cabria destacar del període colonial seria l'arcaisme del model socioeconòmic importat per Espanya a Amèrica. El feudalisme espanyol s'hauria sostingut a Amèrica durant segles i això hauria provocat que no es pogués desenvolupar un capitalisme modern, cosa que, a més, hauria facilitat la irrupció de l'imperialisme capitalista de l'època contemporània.

Així doncs, la intel·lectualitat socialista apuntava en la mateixa direcció que ho feia la resta del moviment i únicament afegia, això sí, una crítica de caire marxista al voltant de la instauració d'un arcaic feudalisme a Amèrica que, no obstant, també enllaçava amb una concepció endarrerida i negativa de la trajectòria històrica nacional espanyola que principalment havia posat en circulació el regeneracionisme.

---

⁹⁸³ *Ibidem*.

En resum, els socialistes, per un costat, combregaven amb el conjunt del moviment hispanoamericanista quan mantenien una visió positiva sobre el descobriment i colonització d'Amèrica per part espanyola. Al llarg d'aquelles centúries els espanyols infondrien al territori americà la seua *essència* lingüística i el seu *caràcter*, de manera que li facilitaven la inserció en el món occidental. L'empremta espanyola a Amèrica, i una de les majors aportacions a la història de la humanitat al marge de l'extensió de l'idioma castellà, radicaria en la codificació legislativa a què donà peu. Per bé que els agents del poder monàrquic pogueren deixar-les en paper mullat i forçar així la ruptura dels llaços polítics, les Lleis d'Índies eren mereixedores del major respecte. Tanmateix, la valoració positiva que Largo va fer de Bartolomé de las Casas seria un punt discordant respecte al gruix de l'hispanoamericanisme, en tant que aquell va ser considerat un tergiversador de la colonització que incentivaria les interpretacions de la llegenda negra⁹⁸⁴. Ara bé, des de *Leviatán* sí se'l va atacar com a personatge interessat en difondre una imatge dolenta de la colonització espanyola a Amèrica.

Per un altre costat, d'acord amb la vessant més progressista del moviment hispanoamericanista, la narració històrica socialista *agermanava* els americans i els *autèntics* espanyols, els espanyols associats a l'element popular, en la condició de combatents per la llibertat. Espanya va convertir-se en un imperi opressor, però entre les seues colònies es comptarien també els territoris peninsulars. El poble espanyol, "*liberal, democrático, pacifista, de espíritu justiciero y de sentimientos humanitarios*", va restar al marge de les males arts del poder *estranger* monàrquic⁹⁸⁵. En conseqüència, les lluites independentistes americanes eren esglaons d'una cadena de lluita d'alliberament que no es dirigiria contra la nació espanyola; al contrari, es tractaria del mateix procés. Així doncs, el discurs socialista lligava les independències a l'esperit popular espanyol i acabava per considerar-les un aconseguint i motiu d'orgull dels espanyols. Per tant, es negava per omissió el passat precolombí —i l'existència d'aquells elements en el present—; la continuïtat dels *valors* espanyols a Amèrica restava intacta, malgrat el trencament polític entre colònies i metròpoli, i es rebutjava qualsevol tipus d'identitat particular en els habitants de les repúbliques americanes després d'un segle d'independència.

---

⁹⁸⁴ PYKE, Fredrick B.: *Hispanismo, 1898-1936...*, pp. 190-191.

⁹⁸⁵ *El Socialista*, "Lo que es y lo que significa", 06/XII/1931.

D'aquella manera, els socialistes oferien una lectura històrica sobre el passat colonial farcida d'essencialismes al voltant del *caràcter*, la *raça* i l'*esperit* espanyol i molt similar a la que realitzaren els liberals i republicans de tendència més esquerrana⁹⁸⁶. Com ja s'ha assenyalat al capítol tercer, en matèria de discurs històric nacional els socialistes es limitaren en bona mesura a reproduir les premisses i interpretacions d'aquella historiografia que focalitzava les *essències* nacionals en el poble espanyol, en contraposició a l'estructura de poder polític i social monàrquic.

Per a tancar aquest apartat al voltant de la definició de la comunitat hispanoamericana, la identitat d'aquesta es reforçava a través de la figura d'un *altre*, d'una sort de perill extern a la comunitat. Així, la puresa de l'essència hispanoamericana, marcada per l'ésser espanyol, va trobar en els Estats Units la principal amenaça exterior, cosa que no ha d'estranyar atès que l'hispanoamericanisme nasqué a ambdues voreres de l'Atlàntic, en gran part, amb la voluntat d'afirmació pròpia contra els Estats Units durant el canvi de centúria.

En aquest sentit, en la visió dominant al si del nacionalisme espanyol els espanyols es definien, entre altres coses, per tenir un *caràcter* sobri i apartat de la cobdícia dels béns materials⁹⁸⁷; en canvi, els nord-americans representarien una societat ambiciosa que únicament perseguiria fórmules d'obtenció de beneficis materials⁹⁸⁸. Així doncs, la influència nord-americana sobre la resta del continent suposaria, per a la majoria d'hispanoamericanistes un element pernicios que pervertia el caràcter espanyol. A més a més, la diferència lingüística convertia els Estats Units en un agent encara més perillós.

Així és que els primers hispanoamericanistes coincidiren a concebre els Estats Units com un perill per a la comunitat pròpia i combateren el panamericanisme que entenien que beneficiava els nord-americans. Tanmateix, pels volts de la I Guerra Mundial, existiren sectors hispanoamericanistes, sobretot del costat progressista, que pretengueren un acostament als Estats Units per tal d'aconseguir una sort de divisió d'esferes d'influència, en virtut de la qual els espanyols aconseguirien el predomini

---

⁹⁸⁶ Un exemple ben il·lustratiu seria el cas de Antonio Fernández de Rota estudiat a SALOMÓN, Pilar: "Republicanizar la patria...", pp. 230-238.

⁹⁸⁷ PYKE, Fredrick B.: *Hispanismo, 1898-1936...*, pp. 129-132.

⁹⁸⁸ *Idem*, pp. 142-144.

cultural, mentre els nord-americans conservarien l'econòmic⁹⁸⁹. Altrament, els conservadors van mantenir una major ortodòxia en contra dels Estats Units, confirmada amb la participació nord-americana del costat dels aliats a la Gran Guerra⁹⁹⁰. La consolidació del discurs de la Hispanitat, per la seua part, reafirmà l'oposició als Estats Units com a única via per a conservar la independència política, econòmica i espiritual dels hispanoamericans entre els sectors conservadors i reaccionaris⁹⁹¹.

Pel que fa al cas concret dels socialistes, la professora Nuria Tabanera ha indicat que Araquistáin va insistir que els Estats Units representaven, ja no un enemic de l'expansió cultural i econòmica d'Espanya a la zona, com entendrien els conservadors, sinó el gran obstacle a l'autodeterminació dels pobles americans⁹⁹². No obstant, no es tractaria d'elements incompatibles, com s'aprecia tot seguit; de fet, els socialistes van combinar les denúncies de les ingerències nord-americanes en la vida política dels pobles hispanoamericans amb la seua condició de perseguidors de la cultura espanyola a les seues excolònies. Aquest és un element ressenyable perquè si cabria esperar un discurs que assenyalés l'imperialisme d'una de les primeres potències capitalistes del moment per part d'un partit socialista, les referències a la defensa de l'idioma castellà, entés com a *essència* de la identitat hispanoamericana, contra suposats atacs nord-americans serien assumpcions provinents d'un nacionalisme espanyol de base lingüística.

Així doncs, l'any 1933 va ser especialment prolífic quant a crítiques a l'imperialisme nord-americà. Un editorial d'abril comentava unes declaracions de J. Hamilton Lewis en què assegurava que els països d'Amèrica Llatina serien tractats com a països sobirans amb interessos comuns als nord-americans contra l'avanç de la força europea a l'hemisferi americà. Per a *El Socialista*, aquella idea d'un front comú americà equivalia a una legitimació encoberta de l'intervencionisme nord-americà, que pretenia actuar a la resta del continent en defensa del seu domini econòmic. Els *ianquis* mantenien, en virtut de la doctrina Monroe, una tutela sobre la resta del continent i ho disfressaven amb retòrica panamericanista. En conseqüència, el panamericanisme, amb acòlits designats des d'Estats Units, no seria la salvació d'Amèrica Llatina; aquesta,

---

⁹⁸⁹ SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de...*, pp. 137-142.

⁹⁹⁰ PYKE, Fredrick B.: *Hispanismo, 1898-1936...*, pp. 182-184.

⁹⁹¹ SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de...*, p. 166.

⁹⁹² TABANERA, Núria: *Ilusiones y desencuentros...*, p. 117.

altrament, passava per l'esperit democràtic de les classes proletàries i el seu postulat internacionalista per a contrarestar l'imperialisme modern dels nord-americans⁹⁹³.

Si en aquesta ocasió el panamericanisme, equiparat a l'imperialisme nord-americà, es contraposava a un internacionalisme democràtic proletari, l'alternativa també podia ser altra. A inicis d'agost es manifestava com els Estats Units mitjançaven la política internacional hispanoamericana i mantenien sota la seua òrbita l'economia d'aquells països. El problema que experimentava la “*tan sobada independencia hispanoamericana*” era que

*Hispanoamericanismo y panamericanismo son dos cosas antagónicas. El primero significa democracia e igualdad de derechos para cada una de las partes del Nuevo Mundo, mientras que el segundo supone el predominio absoluto de lo yanqui, a expensas de las otras partes. El primero lleva consigo el sentido de libertad moral y responsabilidad ante el derecho propio y ajeno, y el segundo abre las esclusas de su libertad, ahogando la de sus vecinos*⁹⁹⁴.

Així, els atacs al panamericanisme continuaven, però en aquesta ocasió el contrapunt era l'hispanoamericanisme i no l'internacionalisme obrer. Havia de restar clar que amb els nord-americans no existia una entesa possible atès que entre aquells i la resta del continent americà distava un abisme,

*Son dos mundos morales antípodos, dos culturas diferentes, dos realidades dispares. El hispanoamericanismo, embrionario aún, es una esperanza diluida entre nubes retóricas, que, como todo lo que nace, lleva consigo infinidad de incógnitas. Mientras que el panamericanismo, personificado en Estados Unidos, es la agudización de una realidad imperialista en el proceso de evolución capitalista*⁹⁹⁵.

Per bé que es remarqués el lligam del panamericanisme amb un imperialisme capitalista, l'alternativa assenyalada ara era l'hispanoamericanisme i el conflicte esgrimit era entre dues *realitats culturals* oposades. La influència nord-americana havia de ser rebutjada per posar en perill la independència de la resta del continent, que s'hauria d'acollir al moviment hispanoamericanista per a governar-se d'acord amb la *seua* cultura.

Arribats al mes d'agost, l'atenció informativa se centrà en els esdeveniments que ocorrien a l'illa de Cuba, amb la caiguda de la dictadura de Machado i el procés polític que li seguí. Així, el seguiment dels successos que proporcionava la *United Press* s'acompanyà dels recels socialistes vers la imparcialitat i neutralitat nord-americana en

---

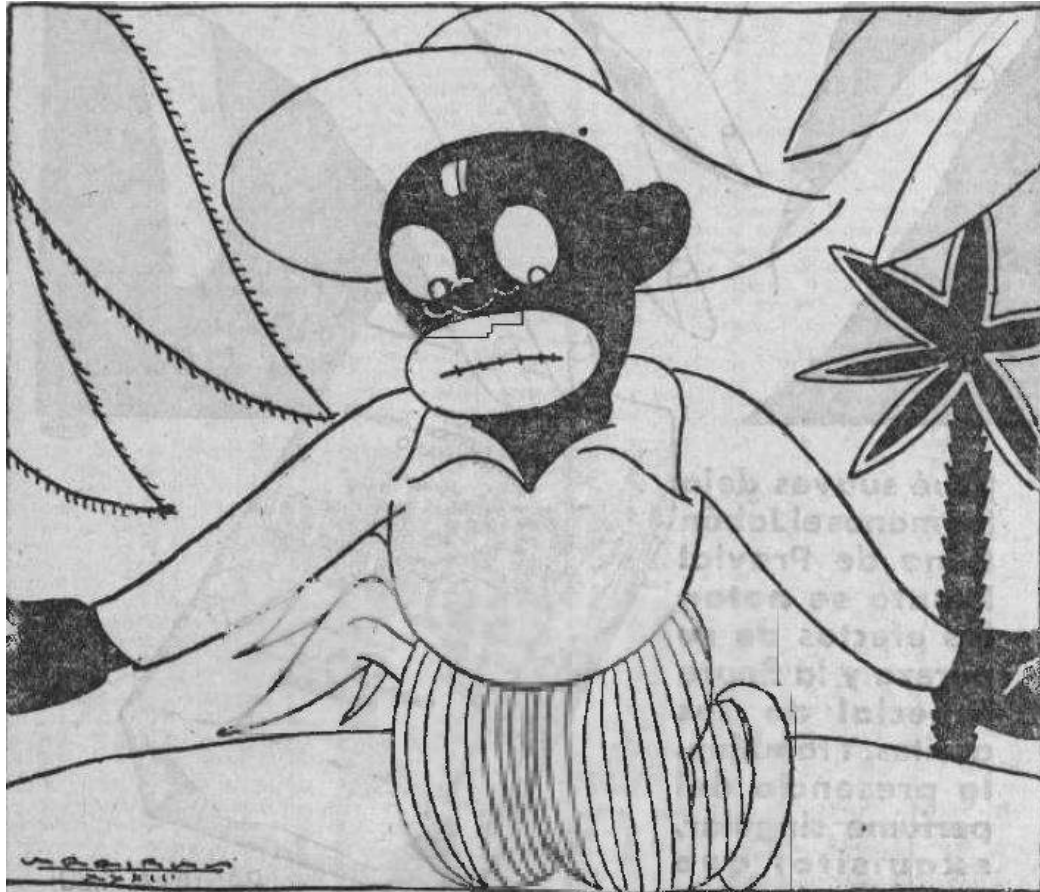
⁹⁹³ *El Socialista*, “La tutela yanqui”, 21/IV/1933.

⁹⁹⁴ *El Socialista*, “Hispanoamérica y Rusia”, 02/VIII/1933.

⁹⁹⁵ *Ibidem*.

els afers cubans. El 12 d'agost Arribas, amb una imatge d'allò més estereotipada, i plena de connotacions racistes en un sentit estricte, sobre els afrocubans, expressava amb una vinyeta aquells recels a *El Socialista* que subtitulava “*De los Machado... ¡y los Roosevelt, líbranos señor!*”⁹⁹⁶.

Imatge 1. *Letanía del buen Panchito*. Font: Fundació Pablo Iglesias

L'endemà, quan encara es mantenia la incertesa informativa al voltant dels destins de la dictadura de Machado, *El Socialista* ja advertia la possible intervenció nord-americana al conflicte cubà en virtut de la doctrina Monroe, que s'identificava amb l'esmena Platt, un “*cuchillo en la independencia cubana*”⁹⁹⁷.

Dies més tard, C. Fernández Alborz donava per garantida la intervenció nord-americana i atacava novament la doctrina Monroe com a via d'ingerència dels Estats Units sobre la resta del continent. Per a aquest, resultava impossible que, ja no Cuba,

⁹⁹⁶ *El Socialista*, 12/VIII/1933.

⁹⁹⁷ *El Socialista*, “¡Cuidado con Monroe!”, 13/VIII/1933.

sinó qualsevol país hispanoamericà sortís de la dominació imperialista *ianqui*. La solució que proposava era l'acció comuna dels *pobles* hispanoamericans, de la *classe treballadora*, i no dels governs titelles per a superar la relació desigual⁹⁹⁸.

Avançat el temps, Cuba tornà a ser notícia a causa dels moviments contra el govern de Carlos Manuel de Céspedes, cosa que suposà noves denúncies sobre la dominació real del capitalisme *ianqui* i la preparació d'una intervenció directa nord-americana, davant la qual es demanava la unitat d'Hispanoamèrica⁹⁹⁹. Aquella dinàmica es mantingué fins el gener del 1934, quan *El Socialista* atribuï a l'imperialisme dels Estats Units el nomenament de Mendieta com a president cubà¹⁰⁰⁰.

En resum, els socialistes informaren en nombroses ocasions de les amenaces que la independència d'Amèrica Llatina experimentava, segons ells, principalment per l'imperialisme nord-americà. Enfront d'aquell imperialisme, que com a bons socialistes relacionaven amb el capitalisme i la satel·lització econòmica i política per part dels Estats Units, sovint se situava l'acció de la classe obrera. No obstant, aquella opció, que també es podia identificar amb l'acció *popular* per oposició als governs, convisqué amb receptes que apuntaven a la unió hispanoamericana i, decididament, a l'oposició a la política panamericanista. El panamericanisme apareixia com a corol·lari de la doctrina Monroe que facilitava el domini nord-americà; els Estats Units i el panamericanisme representaven móns contraposats a Amèrica Llatina i l'hispanoamericanisme.

Amb tot, com s'ha avançat, el discurs socialista oferia altres punts de crítica als Estats Units, a saber, la seua condició d'amenaça a la llengua castellana. Així, amb motiu d'una ressenya literària, F. M. qualificava l'hondureny Froylán Turcios d'escriptor romàntic que "*pertenece a esa raza que tiende a desaparecer de América bajo el imperioso empuje del mecanismo yanqui*"¹⁰⁰¹. A més, el setembre de l'any 1934 es recollia la diferent evolució del castellà a Puerto Rico, on prosperava, i a Filipines, on estava amenaçat davant l'anglès, sota un cridaner titular que resava "*El imperialismo yanqui y las lenguas vernáculas. El uso del castellano aumenta en Puerto Rico y*

---

⁹⁹⁸ *El Socialista*, "La función de un continente", 18/VIII/1933.

⁹⁹⁹ *El Socialista*, "La intervención de Wall Street", 06/IX/1933 i "Hispanoamérica ante la intervención yanqui en Cuba", 08/IX/1933.

¹⁰⁰⁰ *El Socialista*, "Se confirma que el nombramiento de Mendieta se debe a la intervención directa de los Estados Unidos", 20/I/1934.

¹⁰⁰¹ *El Socialista*, "Froylán Turcios", 12/I/1932.

disminuye en las Filipinas”¹⁰⁰². L’endemà es ressenyava sobre Filipines que “*en las constituyentes se recomienda el abandono del español a favor del inglés*”¹⁰⁰³.

Per què havien d’interessar notícies com aquestes la redacció i els lectors socialistes? Sense dubte, no per les implicacions obreres. Aquest tipus d’informació i comentaris apel·len als trets ètnics i culturals que s’identificaven com a bàsics de la identitat nacional espanyola com la *llengua* i el *caràcter* i que es contraposaven a la *llengua* i el *caràcter* nord-americà. Com va indicar Fernando de los Ríos,

*España no es un pueblo como otros, los Estados Unidos, por ejemplo, cuya fisonomía sea mero reflejo de su importancia económica, sino que la economía es para nuestro país puro medio con que facilitar el enriquecimiento de los valores culturales*¹⁰⁰⁴.

Els socialistes, d’aquella manera, es mostraven preocupats pel retrocés de la *raça* enfront l’artificialitat nord-americana així com, sobretot, pels avanços que la llengua anglesa pogués realitzar en els territoris que formaren part de l’imperi colonial de la monarquia hispànica. Calia que hom fóra conscient que els Estats Units estaven fomentant el retrocés de l’idioma castellà perquè això suposaria soccavar la base de la identitat compartida pels espanyols i les seues antigues colònies. El discurs del socialisme espanyol, d’aquella manera, s’estava situant en el camp de les definicions essencialistes de la nació espanyola; s’interessava, i pretenia interessar les seues files, per com la *seua* llengua estava sent atacada per l’imperialisme *ianqui*.

Per tant, és possible afirmar que el PSOE, com part de l’hispanoamericanisme, entengué que els Estats Units eren una potència que feia perillar la sobirania de la resta de països americans. Davant d’aquella problemàtica, els socialistes oferien una solució pròpia de la cultura política marxista, que no exclouia la utilització d’un llenguatge populista, l’acció obrera enfront l’imperialisme capitalista. Tanmateix, aquesta opció s’alternava amb la defensa d’un moviment hispanoamericanista que unís els territoris americans de parla castellana contra la potència nord-americana. Ara bé, igualment, la perillositat nord-americana no es reduïa a ingerències en la sobirania dels estats americans, sinó que una de les grans amenaces estaria en la voluntat de reduir el domini

---

¹⁰⁰² *El Socialista*, “El uso del castellano aumenta en Puerto Rico y disminuye en las Filipinas”, 26/IX/1934.

¹⁰⁰³ *El Socialista*, “En las Constituyentes se recomienda el abandono del español a favor del inglés”, 27/IX/1934.

¹⁰⁰⁴ *El Socialista*, “El camarada Fernando de los Ríos habla del momento político español”, 01/XII/1931.

lingüístic castellà. Aquell malestar socialista al voltant de la llengua, amplament confirmat per les seues propostes al parlament espanyol que s'analitzen més endavant, feien girar el seu llenguatge cap a les lectures comunes de l'hispanoamericanisme essencialista de base fonamentalment lingüística, propi, però no exclusiu, de les tendències progressistes.

5.2. Les propostes americanistes del socialisme

Amb l'assumpció de l'existència d'una comunitat que englobava Espanya i les seues antigues colònies, els socialistes durant el període de la II República s'esforçaren en proposar l'acostament entre les parts d'aquella comunitat. Per als socialistes aquella no era una qüestió baladí a raó que per a ells mancava “*una política americanista, que es lo único de alto rango que puede realizar España en el mundo. Es su pasado, y es la razón de su grandeza*”¹⁰⁰⁵. Així, els socialistes entenien que el descobriment i colonització d'Amèrica havia estat una de les grans fites espanyoles, una de les raons de la seua grandesa passada i que, per tant, la política americanista havia de ser una de les línies de la recuperació de la importància espanyola a l'escenari internacional. El següent apartat tracta de resumir les condicions i direccions que propugnava el socialisme espanyol per a aquella política hispanoamericanista.

Cal insistir, novament, que la pretensió socialista de mantenir unes relacions més estretes, específiques, amb Amèrica Llatina tenia com a base la creença en una identitat compartida per espanyols, en tant que *espanyols*, i americans, en tant que pobles sorgits de la colonització espanyola. No es tractava de postulats basats en la identitat de classe, en l'internacionalisme obrer, tot i que aquesta podia aparèixer. Intentar estretir llaços amb Amèrica Llatina, i no, per exemple, amb Anglaterra, era una tria significativa.

Així, les propostes socialistes per al moviment hispanoamericanista, exposades tant a la premsa com a diferents instàncies de poder, abraçaren un ample ventall de camps que ací, per pura conveniència expositiva, s'ha agrupat en propostes econòmiques, polítiques i culturals. En aquest sentit, va ser en la darrera matèria on es van concentrar els majors esforços del PSOE, no debades en el discurs socialista els llaços culturals tenien una importància preponderant en la definició de la comunitat

---

¹⁰⁰⁵ *El Socialista*, “Una política americanista”, 16/XII/1931.

hispanoamericana, com la tenia en l'americanisme progressista. Com tot seguit s'observa, la defensa de les demandes socialistes en matèria americanista va posar en joc un llenguatge racial i essencialista, propi d'un discurs nacionalista lingüístic i cultural sobre la nació espanyola.

D'entrada, no obstant, la idea que compartia el conjunt del socialisme espanyol era que amb l'establiment de la II República era possible fer efectius els objectius del moviment hispanoamericanista que tant freqüentment, sota el seu parer, havien restat una pura retòrica buida. El règim republicà significava la redempció de la nació espanyola i la fi de l'esperit dominador de la Monarquia, de manera que aquesta podia per fi abraçar, i ser abraçada per, els pobles americans. La caiguda de la Monarquia, que cal recordar representava més que un règim polític opressor per a convertir-se en un element aliè a la *raça*, era un condicionament necessari per a l'hispanoamericanisme. Mentre es mantenia el predomini polític de les oligarquies pròximes a la Corona, Espanya no mereixia el respecte dels americans i el moviment hispanoamericanista restava lirisme pur.

Aquell discurs, molt present a l'inici de la II República, va ser recuperat i sintetitzat per Francisco Ferrándiz Alborz a principi de l'any 1934, a causa del resultat electoral de les eleccions del novembre anterior. Tot seguint aquest socialista,

La pretendida unión de los pueblos hispanoparlantes tuvo un brote de efectiva realidad al advenimiento de la República, la que abría el cauce de posibilidades para que la nueva España pudiera tutear políticamente a las Repúblicas hispanoamericanas. Pero cuando de la República española se apoderan, por arte de trompo, las oligarquías españolas encabezadas por el clero, ¿cómo se quiere que las Repúblicas hispanoamericanas miren con simpatía al solar de sus antepasados? (...) Para que el hispanoamericanismo sea una realidad, precisa de antemano que España se dignifique, eliminando de la vida política del país a las oligarquías que la han deshonorado ante América. (...) Lo fundamental —repetimos— para que el hispanoamericanismo deje de ser mala retórica, es que España se dignifique históricamente, acabando con la vergüenza de que la República esté a merced de los monárquicos; de lo contrario no hay relación posible¹⁰⁰⁶.

Per a Ferrándiz calia “*que el pueblo español cumpla su deber ante la Historia, dignificándose y dignificando a España, para que ésta pueda cumplir rectamente su papel en el concierto de las Repúblicas hispanoparlantes*”¹⁰⁰⁷. Els americans no podien sentir cap orgull ni respecte cap als espanyols, els seus *avantpassats*, si Espanya estava dominada per les oligarquies clericals i monàrquiques que negaren la llibertat a

¹⁰⁰⁶ *El Socialista*, “Otra vez América”, 02/I/1934.

¹⁰⁰⁷ *Ibidem*.

Amèrica. L'hispanoamericanisme requeria la dignificació prèvia espanyola, la qual havia de córrer a càrrec del *poble*, moment a partir del qual jugaria el rol que li pertocava entre els països de *parla* espanyola.

Amb aquella condició de partida, i pel que fa a les propostes de tendència econòmica, la premsa socialista atengué a la necessitat de bastir una infraestructura adequada per als contactes i intercanvis comercials entre Espanya i Amèrica. Així doncs, Ernesto Navarro, socialista i pilot d'aviació, va publicar tres articles en relació amb el projecte de comunicacions aèries que el ministre de Marina, José Giral, anunciava el setembre del 1932. Navarro entenia que en les comunicacions aèries espanyoles les Illes Canàries havien de tenir un paper destacat, en primer lloc, perquè els seus habitants sentien un profund patriotisme *de tipus perfecte*, el qual combinava l'exaltació extraordinària de l'estima per tot allò espanyol amb un esperit obert i comprensiu a allò estranger, sense cap ombra de xenofòbia. En segon lloc, perquè aquell era un punt estratègic en les comunicacions internacionals en direcció a Amèrica del Sud. D'aquella manera, Espanya, a través de les Canàries, havia d'esdevenir la porta de pas dels europeus que anaren a Amèrica i a la inversa. Així havia de ser en tant que es tractava de "*la nación que con una enorme diferencia sobre todas las demás está unido a América del Sur por los más estrechos lazos de raza*"¹⁰⁰⁸.

Aquesta aposta per les comunicacions aèries es completà amb l'interès per les comunicacions navals. Després de reconèixer que la base fonamental de l'hispanoamericanisme era l'economia i lamentar que la Dictadura de Primo de Rivera, tot i les seues invocacions hispanoamericanistes, hagués assistit impàvida al retrocés dels intercanvis comercials entre Espanya i Amèrica, un editorial socialista reclamava la urgent necessitat que la II República procedís a la construcció de vaixells com calia. Com a *espanyols*, els socialistes es deprimien de tenir els transatlàntics més petits, lents, bruts i vells de la mar, cosa que els impossibilitava competir amb altres potències. Així doncs, l'obertura de rutes comercials que realitzava el règim republicà havia d'anar acompanyat de la construcció de nous vaixells; en cas contrari, més valia la pena

---

¹⁰⁰⁸ *El Socialista*, "La línea aérea a Canarias", 16/IX/1932.

continuar emprant vaixells italians abans que utilitzar els vells bucs espanyols, encara que els feren cantar a bord la *Giovenetza*¹⁰⁰⁹.

El producte amb què comerciar per aquelles vies al qual els socialistes prestaren especial atenció va ser el llibre. Aquell interès, present ja en els primers programes americanistes, es relacionaria tant amb la vocació educativa de la cultura política socialista com amb la voluntat hispanoamericanista, tant progressista com conservadora, d'establir connexions intel·lectuals entre ambdues voreres de l'Atlàntic. Així doncs, en el comerç del llibre hi hauria propòsits econòmics, però també culturals.

Sobre les dificultats que experimentava el llibre espanyol a Amèrica va escriure José Venegas una obra en què apostà pel bastiment d'un mercat hispanoamericà de llibres en llengua castellana fets a Espanya, i no a les repúbliques americanes, per tal d'aprofitar els menors costos de producció, les facilitats de distribució i el fet que es recolliria millor l'ambient europeu¹⁰¹⁰. Boris Bureba, tot comentant el llibre per a *El Socialista*, s'uní a l'autor en considerar absurd el manteniment d'aranzels i traves a Amèrica, a països on no es podia més que escriure en castellà, per tal d'intentar afavorir el llibre nacional i dificultar l'arribada dels publicats a Espanya i coincidia en advocar

*Por el libro hispánico que, fabricado en Madrid —central telefónica del mundo de habla española—, reunirá las condiciones necesarias de universalidad y podrá utilizar los medios de difusión de que carece cualquier otro país de los que constituyen el imperio espiritual que vive agrupado por ese nexo poderoso que es la lengua castellana*¹⁰¹¹.

Com es pot observar, en les propostes de comerç llibrer existia una inextricable idea de comunitat hispanoamericana forjada per la llengua i s'evocava la noció de comunitat ètnica a través d'expressions com els llaços de *raça* i la consideració dels espanyols com a *avantpassats* dels americans. També es feia present en aquelles propostes una idea de cert predomini o centralitat espanyola sobre la resta dels territoris de parla castellana, per bé que aquesta no deixés de ser matisada en freqüents ocasions.

---

¹⁰⁰⁹ *El Socialista*, "Hispanoamericanismo económico", 06/VI/1933. La citada *Giovenetza*, amb quasi tota seguretat, es referia a l'himne *Giovinetza*, peça que enaltia el feixisme italià i Mussolini.

¹⁰¹⁰ Alguns comentaris breus sobre l'obra, titulada *Los problemas del libro en lengua castellana*, es poden consultar a VÉLEZ JIMÉNEZ, Palmira: *La historiografía americanista en España, 1755-1936*, Madrid, Iberoamericana, 2008, p. 337.

¹⁰¹¹ *El Socialista*, "Los problemas del libro en lengua castellana", 05/I/1932. Sota la signatura de Borís Bureba estaria Isidoro Bureba Muro, qui s'encarregaria, entre altres coses, de la secció de cine i teatre de *El Socialista* mentre fou membre dels socialistes madrilenys. Després treballaria per a *El Sol*.

Una imatge similar oferia Emiliano M. Aguilera quan descriví la II Fira del Llibre a Madrid, on “*las banderas de las Repúblicas iberoamericanas no son ya líneas y colores que agita el aire. Ahora constituyen un testimonio de la expansión de nuestra lengua. Veinte naciones hablan el castellano al otro lado de Atlántico, dicen esas banderas*”¹⁰¹². Ara bé, la gent no s’havia de dur a engany, aquelles banderes anunciaven un mercat immens de llibres, però no existien els mercats fabulosos;

*Cuando Hispanoamérica, después de emanciparse, quiere que la nación madre la ilustre y la aconseje, hay un momento para pensar en tales mercados. Por la ruta trazada por la «Pinta», la «Niña» y la «Santa María» navega mucho papel impreso en España. Van libros y viene dinero. América alimenta muchas esperanzas crematísticas y —lo que importa más— espirituales*¹⁰¹³.

Però, com avançava l’autor, no es tractava de cap paradís i, fent balanç, concloïa que les dificultats i obstacles econòmics havien provocat que no hi hagués cap editor espanyol sense factures per cobrar, cosa que feia encara més necessari actes com els de la Fira del Llibre.

Les paraules del comentarista mostren, a banda d’un èxit més bé relatiu en el comerç llibrer espanyol a Amèrica, la centralitat atribuïda a la llengua en la definició de la comunitat hispanoamericana, així com l’orgull que desprenien els socialistes per l’extensió del castellà a terres americanes i una creença en la tasca tutelar espanyola vers Amèrica, especialment en afers culturals.

Per a tancar la vessant més econòmica de l’hispanoamericanisme, els socialistes recuperaren el projecte d’una confederació financera hispanoamericana a través d’un Banc Hispanoamericà, com havia proposat durant la Dictadura Araquistáin. Aquella idea perseguiria solucionar les necessitats financeres americanes sense haver de recórrer a la banca *ianqui* o anglesa, el que equivalia a incórrer en riscos per a la independència dels estats hispanoamericans¹⁰¹⁴.

En conjunt, la vessant econòmica o pràctica de l’americanisme no era un element que establís diferències entre les distintes corrents d’aquell moviment¹⁰¹⁵. En el cas socialista, allò més interessant és que les demandes d’infraestructures comercials tenien en l’intercanvi de productes culturals el seu punt més fort. Si els socialistes van

---

¹⁰¹² *El Socialista*, “La II Feria del Libro”, 15/V/1934.

¹⁰¹³ *Ibidem*.

¹⁰¹⁴ *El Socialista*, “Un Banco hispanoamericano”, 15/VI/1933.

¹⁰¹⁵ PYKE, Fredrick B.: *Hispanismo, 1898-1936...*, p. 210.

ser conscients que l'intercanvi econòmic havia de ser un pilar de les relacions entre Espanya i Amèrica Llatina, el comerç del llibre ocupà un espai central, com ho havia estat per a Altamira després del seu primer viatge a Amèrica¹⁰¹⁶. El pes de la llengua castellana en la idea de comunitat hispanoamericana assumida pels socialistes, així com la seua cultura política, probablement impel·liria els socialistes a atribuir gran importància al món editorial.

Per una altra part, el llenguatge desplegat pels socialistes indicava que Espanya havia de tenir un paper director, o almenys molt important, en la promoció de la cultura que havia de nodrir l'espai de parla castellana. Tanmateix, la proposta sobre el banc hispanoamericà, comparada amb una altra similar d'Emilio Zurano per part de la professora Tabanera, indicaria una concepció més igualitària en les relacions hispanoamericanes per part socialista que en el cas dels conservadors¹⁰¹⁷.

En relació amb les propostes de natura política, distints capítols cridaren l'atenció del socialisme espanyol. En aquesta direcció, un dels punts tractats va ser el dels diplomàtics. El motiu de les demandes socialistes era la falta de republicanisme i d'autèntic hispanoamericanisme —una implicació inevitable en el pensament socialista— que apreciaven entre la diplomàcia. Els diplomàtics de carrera dels temps monàrquics haurien provocat la mala imatge d'Espanya a Amèrica i eren una tropa de “*borrachos, invertidos, tahures y demás «virtuosos» de la alta sociedad*”, cosa a la qual s'havia de posar remei¹⁰¹⁸. La República havia de prendre cartes a l'assumpte a causa que “*al hecho de nuestra vinculación racial con esos países se une la presencia en todos ellos de masas considerables de españoles, que suman millones de compatriotas*”¹⁰¹⁹. Això obligava a que, com opinava José Venegas, es considerés que “*nuestras representaciones en América deberían ser enteramente distintas a nuestras representaciones en el resto del mundo. Tienen otra misión, y han de cumplir otros fines*”¹⁰²⁰.

---

¹⁰¹⁶ SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de...*, p. 347.

¹⁰¹⁷ TABANERA, Núria: *Ilusiones y desencuentros...*, pp. 118-119.

¹⁰¹⁸ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Una anfictionía socialista”, 09/VII/1932. Cometes a l'original.

¹⁰¹⁹ *El Socialista*, “Representaciones ociosas”, 18/XI/1931.

¹⁰²⁰ *El Socialista*, “Una política americanista”, 16/XII/1931.

Malgrat que des de Las Palmas de Gran Canaria s'aplaudia la substitució d'ambaixadors funcionaris per polítics perquè, alhora, servien millor a la pàtria i facilitaven que l'hispanoamericanisme hagués deixat de ser “*un huero tópico de juegos florales para convertirse en la espléndida realidad de un efectivo acercamiento*” —allí estava el cas mexicà, “*la hija mayor*”, i el seu encàrrec de construcció de vaixells a Espanya¹⁰²¹; malgrat això, les queixes sobre la diplomàcia, amb les destinacions hispanoamericanes sempre en ment, van ser una constant al llarg del període republicà. De fet, ja el desembre del 1931 José Venegas comentava que el nomenament, i manteniment, d'Agromonte a la sotssecretaria d'Estat suposava entregar a un personatge de reconegudes filiacions monàrquiques un lloc clau en les relacions amb Amèrica. Així doncs, Venegas clamava per posar solucions a situacions com aquella i que el ministeri esdevingués “*un vehículo certero de aproximación a esos pueblos racialmente vinculados a España*”¹⁰²²; en aquell aproximament, a més,

*La iniciativa corresponde a España, no sólo por el pasado, sino porque la lejanía le permite apartarse de todos los recelos nacionalistas que puedan existir entre los pueblos de América y superarlo buscando la coincidencia en lo que les es común*¹⁰²³.

Un any i mig després un editorial socialista demanava, a través d'una rocambolesca argumentació farcida d'essencialismes, que els càrrecs diplomàtics a Amèrica foren coberts per la gent adequada¹⁰²⁴. En primer lloc, l'argument partia de la base que ni la rememoració de les *gestes heroiques* ni les virtuts *inherents* a la *modalitat racial* hispànica podien ser la base de l'hispanoamericanisme¹⁰²⁵. Entre aquelles virtuts l'editorial ressaltava la capacitat de l'element hispànic per a barrejar-se amb altres components i donar com a resultat tipus superiors,

Así vemos que el español se mezcla con el árabe y forma el tipo mozárabe, superior al árabe; se mezcla con el judío, y da el sefardí, superior al judío; se mezcla con el maya y azteca, y forma el tipo mejicano superior a los dos anteriores, y en general se mezcla con los aborígenes de América y da el tipo hispanoamericano, superior al americano y español específicos.

Malgrat aquelles virtuts, prosseguia el raonament, allò que havia d'estar a la base de l'hispanoamericanisme eren la *moral* i la *llibertat*, les quals conformaven els principis de “*nuestra común significación histórica*”. Així, es deia, vist que aquells

---

¹⁰²¹ *Avance*, 25/XII/1932.

¹⁰²² *El Socialista*, “Las rectificaciones en el ministerio de Estado”, 20/XII/1931.

¹⁰²³ *El Socialista*, “Una política americanista”, 16/XII/1931.

¹⁰²⁴ Totes les cites que segueixen s'extrauen de *El Socialista*, “Bases para un auténtico hispanoamericanismo”, 17/V/1933.

¹⁰²⁵ En aquest punt l'editorial explicitava l'ús de la paraula *raça* amb totes les cauteles necessàries.

elements havien acabat per ser els referents de la història contemporània a causa de la doble negació capitalista de la llibertat i la moral, l'hispanoamericanisme “*no es tan sólo una preocupación particular de los pueblos de cultura hispánica*”, sinó que ocupava el primer plànol de la consciència universal. La conseqüència que extreia la redacció socialista era que a Amèrica no podien ser enviats simples tècnics diplomàtics, “*como si se mandaran a Varsovia o a Teherán. No. Hacen falta diplomáticos con preocupación hispanoamericana, o mejor con sensibilidad hispanoamericana*”. Amèrica Llatina no era una destinació més, cosa que obligava a cercar persones amb sensibilitat hispanoamericana, la qual es mesurava per la capacitat de “*recoger la emoción moral y de libertad que flota en los pueblos hispánicos*”.

Finalment, després de les eleccions de 16 de febrer del 1936, *El Socialista* recollia les crítiques que des d'Argentina arribaven per tal de canviar el personal diplomàtic per gent més concordant amb la II República i el Front Popular. En conseqüència, els socialistes s'unien a aquelles veus per a demanar una revisió a fons del personal per tal de fer fora tots aquells incorporats en temps de la Monarquia que tenien un total “*despego a los intereses de su patria*”; nobles i/o clergues que s'havien educat a l'estranger, on, com s'ha dit a l'anterior capítol, aprenien altres llengües, oblidaven la pròpia “*y cuando alcanzaban el grado supremo de desespañolización, cuando el verbo se les había deshumanizado y constituían correctos títeres internacionales, se los nombraba secretarios de Embajada*”¹⁰²⁶.

Dintre de les propostes polítiques cabria situar els discursos realitzats per Largo Caballero a les delegacions assistents a les diferents conferències internacionals del treball celebrades a Ginebra. En els banquetes de cada any el líder socialista cridà a la formació d'un front comú entre Espanya i els països hispanoamericans, i també Brasil i Portugal, per tal d'esdevenir un bloc que tingués la capacitat d'influir decisivament en les decisions de la política internacional. Les llargues peroracions que en tots els casos desplegà Largo es dirigiren, entre altres coses, a enaltir les bonances de l'acció republicana espanyola, inspirada en la voluntat popular, cantar a la unitat de llengua i civilització hispanoamericana i reclamar la necessitat de la unitat d'acció

---

¹⁰²⁶ *El Socialista*, “Miserias de la representación española en el extranjero”, 24/IV/1936.

hispanoamericana, aprofitant elements com la tradició jurídica, per a aconseguir forjar unes relacions internacionals més justes¹⁰²⁷. Els pobles de parla castellana i portuguesa

*Somos una lección viva de historia. Y si nos mantenemos moralmente unidos, como tipo de una civilización que cerró su ciclo de dominio y se presenta como un ejemplo de fraternidad internacional, aunque nuestro peso material no sea todavía decisivo, acabaremos inclinando de nuestro lado la balanza política del mundo*¹⁰²⁸.

D'aquesta manera, els socialistes no oferien cap novetat en les seues propostes polítiques. Tant la preocupació al voltant dels diplomàtics espanyols com la voluntat de forjar un bloc comú per part dels països hispanoamericans a les instàncies internacionals formaven part de les línies d'acció de l'hispanoamericanisme. Tot i que els socialistes pretenien amb aquelles demandes aconseguir activar mesures efectives d'acostament entre Espanya i Amèrica, cosa que els acostava a un hispanoamericanisme de tipus pràctic, el llenguatge emprat pels socialistes resulta d'allò més significatiu.

En primer lloc, els socialistes donaven per descomptada l'existència d'una comunitat *racial* hispanoamericana forjada per un *ésser* hispànic, el qual contindria entre altres particularitats un sentit de la moral i la llibertat propi. Aquest discurs essencialista, evidentment, no provenia de la ideologia marxista, sinó de la tradició del nacionalisme espanyol i era assumit sense problemes pels socialistes. Les afirmacions d'uns vincles racials entre espanyols i americans, que podien contenir metàfores familiars, eren omnipresents i situaven la comunitat hispanoamericana en un plànol d'existència *natural* lligada a la idea de llinatge i sang, per damunt dels mestissatges fins i tot.

En segon lloc, la creença en la particularitat hispanoamericana menava els socialistes a demanar una atenció específica en les relacions amb Amèrica Llatina. El sentit moral i de llibertat que formava part de l'essència hispanoamericana havia de conduir la política de la *raça*, i més si es tenia present que aquesta era oposada a la lògica capitalista del món contemporani. Aquesta oposició convertia l'hispanoamericanisme en un moviment de rellevància mundial i justificava la voluntat

---

¹⁰²⁷ Els discursos poden llegir-se a *El Socialista*, “Importante discurso del ministro de Trabajo de España, camarada Largo Caballero”, 05/VI/1931; “Un discurso de Largo Caballero ante las delegaciones portuguesa e iberoamericanas”, 22/IV/1932; “Llevaremos la revolución española a los fines a los que le señaló la voluntad popular”, 24/VI/1933.

¹⁰²⁸ *El Socialista*, “Llevaremos la revolución española a los fines a los que le señaló la voluntad popular”, 24/VI/1933.

de col·laboració política en favor d'un món més just, el qual es basaria en l'exemple històric de la comunitat hispanoamericana.

Finalment, les reclamacions d'un paper director per a la nació espanyola en relació amb Amèrica Llatina torna a fer acte de presència, aquesta vegada en referència a la política. Tant per història com per la neutralitat en les tensions nacionalistes que existirien entre els estats americans, Espanya hauria de ser l'encarregada de dirigir l'apropament de les nacions hispanoamericanes. Així doncs, la tensió entre una visió igualitària de la comunitat hispanoamericana i el predomini espanyol es tornava a fer present al discurs socialista.

Respecte a les relacions culturals entre Espanya i Amèrica, aquelles van centrar bona part de les propostes americanistes del socialisme. Així, el PSOE va plantejar un projecte de llei a les Corts Constituents relacionat amb aspectes culturals i educatius que *El Socialista* descrigué i difongué com a contenidor de les principals línies del seu hispanoamericanisme¹⁰²⁹. El projecte, que els socialistes no pogueren presentar l'aniversari del *descobrimient* d'Amèrica, com confessaven que era el seu desig, per no haver-hi sessió de Corts, va ser defensat el 13 d'octubre per Fabra Ribas.

Aquest explicà que la proposta tenia quatre punts. En primer lloc, augmentar el pes atribuït a Portugal i els països hispànics d'Amèrica, incloent-hi Brasil, a l'ensenyament de la geografia i la història tant en el nivell de l'ensenyament secundari com a les Escoles Normals i Especials i les Universitats. La justificació radicava en impulsar el coneixement d'aquells espais atès que per a Fabra Ribas resultava obvi que

*La historia de Portugal y de los países de Hispanoamérica, comprendido el Brasil, es la más interesante para nosotros después de la historia de España. Diré más: la historia de estos países forma parte de nuestra propia historia, y, sobre todo, forma un capítulo importante de la Historia universal*¹⁰³⁰.

En segon lloc, com a conseqüència de l'anterior punt, es reclamava la creació de càtedres especials d'història, literatura i economia a les facultats universitàries pertinents. En tercer lloc, s'apuntava la creació d'un Institut Hispanoamericà, amb ubicació a Sevilla, per a l'ensenyament i la investigació de la història, cultura, vida i costums hispanoamericanes. El motiu per a l'establiment d'aquell institut era doble a

---

¹⁰²⁹ *El Socialista*, "Un interesante proyecto de ley", 18/X/1931.

¹⁰³⁰ *Ibidem*.

força que, d'una banda, els territoris americans estarien mostrant una gran emergència en els camps econòmic, social i legislatiu; d'una altra banda, i com ja s'ha citat més amunt, estudiosos com Cecil Jane manifestaven la pervivència de *l'esperit* dels conqueridors espanyols a Amèrica, per damunt de les independències o, fins i tot, per causa d'aquestes.

En darrer lloc, els socialistes pretenien la creació, també a Sevilla, d'una Biblioteca Hispanoamericana que col·lectés llibres i documents que feren referència a Hispanoamèrica. L'objectiu era "*ser el número uno en lo que se refiere a Historia de América, a enseñanza de América y a saber lo que representa la civilización hispanoamericana en la civilización universal*"¹⁰³¹. Contra els qui pogueren pensar que tot allò era pura utopia, Fabra Ribas argumentava que, tot seguint l'historiador Edgar Quinet,

*España necesita ocuparse en grandes empresas, como la lucha contra los árabes, la conquista y civilización del Nuevo Mundo; de lo contrario, se muere de tedio, pierde su cohesión y va derecha a la decadencia. Ahora se nos presenta la oportunidad de entregarnos a una obra digna de nuestro genio, a la ingente y nobilísima tarea de conquistar para España un puesto de honor entre los pueblos más progresivos del mundo*¹⁰³².

En suma, en defensa del projecte, Fabra Ribas partí de la idea de la unitat hispanoamericana, amb Brasil i Portugal inclosos. La història d'aquelles terres era, *nostra* història, la història d'Espanya; a Amèrica s'apreciava la pervivència del *caràcter* i *l'esperit* espanyols i això implicava la necessitat d'investigar sobre les formes de vida i la història americanes. Encara més, l'objectiu final de la proposta legislativa socialista era aconseguir que Espanya esdevingués capdavantera en tot allò referent a coneixements sobre Amèrica. Per difícil que semblés l'empresa, el *geni* espanyol, acostumat a grans gestes —i se citava ni més ni menys que la lluita cristiana contra els àrabs, element dels discursos nacionals del conservadorisme catòlic!—, ho requeria per a garantir la seua existència; i, a més, els socialistes perseguïen la situació d'Espanya en un lloc destacat del concert internacional.

Margarita Nelken va considerar que aquella proposta anava a "*quitarle a la enseñanza de la Geografía y de la Historia algo de ese moho nacionalista que tan*

---

¹⁰³¹ *Ibidem.*

¹⁰³² *Ibidem.*

pintoresco tinte da a nuestros libros de texto”¹⁰³³. Pot ser que la dirigent socialista entengués que l’americanisme era un principi que s’elevava per sobre del nacionalisme; sense dubte aquell va ser un argument present en la proposta d’imperi falangista. Però, més enllà de les valoracions de Nelken, l’ambiciosa proposta americanista del PSOE era manifestament deutora dels discursos nacionalistes espanyols, amb una marcada visió essencialista. La seua premissa inicial assumia la condició espanyola dels territoris americans i l’objectiu últim era que el *geni* espanyol continués duent a terme epopeies que el mantingueren actiu i evitar qualsevol tipus de decadència. De manera que l’americanisme esdevenia una forma a través de la qual impulsar la regeneració nacional espanyola o, si més no, evitar la seua decadència.

En un sentit similar es va moure una altra participació socialista a les Corts pocs dies després. En aquella ocasió va ser el professor Ovejero l’encarregat d’exposar la postura socialista. Ovejero va defensar una esmena a l’article 48 de la Constitució en què reclamava que es crearen delegacions d’estudi i centres d’ensenyament a l’estranger per a l’expansió de la cultura espanyola i l’establiment de relacions efectives amb altres països, especialment els de *raça hispana*¹⁰³⁴.

En la proposta, Ovejero esgrimia uns centres d’ensenyament a països amb colònies espanyoles que, per tant, requerien de “*la conservación de nuestro idioma*” i que prosseguís “*el sentido español informando la cultura de todos aquellos países*”¹⁰³⁵; mentre que unes delegacions d’estudi tindrien un caràcter més bé personal per tal de conèixer les condicions de la cultura del país en qüestió. L’esmena socialista únicament desitjava que la Constitució fes explícit el compromís d’Espanya en “*la conservación de nuestro idioma y de nuestra cultura en aquellos países unidos a nosotros por el vínculo del común idioma*”¹⁰³⁶. Així es pretenia establir un contacte intel·lectual que superés el que seria, sota expressió del ponent, un hispanoamericanisme *jocfloralesc*, i evitar que, per exemple, matèries com la literatura hispanoamericana romangueren sota domini anglès, italià o alemany.

---

¹⁰³³ *El Socialista*, “«No os digo que os vayais, pero ahí tenéis la puerta...» (Villancico para la próxima Navidad)”, 14/X/1931.

¹⁰³⁴ *El Socialista*, “El camarada Ovejero defiende la expansión cultural de España en el extranjero, especialmente en la América hispana”, 24/X/1931.

¹⁰³⁵ *Ibidem*.

¹⁰³⁶ *Ibidem*.

De rebot, es desitjava obrir el mercat americà al llibre espanyol, estimular la vida econòmica de les editorials espanyoles i establir una efectiva i fructífera relació intel·lectual entre Espanya i Amèrica, cosa que resumia Ovejero en l'expressió “*recuperación de nuestro papel ecuménico ante el mundo*”¹⁰³⁷. Segons la seua anàlisi, el moment resultaria especialment propici perquè, després d'haver passat per successives influències intel·lectuals, els americans s'estarien allunyant del romanticisme francès i s'adonarien que l'influx anglosaxó “*tenía más espíritu mercantil que valor espiritual*”, de manera que situaven les seues esperances en una relació amb la cultura espanyola¹⁰³⁸. A més, la separació per règims polítics entre Espanya i Amèrica havia desaparegut i donava pas a l'homogeneïtat republicana; així mateix, calia tenir present que es tractaria de països que van trencar amb l'absolutisme monàrquic i no amb l'*esperit* espanyol. Per tant, Ovejero demanava que el parlament espanyol mirés més enllà de la mar per a facilitar la cooperació intel·lectual amb els països americans i “*al mismo tiempo que defiende, indefectiblemente, el español en las regiones todas de España, defendiese también nuestra lengua y nuestra cultura en los países obedientes, históricamente, a nuestra cultura y a nuestra lengua*”¹⁰³⁹.

Finalment, Ovejero tancava el seu discurs apel·lant a que si algun poble podia fer coincidir universalisme i sentit nacional aquell era l'espanyol, preparat per a posar en marxa “*las aspiraciones internacionalistas, constantemente hispánicas*”¹⁰⁴⁰. Per últim, per si podia quedar cap dubte, el socialista afirmava que feia aquella esmena

*No a título ya de socialistas, no a título de internacionalistas, sino con este título que compartimos con todos vosotros en la homogeneidad de los mismos patrióticos anhelos: en nombre de España y en nombre de la Constitución de la segunda República española*¹⁰⁴¹.

En aquesta ocasió el PSOE emfasitzava de forma insistent l'aspecte lingüístic. El que restava clar de l'exposició d'Ovejero era el pes que la llengua castellana tenia com a nexa d'unió entre Espanya i Amèrica i en la definició de la cultura i la nació espanyola. L'*esperit* espanyol que havia de continuar informant la *raça*, la cultura dels països històricament obedients a la cultura espanyola —argument que obviava tota cultura americana anterior al segle XV, així com la diversitat lingüística a Espanya— es

---

¹⁰³⁷ *Ibidem.*

¹⁰³⁸ *Ibidem.*

¹⁰³⁹ *Ibidem.*

¹⁰⁴⁰ *Ibidem.*

¹⁰⁴¹ *Ibidem.*

concentrava, fonamentalment, en l'idioma. Això situava el discurs socialista dins les coordenades d'un discurs nacional lingüístic castellanista. El castellà havia de ser explícitament protegit per l'estat i servir de base a l'expansió cultural espanyola, a la recuperació del paper de guia civilitzador que Espanya hauria desenvolupat en el passat. Així doncs, a més, Espanya havia de tenir un rol clarament superior en matèria cultural sobre Amèrica; Espanya s'havia d'encarregar de mantenir la llengua castellana i la cultura espanyola tant a Espanya com a Amèrica, que tindria les seues esperances posades precisament en Espanya.

Per una altra part, en el relat d'Ovejero apareixia el tòpic americanista de la confrontació essencialista entre l'ésser anglosaxó, dominat pel pur mercantilisme, i l'espanyol, traslladat sense alteracions a les antigues colònies i marcat pels valors *espirituals*. Així mateix, el ponent apreciava, igual que feia la tradició hispanoamericanista progressista, que la coincidència republicana suposava el moment per a impulsar l'efectivitat d'unes relacions entre americans i espanyols que sempre havia restat en el camp de les bones intencions.

En darrer lloc, el socialista explicava com la seua proposta era moguda únicament per la seua condició d'espanyol patriota, tot i ornamentar-la amb raons internacionalistes i de cultura universal. De fet, la creença en la universalitat de la cultura i el *geni* espanyol era un enaltiment de la nació espanyola.

Amb tot, més enllà d'aquestes propostes i del llenguatge invocat en la seua defensa, resulta d'allò més significatiu com les demandes culturals americanistes derivaren en una apropiació de l'americanisme per part socialista, a través de l'apel·latiu popular, destí similar al qual conduí la problemàtica sobre els emigrants espanyols a Amèrica.

En aquest sentit, *El Socialista* advertia que les relacions culturals hispanoamericanes, segons ells una autèntica via d'aproximació entre ambdós móns, havien de fugir de tendències aristocràtiques i de preocupacions intel·lectualistes que serien tant del gust de les minories, les quals no sentirien l'hispanoamericanisme. Les minories intel·lectuals, des d'Espanya, únicament es preocuparien per provar als americans que Àfrica no començava als Pirineus, mentre que les americanes, per la seua

part, pretendrien posar de relleu que no eren tan indis com se'ls suposaria. Tot acceptant que la ciència, la filosofia o l'art havien de tenir un paper destacat en les relacions culturals hispanoamericanes, el portaveu socialista espanyol observava que

*Si algún contenido deben tener las relaciones culturales hispanoamericanas debe ser contenido de pueblo, pues la única realidad viva de Hispanoamérica es la realidad del pueblo, ya que las otras clases, en Hispanoamérica más que en otra parte, son peso muerto de la Historia*¹⁰⁴².

Per tant, calia que des del punt de vista cultural, es recollís la voluntat de lluita i sacrifici que informava la realitat popular i obrera hispanoamericana. El contingut popular havia de ser el nucli de les relacions culturals hispanoamericanes i així va ser reivindicat, per exemple, amb motiu de l'Exposició del Llibre Espanyol a Buenos Aires de l'any 1933.

L'esdeveniment, considerat per la redacció socialista d'alt valor *espiritual* i *comercial* i mostra “*de una raza fecunda en ciencias y en ideas*”¹⁰⁴³, havia de ser, segons la seua opinió, el primer d'una sèrie d'actes que recorregueren Amèrica i Filipines, per a acabar en Estats Units, “*una especie de periplo intelectual haciendo escala en los puertos de refugio de la cultura hispánica*”¹⁰⁴⁴. No obstant, l'exposició no podia circumscriure's a una representació de la capacitat tècnica espanyola en la producció llibrera, sinó que convenia recollir un bon exponent de la cultura d'Espanya que s'ocupava de les coses americanes. A partir d'ací els socialistes manifestaven la seua insatisfacció davant un panorama literari espanyol que no tenia una actitud hispanoamericana elevada i que produïa una literatura menyspreable. Els escriptors espanyols desconeixien l'Amèrica real, “*la que bulle en el pueblo*”¹⁰⁴⁵. Altrament, els únics que ho feien eren els treballadors espanyols emigrats a Amèrica, que no anaven allí a fer turisme, sinó a viure la dura realitat americana, com ho havia fet Valle-Inclán, una de les poques excepcions literàries ressenyables.

El raonament venia clarament exposat per F. Ferrándiz Alborz. Aquest socialista de Cocentaina entenia que l'hispanoamericanisme no era un problema específic de raça, ni de religió ni comerç, sinó un problema de cultura, entenent per aquesta l'expressió

---

¹⁰⁴² *El Socialista*, “Hispanoamericanismo cultural”, 22/VI/1933.

¹⁰⁴³ *El Socialista*, “El lunes se inaugura la Exposición del Libro Español en Buenos Aires”, 23/VII/1933.

¹⁰⁴⁴ *El Socialista*, “Exposición de libros hispanoamericanos”, 21/VII/1933.

¹⁰⁴⁵ *Ibidem*.

espiritual d'una col·lectivitat en un cicle històric determinat. Així, es preguntava retòricament l'autor,

*¿Dónde descansan las raíces de una cultura? En el pueblo (...). Así, pues, la única realidad perdurable hispanoamericana es la que tiene como expresión al pueblo: la masa, la clase obrera ¿Qué hispanoamericanista ha encarado el problema desde este punto? Si exceptuamos a Pablo Iglesias, ninguno*¹⁰⁴⁶.

Pablo Iglesias, a través del seu interès en l'organització obrera americana, seria constructor de l'autèntic hispanoamericanisme i el seu exemple la guia per als socialistes que actuarien impulsats per

*La confianza que el proletariado hispanoamericano ha depositado en el Partido Socialista Español, como vanguardia de una revolución que será el punto de partida de la revolución hispanoamericana, de la única y definitiva revolución que se hará en América*¹⁰⁴⁷.

Per a Ferrándiz Alborz els intel·lectuals espanyols feien gala d'una total desatenció i desconeixement sobre Amèrica i havien provocat l'estancament de l'americanisme en discursos, banquets i poesia. Calia que l'americanisme esdevingués una realitat que abracés els problemes comercials i també l'*emoció* històrica i filosòfica *comuna*. Segons el seu parer, havien estat els militants del PSOE, De los Ríos, Araquistáin, Fabra Ribas, Ovejero i Llopis, els qui més havien fet per canviar l'hispanoamericanisme. No obstant, tot i ser molt el que s'hauria fet, no era suficient. Amèrica patia la tragèdia de l'imperialisme *ianqui*, la diversitat racial, el cabdillisme polític i la immensitat de la natura. De manera que Ferrandiz Alborz reclamava que "*el Partido Socialista Español, y en especial sus Juventudes, deben apoderarse de este problema para elevarlo a verdadera categoría hispánica*"¹⁰⁴⁸.

D'aquella forma, quan les demandes hispanoamericanistes del socialisme apuntaven al camp de la cultura pretenien infondre a aquestes un contingut *popular*. El poble, la classe obrera, representava el nucli del qual partia la cultura i l'*esperit* hispanoamericà. En conseqüència, l'hispanoamericanisme s'havia d'ocupar de les condicions de vida i les inquietuds d'aquell sector de la població. Així, si la cultura provenia del poble i si l'americanisme també l'havia de tenir com a referent, el socialisme espanyol es tornava l'agent hispanoamericanista per excel·lència a causa que

---

¹⁰⁴⁶ *El Socialista*, "Pablo Iglesias en América", 27/IV/1934.

¹⁰⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁴⁸ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, "Una anfictionía socialista", 09/VII/1932.

el poble era cultura, però també era socialisme. Al PSOE pertocava conduir les regnes de l'hispanoamericanisme per tal de donar un sentit *auténtic, hispànic*, al moviment.

És important observar que la deriva des de l'aspecte purament cultural a punts de vista més bé polítics i socials, mitjançant l'apel·latiu popular, no comportava una renúncia a l'element hispànic. El posicionament del socialisme al capdavant de l'americanisme en un discurs que tendia a la denúncia social i política no trencava amb l'afirmació hispanoamericanista; al contrari, sota la direcció socialista el moviment abastaria una categoria *vertaderament* hispànica.

Per una altra part, aquest discurs no estava exempt de certa idea de preponderància espanyola sobre la resta de la comunitat hispanoamericana atès que el socialisme *espanyol* seria l'encarregat de mostrar el camí de la definitiva revolució hispanoamericana, i ho seria perquè així semblava haver-ho volgut el proletariat hispanoamericà, el *poble* hispanoamericà.

Com s'ha avançat, la qüestió de la immigració espanyola va menar a conclusions similars a l'anterior. Certament, el tema dels emigrants espanyols a Amèrica, la seua situació de penúria i els seus desitjos per tornar a Espanya van ser motiu de comentari per part socialista en distints moments¹⁰⁴⁹. Però el que ací interessa és el paper que els emigrants espanyols podien realitzar en el moviment hispanoamericanista segons els socialistes. En efecte, aquella va ser una preocupació que mantingueren els socialistes des dels principis del règim republicà. Així, José Venegas considerava que els països on hi havia emigrants espanyols eren els qui pitjor opinió d'Espanya tenien ja que aquests ocupaven els llocs de treball més baixos i tenien un grau de cultura mínim. Per bé que sovint es tractava dels joves amb major audàcia, energia i condicions de caràcter, l'aventura americana podia acabar en embrutiment per la falta de referents familiars i de formació¹⁰⁵⁰. Així doncs, el govern havia de prendre mesures per organitzar l'emigració i evitar tant la misèria dels emigrants com el fet que, per exemple, molts argentins es preguntaren si a Espanya tothom parlava "*ese gallego cerrado y limitadísimo de los*

---

¹⁰⁴⁹ A banda dels articles que se citen a continuació, *El Socialista*, "Una responsabilidad de la monarquía", 06/XI/1931; "La labor urgente que precisan acometer los gobernantes", 17/XI/1931; "El retorno de los emigrantes", 24/XI/1931. En aquests articles es descarrega sobre la Monarquia la responsabilitat de la mala situació dels espanyols a Amèrica i de la manca de sintonia espanyola i hispanoamericana.

¹⁰⁵⁰ *El Socialista*, "Características de nuestra emigración", 11/II/1932.

*emigrantes que conocen*¹⁰⁵¹. Per tant, calia dignificar la posició social dels emigrants i elevar el seu nivell cultural, particularment en allò que tocava a l'idioma, perquè d'ells depenia la imatge d'Espanya.

Tot aprofundint en la qüestió de l'emigració i l'americanisme, el portaveu del PSOE considerava que

*Durante la conquista, como durante los años de la inmigración a América, salió de España lo mejor, lo mejor en el esfuerzo del trabajo creador; lo mejor en su empuje en la lucha por la vida, lucha dura, a brazo partido, para hacer prevalecer la personalidad e imprimir el sello español al medio en que vivieron*¹⁰⁵².

Ara bé, amb l'èxit econòmic que molts aconseguien s'oblidaven els orígens humils i, com a nous rics, s'apartaven dels intents de superació dels oprimits a les repúbliques americanes, alhora que sabotejaven l'espanyola. Així, entre les comunitats d'emigrants, es perdia qualsevol inquietud hispanoamericanista “*y mucho menos si esa inquietud está fomentada por aquel ideal ético y por aquel deseo de libertad de que hablábamos, como esencia del hispanismo*”¹⁰⁵³.

Amb tot, existirien encara nuclis d'espanyols que podien recollir aquella inquietud hispànica, marcada per l'ètica i la voluntat de llibertat, a saber, els obrers espanyols als països més industrialitzats d'Amèrica. Aquells havien de ser agents de l'hispanoamericanisme i no se'ls havia de fer perdre “*el sello de su hispanidad con sentimentalismos sobre la madre patria*” a causa que la seua tasca estava a Hispanoamèrica¹⁰⁵⁴.

A resultes d'això, els obrers industrials, el proletariat ideal marxista, esdevenien l'agent per excel·lència de l'hispanoamericanisme gràcies a que no havien perdut ni la seua condició d'obrer, ni el seu *esperit hispànic* de lluita per la vida, de treball creador i de combat per imprimir la *personalitat* espanyola al medi en què viu, com en temps de la *conquesta*.

Un editorial ho posava encara més clar quan afirmava que

---

¹⁰⁵¹ *El Socialista*, “Una política americanista”, 16/XII/1931.

¹⁰⁵² *El Socialista*, “Bases para un auténtico hispanoamericanismo”, 25/V/1933.

¹⁰⁵³ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁴ *Ibidem*.

*Los únicos españoles residentes en América capaces de realizar labor hispanoamericanista son los obreros, ya que, por su condición de clase, son los únicos que pueden mantener viva la llama de deseo de superación y de confraternidad con los explotados de Hispanoamérica, únicos éstos a la vez en quienes puede arraigar un hispanoamericanismo de realidades humanas*¹⁰⁵⁵.

El fracàs històric de l'americanisme radicava en la utilització de la retòrica hispanoamericanista per part de dèspotes, militars i dictadors, tant a Amèrica com a Espanya. La sensibilitat hispanoamericana, la que reaccionava contra les injustícies, estava absent, de manera que “*era lógico que, si al ideal hispanoamericano le faltaba fervor de pueblo, calor de pueblo, ideal de pueblo, quedaba reducido a lo que ha sido hasta la fecha: eructo retórico*”¹⁰⁵⁶.

De nou, el poble se situava al nucli de l'hispanoamericanisme, la seua sensibilitat hispanoamericana en favor de la justícia era el que li conferia autenticitat. De manera que la causa del poble era la causa hispanoamericana,

*Porque no es la tradición, no es el idioma común lo que une en última instancia a los hombres modernos. Hay algo que está por encima de todo eso: la sensibilidad, y ésta está forjada por la trayectoria moral del ideal a que aspiramos. Y si nada une a las oligarquías españolas e hispanoamericanas, por cuanto el aislamiento nacional es su razón de ser, a los obreros de lengua portuguesa y castellana nos une un interés común: el de nuestra emancipación, el de nuestra solidaridad internacional*¹⁰⁵⁷.

Així doncs, en aquest cas, els socialistes espanyols apartaven la història i la llengua per a centrar l'hispanoamericanisme en termes de lluita per la solidaritat internacional, per la “*democracia socialista*”¹⁰⁵⁸. Mentre les oligarquies no podien forjar un ideari comú a causa de la seua essència nacional, els obrers —això sí, els de llengua castellana i portuguesa— tenien en l'emancipació social el seu objectiu comú. Per això, s'insistia, els únics capacitats per a parlar de missatges de fraternitat eren els obrers espanyols residents a Amèrica, “*y su misión está en las organizaciones sindicales y políticas obreras aborígenes, mezclándose con ellas en el fervor de la lucha*”¹⁰⁵⁹. A tal efecte, a més, calia que PSOE i UGT estretiren llaços amb els organismes polítics i sindicals americans per tal de captar els obrers espanyols que fugien dels cercles espanyols on es jugava a cartes i es renegava dels mals negocis, però que també eren marginats de les organitzacions sindicals locals per la seua condició d'estrangers.

---

¹⁰⁵⁵ *El Socialista*, “Hispanoamericanismo proletario”, 30/V/1933.

¹⁰⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁹ *Ibidem*.

En suma, l'americanisme apartat de la sensibilitat del poble hispanoamericà no tenia cap sentit. Per tant, els obrers emigrants, que eren els qui compartien les vivències del poble i les ànsies de llibertat que el caracteritzaven, es convertien en el principal subjecte americanista. A resultes d'això, el socialisme espanyol, com a moviment vertebrador de les lluites i inquietuds dels obrers, adquiria una posició destacada en l'acció hispanoamericanista.

Aquest èmfasi obrerista implicà una identificació entre l'activitat política i sindical proletària i l'hispanoamericanisme per a arribar, àdhuc, a posar en un segon plànol la comunitat de llengua i la història compartida. D'aquesta manera es manifestava l'altra línia de tensió en el socialisme al voltant de l'americanisme: el diferent pes que s'atribuïa a la cultura, especialment a la llengua, i als ideals polítics en l'articulació de l'hispanoamericanisme. En aquest cas es posava èmfasi en el socialisme com a factor d'unió de la comunitat hispanoamericana, en la qual quedarien inclosos també els pobles de parla portuguesa. Tanmateix, per un costat, cal insistir que els socialistes es consideraven els més aptes per a ser interlocutors amb Amèrica Llatina “*tanto por razones de ideas como por vínculos de raza*”¹⁰⁶⁰. Ideologia socialista marxista i *raça* espanyola, elements provinents de diferents repertoris discursius, es posaven en sintonia amb la finalitat que els socialistes espanyols es tornaren els millors portaestendards del moviment hispanoamericanista.

Per un altre costat, els discursos socialistes sobre els emigrants i l'americanisme no perdia tampoc de vista la qüestió lingüística, ni deixaven d'imputar a aquells, almenys als de condició obrera, un segell espanyol, una ètica i un esperit dominat per la voluntat d'alliberament social, que recordava a les definicions liberals progressistes sobre el poble espanyol.

5.3. L'americanisme com a arma política

El present apartat tracta de posar de manifest com el socialisme va traure a relluir l'argument americanista al llarg del període republicà per a, d'una banda, combatre i limitar les demandes de descentralització a càrrec de federalistes i de nacionalismes alternatius a l'espanyol, especialment les seues reclamacions des del punt

---

¹⁰⁶⁰ *El Socialista*, “El retorno de los emigrantes”, 24/XI/1931.

de vista lingüístic; d'una altra banda, apostar per un model polític laic per a la nació espanyola.

Pel que fa al primer element, les al·lusions a l'americanisme en el context dels debats sobre el federalisme i les possibles atribucions de les hipotètiques regions autònomes es van concentrar en l'any 1931, quan s'havia de decidir el model d'articulació del poder territorial.

Així, el 5 de juny el portaveu dels treballadors de l'ensenyament afectes a UGT comentava l'aprovació del bilingüisme a les escoles catalanes, i la seua possible extensió a altres regions. Des d'aquella publicació s'insistia que si s'aspirava a aconseguir el triomf dels ideals de justícia i llibertat, en la llengua hi havia un element clau;

El idioma es un vínculo que por sí solo predispone a los pueblos a un común sentir y a una común inteligencia; que los hermana, que los hace comprensibles, tendremos que reconocer que, cuanto más fuerte y más extenso sea este vínculo, más probabilidades de inteligencia y aproximación, y, por lo tanto, de paz, habrá entre los pueblos. Como ejemplo, bastaría que nos fijásemos en las relaciones de España con las naciones de América que hablan el español¹⁰⁶¹.

Encara abans de la convocatòria de les Corts Constituents, la redacció socialista contraposava els suposats corrents que guiaven el món cap al pacifisme i l'internacionalisme als objectius catalanistes per a concloure de forma contundent que

Cuando todo el mundo aspira a suprimir idiomas y reducir los existentes a dos o tres de valor universal, que faciliten las relaciones comerciales e intelectuales, los catalanes se han creado para ellos solos un idioma que no les sirve para nada, si no es para justificar, con placer morboso, la realidad del «hecho diferencial» con el resto de España; cuando hoy el hispanoamericanismo, con la honda ligazón del idioma, puede constituir una poderosa fuerza de liberalismo y de pacifismo, y ochenta millones de personas hablan el español, los catalanes se aíslan de este tipo superior de cultura y de reivindicaciones internacionales y quieren hablar como ellos solos saben hacerlo¹⁰⁶².

Així, abans de l'inici dels debats al parlament espanyol, els socialistes anunciaven la tònica que dominà la utilització del referent americanista. L'hispanoamericanisme es lligava als corrents de la vida moderna que conduïen a l'afirmació de valors universals; es tractaria d'un moviment d'afirmació pacifista i liberal associat a un idioma potent com el castellà i a un tipus *superior* de cultura. El tancament en llengües i cultures *inferiors* i particulars o, pitjor, la seua pura invenció

---

¹⁰⁶¹ *Trabajadores de la Enseñanza. Órgano quincenal de la Asociación General de Maestros*, “El bilingüismo en la Escuela”, 05/VI/1931.

¹⁰⁶² *El Socialista*, “El catalanismo ante la República”, 25/VI/1931.

suposava anar a contracorrent respecte als vents del món contemporani. Així doncs, davant les demandes del moviment catalanista s'enarboraven els suposats valors polítics hispanoamericanistes de fraternitat; però, també s'activava el caràcter cultural, castellanista i excloent de la definició de la comunitat hispanoamericana.

Un mes després, *El Socialista* recollia un manifest de la Junta directiva de la *Confederación Nacional de Maestros*, associació afecta a la Casa del Poble de Madrid, en què es feia constar que les hipotètiques descentralitzacions no podien perjudicar l'amor a Espanya, que es trobava *per damunt de tot*. Per consegüent, en matèria educativa calia anar amb peus de plom a causa que

*La enseñanza, como el ejército y la justicia, no puede ser un coto aislado en las regiones federadas que «rompa el colectivo ideal de la cultura hispana, lazo de más fuertes uniones espirituales con los pueblos americanos y patrimonio de la raza»*¹⁰⁶³.

Amb aquelles advertències, que pretenien salvaguardar l'engrandiment de la nació espanyola i els interessos del poble, la comunitat hispanoamericana funcionava com un ideari que es posaria en perill en cas de deixar en mans regionals l'educació. De ser així, la cultura hispana, el patrimoni de la *raça*, podia ser fragmentat i això era un risc inacceptable.

En efecte, les voluntats descentralitzadores o federalistes no podien qüestionar l'ànima espanyola, “*antes al contrario, hay que atender a la cohesión positiva del espíritu hispánico, a su máxima vitalidad, porque ahora, unido a sus hermanas de América, puede llegar a construir una poderosa corriente internacional de pacifismo y de superación social*”¹⁰⁶⁴. Els moviments autonomistes i federalistes no feien sinó trontollar la comunió ideal hispanoamericana associada al progrés.

De fons, sempre latent, es trobava la qüestió lingüística. Per als socialistes “*el aislamiento en idiomas de superficie mezquina no es ideal de nuestros días*”, cosa que sí representarien llengües com l'anglès o el castellà, el qual, s'insistia, es parlava tant a Cuba com a Madrid¹⁰⁶⁵. Segons proclamava Fabra Ribas en sessió del VIII Congrés Regional d'UGT a Catalunya, el català no era una llengua apta per a generar solidaritat entre els obrers de la República i UGT no permetria que es privés els obrers catalans del

---

¹⁰⁶³ *El Socialista*, “A la opinión pública española”, 21/VII/1931. Cometes a l'original.

¹⁰⁶⁴ *El Socialista*, “La actual epidemia regionalista”, 28/VII/1931.

¹⁰⁶⁵ *Ibidem*.

coneixement del castellà perquè això els situaria en inferioritat de condicions per a trobar treball tant a Espanya com a Amèrica i els impediria intervenir a les reunions en congressos a Espanya i Amèrica, en els quals es discutien els problemes d'ordre moral i material que els interessaven¹⁰⁶⁶. El mateix argument va emprar la FETE quan, el juny del 1932, sostingué que la reducció de l'ensenyament del castellà als darrers graus de l'escola primària equivalia a negar als treballadors catalans un estri necessari per a aconseguir feina a Espanya i Amèrica i mantenir-se units al proletariat d'aquells països¹⁰⁶⁷.

En conclusió, la vindicació de la comunitat hispanoamericana, o la simple al·lusió a l'espai americà, funcionà durant els primers temps republicans per tal de refrenar els impulsos descentralitzadors en l'articulació del poder territorial de l'estat espanyol. L'americanisme era un moviment culturalment i políticament *modern* i *superior* que no podia patir els entrebancs d'un regionalisme o un federalisme igualment anacrònics. Aquella utilització de l'americanisme distà de ser exclusiva del socialisme atès que, a l'altra banda de l'espectre polític espanyol, Ramiro Ledesma Ramos observava l'any 1931 que “*frente a los proyectos federalistas, hay que acentuar el carácter de imperio que encierra la hispanidad*”¹⁰⁶⁸. Igualment, la utilització del concepte d'Hispanitat per part de Miguel Unamuno va tenir implicacions excloents respecte a les llengües catalana, basca i gallega¹⁰⁶⁹.

Especialment amenaçadores resultaven les demandes culturals i lingüístiques del catalanisme, que va centrar els focus d'atenció. D'una banda, els socialistes entenien que la potenciació del català resultaria una barrera per a l'obtenció de treball per als obrers de Catalunya que hagueren d'eixir de la regió —cal pensar, a més, que la limitació podria funcionar en sentit invers, en cas que els treballadors de fora de Catalunya estiguessin obligats a dominar el català. Així, Amèrica servia com a recordatori de les possibilitats que el castellà oferia per a la supervivència.

---

¹⁰⁶⁶ *El Socialista*, “El VIII Congreso Regional de la Unión General de Trabajadores”, 11/XII/1931.

¹⁰⁶⁷ *Trabajadores de la Enseñanza. Órgano quincenal de la Asociación General de Maestros*, “El Estatuto catalán y la enseñanza”, 15/VI/1932.

¹⁰⁶⁸ Citat a BOTTI, Alfonso: *Cielo y dinero...*, p. 128.

¹⁰⁶⁹ SANTOS-RIVERO, Virginia: *Unamuno y el sueño colonial*, Madrid, Iberoamericana, Frankfurt am Main, Vervuert, 2005.

D'una altra banda, tot tenint present el pes de la llengua en la definició de la comunitat hispanoamericana per part socialista l'enfrontament vers el catalanisme era inevitable. El qüestionament del predomini lingüístic castellà suposava un atac a la base de l'hispanoamericanisme tal com era entès des de la cultura política socialista. Per consegüent, resultava de tot punt lògic que les peticions lingüístiques del catalanisme obtingueren per resposta la contraposició de l'ideari hispanoamericà, associat no sols al progrés humà, sinó també als valors de la *cultura*, la *raça* i l'*esperit* hispànic que, així, manifestaven la seua tendència a l'homogeneïtzació i l'exclusió cultural. De manera que el socialisme espanyol activà, enfront del discurs d'un nacionalisme lingüístic, els recursos discursius d'un nacionalisme espanyol hispanoamericanista igualment lingüístic i cultural.

En relació amb el segon punt enunciat, l'aposta anticlerical dels socialistes va tenir en la referència a Amèrica un suport útil. Cal recordar la importància que l'anticlericalisme tenia en els discursos sobre la nació espanyola desplegats pel republicanisme i que, des d'aquest, s'estengué també a les cultures polítiques obreres. En aquest sentit, al caliu de la crisi del 98, la influència eclesiàstica i religiosa en la política i la societat espanyola va ser assenyalada com un dels principals motius de la defallida nacional per part del republicanisme, que aleshores mantenia una col·laboració activa amb els socialistes; des d'aquella òptica, la regeneració espanyola passava per esborrar aquella influència¹⁰⁷⁰. Arribats als temps de la II República, l'Església va ser identificada tant per part republicana com socialista com a agent que podia fer perillar el règim i el progrés nacional, de manera que seria en aquell marc on se situarien les referències a Amèrica que tot seguit s'analitzen.

Així, quan s'estava realitzant el projecte constitucional, els socialistes recordaven que els esforços d'alliberament i europeïtzació espanyols sempre topaven amb l'Església. Segons la seua opinió, la declaració laica de la República, la negativa a subvencionar cap confessió religiosa, la dissolució de les ordres i la nacionalització dels seus béns suposarien mesures que, degudes a l'empenta socialista, tindrien una gran

---

¹⁰⁷⁰ SALOMÓN, Pilar: "El discurso anticlerical en la construcción de una identidad nacional española republicana (1898-1936)", *Hispania Sacra* 110 (2002), pp. 485-498.

transcendència internacional i faria “*concebir las mejores esperanzas entre los hermanos de allende el Atlántico que luchan contra la lepra eclesiástica*”¹⁰⁷¹.

Dies després, la redacció del portaveu socialista aprofundia en els arguments. Un solt de portada indicava que la República havia de superar les gestes històriques espanyoles per alliberar-se de la tutela clerical; com hauria estat el cas dels esforços dels Reis Catòlics per limitar el poder eclesiàstic i de les desamortitzacions de Campomanes i Mendizábal. Adoptar mesures tèbies no seria suficient per tal d’alliberar Espanya del perill clerical. “*Más allá del Atlántico, nuestros hermanos de raza, que luchan con denuedo por borrar las barras de bastardía clerical (...), nos han dado una lección de liberalismo que no hemos de desaprovechar*”¹⁰⁷²; de manera que el parlament espanyol havia de seguir la línia de països com Mèxic per tal que la democràcia no estigués subjecta a l’esperit regressiu de Roma. “*El Parlamento español tiene que filtrar en las leyes adjetivas el espíritu emancipador que nos llega en esas corrientes de la hermandad racial de América*” per tal d’evitar que els púlpits foren ariets contra el règim¹⁰⁷³. En resum,

*La Constitución tiene que ser un producto vivo de las ansias revolucionarias que hoy laten en el pueblo. Y su mejor sentido lo debe constituir la fuerza represiva que le impriman las gestas de nuestro civismo histórico y las corrientes liberales de allende el Atlántico para someter a la Iglesias al dominio inquebrantable de la República laica*¹⁰⁷⁴.

Amb els debats parlamentaris sobre la Constitució, un cop finalitzat el treball de la comissió, els socialistes reprengueren l’afer en els mateixos termes. La República havia de superar prèvies experiències històriques i apostar per la dissolució de les ordres religioses, la nacionalització dels seus béns i la separació total d’Església i Estat, d’acord amb el mandat rebut del poble.

Hay que destruir a la Iglesia romana, creadora de nuestra leyenda negra, y que ha incorporado a nuestra historia el estigma de una tradición de fanatismo, intransigencia y barbarie. La cultura española, así como la potencialidad del país, se han resentido mortalmente del nefasto predominio eclesiástico.

Hijas de nuestra raza son las naciones que allende el Atlántico han limitado el número de sacerdotes a uno por cada cincuenta mil habitantes. Sólo con medidas así puede lograrse la preponderancia plena del Poder civil en una democracia moderna. Desde Campomanes y

---

¹⁰⁷¹ *El Socialista*, “Sobre la nueva Constitución”, 08/VIII/1931.

¹⁰⁷² *El Socialista*, “La actitud del Estado frente a la Iglesia”, 11/VIII/1931.

¹⁰⁷³ *Ibidem*.

¹⁰⁷⁴ *Ibidem*.

*Mendizábal es posible la invocación de numerosos precedentes reveladores de que el sentido civil jamás ha estado ausente del alma hispánica*¹⁰⁷⁵.

Així doncs, la cultura i la potencialitat espanyoles haurien estat soscavades per la influència clerical, responsable d'instil·lar la intolerància i les misèries de *nostra* llegenda negra, entre les quals, recordaven els socialistes, es comptava la mort de José Rizal, qui va esdevenir un màrtir de la llibertat filipina¹⁰⁷⁶. No obstant, l'ànima hispànica estava imbuïda d'un potent sentit civil, com ho mostrarien els pobles americans i el passat espanyol encarnat pels personatges citats.

La *raça*, la *família* hispanoamericana, Amèrica i l'*ànima* hispana, referències ètniques i culturals dels discursos nacionals espanyols, eren elements que justificaven l'adopció d'una política anticlerical. Les ingerències eclesiàstiques, lligades a un poder *estranger* com el Vaticà, representaven una rèmora del passat espanyol que s'estaven combatent també a Amèrica a causa que, a banda de les coses bones que deixà el període colonial espanyol, "*les quedó también ese magnífico ejército clerical, pendenciero y trabucaire, del cual se van deshaciendo como pueden. En el mismo caso nos hallamos nosotros después de la colonización borbónica*"¹⁰⁷⁷. En el camp de l'anticlericalisme, amb el cas de Mèxic com a principal exponent, "*la madre, como diría un poeta de chirle de juegos florales, tiene que aprender de la hija*"¹⁰⁷⁸.

El clericalisme era un problema compartit pel conjunt de la comunitat hispanoamericana i, per tal de donar una resposta congruent amb el seu *esperit*, s'havia d'implantar una solució laica. La nació espanyola s'havia vist perjudicada per la influència del fanatisme catòlic i això havia de ser tallat de soca-rel, com ho estarien fent els americans. D'aquella manera, el clericalisme era un problema *nacional* i l'exemple hispanoamericà venia a refermar l'opció *espanyola*.

Finalment, el vist en aquest apartat posa ben a les clares que el discurs americanista, com va assenyalar Isidro Sepúlveda, es dirigia fonamentalment al consum

---

¹⁰⁷⁵ *El Socialista*, 01/X/1931.

¹⁰⁷⁶ Luis Masip va imputar l'afusellament de Rizal a la influència de les ordres religioses a *El Socialista*, "José Rizal", 07/VIII/1931. Ovejero, per la seua part, va exposar aquell cas com a exemple del perjudici que el clericalisme va exercir per a la continuïtat de l'imperi espanyol davant les Corts, segons es recollí a *El Socialista*, "Texto del brillante discurso que el camarada Andrés Ovejero pronunció para fijar la posición de la minoría socialista en el problema religioso", 13/X/1931.

¹⁰⁷⁷ *El Socialista*, "Dimes y diretes", 03/I/1932.

¹⁰⁷⁸ *Ibidem*.

intern espanyol¹⁰⁷⁹. Les al·lusions a la comunitat racial hispanoamericana, unida entre altres coses per la llengua castellana i per un sentit polític anticlerical, van ser útils al socialisme per a limitar i oposar-se a les demandes culturals dels nacionalismes alternatius i per a frenar l'extensió de la hipotètica descentralització republicana.

5.4. Celebrar la comunitat hispanoamericana

L'anàlisi que s'ofereix tot seguit tracta d'atendre a la posició socialista respecte a la festivitat del Dia de la Raça i l'atenció que va merèixer la que havia de ser una de les principals fites americanistes del període republicà, el vol transatlàntic de l'hidroavió *Cuatro Vientos*. Aquell va acabar en tragèdia, però podria dir-se que no en fracàs si l'objectiu era forjar un mite al voltant del qual articular la narrativa del moviment hispanoamericanista.

Respecte al primer punt, David Marcilhacy ha subratllat que la festivitat del 12 d'octubre, implantada com a festa nacional oficial l'any 1918, va servir a les elits restauracionistes per a impulsar una commemoració nacional que superés les divisions polítiques que suscitaven, des de finals del segle XIX, altres dates com el 2 de maig i aprofitar per a la discursiva i simbologia nacionalista espanyola un símbol i una festa que a molts països americans ja se celebrava¹⁰⁸⁰. Amb aquella celebració es reivindicava el passat colonial espanyol per a conjurar les visions decadentistes i, sota l'apel·latiu a la *raça*, es pretenien esborrar les divisions socials¹⁰⁸¹.

A partir de l'oficialització, i especialment amb la Dictadura de Primo de Rivera, el Dia de la Raça passà de ser una vindicació i pràctica de cercles reformistes i grups privats, a esdevenir una commemoració al servei del poder per a legitimar el règim existent i enaltir els valors per ell defensats¹⁰⁸². Beneficiada per la polisèmia de la data escollida, que tant podia agradar liberals com conservadors, la festa va sobreviure a

---

¹⁰⁷⁹ SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de...*, p. 13.

¹⁰⁸⁰ MARCILHACY, David: *Raza hispana. Hispanoamericanismo...*, pp. 325 i següents.

¹⁰⁸¹ MARCILHACY, David: "Las fiestas del 12 de octubre y las conmemoraciones americanistas bajo la Restauración borbónica: España frente a su pasado colonial", *Jerónimo Zurita* 86 (2011), pp. 131-148.

¹⁰⁸² GARCÍA SEBASTIÁN, Marcela i MARCILHACY, David: "América y la fiesta del 12 de octubre", en Javier Moreno Luzón i Xosé M. Núñez-Seixas (eds.), *Ser españoles...*, pp. 364-398.

l'arribada republicana amb l'escenificació de la comunitat republicana entre espanyols i americans com a nou ingredient¹⁰⁸³.

A propòsit del parer dels socialistes al voltant de la festa, Marcihacy opina que aquells es mostraren més molestos amb el tipus de patriotisme que s'invocava que no amb el caràcter espanyolista dels actes¹⁰⁸⁴. Segons aquest autor, mentre el significat de la fita restà oberta i fluctuant, els socialistes intentaren orientar la seua interpretació, cosa que els permetia referir-se a la data amb *emoció*. Els socialistes no criticarien el principi de la festa, sinó el seu anquilosament en una retòrica històrica, monàrquica i religiosa. D'aquella manera, els socialistes, l'any 1915, vinculaven el descobriment i colonització americans i la idea de *raça* al poble:

¡La raza!... Sí, todos la sentimos (...). ¿Dónde está hoy la raza?... Sabemos bien dónde ha estado (...).

Estuvo en aquellos cántabros, de fiera independencia (...). Estuvo en aquel pueblo de astures, de godos, de celtas, de iberos, que mantuvo una guerra única de siete siglos contra los árabes, guerra que tuvo la virtud de cerrar las fronteras de España a la invasión del férreo feudalismo, de inmunizar el corazón de la raza contra aquel gráficamente llamado «cáncer de la Edad Media», y de crear gérmenes de libertad —los fueros de Aragón, el árbol de Guernica, etc.—, que más tarde habrían de servir de precioso modelo a otros pueblos extraños.

Estuvo en aquellos aventureros únicos que fueron a América con Colón y después de Colón, y escribieron páginas que llevan los nombres inmortales de Otumba, de la conquista del Perú, del paso primero de los Andes, del descubrimiento del Pacífico. Estuvo, finalmente, en aquellos íntegros y valientes caballeros que cayeron en los campos de Villalar, después que el cardenal Cisneros, el segundo don Oppas, abrió las puertas de España a otro enemigo más destructor, más peligroso para toda la libertad y para todo engrandecimiento que los mismos árabes, a la funesta Casa de Austria. (...)

¿Dónde está la raza ahora?

No miréis hacia arriba. No miréis hacia las instituciones de Gobierno, hacia las clases directoras, que no son sino instrumentos de opresión, totalmente desprendidos del espíritu de la raza, sin la más leve consanguinidad con ella (...).

Mirad al pueblo. a las capas profundas del pueblo. Ahí está la raza entera, quizá amortiguada, pero entera. Y de ahí, de las entrañas palpitantes del pueblo, surgirá algún día —permitidnos esperarlo a los que aún conservamos la devoción o la santidad de la raza— para arrollar todo lo que la ha bastardeado, la ha humillado, la ha deshonrado¹⁰⁸⁵.

Així, poc més de quinze anys abans de la II República i la incorporació del PSOE al govern, els socialistes, amb un discurs històric que entre moltes altres coses es remuntava als temps dels ibers, lligava la *raça* al poble espanyol i a les seues gestes per

---

¹⁰⁸³ *Idem*, pp. 377-379.

¹⁰⁸⁴ MARCILHACY, David: *Raza hispana. Hispanoamericanismo...*, pp. 560-561.

¹⁰⁸⁵ *El Socialista*, "La raza", 13/X/1915.

la llibertat i l'alliberament d'Espanya, entre les quals s'invocava un dels mites del nacionalisme conservador com era la lluita contra els àrabs.

Marcilhacy també ha observat que els socialistes, durant la Dictadura de Primo de Rivera, es deixaren seduir l'atractiu simbòlic de la *raça* i del 12 d'octubre amb la finalitat d'emprar-lo en favor del progrés social. No obstant, progressivament s'anirien distanciant i, majoritàriament, dominaria una actitud passiva respecte a aquells discursos.

Considerats els antecedents, cal entrar plenament en el període republicà. Així, la celebració de l'any 1931 va servir els socialistes per tal de fer balanç d'allò aconseguit fins aquell moment en matèria de relacions hispanoamericanes i valorar la significació de la festa de la *raça*. La redacció de *El Socialista* considerava que fins aleshores les relacions materials i intel·lectuals entre Espanya i Amèrica eren poc més que un miratge. Per una part, la cultura europea arribava als *germans de raça* a través de francesos, alemanys i *ianquis*; per una altra part, el comerç intercontinental el conduïen *estrangers*; finalment, els americans guardaven una baixa consideració vers els espanyols. Malgrat els esforços sincers i desinteressats d'uns pocs per estretir relacions entre els espanyols i *llurs descendents*, les joves i *inexpertes* nacions americanes no podien acceptar els consells d'una *vella mare* marcada per l'endarreriment polític i econòmic. Així, la llengua, l'únic llaç existent amb *nostres germans* americans no era suficient per la manca d'una comunitat d'interessos i ideals, allò que vertaderament uniria els pobles; mentre que la festa de la *raça* només hauria servit per a fer discursos altisonants i patrioters.

Amb tot, aquestes valoracions negatives no es traduïen en un rebuig de la festa a raó que es recordava “*el hecho histórico más notable de nuestro país, y en la cual desde hace años se viene simbolizando la unidad de la raza ibera*”¹⁰⁸⁶. Amb la caiguda de la Monarquia hauria desaparegut l'obstacle per a la mútua comprensió i “*españoles e hispanoamericanos comulgamos en un ideal común inmediato, la República, y nuestro acercamiento espiritual puede convertirse en una verdadera realidad*”¹⁰⁸⁷. Això s'estaria començant a donar gràcies a fets com la consignació de la reciprocitat de drets

---

¹⁰⁸⁶ *El Socialista*, “Camino del acercamiento”, 11/X/1931.

¹⁰⁸⁷ *Ibidem*.

de ciutadania entre espanyols i americans a la Constitució del 1931, que suposava l'inici de la vertadera unificació de la raça “y de ese modo podemos celebrar su fiesta a sabiendas de que no es un tópico que cultivamos”¹⁰⁸⁸.

Aquest entusiasme socialista, crític amb passades celebracions, es va veure decebut per la celebració. El portaveu del PSOE exposava el seu desencant amb els discursos dedicats a l'Amèrica *espanyola*, especialment amb el d'Alcalá Zamora. Sota el seu parer, tot i existir un major entusiasme i vibració en la celebració d'aquell any, calia evitar centrar-se en el passat per a esgrimir propostes de futur. La redacció afirmà que, en virtut de la seua ideologia, creien en impulsar la confraternitat hispanoamericana per a forjar un sentiment de solidaritat humana que facilités la supressió de les guerres i que aquella hauria de ser la vocació de la festa¹⁰⁸⁹.

Per tant, els socialistes, encara que es desencisaren amb les celebracions, acceptaven plenament la festa de la raça, de fet la consideraven una commemoració de la major fita de *nostre* país i símbol de la unitat *racial ibèrica*. Tant en les seues queixes com en el seu posicionament favorable a la festa, a més, els socialistes empraren un discurs que apel·lava a les relacions *familiars* de la comunitat hispanoamericana i a la *raça*, i no sols a la comunitat d'interessos polítics o materials.

L'any següent els socialistes es mostraren menys favorables a la festa. Un editorial manifestava que per als socialistes no existia més festa que la del Primer de Maig. Tanmateix, acceptaven i entenien que la república espanyola celebrés el dia de la Raça. Ara bé, això no atribuïa carta blanca al règim. Des de l'òrgan socialista es demanava que es trenqués amb la tendència monàrquica i no s'establiren relacions amb països sotmesos a règims dictatorials, sovint manejats des dels Estats Units segons la seua opinió. Existia l'obligació d'acostar-se a les minories que en països com Cuba o Veneçuela pugnaven per recuperar la llibertat, però no amb els seus governs¹⁰⁹⁰.

L'endemà de la festivitat, en lloc de comentar les celebracions, *El Socialista* es dedicà a reflexionar sobre la data i la coincidència amb el dia de la verge del Pilar. La simultaneïtat era per als socialistes fruit de la casualitat inevitable d'un calendari farcit

---

¹⁰⁸⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁸⁹ *El Socialista*, “La fiesta de la Raza”, 13/X/1931.

¹⁰⁹⁰ *El Socialista*, “El Día de la Raza”, 12/X/1932.

de verges. Així doncs, calia diferenciar. Des del seu punt de vista, el catolicisme, en general, i la verge, en concret, res tingueren a veure amb el descobriment i conquesta d'Amèrica. Això va ser obra dels espanyols que dugueren al nou continent la seua parla i religió, els vicis i virtuts de l'ànima espanyola;

*América es hija de España, y el triunfo de la raza fué sobre toda ella; el Méjico actual también; la revolución que ha lanzado de Méjico a la Iglesia también; la concepción republicana de aquellas nacionalidades, el designio de Bolívar, el espíritu laico. No pensemos que tales cosas fueron inspiración de la virgen del Pilar*¹⁰⁹¹.

Per tant, a Amèrica hi havia catolicisme com Barroc i estil plateresc. La celebració de la verge del Pilar era una cosa distinta de la de la Raça. Això sí, els socialistes aprofitaren per a afirmar la seua simpatia vers una verge que era capitana de la tropa aragonesa, tenia ambient popular i tendència democràtica. L'apropiació que de la verge havia realitzat l'Església papista no amagava que “*el alma popular, que es toda sentimiento republicano, puede ser muy capaz de colocarle un gorro frigio*”¹⁰⁹².

D'aquella manera, l'any 1932 es van compaginar el distanciament vers una celebració que s'entenia aliena al socialisme, amb una vindicació de la festa en què es commemorava el triomf de la raça, de l'ànima espanyola, amb totes les seues implicacions republicanes i laiques.

L'any 1933 la celebració passà quasi inadvertida i únicament es ressenyaren part dels actes a Madrid, sense oferir cap comentari valoratiu, mentre que un article de portada apuntava com Gordón Ordás havia cenyit el seu discurs a tres minuts en què condensà la retòrica més buida de l'hispanoamericanisme¹⁰⁹³.

Per a la resta del període republicà, *El Socialista* deixà d'informar sobre el 12 d'octubre atesa la suspensió de la publicació per als anys 1934 i 1935 i l'esclat de la Guerra Civil de l'any següent. Així mateix, no s'ha aconseguit detectar cap manifestació respecte a aquella commemoració en altres publicacions socialistes del període. A resultes d'això, per bé que l'agitació política pogué restar protagonisme a la informació i opinió sobre el Dia de la Raça, sembla que no es tractaria d'una festivitat amb massa

---

¹⁰⁹¹ *El Socialista*, “La Raza y la Pilarica”, 13/X/1932.

¹⁰⁹² *Ibidem*.

¹⁰⁹³ *El Socialista*, “El romance de la raza” i “Antes de la ceremonia, un grupo de estudiantes portorriqueños origina un incidente sin importancia”, 13/X/1933.

ressò entre les files socialistes. Després del 1932, el socialisme espanyol no va col·laborar en la difusió de la festa, ni tampoc a la seua oposició.

Aquella manca d'efusivitat respecte a la commemoració anual de la comunitat hispanoamericana es va contrarestar amb escreix l'any 1933, amb motiu del viatge transatlàntic dels militars Mariano Barberán i Joaquín Collar. El raid reeditava experiències prèvies destinades a reforçar una imatge de modernitat espanyola davant Amèrica Llatina, simbolitzar la regeneració nacional espanyola i de la *raça* i, així, cohesionar la població espanyola al voltant de la identitat nacional i aconseguir un acostament entre Espanya i les seues antigues colònies.

Marcilhacy ha estudiat el cas del vol *Plus Ultra* (1926) i ha subratllat com al voltant d'aquell viatge es va enarborar, a través d'una gran atenció mediàtica, un discurs que enaltia el *geni* espanyol i emfasitzava els paral·lelismes amb el viatge de Colom amb la finalitat de recuperar el prestigi espanyol davant d'Amèrica, la societat internacional i la pròpia nació¹⁰⁹⁴. La Dictadura pretengué fer del *Plus Ultra* una recuperació simbòlica de la vocació internacional espanyola i de la comunitat hispanoamericana, cosa que s'aconseguiria en bona mesura, com ho provaria la inserció d'aquell viatge en la memòria col·lectiva espanyola i americana. En canvi, des del punt de vista comercial, diplomàtic i polític els resultats van ser més bé escassos.

Dins aquella *tradició*, que continuà encara en temps dictatorials amb el vol del *Jesús del Gran Poder*, cal inserir el viatge del *Cuatro Vientos*. Aquest va gaudir d'una amplíssima cobertura a *El Socialista* fins al punt d'ocupar espais a portada, contraportada o pàgines interiors durant més d'un mes de forma quasi ininterrompuda, entre principis de juny i mitjan de juliol del 1933¹⁰⁹⁵. Així mateix, altres publicacions socialistes comentaren puntualment el succés.

Certament, la temàtica dels vols no era una cosa aliena a la premsa socialista, la qual recordava el *Plus Ultra* com a una *fletxa gloriosa* que Espanya havia llançat a

---

¹⁰⁹⁴ MARCILHACY, David: "La *Santa María* del aire: El vuelo trasatlántico del *Plus Ultra* (Palos-Buenos Aires, 1926), prelude a una reconquista espiritual de América", *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28 (2006), pp. 213-241; del mateix autor: "Epopéyas oceánicas... Le retentissement du vol transatlantique du *Plus Ultra* dans l'Espagne de Primo de Rivera", *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 36-1 (2006), pp. 230-258.

¹⁰⁹⁵ Això convertí el fet en un dels esdeveniments més seguits de tot el període republicà.

Amèrica¹⁰⁹⁶ i remarcava la condició proletària, de treballador de l'aire, de Fernando Rein, aviador civil qui traslladaria una salutació cordial “*a nuestros lejanos hermanos de las Islas Filipinas*”¹⁰⁹⁷. Però, com s’ha dit, va ser el viatge del *Cuatro Vientos* el que va centrar l’atenció socialista, tant pel seu desenllaç com per les condicions i destinació del viatge.

Així, després d’haver ressenyat en números anteriors els preparatius del vol a Espanya i de la recepció dels aviadors a Cuba, el dimarts 13 de juny *El Socialista* informava, a través de l’agència *United Press*, sobre l’arribada dels aviadors a Cuba i la calorosa benvinguda que reberen¹⁰⁹⁸. Un gran titular de contraportada subratllava la magnífica fita dient que “*siguiendo la ruta de Colón, los españoles Barberán y Collar llegan en cuarenta horas de Sevilla a Cuba*”¹⁰⁹⁹. En pàgines interiors de la mateixa edició es destacava que els aviadors havien arribat a Camagüey, lloc on “*agonizó una política española y florece ahora, con tonos más apropiados, el nuevo sentido de lo heroico, que la raza parece conservar*”¹¹⁰⁰.

A partir del dia 15 i fins el 21 de juny, *El Socialista* recollí en diversos solts els guardons, atencions i afalacs rebuts pels aviadors espanyols, tant a Cuba com a Espanya, on les Corts preparaven tot tipus de distincions per a honorar Collar i Barberán. No obstant, el dia 21 ja semblava que el mal oratge estava complicant el viatge des de Cuba a Mèxic i l’endemà *El Socialista* obria en portada amb la notícia que els aviadors havien desaparegut i se’ls buscava. Al marge de les cròniques sobre els fets proporcionats per la *United Press*, els socialistes mostraven la seua angoixa per no poder confirmar cap informació i desitjaven que l’adversitat no hagués segat les vides dels *esforçats compatriotes* i que la mobilització de les autoritats mexicanes “*bien*

---

¹⁰⁹⁶ *El Socialista*, “No con las alas, con la mente”, 01/XI/1931.

¹⁰⁹⁷ *El Socialista*, “El primer empeño considerable de la aviación civil”, 27/IV/1932.

¹⁰⁹⁸ Aquesta va ser l’agència que, junt amb *Febus*, proveí els socialistes de la major part de la informació sobre el vol i la seua evolució. No obstant, totes les cites provenen dels comentaris que feia la redacció socialista.

¹⁰⁹⁹ *El Socialista*, “Siguiendo la ruta de Colón, los españoles Barberán y Collar llegan en cuarenta horas de Sevilla a Cuba”, 13/VI/1933.

¹¹⁰⁰ *El Socialista*, “Un pugilato decepcionante”, 13/VI/1933.

dispuestas a toda solidaridad, pero de modo especial tratándose de españoles”, tingué un resultat positiu¹¹⁰¹.

L'endemà, ocupant quasi tota la portada del diari, es repetia el desconeixement sobre allò ocorregut amb *nostres compatriotes*, de manera que la redacció de *El Socialista* intentava mantenir l'esperança, que únicament alimentava la solidaritat de Mèxic, els generosos esforços de la nació mexicana¹¹⁰². La línia d'informacions, rumors i desmentits va ser seguida a les portades dels dos números següents, fins que, el 27 de juny, s'anunciava la tragèdia de la mort dels *gloriosos aviadors espanyols*;

*España pierde a dos héroes. La aviación, a dos hombres de talento y corazón. Barberán y Collar han muerto bajo un cielo hermano y contra el suelo de Nueva España, por donde se arriesgaron, como ellos, otros españoles de valor cívico. Méjico está de luto, que a la postre aquel pueblo ha latido junto a nosotros y se ha esforzado por salvar a los intrépidos navegantes del aire con el amor previsto. España llora hoy a sus héroes con toda la amargura de quien pierde dos vidas que la han engrandecido y habían de engrandecerla más (...). La etapa trágica no desvanece la hazaña de Collar y Barberán. Antes la hace meta y fin de dos carreras gloriosas. Ese mismo destino ha querido que les sorprenda la muerte sobre las tierras españolíssimas de Méjico. Con ello, pues que la desgracia une más que la fortuna, dos pueblos hermanos aprietan sus lazos desde hoy porque lloran juntos*¹¹⁰³.

D'aquesta manera es procedia, d'una banda, a glorificar els aviadors com a *herois* que havien fet més gran la nació espanyola. L'infortuni no havia d'entelar la gran fita i valentia dels *navegants* del cel —en al·lusió als primers espanyols que havien anat per mar a Amèrica. D'una altra banda, el dolor que es convidava a sentir per tant grans pèrdues tenia una sort de *consol*. Barberán i Collar havien mort a terres *germanes*, a terres *espanyolíssimes*, com ho serien les mexicanes, Nova Espanya. Com explícitament remarcaven els socialistes, amb aquell sinistre es potenciava l'agermanament de Mèxic i Espanya, dos pobles *germans* i ara units en una nova tragèdia.

Ara bé, amb el caos informatiu, *El Socialista* no va ser el primer òrgan obrer en facilitar la tràgica notícia. El dia anterior, *Renovación*, publicació de Jaen, ja havia ofert amb pretensions d'oficialitat el desenllaç dels aviadors. En el solt, M. M. situava el nom de Barberán i Collar junt als de Colom, Magallanes, Barcaiztegui, Pinzón, Lindbergh, Franco i Iglesias, els quals haurien pensat en un món major¹¹⁰⁴. Barberán i Collar

---

¹¹⁰¹ *El Socialista*, “Siguen las gestiones para averiguar el paradero de los aviadores españoles”, 22/VI/1933.

¹¹⁰² *El Socialista*, “Continúa ignorándose el paradero de los aviadores”, 23/VI/1933.

¹¹⁰³ *El Socialista*, “Aparecen muertos en Laguna Machona Barberán y Collar”, 27/VI/1933.

¹¹⁰⁴ *Renovación* (Jaen), “Gestos de la Raza. La ruta de Colón”, 26/VI/1933.

haurien estat víctimes de la seua ànsia de “*llevar nuevamente, como generosa y dulce ofrenda, el abrazo inconfundible de la madre a sus hijos*”, cosa que els hauria fet caure en la seua travessia, ni més ni menys que, “*¡Por España y por nuestra aviación!*”¹¹⁰⁵.

No obstant, un bri d’esperança es tornà a obrir quan, l’endemà, el portaveu socialista rectificava la informació anterior a causa de la manca de confirmació oficial. De fet, el dia 29 es comentava la possibilitat que els aviadors hagueren estat rescatats vius. Amb tot, la fi de la cerca per aire a partir del citat dia i, sense dubte, l’allargament de qüestió van provocar una reducció important de la informació que es mantingué fins el 18 de juliol, quan s’anunciava la tornada de l’expedició de rescat terrestre sense resultat. Al llarg d’aquells quasi vint dies, els socialistes agrairen des de la premsa, i des de les instàncies oficials de la mà del ministre d’Estat De los Ríos i de l’ambaixador a Mèxic Del Vayo, l’esforç del poble germà de Mèxic per a trobar els *gloriosos* aviadors espanyols.

El moment ja era més apropiat per als homenatges. Així, des de Lugo, els socialistes comentaven el vol *fantàstic* de Barberán i Collar, portadors d’una salutació de la república espanyola a terres americanes; “*España, ayer madre y hoy hermana de las repúblicas americanas por los lazos de la fraternidad universal*”, havia enviat dos joves junt amb els aires de la llibertat i la democràcia¹¹⁰⁶. L’expedició dels *heroics* aviadors espanyols era una *gesta* de la *civilització*, de manera que el proletariat havia de rendir-los homenatge.

Finalment, encara el 31 de juliol des de Punteareas es feia un darrer escrit en memòria dels aviadors. Sobre la seua *epopeia signada amb sang* es comentava com es va dirigir primer a “*La Habana, española, castizamente española*” amb un salt transatlàntic que “*estableció un nuevo eslabón camaraderil entre España y la que fué Perla de sus Antillas*”¹¹⁰⁷. Entre els darrers victors cubans, l’avió hispànic sortí a la recerca de noves glòries en direcció a Mèxic i “*en lo más alto de la meseta azteca se*

---

¹¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹¹⁰⁶ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora*, “Alas rotas”, 01/VII/1933.

¹¹⁰⁷ *Renovación. Quincenario socialista órgano de la Casa del Pueblo*, “Cirios de epopeya”, 31/VII/1933.

*posó el águila metálica de España para ser preclaro testimonio de hermandad entre dos pueblos que han llorado por igual derrota gloriosa del más bello propósito*¹¹⁰⁸.

En conjunt, en primer lloc, el vol del *Cuatro Vientos* va ser concebut des de la premsa socialista com un gest d'estima que la *mare* Espanya enviava a Amèrica. Els discursos socialistes feien dels territoris americans uns *germans, fills* o, directament, tant espanyols com els que ells habitaven. No cabia cap dubte entre els socialistes que els mexicans sentien com a *germans* els espanyols i que posaven encara més interès en la cerca dels aviadors perquè es tractava d'espanyols. Per tant, des del PSOE es donava per descomptada l'existència d'una comunitat hispanoamericana amb llaços més estrets que els de la resta del món, llaços que provenien de compartir una *família*, de tenir la mateixa *sang*. El desafortunat viatge va ser aprofitat per a desplegar intensament la retòrica ètnica de l'hispanoamericanisme per part socialista.

En segon lloc, Barberán i Collar van ser considerats des del primer moment uns herois representants de la *raça* hispànica que havien entregat la seua vida per a major glòria d'Espanya. Els aviadors es mereixien el reconeixement i homenatge del proletariat per la seua condició d'espanyols i per la seua entrega patriòtica.

En tercer lloc, si els aviadors del *Plus Ultra* van ser comparats amb els personatges de la primera expedició espanyola cap a Amèrica, no va ser altra la sort dels del *Cuatro Vientos*. La premsa socialista promogué la identificació de Barberán i Collar amb Colom, cosa que suposava enllaçar el mite nacional espanyol del descobriment d'Amèrica amb el viatge que en temps republicans emprengueren aquells aviadors.

5.5. Conclusions

A mode de conclusió, és necessari destacar, per un costat, com els socialistes incorporaren al seu repertori ideològic un component provinent dels discursos nacionalistes espanyols i l'assumiren com a propi, amb bona part de la càrrega nacional que duia aparellada. L'americanisme socialista apel·lava, així, a la solidaritat, al contacte íntim, entre americans i espanyols no des del punt de vista de la identitat de classe, sinó des de la nacional i sobre la base d'unes hipotètiques característiques ètniques i culturals com la llengua castellana, *l'esperit* o la *raça*.

---

¹¹⁰⁸ *Ibidem*.

Efectivament, per un altre costat, encara que, com va fer Caballero en la reunió de les delegacions americanes i espanyola a la XV Conferència Internacional de Treball, en ocasions s'afirmés que “*por encima de la comunidad de historia y de lengua debemos colocar la comunidad de ideales*”, que “*lo que más aproxima a los hombres no es el lenguaje natural, el lenguaje de origen, sino el idioma de las ideas y los propósitos comunes, el idioma de los fines*”¹¹⁰⁹; malgrat això, el castellà, un marcador cultural que definia la comunitat hispànica, resultava la base del lligam entre americans i espanyols.

Aquesta era una primera línia de tensió de l'americanisme socialista, l'articulació de la comunitat hispanoamericana al voltant dels ideals polítics o de les característiques culturals i ètniques amb què la definien. Aquesta tensió es manifestà clarament quan esgrimiren les seues propostes hispanoamericanistes de tendència més política, quan arribaren a apartar a un segon plànol els referents històric i lingüístic. No obstant, a partir de l'anàlisi realitzada és possible afirmar el predomini de les concepcions culturals i ètniques. El discurs del socialisme espanyol en matèria americanista s'alimentava majoritàriament d'al·lusions a la comunitat lingüística i assenyalava la llengua castellana com a factor causant i provador d'una essència compartida per espanyols i americans. Amb un llenguatge replet de referències a la Raça i la família hispanoamericana, l'ètnia i la cultura es tornaven components polítics que mostraven la seua condició excloent, per exemple, en el conflicte lingüístic que plantejaven els nacionalismes alternatius a l'espanyol i en el silenci cap a les poblacions indígenes a Amèrica.

Tanmateix, cal pensar que la primacia del discurs cultural no havia d'implicar necessàriament una absència dels referents polítics o cívics; aquelles no serien variables excloents. Si, com s'ha dit, l'evocació hispanoamericana era una forma de definició i enaltiment de la nació espanyola, un discurs de nació; s'ha de ser conscient que en els models de nació conviuen les visions polítiques amb les culturals. Així doncs, la comunitat hispanoamericana era en mans socialistes un projecte polític que requeria de la voluntat ciutadana per a la seua realització, però també una entitat existent al marge de, i anteriorment a, l'acció dels individus i dels governs.

---

¹¹⁰⁹ *El Socialista*, “Importante discurso del ministro de Trabajo de España, camarada Largo Caballero”, 05/VI/1931.

En tercer lloc, una altra línia de tensió recorregué el discurs americanista del PSOE, la ubicació d'Espanya al capdavant de la comunitat hispanoamericana o la seua concepció igualitària. En aquest sentit, tot i les explícites manifestacions sobre la integració espanyola com un membre més en la comunitat hispanoamericana de socialistes com Venegas, el llenguatge socialista oferí múltiples elements que donaven peu i/o eren fàcilment interpretables en una direcció neocolonial. La retòrica familiar va ser un d'aquells components que situava la *mare* Espanya, com a creadora de pobles, per damunt de la resta de nacions hispanoamericanes i amb una missió tutelar, especialment marcada en temes culturals. Certament, aquesta tendència es posava de manifest en relació amb les propostes culturals del socialisme. Així, si durant la Dictadura de Primo Guillermo de Torre, un dels fundadors de *La Gaceta Literaria*, havia parlat de Madrid com al “*más certero punto meridiano, la más auténtica línea de intersección entre América y España*”¹¹¹⁰, a la premsa socialista es pogué llegir que aquella ciutat era la central telefònica del món de parla espanyola. Ambdues imatges remetien a una reducció d'Espanya a la seua capital i deixen sentir com aquesta havia de jugar un paper de guardià director de la cultura al món de parla castellana.

En quart lloc, entre les diferents tendències de l'americanisme, els socialistes s'acostaren més al model progressista. En la visió del passat colonial espanyol, la lectura històrica socialista s'acostava a la dels sectors progressistes liberals i republicans, com passava en la resta del seu discurs històric. La visió antimonàrquica i anticlerical socialista era totalment congruent amb la que oferiren els sectors més esquerrans d'aquells corrents. Així mateix, l'èmfasi lingüístic, autèntica peça clau de la visió americanista dels socialistes, era una herència de l'hispanoamericanisme progressista impulsat per figures com Labra i Altamira. Junt a la llengua, com en el cas d'aquells dos personatges, els valors del progrés i la modernitat sostenien l'americanisme socialista.

El conservadorisme nacionalista espanyol, pels volts del 1930, feia radicar l'essència americanista principalment en la religió i, així, la referència a Amèrica servia per a justificar la recuperació del poder polític i social de l'Església, dins un estat espanyol preferentment monàrquic. En canvi, els sectors falangistes incorporaven la

---

¹¹¹⁰ Citat a MARCILHACY, David: *Raza hispana. Hispanoamericanismo...*, p. 185.

idea d'imperi amb l'objectiu, ni que fóra retòric, de projectar efectivament el predomini espiritual d'Espanya sobre Amèrica. Els socialistes, per la seua part, rebutjaven el component catòlic com a ingredient de les essències hispanoamericanes i s'apartaven d'obertes declaracions imperialistes. El seu projecte americanista pivotava sobre l'essencialisme lingüístic castellanista —cosa que, com s'ha dit, tampoc estava absent a la resta de tendències americanistes— i no feia de la *raça* un imperatiu patriòtic d'ordre social ni manifestament colonialista. Al contrari, els socialistes carregaven el referent americanista d'unes connotacions populistes i obreres per a apropiar-se el concepte i apostar per la solució marxista, però igualment patriòtica i uniformadora des del punt de vista cultural.

Finalment, cal insistir que els discursos americanistes, i el socialista no en va ser una excepció, implicaven una determinada forma de narrar i definir la nació espanyola, els seus referents d'identitat i la seua mitologia. Per consegüent, tot el dit manifesta el ressò que les definicions d'Espanya essencialistes, culturals, i per tant tendents a l'homogeneïtat i exclusivitat, pogueren tenir en la cultura política socialista. Les al·lusions a la comunitat hispanoamericana resultaven especialment útils en la projecció ideal de la pròpia imatge nacional, es tornaven afirmacions de la pròpia nació. En el cas socialista també funcionaria d'aquesta manera, com a forma d'afirmació de les característiques nacionals i, també, per a apostar per una projecció i engrandiment de la cultura nacional espanyola, sempre en llengua castellana.

III PART. NACIONALISME BANAL, I NO TANT BANAL, A LA PREMSA SOCIALISTA

CAPÍTOL 6. LA INNOCÈNCIA DEL LLENGUATGE (I)

Aquest capítol allunya el focus de les opinions polítiques per a apropar-lo als discursos i, parcialment, les pràctiques socialistes al voltant de temes com l'esport de masses, el cinema o la música. Aquestes qüestions es relacionen amb les experiències quotidianes, aparentment apartades de la vida política i estatal, i conformaven bona part de l'esfera de la cultura espanyola de masses del primer terç del segle XX. En aquest sentit, l'activitat cultural del socialisme ha estat posada en valor i estudiada fins on la documentació ho ha permès, sobretot per Luis Arias González i De Luis Martín. Diferents treballs d'aquests investigadors han reflexionat sobre l'abast, originalitat i limitacions de les pràctiques culturals, en un sentit ample, dutes a terme pels socialistes i que giraven especialment al voltant de les Cases del Poble¹¹¹¹.

Aquelles investigacions han permès avançar en el coneixement de dites activitats, però no contemplaven la variable nacional. Així és que l'objectiu d'aquest capítol és comprovar si en aquells àmbits els discursos i símbols nacionals espanyols feien acte de presència i es tornaven, o no, un component rellevant en l'experiència dels militants socialistes.

L'estudi parteix de la importància del llenguatge en el procés de contínua (re)construcció de les identitats nacionals. En aquest sentit, l'any 1995, de la mà de Michael Billig, apareixia un reeixit treball que donaria una empenta a noves vies de reflexió i anàlisi sobre el fenomen del nacionalisme i la construcció de les identitats nacionals¹¹¹². Billig, a través del concepte de nacionalisme banal, posava sobre la taula com el món de les nacions es reproduïx en la vida quotidiana, rutinària, de les poblacions. L'èxit del nacionalisme a l'època contemporània hauria dut a una banalització de la simbologia i la retòrica d'aquest, que no per banal perdria la seua efectivitat; al contrari, la presència *inadvertida* de les referències a la nació i al món de les nacions mostraria, i facilitaria, la reproducció de les identitats nacionals.

---

¹¹¹¹ DE LUIS MARTÍN, Francisco i ARIAS GONZÁLEZ, Luis: *Las Casas del Pueblo socialistas en España (1900-1936)*, Barcelona, Ariel, 1997.

¹¹¹² BILLIG, Michael: *Nacionalisme banal...*

La proposta d'aquest sociòleg sobre la reproducció banal del món de les nacions es veuria afeblida, segons Michael Skey, per una suposada manca de dinamisme i complexitat perquè no pararia atenció a la diversitat de l'audiència i a la seua resposta als marcadors banals de la nació¹¹¹³. Però, més enllà de les crítiques que ha rebut l'obra de Billig, aquesta ha tingut la virtut d'apuntar a la reproducció de la identitat nacional en l'àmbit de la vida quotidiana i més enllà de les manifestacions explícitament nacionalistes. Per a l'elaboració d'aquest capítol cobra especial importància la idea que el llenguatge no és innocent des del punt de vista nacional. És a dir, com ha provat Billig, el llenguatge pot contenir un conjunt de marcadors, explícits i/o implícits, a través dels quals la nació es converteix en el context referencial dels enunciat. La nació, com a context d'enunciació confereix sentit als discursos i funciona com a sentit comú assumit. Per tant, el nacionalisme banal al llenguatge indica l'assumpció profunda de la lògica del nacionalisme per part de l'emissor i pot facilitar la seua reproducció entre els receptors.

En efecte, la formulació del nacionalisme banal permet estudiar, com en el cas d'aquest capítol, el llenguatge de la informació esportiva i d'actes culturals i d'oci i entendre que adherit a aquest hi ha una sèrie d'associacions que responen a una lògica nacionalista, però que es formulen des d'una perspectiva de *naturalitat* i es difonen entre la població com al *sentit comú*. És a dir, concedir una atenció preferent a les actuacions dels esportistes espanyols perquè *són* espanyols i convidar els lectors a sentir com a propis els seus èxits i fracassos implica un raonament nacionalista, i informar sobre això cada dia suposa fer de la secció esportiva, musical o cinematogràfica un espai de reproducció quotidiana i banal de la identitat nacional.

Aquesta perspectiva es lliga a la concepció del nacionalisme com a forma de llenguatge a través de la qual s'atribueix sentit i significat a la realitat social, "*a particular way of seeing and interpreting the world, a frame of reference that helps us make sense of and structure the reality that surround us*"¹¹¹⁴. Així, en l'anàlisi que segueix se subratlla com els discursos emprats per la premsa socialista sobre àmbits

---

¹¹¹³ Aquesta seria una de les principals crítiques que realitza aquest autor a Billig; SKEY, Michael: "The national in everyday life: A critical engagement with Michael Billig's thesis of *Banal Nationalism*", *The Sociological Review* 57:2 (2009), pp. 331-346.

¹¹¹⁴ ÖZKIRIMLI, Umut: *Contemporary debates on...*, p. 30. La visió del nacionalisme com a llenguatge a CALHOUN, Craig: *Nacionalisme...*

quotidians de la societat de masses el llenguatge del nacionalisme —i l'espanyol concretament— tenia un elevat pes, cosa que podria contribuir a la difusió —ni que fóra inconscient— de la identitat nacional espanyola. La recepció d'aquells discursos resta una interrogant que no es pretén respondre ací; en canvi, l'objectiu consisteix a remarcar que s'estava oferint una determinada forma d'interpretar i experimentar l'activitat quotidiana, que aquell llenguatge no era innocent des del punt de vista nacional.

Aquest aspecte connecta amb la ubicació temàtica de l'estudi. Els discursos i pràctiques socialistes al voltant de l'esport, el cinema i la música s'inseriren en l'àmbit de la cultura de masses de la dècada del 1930, on es generava una complexa interacció entre les dinàmiques sorgides des de la societat civil i les promogudes des de les instàncies estatals a partir de la qual la identitat nacional era objecte d'apropiació, discussió i contínua (re)formulació¹¹¹⁵.

En aquest sentit, Alejandro Quiroga ha proposat un model analític que distingeix tres esferes en el procés de construcció i difusió social de les identitats nacionals¹¹¹⁶. Per un costat, l'esfera pública des de la qual les institucions de l'administració i els funcionaris s'encarregarien de transmetre la idea oficial de nació. Per un altre costat, l'esfera semipública en què institucions privades com partits polítics o associacions culturals podrien combregar o enfrontar-se amb el discurs oficial. Finalment, l'esfera privada, en la qual s'ubicarien els cercles familiars i d'amistat i on els individus adquiririen una identitat nacional a través d'experiències directes i indirectes. L'autor aposta per una anàlisi del procés de construcció, i adquisició, de les identitats nacionals a partir d'aquesta divisió —la qual reconeix que no seria estricta a causa del solapament entre les diferents esferes— amb una visió que pare compte al dinamisme històric i la capacitat d'acció dels individus.

Per la seua part, Ferran Archilés comparteix parcialment la concepció anterior, però apunta que aquesta seria una divisió ideal típica, que probablement cal entendre que aquestes esferes s'articularen en un *continuum*.

---

¹¹¹⁵ La darrera publicació en aquest sentit QUIROGA, Alejandro i ARCHILÉS, Ferran (coords.): “La nacionalización de España”, *Ayer* 90 (2013).

¹¹¹⁶ QUIROGA, Alejandro: “La nacionalización en España. Una propuesta teórica”, *Ayer* 90 (2013), pp. 17-38. Ja havia anticipat aquells plantejaments a QUIROGA, Alejandro: “Les tres esferes. Cap a un model de la nacionalització a Espanya”, *Segle XX* 4 (2011), pp. 143-160.

Cabe plantear la necesidad de una interacción entre la existencia de unas prácticas generadoras de una cultura nacional a la vez promovida y facilitada por el Estado y las producidas desde abajo; una interacción que llegue a convertirse en un espacio de reproducción cotidiana de la identidad nacional. En definitiva, que la de la nación sea una «experiencia» mediante esta doble articulación¹¹¹⁷.

Archilés proposa el concepte d'*experiència de nació* per tal d'evitar els plantejaments que tendeixen a esgrimir la difusió de la identitat nacional des de dalt cap avall¹¹¹⁸. L'autor postula un acostament entre la història social i la del nacionalisme amb la finalitat d'abocar llum a com es construeixen les identitats nacionals. Així, es pretén observar la participació dels agents en els distints àmbits de l'esfera pública nacional, espais construïts tant des de les instàncies superiors com a partir de les iniciatives de la societat civil. La ciutat, el barri, el carrer, la casa, l'església, la taverna, els teatres, la música, el cinema, la premsa, la ràdio, la televisió; aquests serien alguns dels espais i elements imbuïts per la identitat nacional i que també la construirien. En aquests espais, que integrarien el *continuum* entre les lògiques marcades per la cultura nacional i les experiències individuals de la vida quotidiana, els subjectes —sovint de forma inconscient— experimentarien i reproduirien alguns dels referents de la seua identitat nacional. Seria dins d'aquell marc que els individus podrien adquirir la idea de nació, tot sense excloure la interacció amb identitats de classe, gènere o ètnia.

Així doncs, és dins aquest espai que pren sentit aquest capítol. Es tracta d'observar si l'imaginari nacional estava present en la forma en què la cultura política socialista interactuava dins l'esfera de la cultura de masses espanyola.

La diversitat temàtica, així com les dimensions de l'anàlisi, aconsellen estructurar el capítol en dues parts. En la primera es tracta la qüestió de l'esport i el seu tractament a la premsa socialista, mentre que en la segona s'estudia tot allò referent a la informació sobre el cinema i la música.

6.1. Esport i nació. La construcció d'una esfera esportiva nacionalitzada

Al llarg d'aquest epígraf s'analitza, per una part, el llenguatge de la premsa socialista en l'àmbit de l'esport. L'observació del tractament que des del mitjà socialista es va oferir sobre els esdeveniments esportius permetrà comprovar la presència dels discursos sobre la nació espanyola en aquell camp. Les lectures en clau

---

¹¹¹⁷ ARCHILÉS, Ferran: "Lenguajes de nación...", pp. 103-104.

¹¹¹⁸ El concepte d'experiències de nació havia estat llançat per l'autor abans a ARCHILÉS, Ferran: "¿Experiencias de nación?..."

nacional dels esdeveniments esportius i l'atenció preferent a tot allò que afectava els connacionals facilitarien la reproducció rutinària i banal de les divisions nacionals i de l'*espanyolitat*. Aquesta va ser la tònica que marcà les condicions en què el socialisme, a través dels seus distints òrgans d'expressió, s'inserí en aquesta part de la cultura de masses espanyola.

Per una altra part, a tall d'exemple, es realitza un acostament al muntanyisme i l'excursionisme amb la finalitat d'observar com les pràctiques de les agrupacions socialistes, i no sols els discursos, s'emmarcaven dins l'àmbit referencial de la nació espanyola.

6.1.1. L'esport i la nació a l'Espanya del primer terç del segle XX

D'entrada, tanmateix, cal subratllar alguns aspectes de la introducció, desenvolupament i assentament de l'esport modern, i la seua conversió en un espectacle de masses a Espanya. Aquest procés es va donar des de finals del segle XIX i durant primer terç del XX. Progressivament, sota l'emparament d'un destacable procés d'urbanització i de modernització econòmica i social afavorit pel relativament sostingut creixement econòmic de les primeres dècades del 1900, la pràctica esportiva i l'interès per aquesta anà descendit per l'escala social, des de les elits a les capes mitjanes i els sectors populars¹¹¹⁹.

Les classes mitges altes urbanes, a partir del canvi de centúria, trobaren en l'esport un instrument de sociabilitat i un marcador d'identitat diferenciador¹¹²⁰. Als principals centres urbans com Bilbao, Barcelona o Madrid, aquests sectors socials, que disposaven de temps lliure i recursos, practicaven el ciclisme pels carrers de les ciutats, damunt unes modernes màquines europees. Altres pràctiques del gust dels primer esportistes van ser l'hípica, les curses automobilístiques, la gimnàstica, la caça i l'excursionisme.

---

¹¹¹⁹ BAHAMONDE, Ángel: "La escalada del deporte en España en los orígenes de la sociedad de masas, 1900-1936", en Xavier Pujadas (coord.), *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, Madrid, Alianza Editorial, 2011, pp. 89-123; DOMÍNGUEZ ALMANSA, Andrés: "La práctica de la modernidad: orígenes y consolidación de la cultura deportiva en España, 1870-1914", en Xavier Pujadas (coord.), *Atletas y ciudadanos...*, pp. 55-88.

¹¹²⁰ MCFARLAND: "The importance of reception: explaining sport's success in early twentieth-century Spain", *European Review* (2011), pp. 527-543.

Amb la modernització social i econòmica, sobretot a partir de la I Guerra Mundial, les capes mitges baixes i, després, els sectors populars augmentaren la seua participació a l'esport i la formació d'associacions esportives cresqué de forma constant. L'aconseguint de millores laborals per part del moviment obrer, com la reducció efectiva de la jornada laboral i les millores salarials, fou un factor clau per a superar les limitacions que el model de consum d'oci, no sols en allò referent a l'esport, mostrava des de finals del segle XIX¹¹²¹. Amb la creixent popularització de l'esport l'oferta va anar canviant i esports menys elitistes com la boxa i, sobretot, el futbol, adquiriren un pes que no farà sinó augmentar durant la dècada del 1920. Al costat d'aquests, el ciclisme mantingué la seua rellevància i s'estengué tant entre practicants com seguidors —mentre ja formava part, des de la dècada del 1910, dels mitjans de transport habitual de la classe obrera¹¹²².

Durant la II República aquests processos es van accentuar i a l'alçada del 1931, l'esport s'havia consolidat a Espanya com a activitat i entreteniment de masses. El nou règim significà, en aquest sentit, la definitiva democratització del fenomen esportiu. L'obra legislativa republicana no va ser especialment intensa, però el context republicà no deixà de tenir certa influència amb la voluntat ciutadana de participació de l'esfera pública¹¹²³. En aquells anys el futbol, amb la prèvia implantació del professionalisme i l'articulació en regulars campionats regionals i nacionals —la Lliga va nàixer la temporada 1928-1929—, dominava el panorama esportiu i l'atenció mediàtica. Aquest era seguit en popularitat, a bastant distància, per altres esports com la boxa, el ciclisme, l'excursionisme o la natació.

Al llarg d'aquest procés succintament descrit, per bé que es tracta d'un element present en la majoria d'anàlisis, sovint roman més implícita que explícita la connexió que va mantenir amb les reflexions sobre la decadència nacional que dominaven el món intel·lectual, polític i social alimentat pel regeneracionisme espanyol. El lligam entre el desenvolupament de l'esport i el moviment institucionista i regeneracionista és

---

¹¹²¹ URÍA, Jorge: "Cultura popular y actividades recreativas: La Restauración", en Jorge Uría (ed.), *La cultura popular en la España contemporánea. Doce estudios*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2003, pp. 77-107.

¹¹²² URÍA, Jorge: *La España liberal (1868-1917). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2008, p. 365.

¹¹²³ PUJADAS, Xavier: "Del barrio al estadio. Deporte, mujeres y clases populares en la Segunda República, 1931-1936", en Xavier Pujadas (coord.), *Atletas y ciudadanos...*, pp. 125-167.

assenyalat en nombroses ocasions, però no se solen emfasitzar suficientment les implicacions dels nexes d'unió¹¹²⁴.

Altrament, tot seguint McFarland, hom pot observar que la irrupció i difusió de l'esport modern a Espanya es va donar en el context en què la percepció del fracàs d'Espanya com a nació era cada cop més intens, tant a l'interior com a l'exterior del país¹¹²⁵. L'autor remarca, d'una banda, que la vocació modernitzadora i europeista de bona part del regeneracionisme, especialment el que s'impulsava des de la ILE, concebia l'esport en termes positius perquè suposava un element modern, associat als avançats països europeus.

D'una altra banda, des de finals del segle XIX s'estava desenvolupant un discurs higienista que tingué tant connotacions nacionals com de classe. Empentat principalment des de la medicina, aquell conjunt de discursos tendia a responsabilitzar els treballadors de la seua situació de misèria per una suposada natura viciosa, o per una manca d'educació, que els impel·liria a balafiar els seus recursos, al consum d'alcohol i a les males condicions de vida i falta d'higiene; en conseqüència, calia impulsar mesures per a controlar i evitar aquells comportaments entre els obrers¹¹²⁶. Igualment, els cercles higienistes, lligats al moviment eugènic i impregnats pel pensament regeneracionista, entenien que en aquell camp radicava part del *problema espanyol*, de la degeneració de la raça espanyola, i la ciència els valgué per a proposar una via de salvació nacional¹¹²⁷. Tot això, segons McFarland forjà una base de pensament

---

¹¹²⁴ Tot i que això no elimina la vàlua d'aquests estudis, això és perceptible, per exemple, a recents treballs com GONZÁLEZ AJA, Teresa: "La política deportiva en España durante la República y el Franquismo", en Teresa González Aja (ed.), *Sport y autoritarismos. La utilización del deporte por el comunismo y el fascismo*, Madrid, Alianza Editorial, 2002, pp. 169-199; BÁEZ Y PÉREZ DE TUDELA, José María: *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid, 1923-1936*, Madrid, Alianza Editorial, 2012; PUJADAS, Xavier (coord.): *Atletas y ciudadanos...*

¹¹²⁵ MCFARLAND, Andrew: *Creating a National passion: Football, Nationalism, and Mass Consumerism in Modern Spain*, Tesi Doctoral, Universitat de Texas, 2004; del mateix autor, "The importance of reception...". També, RIVERO HERRAIZ, Antonio: *Deporte y modernización. La actividad física como elemento de transformación social y cultural en España, 1910-1936*, Madrid, Dirección General de Deportes – Consejería de Cultura y Deportes Comunidad de Madrid, 2003.

¹¹²⁶ CAMPOS MARÍN, Ricardo: *Alcoholismo, medicina y sociedad en España (1876-1923)*, Madrid, CSIC, 1997.

¹¹²⁷ ÁLVAREZ PELÁEZ, Raquel: "Biología, medicina, higiene y eugenesia. España a finales del siglo XIX y comienzos del XX", en Vicente Salavert i Manuel Suárez Cortina (eds.), *El regeneracionismo en España. Política, educación, ciencia y sociedad*, València, PUV, 2007, pp. 207-239. CAMPOS MARÍN, Ricardo i HUERTAS GARCÍA ALEJO, Rafael: "Degeneración biológica y decadencia social en España, datos para un imaginario patrio", Consuelo Naranjo i Carlos Serrano (eds.), *Imágenes e imaginarios nacionales en el ultramar español*, Madrid, Casa de Velázquez, 1999, pp. 47-65. Un exemple ben

adequada per al suport des de la comunitat mèdica a la pràctica esportiva, com a via per a ressuscitar el vigor i la virilitat nacional espanyola.

El món de l'obrerisme, i concretament el socialisme, va interactuar amb l'higienisme¹¹²⁸. A partir de la dècada del 1890, des de les files socialistes es va passar de rebutjar els diagnòstics higienistes i culpar el sistema social i no els obrers, a compartir parcialment aquells plantejaments¹¹²⁹. El caire *científic* del socialisme marxista, l'assentament de la pràctica reformista al PSOE i la major participació en els òrgans de l'estat facilitaren l'apropament del socialisme espanyol a l'higienisme. Així, el Partit Socialista pretenia la formació d'un militant conscient, vigorós físicament i moralment, allunyat de l'alcohol i la taverna —pretesos aliats de la burgesia i focus de degeneració i explotació— i fomentar així l'ocupació sana del temps d'oci¹¹³⁰. Els socialistes volien afirmar la superioritat moral obrera i això els menà a criticar tant el sistema com, també, els obrers que no es comportaven correctament. Així doncs, el socialisme no estigué massa allunyat de les visions higienistes i podia rebre l'esport com una activitat positiva per a la regeneració social.

Els discursos regeneracionistes serien assumits en bona mesura pels esportistes i els clubs que no deixarien d'assenyalar en diferents ocasions la seua col·laboració a la regeneració espanyola. Així, pressionats per dificultats econòmiques, la *Federación de Sociedades Deportivas* de Barcelona, l'any 1917, i la *Real Sociedad Gimnástica Española*, l'any 1924, acudiren al govern amb sol·licituds de finançament amb l'argument que feien un servei de regeneració de la pàtria¹¹³¹. Igualment, la preocupació per la degeneració física dels espanyols mostrada en els Jocs Olímpics d'Amberes va ser part de l'ambient en què es formà a Pamplona l'equip de futbol de l'Osasuna —mot

---

il·lustratiu d'higienisme i regeneració nacional a MADRAZO, Enrique D.: *Escritos sobre ciencia y sociedad*, Estudi preliminar de Manuel Suárez Cortina, Santander, Universidad de Cantabria, 1998.

¹¹²⁸ De fet, Mary Nash ja havia assenyalat com Jiménez Asúa, Sanchís Banús formaren part de l'elit que donà peu al moviment eugènic i, més tard, Hildegart Rodríguez participà juntament amb els anteriors en la popularització del moviment. NASH, Mary: "Aproximación al movimiento eugénico español: el Primer Curso Eugénico español y la aportación del Dr. Sebastián Recasens", *Gimbernat: revista catalana d'història de la medicina i de la ciència* 4 (1985), pp. 193-202.

¹¹²⁹ Les següents reflexions s'extrauen de CAMPOS MARÍN, Ricardo: *Alcoholismo, medicina y...*, pp. 189 i següents.

¹¹³⁰ Les preocupacions per un oci saludable eren una qüestió compartida pel conjunt del socialisme europeu, THIESSE, Anne-Marie: "Organisation des loisirs des travailleurs et temps dérobés (1880-1930)", en Alain Corbin *et alii*, *L'avènement des loisirs. 1850-1960*, Paris, Champs Flammarion, 1995, pp. 302-322.

¹¹³¹ McFARLAND, Andrew: *Creating a National passion...*, pp. 226-227.

que en basc significa salut¹¹³². Un bon exemple que sintetitza la idea regeneracionista i la vocació patriòtica de l'esport, finalment, va ser el primer himne del València F. C.. Estrenat l'any 1924, els seus versos afirmaven els valors racials i nacionals espanyols de la següent forma,

*Unas barras color gualda y grana
y un ratón con alado ropaje
nuestra raza denuncian hispana
de Valencia mostrando el linaje.
Y si fieles a enseña tan grande
con ardiente deseo luchamos
a Valencia y España honraremos
mientras himnos cual éste entonamos.
(...) Gloria a la raza que dio fama y poder
cantemos por España cual es nuestro deber¹¹³³.*

Així doncs, la pràctica esportiva es va assentar a Espanya, entre altres coses, com a recepta per a curar els *mals* de la pàtria¹¹³⁴. Val la pena insistir en aquest aspecte atès que indica que l'esport, ràpidament integrat en la quotidianitat d'amples sectors socials, irrompia i es desenvolupava amb l'adhesió d'una missió regeneradora nacional espanyola. L'esport seria, en conseqüència, un element més de la cultura de masses del primer terç del segle XX que es connotava nacionalment, una via a través de la qual es podria facilitar l'adquisició, reproducció i enfortiment de la identitat nacional espanyola.

En aquest sentit, la connexió entre patriotisme, regeneració nacional i esport va ser un element comú a altres països europeus. Dit lligam va ser especialment intens a finals del segle XIX i, si més no, fins la II Guerra Mundial, reforçat per les percepcions decadentistes de la nació i la voluntat d'engrandiment nacional¹¹³⁵.

Un altre àmbit unit al creixement del fenomen esportiu, i que mostra la seua conversió en un espai de (re)producció de narratives de nació, va ser el món periodístic. En aquest sentit, al llarg del primer terç del segle XX, la premsa espanyola va experimentar una tendència al retrocés de les publicacions d'opinió en favor d'una

---

¹¹³² CASPISTEGUI, Francisco i LEONÉ, Santiago: "Espectáculos públicos, deportes y fútbol en Pamplona (1917-1940)", en Francisco Caspistegui i John K. Walton (eds.), *Guerras danzadas. Fútbol e identidades locales y regionales en Europa*, Navarra, EUNSA – Universidad de Navarra, 2001, pp. 51-86.

¹¹³³ Citat a NADAL TÁRREGA, Miquel: *La ciudad deportiva. La Valencia de hurras y alirones*, València, Ruzafa Show Ediciones, 2008, concretament a la pàgina 114.

¹¹³⁴ No ho entén així, per als primers practicants d'esports a la ciutat de València SIRERA MIRALLES, Carles: *Cuando el fútbol no era el rey. Los deportes en el espacio público de la ciudad de Valencia (1875-1909)*, València, PUV, 2008.

¹¹³⁵ Per al cas francès, DERLON, Alain: *Sport, nationalisme français et régénération de la «race», 1880-1914*, Paris, L'Harmattan, 2008; en el cas alemany, MOSSE, George: *La nacionalización de...*, pp. 112 i següents; alguns apunts sobre el cas britànic a WARD, Paul: *Britishness since 1870...*, pp. 73-85.

emergent premsa d'empresa generalista —aquesta tindria un biaix polític, però no es lligaria obertament a cap partit o personatge polític¹¹³⁶. Aquella premsa generalista —i també la de partit, com ho prova el cas socialista—, de forma vacil·lant i no sense retrocessos, atorgà cada cop més presència als esdeveniments esportius¹¹³⁷. Així, la Dictadura de Primo de Rivera va ser un moment especialment important en el creixement de la informació esportiva i en la consolidació de la figura del periodista i la premsa esportiva, en connexió amb la mercantilització i massificació de l'oci i l'esport¹¹³⁸. En consonància amb la tendència social, l'atenció dels mitjans s'esllavissà des de les activitats de tall més aristocràtic a les més populars, al mateix temps que augmentava l'espai i la qualitat de la informació oferta. Tot plegat col·laborà a difondre en tots els sectors socials la vocació esportiva i la imatge d'èxit i modernitat que representaven els esportistes.

Ara bé, més enllà de la col·laboració en l'extensió i mercantilització de l'esport, la premsa esportiva jugà un paper fonamental en la forja d'un espai de construcció i difusió de discursos nacionals. Si, com s'ha dit abans, l'esport s'implantava a Espanya imbuït d'una connotació nacional, d'acord amb Alejandro Quiroga, la premsa esportiva s'erigia en “*an additional way to narrate the nation, a supplement to the accounts of historians, writers, musicians and artists*”¹¹³⁹. Els moderns Jocs Olímpics i les competicions i actes internacionals van conduir a la reproducció d'estereotips nacionals, a l'associació entre els esportistes d'un país i la forma en què havien de competir en funció del seu *caràcter nacional*. Les cròniques periodístiques sobre l'esport, llegides de forma individual o col·lectiva a casinos, Cases del Poble, ateneus, bars, cafès i altres espais de sociabilitat urbana i popular, atengueren preferentment les peripècies, èxits i fracassos dels *nostres* esportistes. Aquells espais es tornaren en component important en la difusió de la pràctica esportiva i també foren llocs de construcció i reproducció de discursos sobre la nació. En conseqüència, es va crear una esfera comunicativa

---

¹¹³⁶ SEOANE, María Cruz i SÁIZ, María Dolores: *Historia del periodismo en España. 3. El siglo XX: 1898-1936*, Madrid, Alianza Editorial, 1996.

¹¹³⁷ SIMÓN SANJURJO, Juan Antonio: “Conquistando a las masas: el impacto del deporte en la prensa española, 1900-1936”, *Revista de História do Esporte* (2012), pp. 1-40.

¹¹³⁸ URÍA, Jorge (ed.), “Dossier. La mercantilització del oci”, *Historia Social* 41 (2001).

¹¹³⁹ QUIROGA, Alejandro: *Football and National Identities in Spain*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013, pp. 9-10. Existeix una versió en llengua castellana, *Goles y banderas: fútbol e identidades nacionales en España*, Madrid, Marcial Pons, 2014.

nacionalitzada al voltant de l'esport que s'integrà en la sociabilitat i l'oci d'un creixent nombre de sectors socials.

A més de tot això, els discursos sobre l'activitat física duïen aparellada una dimensió de gènere junt a la nacional. D'aquesta manera, la pràctica esportiva va ser entesa com un espai fonamentalment masculí. La participació femenina va existir i anà creixent en importància, sobretot des de finals de la dècada del 1920¹¹⁴⁰. Aquella progressiva incorporació es donà de la mà d'un procés d'adquisició de major visibilitat de les dones a l'àmbit laboral, polític i social, especialment des de la I Guerra Mundial¹¹⁴¹.

Amb tot, en consonància amb el que succeïa a la resta d'Europa, la participació femenina a l'esport es va veure limitada a aquelles activitats que no pogueren posar en perill la seua *missió vital*, a saber, la maternitat. Tot seguint Jorge Uría, l'esport va ser un àmbit propici per a la reafirmació d'un model de masculinitat que emfasitzava la virilitat, la força i el culte al cos masculí¹¹⁴². Els discursos higienistes i regeneracionistes que acompanyaren la massificació del fenomen esportiu a Espanya afirmaven també la diferenciació sexual. Des d'aquell punt de vista, les dones havien de practicar esports per tal de proveir la pàtria de fills forts; però, la condició femenina menava a la realització d'esports que, com la natació o el tenis, no minvaren la seua *feminitat* i no suposaren forçar la seua *natura feble*¹¹⁴³. Així doncs, una masculinitat activa era contraposada tant al temperament dèbil i passiu de la feminitat com a l'homosexualitat, definida com a patologia des de la medicina.

6.1.1.1. El cas del futbol

Tots els arguments citats al voltant de la introducció i desenvolupament de l'esport a Espanya s'observen, i han estat més estudiats, en el cas del futbol. Aquest

---

¹¹⁴⁰ ZAMORA, Eva: "Participació de la dona a l'esport i l'Olimpisme", Barcelona: Centre d'Estudis Olímpics UAB. [Consultat: 16/05/14] http://olympicstudies.uab.es/pdf/wp076_cat.pdf; PUJADAS, Xavier: "Del barrio al estadio...", pp. 147-161.

¹¹⁴¹ AGUADO, Ana i RAMOS, María Dolores: *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2002.

¹¹⁴² URÍA, Jorge: "Imágenes de la masculinidad. El fútbol español en los años veinte", *Ayer* 72 (2008), pp. 121-155; del mateix autor, "Iconos de masculinidad. Los años veinte y los ases del fútbol español", en Mary Nash (ed.), *Feminidades y masculinidades...*, pp. 159-187. També, CASPISTEGUI, Francisco: "La resbaladiza arista de un monte erguida sobre dos abismos: mujer y deporte en España (1900-1950)", *Memoria y Civilización* 7 (2004), pp. 129-174; l'autor tracta sobretot les resistències al voltant de la participació femenina a l'esport per part dels cercles de la dreta i el catolicisme.

¹¹⁴³ CASPISTEGUI, Francisco: "La resbaladiza arista...", pp. 144-147.

esport va experimentar el procés de mercantilització i massificació més ràpidament i reeixidament¹¹⁴⁴. Els investigadors lliguen l'èxit del futbol a la seua connexió amb la construcció social de les identitats nacionals, regionals i locals. En aquest sentit, Hobsbawm va subratllar la capacitat de mimetisme entre el futbol i la representació nacional¹¹⁴⁵. La identificació dels primers practicants de futbol amb el club, en el desenvolupament del qual estaven directament implicats, donaria pas a l'assimilació de l'equip amb espais de majors dimensions —barri, ciutat, regió— al compàs de l'articulació de distintes competicions. La necessitat i vocació d'expansió social dels clubs cercaria aquesta identificació i s'alimentaria de les rivalitats locals i regionals.

En el cas espanyol, per un costat, l'aparició del campionat nacional de la Lliga l'any 1928, que ja comptava amb precedents, va suposar un fet de gran rellevància. Aquest torneig articulat nacionalment permetia la celebració regular de partits setmanals entre equips procedents de diferents punts de la geografia espanyola¹¹⁴⁶. La difusió dels enfrontaments lliguers a través de la premsa als diferents espais de sociabilitat repercutia en l'articulació d'una esfera cultural d'àmbit nacional amb un gran impacte social.

Per un altre costat, la participació en competicions internacionals, com els Jocs Olímpics o els Mundials de Futbol, va potenciar l'associació dels equips nacionals amb uns estils de joc definits per unes hipotètiques característiques nacionals. No seria concebible que els equips competiren seguint les mateixes estratègies, ja que cada conjunt representaria una identitat nacional particular. Aquesta havia d'aparèixer reflectida al camp de joc per tal d'abastar la victòria; en cas contrari les possibilitats de triomf es reduïen.

---

¹¹⁴⁴ PUJADAS, Xavier i SANTACANA, Carles: “La mercantilización del ocio deportivo en España. El caso del fútbol, 1900-1928”, *Historia Social* 41 (2001), pp. 147-167. SIMÓN SANJURJO, Juan Antonio: “La mercantilización del fútbol español en los años veinte: de la implantación del profesionalismo al nacimiento del campeonato nacional de liga”, *Esporte e Sociedade* 18 (2011), pp. 1-30.

¹¹⁴⁵ HOBSBAWM, Eric: *Naciones y nacionalismo...*, p. 153.

¹¹⁴⁶ Julián Sanz assenyala la importància d'aquest fet i la desatenció que existeix al respecte per part de la investigació. SANZ, Julián: “De la Azul a la «Roja». Fútbol e identidad nacional española durante la dictadura franquista y la democracia”, en Ismael Saz i Ferran Archilés (eds.), *La nación de los...*, pp. 419-436.

També el futbol espanyol va facilitar la construcció i enfortiment d'identitats locals i regionals¹¹⁴⁷. No obstant, això no va repercutir negativament en la identitat nacional, com l'himne del Valencia F. C. citat més amunt indica. Igual que passaria des d'altres àmbits com la música o la literatura, les identitats regionals i locals a l'esport no van obstaculitzar l'enfortiment de la identitat nacional, ni van ser percebudes com una amenaça¹¹⁴⁸. Així, els enfrontaments entre clubs, seleccions regionals i fins i tot nacionals no van ser infreqüents ni mal vistos.

Això no obstant, resulta innegable que equips com l'Athlètic de Bilbao o el FC. Barcelona han esdevingut referents associats al nacionalisme basc i el catalanisme. En relació amb el primer, Alejandro Quiroga matisa la identificació entre aquell club i el basquisme a causa de la diferent recepció del futbol entre el moviment abertzale¹¹⁴⁹. Durant les dècades del 1920 i 1930, mentre els sectors urbans del nacionalisme basc intentaren promoure el lligam entre pàtria basca i Athlètic, els militants de zones rurals i més conservadors entengueren que aquella era una pràctica esportiva estrangera i liberal. A més, no van faltar importants mostres de compatibilitat entre identitats locals, provincials, regionals i nacionals, com va quedar constància en la recepció de la selecció espanyola de futbol a Irún l'any 1920 —cosa que també passaria en el cas català. Finalment, la rivalitat entre Reial Societat i Athlètic de Bilbao va canalitzar i fomentar la tensió entre Guipúscoa i Biscaia, a la qual no escapaven els militants del basquisme.

Quant al catalanisme polític i el FC. Barcelona, el creixement social de l'esport es va donar en paral·lel, i amb nombrosos punts de contacte, amb l'extensió del catalanisme i la seua implantació institucional de la mà de la Mancomunitat Catalana¹¹⁵⁰. A partir d'aquelles dates el FC. Barcelona va anar despuntant com al principal club de futbol, amb una important xifra d'associats, infraestructures esportives modernes pròpies i ressò a la premsa, així com implicació en la societat catalana¹¹⁵¹. El

---

¹¹⁴⁷ Diferents estudis referents sobretot al País Basc, Navarra i el nord d'Anglaterra a CASPISTEGUI, Francisco i WALTON, John K. (eds.): *Guerras danzadas...*

¹¹⁴⁸ QUIROGA, Alejandro: "El deporte", en José Moreno Luzón y Xosé M. Núñez Seixas (eds.), *Ser españoles...*, pp. 464-496.

¹¹⁴⁹ QUIROGA, Alejandro: *Goles y banderas...*, pp. 49-52.

¹¹⁵⁰ SANTACANA, Carles: "Esport, societat i identitat col·lectiva a la Catalunya contemporània", *Catalan Historical Review* 7 (2014), pp. 159-168.

¹¹⁵¹ PUJADAS, Xavier i SANTACANA, Carles: "De club esportiu a símbol del catalanisme. El Barça (1915-1925)", *L'Avenç* 238 (1999), pp. 33-38.

club es va manifestar per primera vegada en favor del catalanisme amb motiu de la campanya per l'estatut català de l'any 1919. Moltes organitzacions culturals i esportives s'afegiren a aquella campanya; però, el fet que el RCD. Espanyol no ho fera, i les conseqüències als mitjans de comunicació que això tingué, donà un impuls definitiu a la identificació del *Barça*, amb el catalanisme¹¹⁵². La consolidació definitiva d'aquella associació va arribar amb la suspensió del seu estadi a resultes d'una xiulada de l'himne nacional espanyol l'any 1925.

Pel que fa a les implicacions de gènere aparellades als discursos sobre l'activitat física i la nació, com al principal dels esports, el futbol va esdevenir un espai masculí per excel·lència en el qual les dones eren acceptades fonamentalment com a públic, com a assistents seduïdes davant el desplegament de les condicions masculines. Així, el llenguatge periodístic estava impregnat d'un vocabulari militar que descrivia els enfrontaments com a *guerres* o *batalles*; *l'atac furios* i la *defensa* i *resistència heroica* subratllaven la virilitat dels participants. La violència del futbol, de fet, es va manifestar molt freqüentment així com augmentava la seua difusió social i, amb el temps, “*seguiría bailando en la cuerda floja de una violencia al límite con frecuencia de su desbordamiento, y a punto de transformarse de guerra simbólica en tangible*”¹¹⁵³.

D'aquella manera, el futbolista es convertia en la representació de la masculinitat agressiva de la raça, de la nació, i en les seues actuacions havia de provar-se la regeneració nacional espanyola. Així doncs, en un context de transformació dels models de gènere, especialment durant el context republicà¹¹⁵⁴, l'esport, i sobretot el futbol, es convertia en un espai *generitzat* per al desplegament de les qualitats de la virilitat masculina.

6.2. Socialisme, esport i nació

Aquest punt no pretén estudiar les iniciatives esportives que el socialisme va dur a terme dins la seua aposta de formació de la militància, estudi que, per altra part, està

---

¹¹⁵² Sobre els orígens i desenvolupament de la rivalitat entre ambdós clubs, COLOMÉ, Gabriel: “Futbol i identitat nacional a Catalunya: FC Barcelona i RCD Espanyol”, *L'Avenç* 211 (1997), pp. 32-34; 51.

¹¹⁵³ URÍA, Jorge: “Imágenes de la masculinidad...”, p. 153.

¹¹⁵⁴ La consideració del règim de la II República com a marc de possibilitat de transformació dels models de gènere, no exempt de permanències i continuïtats, ha estat subratllada per Ana Aguado en molts dels seus treballs. Per exemple, AGUADO, Ana: “Entre lo público...”.

per fer¹¹⁵⁵. Altrament, s'intenta apropar a com informava la premsa socialista al voltant de l'esport amb l'objectiu de mostrar l'harmonia que les seues cròniques guardaven respecte a les línies generals esgrimides en l'apartat anterior.

No obstant, per tal de donar unes traces que emmarquen l'anàlisi proposada, cal dir que la creixent afició per part dels treballadors, i de la societat en general, cap a l'esport no va passar desapercibuda per al socialisme. El PSOE va observar, des del principi del segle XX, que l'esport resultava un àmbit adequat per a guanyar influència social i facilitar al mateix temps una oferta d'oci allunyada de les *perversions* que oferien altres espais com la taverna o els bous. A través de l'esport es podia estendre el sentiment de camaraderia i d'espais d'unió més enllà del món laboral. Abandonada la visió de la revolució imminent, l'accent sobre la necessitat de formació d'un home nou, íntegre en la vida pública i privada, acostava els seguidors d'Iglesias a les visions de l'institucionisme i el regeneracionisme¹¹⁵⁶. A més a més, els socialistes vivien l'aconseguitment de temps d'oci com una conquesta pròpia en la seua per l'alliberament social.

Així doncs, es donaren nombroses iniciatives per part d'organitzacions afectes al moviment socialista en quasi totes les disciplines esportives. La formació, per exemple, de clubs de futbol lligats a empreses i barris per part de treballadors va ser un fenomen molt comú, especialment durant els temps anteriors a la dècada del 1930. Aleshores, en el futbol, però també en altres activitats, el professionalisme i les competicions oficials havien guanyat l'atenció de molts treballadors, cosa que restava assistència i suport a pràctiques amateurs entre obrers¹¹⁵⁷. Amb tot, això no vol dir que els socialistes defugiren la construcció d'una alternativa esportiva pròpia, allunyada dels valors competitius i mercantilitzats de l'esport *burgès* —encara que l'esport obrer tingués una implantació relativa¹¹⁵⁸. De fet, al caliu de l'expansió de l'esport obrer antifeixista a

---

¹¹⁵⁵ Existeixen, això sí, alguns acostaments generals, a DE LUIS MARTÍN, Francisco: *La cultura socialista en España 1923-1930*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1993. Del mateix autor: "La cultura socialista en España: de los orígenes a la guerra civil", *Ayer* 54 (2004), pp. 199-247. Amb tot, el mateix autor pràcticament no comenta el tema de l'esport en altres obres de referència sobre la cultura socialista com DE LUIS, Francisco: *Cincuenta años de ...*

¹¹⁵⁶ OTERO CARVAJAL, Luis Enrique: "Ocio y Deporte en el nacimiento de la sociedad de masas. La socialización del deporte como práctica y espectáculo en la España del primer tercio del siglo XX", *Cuadernos de Historia Contemporánea* (2003), pp. 169-198.

¹¹⁵⁷ *Idem*, p. 184.

¹¹⁵⁸ FUENTES, Juan Francisco: "El desarrollo de la cultura de masas en la España del siglo XX", en Antonio Morales Moya (ed.), *La cultura...*, pp. 287-305.

Europa, durant la II República es van multiplicar les plataformes esportives que pretenien forjar una oferta esportiva diferent de la tradicional¹¹⁵⁹. Així mateix, les propostes de difusió de la pràctica esportiva per al comú de la població, deixant de banda el professionalisme i l'atracció de masses d'espectadors als esdeveniments esportius, no necessàriament implicaria rebutjar valors associats a l'esport com la regeneració pàtria i racial. En aquest sentit, els socialistes de Gandia no veien cap benefici per a una nació o una ciutat en què un esportista o equip abastés la glòria, si la resta d'habitants descuidaven el seu físic. Allò que calia era “*labor callada, lenta, sin resultados inmediatos, de «construcción», la que tiene por fin mejorar la raza*”¹¹⁶⁰.

D'aquesta manera, els socialistes comptaren, més enllà de les activitats esportives que pogueren dur a terme les agrupacions socialistes més menudes, amb organitzacions que impulsaven la pràctica del muntanyisme o l'activitat gimnàstica i atlètica. En aquest sentit, la *Sociedad Deportiva Excursionista*, el *Grupo Deportivo Salud y Cultura* i el *Grupo Alpino Salud y Cultura* encoratjaren la participació excursionista entre els sectors obrers i populars. Cal recordar que els cercles institucionistes havien estat punters en la difusió del muntanyisme com a part del descobriment de la pàtria que es pretenia regenerar, mitificada de forma predilecta en les serralades madrilenyes. També els socialistes comptaren amb institucions com la *Federación Deportiva Obrera del Centro de España*, que pretenia la difusió dels principis esportius del moviment obrer internacional. Tanmateix, aquesta va tenir una existència poc reeixida, escindida al poc de nàixer, reunificada més tard i sota control comunista finalment¹¹⁶¹.

Un tant diferent seria el cas dels comunistes¹¹⁶². La manca d'una aposta esportiva per part de l'anarquisme, més enllà del contacte amb la natura, i l'escàs biaix combatiu i classista de la visió de l'esport socialista van facilitar camp obert al comunisme. Aquest moviment va oposar un to fermament crític a l'esport com a espectacle de masses professionalitzat i mercantilitzat. En contraposició, intentaren crear organismes amb la vocació declarada de guanyar presència entre els treballadors.

---

¹¹⁵⁹ PUJADAS, Xavier: “Del barrio al estadio...”, pp. 137-138.

¹¹⁶⁰ *El Popular. Defensor de las Sociedades Obreras y de los intereses generales del distrito*, “El Gandía campeón, ¿nada más?...”, 22/II/1933.

¹¹⁶¹ PUJADAS, Xavier: “Del barrio al estadio...”, pp. 138-147.

¹¹⁶² OTERO CARVAJAL, Luis Enrique: “Ocio y Deporte en...”, pp. 189-197.

En aquesta direcció, el camí cap a la fallida Olimpíada de Barcelona de l'any 1936 —a causa de l'alçament militar franquista—va ser tota una campanya d'agitació i propaganda comunista, exhaustivament difosa des dels seus òrgans de premsa¹¹⁶³. Ara bé, també els socialistes, especialment el caballerisme, atorgà atenció i suport a aquella iniciativa, fins al punt que *El Socialista* i *Claridad* formaren part de la comissió de premsa de l'olimpíada.

Arribats a aquest punt, abans d'entrar en el contingut de la informació esportiva en els mitjans socialistes, cal assenyalar algunes qüestions sobre la premsa socialista. En primer lloc, la dedicació a l'esport per part de la premsa socialista no va ser un fenomen general. La diferent natura i condicions de les publicacions de caire socialista no ho facilità. És a dir, d'una banda, les publicacions sindicals difícilment anaven a ocupar-se d'assumptes que no estigueren directament relacionats amb el seu àmbit o amb la política del moment; d'una altra banda, la freqüència i extensió dels periòdics tampoc convidaria a emprar els escassos recursos d'un quinzeneri, per exemple, en una secció esportiva. Ara bé, d'això no es pot inferir un rebuig de l'esport de masses. Simplement es tractaria d'una tria per a l'aprofitament de les publicacions per part de les respectives direccions, que preferirien donar cabuda a l'agitació i crònica política i sindical local, regional i/o nacional. A més a més, hi hagueren també casos en què reduïts quinzeneris socialistes optaren per complaure els seus lectors amb la dedicació d'una pàgina completa a l'esport a causa de la suposada simpatia que aquest generava entre el seu públic¹¹⁶⁴.

En segon lloc, els periòdics que sí inclogueren una secció esportiva i que serveixen de base documental per a aquest apartat, a saber, *El Socialista* i *Claridad* —les principals publicacions socialistes de la dècada del 1930—, tractaren amb regularitat aquesta temàtica¹¹⁶⁵. Resulta cridaner, en aquest sentit, que *Renovación*, dirigit al públic

---

¹¹⁶³ Sobre aquell projecte és possible consultar SANTACANA, Carles i PUJADAS, Xavier: *L'altra olimpíada. Barcelona'36. Esport, societat i política a Catalunya (1900-1936)*, Barcelona, Llibres de l'Índex, 1990. Els autors insisteixen a separar aquella olimpíada de les olimpíades obreres i d'iniciatives de partits polítics.

¹¹⁶⁴ Aquest va ser el cas del periòdic de Gandia *El Popular. Defensor de las Sociedades Obreras y de los intereses generales del distrito*, a partir del 22 de febrer del 1933. Aquesta publicació informà quasi exclusivament sobre els partits de futbol del U.D. Gandia.

¹¹⁶⁵ *El Socialista* ho va fer de forma més regular i exhaustiva, un cop almenys per setmana, a partir dels primers mesos del 1932. *Claridad*, per la seua part, informà diàriament a partir de la seua conversió en diari; mentre mantingué el format de setmanari no contingué cap secció esportiva. A banda d'aquestes,

socialista més jove, a penes atengués a l'esport ja que per raons d'edat podria ser un sector idoni per al foment de l'activitat esportiva. Així, *Renovación* no sols no va contenir informació sobre competicions esportives *burgeses*, sinó que tampoc va donar cabuda a l'esport *obrer* o a reflexions sobre temàtica esportiva¹¹⁶⁶.

El Socialista i *Claridad* atengueren preferentment al futbol i, en menor mesura, al ciclisme; a gran distància d'aquests dos, boxa, natació, atletisme i excursionisme, tingueren una presència menys sistemàtica. Això sí, *Claridad*, en comparació amb *El Socialista*, durant la seua curta existència com a diari atengué a una major diversitat d'esports¹¹⁶⁷. En conjunt, així mateix, la informació esportiva estigué protagonitzada, de forma predominant, per homes. Les competicions i pràctiques desenvolupades per les dones no eren notícia o guardaven un discret segon plànol. Per tant, es mantenia la tendència de la premsa generalista de masses i l'esportiva especialitzada.

Així mateix, crida l'atenció que ambdós diaris compartiren un interès molt marcat pels esportistes i equips madrilenys, i no sols en matèria de futbol. Aquell interès es tornà, en diferents ocasions, en un posicionament decididament favorable cap aquests, com es veurà al llarg de l'anàlisi. D'aquesta manera, els socialistes que impulsaven aquelles publicacions no escapaven a la identificació local amb els seus veïns de la capital d'Espanya. A més a més, mitjançant aquesta identificació també s'impulsaria la difusió de la identitat regional castellana.

En tercer lloc, pel que fa al grau de divulgació que pogueren tenir aquestes publicacions i, per tant, la informació esportiva allí continguda, com a part de la premsa d'opinió, i concretament obrera, les dificultats i la precarietat acompanyaren sempre la seua història. Les publicacions obreres, fins i tot les més importants, hagueren de conviure constantment amb dificultats materials que afectaven locals, maquinària, matèries primeres i finançament¹¹⁶⁸. A propòsit del nombre concret de tirada, encara que

---

també s'utilitzen algunes referències de *Democracia*, l'efímera publicació que Andrés Saborit impulsà mentre *El Socialista* romania suspès a causa de la Revolució del 1934.

¹¹⁶⁶ Les escasses referències a l'esport es dirigiren a remarcar el tractament que aquest tenia a la Unió Soviètica, la qual milloraria la raça a través de l'activitat física en contraposició als règims nazi i feixista que prepararien els seus joves per a la guerra. En aquest sentit es pot consultar els números 126, 128, 129 i 138.

¹¹⁶⁷ La major diversitat de *Claridad* podria relacionar-se amb el fet que bona part del temps en què fou diari les competicions futbolístiques estarien aturades. Quan el futbol estigué en marxa li dedicà molt més espai que a la resta d'esports, en ocasions fins a tres pàgines d'un total de setze.

¹¹⁶⁸ SEOANE, María Cruz i SÁIZ, María Dolores: *Historia del periodismo...*, pp. 151 i següents.

sovint no es pot anar més enllà d'estimacions, *El Socialista* de mitjana va rondar els 40.000-50.000 exemplars en temps republicans, que pogué superar en alguna conjuntura puntual¹¹⁶⁹. Sobre la distribució geogràfica d'aquells exemplars únicament ha sigut possible trobar dades per a l'any 1930, moment en què es repartia sobretot per Andalusia, les dues Castelles, València i Múrcia¹¹⁷⁰. *Claridad*, per la seua part, hauria arrancat amb una tirada que voltaria els 35.000 exemplars, però que progressivament s'anirien reduint¹¹⁷¹.

Malgrat la modèstia d'aquestes xifres, que eren les millors en la història de la publicació, això situava el diari dirigit per Julián Zugazagoitia com al més venut en el conjunt de la premsa obrera¹¹⁷². De fet, per primera vegada en la seua història, *El Socialista* deixà de ser un diari deficitari per a tenir beneficis sense comptar els donatius d'afiliats i simpatitzants¹¹⁷³. A més a més, com han indicat distintes investigacions, cada exemplar arribava a molts lectors a través de les lectures col·lectives i la transmissió de mà a mà a Cases del Poble, centres obrers o tavernes¹¹⁷⁴. Així mateix, en el cas de *El Socialista*, com a portaveu oficial del partit, els seus articles i editorials solien ser reproduïts a altres publicacions socialistes, cosa que amplificava el seu ressò.

Finalment, és necessari observar que la informació esportiva, tant de *El Socialista* com de *Claridad*, provingué molt majoritàriament de l'agència informativa *Noti Sport* i sense signar¹¹⁷⁵. Aquell predomini, que afectava tots els esports, es va

---

¹¹⁶⁹ CHECA GODOY, Antonio: *Prensa y partidos políticos durante la II República*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1989. Les xifres oficials per a temps anteriors a la dècada del 1930 es poden seguir a DESVOIS, Jean-Michel: *La prensa en España (1900-1931)*, Madrid, Siglo XXI, 1977.

¹¹⁷⁰ Aquestes regions sumaven més del 60% dels exemplars distribuïts. Els percentatges els recull des de l'Almanac Socialista del 1932 MORAL SANDOVAL, Enrique: "El Socialista (1913-1936)", en Santiago Castillo i Luis E. Otero Carvajal (eds.), *Prensa obrera en...*, pp. 519-546. Les mateixes xifres a MORAL SANDOVAL, Enrique: "Diario, 1913-1931", Enrique Moral Sandoval, Manuel Ortuño i Mercedes García Lenberg (coords.), *El Socialista (1886-2011): prensa y compromiso político*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 2011, pp. 55-72.

¹¹⁷¹ SEOANE, María Cruz i SÁIZ, María Dolores: *Historia del periodismo...*, p. 493.

¹¹⁷² El setmanari *El Obrero de la Tierra*, amb més de 80.000 exemplars, va ser l'única publicació socialista que pogué superar a *El Socialista*; els principals rotatius anarquistes, per la seua part, no superarien els 30.000-40.000 exemplars. CHECA GODOY, Antonio: *Prensa y partidos...*, pp. 31 i següents.

¹¹⁷³ JULIÁ, Santos: "En la República y la Guerra Civil, 1931-1939", en Enrique Moral Sandoval, Manuel Ortuño i Mercedes García Lenberg (coords.), *El Socialista...*, pp. 73-90.

¹¹⁷⁴ SEOANE, María Cruz i SÁIZ, María Dolores: *Historia del periodismo...*, pp. 23-24; CHECA GODOY, Antonio: *Prensa y partidos...*, pp. 73 i següents.

¹¹⁷⁵ Sobre aquesta agència de premsa no s'ha pogut saber res. Els treballs ja citats de Seoane i Sáiz, Desvois i Checa Godoy no ofereixen informació a tal efecte, així com tampoc PIZARROSO QUINTERO, Alejandro: *Stampa e mezzi di comunicazione in Spagna*, Milà, Franco Angeli, 1994.

deixar sentir especialment en el futbol i en tot allò referent a esdeveniments fora d'Espanya¹¹⁷⁶. Les agències *Fabra* i *Febus* a penes comptaren amb un parell de notícies en tot el període republicà. Aquest és un condicionament que cal tenir en compte a l'hora d'interpretar la informació compresa als periòdics socialistes. No obstant, en l'anàlisi plantejada no importa tant el productor original de la informació, com el fet que la premsa socialista li donés validesa, decidís incorporar-la i difondre-la. A més, en el cas del *Tour* de França de l'any 1936 i de la publicació *Claridad*, l'encarregat de les cròniques va ser *Fersu*, qui no signava en nom de cap agència externa i no mostrà cap desviació cap al tipus de missatge que usualment es reproduïa a la secció esportiva.

6.2.1 Futbol: la selecció

Com s'acaba d'assenyalar, el futbol va acaparar de forma predominant l'espai esportiu. El campionat de la Lliga i els partits de la selecció masculina se seguiren de forma constant a la premsa al llarg del període republicà.

Pel que fa a aquesta última, els enfrontaments que “*los portadores del jersey rojo*”¹¹⁷⁷ havien de disputar eren anunciats amb antelació i comentats posteriorment. Els entrenaments previs als partits, els viatges per l'estranger, el joc desenvolupat i els resultats foren amplament comentats. Així, a causa dels quefers del combinat nacional solia augmentar l'espai de la secció esportiva, especialment quan aquell guanyava.

A més d'aquest aspecte, compartit per la resta de la premsa general i esportiva del moment, la premsa socialista col·laborà en donar continuïtat a la narrativa nacional de la *fúria* i la *fatalitat* associats al futbol¹¹⁷⁸. A partir dels Jocs Olímpics d'Amberes de l'any 1920, el joc de la selecció, en tant que representació de la idiosincràsia espanyola, es definí per part de la premsa francesa, neerlandesa i belga amb el terme de *fúria* per a remarcar la seua tosquetat¹¹⁷⁹. Aquesta idea va reeixir atès que encaixava amb la imatge que dels espanyols consolidà la retòrica nacional d'aquells països, amb la mitificació de

---

¹¹⁷⁶ Els partits de futbol celebrats a Espanya freqüentment aparegueren, a *El Socialista*, signats per A. García i, a *Claridad*, per R.

¹¹⁷⁷ *Claridad. Diario de la noche*, “La última de la temporada”, 02/V/1936.

¹¹⁷⁸ Circumstància que també ha detectat QUIROGA, Alejandro: “El deporte...”, pp. 473-474; del mateix autor, *Football and National...*, pp. 27-28. Per als temps del franquisme i posteriors es disposa també dels recents treballs de Julián Sanz. Al marge del ja citat, SANZ HOYA, Julián: “La patria en los estadios. Fútbol, nación y franquismo”, en Ferran Archilés, Marta García i Ismael Saz (eds.), *Nación y nacionalización...*, pp. 275-301.

¹¹⁷⁹ MARTIALAY, Félix: *¡¡¡Amberes!!! Allí nació la furia española*, Madrid, Real Federación Española de Fútbol, 2000, pp. 287-288.

fets com el saqueig d'Amberes per part de les tropes de la Monarquia hispànica l'any 1576, tot donant per bona la idea romàntica sobre Espanya¹¹⁸⁰.

La premsa espanyola, amb el periodista esportiu Manolo de Castro al capdavant, va realitzar una adaptació positiva acceptable per a la societat espanyola d'aquella caracterització; de manera que la *fúria espanyola* resumiria un estil de joc enèrgic, valerós, impulsiu, viril, entusiàstic, però també noble i honest. Així és que el recobriment del pols i la virilitat masculina per part de la nació espanyola es lligava a la forma en què els futbolistes espanyols havien de competir. La publicació de *Furia española*, de Juan Deportista, l'any 1924 va tancar aquella operació i consolidà la imatge positiva de la fúria. A aquesta visió es va afegir un altre element que també s'associava a la condició espanyola, la feblesa de caràcter i decadència del poble espanyol. La percepció fatalista de la nació es plasmava en les vicissituds de la selecció espanyola en forma de mala sort i actuacions arbitrals malintencionades¹¹⁸¹. El futbol espanyol, com la nació, havia de fer front a elements que escapaven al seu control, imposats pel destí fatal o pels recels d'altres països.

Aquella narrativa, que unia la sort i dissort del futbol espanyol a les suposades marques nacionals, es trobava assentada en la premsa a l'arribada del règim republicà, i s'allargà pràcticament fins el segle XXI. Així és que les cròniques futbolístiques col·laboraven en la construcció i reproducció de la identitat nacional espanyola entre la població. L'esfera comunicativa futbolística, inserida en la societat de masses, estava impregnada de discursos sobre Espanya, del que aquesta era i havia de ser. A través dels diversos canals d'informació i espais de sociabilitat pels quals s'escoltaven els ressons de l'esport rei la societat espanyola podia naturalitzar, inconscientment tal volta, el concepte de nació i les seues característiques, així com les virtuts masculines, personificades en l'equip nacional. El món de les nacions s'escenificava banalment en cada enfrontament futbolístic internacional.

L'actuació de la premsa socialista, com s'ha dit, apuntà en aquella direcció. La primera vegada que la selecció apareixia en les pàgines de *El Socialista* va ser una

---

¹¹⁸⁰ Distints analistes han subratllat el que podria semblar una paradoxa, a saber, que el joc eminentment físic de la selecció espanyola tenia origen en el predomini dels jugadors bascs del moment. De fet, la jugada que va donar peu a aquella caracterització va ser protagonitzada per *Belauste*, capità de la selecció i membre del Partit Nacionalista Basc i, posteriorment, d'Acció Nacionalista Basca. GÓMEZ, Daniel: *La patria del gol. Fútbol y política en el Estado español*, Irun, Alberdania, 2007.

¹¹⁸¹ QUIROGA, Alejandro: *Football and National...*, pp. 22-26.

setmana després de la proclamació republicana. Segons relatava telefònicament JZ. — Julián Zugazagoitia?— els *nacionals* empataren 0-0 davant un conjunt *foraster* italià que meresqué la victòria, per bé que amb un joc un tant brut. L'empenta dels espanyols no va ser suficient per a moure el marcador¹¹⁸².

Passat un doble enfrontament amb Irlanda i un altre amb Iugoslàvia, en què els espanyols obtingueren un empat i dues victòries, l'any 1933 es presentà replet d'informació relativa a la selecció, servida per l'agència *Noti-Sport*¹¹⁸³. Novament, cal insistir que el recurs a una agència aliena al socialisme no ha d'ocultar que eren els socialistes qui acceptaven incloure aquelles informacions a la seua premsa i difondre-la entre la seua militància.

Primer, un partit contra Portugal es tancà amb victòria dels *nostres* paisans contra *l'enemic*, la *nació veïna*, gràcies a valeroses jugades de Regueiro i Elicegui que facilitaren un resultat favorable als espanyols en la *lluita*¹¹⁸⁴. El següent partit contra el combinat francès va ser anunciat amb diversos dies d'antelació. Les cròniques enviades des de París remarcaven les bones expectatives amb què els francesos esperaven la disputa. Per la seua part, la selecció espanyola va gaudir d'algun entreteniment, com la visita als estudis de Joinville on “*trabajan buen número de artistas compatriotas*”¹¹⁸⁵. Ara bé, els directius i tècnics espanyols donaren instruccions i consells als jugadors per tal que descansaren de cara a les pròximes cites internacionals; malgrat tot, “*«nuestros» futbolistas, «españoles por antonomasia», no hacen gran caso de estas recomendaciones, y pasan el rato lo mejor que pueden*”¹¹⁸⁶. La *lluita* es va resoldre amb derrota espanyola. Es reconeixia que els espanyols no havien fet una gran actuació, però *nostres enemics* comptaren amb l'excel·lent col·laboració de l'àrbitre, qui tallà repetidament els atacs espanyols de forma equivocada i donà validesa a l'únic gol francès, *afusellat* per un davanter en clar fora de joc. Els espanyols “*se lanzan con furia en busca del empate*”, les seues accions mostraren gran valentia —com quan Elicegui

---

¹¹⁸² *El Socialista*, “El encuentro Italia-España termina con empate a cero”, 21/IV/1931.

¹¹⁸³ Tot i que no desaparegueren, en les cròniques d'aquells tres enfrontaments les referències a la *valentia* espanyola, dels *rojos*, enfront dels *extrangers*, que sovint jugaren durament, foren menors. *El Socialista*, “En su primer encuentro internacional empatan España e Irlanda”, 28/IV/1931; “España vence rotundamente a Irlanda”, 15/XII/1931; i, “Por la mínima diferencia venció el domingo España a Yugoslavia”, 26/IV/1932.

¹¹⁸⁴ *El Socialista*, “Otra victoria del equipo español sobre el portugués”, 04/IV/1933.

¹¹⁸⁵ *El Socialista*, “La estancia del equipo español en París”, 23/IV/1933.

¹¹⁸⁶ *Ibidem*. L'èmfasi és meu.

lesionà un contrari en una topada— i caràcter èpic —exemplificat en la negativa a retirar-se de Prat malgrat lesionar-se¹¹⁸⁷. Tot va ser en va, els espanyols sortiren derrotats, perjudicats per l'àrbitre i per un terreny excessivament dur que semblava triat “*con mala intención*” per a complicar el seu joc¹¹⁸⁸.

L'aproximació del següent partit de la selecció donà peu als periodistes a reflexionar sobre els problemes que aquesta travessava. Així doncs, al portaveu del PSOE es podia llegir que no havia faltat tècnica, sinó entusiasme. La vàlua dels jugadors espanyols estava demostrada, però, especialment els davanters, no havien posat en pràctica “*las condiciones especialísimas que hicieron famosos a nuestros delanteros centros y que más contribuyeron a renombrar la furia española*”¹¹⁸⁹. Significativament, des de *El Socialista* es realitzava el mateix diagnòstic que va esgrimir Sergio Valdés a les pàgines de *Nuevo Mundo*, on assenyalava la pèrdua de la identitat espanyola que encarnaria la fúria¹¹⁹⁰. La solució era engegar l'animositat espanyola, per a la qual cosa era suficient “*una excitación al amor propio y el simple recuerdo de lo que la próxima lucha significa para nuestro prestigio*”¹¹⁹¹. D'aquesta manera, els jugadors de futbol espanyols, però també els lectors i oients obrers de *El Socialista*, havien d'entendre que *nostre* prestigi estava en joc. Ací el díctic nostre no assenyalava precisament el Partit Socialista.

Potser els futbolistes sí sentiren ferit el seu orgull, atès que la crònica del partit apareguda el dos de maig —en el número que es podien consultar les primeres narracions sobre les celebracions de la festa del treball— afirmava que únicament les pèssimes condicions del camp havien impedit el triomf espanyol, “*un arenal pedregoso con acentuado desnivel*”, “*una explanada llena de guijarros, desniveles, ondulaciones*”¹¹⁹². En aquelles condicions, i amb un baló de dimensions molt menudes, els espanyols van ser millors que *nostres enemics*. Els espanyols havien entès que “*no solamente había de jugar con tecnicismo, sino que había que actuar con valor*”¹¹⁹³.

---

¹¹⁸⁷ *El Socialista*, “Por la mínima diferencia obtuvo Francia su primera victoria sobre España”, 25/IV/1933.

¹¹⁸⁸ *El Socialista*, “La estancia del equipo español en París”, 23/IV/1933.

¹¹⁸⁹ *El Socialista*, “Antes del «match» con Yugoslavia”, 28/IV/1933.

¹¹⁹⁰ Citat a QUIROGA, Alejandro: *Goles y banderas...*, p. 42.

¹¹⁹¹ *El Socialista*, “Antes del «match» con Yugoslavia”, 28/IV/1933.

¹¹⁹² *El Socialista*, “El partido entre los equipos de Yugoslavia y España terminó con empate a un tanto”, 02/V/1933.

¹¹⁹³ *Ibidem*.

Coratge no en faltà per part dels *nostres* jugadors. Els espanyols pugnaren per la victòria, “*pero los elementos se lo impidieron*”, de manera que la *lluita* acabà en empat¹¹⁹⁴.

El posterior partit de la selecció espanyola, malgrat les advertències de dies anteriors sobre la perillositat del rival búlgar, va ser un passeig que se saldà amb un escandalós resultat de 13-0. La narració dels fets, en aquella ocasió, es limità a un telegràfic resum dels gols i ocasions per a l'equip espanyol que, això sí, “*jugó con gran entusiasmo*”¹¹⁹⁵.

Per tant, a meitat del règim republicà, *El Socialista* oferia als seus lectors tot el repertori amb què la retòrica nacional espanyola tenia l'àmbit futbolístic. La classe obrera obtenia, mitjançant un llenguatge quasi bèl·lic per moments, una informació preferent sobre la *seua* selecció que, tot vestint el *seu* color roig en *batalla* directa contra *l'enemic*, intentava deixar l'honor espanyol en bon lloc¹¹⁹⁶. La valentia, l'entrega, l'entusiasme, en suma, la fúria espanyola i els valors de la masculinitat que a ella s'associaven no podien faltar per a abastar el triomf. Tanmateix, el camí no era fàcil a causa que els elements no solien jugar mai a favor dels nacionals, els quals haurien d'afrontar arbitratges dolents i condicions perjudicials. D'aquella manera, allunyats de les grans i explícites proclames polítiques, els discursos sobre la nació i la masculinitat es tornaven familiars entre els obrers socialistes per a formar part de l'esfera comunicativa que els envoltava i en la qual participaven activament. A resultes d'això, la identitat nacional es filtrava en la quotidianitat dels treballadors.

La disputa del campionat mundial de futbol de l'any 1934 a Itàlia va servir d'escenari per a la continuació de la línia apuntada¹¹⁹⁷. A aquell torneig arribà la selecció espanyola després de passar per damunt Portugal en una ronda eliminatòria prèvia per un tanteig de 9-0 i 2-1. En aquells partits els espanyols mostraren un gran entusiasme per guanyar i van haver de patir el joc dur dels portuguesos, davant la

---

¹¹⁹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁹⁵ *El Socialista*, “El once nacional español bate ampliamente al de Bulgaria”, 23/V/1933.

¹¹⁹⁶ Quasi sempre se sol destacar el vestit roig dels espanyols, que no tenia connotacions obreres, sinó que s'associava al combinat nacional espanyol.

¹¹⁹⁷ La informació sobre aquell campionat també va ser proporcionada per l'agència *Noti-Sport*.

passivitat i inclinacions arbitrals en favor d'aquests a causa de la superioritat dels *rojos*¹¹⁹⁸.

El primer rival a què s'enfrontà Espanya en el mundial va ser Brasil. Els espanyols, malgrat l'hostilitat que li mostrà el públic i que l'àrbitre deixà d'assenyalar-los un clar penal, guanyaren i passaren de ronda per a enfrontar-se als amfitrions¹¹⁹⁹.

Davant el conjunt italià s'hagueren de jugar dos partits a causa que el primer acabà en empat 1-1. Espanya va fer tots els mèrits requerits per a passar de ronda, però la *parcialitat* arbitral ho va impedir. L'àrbitre belga no va sancionar la gran duresa italiana, va assenyalar nombrosos fores de joc *imaginaris* contra els espanyols, anul·là un gol legal als jugadors *rojos* i concedí, a instàncies d'un linier italià, un gol il·legal als italians. Vistes les circumstàncies, l'eliminació era una possibilitat real, “*la afición española debe darse cuenta de que tienen que luchar con demasiados elementos que se han puesto en su camino*”¹²⁰⁰.

Així doncs, el partit de desempat, batejat com a *segona batalla de Florència*, acabà amb la victòria italiana, novament facilitada per l'actuació arbitral. La selecció es plantava en el partit amb destacades baixes —com la de Zamora— a causa de les “*marrullerías*” italianes en el partit anterior. La violència contra els espanyols es va repetir davant la passivitat del col·legiat, que hauria rebut les mateixes instruccions que el del partit anterior. No obstant, els espanyols mostraren que el seu futbol no estava en *decadència* i gràcies al seu *coratge* posaren en perill la victòria italiana. El gol italià va arribar precedit per una descarada falta al porter espanyol, mentre que l'empat espanyol no va pujar al marcador pel capritx arbitral; “*no podía faltar en partido de tanta importancia la anulación de un goal, y como es natural tenía que ser para perjudicar a España*”¹²⁰¹. Espanya s'acomiadava del mundial en quarts de final i estava clar que els italians, per les bones o per les males, acabarien guanyant el trofeu.

Només amb la derrota espanyola, per altra part, els socialistes denunciaren que el règim feixista de Mussolini aprofitava aquella fita esportiva per a manipular la

---

¹¹⁹⁸ *El Socialista*, “España bate ampliamente a Portugal por el tanteo de 9-0”, 13/III/1934; “Por 2-1 España vence nuevamente a Portugal”, 20/III/1934.

¹¹⁹⁹ *El Socialista*, “El equipo español se clasifica para los cuartos de final”, 29/V/1934.

¹²⁰⁰ *El Socialista*, “Contra todos los pronósticos italianos, su equipo no pudo con el de España”, 01/VI/1934.

¹²⁰¹ *El Socialista*, “La segunda batalla de Florencia se resolvió a favor de los italianos”, 02/VI/1934. Aquesta va ser l'única crònica que va proporcionar l'agència Fabra i no *Noti-Sport*.

població i amagar les penúries de l'economia italiana. A canvi de la docilitat dels obrers italians, Mussolini els oferiria un campionat del món arreglat de bestreta amb el suborn dels àrbitres¹²⁰². Aquella acusació, inserida en les notícies internacionals, es va acompanyar al mateix número de 2 de juny de la següent vinyeta:

Imatge 1. L'esport sóc jo. Font: Fundació Pablo Iglesias

Dies més tard, es donava notícia sobre com, segons estaria fixat des d'un bon principi, Itàlia va guanyar el campionat¹²⁰³.

L'any 1936, el primer partit de la selecció s'anunciava amb quasi vint dies d'antelació. La decepció s'estengué quan aquell enfrontament amb Àustria va acabar en derrota espanyola. El partit va comptar amb una *dolenta* actuació arbitral, que anul·là dos gols als jugadors *rojos*, no assenyala un penal favorable a Espanya i consentí la duresa dels *rivals*. Al marge d'això, un element es va trobar en falta, “*no aparece por*

¹²⁰² *El Socialista*, “Mussolini confiesa su bancarrota”, 02/VI/1934.

¹²⁰³ *El Socialista*, “Por fin Italia se adjudica, com estaba fijado, el Campeonato del Mundo”, 12/VI/1934

ningún lado la furia célebre de los jugadores rojos, que les hizo obtener resonantes triunfos”¹²⁰⁴.

Les derrotes espanyoles continuaren al llarg d'aquell any. Contra Alemanya es va sucumbir en un partit dolent, cosa que va provocar que el públic esbronqués els jugadors per “*la falta de entusiasmo y acierto de los que tienen la obligación de defender el honor deportivo de España*”¹²⁰⁵. Contra Txecoslovàquia, després d'anunciar dies abans qui serien els encarregats de defensar els *colores espanyols*, la premsa recollia un nou resultat desfavorable. La derrota dels jugadors *rojos* va ser assumida sense pal·liatius en les pàgines de *El Socialista* a través d'una breu crònica¹²⁰⁶. En canvi, a *Claridad*, amb una informació de quasi dues pàgines completes servida també per *Noti-Sport*, la derrota era considerada *honrosa*, tot i el reconegut mal joc dels *rojos*¹²⁰⁷. La influència de l'àrbitre en el resultat, amb la concessió d'un penal dubtós, que va conduir a l'únic gol del partit, i l'omissió d'una o dues penes màximes favorables als espanyols, no podia passar desapercebuda. La informació de *Claridad* recollia les declaracions de diferents protagonistes, entre els quals Regueiro afirmava que els havia acompanyat la *mala sort* i que el resultat just hauria estat un empat 0-0.

Els mals resultats acabaren per a l'equip espanyol amb el següent partit; els suïssos foren *nostra víctima*¹²⁰⁸. Espanya no jugà de roig, i això era notícia, per coincidència amb *l'enemic*, de manera que reservà la seua indumentària per al partit que haurien de disputar com a locals l'any pròxim. Des de les pàgines de la premsa socialista es remarcà com la *injustícia* arbitral va anul·lar diferents gols als espanyols — *algun* d'ells legal— i va permetre certa duresa en determinades fases del joc.

En resum, les notícies relacionades amb la selecció espanyola de futbol, que mereixia una dedicació preferent dins la secció esportiva, posava en contacte els receptors de la premsa socialista amb la nació espanyola. En primer lloc, el llenguatge que en aquelles pàgines s'esgrimia convidava a diferenciar entre un *nosaltres* i un *altre* definits en termes nacionals. Els obrers eren interpellats, sense necessitat de

---

¹²⁰⁴ *El Socialista*, “España sufrió su primera derrota ante Austria”, 21/I/1936.

¹²⁰⁵ *El Socialista*, “Segunda derrota del equipo español en la presente temporada”, 25/II/1936.

¹²⁰⁶ *El Socialista*, “Como se esperaba, el equipo español sucumbió en el encuentro contra Checoslovaquia”, 28/IV/1936.

¹²⁰⁷ *Claridad. Diario de la noche*, “Nueva, aunque honrosa, derrota del fútbol español”, 27/IV/1936.

¹²⁰⁸ *El Socialista*, “El cuarto partido internacional de la temporada lo ganó el equipo español”, 05/V/1936; *Claridad. Diario de la noche*, “España ha logrado, al fin, una victoria”, 04/V/1936.

raonaments, de forma *natural*, a sentir com a pròpies les victòries, derrotes i patiments dels futbolistes espanyols. La nació espanyola va ser representada i reproduïda a la secció de l'esport a través de l'equip de futbol i els lectors havien d'acceptar i participar d'aquella associació. Els jugadors espanyols, convertits en figures creixentment populars, representaven la nació, la personificaven amb les seues virtuts i defectes i lluitaven pel *nostre* honor, pel prestigi patri. Un nacionalisme *banal*, que no és proclamat ni entès com a nacionalisme, servia per a convertir aquella operació en un fenomen de sentit comú.

En segon lloc, els discursos de la fúria i el fracàs espanyols van trobar ressò a les pàgines que els socialistes dedicaven a l'esport. Fins i tot en les victòries, però evidentment en les derrotes, agents aliens a la capacitat de l'equip espanyol s'interposaven en l'aconseguint dels triomfs nacionals. La selecció no sols havia de bregar amb els seus oponents, sinó que les circumstàncies no els eren favorables mai. Com hauria fet la nació espanyola, l'equip de futbol havia de desplegar les seues condicions innates d'espanyol. La força, la valentia, el coratge, connotacions de la masculinitat viril, eren invocades per a sobreposar-se a les dificultats afegides i aconseguir triomfar èpicament. Amb un llenguatge que posava l'accent en la duresa de l'activitat futbolística, descrita en termes de guerra i combat amb enemics i afusellaments, s'enaltia la capacitat per a la lluita dels espanyols, dels homes *autènticament* espanyols. Això no succeïa, com es veurà tot seguit, únicament en el futbol; al contrari, atès que els esportistes van ser concebuts com a representants de les característiques de cada nació, els practicants d'altres disciplines no podien evitar veure's sotmesos a la mateixa dinàmica.

Finalment, cal insistir que, per consegüent, la premsa socialista contribuï a expandir entre els obrers l'esfera comunicativa nacionalitzada en què es convertí l'esport de masses. En el context d'un esport de masses tant en la pràctica com en l'atenció que generava, el socialisme inseria el seu públic en un àmbit de construcció i difusió de discursos sobre la nació espanyola. Les aventures i desventures de Zamora, Regueiro i la resta de jugadors més coneguts recorrerien els cafès, tallers, fàbriques i Cases del Poble de forma regular com a prova de la capacitat espanyola per a l'heroisme i el combat enfront dels *enemics*. A conseqüència d'això, la quotidianitat obrera no restava al marge de la reproducció banal de la identitat nacional espanyola.

Significativament, el terreny de joc es descrivia com a terreny de batalla en què desplegar la força i valentia espanyoles.

6.2.2. Futbol: la Lliga

Respecte al campionat lliguer, aquest va ser seguit de forma constant al llarg de tot el període republicà. La informació sobre les vicissituds dels diferents equips de la geografia espanyola es recollien totes les setmanes a la premsa obrera. D'aquella manera, els aficionats al futbol podien seguir les disputes dels diferents conjunts per proclamar-se campions *d'Espanya*. Ara bé, la informació resultava bastant desigual a raó que, generalment, els partits dels equips madrilenys gaudien d'una major cobertura, cosa que reduïa la informació de la resta d'enfrontaments a breus cròniques o simples ressenyes dels marcadors.

En aquest sentit, allò més freqüent va ser presentar les notícies relatives a la Lliga i el Campionat d'Espanya dividits entre el partit del Madrid —o de l' Athletic de Madrid en menor mesura— i la resta, sota l'etiqueta "*En provincias*". Si aquelles competicions pogueren col·laborar a la construcció d'unes identitats regionals i locals integrades dins la superior identitat nacional espanyola, a través de la identificació amb determinats clubs; des de la premsa obrera semblava promoure's una identificació amb Madrid.

Aquella constant atenció arribà a convertir-se en un partidisme implícit i/o explícit amb grans titulars i informació per a les victòries i el joc dels madrilenys¹²⁰⁹. Així, l'única ocasió en què es qüestionaren obertament les actuacions arbitrals en un torneig nacional va ser en l'eliminàtoria que enfrontava a Madrid i Athletic de Bilbao, perquè s'havia *perjudicat* el primer¹²¹⁰.

Però aquella identificació podia anar més enllà. Malgrat que *El Socialista* va recollir amb assiduitat els partits realitzats per equips locals i seleccions regionals contra equips i seleccions foranes, només en el cas de la selecció castellana i amb el Madrid es

---

¹²⁰⁹ A tall d'exemple, i per a cobrir tot el període republicà, és possible observar aquest fet a *El Socialista*, "El Deportivo de Valladolid elimina al Atlético, y el Sevilla, al Rácing Club de Madrid", 05/V/1931; "Los equipos madrileños en el campeonato de España", 06/IV/1933; *Claridad. Diario de la noche*, "Los madrileños tuvieron en Bilbao una eficiente presentación futbolística que batió justamente, y en un excelente partido, al Athletic", 01/VI/1936.

¹²¹⁰ *El Socialista*, "Después de una prórroga de treinta minutos vuelven a empatar el Madrid y el Atlético de Bilbao", 19/IV/1934; "Comentarios de la prensa catalana al partido del miércoles", 20/IV/1934.

va donar l'associació amb la nació espanyola. Quan, per exemple, Mèxic s'enfrontava a una selecció asturiana o Brasil a la catalana no entraven els mateixos ingredients en joc. Probablement no seria aventurat suggerir que això es pogué deure al pes que Castella, i dins d'aquesta la capital d'Espanya, tenia en els discursos socialistes sobre la nació espanyola.

Així doncs, a l'abric de la comentada derrota de la selecció espanyola contra França, el portaveu del socialisme afirmava que la selecció castellana tenia la possibilitat de demostrar als francesos que el futbol espanyol no estava en decadència¹²¹¹. No obstant, aquella possibilitat no es va donar a causa que “*los franceses se han «rajado»*”¹²¹². Els francesos esgrimiren que no anaven jugadors de primer nivell com Zamora, però els qui estaven seleccionats hagueren estat suficient per a garantir el triomf, segons es llegia a *El Socialista*. L'ocasió sembla que es tornà a albirar en un encontre programat per al 2 de juliol d'aquell any entre un combinat de París i un altre de Madrid. L'enfrontament tenia suma importància “*dado que en él ha de dirimirse la preponderancia del fútbol español sobre el galo*”¹²¹³. Probablement el partit es degué celebrar, però no ha estat possible trobar cap ressenya al respecte.

L'any 1934 sí quedà constància d'un enfrontament entre combinats de les dues capitals. Aleshores els espanyols van sortir derrotats. La crònica feia èmfasi en el vent desfavorable als espanyols, la utilització d'estrangers per part dels *contraris* i, sobretot, en com l'àrbitre va ser un “*eficaz colaborador*” a còpia que tallava totes les jugades d'atac espanyoles; de fet, en la primera part va anul·lar un gol a “*España*”¹²¹⁴. La utilització d'aquesta paraula, de forma indistinta amb la de Madrid, pot ser indicativa del grau de mimetisme existent entre ambdós elements.

Si la representació nacional podia ser imputada a un club o selecció de dimensions locals o regionals, també els obrers podien exercir-la. En aquest sentit, tot i que apartat del món del futbol obrer, el qual va tenir una atenció mediàtica mínima en comparació amb el professional, Fabra Ribas va realitzar unes declaracions significatives al voltant de les Olimpíades obreres que havia presenciat a Viena. El líder

---

¹²¹¹ *El Socialista*, “El domingo jugará una selección madrileña en París”, 25/V/1933.

¹²¹² *El Socialista*, “Ya no se juega en París”, 27/V/1933. Cometes a l'original.

¹²¹³ *El Socialista*, “El domingo y a beneficio del Montepío de Jugadores, jugarán las selecciones de París y de Madrid”, 28/VI/1933.

¹²¹⁴ *El Socialista*, “Selección de París, 2; Selección de Madrid, 0”, 24/IV/1934.

socialista lamentava l'absència espanyola en aquell acte i apostava per treballar per tal que la joventut obrera espanyola pogués anar a la pròxima cita per tal d'augmentar “*el prestigio de España en general y de nuestra clase trabajadora en particular*”¹²¹⁵. Amb tot, exercir la representació nacional espanyola implicava una sèrie d'inconvenients. Per exemple, els obrers madrilenys que disputaren un partit contra uns camarades francesos es van veure exposats a la *injustícia* arbitral, que tallava tots els seus atacs amb *imaginàries* situacions antireglamentàries i donava validesa a gols *il·legals* del contrari; al joc brut del rival, que comptà amb la permissivitat del col·legiat; i a un terreny de joc embassat¹²¹⁶. Per tant, fins i tot els obrers, en tant que espanyols, es veuriem abocats a sofrir la injustícia i la dissort.

6.2.3. Ciclisme

A propòsit del ciclisme, l'actualitat d'aquest esport freqüentava les pàgines de la premsa socialista, especialment quan l'activitat futbolística ho permetia. Efectivament, el domini del futbol provocà que la informació sobre les proves nacionals i internacionals ciclistes fóra omesa o restés reduïda a breus relats sense comentaris valoratius. Aquesta tendència només va ser trencada en el cas del *Tour* de França, fonamentalment durant l'edició de l'any 1936.

Com s'observa a continuació, el tractament d'aquest esport tampoc va estar exempt de connotacions nacionals. En aquest sentit, crida l'atenció com l'esdevenir i existència d'una prova ciclista podia passar totalment desapercebuda fins al moment que un connacional realitzava una actuació considerada meritòria. Així, per exemple, la pujada al Mont Angelo no va ser una prova ressenyada al llarg de tot el període republicà a excepció de l'any 1932, quan els ciclistes espanyols Trueba i Cepeda *triomfaren* i es classificaren tercer i quart respectivament¹²¹⁷. El mateix succeí amb la segona posició que Luciano Montero aconseguí a la reunió ciclista al velòdrom de Lió o amb la Volta a Suïssa, que únicament apareix en dues ocasions, quan els ciclistes

---

¹²¹⁵ *El Socialista*, “La juventud y los deportes”, 19/VIII/1931.

¹²¹⁶ *El Socialista*, “Por 3-0 vencen los del Choisy al equipo madrileño”, 01/I/1931.

¹²¹⁷ *El Socialista*, “En la subida al Monte Angelo triunfan dos españoles”, 22/III/1932.

espanyols tingueren una actuació *destacada*, la qual no els dugué més enllà de l'octava posició¹²¹⁸.

Les competicions ciclistes realitzades a Espanya, tot i que no passaven totalment desapercebudes, no van tenir un especial seguiment. Les cròniques normalment es limitaven a informar sobre el vencedor de la prova. Amb tot, l'any 1936, *Claridad* manifestava el seu suport a la celebració de la Volta a Espanya, davant els problemes d'organització que amenaçaven amb la suspensió de la prova, i ressenyava el seu decurs. Al marge d'això, novament es repetí l'atenció preferent als esportistes madrilenys, associats a Castella. En aquest sentit, en la cobertura sobre la II Tarragona-Madrid es remarcava que els madrilenys dominaven la prova mitjançant Berrendero i Cañardo; gràcies a ells "*Castilla sigue pegando*"¹²¹⁹. La prova va acabar sent guanyada per Vicente Carretero, del qual se subratllava que garantia a Castella una representació digna quan fallaren altres; així mateix, sota una fotografia d'una fusteria, s'afirmava que era un excel·lent treballador¹²²⁰.

Per consegüent, en la línia del que passava amb el futbol, des de la premsa socialista s'impulsava una identificació dels lectors amb la identitat local madrilenya i regional castellana, la qual, cal recordar, era central en la definició de la identitat nacional espanyola en el discurs majoritari dins el nacionalisme espanyol, i del socialisme també. La presa de postura resultava més que evident quan el cronista "R." exposava el bon inici de temporada dels representants de Castella que havien acabat amb "*la irritante supremacía de vascos y catalanes*"¹²²¹. Així doncs, el seu entorn havia de cuidar-los per tal que, de cara al *Tour* de França de l'any 1936, els madrilenys dosificaren les seues aparicions amb l'objectiu de "*aprovechar su actual estado de forma para prestigiar el ciclismo español*"¹²²². Madrid-Castella-Espanya, cap explicació era requerida en la ment del periodista per a fer entendre els lectors que els tres espais eren *una* i la *mateixa* cosa. Com es veié en aquella edició del *Tour*, no és que ciclistes bascs com Ezquerria no estigueren legitimats per a elevar el nom d'Espanya, però pareix

---

¹²¹⁸ *Claridad. Diario de la noche*, "Luciano Montero sigue actuando con éxito", 21/V/1936; "El español Ramos ocupa el oncenno lugar en la Vuelta a Suiza. Figueras abandona", 23/VI/1936; "Prior se luce en la vuelta a Suiza", 26/VI/1936.

¹²¹⁹ *Claridad. Diario de la noche*, "Cañardo, vencedor en la cuarta etapa", 09/IV/1936.

¹²²⁰ *Claridad. Diario de la noche*, "Después de la victoria de Carretero", 10/IV/1936.

¹²²¹ *Claridad. Diario de la noche*, "Castilla y la Vuelta a Francia", 16/IV/1936.

¹²²² *Ibidem*.

que l'alegria era major si ho feien “*los centrales*”¹²²³. Almenys, aquesta és la impressió que, potser de forma inconscient, rebien els aficionats a la bicicleta que formaven el públic de *Claridad*.

Quant a la prova reina del ciclisme, a l'alçada de la dècada del 1930, aquesta va passar a disputar-se en un format de competició per nacions, cosa que, segons George Vigarello, la convertia en un espai de recreació de pactes i oposicions de la política internacional¹²²⁴. Tanmateix, més enllà d'aquest aspecte, cal pensar que això afavoria també la naturalització del *món de les nacions*. És a dir, a través dels ciclistes de cada país les nacions eren representades *de forma natural* i les cròniques esportives es disposaren, també *naturalment*, a posar sobre els connacionals tota l'atenció i a fer de la seua sort i resultat motiu d'orgull o deshonra nacional.

A la premsa socialista, no s'ha trobat informació al voltant del *Tour* fins l'any 1933 i, aleshores, només es tractà la darrera etapa de la prova. Vicente Trueba va destacar entre tots amb una escapada que no arribà a bon port perquè es va veure perjudicat pel nombrós públic que no el deixava avançar —queixa bastant estesa en el món del ciclisme¹²²⁵. En conjunt, la seua actuació havia estat molt destacada i acabà sisè en la general, cosa que li havia de valdre un bon homenatge per part d'Espanya, segons es podia llegir a *El Socialista*. Qui guanyà l'etapa en qüestió o la general no importava, ni tan sols se citava.

L'any següent, la cosa anà de forma similar i únicament es resumí la darrera etapa¹²²⁶. La crònica subratllava com els francesos comentaven que l'única representació nacional que havia aconseguit arribar a París sense baixes havia estat l'espanyola, malgrat les diferents lesions que havia patit. Per damunt de resultats individuals, en aquella ocasió s'assenyalava que en la classificació per nacions Espanya havia acabat en tercer lloc.

---

¹²²³ *Ibidem*.

¹²²⁴ VIGARELLO, Georges: “Le Tour de France”, en Pierre Nora (dir.), *Les lieux de mémoire...*, Vol. 3, pp. 3801-3833. L'autor posa de manifest com la prova ciclista va jugar un paper destacat en la construcció i naturalització de la idea de nació francesa.

¹²²⁵ *El Socialista*, “El español Vicente Trueba se clasifica en sexto lugar en la Vuelta a Francia”, 25/VII/1933.

¹²²⁶ *El Socialista*, “El francés Antonin Magne gana la XXVIII Vuelta ciclista a Francia”, 31/VII/1934.

Suspès *El Socialista*, va ser *Democracia*, el setmanari apadrinat per Andrés Saborit, el que va recollir els fets considerats més rellevants del *Tour* de l'any 1935¹²²⁷. La informació en aquella ocasió va augmentar, sense perdre en cap moment el punt de vista espanyol. Així, López de la Osa-Rojo comentava que en la cinquena etapa Cañardo, Trueba i Ezquerria, dels qui més s'esperava per part espanyola, havien abandonat, “*perseguidos por la desgracia*”¹²²⁸. De nou, la *mala sort* requeia sobre els espanyols, encara que el comentador sospitava que tampoc tenien massa voluntat. Fóra com fóra, calia que els restants espanyols salvaren “*nuestro prestigio*”¹²²⁹. La cosa empitjorava molt, com comentava Manuel Rojo, quan Cepeda moria a causa d'una caiguda mentre *defenia el ciclisme espanyol*, quan “*realizaba un esfuerzo por dejar bien el pabellón español, (...) la desgracia en esta vuelta se ceba con nuestro equipo*”¹²³⁰. Difícilment podria algú negar que la mala sort perseguia *nostre* equip. Cap a les acaballes de la prova, els espanyols anaven recuperant posicions, “*el trío que en la actualidad defiende nuestros colores hace esfuerzos por dejar, en lo que cabe, en el mejor lugar posible nuestro pabellón*”¹²³¹. Finalment, s'insistí que, malgrat la poca fortuna, els *voluntariosos* Bachero, Cardona i Prior havien fet que Espanya classifiqués en darrera posició, però demostraren “*que los deportistas españoles tienen pundonor*”¹²³².

Respecte al *Tour* del 1936, com s'ha vist, des de mesos abans la premsa socialista mantingué gran expectació respecte a què podien fer els espanyols, especialment els castellans. S'esperava una gran actuació, al contrari d'allò succeït a la Volta a Espanya d'aquell any en què guanyaren els *estrangers*, amb els quals “*las atenciones eran superiores*” per part dels organitzadors¹²³³. Aquell interès es va traduir en una cobertura enorme que va fer que, en el cas de *El Socialista*, la informació sobre l'Olimpíada Popular que havia copat la secció esportiva fóra pràcticament engolida per

---

¹²²⁷ Segons Checa Godoy, aquesta publicació arrancaria amb uns 30.000 exemplars, per a reduir la seua tirada fins a uns 12.000 en els darrers números. CHECA GODOY, Antonio: *Prensa y partidos...*, p. 74. En el cas de *Democracia*, no s'especificava que la informació esportiva provingués de cap agència informativa.

¹²²⁸ *Democracia*, “Deportivas”, 13/VII/1935.

¹²²⁹ *Ibidem*.

¹²³⁰ *Democracia*, “Deportivas”, 20/VII/1935. Manuel Rojo va ser l'encarregat de la resta de cròniques sobre aquella edició del *Tour*.

¹²³¹ *Democracia*, “Deportivas”, 27/VII/1935.

¹²³² *Democracia*, “Deportivas”, 03/VIII/1935.

¹²³³ *Claridad. Diario de la noche*, “La Vuelta a Francia”, 04/VI/1936.

l'actualitat ciclista; i, en el cas de *Claridad*, les notícies sobre el *Tour* ocuparen quasi la totalitat de *Vida Deportiva*. Més encara, quan els espanyols realitzaren les seues millors actuacions, els caballeristes cediren altres espais fora de dita secció. Així mateix, les cròniques de les etapes i la ressenya de les classificacions d'etapa, general i de muntanya guardaren una atenció especial per als espanyols per damunt dels primers classificats. Obertament, en aquest sentit, declarava el comentarista de *Claridad* que “*nuestro máximo interés está en el grupito de españoles*” els quals estaven “*dispuestos a hacer que el nombre de España suene con alguna sonoridad en pasajes importantes de la más famosa de las carreras ciclistas*”¹²³⁴. Aquella va ser la tendència seguida fins al fallit colp d'estat, a partir del qual, progressivament, la secció esportiva, i amb ella el ciclisme, es va reduir fins a desaparèixer.

El 8 de juliol arribaven les primeres notícies de l'inici de la competició i ambdues publicacions es mostraven esperançades amb els espanyols. Cañardo classificava dècim i els espanyols no perdien massa temps en una etapa que els era desfavorable; la cursa tenia una gran emoció i cabia esperar que “*que continúe, y si es posible mejore, por lo que se refiere a los nuestros*”¹²³⁵.

La primera *heroïtat* espanyola no es va fer esperar i a la tercera etapa Ezquerria entrava sèptim rodant sobre la llanta per una punxada, cosa que li valgué una fotografia a la portada de *Claridad*¹²³⁶. La següent etapa va marcar “*la primera hazaña hispana*” amb el biscaí Ezquerria coronant en primera posició el *Ballon d'Alsace*; tant aquest com el madrileny Berrendero van deixar el camí sembrat *d'enemics* i van realitzar una *proesa* que, com no, va ser truncada per la mala sort¹²³⁷. Una punxada aturà Berrendero quan els dos espanyols rodaven en primera posició i Ezquerria no pogué resistir l'arribada del francès Archambaud, qui guanyà l'etapa per mitja roda a la mateixa línia de meta.

---

¹²³⁴ *Claridad. Diario de la noche*, “Vida Deportiva”, 10/VII/1936.

¹²³⁵ *Claridad. Diario de la noche*, “Vida Deportiva”, 08/VII/1936.

¹²³⁶ *Claridad. Diario de la noche*, “Vida Deportiva”, 09/VII/1936. *El Socialista*, “La tercera etapa de la Vuelta ciclista a Francia”, 10/VII/1936.

¹²³⁷ *El Socialista*, “Ayer se corrió la cuarta etapa Metz-Belfort, de la Vuelta ciclista a Francia, 10/VII/1936. També va punxar el *levantí* Molina en dues ocasions.

*Nunca estuvo tan cerca un triunfo español y jamás hubiera sido más justo (...). Ni por una sola vez nuestros representantes en cualquier competición internacional del tipo que fuera son acompañados por la fortuna*¹²³⁸.

L'endemà gustosament *Claridad* justificava l'atenció al *Tour*, que envaïa constantment les seues portades i pàgines interiors, perquè no eren pocs

*Los no deportivos que sienten deseos de información para poder en algún día, como ocurrió ayer, leer con satisfacción que en esta lucha de la máxima internacionalidad el nombre de España ha ocupado un primer plano*¹²³⁹.

En efecte, no s'oferia simplement informació d'una fita esportiva. Era Espanya, encarnada per cinc homes damunt unes bicicletes, qui s'estava fent un lloc en l'escenari internacional. Seguidors i no seguidors del ciclisme eren convidats des de la premsa obrera a gaudir i sofrir amb la sort de la nació. Aquesta era la protagonista real, encara que de vegades romangués *oculta*; la comunitat nacional era servida com a motiu de *natural* afectivitat entre el públic mitjançant la identificació *inconscient*, amb els seus, els qui duïen els seus colors.

Les següents etapes foren l'escenari del *domini* i la *bravura* dels espanyols al terreny muntanyenc¹²⁴⁰. Així es va poder comprovar en el cim del Galibier, "*otra montaña que ha caído ante el fiero pedaleo de los españoles Ezquerria y Berrendero*"¹²⁴¹; els *hispanos* mostraren la seua *superioritat incontestable* i ningú va poder plantar-los cara. Cap d'ells va guanyar, ho va fer un holandès, cosa que a penes meresqué dues línies en les llargues narracions sobre la setèima etapa¹²⁴².

Aquelles actuacions valgueren a Ezquerria el lideratge de la classificació de la muntanya i únicament la *mala sort* impedia que avancés a la general¹²⁴³. L'enèsima exhibició espanyola facilitava que el combinat d'espanyols i luxemburguesos liderés la classificació per nacions¹²⁴⁴. Va ser, sense dubtes, un "*magnífico día para España*", l'etapa *espanyola*¹²⁴⁵. En aquella el biscaí Ezquerria perdé la primera posició de la

---

¹²³⁸ *Ibidem*.

¹²³⁹ *Claridad. Diario de la noche*, "Vida Deportiva", 11/VII/1936.

¹²⁴⁰ *Claridad. Diario de la noche*, "Vida Deportiva", 15/VII/1936.

¹²⁴¹ *El Socialista*, "La XXX Vuelta ciclista a Francia", 15/VII/1936.

¹²⁴² *Ibidem*. El mateix passà a *Claridad. Diario de la noche*, "Vida Deportiva", 14/VII/1936.

¹²⁴³ *El Socialista*, "La XXX Vuelta ciclista a Francia", 16/VII/1936.

¹²⁴⁴ *El Socialista*, "La XXX Vuelta ciclista a Francia", 17/VII/1936. *Claridad. Diario de la noche*, "Vida Deportiva", 17/VII/1936.

¹²⁴⁵ *El Socialista*, "La XXX Vuelta ciclista a Francia", 17/VII/1936.

munyanya, però en favor del madrileny Berrendero, “*todo se quedó en casa*”¹²⁴⁶. Com que difícilment cohabitaven sota el mateix sostre el madrileny i el biscaí, la *casa*, en bona lògica nacionalista, assenyalava la nació, Espanya.

L’esclafit de la Guerra Civil probablement impedí continuar amb les *gestes* d’aquells *valents* ciclistes espanyols, les quals no agradaven a *l’estranger*¹²⁴⁷. De fet, Ezquerra aconseguí una victòria en l’etapa Niza-Cannes que a penes va ser celebrada a *El Socialista* en un número que ja anava carregat de la retòrica patriòtica i populista amb què va ser descrita aquella guerra¹²⁴⁸.

Globalment, les publicacions socialistes de totes les tendències, amb les narracions sobre ciclisme, contribuïen a que qui s’acostava a les seues pàgines compartís i formés part de les peripècies d’una comunitat nacional concreta. Per un costat, els lectors tenien la informació que *naturalment* els havia d’interessar més, la que afectava els seus connacionals. El *sentit comú* indicava que, per damunt dels resultats generals de les proves que es realitzaren, allò que era digne de menció era l’actuació espanyola. Si els *enemics* sucumbien era notícia, en cas contrari era suficient amb manifestar l’atreviment dels *nostres* o lamentar la *mala sort*.

En efecte, per un altre costat, la retòrica de la fúria, encara que no aparegués el terme concret, estava present tant com la de la fatalitat incrustada en *l’essència* dels espanyols. Els ciclistes espanyols eren feréstecs, braus, atrevits, capaços d’afrontar els entrebancs que se’ls creuaren pel camí; novament els atributs d’un model viril de masculinitat eren subratllats. No obstant, entre la seua voluntat i l’èxit, mirat amb recel pels *altres*, la mala fortuna solia fer acte de presència de forma irremeiable.

En tercer lloc, la conversió dels noms d’Ezquerra, Cañardo i demás, en personatges familiars que sobretot a l’estiu podien circular en les converses d’aficionats, practicants i aliens al ciclisme ajudava a reiterar una sèrie de discursos carregats de connotacions nacionals que es difonien, així, en la vida quotidiana de la població. La premsa socialista posaria el seu granet d’arena en l’engreixament d’aquella esfera comunicativa.

---

¹²⁴⁶ *Ibidem*.

¹²⁴⁷ *El Socialista*, “La XXX Vuelta ciclista a Francia”, 18/VII/1936.

¹²⁴⁸ *El Socialista*, “Ezquerra, vencedor de la etapa Niza-Cannes”, 21/VII/1936.

Darrerament, tant *El Socialista* com *Claridad* pogueren jugar un paper en la difusió entre els seus lectors d'una identitat local madrilenya i regional castellana, que apuntaven cap a la nació espanyola. Tot i la vocació de mantenir un públic nacional, aquells mitjans van donar preferència a les activitats de madrilenys i castellans, sovint entesos com a sinònims, i els assenyalaren com als *seus*. Igualment, aquests exercien la representació espanyola quan les circumstàncies ho requerien. D'aquella manera, el conglomerat d'identitats s'anava eixamplant i articulant segons l'ocasió.

6.2.4. Altres esports

A causa de l'aparició més esporàdica i de dimensions molt més reduïdes de cròniques al voltant d'altres esports com la boxa i els esports de piscina, s'ha optat per agrupar-los en un mateix epígraf. Cal destacar com la majoria de relats a propòsit dels successos relacionats amb aquests esports apuntaven una direcció molt similar del vist fins ara.

Sobre la boxa cal dir que no tots els socialistes en tindrien una bona consideració, cosa que pogué perjudicar el seguiment d'aquell esport des de la premsa¹²⁴⁹. Això, però, no impedia recordar amb nostàlgia que “*España llegó en alguna época a ser la nación europea que mayor número de campeones logró reunir*”¹²⁵⁰. A més, el discurs de la fúria i la fatalitat aparegué en les ocasions en què els combats eren comentats amb alguna extensió. Així, un conjunt de boxadors espanyols amateurs van aconseguir una rotunda victòria a terres franceses, la qual no va ser reconeguda pels àrbitres que, *injustament*, donaren alguns combats per nuls; la *injustícia* seria major ja que un dels espanyols boxejà amb una mà lesionada¹²⁵¹. Per si quedava cap dubte de la superioritat de “*nuestros compatriotas*”, un nou enfrontament ratificava la victòria espanyola, per bé que de nou es van protestar algunes decisions arbitrals que perjudicaven els espanyols¹²⁵². Al remat, cabia sentir-se orgullós d'aquells boxadors amateurs que “*tan alto han dejado el pabellón español*”¹²⁵³. El mateix sentiment

---

¹²⁴⁹ El corresponal de *El Socialista* a París, Aglao, afirmava que els socialistes estaven en contra tant dels bous com de la boxa. *El Socialista*, “*Taurofobia o Hispanofobia*”, 28/VIII/1932.

¹²⁵⁰ *Claridad. Diario de la noche*, “*Vida Deportiva*”, 01/VII/1936.

¹²⁵¹ *Claridad. Diario de la noche*, “*En su segunda actuación en tierras francesas, los amateurs españoles logran una resonante victoria*”, 09/IV/1936.

¹²⁵² *Claridad. Diario de la noche*, “*Nueva victoria de los amateurs españoles*”, 13/IV/1936.

¹²⁵³ *Ibidem*.

generaven Morales, qui va colpejar de valent i aconseguí un nul contra *El Tigre*, o el valencià Sangchili, campió mundial que havia estat batut per Tonny Marino, però que havia acceptat combatre perquè era un atrevit, un incaut¹²⁵⁴. Així doncs, el resultat no importava tant com el fet que els espanyols deixaren l'empremta de la nació allà on anaren.

Pel que fa als esports de piscina, aquests aparegueren en poques ocasions en la premsa socialista. Una de les vegades en què aquest ocupà un espai destacable va ser en el marc dels campionats europeus de natació del 1934, en els quals l'equip espanyol hauria causat una "*formidable impresión*" i va obtenir "*buenos tiempos*", tot i que "*quedó eliminado en las pruebas en que intervino*"¹²⁵⁵. Poc importava qui havia eixit guanyador, la notícia únicament recollia els noms dels espanyols que havien participat a cada disciplina. La crònica del campionat se centrava, tot seguit, en destacar que l'equip espanyol de waterpolo havia guanyat merescudament, i contra tot pronòstic, Txecoslovàquia i havia de jugar contra Alemanya.

Aquell partit no aparegué en les cròniques esportives i la pista sobre l'esdevenir de la competició es perd a la premsa socialista. Tanmateix, la Federació Castellana de Natació acordà realitzar uns enfrontaments amb un combinat belga en aquell mateix estiu. La competició, anunciada des de dies abans, va tenir un desenllaç objectivament favorable als belgues, especialment en waterpolo. En aquest sentit, A. de la Fuente comentava el possible cansament dels nedadors espanyols i la complicitat de l'àrbitre, "*un belga, que favoreció cuanto pudo a sus compatriotas*"¹²⁵⁶; el resultat havia estat de 14-0 favorable als belgues. En conseqüència, ni tan sols dins l'aigua podien els esportistes espanyols escapar al seu destí.

Pel que toca a les competicions nacionals, sempre referides de forma breu, l'any anterior el mateix comentarista havia seguit els resultats del campionat d'Espanya de natació. Des del seu punt de vista, calia subratllar, per damunt de la victòria de l'equip català, "*el avance inverosímil que ha dado en un año justo la natación en Madrid*"¹²⁵⁷. Ací estava la notícia. Els castellans havien arribat fins i tot a adjudicar-se alguna

---

¹²⁵⁴ *Claridad. Diario de la noche*, "Vida Deportiva", 01/VII/1936.

¹²⁵⁵ *El Socialista*, "Los campeonatos de Europa de natación", 14/VIII/1934.

¹²⁵⁶ *El Socialista*, "Primer match Bélgica - Castilla", 26/VIII/1934.

¹²⁵⁷ *El Socialista*, "Después de los campeonatos de Natación de España. Un comentario", 05/IX/1933.

disciplina i s'havia de felicitar les federacions espanyola i castellana per haver organitzat aquells campionats i alçar l'esperit esportiu amb un gran entusiasme “*en pro de la natación española*”¹²⁵⁸. Per tant, tampoc a la piscina es deixava de posar un enfocament castellà, lligat sempre a la nació espanyola.

6.2.5. Les dones fan esport?

Aquest apartat pretén acostar-se a la informació que específicament afectava a l'activitat esportiva de les dones. Com s'ha mostrat a les pàgines precedents, la secció d'esports de la premsa socialista estigué imbuïda d'una retòrica nacional que, a més, enaltia una masculinitat viril. On deixava això la qüestió de la participació femenina en el món dels esports? Segons s'ha advertit més amunt, l'espai dedicat a aquest tipus d'informació va ser molt minoritari. De fet, *El Socialista* a penes oferí cap referència, i quan la hi hagué es limità a ressenyar algun resultat sense afegir comentaris valoratius. No obstant, *Claridad* va ser un cas diferent. Mal que esporàdicament, la publicació caballerista va procurar assabentar els seus lectors sobre la participació femenina al molt masculí món de l'esport. Com s'observa tot seguit, la informació oferta va ser diferent de la relacionada amb les competicions masculines.

Així, cal insistir que, per una part, la quasi total desinformació sobre la pràctica esportiva femenina col·laborava en construir l'esport com a àmbit masculí. L'omissió de la incorporació de les dones a l'activitat física i competitiva suposava *amagar* una realitat cada cop més present i perpetuar la condició generitzada de l'esport. Aquest era una activitat dominada pels homes, un espai en què es posaven en joc virtuts eminentment masculines.

Igualment, per una altra part, més enllà de la consideració implícita de l'esport femení com un afer de segona fila, resulta cridaner el diferent tractament que es va atorgar als esdeveniments esportius en què participaven les dones. En aquest sentit, va estar absent tota referència a la *fúria* i la *fatalitat* espanyola. Les dones no encaixaven bé amb l'estereotip masculí i viril que acompanyava les cròniques esportives en general. Emperò, s'ha de remarcar que això suposava deixar via lliure per tal que els homes foren els protagonistes de l'espai en què la nació es posava en joc. Per evident que

---

¹²⁵⁸ *Ibidem.*

semble, cal subratllar que depenia de l'element masculí l'escenificació de la regeneració nacional. En general, l'esport femení no seria atacat des de la premsa socialista, ni existiren, almenys en aquells anys, apel·lacions directes a quin tipus d'esport era l'adequat per a la condició femenina. Però, les dones es veien apartades quasi totalment de la *responsabilitat* de defensar el renom d'Espanya per a emfasitzar altres aspectes.

En efecte, la novetat que suposava una cursa de cros femení l'abril del 1936 possibilità a *Claridad* afirmar que s'estava trencant "*con un pasado de esclavitud deportiva*" i que l'acte serviria per tal que "*las madrileñas aprendan a despojarse de ciertos temores ridículos, buscando un mayor contacto con los bienes inmensos de la Naturaleza*"¹²⁵⁹. Així, les dones havien de prendre consciència que aquell esport significava "*su armonía y salud (que es belleza absoluta)*"¹²⁶⁰.

En una línia similar, amb motiu de la final del campionat d'hoquei femení entre Madrid i Athletic es comentava la diferent indumentària de cada equip i com les jugadores el duien amb més o menys cura o el completaven amb elements com mocadors al cap. La crònica sentenciava al respecte que totes compartien una bellesa proporcionada per "*cuerpos fuertes y sanos forjados en la lucha deportiva*" que l'esport era "*verdadera agua de belleza asequible a todas*"¹²⁶¹. El text continuava amb la narració del resultat per a destacar a les principals protagonistes. Així, "*en la delantera destacó de manera brillantísima esa menudencia graciosa de Carmen Sánchez, veloz como la brisa (el viento es del sexo feo)*"¹²⁶².

Si aquelles paraules es podien llegir a un periòdic que pretenia representar l'opinió del caballerisme a tot Espanya, des de *El Popular* es van oferir algunes reflexions extenses sobre les dones i l'esport. Tot seguint el parer de Damián Catalá, les dones s'havien incorporat efectivament a molts àmbits de la vida pública *moderna* com la Universitat, els negocis o l'esport. Pel que feia a l'esport, aquella era una situació positiva perquè marcava la fi de les dones pàl·lides i ampul·loses, símbol d'una època de decadència física, i donava pas a un temps en què la bellesa es mesuraria per la salut. Gràcies a l'exercici físic les dones podrien adquirir un cos flexible, suau i esvelt, un cos

---

¹²⁵⁹ *Claridad. Diario de la noche*, "Cross femenino e infantil", 20/IV/1936.

¹²⁶⁰ *Ibidem*.

¹²⁶¹ *Claridad. Diario de la noche*, "El Athletic conquista el título nacional derrotando al Madrid por 3 a 1", 15/V/1936.

¹²⁶² *Ibidem*.

bell; així havien de ser “*las futuras madres. Sanas de cuerpo y sanas de espíritu*”¹²⁶³. Igualment opinava A.P.M., sigles darrere de les quals se suposa que hi havia una dona, per a la qual “*el deporte proporciona lo más deseado por la mujer: Su Belleza y la salud de sus hijos*”¹²⁶⁴.

Emperò, quin esport resultava més adequat per a la dona? En l'únic cas que s'han detectat reflexions explícites al respecte, se sentenciava que

*Indudablemente, el boxeo, el futbol y muchos otros deportes, aparte de que su violencia los hace prácticamente inasequibles para ella, no. Pierde en ellos gran parte, se puede decir toda, de su feminidad y, por eso, no hay que pasar nunca*¹²⁶⁵.

La dansa, el muntanyisme i la natació eren la resposta correcta.

En conseqüència, no és que els socialistes s'oposaren a que les dones practicaren esport. Al contrari, aquestes s'havien d'alliberar de certs clixés per a realitzar exercici. Amb tot, les cròniques informaven de forma diferent en el cas d'homes i dones. Se centraven en elements com el vestit i es posava l'accent en els beneficis que proporcionava l'esport a les dones, com la bellesa i la salut. Tot amb un discurs que no oblidava la maternitat com a atribut principal de la *feminitat* i remarcava la violència implicada en determinades pràctiques esportives que, com el futbol, no podien casar amb les *virtuts* femenines. Aquells elements restaven fora del focus analític de les competicions masculines.

Ara bé, aquella *motivació* per a la pràctica esportiva entre l'element femení adquirí tons de tendència més bé sexual, frívola i/o burlesca, especialment a través dels reportatges gràfics. En aquest sentit, *Claridad* inclogué nombroses fotografies en la secció esportiva, però mentre les que retrataven homes, generalment futbolistes o ciclistes, mostraven l'esforç i el sofriment dels esportistes, les de les dones solien tenir altres connotacions.

D'aquesta manera, l'extensió de l'handbol femení va merèixer més d'un article. En una ocasió, es mostrava la formació de l'equip femení del *Club Deportivo Nacional*,

---

¹²⁶³ *El Popular. Defensor de las Sociedades Obreras y de los intereses generales del distrito*, “La mujer moderna y el deporte”, 06/I/1933.

¹²⁶⁴ *El Popular. Defensor de las Sociedades Obreras y de los intereses generales del distrito*, “La mujer y el deporte en Gandía”, 15/II/1935.

¹²⁶⁵ *El Popular. Defensor de las Sociedades Obreras y de los intereses generales del distrito*, “La mujer moderna y el deporte”, 06/I/1933.

campió de Castella. Les poques línies del peu de foto, únic text relacionat amb la notícia, destacaven que a Espanya existien nombrosos equips femenins d'aquella disciplina amb el que considerava “*una graciosa muestra*”¹²⁶⁶. La *gràcia femenina* era motiu d'ironia quan una fotografia de les tres defensores de l'equip d'hoquei femení nacional espanyol eren batejades com a tres *gràcies*; però, la derrota per 11 gols a 2 contra Alemanya menava a dir que “*algunos susceptibles dicen que no son las tres gracias, sino lo contrario*”¹²⁶⁷. El breu comentari sobre el partit reconeixia la superioritat germànica i que l'enèrgica resistència de les espanyoles es reduí als primers moments.

Des de la *gràcia femenina*, es donava pas a altre tipus d'insinuacions. Sota la següent fotografia, inclosa sense cap tipus de motivació especial ni notícia concreta que l'acompanyés, la redacció es preguntava si es podia considerar les protagonistes ciclistes, jugadores de criquet o nedadores; no obstant, “*todo se les puede tolerar en honor a sus merecimientos deportivos y demás...*”¹²⁶⁸. Els tres punts finals convidaven els lectors a identificar quins eren els altres mèrits de les quatre joves.

Imatge 2. Dones practicant esport. Font: Fundació Pablo Iglesias

Una altra imatge d'un enfrontament de futbol femení entre seleccions de França i Bèlgica explotava el doble joc del llenguatge amb un peu de foto, de nou única informació sobre l'esdeveniment, que deia que el resultat havia estat de 8 a 1 favorable a les franceses, les quals havien estat superiors, per bé que la redacció considerava que

¹²⁶⁶ Claridad. Diario de la noche, “Para muestra...”, 10/IV/1936.

¹²⁶⁷ Claridad. Diario de la noche, “Vida deportiva”, 11/IV/1936.

¹²⁶⁸ Claridad. Diario de la noche, “Vida Deportiva”, 07/V/1936.

“*las belgas son también «superiores»*”¹²⁶⁹. En la mateixa pàgina s’adjuntava una fotografia d’un partit d’hoquei entre Alemanya i Hongria per a afirmar que “*la señora árbitro no sabemos si llora o está constipada*”¹²⁷⁰.

Sense estar practicant cap activitat física, unes banyistes angleses prenent un gelat eren considerades “*nadadoras, refrescantes y... bonitas*”¹²⁷¹. De la mateixa manera, *Claridad* reproduïa una imatge d’una jove amb tacons i vestit de bany, sobre la qual la redacció afirmava no estar segura de si era esportista, “*ya que no exhibe sus dotes deportistas, hace exposición de su gusto en el vestir*”¹²⁷². Finalment, una jove Anita Louise era retratada mirant a la càmera mentre per sobre d’ella saltava des d’un trampolí el campió olímpic Dutch Smith. El comentari de la foto sostenia que el saltador pensava que la xica estava mirant-lo, però “*se equivoca por completo: ella nos mira a nosotros. ¡Las mujeres son así!*”¹²⁷³.

En suma, més enllà de l’escassa atenció prestada a l’esport femení, les aparicions de les dones a la secció esportiva no tenien el mateix sentit que les dels homes. Existiren informacions purament esportives quan, per exemple, es parlà sobre com Carmen Soriano batia el rècord espanyol de natació femenina amb una marca que es reconeixia poc extraordinària, però que era “*una demostración de alto significado para Castilla*” —de nou Castella¹²⁷⁴. També hi hagué una preocupació i aposta sincera per la pràctica física entre les dones, manifesta, per exemple, quan s’entrevistava Arminda Valls i Mercedes Castelltort, del Club Femení¹²⁷⁵. Tanmateix, aquests comentaris foren minoritaris. Majoritàriament, si l’esport femení era motiu d’alguna ressenya extensa, o d’opinions valoratives, la imatge que s’oferia distava molt de la retòrica amb què s’interpretava en el cas masculí. Per un costat, encara que es pogués lamentar la diferència entre el nivell esportiu de les dones espanyoles i estrangeres, no es donava la dimensió de tragèdia nacional que això suposaria en el cas masculí. Sembla que les dones no desenvolupaven en l’esport una activitat de relleu per a la nació,

---

¹²⁶⁹ *Claridad. Diario de la noche*, “Vida Deportiva”, 16/IV/1936. Cometes a l’original.

¹²⁷⁰ *Ibidem*.

¹²⁷¹ *Claridad. Diario de la noche*, “Vida Deportiva”, 04/VI/1936.

¹²⁷² *Claridad. Diario de la noche*, “Vida Deportiva”, 23/VI/1936.

¹²⁷³ *Claridad. Diario de la noche*, “Vida Deportiva”, 03/VI/1936.

¹²⁷⁴ *Claridad. Diario de la noche*, “Los records español y mundial de 500m., batidos”, 07/IV/1936.

¹²⁷⁵ *Claridad. Diario de la noche*, “Hablando con Arminda Valls y Mercedes Castelltort, dirigentes del Club Femení de Deportes”, 30/VI/1936.

almenys no al nivell dels homes. Per un altre costat, les imatges i cròniques al voltant de l'esport practicat per les dones atenien a elements que poc tenien a veure amb l'esport i que, sense dubte, mai apareixien en el cas dels homes. El tipus de roba que s'emprava, la gràcia, les burles i insinuacions sexuals eren escenificades en la secció esportiva quan eren dones les esportistes.

Tot això repercutia en la construcció de l'esfera comunicativa esportiva com un espai fonamentalment masculí. La nació es reproduïa des de les pàgines esportives i ho feia amb l'afirmació d'un model de masculinitat viril i dominant, mentre que les dones podrien participar d'aquell espai, però sempre des de la seua *bellesa* i *gràcia*, sense abastar la importància que en la defensa de la nació exercien els homes. Probablement, representar activament la nació en els camps d'esport no era el rol que les dones havien de desenvolupar ni dins la nació, ni dins l'esport.

6.2.6. El cas del muntanyisme

Quant als esports de muntanya, aquesta no va ser una pràctica ressenyada de forma especial en la vessant competitiva, tant per la quantitat com per la qualitat de les notícies, limitades a convocatòries i resultats de diferents esdeveniments. Amb tot, una competició d'alpinisme a França meresqué una ressenya en què es destacava el gran èxit de Margot Moles, qui finalitzà en quart lloc, competint per l'equip espanyol Peñalara¹²⁷⁶. En la mateixa notícia es lamentava la *mala sort* de l'altre conjunt espanyol, el *Club Alpino*, que per un accident d'un dels seus components, es va veure forçat a la retirada.

Tanmateix, més enllà d'aquesta crònica, que reproduïa la mitologia de la dissort espanyola i tenia suficient amb un quarta posició per a parlar de *gran èxit*, l'aspecte més significatiu de l'activitat muntanyenca i excursionista va ser la vessant lúdica i instructiva exercida amb gran freqüència pels socialistes. Així doncs, atès que les caminades per la serra i les excursions a diferents ciutats i paratges formaren part de la vida quotidiana de les associacions socialistes, esportives o no i independentment de la seua grandària, aquest és un àmbit interessant per a atendre, no tant als discursos de la premsa socialista, com a la vessant pràctica. D'aquesta manera es pretén posar de

---

¹²⁷⁶ *El Socialista*, "Gran éxito de Margot Moles", 27/II/1934.

manifest que les activitats dutes a terme per les agrupacions socialistes tingueren unes significacions nacionals que les podien convertir en vies de contacte amb discursos sobre Espanya.

Així, Gredos, Navacerrada, Guadarrama, les diferents serralades de Madrid amb distints monuments, accidents geogràfics i municipis com El Paular, La Pedriza, Boca del Asno o El Escorial, entre altres, formaven els llocs predilectes de visita socialista. Cal puntualitzar, això sí, que la informació que *El Socialista* i *Claridad* oferien sobre aquelles activitats se centraven en les organitzacions madrilenyes. Resulta clar que els socialistes valencians, per exemple, no acudirien un o dos cops al mes a aquelles contrades.

Les eixides per aquells paratges per part de les agrupacions de les barriades madrilenyes perseguïen l'objectiu de confraternitzar amb els companys i familiars, apartats del *viciat* ambient urbà, i gaudir d'un esbarjo *saludable*. Així mateix, igual que es podien entonar distints himnes socialistes com *La Internacional*, no era estrany que les visites s'acompanyaren d'explicacions sobre els paratges visitats.

En aquest sentit, resulta complicat albirar com entenien els implicats aquelles visites a la natura. No obstant, les destinacions escollides tenien unes connotacions plenes de significat nacional per als cercles institucionistes que van ser pioners en la promoció d'aquells espais. El conjunt del regeneracionisme va guardar una estreta relació amb la geografia atès que del coneixement i dominació d'aquesta feien dependre, en bona mesura, el renaixement nacional espanyol. Tot seguint Josefina Gómez i Nicolás Cantero, l'estudi del paisatge tenia per al regeneracionisme un component científic que incloïa una visió moral i estètica sobre aquest¹²⁷⁷. La cerca de les arrels de l'home, d'allò fonamental i primari, en la natura era un dels pilars de la renovació educativa i cívica que pretenia Francisco Giner de los Ríos amb les eixides a la muntanya i les classes a l'aire lliure. La concepció paisatgística dels moderns geògrafs com Humboldt, Ritter o Reclús va ser recollida per la ILE i el regeneracionisme en la valoració de la geografia i la natura, per a entendre que el

---

¹²⁷⁷ GÓMEZ MENDOZA, Josefina i ORTEGA CANTERO, Nicolás: "Geografía y regeneracionismo...".

paisatge simbolitzava les essències d'una societat¹²⁷⁸. En conseqüència, acostar-se a la muntanya era fer-ho al *poble* i a la nació, a la seua història i el seu caràcter, tot amb un important component castellanista¹²⁷⁹.

La serralada del Guadarrama, epicentre de l'activitat excursionista dels socialistes madrilenys, va ser per a Giner de los Ríos i els seus seguidors la columna vertebral de la Península i, per tant, de la nació. Aquella concepció comptava aleshores amb la validació de la moderna ciència geogràfica, en procés de construcció i consolidació, la qual considerava que el conjunt de l'altiplà castellà era el nucli de la configuració geològica i geogràfica espanyola i que, per consegüent, posava les bases de la seua importància en la forja de la nació espanyola¹²⁸⁰. Per una altra part, la pintura i la literatura també jugaren el seu paper en l'enaltiment d'aquell paratge, i del conjunt de Castella, com a paisatge nacional espanyol per excel·lència¹²⁸¹. Així doncs, el nacionalisme espanyol institucionista i regeneracionista, en consonància amb allò que succeïa a Europa, accentuava les tendències romàntiques i culturals en la definició de la identitat nacional de la mà de la geografia i de la construcció d'un paisatge nacional¹²⁸².

Probablement els socialistes que *envaïen* sempre que podien la serra de Madrid no sentien el mateix que Giner i els seus amics més pròxims quan contemplaven El Paular o passejaven per la serra de Gredos. Tanmateix, si José Macpherson, influent geòleg de finals del segle XIX i principis del XX, va definir la Serralada Central, i dins d'ella Guadarrama, com a "*verdadera columna vertebral de la Península Ibérica*"¹²⁸³, molts socialistes no distaren de la seua opinió. Així, el col·laborador socialista J. M. va

---

¹²⁷⁸ ORTEGA CANTERO, Nicolás i GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo: "La visión de España en la obra de Élisée Reclus: imagen geográfica y proyección política y cultural", *Ería* 65 (2006), pp. 35-56. Els autors sostenen que Reclus, popular entre els obrers, en general, i els anarquistes, en particular, ja avançà diferents percepcions sobre el paisatge nacional, com la importància de la *Meseta* en la configuració espanyola.

¹²⁷⁹ ORTEGA CANTERO, Nicolás: "Paisaje e identidad. La visión de Castilla como paisaje nacional (1876-1936)", *Boletín de la A. G. E.* 51 (2009), pp. 25-49.

¹²⁸⁰ CASALS COSTA, Vicente: "Ciencia, política y territorio. La construcción del paradigma regional en la Península Ibérica", *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales* 79 (2001), pp. 79-104.

¹²⁸¹ A banda dels ja citats, LARRÍNAGA RODRÍGUEZ, Carlos: "El paisaje nacional y los literatos del 98: el caso de Azorín", *Lurralde: investigación y espacio* 25 (2002), pp. 183-196.

¹²⁸² Un acostament a la geografia francesa a ORTEGA CANTERO, Nicolás: "Paisaje, historia y nación (a propósito del Tableau de la Géographie de la France, de Paul Vidal de la Blache)", en Nicolás Ortega Cantero (ed.), *Paisaje, memoria histórica e identidad nacional*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid/Fundación Duques de Soria, 2005, pp. 9-44.

¹²⁸³ Citat a ORTEGA CANTERO, NICOLÁS: "Paisaje e identidad...", p. 33.

afirmar que el Guadarrama era el “*espinazo de Castilla*” i directament un editorial del 1933 parlava del “*espinazo de España*”¹²⁸⁴; per la seua part, Bersandín —com es coneixia Bernardino Sánchez Domínguez—, en una de les seues cròniques de viatges anunciava que es disposava a ascendir “*a las cumbres de Gredos: la tierra madre y primera de España*”¹²⁸⁵; mentre que R. M. Nadal, a *Renovación*, afirmava que aquella serralada era el “*verdadero nervio y médula de España*”¹²⁸⁶. Així és que no és possible afirmar que els socialistes foren aliens a les lectures *nacionals* que el regeneracionisme i l’institucionisme havien empentat. Per tant, les escapades muntanyenques que els socialistes realitzaven en el temps lliure podien esdevenir una més de les activitats populars i quotidianes connotades nacionalment. Un militant podia escapar de la ciutat, cantar tonades socialistes mentre caminava per la serra o, millor, durant el viatge amb autobús si la ruta era exigent i meravellar-se amb la contemplació del fragment *més antic i noble* de la nació. Fins i tot sense desplaçar-se de la ciutat atès que amb l’habilitació de barques al llac de la *Casa de Campo*, hom podia

*Navegar un poco en el mismo corazón de la meseta, doble «sport» de los brazos que reman y de la fantasía, que se hace la ilusión de la mar y las olas casi a la vera del propio Guadarrama, nudo central de España*¹²⁸⁷.

Ara bé, tot no havien de ser dures rutes de senderisme. El temps d’oci bé podia ocupar-se amb visites a altres ciutats amb un patrimoni interessant. Els grups excursionistes, i les agrupacions socialistes en general, no rebutjaren la possibilitat de fer visites purament monumentals a llocs com Toledo o Aranjuez¹²⁸⁸. Aquestes dues localitats no van ser destinacions estranyes per a passar el dia i també tenien una forta connotació nacional, especialment Toledo. En efecte, aquesta ciutat va ser convertida en una de les principals destinacions turístiques del país i en la seua posada en valor va jugar un paper destacat la construcció ideològica com a símbol de la història i la identitat nacional espanyola¹²⁸⁹. De nou, la gent de la ILE va ser clau en aquella

---

¹²⁸⁴ *El Socialista*, “No puede ser separatista”, 26/IX/1931, i “Teatro por los pueblos”, 07/VI/1933, respectivament.

¹²⁸⁵ *El Socialista*, “Por las riberas del Tiétar hacia Gredos”, 03/XII/1932.

¹²⁸⁶ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Oropesa es socialista”, 20/V/1933.

¹²⁸⁷ *El Socialista*, “Animando la Casa de Campo”, 13/III/1932. Cometes a l’original.

¹²⁸⁸ El Escorial va ser una altra població molt visitada, però en aquest cas podria aprofitar-se el seu enclavament per a visitar les serralades que l’envolten.

¹²⁸⁹ GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo: “Lugares, paisajes y políticas de memoria: una lectura geográfica”, *Boletín de la A. G. E.* 51 (2009), pp. 175-202; del mateix autor, “Paisajes nacionales, turismo y políticas de memoria: Toledo (1900-1950)”, *Ería* 73-74 (2007), pp. 193-212.

operació, en aquest cas de la mà de Manuel Bartolomé Cossío i Aureliano de Beruete, els quals tingueren gran èxit en difondre la idea de Toledo com a ciutat que millor exemplificava la història, el paisatge i l'art espanyols.

S'ha d'apuntar que, tot i que aquells municipis serien molt més accessibles per als socialistes que habitaven en Madrid i rodalies, allí també pogueren anar els militants de diferents punts d'Espanya i, fins i tot, socialistes europeus. Així, quan es realitzava a Madrid el XX Congrés de la *Federación Gráfica Española*, al qual acudirien socialistes de diferents localitats del país, es va aprofitar per realitzar una visita als monuments de la “ciudad imperial”¹²⁹⁰. En dita ciutat van ser rebuts per l'alcalde i company Jesús García i, després d'un dinar fraternal en què no faltà l'entonació de *La Internacional*, a la nit acudiren al teatre Español a un acte en el seu honor. Si el nom del teatre podria funcionar com a recordatori banal de la nació, la música va situar indubtablement a Espanya els màxims responsables dels obrers socialistes gràfics. En primer lloc, la Banda municipal va executar *Suspiros de España, La verbena de la Paloma* i *Jota aragonesa*. Peces que comptaren amb grans aplaudiments. A continuació, la companyia dirigida per Margarita Xirgu va interpretar *Los Julianes*, obra del freqüentment maltractat pels socialistes Eduardo Marquina. Finalment, els *Coros Socialistas* cantaren *Si la nieve refala, El emigrante, Segadora, Sardana de las monjas, Din, di-rin-din, Goiko Mendiya, Cracoviak* i *La Internacional*. Tot i que la música és motiu d'anàlisi més endavant, cal dir que la visita a *la imperial* Toledo, que venia sent definida com a la més acaba mostra de *l'espanyolitat*, no va tenir millor final que un concert replet d'algunes de les peces més representatives de la cultura musical nacional espanyola. Així mateix, a excepció de les dues últimes cançons, els cors socialistes oferiren tot un recorregut per les músiques del folklore regional espanyol.

Si els socialistes espanyols podien gaudir de visites a les més representatives i històriques ciutats espanyoles, el grup socialista alemany *Fredika*, de visita per Espanya, es passejà pels barris obrers de El Escorial, i tenia programat anar al Museu del Prado i Toledo¹²⁹¹. És a dir, que els socialistes espanyols, que sense dubte havien de confraternitzar amb els seus camarades europeus, decidiren compartir amb aquells alguns dels llocs on es podia comprovar la tradició artística i la història espanyola. En

---

¹²⁹⁰ *El Socialista*, “Las autoridades de Toledo reciben a los delegados”, 24/V/1932.

¹²⁹¹ *El Socialista*, “Ayer llegaron a Madrid los camaradas alemanes de la Fredika”, 06/X/1931.

aquest sentit, els socialistes eren poc originals atès que aquelles destinacions eren freqüentades amb motiu de ben diferents esdeveniments com el *Congreso Hispanoamericano de Cinematografía*, els components del qual es desplaçaren a visitar Aranjuez, o el I Congrés Internacional d'Estadística, en què els congressistes viatjaren a Toledo i a la seua tornada a Madrid gaudiren d'un programa musical molt similar al que s'ha enunciat més amunt¹²⁹².

En conseqüència, és possible observar que les excursions esportives i culturals realitzades pels socialistes espanyols continuaven quasi al peu de la lletra la tradició institucionista i regeneracionista. Les seues eixides urbanes i rurals seguien un itinerari que bé podria haver dissenyat qualsevol d'aquells intel·lectuals, literats i artistes preocupats per regenerar i difondre el coneixement de la pàtria espanyola. D'aquella manera, el que des dels cercles regeneracionistes s'impulsava com a programa conscient de redreçament nacional bé podria haver-se filtrat en les files socialistes per a integrar-se en els seus passatemp i esdevenir una forma d'experimentar la nació en la vida quotidiana.

De fet, probablement part del PSOE seria conscient de la tasca de reproducció que dels discursos sobre la nació espanyola es podria realitzar amb activitats com aquelles. En cas contrari, difícilment s'explicarien fets com que arran d'un viatge a Oviedo per part del *Grupo Escuela Obrera Socialista* el cronista de torn, tot i queixar-se de cert nivell d'esperit eclesiàstic i del fet d'haver d'abonar excessives taxes, remarqués que

*En Covadonga, grandioso parque nacional, apreciamos con satisfacción el admirable paisaje que se encuentra allí, donde se vuelven los ojos evocando la fuerte tradición histórica que durante doce siglos viene gravitando sobre aquel paraje*¹²⁹³.

Així, l'*admirable* paisatge del parc *nacional* de Covadonga, no debades el primer que es va crear a tot Espanya, era associat a una forta tradició històrica, a saber, la de la resistència dels regnes cristians a l'ocupació musulmana de la península Ibèrica. Aquella *fit*a estaria inserida, gravada, en el mateix paisatge i l'observador no podria fer altra cosa que reconèixer-ho.

---

¹²⁹² *El Socialista*, "Visita a Aranjuez", 08/X/1931; i, "El Congreso Internacional de Estadística", 18/IX/1931, respectivament. També anaren a Toledo els jugadors de les seleccions espanyola i portuguesa dies després del primer partit que disputaren en la fase eliminatòria del mundial del 1934.

¹²⁹³ *El Socialista*, "Impresiones de viaje", 11/VIII/1931.

6.3. Conclusions

Com a cloenda d'aquest apartat, val la pena insistir en els principals punts que han aparegut a la precedent anàlisi. En primer lloc, l'esport a l'Espanya del primer terç del segle XX va ser un fenomen cada cop més popular, fins a tornar-se un element interclassista del qual participar directament i/o indirectament. Més enllà de les pràctiques, l'esport es convertí en una part de l'esfera comunicativa nacional. Des d'un extrem a l'altre de la nació, hom podria compartir un conjunt de personatges i informació al voltant de les diferents competicions i disciplines esportives. Els esportistes, i de forma molt destacada els principals futbolistes, esdevingueren una sort d'elit simbòlica a la qual seguir i emular¹²⁹⁴. Es tractava de personatges inserits en la cultura nacional espanyola, que representaven l'èxit social i la força juvenil, però que també estaven carregats amb la valentia nacional i la masculinitat de l'esportista espanyol. Alguns d'ells eren d'extracció popular, com es destacava des de la premsa socialista, i els sectors populars i obrers podien tenir en ells un espill en què agradarien mirar-se.

Aquella esfera, al marge d'articular-se nacionalment, es connotava i significava de la mateixa manera. Parlar d'esport equivalia en moltes ocasions a parlar de nació, dels combats per defensar el *seu* prestigi contra els *altres* i contra *l'infortuni*. Amb el vist, els treballadors que hipotèticament decidiren no consumir premsa burgesa, els obrers *conscients*, no restarien al marge d'aquella esfera comunicativa, dels seus símbols i llenguatge. La premsa socialista, llegida i comentada als espais de sociabilitat obrera, funcionava com un altaveu que feia ressonar l'esfera comunicativa nacional i s'erigia, d'aquella manera, en un àmbit des del qual *viure* la nació.

Efectivament, consultar la informació esportiva que oferiren les principals veus del Partit Socialista, pel que s'ha pogut comprovar, suposava per als lectors capbussar-se en un món dividit entre nacions. El *nosaltres* invocat en el llenguatge de la secció dels esports, i que suposadament compartien periodistes i lectors, assenyalava els espanyols. *Naturalment* s'havien de seguir les fites que els *nostres* realitzaven allà on

---

¹²⁹⁴ URÍA, Jorge: "Los deportes de masas en los años veinte. Fútbol, élites simbólicas e imágenes de modernidad en España", en Serge Salauin i Françoise Étienne (eds.), *La réception des cultures populaires et des cultures de masses en Espagne (XVIIIe-XXe siècle)*, Paris, Sorbonne Nouvelle/CREC, 2009, pp. 155-218.

anaven i en qualsevol disciplina. Un dels *nostres herois* podia sorgir en qualsevol lloc, àdhuc en un campionat d'escacs amb un quart lloc que era un *trionf moral*¹²⁹⁵. Calia estar a l'aguait, o tal volta al contrari, perquè tots els moments eren bons per a traure la nació a relluir; la celebració dels èxits i el lament de les derrotes dels compatriotes es repetien constantment des de les pàgines esportives per a, banalment, recordar els individus qui eren els *seus*. A més a més, aquell nosaltres era fonamentalment masculí. Segons s'ha observat, la presència femenina al món de l'esport no era un element a rebutjar, però la càrrega de regeneració i heroïcitats nacional que tenia l'esport en el cas dels homes no apareixia en el de les dones.

En segon lloc, les narratives mestres de la fúria i la fallida es reproduïren amb gran insistència. En un context d'associació entre esportistes i característiques essencials de les nacions, aquells estaven marcats per les virtuts i defectes de la pàtria. La injustícia i els recels perseguïen tots els esportistes espanyols, que únicament podien contraposar la seua innata condició de lluitadors atrevits, incauts, enèrgics i virils. En aquest sentit, la premsa socialista no distaria massa dels relats disponibles en la premsa general i especialitzada.

Finalment, com a exemple de pràctiques relacionades amb l'oci i l'esport, l'excursionisme posava els socialistes en contacte amb un *paisatge nacional* espanyol¹²⁹⁶. Aquest era una construcció cultural que es forjà des de finals del segle XIX de la mà de la renovada geografia, la literatura i la pintura i que facilitava la significació d'un territori com a pàtria. La inserció de les serralades, i també de determinades ciutats, en un discurs històric permetia convertir un espai geogràfic en un símbol. Això va succeir amb els paratges castellans gràcies sobretot a l'institucionisme i el regeneracionisme, que feren d'aquests la representació de la nació espanyola i del seu coneixement i comprensió una peça important de la renovació nacional. Els socialistes, hereus en molts aspectes de la ILE, consolidarien entre militants i simpatitzants un excursionisme que els permetia entrar en contacte amb les imatges que simbolitzaven la nació. L'acte d'abandonar momentàniament la vida a la pròpia localitat per a entrar en contacte amb la natura, o per a conèixer altres contrades, practicat amb relativa

---

¹²⁹⁵ *Claridad. Diario de la noche*, "Brillante actuación del maestro Sanz en el torneo internacional de Madrid", 29/V/1936.

¹²⁹⁶ Sobre el concepte de paisatge nacional, NOGUÉ, Joan: *Nacionalismo y territorio*, Lleida, Editorial Milenio, 1998.

freqüència pels grups socialistes restava, així, emmarcat en un ambient nacional, en un espai significatiu per a la narrativa nacional espanyola; es podia tornar, en suma, una experiència de nació.

CAPÍTOL 7. LA INNOCÈNCIA DEL LLENGUATGE (II)

Aquest capítol és una continuació de l'anàlisi proposada en l'anterior. En les presents pàgines s'abraça, en primer lloc, el món del cinema i, en segon lloc, el de la música des de les perspectives analítiques comentades al precedent capítol.

7.1. Cine i nació. Els debats cinematogràfics a la premsa socialista

En aquest apartat es pretén donar compte de la integració de la premsa socialista a la cultura cinematogràfica amb la finalitat d'observar si els discursos sobre la nació espanyola es feien presents a les seues pàgines. Així, com s'explica a continuació, la cultura cinematogràfica espanyola va estar fortament imbuïda dels discursos sobre la nació i la identitat nacional espanyoles. Per tant, l'anàlisi plantejada intenta posar l'atenció sobre com la premsa socialista, des de la seua condició de premsa política de partit obrer, actuà de caixa de ressonància d'aquells discursos promoguts des de la premsa general i les publicacions especialitzades en cinematografia.

7.1.1. Cultura cinematogràfica i nació a l'Espanya del primer terç del segle XX

Des de l'arribada del cinema a Espanya l'any 1896, aquest va anar progressivament creixent en popularitat fins a esdevenir una de les principals indústries d'oci de masses a partir dels anys de la I Guerra Mundial, sempre sota el predomini industrial europeu i nord-americà.

Inicialment, les projeccions tenien lloc a espais com fires, festes locals, cafès o teatres de la mà d'empresaris ambulants. La construcció de les primeres sales fixes dedicades exclusivament al cinema, allà pel 1905, provaria la seua puixança entre els espectadors. Ara bé, la combinació de projeccions fílmiques i altres activitats, com el teatre, va ser d'allò més comú. A partir de la dècada del 1920 es van multiplicar els espais dedicats al cinema de forma considerable i la tendència es mantingué al llarg de la dècada del 1930. A l'abric de les transformacions socials, econòmiques i culturals del primer terç del segle XX, els cinemes, els més monumentals i els més humils, poblaven el canviant paisatge urbà on l'enllumenat elèctric, els automòbils i els tramvies conferien a la ciutat un aire cosmopolita i modern.

El cinema oferia un entreteniment atractiu amb el gaudi d'un dels enginys més representatius de la modernitat, música en directe i tot a un preu més assequible que, per exemple, el teatre. Això va possibilitar la seua extensió entre tots els sectors socials, no sense detractors. De fet, el cinema havia irromput com un avanç de la ciència i cresqué com a espectacle popular allunyat de les esferes de la cultura i la intel·lectualitat. La indiferència o hostilitat vers el cinema va ser la reacció majoritària dels cercles intel·lectuals de finals del segle XIX i principis del XX, els quals entenien que allò era un divertiment de les classes baixes, especialment de les dones, allunyat de l'autèntica expressió artística i cultural. També els sectors conservadors desconfiaven d'una forma d'entreteniment on es possibilitava certa barreja social i sexual a espais foscs i en què es podien contemplar models de comportament poc ètics. Les opinions negatives eren compartides en bona mesura pel moviment obrer ja que molts socialistes i anarquistes entengueren, encara durant la dècada del 1920, que el cinema era un producte embrutidor i alienant i preferirien formes d'alta cultura com el teatre i la literatura¹²⁹⁷.

No obstant, en aquells anys una nova fornada intel·lectual canvià aquell posicionament. La Generació del 14, amb Ramón Pérez de Ayala, Manuel Azaña, José Ortega i Gasset i, especialment, Ramón Gómez de la Serna va ser clau en la nova sensibilitat del món de la cultura cap al cinema, que cada cop més s'entengué com a art. En connexió amb aquell procés, al voltant del cinema cresqué tota una indústria mediàtica a la qual molts d'ells contribuïren. Efectivament, des de meitat de la dècada del 1910, la crítica cinematogràfica es va anar fent un lloc a les pàgines de les publicacions generalistes, al mateix temps que els periodistes i la premsa especialitzada en cine s'establí i es consolidà.

Tot això repercutí en l'expansió de la indústria filmica i en la configuració d'una cultura cinematogràfica com a espai de construcció i reproducció dels discursos i la imatge d'Espanya. En aquesta direcció, Marta García Carrión ha estat pionera a l'hora d'assenyalar com el cinema, i la cultura cinematogràfica en un sentit ample, va ser un àmbit des del qual construir i difondre diferents concepcions sobre la identitat nacional

---

¹²⁹⁷ MONTERO, Julio i PAZ, María Antonia: "Ir al cine en España en el primer tercio del siglo XX", en José-Vidal Pelaz i José Carlos Rueda (eds.), *Ver cine. Los públicos cinematográficos en el siglo XX*, Madrid, Rialp, 2002, pp. 91-136.

espanyola¹²⁹⁸. Contràriament a allò defensat per altres investigadors, deutors en bona mesura d'una visió que afirma el fracàs i debilitat del procés de construcció de la identitat nacional espanyola, l'autora mostra que el món del cinema a Espanya, igual que passà a nivell internacional, es va convertir en un espai propici per al debat i la difusió sobre les formes de representació i les *essències* de la nació espanyola¹²⁹⁹.

Així, d'acord amb García Carrión, cal tenir present diferents elements que convertiren el cinema en un mitjà de nacionalització de masses. En primer lloc, el reconegut predomini nord-americà a les pantalles espanyoles, tant durant el cine mut com amb el sonor, no va ser únicament un focus de difusió de nous models culturals i de pautes socials, ni molt menys un element desnacionalitzador¹³⁰⁰. D'una banda, les pel·lícules mudes —que mai van ser un espectacle silenciós— arribaven a Espanya, com a la resta de països, semiacabades. Això provocava que la seua reproducció canviés d'un lloc a un altre; velocitat, coloració, acompanyament musical en directe, intertítols i, fins i tot parts del contingut, variaven amb l'objectiu de connectar amb les sensibilitats locals. En aquest sentit, els empresaris nord-americans col·laboraven amb diplomàtics, artistes i escriptors europeus per tal d'afinar el producte per a la seua exportació i salvar, en la mesura del possible, una censura que, en el cas espanyol tant durant la Dictadura com amb la República, perseguia les pel·lícules i fragments que *injuriaven* la pàtria¹³⁰¹. Així mateix, l'explicador era una figura habitual que interpretava les pel·lícules per al públic a través de l'ús de localismes, noms espanyols de persones i llocs, recursos

---

¹²⁹⁸ La primera exposició de la visió de l'autora a GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Sin cinematografía no hay nación. Drama e identidad nacional española en la obra de Florián Rey*, Zaragoza, Institución Fernando El Católico, 2007.

¹²⁹⁹ Una visió sobre la ineficàcia del cinema espanyol per a construir nació lligada tant a la idea de la tesi de la dèbil nacionalització com a perspectives analítiques centrades en un punt de vista institucional a TRIANA-TORIBIO, Nuria: *Spanish National Cinema*, Londres, Routledge, 2003. L'autora nega l'existència d'un cinema nacional espanyol fins la dècada del 1940 per una suposada manca d'implicació estatal. En una direcció similar SEGUIN, Jean-Claude: "El cine en la formación de la conciencia nacional", en Nancy Berthier i Jean-Claude Seguin (dirs.), *Cine, nación y nacionalidades en España*, Madrid, Casa de Velázquez, 2007, pp. 3-10.

¹³⁰⁰ BÁEZ Y PÉREZ DE TUDELA, José María: *Fútbol, cine y democracia...*, pp. 139-155. Aquest autor, amb una interpretació un tant discutible, emfasitza els efectes positius del cinema, i de l'oci de masses en general, com a difusor d'una pràctica i mentalitat democràtica i ciutadana. AGUADO, Ana i RAMOS, María Dolores: *La modernización de España...*, p. 128. En aquest cas es destaca la condició de difusor de nous arquetipus ètics i estètics i de focus de secularització del cinema.

¹³⁰¹ GARCÍA CARRIÓN, Marta: "Lugares de entretenimiento para la nación: cine, cultura de masas y nacionalización en España (1900-1936)", *Ayer* 90 (2013), pp. 115-137.

lingüístics i girs propis d'altres àmbits de la cultura popular com el sainet o la sarsuela¹³⁰².

D'una altra banda, l'arribada del cinema sonor va suposar un autèntic daltabaix per a la producció cinematogràfica espanyola, la qual restà quasi inactiva entre l'any 1929 i el 1933. Això va augmentar el domini nord-americà, mentre la indústria espanyola costosament s'adaptava al nou escenari de producció, distribució i exhibició filmica. Amb l'escàs èxit de la subtitulació i la realització de diferents versions de la mateixa pel·lícula en cada llengua, a Espanya es va imposar la tècnica del doblatge en castellà per a adaptar les pel·lícules estrangeres, ja durant la II República.

A tal efecte, García Carrión ha emfasitzat com, amb el canvi de dècada i la irrupció del cinema sonor, la cultura cinematogràfica espanyola va accentuar el component hispanoamericanista present en els seus discursos¹³⁰³. Així doncs, el cinema sonor plantejava un doble desafiament, per un costat, com un perill que amenaçava la cultura espanyola transoceànica, especialment la puresa idiomàtica; per un altre costat, com a la possibilitat que Espanya abastés un paper predominant en el que es considerava el seu *natural* àmbit d'expansió, Amèrica Llatina.

Com ha quedat dit al capítol anterior, l'hispanoamericanisme, tot seguint Isidro Sepúlveda, va ser un component del nacionalisme espanyol dirigit, fonamentalment, al consum intern, a l'auditori espanyol¹³⁰⁴. La seua aposta per construir, sota algun tipus de primacia per part de la *Mare Pàtria* espanyola, una unió transnacional sobre la base de la comunitat de cultura, idioma i història serví per a la vertebració interna de la identitat nacional espanyola. D'aquesta manera, des de la cultura cinematogràfica espanyola, l'hispanoamericanisme es va fer present en la vocació d'aconseguir una indústria pròpia capaç de dominar tant a Espanya com a Amèrica Llatina, per a la qual cosa es requeria la connivència activa de les antigues colònies. Així mateix, va créixer la idea de la presència dominant de la cinematografia nord-americana com un imperialisme que, a més, distorsionaria les característiques de la comunitat *racial* hispanoamericana i, de forma destacada, la llengua *espanyola*.

---

¹³⁰² *Idem*, pp. 129-130.

¹³⁰³ GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Por un cine...*, pp. 211 i següents.

¹³⁰⁴ SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de...*, pp. 12-14.

En conseqüència, la premsa cinematogràfica es va poblar d'advertències sobre la necessitat de forjar un cinema patri. Aquest havia de ser totalment espanyol, realitzar-se a Espanya amb elements exclusivament espanyols perquè elements materials i espirituals sobrarien per a traure a la llum productes de gran qualitat. En cas que la temàtica espanyola fóra tractada per altres cinematografies, calia que es comptés amb personal espanyol. La presència d'elements sud-americans podia provocar l'empobriment idiomàtic i el falsejament racial. Efectivament, el nacionalisme cinematogràfic espanyol, en allò que es conegué com la Guerra dels Accents, atacà encensament qualsevol possible desviació del que s'entenia era l'espanyol pur, el castellà parlat a Castella¹³⁰⁵. Tot l'espectre polític representat a la cultura cinematogràfica espanyola, des d'obreristes a conservadors, participaren en aquells debats amb els mateixos arguments i mostraren, així, “*el peso significativo que tuvo el nacionalismo lingüístico de base castellanista dentro de las culturas políticas de (extrema) izquierda*”¹³⁰⁶.

En aquell context, s'ha de destacar la celebració del *Congreso Hispanoamericano de Cinematografía* de l'any 1931, sobre el qual es parlarà més endavant. Allí es van fer palesos els axiomes de la cultura cinematogràfica espanyola, a saber, la superioritat espanyola respecte als nord-americans en matèria creativa, històrica, paisatgística i de caràcter artístic i la concepció de la llengua castellana com a autèntic esperit de la raça¹³⁰⁷.

En segon lloc, un altre element que cal retenir a l'hora d'analitzar el cine i la seua participació en el procés de construcció i difusió de la identitat nacional espanyola és el de la pròpia forja i consolidació de la indústria fílmica espanyola. En aquest sentit, la indústria cinematogràfica espanyola va créixer costosament al llarg del primer terç del segle XX amb una acusada manca de capital i suport des dels diferents règims polítics. Però, ja des del 1905, s'anaren esgrimint les línies bàsiques del que seria la

---

¹³⁰⁵ A Gran Bretanya també existí preocupació per l'americanització dels vocables i la pronúncia a causa del predomini de Hollywood a les pantalles britàniques. WARD, Paul: *Britishness since 1870...*, pp. 89-92.

¹³⁰⁶ GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Por un cine...*, p. 218.

¹³⁰⁷ Al marge d'altres treballs ja citats, GARCÍA CARRIÓN, Marta: “Nacionalismo español y proyección hispanoamericanista: el Congreso Hispanoamericano de Cinematografía de 1931”, en Ángeles Barrio, Jorge de Hoyos i Rebeca Saavedra (coords.), *Nuevos horizontes del...* Sobre el congreso en general, GUBERN, Román: *El cine sonoro en la II República*, Barcelona, Lumen, 1977.

producció nacional, basades en l'adaptació de sarsueles i peces literàries, així com en melodrames folklòrics i films històrics¹³⁰⁸. Així, el cinema espanyol, en la seua voluntat d'adquirir respectabilitat com a art i de guanyar públic, va cercar des d'un principi lligar els seus productes a les tradicions populars i culturals espanyoles¹³⁰⁹. Segons García Carrión, aquesta no va ser cap particularitat espanyola, sinó un fenomen comú a Europa¹³¹⁰. Al conjunt del continent existia el convenciment que el cinema, com a art havia de mostrar la idiosincràsia de cada poble, havia de ser *nacional*, en bona mesura com a reacció al domini nord-americà, percebut com una possible via de desnacionalització¹³¹¹.

Així, la creació d'un art nacional, alternativa a les produccions estrangeres, que col·laborés a la respectabilitat i puixança d'Espanya va ser l'objectiu i un dels motius principals de debat a la cultura cinematogràfica espanyola, ja des dels temps del cinema mut¹³¹². De fet, el cinema espanyol va proposar una oferta fílmica arrelada en la cultura espanyola de masses nacionalitzada. D'aquella manera, el món taurí, amb les fortes implicacions que tenia d'identitat nacional, va ser una de les primeres fonts d'inspiració cinematogràfica. A partir de la dècada del 1920, amb l'èxit de *La verbena de la Paloma* de J. Buchs, l'adaptació de sarsueles va guanyar força així com també la de sainets; tampoc faltaren pel·lícules al voltant d'alguns personatges i moments de la història nacional espanyola, defensades com una forma alternativa de construcció d'un cinema *autènticament* espanyol. Les sarsueles cinematogràfiques cobraren encara major

---

¹³⁰⁸ PÉREZ PERUCHA, Julio: "Narración de un aciago destino (1896-1930)", en AADD., *Historia del cine español*, Madrid, Cátedra, 2010, pp. 19-122, concretament pp. 25-28.

¹³⁰⁹ Triana-Toribio també ha destacat la importància de l'adaptació de sarsueles i del folklore popular en els primers temps del cinema espanyol, TRIANA-TORIBIO, Nuria: *Spanish National...*, pp. 19-22.

¹³¹⁰ Una contextualització del cas espanyol en el conjunt del cinema europeu durant el període d'entreguerres a GARCÍA CARRIÓN, Marta: "Cine y nacionalización en la Europa de entreguerras. El caso español en perspectiva comparada", en Ferran Archilés, Marta García Carrión i Ismael Saz (eds.), *Nación y nacionalización...*, pp. 155-170.

¹³¹¹ Sobre com el cinema francès apostà per la reconstrucció de la seua cinematografia sota els auspicis del referent nacional propi, en relació ambivalent amb la indústria fílmica nord-americana i en oposició a l'alemanya, pot consultar-se GAUTHIER, Christophe: "Le cinéma des nations: intention des écoles nationales et patriotisme cinématographique (années 1910- années 1930)", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 51 (2004), pp. 58-77.

¹³¹² GARCÍA CARRIÓN, Marta: "Escribir sobre cine para hablar de España: discursos de nacionalismo español en la cultura cinematográfica de los años veinte y treinta", en Ismael Saz i Ferran Archilés (eds.), *Estudios sobre nacionalismo...*, pp. 169-202.

importància amb l'arribada del cinema sonor, el qual no va representar cap trencament amb la temàtica del cine mut¹³¹³.

L'exhibició de sarsueles, endemés, suposava posar el públic en relació amb tot un seguit de representacions del folklore regional, un altre dels tòpics del cine espanyol d'aquelles dècades. Així, García Carrión ha fet notar que la imaginació de la regió, com a exponent de la comunitat nacional superior, va tenir la seua plasmació en la cinematografia espanyola¹³¹⁴. Tot seguint aquesta historiadora, amb aquest tipus de pel·lícules, tant les mudes com les sonores, la producció fílmica proposava un recorregut per quasi totes les regions d'Espanya. El costumisme i el folklore regional reproduït i estereotipat en aquelles cintes, amb no poc èxit en molts casos, pretenia ser una representació legítima, no tant de la regió concreta, com del poble espanyol¹³¹⁵. En aquest sentit, García Carrión ha insistit com els debats en la cultura cinematogràfica espanyola sobre els elements folklòrics que mereixien aparèixer a la gran pantalla, i com ho havien de fer, s'ubiquen en les diferents formes d'entendre la identitat nacional espanyola. Tant és així que també hi havia partidaris d'eliminar aquest tipus de referències per a realitzar pel·lícules basades en les obres dels autors clàssics en llengua castellana o, com s'ha dit, pel·lícules històriques. Com bé apunta l'autora

Si mai no hi ha una única versió sobre què és una nació, tampoc no n'hi ha sobre quina és l'expressió cinematogràfica que la representa, per la qual cosa són mobilitzades diferents interpretacions que pugnen per establir el contingut d'un mateix concepte, el de cinema nacional¹³¹⁶.

Finalment, cal concloure que tant el cine com la cultura cinematogràfica espanyols van esdevenir un espai de fabricació i difusió de relats sobre la nació espanyola. El cinema, convertit des de la dècada del 1920 en una de les activitats més populars de l'oferta d'oci de masses, va poder esdevenir un nou mitjà per a la difusió de

---

¹³¹³ GUBERN, Román: "Precariedad y originalidad del modelo cinematográfico español", en AADD., *Historia del cine...*, pp. 9-18. Gubern destaca com, malgrat els sotrats polítics de l'Espanya del segle XX, és possible observar certa continuïtat temàtica en la producció fílmica espanyola, fins i tot després de la Guerra Civil.

¹³¹⁴ GARCÍA CARRIÓN, Marta: "El pueblo español en el lienzo de plata: nación y región en el cine de la II República", *Hispania* 243 (2013), pp. 193-222.

¹³¹⁵ BENET, Vicente: *El cine español. Una historia cultural*, Barcelona, Paidós, 2012. CÁNOVAS BELCHÍ, Joaquín: "Cultura popular e identidad nacional en el cine español mudo de los años veinte", en Nancy Berthier i Jean-Claude Seguin (dirs.), *Cine, nación y...*, pp. 25-36.

¹³¹⁶ GARCÍA CARRIÓN, Marta: "Un cinema nacional per a una Espanya de cine. La cultura cinematogràfica i el nacionalisme espanyol als anys vint i trenta", *Afers* 57 (2007), pp. 421-439. La cita de la pàgina 424.

la simbologia i els discursos sobre Espanya en la vida quotidiana de la població. Els assistents al cine a partir de la seues cultures polítiques i identitats particulars eren interpel·lats a experimentar la nació.

7.1.2. Premsa socialista i cinematografia

Assenyalada la presència inequívoca dels discursos sobre la nació i l'objectiu primordial de la cultura cinematogràfica de creació d'un cinema *autènticament* espanyol, tot seguit s'analitza la participació de la premsa socialista en l'àmbit cinematogràfic. Així, no es tracta tant d'atendre a les pel·lícules que les diferents agrupacions de filiació socialista projectaren, com a la contribució que la premsa socialista realitzà a la configuració de la cultura cinematogràfica espanyola i a la seua difusió entre els seus lectors.

Tanmateix, pel que fa a les pràctiques dels socialistes, cal dir que no va ser fins a la II República que, de forma molt marginal, algunes organitzacions socialistes i Cases del Poble incorporaren aparells cinematogràfics. Segons De Luis Martín, l'única iniciativa de cert interès, atesa també la manca de dades, va ser el *Cine-Club Proletario del Sindicato de Trabajadores del Crédito y las Finanzas*¹³¹⁷. Des d'aquell organisme es va promoure la difusió d'un cine social mitjançant pel·lícules soviètiques i el documental de realització pròpia *El Despertar Bancario*, de finalitat propagandística. No obstant, no sembla arriscat pensar que les organitzacions que disposaren de la tecnologia necessària s'inclinaren també per la projecció d'un altre tipus de pel·lícules. En aquest sentit, a la Casa del Poble de Tarazona no es projectaren cintes de contingut polític, sinó d'altres com *La hija de Juan Simón*¹³¹⁸.

Respecte al tractament informatiu de la premsa socialista sobre el món cinematogràfic, aquest va ser desigual. Per als temps anteriors a la II República, com s'ha apuntat més amunt, la visió del socialisme sobre el cinema va ser negativa. Els socialistes tendien a veure en el cinema un divertiment que apartava la militància del

---

¹³¹⁷ L'autor ha indicat aquesta situació en diferents treballs. DE LUIS MARTÍN, Francisco: "El asociacionismo cultural obrero en la España del primer tercio del siglo XX", en Mª Dolores de la Calle Velasco i Manuel Redero San Román (eds.), *Movimientos sociales en la España del siglo XX*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2008, pp. 45-64; "La cultura socialista...", p. 244; *La cultura socialista en...*, pp. 75-77.

¹³¹⁸ ARISTÓTELES MAGÁN PERALES, José María: "Las «Casas del Pueblo» de Ontur, Tarazona de la Mancha y Almansa", *Al-Basit. Revista de Estudios Albacetenses* 48 (2004), pp. 199-252.

camí de la lluita social. Però, a més, es pensava en el cinema com una forma degradada de cultura, en contra d'altres aspectes com la lectura o el teatre. Així doncs, entre 1915 i 1918, *El Socialista* ignorà el cinema i únicament oferí notícies sobre incendis a cines i la perversa influència que aquell podia exercir entre els més joves¹³¹⁹.

Pel que fa a la dècada del 1930, aleshores majoritàriament s'havia superat el prejudici inicial cap al cinema. No obstant, de nou, els condicionaments dels recursos i la natura periòdica de les publicacions socialistes pogué limitar les possibilitats d'atenció sobre aquell fenomen tant popular. Així doncs, *El Socialista*, com a periòdic d'abast nacional amb majors recursos i periodicitat diària, fou el mitjà que, quantitativament i qualitativament, atengué amb major freqüència a aquella temàtica¹³²⁰. La falta d'atenció per part d'altres publicacions no provaria desafecció vers el món del cinema atès que, al marge que els treballadors i sectors populars eren qui ocupava de forma dominant les sales de cine, diverses publicacions socialistes, tot i no oferir a penes valoracions, sí difongueren les programacions cinematogràfiques de les seues localitats¹³²¹. Aquest fet confirmaria que la premsa socialista no escaparia als elements que configuraven la cultura popular del moment.

En aquest sentit, en general, les pàgines cinematogràfiques de la premsa socialista participaren totalment de l'aposta per l'aconseguint d'un cinema *nacional* espanyol, de la defensa de la llengua castellana, de la promoció d'un *star system* espanyol entre la població i de la denúncia de l'*espanyolada*, de la *deformació* de les característiques *autènticament espanyoles*. En totes aquestes qüestions, els discursos sobre la nació espanyola i la retòrica del nacionalisme espanyol destacaren en els raonaments emprats, motiu pel qual la informació cinematogràfica es convertia en un espai quotidià de construcció i reproducció de la identitat nacional espanyola, allunyat dels escenaris de la política oficial.

---

¹³¹⁹ MONTERO, Julio i PAZ, María Antonia: "Ir al cine en...", pp. 100 i següents.

¹³²⁰ Tot i mantenir durant tota la II República la informació comentada quasi diària sobre la cinematografia que es podia veure a la cartellera madrilenya, la pàgina completa que es dedicava setmanalment al cinema i el teatre va aparèixer per darrera vegada l'1 d'octubre del 1933. Tal volta l'ambient polític d'aquell moment, amb l'eixida socialista del poder i la convocatòria electoral, va motivar aquella situació; allò cert és que no retornà.

¹³²¹ Aquest va ser el cas, per exemple, de la publicació de Novelda *Reflejos. Órgano de la Casa del Pueblo*. També *Claridad*, l'altre gran diari socialista del període republicà, va recollir la cartellera madrilenya quasi diàriament, però amb escassos comentaris.

Alguns dels elements esmentats aparegueren en relació amb el citat *Congreso de Cinematografía Hispanoamericano* que tingué lloc entre el 2 i el 12 d'octubre, Dia de la Raça, de l'any 1931. Aquell esdeveniment ha estat considerat un punt culminant de la presència del discurs hispanoamericanista en la cultura cinematogràfica espanyola que, sense abandonar mai aquell referent, atenuà un tant la seua utilització. Les vindicacions d'un cinema espanyol alliberat de la tutela nord-americana, capaç de dominar el mercat propi i sud-americà, i la utilització d'un llenguatge racial continuà present a la premsa cinematogràfica¹³²².

El Socialista va mantenir una continuada atenció sobre els preparatius del congrés i la seua realització, encara que els comentaris foren més bé breus i no es prestaren a grans manifestacions hispanoamericanistes. Així, la primera referència a l'acte va aparèixer ja el 23 de juliol d'aquell any, quan la redacció comminava la Comissió encarregada dels preparatius del congrés a donar rotunda resposta a uns comentaris emesos des de l'empresa Paramount. Els socialistes consideraven que la manca de potència del cine mut espanyol no tenia perquè repetir-se amb el sonor, que un cop aconseguida la unitat d'acció que comportava el congrés i afrontats els problemes essencials, "*España, con un amplio mercado natural*" seria una potència cinematogràfica de primer ordre¹³²³. La redacció acusava les cases *extrangeres* de no haver-se preocupat més que per afers comercials, sense mostrar voluntat de fer pel·lícules espanyoles, amb estudis a Espanya i personal idoni per a parlar castellà. Així doncs, amb més de dos mesos d'antelació, els socialistes preparaven el terreny del congrés amb la certesa de l'èxit d'un cinema *espanyol*, parlat en castellà per gent *idònia*, que s'estendria pel mercat *natural* espanyol, que no era altre que Amèrica.

Així, la veu del PSOE es va identificar plenament amb la tasca que havia de dur endavant el congrés. Front algunes crítiques prèvies a l'acte, Dermax, comentarista cinematogràfic assistent al congrés i encarregat de la seua informació, sostingué que calia deixar treballar els congressistes. Aquells es mourien únicament pel "*noble empeño*" de treballar, sense atacar ningú, per millorar *nostres* indústries, per adquirir una *superioritat* en lícita competència perquè "*engrandeceremos la Humanidad*

---

¹³²² GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Por un cine...*, pp. 255-261.

¹³²³ *El Socialista*, "Congreso Hispanoamericano de Cinematografía", 23/VII/1931.

engrandciendo nuestro país”¹³²⁴. En conseqüència, també en el cinema l’engrandiment internacional passava per l’adquisició d’una rellevant posició per a Espanya, *nostre país*.

L’alineament de la premsa socialista amb el congrés, i la importància que li atribuïren, es deixà sentir en la difusió prèvia d’algunes propostes que s’havien de debatre i en la informació diària ininterrompuda sobre cada sessió i acte que se celebrava, encara que fóra a través d’una breu crònica. Amb tot, les úniques valoracions explícites que es realitzaren es reduïren a la consideració positiva d’obligar a distribuir un 10% de material espanyol a aquells qui operaven als països representats al congrés i a una crítica al discurs inaugural d’Alcalá Zamora per no mencionar la dimensió educativa del cinema¹³²⁵.

En aquest sentit, és possible observar que el congrés, com s’ha dit, no va generar enceses declaracions sobre la puresa lingüística castellana, ni es caigué en grans manifestacions hispanoamericanistes. Tanmateix, per obvi que parega, cal subratllar que tampoc es manifestà cap censura respecte als discursos i conclusions que allí es donaren. Al contrari, amb posterioritat al congrés, Dermax demanava a Mateo Santos que provés les acusacions d’hispanofeixisme vessades sobre els congressistes. L’anarquista Santos considerava que el congrés promovia interessos bastards i que, millor o pitjor, era positiu que els estrangers feren pel·lícules en espanyol. En canvi, el socialista Dermax li replicava dient

*¿Qué interés tendremos nosotros, cuando no podemos tolerar que se dé mala orientación a las películas que se refieran a España? Ese interés demostrará el afán que tenemos en ver una producción propia completamente pura*¹³²⁶.

Aquelles polèmiques, com poc després afirmà Dermax, causaven “*perjuicio a esa idea que todos defendemos: la producción nacional cinematográfica*”¹³²⁷.

---

¹³²⁴ *El Socialista*, “Por la producción española”, 23/VIII/1931.

¹³²⁵ *El Socialista*, “A nadie deben asustar estas pretensiones”, 06/IX/1931 i “En la solemne sesión de apertura, el señor Alcalá Zamora declara: «El cine hispanoamericano es una necesidad suprema y un negocio máximo»”, 03/X/1931, respectivament.

¹³²⁶ *El Socialista*, “Interesa que se concreten y demuestren ciertas acusaciones”, 18/X/1931.

¹³²⁷ *El Socialista*, “Sobre el Congreso de Cinematografía”, 21/X/1931. En aquest solt, l’articulista es donava per satisfet amb les explicacions que per carta havia rebut de José L. Benito, a l’espera de rebre el diari de sessions del congrés.

Finalment, també la premsa socialista es posicionà a favor de la tasca del congrés contra la premsa estrangera. Segons *El Socialista*, *Cinemonde* havia informat de la decepció del congrés per l'absència de representants d'Amèrica del Sud i la denegació d'una subvenció a la indústria fílmica per part del govern republicà. Davant això, la redacció socialista afirmava que no hi havia dret a tals mentides i que tot això era “*deseo de que no hagamos nada en España*”¹³²⁸.

Per tant, el compromís que es destil·lava des de les pàgines de *El Socialista* amb la producció d'un cinema nacional espanyol era total. En aquest sentit, fora ja del congrés, les demandes en favor del cinema espanyol van ser una constant, especialment fins l'any 1933. De fet, abans de la implantació republicana, Isidro Rodríguez Mendieta afirmava que a Espanya no li mancaven ni artistes, ni músics ni res, sinó que era una qüestió purament de falta d'interès¹³²⁹. Similar punt de vista mantenia ja durant la II República Dermax, per al qual existia tot el necessari per a dur endavant una cinematografia espanyola, “*motivos, autores, bellezas artísticas, incomparables parajes, industrias típicas de nuestro país, una riqueza de colorido en todas y cada una de nuestras regiones...*”¹³³⁰. Calia eliminar la desconfiança cap a les iniciatives pròpies que dominava els espanyols i així,

*Como ya lo hemos logrado en otros muchos sectores de la producción nacional, debemos procurar tener personalidad propia. Mejor dicho, debemos mostrar esa personalidad que tenemos*¹³³¹.

L'articulista deia rebutjar tots els xovinismes, però s'indignava per la indolència amb què es rebia la producció estrangera, sense oposar la capacitat existent a Espanya per a fer un gran paper en l'àmbit universal. De fet, Dermax deia reconèixer tot allò que fóra de qualitat, vingués d'on vingués, però “*¿quién podrá reprocharnos que sintamos mayor satisfacción cuando el que, por su labor honrada, llega a la cumbre haya nacido en nuestro mismo suelo?*”¹³³².

L'any 1932 la premsa socialista va celebrar els *avanços* de la cinematografia espanyola. Així, els diferents passos per a la conformació de *Estudios Cinema Español*

---

¹³²⁸ *El Socialista*, “No hay derecho a engañar”, 08/XI/1931.

¹³²⁹ *El Socialista*, “Bibliografía”, 01/I/1931.

¹³³⁰ *El Socialista*, “Nos hacen falta muchas cosas”, 14/IX/1931.

¹³³¹ *Ibidem*.

¹³³² *Ibidem*.

S. A., S. A. *Española de Estudios Cineparlantes* i de *Cinematografía Española Americana* van ser considerats un important progrés per a la indústria cinematogràfica espanyola a còpia que, com es pretenia amb la primera, es tractava de

*Rehabilitar la personalidad artística de España, que muchos han desfigurado (...). Ofrecer a nuestros artistas y a nuestros obreros un nuevo medio de vida; devolver a nuestros autores dramáticos, a nuestros literatos, a nuestros poetas, a nuestros compositores y, en general a cuantos integran el cine hablado y sonoro, el derecho que tienen en la realización de películas de habla española*¹³³³.

Efectivament, al darrere d'aquelles iniciatives hi havia una oberta vocació patriòtica per construir un cinema *nacional* i reduir la influència de les companyies estrangeres als cinemes espanyols¹³³⁴. Aquell patriotisme era, precisament, allò que els socialistes trobaven digne de lloança.

Juntament amb això, es continuà demandant un cinema nacional. A tal efecte, es coincidia amb Alberto Insúa, un dels literats compromesos amb ECESA, a l'hora de rebutjar les *oneroses* condicions que imposaven les empreses *estrangeres* a les sales espanyoles, que convertirien Espanya en una colònia, i s'apostava per incorporar tècnics estrangers per tal de "*proveer de películas un mercado de más de cien millones de habitantes*"¹³³⁵; és clar que el comentarista pensava en Amèrica. Així mateix, Borís Bureba explicava que fer del cinema una altra de les *activitats pàtries* interessaria no sols perquè generaria treball per a obrers manuals i intel·lectuals o per contribuir així al benestar i prestigi *nacionals*, sinó perquè "*queremos que las directivas que rijan en la producción de nuestro cinema nacional lleven el sello de nuestro espíritu, de nuestros valores*"¹³³⁶.

Tanmateix, el suport al cine espanyol no es va reduir a la premsa. Al XVII congrés d'UGT es va incloure una ponència sobre indústria cinematogràfica. En els debats al voltant d'aquesta el camarada Jiménez insistí en evitar que "*esté España entregada a manos del extranjero*", de manera que segons ell calia prohibir els artistes

---

¹³³³ *El Socialista*, "El programa de la "E. C. E. S. A." podría ser la primera piedra del edificio de la producción nacional", 24/I/1932. Per a les altres dues entitats, *El Socialista*, "Nueva entidad cinematográfica española", 04/III/1932 i "El cinema español se abrirá camino", 20/III/1932.

¹³³⁴ De fet, en la promoció de la subscripció popular en favor d'ECESA un camió recorria Espanya amb un cartell que mostrava el mapa d'Espanya agafat amb una mà i la frase: "*¡Españoles... España está en manos del cine extranjero!*". GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Cine e identidad nacional durante la II República*, Tesi Doctoral, València, Universitat de València, 2011, pp. 339-341.

¹³³⁵ *El Socialista*, "Estamos absoluta y completamente de acuerdo", 10/IV/1932.

¹³³⁶ *El Socialista*, "Ahora hace falta mucha constancia y ninguna fobia", 24/IV/1932.

espanyols filmar a l'estranger i obligar a filmar en llengua nacional, *espanyol* —i cal llegir castellà—, tota pel·lícula que es realitzés a Espanya¹³³⁷. La ponència aprovada estimava necessari forjar una indústria nacionalitzada que evités el domini capitalista, donés treball als obrers i beneficis comercials a l'estat i amb capacitat per a cobrir “*el mercado peninsular y de Hispanoamérica*”¹³³⁸. Així mateix, s'apostava per un cinema educatiu i social per als centres docents i que el material comercialment esgotat s'exhibís gratuïtament a sindicats, presons, orfenats i camperols. Així doncs, els debats propis de la cultura cinematogràfica ressonaven també a l'àmbit sindical socialista que compatibilitzava el combat al capitalisme amb la vocació hispanoamericanista del cinema espanyol.

En suma, la forma amb què la premsa socialista s'implicà en la construcció d'una potent indústria fílmica a Espanya apunta a una sèrie d'elements destacables. Per un costat, el suport a les tasques del *Congreso Hispanoamericano de Cinematografía*, la concepció de l'espai sud-americà com a mercat *natural* de la producció espanyola i la defensa d'un cine en castellà mostraria, com a mínim, l'assimilació del discurs hispanoamericanista del nacionalisme cinematogràfic espanyol. La presència d'aquella retòrica de la cultura cinematogràfica espanyola s'estengué a la premsa obrera sense cap protesta per part dels comentaristes, cosa que concordava amb el pes que el discurs americanista tenia en la cultura política socialista, com s'ha vist al capítol cinquè.

Per un altre costat, es va manifestar explícitament el rebuig del nacionalisme exacerbant, però per a subratllar la *innocent* i *natural* alegria que s'experimentava quan s'impulsava l'avanç de la indústria pròpia, quan era un connacional qui destacava entre el conjunt internacional. Endemés, la utilització de la primera persona del plural en el llenguatge de la premsa molt freqüentment designava la comunitat nacional que compartien lectors, mitjà de comunicació i gent del cine. Quan es parlava de *nostres* artistes, de *nostres* literats, de *nostres* obrers, que havíem de mostrar *nostra* personalitat en matèria fílmica; quan això passava, el díctic no assenyalava la redacció del periòdic, com tampoc el socialisme, sinó els espanyols. El llenguatge situava els lectors en la nació espanyola, donava per feta la seua existència, banalitzava i naturalitzava la seua presència en l'univers mental del públic socialista.

---

¹³³⁷ *El Socialista*, “Hacia la creación de una industria cinematográfica nacional”, 18/X/1932.

¹³³⁸ *Ibidem*.

Efectivament, en darrer lloc, la premsa socialista, des de les pàgines del cinema, no tenia cap dubte de l'existència d'una personalitat espanyola, d'una *forma de ser*, uns *valors* i un *esperit* espanyol que havia de reflectir-se en matèria cinematogràfica. Els socialistes eren optimistes perquè creien “*en la capacidad de nuestra raza*”, de manera que volien generar un ambient positiu, “*indispensable a nuestro temperamento de escépticos incorregibles*”, atès que “*por desgracia, es condición nuestra tener más fe en el valor de los demás que en el propio*”¹³³⁹. Les visions culturals de la nació, malgrat la sort de *meninfotisme* i fatalisme intrínsec als espanyols, possibilitaven la certesa del futur èxit del cine espanyol gràcies al patrimoni artístic, monumental, paisatgístic i regional d'Espanya.

El darrer punt enllaça amb la qüestió de quin cinema es va considerar millor per a representar la nació, per a aconseguir situar Espanya en el lloc que es mereixia en matèria cinematogràfica. Com s'ha dit més amunt, a causa de la inexistència d'una única forma de concebre la comunitat imaginada nacional, el cinema va esdevenir un camp propici per a la disputa entre les diferents formes d'entendre la nació espanyola.

En aquest sentit, els clams per un cinema educatiu i cultural no van ser estranys a la premsa socialista. La difusió de la cultura a través del cinematògraf era una preocupació considerable a les files socialistes. No obstant, quina cultura havia de ser difosa? Una pista l'oferí José López López, president de la *Asociación del Arte de Imprimir* el 1936, qui opinava que el cinematògraf havia relacionat la joventut amb autors antics i moderns *extrangers*. Els joves coneixien estrelles de cine, boxadors i futbolistes, però, a resultes de la falta de desenvolupament d'un cinema propi, no sabien els noms de “*los principales escritores de nuestro Siglo de Oro*”¹³⁴⁰. Tot i que López no pareixia un gran amic del cinema, a raó que apostava per la difusió de llibres de *nostres clàssics* —entre els quals incloïa Lope de Vega, Cervantes, Quevedo, Calderón i Lluís Vives— resulta un bon indicador sobre allò que mereixia ser difós a través del cine.

Julián Gil Montero tenia clar que l'estat havia d'impulsar un cinema educatiu sonor i sumar-se a la línia impulsada per les *Misiones Pedagógicas* per tal que “*la voz*

---

¹³³⁹ *El Socialista*, “Cinematografía nacional”, 08/V/1932.

¹³⁴⁰ *Claridad. Diario de la noche*, “Sin descuidar lo material, atiéndase a lo espiritual”, 23/IV/1936. L'article ocupava tota una pàgina en què el text era acompanyat de fotografies d'un monument a Cervantes, un altre a Lope de Vega i de l'entrada de la Biblioteca Nacional de Madrid.

de nuestros hombres más eminentes” arribaren als camperols apartats de l’educació més bàsica¹³⁴¹. Sense entrar en detall atès que suposaria sortir-se’n del tema, les *Misiones Pedagógicas* foren un projecte cultural de la II República de clara vocació nacionalista, i marcadament castellanista que pretenia, entre altres coses, *retornar* al poble les grans peces literàries i el passat nacional que es consideraven eixides de la seua essència¹³⁴². Per consegüent, fer d’aquell organisme un exemple a seguir implicava situar les fonts d’inspiració filmiques en autors com Cervantes i Lope de Vega, obres com *La Celestina* i personatges històrics com El Cid.

Aquesta idea vindria confirmada per la pròpia premsa socialista. Tot seguint l’anàlisi d’un editorial sobre el moment cinematogràfic a meitat del 1932, el cinema havia abastat la seua maduresa, provada per la finor tècnica nord-americana, però estava mancat de temes “*porque la poesía no es hija de los años, sino de los siglos*”, cosa que menava a fer pel·lícules absurdes¹³⁴³. Francesos i alemanys tenien major gust, mentre que els russos representaven la concepció més original. Tanmateix, el cinema reclamaria una dramàtica futura, una nova font d’inspiració que superés definitivament el teatre agonitzant. En conseqüència, la mina per explotar era la cultura espanyola. La poesia, els paisatges, “*la riqueza melódica de España, superior en variedad a los motivos musicales de los rusos*”, allí estava el futur del cinema¹³⁴⁴. La pel·lícula espanyola estava per fer, únicament s’haurien realitzat convencionalismes de temes espanyols, *espanyolades*. Finalment, la redacció socialista proposava un *magnífic* tema, *La Celestina*. Aquella era una peça, massa llarga per al teatre, “*que no sabría interpretar un director extranjero ni «filmar» un fotógrafo que no fuera español*”¹³⁴⁵. Així doncs, calia anar fora a aprendre i no dur *estrangers* a Espanya perquè “*las figuras y las emociones españolas quizá no salgan en toda su pureza a través de una interpretación extraña; deben ser ojos y corazones españoles*”¹³⁴⁶. Així és que, després de lloar les condicions espanyoles per al sèptim art, s’observava que el seu futur passava

---

¹³⁴¹ *El Socialista*, “El cine sonoro como vehículo de cultura”, 03/IV/1932.

¹³⁴² Tot i que la interpretació del conjunt de l’obra resulta discutible, sobre les *Misiones Pedagógicas* i les seues connotacions nacionalistes pot consultar-se, HOLGUÍN, Sandie: *República de ciudadanos...*, pp. 67-92 i 106-114. Més recentment, RODRÍGUEZ CORREDOIRA, Patricia: *Reinventando la identidad...*

¹³⁴³ *El Socialista*, “Un porvenir artístico”, 07/V/1932.

¹³⁴⁴ *Ibidem*.

¹³⁴⁵ *Ibidem*.

¹³⁴⁶ *Ibidem*.

per l'aconseguitment d'un cinema *espanyol*, fet per *espanyols* i de temàtica *espanyola*, la qual se situava en les obres de l'alta cultura literària.

Un any més tard s'insistia que la història i la tradició literària eren considerades un tresor per al cinema espanyol a força que

*En el acervo nacional hay una cantera inagotable para todos los gustos. El poema de Mío Cid para los veintitrés millones de españoles; los siete infantes de Lara, para los castizos; las «Germanías valencianas» para la tendencia social y de lucha de clases*¹³⁴⁷.

Per tant, sense oblidar la vessant combativa i classista que podia tenir l'educació a través del cinema, els referents invocats remetien als cànctics de gesta castellans, cosa que suposava acostar-se a la visió pidaliana d'aquells com a contenidors de l'essència espanyola. Aquella era una via per a educar el públic, espanyol i estranger, i era una tasca que havien de fer els espanyols a causa que

*Si lo hacen los extraños, la información no será exacta, ni la educación aceptable. Hemos de ser nosotros, con nuestros medios de ambiente, de lugar y de carácter. Es una obra que le debemos al arte universal del cinematógrafo, heredero del teatro, nosotros que a éste supimos dotarle tan espléndidamente*¹³⁴⁸.

Així doncs, la història i la literatura van ser els principals elements considerats per la premsa socialista per tal de fer un cinema *nacional* i educatiu. Aquell cinema havia de ser fet per *nosaltres*, que ja havíem fet grans coses pel teatre. Amb tot, també els socialistes optaren per un cinema atent a la problemàtica social. En aquest sentit, des de *Renovación*, en les úniques sis ocasions en què es parlà de cine, s'advertí els treballadors que assistien al cine que aquest estava al servei de la burgesia, la religió i el bel·licisme, que havia perdut el realisme. Únicament el cinema soviètic seria digne de consideració i a ell consagraren bona part de la seua atenció¹³⁴⁹. Aquestes manifestacions denoten que en les files socialistes hi hagué sectors decidits a fer del cinema un estri de revolució social. Això resulta innegable i, fins a cert punt, poc sorprenent. Però, com a mínim, aquella seria una proposta compatible amb la realització d'un cinema vertaderament *espanyol*, és a dir, realitzat per espanyols, a Espanya, amb un *caràcter* i una temàtica *espanyols*, arrelats a la història i la literatura espanyola, preferentment castellana. Ni que siga pel pes quantitatiu dels articles dedicats al cinema *nacional*, és possible pensar que, de forma similar a altres disciplines artístiques com la

---

¹³⁴⁷ *El Socialista*, "Influencias del cine", 24/III/1933. Cometes a l'original.

¹³⁴⁸ *Ibidem*.

¹³⁴⁹ Es tracta dels números 121, 122, 123, 125, 129 i 132.

literatura, els socialistes majoritàriament s'acostaven més als gusts i interessos de la cultura popular nacionalitzada que no a la proposició d'una alternativa classista¹³⁵⁰.

Finalment, una absència sí convé ser destacada, la de referències explícites, positives o negatives, als imaginaris regionals que tant de pes tingueren en la cultura cinematogràfica espanyola¹³⁵¹. Pel que s'ha pogut comprovar, des de la premsa socialista no es va postular ni a favor ni en contra de l'aparició del folklore regional en la gran pantalla. No obstant, com es palesa en relació amb la música, la regió entesa com a manifestació de les *essències* nacionals no va restar al marge la cultura i la premsa socialista.

Si calia treballar en favor d'un cinema nacional, aquella missió duia aparellada l'oposició al falsejament del caràcter espanyol, a *l'espanyolada*¹³⁵² —la qual no es reduïa al sèptim art, sinó que podria afectar altres espais com la música i el teatre. En efecte, com explicaven en una conversa entre Dermax, Jacinto Guerrero i Luis Fernández Ardavín, la concreció d'un cinema nacional anava més enllà dels beneficis econòmics, suposava

*Impedir que nuestras costumbres, nuestro espíritu, nuestro idioma, nuestros paisajes y nuestras bellezas artísticas sean presentados por elementos extraños, desprovistos del ambiente que sólo nosotros, por sentirlo, podemos reproducir*¹³⁵³.

---

¹³⁵⁰ Sobre el consum i la proposta literària socialista, MAINER, José Carlos: “Notas sobre la lectura obrera en España (1890-1930)”, en Albert Balcells (dir.), *Teoría y práctica del movimiento obrero en España, 1900-1936*, pp. 173-239, València, Fernando Torres, 1977; del mateix autor: *La doma de la Quimera. Ensayos sobre nacionalismo y cultura en España*, Barcelona-Madrid, Iberoamericana; Frankfurt am Main, Vervuert, 2004. L'estudi d'Arias González i De Luis Martín a FRANCO FERNÁNDEZ, Núria: *Catálogo de la Biblioteca de la Casa del Pueblo de Madrid (1908-1939)*, Madrid, Fundación Francisco Largo Caballero – Consejería de Educación y Cultura de la Comunidad de Madrid, 1998. DE LUIS MARTÍN, Francisco: “La cultura socialista...”; del mateix autor: “Lecturas y lectores en la Casa del Pueblo de Madrid”, *CEE Participación Educativa* número extraordinario (2010), pp. 67-90. El conjunt d'aquestes obres coincideix a assenyalar l'abandonament d'una proposta literària classista des de la cultura política socialista, així com l'afició preferent entre els lectors obrers per la literatura social i crítica —però no socialista— amb Galdós, Blasco Ibáñez o Joaquín Dicenta, entre els autors espanyols.

¹³⁵¹ GARCÍA CARRIÓN, Marta: “El pueblo español...”.

¹³⁵² Una anàlisi monogràfica recent sobre l'espanyolada com a espai de debat sobre l'espanyolitat i els tòpics estrangers en el món cinematogràfic a BENET, Vicente i SÁNCHEZ-BIOSCA, Vicente: “La espanyolada en el cine”, en Javier Moreno Luzón i Xosé M. Núñez Seixas (eds.), *Ser españoles...*, pp. 560-591. García Carrión recull algunes de les utilitzacions del concepte per part dels estudiosos i destaca la utilitat del concepte per a estudiar la construcció d'allò que s'entenia com a autènticament espanyol en GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Por un cine...*, pp. 41-42 i 165 i següents.

¹³⁵³ *El Socialista*, “El maestro Guerrero nos habla del séptimo arte y de la colaboración que presta a la «C. E. A.»”, 15/V/1932.

Així, aquesta va ser una altra de les constants repetides des de la secció cinematogràfica —especialment dirigida contra el cine nord-americà. En aquest sentit, una de les primeres pel·lícules que es guanyà una dura crítica va ser *Sevilla de mis amores*. Dermax considerava imperdonable que si la pel·lícula tractava sobre Espanya no hi hagués cap escena rodada a terres espanyoles¹³⁵⁴. Calia alçar-se contra els *descobridors* de nostres coses; si els *ianquis* volien passejar Espanya pel món s’havien de sotmetre a l’opinió de representants espanyols, els quals tenien “*la obligación de impedir que se falsearan nuestras costumbres*”¹³⁵⁵. Dermax ho tenia clar, “*mientras que no veamos en España películas habladas en español y hechas —por quien sea— en España, nos inclinaremos hacia el mudo*”¹³⁵⁶. També la redacció socialista pensava que valia més la pena una pel·lícula en anglès que fer pel·lícules dolentes per voler “*emular a Cervantes*”¹³⁵⁷.

El cine *nacional* requeria acabar amb el “*concepto equivocado que de España se tenía en el extranjero*”, objectiu pel qual Rodolfo Llopis va marxar a Amèrica amb la pel·lícula *¿Qué es España?* a la maleta ja l’any 1930¹³⁵⁸. Darrere d’aquella cinta, de títol indicatiu sobre les preocupacions fílmiques i intel·lectuals del primer terç del segle XX, estava Luis Araquistáin. El documental pretenia retratar una Espanya moderna, europeïtzada, i participava d’un nacionalisme espanyol d’arrel regeneracionista i institucionista present en el seu realitzador¹³⁵⁹. Pareix que la versió que projectaria Llopis distava de l’original realitzada entre Araquistáin i l’hispanòfil porto-riqueny Cayetano Coll Cuchí. Llopis modificà i afegí continguts a la pel·lícula per a emfasitzar el compromís pedagògic de l’Espanya que s’estava construint, tot sense renunciar a l’objectiu inicial d’esmenar interpretacions *errònies* sobre què era Espanya¹³⁶⁰.

Mentre tant, la premsa socialista es dedicà a denunciar les *falses* representacions d’Espanya a la gran pantalla. Així, per citar dos exemples de diferent natura, Alfredo

---

¹³⁵⁴ *El Socialista*, “Impresiones”, 27/IX/1931.

¹³⁵⁵ *Ibidem*.

¹³⁵⁶ *El Socialista*, “Estrenos”, 29/IX/1931.

¹³⁵⁷ *El Socialista*, “Cines y Teatros”, 19/X/1932.

¹³⁵⁸ *El Socialista*, “Se clausuró ayer con un notable discurso del camarada Llopis”, 22/V/1932.

¹³⁵⁹ La interpretació sobre *¿Qué es España?* a, FUENTES, Juan F.: “La arboleda encontrada. *¿Qué es España?* Un documental atribuido a Luis Araquistáin”, en *El Laboratorio de España. La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, 1907-1939*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales-Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, 2007, pp. 251-261.

¹³⁶⁰ LAHOZ, Ignacio: “De ayer a hoy. *¿Qué es España?* y la salvaguarda del patrimonio cinematográfico español”, *IVAC* (2012), pp. 165-178.

Cabello, el jove socialista que més insistentment subratllava el servilisme del cinema respecte a l'hegemonia burgesa capitalista, considerà *Miguelón* una *espanyolada*. Aquesta era més indignant que altres per estar feta a Espanya a força que, segons la seua opinió, es queia en els tòpics sobre la vida aragonesa quan a Aragó hi havia problemes més profunds que cantar jotes¹³⁶¹.

Així mateix, la pel·lícula de Benito Perojo *Susana tiene un secreto* per a Cabello era un avanç de la cinematografia espanyola quant a nivell tècnic, però no tenia res d'Espanya¹³⁶². El comentarista barrejava la denúncia social amb la nacional a còpia que, d'una banda, insistia als obrers que veieren el film que es fixaren com els únics treballadors que apareixien es limitaven a cantar, fer el ridícul i que se'ls digués estúpids; no hi havia cap referència a l'esclavitud dels vaixells de guerra. Si, per tant, la pel·lícula era rebutjable per estar al servei de la burgesia, d'una altra banda, no era menor el retret que es guanyava per esgrimir ambients i formes de vida que eren iguals a tot arreu o que poc tenien a veure amb Espanya. A més a més, amb aquell tipus de pel·lícules “*se quiere inyectar en España un cine totalmente ajeno a nuestro país, un cinema yanqui (...). Con «Susana» seguimos en manos de los yanquis, y de lo peorcito de los yanquis*”¹³⁶³. Així, Cabello, des de la premsa socialista, s'unia a les veus que, amb motiu d'aquella pel·lícula, ressuscitaren les acusacions contra Perojo per cosmopolita, per falta d'espanyolitat en els seus treballs¹³⁶⁴.

Tampoc *Morena Clara* li semblà a Cabello un film *espanyol*, “*de español no tiene más que el habla, y para eso bastante ñoña*”¹³⁶⁵. Segons ell, l'Espanya del 1936 seria massa violenta, inquieta i plena de renovacions per als *elegants* clients dels cines,

---

¹³⁶¹ *El Socialista*, “Cines y Teatros”, 08/II/1934. Alfredo Cabello a *Renovación* també va atacar el cinema per fer el joc a la burgesia; de fet, va ser designat per encapçalar un hipotètic *Frente Cinematográfico Proletario* l'estiu del 1934 per a difondre el cinema proletari entre els joves socialistes, *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “Hacia la organización del Frente Cinematográfico Proletario”, 11/VIII/1934.

¹³⁶² *El Socialista*, “Cines y Teatros”, 29/XI/1933.

¹³⁶³ *Ibidem*. Cometes a l'original.

¹³⁶⁴ Des de les pàgines de *Popular Films*, que ja el 1927 hauria realitzat atacs similars contra Perojo, es parlava d'una pel·lícula culturalment apàtrida. GUBERN, Román: “El cine sonoro (1930-1939)”, en AADD, *Historia del cine...*, pp. 123-179; també del mateix autor: *El cine sonoro...*, pp. 158-160.

¹³⁶⁵ *Claridad. Diario de la noche*, “En los cines”, 13/IV/1936.

motiu pel qual els cineastes cercaren “*lo pintoresco, lo castizo en nuestro polvoriento teatro y en lo más viejo (viejo, no antiguo) de nuestra literatura*”¹³⁶⁶.

Aquest exemple posa de relleu que la secció cinematogràfica de la premsa socialista encara que podia contenir una tendència combativa, classista, també en tenia una nacional. Cabello s’ocupà d’assenyalar les *espanyolades*, cosa que implicava vetllar pel que havia de ser el cinema *nacional*. Subratllar el falsejament de la personalitat *nacional* —i el concepte d’espanyolada no era una altra cosa— suposava pensar que aquesta existia i que era deformada a les pel·lícules. Si el cine havia de tenir una connotació social per a ser *autènticament* espanyol, això no elimina que es raonava des del punt de vista nacional. Fer films sense crítica social significaria introduir una cinematografia aliena, estranya, a *nostre* país que, en canvi, tindria en la literatura i el teatre *antic*, que no *vell*, fonts indicades a tal efecte. A més a més, l’assumpció i reproducció de llocs comuns de la cultura cinematogràfica espanyola, com la negativa visió del pes del cine produït pels nord-americans a les pantalles espanyoles, situava els socialistes dins d’aquesta esfera de debat sobre la identitat nacional espanyola.

Un altre cas seria el de la pel·lícula sobre Quixot que va dirigir Georg Wilhelm Pabst. Diferents articles des de l’any 1932 fins a l’estrena de la pel·lícula l’any posterior es van destinar a aquella producció. El març del 1932 es recollien rumors que apuntaven a la possible realització d’aquella pel·lícula, amb participació espanyola a través de Manuel de Falla, per bé que se subratllava que eren rumors i no se sabia a ciència certa qui en prendria part en dita tasca. No obstant, D. F. rebia la possibilitat amb *calorosa simpatia* i albirant que es podia superar qualsevol èxit de Hollywood¹³⁶⁷. Un editorial del mes següent emfasitzava la grandesa del personatge i l’obra del Quixot i el considerava el cinema que estava per fer, una història que requeria del cinema sonor perquè havia de ser escoltat, mut es desmereixeria¹³⁶⁸.

L’interès i expectació positiva que es mostrava per un Quixot a la gran pantalla va conviure amb crítiques per no ser espanyols qui l’anaven a dur a terme. Des de *El Socialista* es qualificava de problemàtic aquell intent a causa que “*los extraños no entienden ni comprenden el hondo sentido del poema (...). Se aprestan a hacerla*

---

¹³⁶⁶ *Ibidem*.

¹³⁶⁷ *El Socialista*, “¿Veremos «Don Quijote» en la pantalla?”, 26/III/1932.

¹³⁶⁸ *El Socialista*, “Don Quijote en la pantalla”, 19/IV/1932.

*actores extranjeros, en horizontes extraños, con dirección técnica extraña (...). Que nadie responda de la fidelidad del engendro*¹³⁶⁹. A tot estirar, s'aconseguiria un Quixot pintoresc, però mancat de la profunditat del llibre. Si els *extrany*s no eren aptes per a la tasca, els espanyols no estaven capacitats i això era un deute amb el món. Els socialistes observaven que “*cada pueblo y cada literatura habrá de tener su «cine», como antaño tuvieron su escena*”, motiu pel qual per a fer el Quixot només eren vàlids els elements espanyols, “*el paisaje manchego, Sierra Morena, El Toboso, la ruta de Barcelona; y dentro de ello, las costumbres de España, el «humor» de España, el dolor de España y el sentido universal de la vida a través de España*”¹³⁷⁰. El Quixot només seria una obra de valor i ressonància absoluta si es comptava amb “*elementos españoles; si se rueda y se habla en español*”¹³⁷¹.

Aquelles crítiques donaven peu a reflexions sobre el cinema *nacional*. Els espanyols tenien *l'avantatge* que els temes *nacionals* els oferien vist que les pel·lícules espanyoles

*Hay que hacerlas aquí, en su ambiente, con su carácter. ¿A quién se le podía imaginar viable la importación traducida de comedias o novelas de asunto español, de personajes españoles? El resultado es falso (...). Ni Lesage, ni Víctor Hugo, ni Schiller, con la innegable grandeza de los tres hacen arte español*¹³⁷².

De manera que, no s'havia d'imitar francesos o alemanys, calia emprar temes i figures pròpies, crear actors, estudiar el projecte de temes *nacionals*. Això conduiria a “*que se levanten el arte y la industria verdaderos de la cinematografía española*”¹³⁷³.

Finalment, s'anuncià que “*ya se ha rodado —¡en Niza!— la película de «Don Quijote». No hablemos de profanación; impropiedad, y es suficiente*”¹³⁷⁴. L'estrena de la pel·lícula va ser jutjada per Alfredo Cabello, qui encomià la fotografia del film, però la valorà com a molt fluixa per falta del realisme propi del Quixot¹³⁷⁵.

Els articles citats fan notar com els socialistes, en la línia de la cultura cinematogràfica espanyola, entenien que el cinema era un art que, *naturalment*, havia de

---

¹³⁶⁹ *El Socialista*, “La industria del cine”, 06/IX/1932. Cometes a l'original.

¹³⁷⁰ *Ibidem*. Cometes a l'original.

¹³⁷¹ *Ibidem*.

¹³⁷² *El Socialista*, “Influencias del cine”, 24/III/1933.

¹³⁷³ *El Socialista*, “La industria del cine”, 06/IX/1932.

¹³⁷⁴ *El Socialista*, “Influencias del cine”, 24/III/1933.

¹³⁷⁵ *El Socialista*, “Cines y Teatros”, 15/XI/1933.

concordar amb les *essències* nacionals. Els espanyols havien de construir un cinema propi mitjançant l'exploració dels seus recursos culturals, paisatgístics i la seua forma d'entendre la vida. No podien fer-ho altres. L'art espanyol era particular, diferent al dels *estrangers*, per molt que aquests també comptaren amb figures de consideració. El cinema espanyol havia d'alçar el vol amb la utilització d'allò que el feia únic i autèntic. Allà on la resta de filmografies *necessàriament* fallarien, els espanyols podrien abastar un èxit que els alçaria, com a mínim, al mateix nivell que aquelles a còpia que comptaven amb un patrimoni cultural de relleu universal. No fer-ho així permetria el falsejament de l'autèntic valor espanyol i perpetuaria la submissió de la pròpia indústria.

Així mateix, el seguiment realitzat al film sobre el Quixot, no exempt d'il·lusió per poder veure l'obra cervantina a la gran pantalla, indica, d'una banda, com la premsa socialista emfasitzava la via literària per a erigir un cinema nacional espanyol. En aquest sentit, García Carrión ha posat de manifest que, des de finals de la Dictadura, la reflexió sobre quin cinema nacional havia de tenir Espanya va omplir els debats cinematogràfics amb personatges i figures de gran rellevància en el discurs del nacionalisme espanyol com, entre altres, Cervantes o El Cid¹³⁷⁶. La premsa socialista no va ser cap excepció i col·laborà en aquell ambient amb una aposta per films centrats a reproduir les fites històriques i culturals considerades representatives de la nació espanyola. El públic de la premsa socialista interessat en el cinema es trobava inserit en la mateixa esfera de debat, sovint plantejat en termes essencialistes, sobre la necessitat de configurar un cine *autènticament* espanyol que alliberés el país de la dominació *estrangera* i de la *tergiversació* d'allò espanyol. Les lectures i apropiacions que els obrers podien fer, tant de la premsa com dels films, resta en bona mesura una incògnita, però la premsa socialista, sense dubte, convidava els seus lectors a col·locar-se les *ulleres nacionals espanyoles* per a copsar allò que la gran pantalla els oferia. La nació era un codi a partir del qual valorar els productes fílmics i estar més o menys satisfet amb allò que es consumia. D'aquella manera, la cultura cinematogràfica era per als socialistes un lloc de construcció i difusió de discursos sobre Espanya i el cinema un espai on poder experimentar la nació.

---

¹³⁷⁶ GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Por un cine...*, pp. 199-209.

D'una altra banda, l'atenció posada en la pel·lícula del Quixot es relaciona amb quina informació era motiu preferent en la secció cinematogràfica de la premsa socialista. En aquest cas, com en el de l'esport, tot allò que afectava, directament o indirectament, el món cinematogràfic espanyol, els seus actors, directors i temàtica era objecte de notícia.

Així, a través de la premsa socialista es difongueren entre la població els pretesos èxits, fracassos i possibilitats de les estrelles i del cinema espanyols. En conseqüència, és possible observar la promoció i popularització d'un *star system* espanyol a través de la premsa socialista. En aquest sentit, va ser molt freqüent el comentari dels repartiments de les pel·lícules que comptaven amb intèrprets espanyols, cosa que feia desfil·lar per les pàgines de *El Socialista* els noms dels actors més coneguts i prometedors del moment, per a destacar que es realitzava cine “*en la lengua de Cervantes*” i reclamar la necessitat d'un cine espanyol¹³⁷⁷.

En ocasions se subratllava com, en contrast amb la política cinematogràfica espanyola incapaç d'explotar el talent propi, Rosita Díaz i Imperio Argentina eren —a banda de dues *bellese*— “*la luz de Joinville*”, on “*nuestro idioma hace ahora furor*”¹³⁷⁸; la cosa arribava a tal punt que es comentava que Maurice Chevalier estaria intentant aprendre castellà. La presència d'actrius espanyoles a Joinville era per a *El Socialista* una confirmació que Espanya comptava amb material per a fer bones pel·lícules. Així, acompanyada de dues grans fotografies, es comentava una entrevista amb Rosita Díaz i Rosita Montero. En el text, més enllà de les paraules de les entrevistades, es destacava la condició d'espanyoles de “*las dos rosas del jardín de Joinville*” i s'afirmava el “*resplandor [que] podrían adquirir sus pétalos delicados con nuestro sol, con nuestros decorados naturales*”¹³⁷⁹.

Un actor que passà per les pàgines de la secció cinematogràfica va ser Juan de Landa. Entrevistat pel col·laborador Dermax, Landa expressava els beneficis que per a

---

¹³⁷⁷ *El Socialista*, “Ricardito González y Angelillo en la pantalla”, 06/XI/1932. Altres exemples del mateix diari, a banda dels que es comenten al text a, “Una película; un reparto”, 24/I/1932, sobre el repartiment d'una pel·lícula de la Metro Goldwyn Mayer protagonitzada per espanyols; “¿Tendremos, por fin, una «estrella»?”, 09/X/1932, al voltant de la incipient figura de Pilar Soler Leal; “Conviene saber...”, 13/XI/1932, respecte a un film de Paramount amb actors exclusivament espanyols.

¹³⁷⁸ *El Socialista*, “Hollywoods”, 20/IX/1931.

¹³⁷⁹ *El Socialista*, “En el firmamento de Joinville hay un jardín. En el jardín, dos «rosas»... españolas”, 25/X/1931.

Espanya podia tenir la realització d'un cinema nacional si es dedicaven esforços patriòtics i no patrioters. Però, més enllà de les opinions de Landa, interessa ressaltar la descripció que d'ell es feia. En aquest sentit, Dermax destacava que era una figura en la qual es concentraven tots els trets de la raça basca, com tenir una constitució d'atleta i actitud per al cant. Landa pertanyia, a més, “*a la raza brava de aventureros —por españoles— y de sobrios razonadores —por españoles— que siempre supieron triunfar en las justas pasadas y presentes. Juan de Landa es un caballero aventurero motricoaarra*”¹³⁸⁰.

Amb la presentació en pantalla de la pel·lícula de Benito Perojo *El hombre que se reía del amor*, sobre la qual es parla tot seguit, dues figures es guanyaren un espai a les cròniques fílmiques en què es barrejaven discursos de gènere i de nació. Per un costat, Julio Roos va ser retratat com un home madur, malgrat la seua joventut, i marcat per l'amor i el desamor; tot un exponent de masculinitat.

*Es alto, de apostura distinguida y viril (...). Mirada penetrante, sugestiva; un poco de hipnotizador y otro poco de niño (...). Será el actor de las mujeres. Las mujeres han elegido un nuevo tipo de hombre en la pantalla: el hombre fuerte, simpático y acometedor. Julio Roos es así (...). Será el actor de las mujeres, porque todo en él es sugestivo y amable. De los hombres, porque Julio Roos es la exaltación estética del tipo varonil español: armonía y entereza, arrogancia y sencillez*¹³⁸¹.

Com també es veu al final de la cita, l'actor era una representació de l'espanyol modern i pel bé del cinema espanyol així havia de ser.

*Le queremos totalmente español, íntegramente español, sencillamente español: nuestro. Y le queremos así, porque Julio Roos es una figura representativa de la España que no quieren ver los extranjeros: distinción, simpatía, optimismo*¹³⁸².

Rosita Díaz, per l'altre costat, era una de les actrius que apareixien a la cinta i, amb aquell motiu, repetia protagonisme a les pàgines de *El Socialista*. En el seu cas, es remarcava que la seua extraordinària bellesa li podia permetre vestir amb roba masculina. Un esmoquin, de fet, no era una mala moda perquè, mentre als moralistes els semblava una garantia per tapar allò que tant els atemorïa, a la resta els suposava un atractiu per ser una peça lleial amb el cos de les dones¹³⁸³.

---

¹³⁸⁰ *El Socialista*, “«De... frente... ¡Marchen!» fué su primer película. Obedeció, y desde entonces no se ha detenido en su marcha ascendente, que ha culminado en... «El presidio».”, 20/XII/1931.

¹³⁸¹ *El Socialista*, “Julio Roos, «otro» señorito que siente la atracción del cinema”, 05/II/1933.

¹³⁸² *Ibidem*.

¹³⁸³ *El Socialista*, “Rosita Díaz Gimeno en traje masculino”, 02/IX/1933.

En suma, la premsa socialista desenvoluparia una tasca de difusió entre els seus lectors dels actors i actrius de major èxit del moment. Això suposaria, en primer lloc, connectar el públic amb la cultura popular nacionalitzada que era el món del cinema. La fama abastada per determinats intèrprets els convertí en rostres populars gràcies a la gran pantalla i els reportatges fotogràfics de la premsa. Així es forjava una cultura compartida entre la població que en la seua quotidianitat observava les seues actuacions, sovint cantant i ballant músiques de la cultura nacional moderna espanyola.

Certament, aquelles figures, en segon lloc, es tornaven una representació i sublimació de *l'espanyolitat*, uns ídols *nacionals* per al comú de la població. Ells duïen *la llengua de Cervantes* i la cultura espanyola a les quotes més elevades del sèptim art arreu del món. El seu treball era motiu d'orgull per als espanyols i provava la grandesa d'Espanya que, únicament per manca de confiança o de voluntat —trets igualment definidors de la *natura* espanyola—, encara no disposava d'un cinema *nacional* potent. Per consegüent, la nació era recordada als cinèfils amb la construcció d'una constel·lació d'artistes a la qual admirar, no debades eren els *nostres*, els espanyols.

Finalment, però no menys important, també aquelles figures constituïen exemples de masculinitat i de feminitat. Roos, viril, masculí, alt, fort, impetuós era retratat com un *home* i un *espanyol* representatiu, dels qui les dones havien de quedar enamorades; Juan de Landa, atlètic, cavaller, sobri, aventurer i *racialment* espanyol i basc. Aquests prototipus no distarien gran cosa del dels esportistes. Les actrius eren sempre investides de bellesa i delicadesa, encara que transgrediren les convencions socials i es vestiren de forma masculina. Quan es tractava d'una dona mai es podia deixar de comentar algun aspecte del seu físic: el rostre, la figura, el somriure, la mirada de “*reina mora*”¹³⁸⁴. Així és que els models de masculinitat i feminitat, de la virilitat i la delicadesa, trobaven en la premsa socialista una caixa de ressonància.

Tanmateix, no van ser lloances. Paga la pena reproduir quasi totalment una carta oberta de Juanita Pérez López, probablement una militant socialista anònima, a Conchita Montenegro, famosa actriu de prestigi internacional. La missiva pot resultar un bon indicador de la recepció d'aquells discursos per part del públic d'extracció

---

¹³⁸⁴ *El Socialista*, “¿Tendremos, por fin, una «estrella»?”, 09/X/1932.

obrera i popular¹³⁸⁵. Juanita s'adreçava a “*Conchita Montenegro, ex espanyola. Arcas del Tío Sam, en Hollywood*” i deia així:

Soy admiradora de las estrellas. Bobamente admiradora. Están tan altas que, por fuerza, hay que mirarlas siempre con éxtasis (...). Tal vez por eso, yo soy de las que adornan las azuladas paredes de mi dormitorio con esos retratos en que vosotras, las «vedettes» —¿no se dice así?— prodigáis sonrisas, lucís dentadura como hechas de encargo, melenas alborotadas; y colocáis coquetamente en vuestros cuerpos, que el masaje y la electricidad han embellecido, reducidísimos «maillots» que no necesitan dejar adivinar nada.

Nosotras estamos tan lejos de las estrellas, las creíamos tan elevadas, que nunca se me ocurrió criticar la forma de vuestro peinado, ni la escasa cantidad de ropa con que escasamente cubrís vuestros tan conocidos cuerpos. Además, vuestros «managers» —¡qué léxico nos habéis enseñado!— os obligan a moveros con precisión tan matemática, que todo en vosotras parece sobrenatural.

(...) Como diosa te adoramos. Además, en el mundo cinematográfico, en cuyos nombres abundan las «tes» después de las «haches», las «dobles uves», las «kaes» y las «íes griegas» con una serie de consonantes que yo no sé pronunciar, eras una de las pocas que tenías un nombre y un apellido que nos recordaba que también podía haber artistas espanyolas del cine (...). Tenías para mí, como para las aficionadas mis amigas, doble motivo para estar en las alturas.

Te digo esto, Conchita Montenegro, porque me he enterado que has renunciado a tu nacionalidad espanyola para hacerte yanqui. Yo sé que eso de las fronteras es un atraso. Pero me parece aún más atrasado eso de que nosotros mismos que no llegamos a borrarlas, nos complazcamos en multiplicarlas. He preguntado por que has renunciado tú a la tierra en que naciste. Me han contestado que es una cuestión de dinero. Y yo, que sería capaz de perder mi modesto jornal —que algunas veces me he gastado para verte— si me obligaran a tamaño absurdo, no quería creer que una diosa fuese de carne y hueso de otra calidad de las que no son adoradas con incienso. (...). Y como pienso que pronto te cambiarás hasta de nombre para que te dejen vivir en Hollywood (...) me apresuro a escribirte para decirte que no figurará tu retrato en las azuladas paredes de mi dormitorio; que has caído del pedestal en que te había colocado; y que, pues perdiste todo lo que yo en mi ingenuidad creía superior, ya no podré soportar en la pantalla que me presenten un ídolo roto.

Creo que muchas harán como yo y que no sentirán que te quedas a vivir en las «Arcas del Tío Sam», domicilio que me entero has elegido.

No contestes a esta carta, porque yo no entiendo inglés, y menos yanqui. Tu ex admiradora¹³⁸⁶.

La carta mostra molts elements interessants. En primer lloc, es confirma la gran repercussió social que tenien algunes figures del cine entre la població. Juanita hauria arribat al punt d'adquirir imatges de la seua ídol per tal d'empaperar el dormitori i contemplar, en la intimitat diària, el que per a ella era quasi una deïtat.

En segon lloc, la gran consideració que s'havia guanyat l'actriu per a la seua seguidora i amigues es relacionaria tant amb l'aspecte físic —que ara li pareixia massa del domini públic— i al bon treball que s'observaria a les seues actuacions com, molt significativament, amb el fet que es tractava d'una actriu espanyola. Que l'aficionada es

¹³⁸⁵ *El Socialista*, “Adiós, Conchita... ¡hasta nunca!”, 20/III/1932.

¹³⁸⁶ *Ibidem*.

pensés part de la mateixa comunitat nacional imaginada que l'actriu, fet palès en la fonètica del nom de la segona a un àmbit dominat per noms que la primera — probablement de forma exagerada— afirmava no poder ni pronunciar, era motiu afegit per tal d'establir un relació d'idolatria. La ficció nacionalista del vincle fratern entre gent que no es coneix personalment, que ni tan sols ha coincidit en l'espai físic, funcionava perfectament. De fet, tot considerant el raonament de la desil·lusionada admiradora, el nacional no era simplement un element més, sinó quasi el principal. Ha estat la renúncia a la nacionalitat espanyola allò que ha motivat que caigués el mite de Conchita. En la ment de la *modesta* treballadora, que a més no creia en les barreres nacionals, no mereixia cap respecte una acomodada actriu que renegués de la seua terra de naixement per diners.

En tercer lloc, la remitent exhibí una identificació profunda entre la llengua i la nacionalitat. Les queixes sobre els termes que el món de l'espectacle hauria introduït en la vida quotidiana de la població i el fet que done per descomptat que, amb el canvi de nacionalitat, l'actriu es canviaria el nom per un altre adequat per a viure a Hollywood i que la hipotètica resposta seria redactada en anglès —o en ianqui!—, indicarien la creença en el lligam entre llengua i identitat nacional.

En quart lloc, el text denota un flaire antinord-americà molt present en el nacionalisme cinematogràfic espanyol. Per un costat, aquell element, com s'ha dit, tenia un component hispanoamericanista molt rellevant i, per tant, concebia els Estats Units com un agent que, amb la seua influència i interès material desmesurat, podia posar en perill la continuïtat dels llaços culturals de la comunitat hispanoamericana. Per un altre costat, a resultes del domini per part de la producció nord-americana tant de les pantalles espanyoles com de les europees, els nord-americans apareixien sovint com a *l'altre* en els processos de construcció de les cinematografies *nacionals*¹³⁸⁷. Finalment, amb la darrera guerra de Cuba, els Estats Units acreixerien la seua impopularitat per a un bon sector del nacionalisme espanyol.

Per últim, és clar que el cas concret exposat no ha de considerar-se necessàriament una prova representativa i irrefutable sobre com els lectors de *El Socialista* significaven el món fílmic. No obstant, sí prova que efectivament els obrers

---

¹³⁸⁷ GARCÍA CARRIÓN, Marta: "Cine y nacionalización...", pp. 164-165.

podien llegir en clau nacional tot allò que envoltava el cinema. Els raonaments de la cultura cinematogràfica espanyola ressonaven entre la població, que podia arribar a prendre's molt seriosament l'argument de l'espanyolitat, fins al punt de fer baixar dels altars els seus déus pagans. Així doncs, la nació era un argument valoratiu per a jutjar pel·lícules i actors i, per consegüent, el cine es tornava un espai a través del qual experimentar la nació en la vida quotidiana.

Juntament amb la promoció de l'*star system* espanyol, dins l'atenció dedicada a tot allò relacionat amb els avanços i retrocessos del cine espanyol, s'han de destacar les valoracions realitzades des de *El Socialista* sobre dues pel·lícules de l'any 1933: *El hombre que se reía del amor* i *Primavera en otoño*. Ambdues filmacions, especialment la primera, foren ateses amb anterioritat a la seua estrena i recomanades com a les propostes més interessants per a veure el dissabte 15 d'abril d'aquell any, al costat de produccions americanes com *Nagana* i *Titanes del cielo* i l'estrena de la companyia de Balaguer a l'Apolo de València amb una actuació de sarsuela i aire andalús.

Pel que fa a *Primavera en otoño*, més de deu dies abans de la seua exhibició, es va reproduir una fotografia de Catalina Bárcena en una escena de la pel·lícula amb un peu de foto que exposava que *nostra* il·lustre actriu tornava a la pantalla amb aquella superproducció¹³⁸⁸. El dia previ a l'estrena de la pel·lícula, aquesta era descrita com a “*película española por los cuatro costados (...), de autor tan español y de tanto prestigio como Martínez Sierra, dirigida por él e interpretada por Catalina Bárcena, la actriz españolísima*”¹³⁸⁹. L'*espanyolitat* d'intèrpret i director semblaven passar per alt el fet que el film no era una producció espanyola ja que al seu darrere estava l'empresa Fox.

Fóra com fóra, la pel·lícula havia de suposar una empena a la producció de films espanyols amb un previsible èxit. La crònica a càrrec de B. B. —Borís Bureba?—, no va ser tan generosa. Segons el comentarista, hi havia a l'obra massa teatre i molt poc cine. La cosa no passava d'una comèdia entretinguda en la qual els actors havien estat bé en general, però s'havia tolerat que una sala de Hollywood pretengués passar pel

---

¹³⁸⁸ *El Socialista*, “Cinema. Espectáculos”, 02/IV/1933.

¹³⁸⁹ *El Socialista*, “En los cines de Madrid”, 14/IV/1933.

teatre Real de Madrid i que allí es cantés òpera en 1931 o 1932. Per a B. B., allò era un anacronisme i una *americanada*. Amb tot, hi havia elements destacables,

*El diálogo español de José López Rubio, es español. La repetición intencionada. Hay, como todos sabemos, un español «tout court», que dicen los franceses, y un español de la Fox. Esta vez ha cedido éste ante aquél. Felicitémonos*¹³⁹⁰.

Així mateix, no se li regatejaven aplaudiments a la Fox per “*su predilección en favor de nuestros artistas*”¹³⁹¹. Per tant, encara que no s’hagués aconseguit oferir una obra cinematogràfica com calia, hi havia motius per a la felicitat perquè s’havia imposat un idioma *espanyol i punt*, malgrat la relliscada en la pretensió de retratar el teatre Real de Madrid.

En relació amb *El hombre que se reía del amor*, després dels citats comentaris sobre Roos i Rosita Díaz mesos abans que arribés a les pantalles, aquesta pel·lícula tornava a la secció cinematogràfica el 9 d’abril. Un article encapçalat per una fotografia d’un moment de la cinta comentava que,

*Se ha destruído una leyenda. El público ve con agrado las películas españolas. Pronto las exigirá. El Callao prevé la llegada del momento y ofrece para el Sábado de Gloria: «El hombre que se reía del amor», con un reparto de artistas españoles de primerísima categoría. En la foto, nuestra pareja ideal: María Fernanda y Rivelles*¹³⁹².

La notícia s’obria remarcant que “*como españoles, debemos sentirnos halagados ante el enorme triunfo de la industria cinematográfica española*” palès en aquell film¹³⁹³. Així mateix, continuava dient que

Como amantes del cinema, debemos sentirnos igualmente orgullosos de que la cinematografía española haya producido una obra como «El hombre que se reía del amor», que rivaliza en gusto, fastuosidad y en técnica con las mejores del extranjero.

Quien profese devoción al sentimiento patriótico, debe cooperar al engrandecimiento de nuestra industria cinematográfica, prestando a sus buenas producciones el apoyo de sus aplausos y el calor de su estímulo.

Star Film, María Ladrón de Guevara, Rafael Rivelles, con Benito Perojo, acaban de demostrar que España está sobradamente capacitada para producir películas habladas tan perfectamente como las que producen los estudios extranjeros.

(...) «*El hombre que se reía del amor*» ha sido filmado totalmente en España y con elementos genuinamente españoles. Ya no existe, pues, razón para que las películas españolas sean elaboradas fuera de España¹³⁹⁴.

---

¹³⁹⁰ *El Socialista*, “Los espectáculos que anoche comenzaron”, 16/IV/1933.

¹³⁹¹ *Ibidem*.

¹³⁹² *El Socialista*, “Y el cinema español avanza”, 09/IV/1933.

¹³⁹³ *Ibidem*.

Pot ser que una lloa tant directa de la pel·lícula hagués estat promoguda des d'algun sector empresarial interessat en congregar el màxim nombre d'espectadors possible. Tanmateix, ni els arguments exposats ni el llenguatge utilitzat, com s'ha pogut observar, eren estranys en les pàgines de *El Socialista*. Sentir com a propis els avanços del cinema espanyol i alegrar-se obertament per ells com a espanyols, destacar l'espanyolitat dels agents implicats en una pel·lícula com a motiu positiu i valor afegit de qualsevol cinta i cridar al suport del cinema espanyol front a *l'estranger* eren d'allò més comú a la premsa socialista. De fet, el divendres 14 d'abril, en la recomanació realitzada al públic per a assistir a aquell film, s'insistia que l'elenc d'elements implicats representava grans figures espanyoles als escenaris de teatre i a la gran pantalla i s'afirmava que era un "*film de los [de] prestigios máximos, orgullo del cinema español*"¹³⁹⁵.

L'endemà de la projecció, sota el titular dedicat a la reobertura de la temporada de teatre, es destacava que les dues produccions citades havien estat un avanç per al cinema nacional. Aquell dia la valoració de la pel·lícula era cedida a través d'una entrevista a Pedro Mata, autor de la novel·la en què es basava aquesta. Per bé que Mata res tenia a veure amb els socialistes, les seues paraules facilitaren que, de nou, foren subratllats a la premsa obrera els passos en la bona direcció del cinema espanyol i les inestimables qualitats que Espanya tenia per al sèptim art, "*con su cielo, sus bellezas y ¡sus mujeres!*"¹³⁹⁶.

Al dia següent, prengué cartes a l'assumpte B. B. per a exposar la seua opinió sobre la pel·lícula, menys elogiosa que la del novel·lista. El crític considerava que els actors havien estat bé, especialment Rosita Díaz, però no així Rivelles. La fotografia, el so, la llum, tot era digne d'encomi; el director, en canvi, havia estat l'única taca en aquella producció. Més enllà de l'anàlisi tècnica, la crònica no dubtava a l'hora d'agrair a Star que hagués demostrat que "*con elementos exclusivamente españoles puede hacerse una película digna*" i gaudir del favor del públic que hauria omplert la sala¹³⁹⁷. El comentarista confessava sentir haver de fer les censures pertinents, però "*callarlas se nos antojaría despreciable patriotismo*" i tancava el solt afirmant que la cinta era una

---

¹³⁹⁴ *Ibidem*.

¹³⁹⁵ *El Socialista*, "En los cines de Madrid", 14/IV/1933.

¹³⁹⁶ *El Socialista*, "Los espectáculos que anoche comenzaron", 16/IV/1933.

¹³⁹⁷ *El Socialista*, "Cines y teatros", 18/IV/1933.

“bella promesa de una próxima y excelente producción nacional”, únicament calia donar en el clau amb el director adequat¹³⁹⁸.

En conseqüència, les produccions espanyoles eren promogudes i valorades repetidament a la premsa socialista. Mitjançant aquells articles *l'espanyolitat* del llenguatge, dels actors i dels elements implicats en les produccions es tornaven raons per a assistir al cinema i tenir en bona consideració les projeccions. No s'havien d'amagar els defectes que pogueren existir quan eren clamorosos; el *patrioterisme* no tindria cabuda en la missió del crític cinematogràfic, però sí un sincer compromís amb la nació i el seu futur artístic, que passava per erigir una indústria fílmica potent i autènticament *nacional*.

En resum, l'anàlisi precedent permet afirmar que la secció cinematogràfica a la premsa socialista existí un pes més que notable dels discursos nacionals espanyols. En primer lloc, es va mostrar una completa sintonia amb els discursos hispanoamericanistes presents a la cultura cinematogràfica espanyola mitjançant un obert suport a la seua obra, la utilització d'un llenguatge en què l'idioma castellà i la raça espanyola ocupava un espai destacat i amb la concepció d'Amèrica Llatina com a àmbit *natural* d'expansió del cinema *nacional* espanyol.

En segon lloc, el rebuig vers el nacionalisme i el patrioterisme manifestat en ocasions pels col·laboradors socialistes no els impedia fer una afirmació i una aposta per l'èxit de la nació. Els socialistes consideraven aquell futur triomf una necessitat tant per motius estrictament econòmics, com pel bé de la nació com a comunitat amb una cultura i una personalitat pròpia. Així doncs, una tasca primordial va ser la denúncia de l'espanyolada i la promoció d'allò que es considerava propi. Els paisatges, les costums, els monuments i el conjunt del patrimoni cultural de la nació no podia ser reflectit correctament per qui no fóra espanyol sense perill de tergiversació.

En tercer lloc, això només era possible si es creia en l'existència d'una personalitat particular espanyola i es concebia el cinema com a art que l'havia d'expressar, una forma *nacional*. En aquest sentit, els socialistes no oferiren cap dubte al respecte. Espanya hauria deixat la seua empremta en moltes altres disciplines,

---

¹³⁹⁸ *Ibidem*.

especialment en el teatre i la literatura que s'haurien elevat a les més altes cimes de bellesa de la mà dels espanyols; per tant, estava obligada pel bé nacional i del propi cinema a situar-se en els primers llocs de la cinematografia mundial. Calia aprofitar les condicions i recursos naturals dels espanyols, superar la indolència i desconfiança no menys espanyoles i construir una forta indústria fílmica sobre la base de la pròpia *essència*.

En quart lloc, la qüestió era quina forma havia de prendre el cinema espanyol, d'on havia de beure. A tal efecte, l'opció majoritària dels socialistes va ser l'aposta per recuperar els *clàssics nacionals* com *La Celestina* o les obres de Cervantes i Lope de Vega. Tot tenint en compte que es tractaria d'obres i autors de ressò universal i que els espanyols serien els únics qui podrien interpretar-los i reproduir-los a la pantalla adequadament, aquell havia de ser el fonament de la cinematografia *nacional*. Endemés, això no anava en contra de les demandes d'un cinema educatiu en un sentit ample, però tampoc de la tendència social i combativa que diferents sectors del socialisme reclamaren.

Finalment, el vocabulari emprat al llarg de la defensa d'aquelles postures, com en la promoció de les pel·lícules i actors espanyols, convidava els lectors a integrar-se a la nació espanyola, a imaginar-se part d'ella. El *nosaltres* nacional esguita el conjunt dels comentaris cinematogràfics per a fer de la comunitat nacional un element *natural* en la vida dels lectors. El *nostre* cinema havia de ser fet per *nosaltres* amb el recurs als *nostres* clàssics i amb els *nostres* actors i ambients. De forma banal, la pertinença a la nació era insinuada constantment a l'espai cinematogràfic.

El cas de Conchita Montenegro i Juanita mostraria com d'efectiu podria ser el món del cinema, i tot allò que l'envoltava, en l'experimentació quotidiana de la nació. Fins al moment en què Montenegro renuncià a la seua condició d'espanyola, Juanita hauria seguit els treballs de l'actriu, l'hauria contemplada al seu dormitori veient en ella, entre altres coses, una espanyola, una igual. La imatge de Montenegro funcionava com a símbol quotidià de la identitat nacional.

Aquestes conclusions apunten en una direcció similar a les investigacions de García Carrión. L'autora prova, a través dels casos del comunista Juan Piqueras i

l'anarquista Mateo Santos i de l'estudi de la premsa especialitzada en cine, que les cultures polítiques obreristes no van ser cap nota discordant en una cultura cinematogràfica espanyola carregada amb els discursos del nacionalisme espanyol¹³⁹⁹. En aquest sentit, la mateixa afirmació pot fer-se extensiva al socialisme mitjançant el treball de la premsa de partit. Ara bé, en matèria cinematogràfica, els socialistes no van fer cap defensa del tipisme regional, com sí realitzaren els crítics cinematogràfics esmentats. Amb tot, com s'ha dit per al cas de la Casa del Poble de Tarazona i *La hija de Juan Simón*, els socialistes pogueren recórrer també a la projecció de pel·lícules amb aquell contingut.

Per tant, ha de ser discutida la visió defensada per Sandie Holguín. Aquesta autora, al marge de centrar la seua anàlisi en una perspectiva estatalista, observa que les esquerres únicament veurien en el cinema una arma de combat revolucionària¹⁴⁰⁰. Tot i que des de diferents sectors de l'obrerisme polític es va impulsar aquella concepció, els socialistes no estalviaren esforços ni aplaudiments a la construcció d'un cinema *nacional* que poc tenia a veure amb la revolució; a més, no necessàriament s'havia de tractar d'elements excloents.

7.2. Els acords de la nació

Per a tancar el capítol, a continuació es para atenció a la crítica musical exercida des de la premsa socialista. Si la música té la capacitat de narrar la nació, però al mateix temps no té cap significat intrínsec, això vol dir que “*it can narrate only what given subjectivities will it to narrate*”¹⁴⁰¹. En conseqüència, l'espai de la crítica musical resulta un àmbit adequat per tal de conèixer quins discursos de nació es manejaven.

En aquest sentit, la música no va ser un element marginal en l'àmbit de la premsa socialista. Diferents publicacions —com *Justicia Social*, de Maó, *Renovación*, de Jaen, *¡Adelante!*, de Terol, o la ja esmentada *Claridad*, madrilenya i amb vocació nacional— es mostraren interessades en informar dels concerts que les bandes de les localitats oferiren. D'aquella manera, els obrers eren convidats a apropar-se a la cultura popular musical del moment. El repertori d'aquells actes coincidia en combinar peces

---

¹³⁹⁹ GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Por un cine...*

¹⁴⁰⁰ HOLGUÍN, Sandie: *República de ciudadanos...*, pp. 152-160.

¹⁴⁰¹ BOHLMAN, Philip V.: “The nation in song”, en Stefan Berger, Linas Eriksonas i Andrew Mycock (eds.), *Narrating the Nation...*, pp. 246-265.

de la cultura popular europea i nacional de compositors com Weber, Schubert, Beethoven, Mozart, Falla, Albéniz, Granados, Luna i molts altres.

El Socialista també va fer això i, a més a més, disposà d'un espai musical de periodicitat setmanal al llarg de quasi tot el període republicà, a càrrec del musicòleg José Subirá Puig¹⁴⁰². Aquelles columnes, junt a comentaris més ocasionals per part d'altres articulistes, conformen la base principal per a l'anàlisi que segueix.

7.2.1. Música i nacionalisme a la societat de masses

D'entrada, tanmateix, convé esgrimir unes traces sobre el panorama musical espanyol del primer terç del segle XX i la seua relació amb la construcció de la identitat nacional espanyola.

A tal efecte, el cas espanyol denota una total harmonia amb l'àmbit europeu¹⁴⁰³. Des de mitjan del segle XIX, però especialment en el darrer terç d'aquella centúria, el nacionalisme musical es va anar imposant a tot Europa. La música es lligava a la nació, a la seua natura, poble i *essència*. En el marc de l'accentuació dels discursos nacionalistes culturals de la fi del segle XIX, el redescobriment del folklore popular i regional i de compositors clàssics per part de músics i musicòlegs contribuí a marcar els particularismes ètnics de cada nació, a *nacionalitzar* i *eticitzar* la música. Des d'aleshores, i pràcticament fins a la II Guerra Mundial, els discursos de legitimació musical estigueren imbuïts de nacionalisme i la música col·laborà obertament a la construcció dels discursos culturals sobre la identitat de les nacions.

Pel que fa al cas espanyol, els investigadors coincideixen a assenyalar que l'ànima nacionalista per crear una música nacional espanyola dominà el segle XIX i

---

¹⁴⁰² Subirá (1882-1980) va ser un musicòleg nascut a Barcelona que va dedicar els seus estudis, principalment, a la *tonadilla* escènica del segle XVIII. Des de l'any 1932 va ser afiliat a la *Agrupación Socialista Madrileña*, significació política que li valgué la depuració franquista. No obstant, Higinio Anglés el va nomenar secretari del Instituto Español de Musicología. DOLCET, Josep: "Subirá i Puig, Josep", en Xosé Aviñoa (dir.), *Diccionari: I-Z*, Barcelona, Edicions 62, 2003, pp. 213-214. CÁCERES-PIÑUEL, María: "José Subirá y la recuperación de la tonadilla escénica (1928-1932)", *Artigrama* 26 (2011), pp. 837-856.

¹⁴⁰³ La següent reflexió s'extrau de FRANCFORT, Didier: *Le Chant des Nations. Musique et cultures en Europe, 1870-1914*, Paris, Hachette Littératures, 2004.

penetrà en el XX¹⁴⁰⁴. En aquest sentit, els esforços i debats en torn a la creació d'una òpera *nacional* espanyola, cantada en castellà, s'estengueren amb diferent intensitat pràcticament durant cent anys fins a l'entrada de la dècada del 1930. La majoria de músics i crítics entenien que l'òpera era el camp en què la música abastava la seua màxima expressió i que, per tant, tota nació que es tingués per civilitzada havia de canalitzar la seua personalitat artística a través d'aquell gènere.

La historiadora Elvira Asensi ha remarcat com, per bé que aquella voluntat de crear una òpera nacional espanyola no tingués gran èxit i sucumbís davant espectacles més lleugers i populars com la cançó i la sarsuela, no s'ha de menystenir la importància del llarg debat dut a terme¹⁴⁰⁵. Músics, crítics i intel·lectuals poblaren la premsa amb discursos sobre les essències espanyoles, sobre com aquestes havien de ser la base d'un gènere operístic *espanyol*. La cultura musical a Espanya restava imbuïda, des del segle XIX, dels discursos del nacionalisme espanyol i va donar peu a un nacionalisme musical centrat a la llengua castellana i la temàtica històrica per tal de sortir de les influències musicals estrangeres i forjar una música *pròpia*¹⁴⁰⁶. Res particular mostraria el cas espanyol atès que el conjunt de nacions europees cercava a les acaballes del segle XIX l'afirmació de la seua personalitat en el camp musical, tant en el gènere operístic com en el de la música simfònica¹⁴⁰⁷.

Al marge de l'òpera, tot i que en connexió amb els citats debats, cal situar la sarsuela. Aquesta va ser per a molts músics i crítics una via de creació d'una música *autènticament* espanyola, mal que altres pensaven que es tractava d'un fre per a l'òpera *nacional*. En la seua restauració a meitat segle XIX, encapçalada per Barbieri, va pesar aquella vocació per generar un teatre líric basat en la llengua castellana, la història, el

---

¹⁴⁰⁴ CASARES RODICIO, Emilio i ALONSO GONZÁLEZ, Celsa: *La música española en el siglo XIX*, Gijón, Universidad de Oviedo, 1995. DE PERSIA, Jorge: *En torno a lo español en la música del siglo XX*, Granada, Diputación de Granada, 2003.

¹⁴⁰⁵ Sobre la cerca d'una òpera nacional i el pes que la llengua castellana i la temàtica històrica tenia en els models proposats, ASENSI, Elvira: "En busca de una «òpera nacional»...: la música en la construcción de identidades en la España contemporánea", en Encarna Nicolás i Carmen González (coords.), *Ayeres en discusión. Temas claves de Historia Contemporánea hoy*, Murcia, Universidad de Murcia, 2008.

¹⁴⁰⁶ CASARES RODICIO, Emilio: "La música del siglo XIX español. Conceptos fundamentales", en Emilio Casares i Celsa Alonso, *La música española...*, pp. 13-122.

¹⁴⁰⁷ Així ho mostren per al cas francès, marcat per l'obsessió d'escapar de les influències germàniques en general, i wagnerianes en particular, els diferents treballs recollits a KELLY, Barbara L. (ed.): *French Music, Culture, and National Identity (1870-1939)*, New York, University of Rochester Press, 2008.

teatre clàssic i les tradicions i costums espanyoles¹⁴⁰⁸. La sarsuela gran va poder ser una alternativa, connotada com a castissa, a l'òpera d'influència italiana de gust aristocràtic; ara bé, aquesta va veure limitat el seu èxit pel sorgiment, a les acaballes del segle XIX, de formes més curtes i assequibles econòmicament¹⁴⁰⁹. Efectivament, la sarsuela entrava en decadència al segle XX en favor de la seua variant curta i més comercial, el conegut com a *género chico*, cosa que no va impedir la seua continuïtat en escena ni les successives resurreccions que experimentà, especialment durant la dècada del 1920.

Al marge de la qüestió de la qualitat musical del producte, diana de les crítiques de bona part de la intel·lectualitat regeneracionista, no hi ha dubtes sobre el seu èxit als escenaris i la càrrega nacionalista que l'acompanyava. Entre altres, historiadors i obres distants en el temps i amb visions distintes sobre el resultat del procés de construcció de la identitat nacional, com Carlos Serrano i Jeanne Moisand, coincideixen a manifestar les connotacions nacionalistes de la sarsuela, la seua capacitat per a posar en escena la comunitat nacional i, per tant, de difondre discursos d'Espanya¹⁴¹⁰.

Així mateix, Celsa Alonso ha subratllat la potència de la sarsuela en la construcció d'una identitat cultural espanyola de vocació nacional¹⁴¹¹. Aquell gènere hauria estat capaç de congregar públics de diferent extracció social, des de sectors oligàrquics fins a populars, passant per les emergents classes mitges, cosa que el va convertir en el primer exemple de música de masses. La sarsuela creà i/o reforçà mites culturals de la identitat nacional espanyola com les icones andaluses, l'ardor popular, la religiositat, la mitificació de l'espai rural i els tipus pintorescs, entre altres. A més, va difondre alguns dels estereotips sonors que ja formaven part del llenguatge musical anterior, gràcies a la qual cosa es va anar formant un so *espanyol*¹⁴¹².

A les portes del segle XX s'arribava amb la sarsuela gran en decadència i els debats sobre l'òpera nacional i la regeneració musical en creixement. La reflexió sobre

---

¹⁴⁰⁸ CASARES RODICIO, Emilio: "La música del...", p. 77.

¹⁴⁰⁹ SALAÛN, Serge: "La sociabilidad en el teatro (1890-1915)", *Ayer* 41 (2001), pp. 127-146.

¹⁴¹⁰ SERRANO, Carlos: *El nacimiento de Carmen. Símbolos, mitos, nación*, Madrid, Taurus, 1999. MOISAND, Jeanne: *Scènes capitales. Madrid, Barcelone et le monde théâtral fin de siècle*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013.

¹⁴¹¹ ALONSO, Celsa: "La construcción de España en el siglo XIX", en Celsa Alonso *et alii*, *Creación musical, cultura popular y construcción nacional en la España contemporánea*, Madrid, ICCM, 2010, pp. 57-82.

¹⁴¹² *Idem*, pp. 66-68.

els mals de la pàtria arribaven a la música ja abans que la derrota colonial espanyola impulsés els discursos regeneracionistes. En aquest marc va aparèixer Felipe Pedrell, reconegut pare fundador del nacionalisme musical espanyol, i el seu *Por nuestra música* (1891)¹⁴¹³. Pedrell partí d'una visió fortament essencialista amb un llenguatge farcit d'expressions intemporals com la raça, l'ànima, el caràcter, l'instint o la substància popular i/o nacional i entenia que la sarsuela del segle XVII era un reflex de la viril ànima de la raça espanyola que resistia heroicament les invasions de la música artificial neerlandesa i italiana¹⁴¹⁴. Aquest compositor, per bé que més influent en el camp de la investigació i l'ensenyament que en la composició, va apostar per la renovació de la música espanyola amb base en la cançó popular i la música antiga espanyoles. Aquella línia va ser seguida per Albéniz, Granados i Falla, els quals integraven l'eix a través del qual es conformà una música *espanyola* acceptada com a tal als àmbits europeus¹⁴¹⁵.

Així doncs, al llarg de les primeres dècades del segle XX i com estava passant a la resta d'Europa, els compositors espanyols s'afanaren en la regeneració musical nacional. Aquells pretenien la modernització musical sense perdre el caràcter espanyol per a contribuir a la recuperació espiritual de la nació. La desitjada òpera nacional, la música simfònica, la dignificació de la sarsuela, la investigació musicològica i folklòrica; tot plegat tenia la regeneració nacional el seu objectiu últim. D'aquella manera, els músics cridats a posar fi a la tradició del segle XIX no qüestionaren la visió essencialista i nacionalista heretada i lligaren renovació estètica a autenticitat nacional¹⁴¹⁶.

En aquell panorama musical destacaren especialment, no sense dificultats, les figures d'Isaac Albéniz, Enric Granados i Manuel de Falla¹⁴¹⁷. En aquest sentit, el folklore regional va ser clau en la renovació de la música espanyola i en el perfil del

---

¹⁴¹³ PIÑEIRO BLANCA, Joaquín María: "Las actuales señas de identidad musicales en Europa: orígenes y vigencia", *Historia* 396 2 (2011), pp. 305-328. URÍA, Jorge: *La España liberal...*, pp. 205-206.

¹⁴¹⁴ CARRERAS, Juan José: "Hijos de Pedrell. La historiografía musical española y sus orígenes nacionalistas (1780-1980)", *Il Saggiatore Musicale* 1 (2001), pp. 121-169.

¹⁴¹⁵ DE PERSIA, Jorge: *En torno a...*, p. 57.

¹⁴¹⁶ ALONSO, Celsa: "1900-1936: modernización, nacionalización y cultura popular" en Celsa Alonso *et alii*, *Creación musical...*, pp. 105-139.

¹⁴¹⁷ Evidentment existiren molts altres músics com Conrado del Campo, Ósca Esplá o Joaquín Turina, també identificats amb la renovació musical espanyola i la voluntat de forjar un llenguatge musical autènticament espanyol.

nacionalisme musical espanyol¹⁴¹⁸. El gadità acabà per ser el més reeixit en la innovació musical, tot seguint els dictats de Pedrell i recollint les no menys nacionalistes influències de músics francesos com Debussy. Aquest es comprometé amb la renovació musical a través de l'evocació del folklore popular, sobretot andalús, mitjançant una pretesa recuperació de les essències populars —sense fer-ne un ús tradicional— per a certificar l'espanyolitat de les seues composicions¹⁴¹⁹. Pretenia, d'aquella manera, la depuració d'allò popular a través d'un llenguatge impressionista, cosa que li valgué no poques crítiques per part dels qui entenien aquella opció com a aliena al caràcter espanyol¹⁴²⁰. Finalment, amb obres com *Retablo de Maese Pedro* i l'abandonament de l'impressionisme, Falla aconseguí el definitiu reconeixement de la seua música com a espanyola i girà cap al folklore castellà.

Ara bé, per sota d'aquella música *erudita*, existí tot un fluid camp musical que nodria les sales teatrals, cafès i espais d'oci del primer terç del segle XX. Fins al canvi de segle, els gèneres petits, com la sarsuela menuda o el sainet líric i la cançó espanyola escindida de les peces teatrals, permeteren una primera massificació en l'assistència al teatre líric. Els sectors burgesos més humils, i també els professionals que aspiraven a integrar-se en les classes mitges i elevades, participaren d'aquell àmbit d'oci musical i, així, es forjà una cultura compartida alimentada per un enardit patriotisme espanyol. En aquelles representacions musicals l'element regional funcionava com un element còmic i simpàtic que no discutia la unitat nacional, sinó que esdevenia garantia d'aquella condició¹⁴²¹.

Al llarg del primer terç del segle XX, l'èxit del teatre per hores i del gènere petit, en les seues distintes variants, quedà palès en la multiplicació de teatres a grans i petits nuclis urbans. Per bé que aquella fórmula de consum ràpid i econòmic facilità la massificació de la indústria teatral i la difusió de la música en amples capes de la població, el preu de l'entrada provocà que la presència popular i obrera no passés de ser ocasional. Tanmateix, dits sectors socials no romangueren al marge d'aquella esfera

---

¹⁴¹⁸ URÍA, Jorge: *La España liberal...*, pp. 206-207.

¹⁴¹⁹ DE PERSIA, Jorge: *En torno a...*, pp. 140-141.

¹⁴²⁰ ALONSO, Celsa: "1900-1936: modernización...", pp. 116-117.

¹⁴²¹ SALAÛN, Serge: "La sociabilidad en...", p. 131. Sobre el sainet líric i la cançó espanyola, BARCE, Ramón: "El sainete lírico (1885-1915)", i ALONSO, Celsa: "La canción española desde la monarquía fernandina a la Restauración Alfonsina", ambdós en Emilio Casares i Celsa Alonso, *La música española...*, pp. 195-244 i pp. 245-277, respectivament

cultural a raó que cafès, quioscos de música, berbenes, músics de carrer i concerts públics i gratuïts divulgaren les cançons i els fragments musicals més cèlebres. Això ha menat experts com Serge Salaün a concloure que “*la ambición de las clases dominantes de instaurar una cultura nacional, compartida por todos, está lograda en gran medida*”¹⁴²².

Efectivament, des de finals del segle XIX la proliferació d'espais com el music-hall, el cabaret, el cafè concert i les varietats va suposar la definitiva massificació de l'àmbit musical amb la participació de les capes humils i proletàries, que trobaven allí un lloc de sociabilitat malgrat l'oposició de bona part dels líders obrers¹⁴²³. Al mateix temps, la conversió de la música en una indústria d'oci de masses corregué paral·lel a l'augment de la seua presència en la premsa general i especialitzada. La crítica periodística i musicològica arrancà al segle XIX i va ser l'espai preferent en què es desenvoluparen els debats sobre la conveniència de forjar una música *nacional* espanyola, de manera que aquella primera crítica musical va aparèixer ja sota el domini de criteris nacionalistes¹⁴²⁴.

Per la seua part, el gènere ínfim, en voga entre 1895 i 1910, el cuplet i la revista musical s'adequaren a les formes de consum ràpid i massiu —i a les noves tecnologies com la ràdio, el fonògraf i el gramòfon—, de manera que s'erigiren en part de la cultura de masses del moment¹⁴²⁵. Mitjançant aquells espectacles es va promoure un repertori carregat de dosis de gran erotisme, apaivagat a partir de les actuacions de La Goya en favor d'un cuplet sentimental i més *decent*, però també de patriotisme i populisme. En aquest sentit, el cuplet proposava una visió convencional d'Espanya que continuava els tòpics històrics, geogràfics i culturals de la tradició musical espanyola¹⁴²⁶. Així doncs, el cuplet, junt al sainet líric i la revista de les dècades 1910 i 1920, va esdevenir la música

---

¹⁴²² SALAÜN, Serge: “La sociabilidad en...”, p. 138.

¹⁴²³ AGUADO, Ana i RAMOS, María Dolores: *La modernización de España...*, pp. 126-127. Un estudi de cas sobre un centre obrer catòlic que mostra el trasvassament de gèneres entre grans teatres i espais més populars VALERO ABRIL, Pilar: “La música en los cafés y en las asociaciones obreras: aproximación a un mapa sonoro de Murcia en el primer tercio del siglo XIX”, en Pilar Ramos López (ed.): *Discursos y prácticas musicales nacionalistas (1900-1970)*, Logronyo, Universidad de La Rioja, 2012, pp. 317-337. L'autora se centra en el cas d'un centre obrer catòlic.

¹⁴²⁴ CASARES RODICIO, Emilio: “La crítica musical en el XIX español. Panorama general”, en Emilio Casares i Celsa Alonso, *La música española...*, pp. 463-491.

¹⁴²⁵ SALAÜN, Serge: “Espectáculos (tradición, modernidad, industrialización, comercialización)”, en Carlos Serrano i Serge Salaün (eds.), *Los felices años veinte. España crisis y modernidad*, Madrid, Marcial Pons, 2006, pp. 187-212.

¹⁴²⁶ SALAÜN, Serge: *El cuplé (1900-1936)*, Madrid, Espasa Calpe, 1990.

nacionalista espanyola per excel·lència, per damunt de la més exquisida música de Falla, Granados i Albéniz, i col·laborà a la nacionalització de les masses¹⁴²⁷.

L'èxit d'aquells gèneres va ser compatible amb una reaparició forta de la sarsuela gran de la mà d'autors com Vives, Pablo Luna, José Serrano, Jesús Guridi, Jacinto Guerrero, Pablo Sorozábal o Federico Moreno Torroba. Així, la sarsuela recuperà una puixança que s'allargà al període republicà i continuava amb la temàtica pròpia del seu registre. Bona part de la responsabilitat de la continuïtat de la sarsuela va radicar en la seua connexió amb el cinema. Si el cuplet es va beneficiar de la sintonia amb les noves tecnologies de gravació i reproducció del primer terç del segle XX, la producció filmica espanyola, com s'ha dit, va ser territori dominat per la sarsuela des dels temps del cinema mut.

En la citada democratització de la música, cal subratllar la importància de les bandes de música i les agrupacions corals. Pel que fa a les bandes, aquestes van ser una peça clau per a traslladar la música al carrer i, així, que el repertori dels autors del moment, marcats pel seu contingut nacionalista espanyol, arribés fins i tot a les localitats i indrets on no ho feia la programació musical dels teatres¹⁴²⁸. Els cors i orfeons, per la seua part, també jugaren un rol fonamental en la projecció social de la música amb la fundació d'organismes d'extracció popular i la realització d'actuacions gratuïtes o a preus assequibles¹⁴²⁹. En la seua aparició i creixement, ja a les darreres dècades del segle XIX, batejava la idea que la música podia ser un element moralitzador dels sectors populars i obrers; així mateix, el nacionalisme i el regionalisme estigueren a la base de bona part d'aquelles iniciatives. Entre els socialistes, com és sabut, la fundació del *Orfeón Socialista* de Madrid l'any 1900 va donar el tret d'eixida per a la formació d'altres agrupacions similars, dirigides a animar vetllades culturals i actes de sindicats i agrupacions socialistes. Com es veu al llarg d'aquest apartat, i contràriament al que es podria pensar, aquells cors socialistes no

---

¹⁴²⁷ ALONSO, Celsa: "1900-1936: modernización...", p. 123.

¹⁴²⁸ ASENSI, Elvira: *Música, mestre! Les bandes valencianes en el tombant del segle XIX*, València, PUV, 2013.

¹⁴²⁹ NAGORE, María: "La música coral en España en el siglo XIX", en Emilio Casares i Celsa Alonso, *La música española...*, pp. 425-462.

reduïren el seu repertori a una música “*asequible y fácil de aprender a base de himnos revolucionarios*”¹⁴³⁰.

El panorama musical descrit, finalment, es va enriquir amb l'arribada de nombrosos ritmes provinents de fora d'Espanya com el *cakewalk*, el foxtrot, el tango, el xarleston o el jazz. Ritmes i balls que feren créixer un ample ventall d'espectacles, per bé que no arribaren a tenir la condició tan massiva de la cançó espanyola¹⁴³¹.

7.2.2. Crítica musical i nacionalisme a la premsa socialista

Pel que fa a la crítica musical a la premsa socialista, el pes d'aquesta va recaure sobre José Subirá. En aquest sentit, Juan José Carreras ha sostingut que aquell seria un musicòleg apartat de l'escola de Felipe Pedrell, un *outsider* en el conjunt musicològic espanyol que tindria un criteri sobre la música espanyola allunyat de l'essencialisme. Segons Carreras, Subirá va ser deutor del nacionalisme musical, però en menor mesura que altres com, per exemple, Adolfo Salazar¹⁴³². L'argument de Carreras se sosté sobre la citació d'una obra de Subirá de l'any 1953 que afirmava que la música espanyola era aquella realitzada a Espanya, independentment de la condició local o no de l'artista.

Aquesta visió, tal volta més vàlida a partir de la dictadura franquista que no per als temps republicans, passa per alt les postures del musicòleg en les dècades anteriors i pot ser discutida. Subirá, sense establir un contacte directe amb Pedrell, va entendre la música espanyola d'acord amb els preceptes de la fórmula del nacionalisme musical, en general, i espanyol, en particular. Així, el socialista sostenia que

*La música teatral española (...) ha registrado siempre el mismo fenómeno de una lucha sin cesar renovada entre la tradición nacional y las influencias extranjeras, es decir, entre la expresión autóctona que quiere triunfar por su peculiar espíritu y los formulismos importados de otros países que se imponen a veces. Y mientras los formulismos adoptados por la moda pasan y mueren los unos tras los otros, esa expresión española conserva una vitalidad que resiste a todas las renovaciones exteriores*¹⁴³³.

Subirá admetia la possibilitat que “*algunos refinamientos del arte universal*” pogueren aliar-se amb les fonts espanyoles per tal de renovar l'expressió artística de *nostre país*; a més, negava que per tenir un cognom espanyol qualsevol compositor

---

¹⁴³⁰ *Idem*, p. 457.

¹⁴³¹ BÁEZ Y PÉREZ DE TUDELA, José María: *Fútbol, cine y democracia...*, pp. 187-197.

¹⁴³² CARRERAS, Juan José: “Hijos de Pedrell...”, pp. 165-166.

¹⁴³³ *El Socialista*, “Comentarios sobre músicas teatrales”, 05/VI/1932.

realitzaés música espanyola¹⁴³⁴. Tanmateix, en els anys en què Subirá es va formar com a músic, el paradigma que dominava a Europa resava que

*Toute influence étrangère est alors perçue comme une menace, risquant de dénaturer l'art autochtone. L'histoire de la musique est révisée et présentée comme un combat permanent pour l'émancipation d'une école nationale, toujours menacée affirmant des valeurs constantes*¹⁴³⁵.

Aquella visió pròpia del nacionalisme musical, construït des de l'essencialisme i defensor de l'existència d'unes particularitats pròpies i permanents de cada nació que havien de romandre i expressar-se en el camp musical per damunt de les amenaçadores influències estrangeres, va ser totalment compartida per Subirá. De la visió de Pedrell a la de Subirá no hi hagué una diferència substancial. El musicòleg socialista compartí la creença en una forma de fer purament espanyola en matèria musical i no defugí la utilització d'un llenguatge que apel·lava a la *raça* i a l'*esperit* espanyols. L'*espanyolitat* d'una obra, escriví Subirá l'any 1945, no depenia de la nacionalitat del compositor, “*solamente la conjunción netamente indígena (...) de la letra y la música pueden acuñar el hispanismo en una producción lírica*”¹⁴³⁶.

L'essencialisme de la proposta nacional musical de Subirá, com la de Pedrell, no podia passar per la simple equació de la nacionalitat del productor amb la del producte ja que això hauria donat per vàlida tota aposta musical sorgida des de músics espanyols. Així mateix, si Subirá observava que “*para dar un sello nacional a una ópera, el idioma es lo de menos*”, no estava afirmant que aquesta fóra un component baladí¹⁴³⁷; al contrari, Subirá denunciava que la traducció a l'espanyol d'obres franceses o la utilització d'aquesta llengua no era garantia d'*espanyolitat*. Per tant, aquell era un requisit, però no una condició suficient perquè quan a Espanya es facilitava el cant en altres llengües s'estava “*inmolando así lo más grande que posee todo pueblo, a saber, su propia lengua*”¹⁴³⁸. És clar que acceptar la possibilitat que un francès realitzés música espanyola suposaria reduir l'exclusivitat de la proposta nacionalista musical, però això seria compatible amb les queixes per les influències estrangeres sobre la *puresa* d'una *auténtica* música *espanyola* i no eliminava l'essencialisme de la postura de Subirá.

---

¹⁴³⁴ *Ibidem*.

¹⁴³⁵ FRANCFORT, Didier: *Le Chant des...*, p. 171.

¹⁴³⁶ SUBIRÁ, José: *Historia de la música teatral en España*, Barcelona, Labor, 1945, p. 190.

¹⁴³⁷ *Ibidem*.

¹⁴³⁸ SUBIRÁ, José: *Ideario estético y ético de Amadeo Vives: conferencia leída en el Ateneo de Madrid, como homenaje a la Memoria del Maestro, el día 6 de abril de 1933*, Barcelona, Atenas, 1933, p. 6.

A banda d'aquesta apreciació i pel que fa a la premsa socialista, l'octubre del 1931, Subirá iniciava la secció musical amb la significativa intenció d'alternar les crítiques dels concerts amb comentaris sobre “*músicos y musicólogos cuya labor es altamente benefíciosa para nuestro país y su crédito artístico*”¹⁴³⁹. Per tant, l'esforç de la premsa socialista per interessar els obrers en l'art musical¹⁴⁴⁰ no estigué exempt de connotacions nacionals. Al contrari, el punt de partida de Subirá implicava ja una tria en què la nació era la variable determinant; el musicòleg pensava subratllar tot allò que en el camp musical produïa suposats beneficis a *nostra* nació. Els lectors de *El Socialista* podrien d'aquella manera, a més d'educar el seu gust musical, familiaritzar-se amb els noms i les peces de diferents artistes que representaven el *seu* país, Espanya. En conseqüència, a través dels seus treballs, intencionadament o no, es va deixar entreveure i es difonia el que aquest autor entenia per música *nacional* espanyola i que, en gran mesura, va ser compartit per la resta de crítics musicals.

Així, qualsevol ocasió podia resultar adequada per tal de ressenyar amb orgull com el nom d'Espanya, mitjançant músics i composicions, ressonava pel món. En aquest sentit, l'holandès Willem van Warmelo passà per la secció musical en diferents moments a causa dels recitals, conferències i concerts que realitzà amb música espanyola, des de la més antiga com el Misteri d'Elx fins a peces de Falla o Millet; tota una tasca hispanòfila que “*debe ser divulgada en nuestra península con la gratitud más cordial de todos los amantes de nuestra tierra y de nuestro arte*”¹⁴⁴¹. Efectivament, calia constatar-ho amb gratitud perquè “*se ha enaltecido nuestra nación*”¹⁴⁴².

Si una jove clavecinista Amparo Garrigues participava a un concert a París o si el català Roberto Gerhard guanyava un premi al congrés internacional d'Amsterdam, Subirá recollia gustosament que “*nuestra música ibérica*” havia obtingut un triomf¹⁴⁴³. La celebració del cinquantenari de la mort de Wagner era una excusa per a parlar sobre la veneració d'aquest cap a Cervantes, Lope de Vega i Calderón de la Barca¹⁴⁴⁴. Així

---

¹⁴³⁹ *El Socialista*, “El hispanismo de Henri Collet”, 23/X/1931.

¹⁴⁴⁰ Com assenyalava DE LUIS MARTÍN, Francisco: “La cultura socialista...”, p. 243.

¹⁴⁴¹ *El Socialista*, “La música española en Holanda”, 25/XI/1931. Declaracions molt similars a *El Socialista*, “Triunfo de la música española en Holanda”, 26/II/1932.

¹⁴⁴² *El Socialista*, “Músicas de la semana”, 02/X/1932.

¹⁴⁴³ *El Socialista*, “Una artista española del clave”, 18/II/1932 i “Concertistas y compositores”, 02/VII/1933. La cita és del segon article.

¹⁴⁴⁴ *El Socialista*, “El cincuentenario de Wágner. -- Otro Quijote musical. -- Conciertos”, 12/II/1933.

mateix, un homenatge a Debussy a París era motiu per a subratllar com *Espanya* —en forma de composició de Falla i de llibre de César M. Arconada— ja havia rendit el seu particular tribut feia temps¹⁴⁴⁵. La visita d'un cor txecoslovac a Espanya, com a darrer exemple significatiu, feia somniar Subirá amb un cor de mestres de Madrid que en les seues gires enlluernava el públic internacional i tornava “*con la satisfacción de haber honrado a nuestra Pedagogía, a nuestra Música y a nuestra España*”¹⁴⁴⁶.

En suma, “*con emoción de patriotas*”, Subirá ressenyava tot allò que en el camp musical *honrés Espanya*¹⁴⁴⁷. Parlar, o escriure en aquest cas, sobre música era una acció que des de les pàgines de *El Socialista* es convertia en activitat patriòtica. De fet, no dubtarà Subirá a considerar que la seua tasca, junt a la d'altres folkloristes espanyols com Torner, José Antonio de San Sebastián, Serra Boldú o Domínguez Berrueta, havia facilitat la recuperació del prestigi musical d'Espanya, havia honorat la nació tant com ho feien els compositors Albéniz o Falla¹⁴⁴⁸.

Informar sobre la música i els músics que enaltien Espanya, però, es completava amb la denúncia d'aquells qui no li feien honors. En aquest sentit, Subirá considerarà la *Rapsodia española* de Ravel d'un “*hispanismo violento y forzado*” que únicament agradaria al “*buen español que confesaba no haber comido jamás cocido tan suculento como uno con que se le obsequió no sé si en Noruega o en Finlandia*”¹⁴⁴⁹. Així mateix, el corresponsal a París de *El Socialista* Aglao, es va encarregar d'assenyalar que s'havia estrenat una opereta titulada *Frasquita* que no era més que “*una española más; mejor dicho, ni eso, sino un caricatura de española*”¹⁴⁵⁰. Ni les notes, ni la lletra, ni l'ambient, ni la protagonista expressaven “*el menor sentimiento español*”¹⁴⁵¹. Els autors havien fet bona l'òpera de Bizet *Carmen*. Únicament se salvaven de la crema “La Joselito”, balladora, i “El Relámpago”, guitarrista, els quals sobtadament traslladaven els espectadors de París a la Giralda o l'Alhambra.

---

¹⁴⁴⁵ *El Socialista*, “Tres homenajes musicales”, 03/VII/1932.

¹⁴⁴⁶ *El Socialista*, “El Coro de Maestros Moravos en Madrid”, 17/I/1932.

¹⁴⁴⁷ *El Socialista*, “Nuestros artistas ante los de fuera. – Conciertos”, 26/II/1933. En aquest solt Subirá es dedicà a recollir les notícies elogioses que la premsa estrangera contenia sobre músics espanyols.

¹⁴⁴⁸ *El Socialista*, “El folklorismo musical español”, 05/IV/1932. Subirá feia aquells comentaris amb motiu de la publicació de *Art populaire*, com a resultat d'un congrés on ell i altres folkloristes espanyols haurien assistit.

¹⁴⁴⁹ *El Socialista*, “Ocupaciones y preocupaciones filarmónicas”, 08/XI/1931.

¹⁴⁵⁰ *El Socialista*, “Frasquita”, 14/V/1933.

¹⁴⁵¹ *Ibidem*.

Com en el cas del cinema, així doncs, *l'espanyolada*, els falsejaments de *l'autèntica* expressió nacional espanyola en el camp musical —que semblava provenir de mans estrangeres—, també meresqué l'atenció de la informació musical de la premsa socialista. Igualment, val la pena destacar l'acceptació que es mostra del folklore andalús com a plasmació d'allò espanyol.

En efecte, la representació adequada d'Espanya, en canvi, passava per fer música del poble i per al poble. D'aquest arrancaria la música, ell l'hauria creada, d'ell sorgirien els materials folklòrics per a la seua creació i els genis que, com Bach o Beethoven, farien les obres més sublimes¹⁴⁵². A tall d'exemple, en aquest sentit, se citava un concert a la Casa del Poble de Madrid a càrrec de la Banda Municipal de la localitat que executà *La Internacional* i *El amor brujo*, de Falla, una obra “*netamente popular*”¹⁴⁵³. L'aire i inspiració *popular*, folklòrica, permetia parlar d'una expressió d'espanyolisme, d'un autèntic tribut a la pàtria, que prenia cos a partir del folklore andalús. Així doncs, Subirá aplaudí l'espanyolisme d'una actuació de l'orquestra dirigida per Arbós per interpretar *Triana* i *El Corpus de Sevilla*, ambdues extrems de la suite *Iberia*, d'Albéniz¹⁴⁵⁴. No debades, aquest últim era considerat pel crític el pare del moviment musical espanyol contemporani i Falla i Turina els seus continuadors¹⁴⁵⁵.

No menys entusiasme mostrava amb un concert de Sáinz de la Maza, “*cuyo españolismo se manifestó bajo el triple aspecto del ejecutante, del instrumento y del repertorio elegido, con obras de Sors, Albéniz, Granados, Falla, Moreno Torroba, Turina, Rodrigo, Pittaluga*”¹⁴⁵⁶. Paga la pena apuntar que l'instrument era la guitarra, a què Subirá dedicà dos articles amb motiu de dos recitals organitzats per la *Asociación Artístico-Socialista*, i que considerava part de la *gloriosa* tradició musical espanyola, raó per la qual calia “*cuando se hable con desprecio de la guitarra, salir a su defensa*”¹⁴⁵⁷. Cal ser conscient que la guitarra havia estat vindicada per Pedrell, a les acaballes del segle XIX, per a conformar un repertori *espanyol* i que Falla fou dels primers músics en incorporar la seua presència. Això va ser ja a la dècada del 1920,

---

¹⁴⁵² *El Socialista*, “Música del pueblo y música para el pueblo”, 29/XI/1931.

¹⁴⁵³ *Ibidem*.

¹⁴⁵⁴ *El Socialista*, “Conciertos.--Bandas.--Teatros líricos”, 13/XII/1931.

¹⁴⁵⁵ *El Socialista*, “Los conciertos de la semana y los proyectos de la quincena”, 17/I/1932.

¹⁴⁵⁶ *El Socialista*, “Conciertos.--Bandas.--Teatros líricos”, 13/XII/1931.

¹⁴⁵⁷ *El Socialista*, “Un recital de Arte”, 20/II/1932 i “Guitarra. -- Folklore. -- Música pianística y sinfónica”, 28/V/1933, la cita és del segon article.

moment a partir del qual es generalitzà l'instrument en els escenaris del públic burgès, cosa que anteriorment no passava¹⁴⁵⁸. Així doncs, la premsa socialista participà de l'acceptació de la guitarra com a marcador d'espanyolitat musical i els socialistes programaven la seua execució als seus locals.

Així, Subirá es dedicà a ressenyar l'espanyolitat de determinats autors i obres per a, d'aquella manera, configurar un panteó *nacional* musical *espanyol*. “*El neto españolismo del Giménez que escribió el intermedio de «La boda de Luis Alonso»*”¹⁴⁵⁹; Joaquín Turina, “*de pura cepa españolista, que tan grato sabor comunica a sus producciones*”¹⁴⁶⁰; Chapí i *La Revoltosa*, “*algo digno de figurar entre las muestras más vivas y más graciosas del arte español moderno*”¹⁴⁶¹; Falla i *Noches en los jardines de España*, “*obra maestra de un verdadero artista español contemporáneo*”¹⁴⁶². Aquests compositors de sarsuela i música clàssica, de forma indiferenciada, integrarien els músics *vertaderament* portadors de l'espanyolitat per al crític socialista i, com es veurà tot seguit, dominaren les activitats musicals dels seus camarades.

La insistència incansable del musicòleg socialista en afirmar l'espanyolitat musical era una defensa oberta de nacionalisme musical espanyol. Així, no dubtà a atacar la Junta Nacional de Música per no treballar en dita direcció¹⁴⁶³. En aquest sentit, amb motiu d'uns concerts per a homenatjar Falla, Subirá comentava alguns dels programes plantejats en què les peces del gadità es compaginaven amb altres, l'espanyolitat dels quals era posada en dubte.

¿Españoles? ¿Todos españoles? ¿Españoles por el espíritu? ¿Españoles por la letra? Sí o no. O sí y no. Eran netamente españoles los consagrados antes de su tránsito al misterio de ultratumba: Chapí, Bretón, Granados, Giménez y Vives. Netamente españoles eran otros consagrados por obras de esta estirpe, como Turina, Julio Gómez y José Antonio San Sebastián (...). No eran tan españoles los de la «pléyade» vanguardista que tienden a desnacionalizar nuestra música, aunque pertenezcan algunos a cierto organismo rumboso que lleva la etiqueta

---

¹⁴⁵⁸ DE PERSIA, Jorge: *En torno a...*, pp. 197-209.

¹⁴⁵⁹ *El Socialista*, “Conciertos y oposiciones”, 07/II/1932.

¹⁴⁶⁰ *El Socialista*, “Casals o el idealismo artístico. -- Conciertos y conferencias”, 15/V/1932.

¹⁴⁶¹ *El Socialista*, “Coreografía. -- Conciertos. -- Literatura musical”, 23/IV/1933.

¹⁴⁶² *El Socialista*, “Conciertos de danzas. Danzas de conciertos”, 29/X/1933.

¹⁴⁶³ Els atacs de Subirá contra la Junta Nacional de Música s'esllavissaren a quasi tots els seus solts de forma més o menys directa i el van arribar a dur als tribunals de justícia denunciat per dit organisme. Sobre aquell organisme i les polèmiques que el van envoltar pot consultar-se ALONSO, Celsa: “1900-1936: modernización...”, pp. 132-133.

«Nacional», y aunque sigan otros las órbitas insinuadas o defendidas por los de este «nacionalismo» fingido¹⁴⁶⁴.

En conseqüència, la representació d'Espanya als pentagrames era exercida per compositors de sarsuela i òpera que treballaven a partir de la recreació del folklore popular espanyol. De forma destacada apareixia sempre el nom de Manuel de Falla com a màxim exponent de l'espanyolitat musical. Tanmateix, la nòmina d'autors emblemàtics per la condició *autènticament* espanyola de la seua música s'ampliava a una llarga llista en la qual figuraven, entre altres, Barbieri, Bretón, Chapí, Albéniz, Turina, Giménez, Granados, Serrano o Moreno Torroba. En la part oposada, els qui no feien nació, els qui atacaven Espanya, eren les avantguardes musicals, els narcisistes seguidors de modes selectes, que Subirá identificava amb la Junta Nacional de Música, el principal error de la qual seria pretendre implantar la dignitat en la vida artística per damunt del poble al qual detestarien¹⁴⁶⁵.

La defensa i enaltiment de l'espanyolitat musical, tanmateix, no va ser patrimoni exclusiu de Subirá. Emiliano M. Aguilera lloava l'actuació d'Antonia Mercé "La Argentina" al teatre Español de Madrid, "*después de dejar una estela de arte y de españolismo por el mundo*", afirmant que el seu espectacle mostrava "*destellos de Andalucía (...). Arranques populares, expresionismo del pueblo*", tot amb ritmes d'Albéniz, Granados i Falla¹⁴⁶⁶. Sobre les actuacions d'aquesta opinà Subirá, qui emfasitzà la inclusió de música de Chapí, Bretón, Giménez, Albéniz, Granados, Falla i García Lorca, "*programa, caracterizado por su españolismo, desde la peineta hasta los zapatos*"¹⁴⁶⁷. Per la seua part, Puente —amb tota probabilitat Pedro Martín Puente— passava de "La Argentina" a "La Argentinita", però no canviava el to en considerar que la darrera havia "*paseado la gracia y la alta calidad de su arte propio y netamente español*" al Coliseum, amb un programa dels mateixos músics¹⁴⁶⁸.

L'entusiasme amb aquesta segona ballarina era gran des de les files socialistes. En les seues actuacions observava José María Aguirre com

---

¹⁴⁶⁴ *El Socialista*, "Los días de Falla. -- Conciertos menores", 06/V/1934. Cometes a l'original

¹⁴⁶⁵ *El Socialista*, "Música del pueblo y música para el pueblo", 29/XI/1931.

¹⁴⁶⁶ *El Socialista*, "«La Argentina », en Madrid", 04/XII/1931.

¹⁴⁶⁷ *El Socialista*, "Libre cambio y proteccionismo musicales", 03/IV/1932.

¹⁴⁶⁸ *El Socialista*, "Cines y teatros", 11/V/1933.

*Su rostro, sus brazos, cada pliegue de su faldilla gaditana son, cuando la artista interpreta a Albéniz o a Granados, trasunto fidelísimo de la inquietud rítmica, de la gracia morena y de la honda melancolía nata que integran el alma misteriosa y contradictoria de la España meridional. Andalucía sin mixtificaciones; casticismo sin abigarramientos de pandereta; armonía alada, suave y natural. Tales son las características que han hecho de Encarnación López una figura representativa y señera del arte español*¹⁴⁶⁹.

Així, “La Argentinita”, i tot el repertori musical que posava en escena, esdevenien la representació de la nació a través del recurs a l’element popular, en aquest cas, de nou, associat a una Andalusia de ressons orientalistes. Fins a tal punt arribava la passió per aquesta intèrpret que la redacció de *El Socialista* la convidà a actuar a la Casa del Poble de Madrid. La invitació estava sobradament justificada per als redactors,

*Todo el repertorio de la artista es popular, la propia música de Falla, el mismo verso de García Lorca, ¿no están inspirados en lo popular español? Sus mismos autores han confesado, una y cien veces, ese alto linaje, que es, después de todo, el que les da categoría*¹⁴⁷⁰.

La redacció no podia imaginar millor escenari per a la representació d’aquell art que el teatre de la Casa del Poble de Madrid, on el poble, els treballadors, podria gaudir d’una lliçó inoblidable i l’artista experimentar el contacte directe amb aquest. Sembla, malgrat tot, que la petició no va ser corresposta¹⁴⁷¹.

En darrer lloc, si B. B. havia fugit de qualsevol *patrioterisme* per a matisar la qualitat de *El hombre que se reía del amor*, no va escatimar efusivitat patriota per a lloar l’espanyolitat de *La fama del tartanero*, de Guerrero, obra que ell entenia *popular* i que li permeté exclamar: “¡Ya tenemos zarzuela! Y zarzuela española, genuina y castizamente española”¹⁴⁷². Bureba, pel que pareix un enamorat de la sarsuela, aplaudia l’espanyolitat de *La Dolorosa*, sarsuela de Serrano, “heredero directo de Chapí, sencillamente”¹⁴⁷³; així mateix, segons la seua opinió, la sarsuela de Barbieri *Jugar con fuego* era “música digna, limpia y elevada (...). Esa música es verdaderamente arte. Su grata placidez es un bálsamo contra el estruendo de jazzband”¹⁴⁷⁴. Certament, no sembla que el jazz fóra del gust dels socialistes que, com en tantes altres matèries artístiques, estaven lluny d’acceptar innovacions, i menys si provenien de l’estranger.

---

¹⁴⁶⁹ *El Socialista*, “Cines y teatros”, 09/XI/1933.

¹⁴⁷⁰ *El Socialista*, “Confrontación de lo popular”, 18/V/1932.

¹⁴⁷¹ Sí es prestà a actuar a la Casa del Poble de Madrid Berta Singerman, recitadora de poetes com Lorca, Lope de Vega o l’Arxiprest d’Hita, amb gran satisfacció per als socialistes. *El Socialista*, “Un recital de Berta Singerman”, 12/V/1932.

¹⁴⁷² *El Socialista*, “Cines y teatros”, 09/I/1932.

¹⁴⁷³ *El Socialista*, “Cines y teatros”, 05/VII/1933.

¹⁴⁷⁴ *El Socialista*, “Cines y teatros”, 03/VI/1932.

Així, aquell gènere musical va arribar a ser qualificat per un editorial socialista com a “*música de negros (...) la más degenerada consecuencia de la música alegre de los cabarets*”¹⁴⁷⁵.

En resum, la crítica musical exercida principalment per Subirá a *El Socialista* no deixa dubtes sobre el pes que la nació tenia a l’hora de considerar què era, o no, digne de ser notícia així com per tal de valorar positivament o negativament una composició o un artista. Per una part, la informació es dirigia a un públic *nacional*, que hauria d’estar interessat preferentment en tot allò que impliqués la *seua* música, els *seus* artistes i la *seua* nació. Les notícies i cròniques sobre esdeveniments musicals estaven pensades des d’un punt de vista espanyol i, mitjançant aquelles, s’afavoria la construcció imaginària d’una comunitat nacional que compartia una expressió artística arrelada en les tradicions populars dels *seus* avantpassats.

Per una altra part, les preocupacions i opinions de Subirá al voltant de quins eren els compositors i el tipus de música adients per a expressar *l’espanyolitat* van ser compartides en bona mesura per la redacció i la resta de col·laboradors de *El Socialista*. El musicòleg no va ser un cas aïllat dins la premsa socialista. De forma quasi unànime la sarsuela, la inspiració popular i músics com Falla van ser constantment assenyalats com a garants d’una *correcta* representació de la nació espanyola.

Finalment, ateses aquestes fonts, la crítica musical socialista mostrava una predisposició marcada vers el tipisme regional, especialment l’andalús i el madrileny, entesos com a representació de la nació espanyola. Cert és que Subirá mantingué una atenció freqüent a altres espais regionals, com el català o el valencià. Com a folklorista, reconegué les aportacions de músics com Amadeu Vives o Eduard López-Chavarri a les músiques regionals respectives. Però, del primer destacà la realització de grans sarsueles com *Doña Francisquita* o *Maruxa* i que, junt a altres músics catalans pretèrits com Ramón Carnicer o Pablo Esteve, col·laborà en el desenvolupament del madrilenyisme musical¹⁴⁷⁶. El folklore català o valencià tenia un sentit inequívocament nacional espanyol per a Subirá, qui entenia, d’una banda, que *Els Segadors* no era cap himne

---

¹⁴⁷⁵ *El Socialista*, “Lucha libre”, 01/VI/1933. Aquest editorial atacava la música jazz i la lluita lliure com una prova sobre com Amèrica retornava a Europa una cultura degenerada.

¹⁴⁷⁶ *El Socialista*, “El cadáver ha sido reclamado por la Generalidad catalana”, 03/XII/1932 i “Un recuerdo a Vives. -- Cataluña en la música teatral madrileña”, 08/I/1933.

contrari a Castella, sinó el record de les afrontes borbòniques a Catalunya i que es relacionava amb cants liberals com l'Himne de Riego¹⁴⁷⁷; mentre que la música dels valencians López-Chavarri, Joaquín Rodrigo i Manuel Palau sonaven a l'oïda del socialista “*a ratos regionalista, a ratos nacionalista y a ratos universalista*”¹⁴⁷⁸. A més a més, les consideracions sobre la música que es realitzava fora de Madrid responien, en bona mesura, a la finalitat de subratllar la poca i/o ineficaç aportació de la Junta Nacional de Música ubicada a la capital d'Espanya i contra la qual se situava Subirá.

Segons ha destacat la historiografia, el folklore regional va ser un element fonamental del nacionalisme musical espanyol i ho era com a exponent d'allò espanyol. Com en el cas italià, la música regional no discutia la pàtria gran, sinó que freqüentment era considerada la millor portadora de la identitat nacional, al mateix temps que molts músics obtenien prestigi i ascens social a través del cultiu del folklore regional¹⁴⁷⁹. Al llarg de les primeres dècades del segle XX, la triada conformada per Albéniz, Granados i Falla va adquirir la condició de màxim exponent del nacionalisme musical espanyol i ho havia fet amb el folklore regional com a base del seu treball. Subirá combregà amb aquella visió i així ho difongué des de *El Socialista*. Del primer afirmà que era “*la esencia racial que se expande en giros melódicos*”; del segon que suposava “*la idealidad espiritualizadora del ambiente hispánico*”; sobre el tercer sostingué que tenia renom universal i era la glòria de la seua terra¹⁴⁸⁰.

En conjunt, la crítica musical socialista va oferir sense cap tipus de reserves una visió obertament espanyolista als seus lectors. Amb una retòrica nacional marcadament essencialista es destacava l'expressió artística de la raça hispana, la plasmació en les notes musicals, els vestits, els ambients escenificats i els instruments de la història i espiritualitat espanyoles. Els lectors socialistes eren convidats a atribuir un significat nacional a la música i a valorar positivament la que havia de ser, *naturalment*, la d'ells, l'espanyola. El nacionalisme musical espanyol es feia present en la premsa socialista i connectava, d'aquella manera, amb la població obrera que rebia constantment els noms i arguments propis de l'esfera musical nacional espanyola per tal d'instruir-se i, al mateix temps, integrar-se en la cultura nacional.

---

¹⁴⁷⁷ *El Socialista*, “Músicas de la semana”, 02/X/1932.

¹⁴⁷⁸ *El Socialista*, “Música, musicología y folklore en Valencia”, 13/I/1933.

¹⁴⁷⁹ FRANCFORT, Didier: *Le Chant des...*, pp. 38-41.

¹⁴⁸⁰ *El Socialista*, “El concierto de la Federación de Espectáculos. -- Otros conciertos”, 22/I/1933.

7.2.3. La música en escena: el repertori musical en els actes socialistes

Amb tot, si la premsa escrita seria cabdal per tal de conèixer com es connotava nacionalment l'àmbit musical i observar quina opinió s'intentava forjar entre els lectors, resulta clar que seria a través de l'audició que la població tenia un contacte directe amb aquest. Per consegüent, l'anàlisi restaria incompleta sense atendre al repertori que els socialistes escoltaven als seus actes. Les lectures i apropiacions que els socialistes realitzaren d'aquelles pràctiques no havien de ser necessàriament congruents amb els discursos analitzats. Tanmateix, les preferències de la crítica musical socialista i les peces escollides per a amenitzar els actes socialistes mostren una elevada coherència i, a més, les lectures que aquella realitzava estaven a l'abast dels militants per a ser utilitzades.

A raó de la innumerable quantitat d'actes socialistes en què es comptà amb espectacles musicals, és indefugible la selecció que, com totes, podrà resultar esbiaixada, però que s'ha pretès representativa del contingut musical i significativa pel context i els protagonistes que entraven en escena.

Així, un congrés del PSOE sempre representava un acte de gran importància tant per la quantitat com per la qualitat dels socialistes que congregava. Allí els quadres alts i mitjans del partit acudien a debatre sobre el rumb que havia de prendre el socialisme espanyol. Amb tot, els congressos també anaven acompanyats d'activitats d'esbarjo per als assistents. En el XIII Congrés Ordinari del 1932 es va decidir realitzar un festival al teatre Fuencarral amb un programa que incloïa, a banda de la part musical, la reproducció de dos films, el drama social *Carbón* de Pabst i la pel·lícula del Congrés de la *Federación de Espectáculos Públicos*; la lectura de la poesia *A los trabajadores del mundo* a càrrec del seu autor Cipriano Rivas Cherif; i un recital poètic per part de Margarita Xirgu i Enrique Borrás —el contingut del qual no era comentat. L'apartat musical consistí a, per un costat, la interpretació del xilè Carlos Morelli i de “*la señorita Espinal*” de fragments d'òperes d'autors italians —Verdi, Leoncavallo, Contini— i de la romança de *Marina*, d'Arrieta. Per un altre costat, la *suggestiva* ballarina María Esparza efectuaria balls del seu repertori —que no s'especificava. Finalment, la Banda Republicana d'Emilio Vega executà un programa amb fragments de *La Revoltosa*, de

Chapí; *Danza del molinero* i *Danza final* pertanyents a *El sombrero de tres picos* de Falla; l'intermedi de *Goyescas*, de Granados; i la *Rapsodia española*, d'Albéniz¹⁴⁸¹.

Com es pot observar, els representants del socialisme espanyol tot i no perdre els referents de la denúncia social, que es plasmarien sobretot en els poemes i les pel·lícules, mostraren preferència per la música culta i la sarsuela d'autors i obres assenyalats des de la premsa socialista com a *racialment* i *purament* espanyoles. El PSOE, congregat en el moment de major força de la seua història, es decantava per l'entreteniment dels seus components a través de les peces que havien marcat grans èxits populars, com *Goyescas* o *La Revoltosa*, i que intel·lectuals, crítics i públic nacional i internacional identificaven com a *l'autèntic* so espanyol, provinent del folklore regional andalús com les obres de Falla. Per bé que mestres com Falla es decidiren a superar obres sarsueleres del XIX com les de Chapí, els socialistes no tenien cap inconvenient a programar-les juntes.

Si l'anterior esdeveniment contenia una especial importància per tractar-se d'un congrés del Partit Socialista, el següent tenia una càrrega significativa especial atès que es tractava d'homenatjar Pablo Iglesias. En efecte, els actes commemoratius de la mort del *iaio* es van convertir en un ritual anual del moviment socialista espanyol. Gairebé totes les organitzacions realitzaven algun tipus de commemoració i en aquells actes la càrrega obrera solia fer-se molt present a través de discursos i relats sobre la vida i obra d'Iglesias.

Així, la ASM, l'any 1932, rendí tribut al fundador del socialisme espanyol amb un gran acte al cinema Monumental. La vetllada s'inicià amb un concert de l'Orquestra Simfònica del mestre Arbós executant el preludi de *La Revoltosa*, de Chapí, i la jota de *La Dolores*, de Bretón, que va haver de ser repetida a petició del públic. En segon lloc, Besteiro féu un llarg parlament sobre el socialisme i Pablo Iglesias. En tercer lloc, es passaren el reportatge *Pathé* i el documental *Brahms*. En quart lloc, Rivas Cherif introduí un recital poètic sobre cinc moments de la poesia espanyola en què es recitaren, primer, les *Coplas* de Jorge Manrique, "*obra maestra por excelencia de la poesía española*"; després, *La vida es sueño* de Calderón de la Barca, universal i "*gran poeta español*"; a aquest li seguí *Fiesta de toros en Madrid*, de Nicolás Fernández de Moratín,

---

¹⁴⁸¹ Tot el programa a *El Socialista*, "Un festival en honor de los delegados", 19/X/1932.

del qual Rivas Cherif digué que representava formes literàries menys populars i espontànies, menys castisses i *nacionalistes*, però que havia estat un poeta “*afrancesado de intención, cuya raigambre española es, sin embargo, lo suficientemente fuerte para producir en nuestro suelo una planta exótica con savia nacional*”; el duc de Rivas i *Don Álvaro o la fuerza del sino* prengué el relleu dels anteriors amb un missatge de solidaritat en la desgràcia; i, finalment, la part poètica es tancava amb *Romancero Gitano* de Lorca i la seua voluntat de restituir al poble la seua expressió més genuïna. En darrer lloc, la música tornava a escena per a tancar el festival amb els *Coros Socialistas* interpretant *El emigrante*, de Vives; *Canto del Bierzo*, de José Inzenga; *Coro de aldeanos*, de Borodín; *Cracoviak* de Moniuszko; i, a petició popular *El Ampurdán*. Com a clausura, com cabria esperar, els assistents cantaren juntament amb el Cor *La Internacional*¹⁴⁸².

Les dimensions del programa requereixen una anàlisi detinguda. Per un costat, l'obertura musical de l'acte va córrer a càrrec, de nou, de la composició citada de Ruperto Chapí i de la jota aragonesa de l'òpera de Bretón. La peça de Chapí, com s'ha dit, va ser una de les més reeixides de l'autor i estigué inspirada en el tipisme madrileny; es tractava d'una sarsuela de finals del segle XIX que va perllongar la seua popularitat, segons es pot apreciar, fins ben entrat el segle XX. Pel que fa a *La Dolores*, aquesta va ser una obra també de les acaballes del vuit-cents ambientada a Aragó que s'emmarcà en els intents per aconseguir una òpera espanyola.

Per un altre costat, més enllà del discurs de Besteiro, l'espanyolisme i *castissisme* subratllat per la premsa i Rivas Cherif impregnava tots els poemes seleccionats.

Finalment, el pes del tancament recaigué sobre els *Coros Socialistas*, els quals recorregueren al folklore regional amb peces catalanes i castelleses, que no s'apartarien del gust social del moment¹⁴⁸³. Amb aquell viatge folklòric, des de Madrid i Castella a Catalunya i Aragó, no s'estava fent cap afirmació d'identitats diferenciades, sinó un recorregut per fragments regionals representatius de la nació espanyola. La interpretació

---

¹⁴⁸² El programa i les cites de *El Socialista*, “El proletariado madrileño rindió un sentido tributo de cariño al fundador del Socialismo español”, 13/XII/1932.

¹⁴⁸³ De forma similar, Mosse va apuntar com en les seues pràctiques les agrupacions corals obreres no s'apartaren en gran mesura de les burgeses. MOSSE, George.: *La nacionalización de...*, pp. 209 i següents.

d'aquelles peces per part d'una agrupació coral socialista amb l'objectiu d'omplir un teatre i honorar la memòria d'Iglesias era tot un cant a la nació, i això no era percebut com una qüestió problemàtica. Això assenyala que les associacions corals socialistes es preocuparen per treballar i oferir als seus espectadors cançons apartades de senzills himnes revolucionaris per a acostar-se al folklore regional.

El 1933, el *Círculo Socialista de Bilbao* celebrà les noces d'argent amb una vetllada que comptà amb la participació de líders històrics com Zugazagoitia o Remigio Cabello i una actuació musical que combinava peces de renom europeu d'autors com Gounod o Glùch amb el repertori típicament espanyol, conformat per *Asturias-Castilla* d'Albéniz i l'intermedi de *La boda de Luis Alonso*¹⁴⁸⁴. De nou, apareixia el mestre Albéniz amb peces d'inspiració regional i un fragment molt reeixit d'una de les sarsueles més conegudes provinents del segle anterior.

L'estiu del 1934, a les portes de la Revolució d'Octubre i amb un socialisme en franca rebequeria front al govern republicà, els festivals amb part musical variaven poc quant al seu contingut. Així, la *Federación de Trabajadores de la Tierra* i la *Federación de Espectáculos Públicos* organitzaren conjuntament un acte en favor dels camperols empresonats i perseguits amb motiu de la vaga d'aquell any. L'escenari va ser una plaça de bous de Madrid, on es representà *La verbena de la Paloma*, actuaren "Los Garzonis, excéntricos acróbatas", s'escenificà un quadre aragonès i Paquita Almería va ser molt aplaudida amb els seus balls andalusos. Per a acabar, abans de cantar *La Internacional* i que les JJSS de Madrid desfilaren militarment uniformats amb camises roges, la *Orquesta Proletaria* oferí un concert amb *La Revoltosa*, *La boda de Luis Alonso*, dues cançons soviètiques, el *Himno a Thaelmann* i *La Internacional*¹⁴⁸⁵. Val la pena destacar, per un costat, l'obertura amb una de les obres més emblemàtiques del *género chico* i del tipisme madrileny duta tant al cinema mut com al sonor. Per un altre costat, sobretot, el fet que una orquestra intitolada proletària optés per executar sarsueles inscrites en la cultura popular espanyola —al marge dels himnes revolucionaris del moment— per a moure la solidaritat cap als camarades vaguistes.

---

¹⁴⁸⁴ *La lucha de clases*, "Las Bodas de Plata del Círculo", 26/I/1933.

¹⁴⁸⁵ *El Socialista*, "El festival celebrado en la plaza de toros a beneficio de los campesinos", 07/VII/1934.

La inauguració de la bandera d'una agrupació socialista també va ser tot un ritual dins la cultura política socialista. La *Sociedad de Obreros en Piedra y Mármol*, dies després de l'acte ressenyat, va inaugurar la seua en un acte en què col·laboraren amb sengles discursos Wenceslao Carrillo i Anastasio de Gracia. Els assistents pogueren gaudir de la part artística de l'acte que comprenia, en primer lloc, el pasdoble de Germán Lago *Verónicas y faroles*; *La mesonera de Tordesillas*, de Moreno Torroba; el pasdoble de *Pan y toros* de Barbieri; la jota de *Gigantes y cabezudos* de Manuel Fernández Caballero; i *Momento musical*, de Schubert. Tot a càrrec de la rondalla *Mejicana* de nenes que dirigia el socialista José del Campo i que va haver d'executar fora de programa *La Internacional* i *El sitio de Zaragoza*. Per tant, pasdobles, sarsuela i jotes dominaven el repertori d'una rondalla que dirigia, ni més ni menys, un socialista; a més, va executar al marge del que havien anunciat tant l'himne proletari més famós, com una peça que evocava la Guerra del Francès. En segon lloc, un company recità poemes de Beneyto. Finalment, un quadre aragonès —de nou— posà fi a la vetllada, abans que el públic sortís cantant *La Internacional* i el *Himno de las Juventudes Socialistas* amb el puny en alt¹⁴⁸⁶.

Per últim, les JJSS, ja oficialment unificades amb les comunistes l'any 1936, organitzaren una vetllada a Maó en la qual, per un costat, s'escenificà la comèdia dramàtica *Juan Sin Tierra*, de Marcelino Domingo. Per un altre costat, es van escoltar *La Internacional*; una peça de la sarsuela de José Serrano: *La canción del olvido*; romances de *La del Soto del Parral* i de *Los Claveles*, sarsueles musicades per Reveriano Soutuollo i Juan Vert i per Serrano, respectivament; i un duo de l'òpera *Marina* d'Arrieta¹⁴⁸⁷.

La mateixa organització, a Madrid, va realitzar un festival al cine Legazpi per tal de recaptar fons per a la *Casa de la Juventud del Sector Carolinas-Libertad*. A l'acte prengueren la paraula Santiago Carrillo i Daniel Ortega. Després dels seus discursos es donà pas a la part artística animada per Coralito la Gitana, “*bailarina española*”; Paco Torres, “*estilista flamenco*”; Castex, “*artista enciclopédico*”; Elsie i Waldo, “*bailarines de las piernas inverosímiles*”; Escribano, un recitador poètic que s'anunciava com a

---

¹⁴⁸⁶ *El Socialista*, “Los obreros en Piedra y Mármol inauguran su bandera con un importante acto”, 24/VII/1934.

¹⁴⁸⁷ *Justicia Social. Órgano de las Agrupaciones Socialistas Menorquinas y de la Federación Obrera de Menorca*, 11/V/1936.

revolucionari; Pastora Soler, “*el alma andaluza. Formidable estrella de la canción*”; i la rondalla proletària *Los Castellanos*¹⁴⁸⁸.

D'aquesta manera, les joventuts més revolucionàries del moviment marxista espanyol, en un temps marcat per la tensió política i les consignes revolucionàries, també gaudiren de sarsueles, òpera i folklore regional, fonamentalment andalús. Endemés, no existia cap problema en promocionar els espectacles, com en el cas de Coralito la Gitana, fent èmfasi en *l'espanyolitat* de l'art que s'anava a posar en escena.

Les cites d'actes similars podrien estendre's quasi *ad infinitum*, però l'elenc escollit mostra com el Partit Socialista, els grups sindicals adherits al socialisme, les petites agrupacions, les joventuts, fóra a Madrid, Bilbao o Maó compartien el gust musical per la sarsuela, el folklore regional i *l'espanyolitat* de la música i els artistes. Es tractés dels músics del cànon del nacionalisme espanyol que la premsa socialista remarcava com a portadors de l'essència nacional, de peces populars de la sarsuela més clàssica o d'espectacles de cants i balls folklòrics —aragonesos i andalusos sobretot—, els acords que sonaven situaven els oients a la nació espanyola. A més, aquella música era executada tant per bandes i artistes exògens al moviment socialista com per organismes propis. Tot això, finalment, en el marc de commemoracions solemnes com l'aniversari de la mort de Pablo Iglesias, un congrés del partit o per a solidaritzar-se amb companys vaguistes.

Per tant, no resulta massa aventurat afirmar l'existència d'una elevada sintonia entre les opinions vessades per la crítica musical de la premsa socialista i els gustos i pràctiques desplegats per part del conjunt del moviment socialista en matèria musical. El pes de la sarsuela era molt major en la pràctica que no en la crítica, tot i que aquesta sovint es mostrava entusiasta amb l'espanyolisme que destil·lava l'espectacle del teatre líric. Així, a l'abric dels actes que es duïen a terme, s'estava posant en contacte els obrers amb una cultura musical plena dels discursos del nacionalisme espanyol.

Els socialistes espanyols, segons l'anterior anàlisi, pogueren col·laborar en el procés de difusió de la identitat nacional espanyola a través de la realització d'uns rituals i la interpretació d'un repertori musical que s'associava, tant a la seua premsa

---

¹⁴⁸⁸ *Claridad. Diario de la noche*, “Un festival pro Casa de la Juventud del Sector Carolinas”, 14/V/1936.

com a la crítica musical en general, amb *l'espanyolitat autèntica*. Si, cosa improbable, existiren socialistes que romangueren apartats dels àmbits d'oci comercial i popular on es desplegava i gaudia música *espanyola*, el moviment socialista espanyol s'encarregava de relacionar-los amb aquesta.

Així doncs, la quotidianitat de la vida obrera socialista restava inserida en l'esfera musical del nacionalisme espanyol. Els ingredients estaven servits per tal que quan sonaren els acords d'una composició de Falla, Albéniz o Chapí hom sentís, com a espanyol, que una part de la seua nació, i d'ell mateix, estava sent reproduïda. Evidentment, entre els discursos i les pràctiques se situaria la interiorització i significació que els individus i els col·lectius realitzaren i que no haurien de coincidir plenament. A més a més, res d'això exclou que els socialistes es pogueren sentir especialment commoguts al compàs de *La Internacional* o d'altres himnes com *La Marsellesa*, a la qual, tanmateix, Maria de Llúria considerava “*un himno guerrero, sangriento cuya letra francesa solo evoca los campos de batalla (...). Un himno extranjero*”¹⁴⁸⁹. Tanmateix, l'omnipresència de les manifestacions d'un nacionalisme musical espanyol, acceptades des de la premsa com a tal, prova que obrerisme i espanyolisme no haurien d'estar obligatòriament renyits.

7.3. Conclusions

En definitiva, el precedent estudi de la premsa socialista ha pretès situar-se en els punts de confluència entre les narratives sobre la identitat nacional existents a l'esfera pública nacional espanyola i els discursos i pràctiques del moviment socialista. Més enllà de si l'anàlisi s'ocupa de l'esfera semipública en interacció amb la pública i, tot i que en menor mesura, l'esfera privada que dinamitzen el procés de construcció de la identitat nacional, s'ha intentat abocar una mica de llum sobre la producció i reproducció d'una cultura nacional per part de la cultura política socialista.

Si més no des de la Restauració, a l'ombra d'un estat que havia jugat un paper gens menyspreable en l'impuls d'un nacionalisme espanyol de marcats continguts culturals i excloents respecte a la diferència, es va anar configurant una esfera comunicativa i d'oci de masses imbuïda de discursos nacionalistes, construïts des de la

---

¹⁴⁸⁹ *El Socialista*, “Hacia el porvenir”, 02/V/1931.

societat civil¹⁴⁹⁰. En els casos tractats del cinema i la música, així com en l'anterior de l'esport, els debats sobre les essències nacionals espanyoles jugaven un rol fonamental a l'hora de connotar positivament o negativament aquestes activitats.

Practicar i/o assistir a competicions esportives, al cinema o a espectacles musicals eren activitats descrites pels mitjans de comunicació socialistes com a espais de representació i escenificació de la nació. Per un costat, la secció esportiva col·laborà en l'extensió de l'esport com a esfera comunicativa nacional entre els obrers. Per un altre costat, la crítica cinematogràfica i musical mostra la creença en unes *essències* espanyoles i en la condició *nacional* de dites arts. La narrativa de la premsa socialista en aquest punt es va articular a través de discursos sobre la nació espanyola ètnics i essencialistes. Finalment, en tots tres casos, es promovia una identificació amb la comunitat imaginada espanyola, s'informava sobre els *nostres* i tant si es tractava d'esport, cine o música s'estava parlant, explícitament en unes ocasions, implícitament en altres, sobre Espanya. A més a més, la premsa socialista esgrimí una gran sintonia amb els discursos majoritaris del nacionalisme esportiu, cinematogràfic i musical espanyol que, d'aquella manera, passaven a formar part de la vida quotidiana dels socialistes. Així doncs, la identitat nacional era *banalitzada*, es tornava una experiència rutinària que es podia viure a diari. Per cert, aquell nacionalisme banal també estava present entre la premsa anarquista des de finals del segle XIX¹⁴⁹¹.

No es tracta d'elucubracions forçades atès que, d'acord amb el socialista Emiliano M. Aguilera, en referència a unes exposicions a París,

En los relojes de París se marca frecuentemente la hora de España (...). Unas veces, el impulso corre por las cinco líneas del pentagrama; cuando Raquel Meller acaba de lanzar desde cualquiera de los escenarios que ella pisa en París una canción de Padilla o de Guerrero. Otras, las manillas de los relojes parisinos obedecen a la sugestión que desarrollan los giros españolísimos de una danzarina inspirada por la música de Albéniz o de Falla. Un día es un pintor quine las dirige: un Zuloaga o un Picasso. Otro, un novelista. Otro, la llamada furia española, desatada sobre la hierba de un campo de fútbol o bajo la luz lechosa de unos focos, en un «ring»¹⁴⁹².

---

¹⁴⁹⁰ ARCHILÉS, Ferran i GARCÍA CARRIÓN, Marta: "En la sombra del estado. Esfera pública nacional y homogeneización cultural en la España de la Restauración", *Historia Contemporánea* 45 (2012), pp. 483-518.

¹⁴⁹¹ SALOMÓN, Pilar: "Anarquisme i identitat nacional espanyola a l'inici del segle XX", *Afers* 48 (2004), pp. 369-382.

¹⁴⁹² *El Socialista*, "Una nueva visión de España en París", 30/X/1932.

Tot continuant amb la metàfora, es podria dir que els socialistes duien a sobre un rellotge probablement més humil que el parisenc, però que també marcava l'hora d'*Espanya*. Un gest tant quotidià com mirar el rellotge, que sovint s'ha de fer dues vegades perquè no s'ha parat massa atenció, recordava els militants quina era la seua identitat nacional i molts d'ells, per la seua part, es preocupaven de donar corda a la maquinària per tal que aquest no deixés de funcionar.

CAPÍTOL 8. EL DISCURS EN ACCIÓ. AGITACIÓ NACIONAL EN TEMPS D'ELECCIONS

Al llarg del present capítol s'estudia el contingut de les campanyes electorals dutes a terme pel socialisme des de l'any 1931 fins al triomf del Front Popular el febrer del 1936. Mitjançant aquesta anàlisi es pretén posar de manifest que, en un moments especialment intensos per a la mobilització política com són els períodes electorals, el referent nacional espanyol va tenir un gran pes en el discurs del socialisme.

En aquest sentit, la producció historiogràfica al voltant de les eleccions no ha parat especial atenció al contingut de les campanyes electorals. Els estudis electorals sobre els temps republicans van ser inaugurats, sota la influència de la sociologia electoral francesa, per Jean Bécaud i, més tard, per Javier Tussell. Els treballs d'aquest darrer historiador donaren peu a nombroses i desiguals investigacions regionals, provincials i locals centrades, fonamentalment, en la conformació de les candidatures i en els resultats electorals. En prop d'un centenar es podien compatibilitzar aquells treballs a principis de la dècada del 1990, d'acord amb Miguel Ángel Mateo Rodríguez¹⁴⁹³. Com assenyalava aquest autor, Tussell i el seu equip d'investigació hauria proporcionat els únics estudis d'àmbit nacional que, a més, no contemplaven el conjunt del període republicà, cosa que encara no havia canviat quan Octavio Ruiz Manjón va realitzar un nou estat de la qüestió, quinze anys després¹⁴⁹⁴. Recentment, Roberto Villa ha completat aquell buit, això sí, amb la preocupació de fons sobre la condició més o menys democràtica de les eleccions i els partits durant la República¹⁴⁹⁵.

Així doncs, malgrat que la investigació no ha cessat d'oferir noves interpretacions, els discursos de les campanyes electorals continuen sent en bona mesura

---

¹⁴⁹³ MATEO RODRÍGUEZ, Miguel Ángel: "Fuentes y metodología para el estudio electoral de la II República", *Ayer* 3 (1991), pp. 139-164.

¹⁴⁹⁴ RUIZ MANJÓN, Octavio: "La Segunda República española. Balance historiográfico de una experiencia democratizadora", *Ayer* 63 (2006), pp. 279-297. Les obres de Tussell, TUSSELL, Javier: *Las elecciones del Frente Popular en España*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1971; TUSSELL, Javier, RUIZ Octavio i GARCÍA, Genoveva: *Las constituyentes de 1931, unas elecciones de transición*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1982. Anteriorment havia estudiat l'àmbit madrileny a TUSSELL, Javier: *La Segunda República en Madrid: elecciones y partidos políticos*, Madrid, Tecnos, 1970.

¹⁴⁹⁵ VILLA GARCÍA, Roberto: *La República en las urnas. El despertar de la democracia en España*, Madrid, Marcial Pons, 2011. Del mateix autor: "Los límites de la democratización: elecciones en la Segunda República española", en Manuel Álvarez Tardío i Fernando del Rey (eds.), *El laberinto republicano. La democracia española y sus enemigos (1931-1936)*, Barcelona, RBA, 2012, pp. 191-217.

un reducte per explotar completament. Més encara si es té en compte la importància que la nova història cultural concedeix als discursos en la configuració de les identitats i l'acció col·lectives¹⁴⁹⁶. D'aquesta manera, mitjançant els discursos els diferents agents faciliten diagnòstics sobre la *realitat* per a intentar activar la mobilització social. Aquells diagnòstics contenen definicions sobre la problemàtica social, les possibles solucions i els protagonistes implicats¹⁴⁹⁷. Així, en interacció amb les creences de l'auditori a qui es dirigeix, el discurs col·labora a forjar un àmbit en què es (re)construeixen les identitats col·lectives, en un procés també influït pels condicionaments materials i associatius i per l'estructura d'oportunitats polítiques de cada context.

En conseqüència, les eleccions durant la II República esdevenen un camp molt interessant per tal de comprovar quins eren els referents invocats en els discursos del Partit Socialista amb l'objectiu de guanyar poder polític i, al mateix temps, quina lectura de la identitat, del *nosaltres*, es potenciava.

8.1. 1931: el poble contra la Monarquia

L'establiment de la II República va arribar de la mà de les eleccions municipals del 12 d'abril del 1931. El govern format el febrer d'aquell any sota la presidència de l'almirall Aznar es va encarregar de la convocatòria, en el marc d'un pla per a tornar a la legalitat constitucional del 1876 després de la Dictadura de Primo de Rivera.

Aleshores el socialisme, vençudes no poques reticències internes, ja havia decidit la seua participació junt a les forces republicanes per enderrocar la Monarquia. Un cop fracassada l'estratègia insurreccional, la convocatòria electoral i l'alçament de la censura a la premsa donaren el tret de sortida a una campanya que s'allargà unes tres setmanes¹⁴⁹⁸.

Després de la victòria de la coalició republicana i socialista del 12 d'abril i la proclamació de la II República espanyola dos dies després, el nou règim iniciava la transformació del marc jurídic i polític espanyol. A tal efecte, la formació de les Corts

---

¹⁴⁹⁶ CABRERA, Miguel Ángel: "La crisis de la historia social y el surgimiento de una historia postsocial", *Ayer* 51 (2003), pp. 201-224.

¹⁴⁹⁷ CRUZ, Rafael: "La cultura regresa...".

¹⁴⁹⁸ JULIÀ, Santos: *Los socialistas en...*, pp. 144-158.

Constituents tenia una importància capital. Allí calia confirmar el canvi polític republicà sobrevingut. En aquella ocasió, el PSOE es mantingué al costat dels seus socis amb la voluntat de gravar una tendència esquerrana en la legislació republicana.

Així, a continuació es planteja un estudi sobre els arguments que el socialisme espanyol va mantenir en les campanyes electorals d'abril i juny, quan, en sintonia amb els seus aliats, situà en el centre del debat l'afirmació política del poble espanyol.

8.1.1. Les eleccions municipals d'abril

Pel que fa a les eleccions municipals d'abril, efectivament, a través de la premsa i dels mítings, socialistes i republicans les convertiren en un enfrontament entre Monarquia i República, en el qual la primera representava l'opressió del poble i la segona la salvació de la nació espanyola. En general, les forces monàrquiques també participaren d'aquella dinàmica, amb la difusió de la idea que Espanya estava sota l'amenaça de convertir-se en cantó de la Rússia comunista¹⁴⁹⁹. Aquella retòrica de la dreta, més enllà de la seua condició *apocalíptica*¹⁵⁰⁰, perseguia la proscripció de les forces d'esquerra respecte a la identitat nacional espanyola.

La missió dels socialistes era posicionar-se del costat del canvi de règim per a facilitar el renaixement popular espanyol i caminar cap al socialisme. Amb aquell esquema general de fons, les proclames i discursos socialistes durant la campanya electoral desplegaron una retòrica que articulava bona part dels arguments analitzats en els capítols anteriors. El socialisme lligà la implantació republicana a la regeneració nacional, connectada amb la tradició històrica espanyola de lluita entre la nació i els seus enemics, i assenyala el poble espanyol com a agent del canvi polític. Els socialistes, en aquelles disputes, esdevenien defensors i representants genuïns de l'autèntica tradició nacional espanyola, mentre que la institució monàrquica i els seus seguidors s'equiparaven a traïdors de la nació.

---

¹⁴⁹⁹ A Ciudad Real, SANCHO CALATRAVA, José A.: *Elecciones en la II República. Ciudad Real (1931-1936)*, Ciudad Real, Diputación de Ciudad Real, 1988, pp. 96-102; a Cantàbria, SANZ HOYA, Julián: *De la resistencia a la reacción. Las derechas frente a la Segunda República (Cantabria, 1931-1936)*, Santander, Universidad de Cantabria, 2006, pp. 79-80; a València, VALERO, Sergio: *Reformismo, radicalización y...*, p. 50; a Alacant, GARCÍA ANDREU, Mariano: *Alicante en las elecciones republicanas. 1931-1936*, Alacant, Universitat d'Alacant, 1985, pp. 94-96.

¹⁵⁰⁰ DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha. Exclusión política y violencia en la Segunda República española*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2008, pp. 91-94.

Pel que fa al primer element, la visió de les eleccions com una pugna per salvar Espanya mitjançant la República, el 24 de març les comissions executives del PSOE i UGT adreçaven a la seua militància un manifest en què s'exhortava a votar les candidatures d'unió republicana i socialista —o les exclusivament socialistes en cas que les anteriors no estigueren formades— per a demostrar al règim monàrquic el seu rebuig, vèncer el caciquisme i aconseguir l'amnistia per als presos polítics. Els socialistes deien fer seus els desitjos nacionals per a, juntament amb els republicans, imposar un canvi de règim que acabés amb les violacions dels drets i les llibertats del poble espanyol. La República representava la “*suprema aspiración de la mayoría del pueblo español*” i “*la salvación del país*”; mentre que la Monarquia equivalia al caos i el desastre¹⁵⁰¹.

Idees molt similars havien estat enunciatades en els mítings que els socialistes havien dut a terme a la Casa del Poble de Madrid i al Frontó Euskalduna de Bilbao —aquest últim en unió amb distintes personalitats del republicanisme. Així, Trifón Gómez, Regina García, Rodolfo Llopis i Wenceslao Carrillo, a Madrid, subratllaren que els empresonats per la fallida acció republicana de finals de l'any anterior eren persones dignes que ho havien arriscat tot per redimir Espanya. A Bilbao, Julián Zugazagoitia va destacar que els socialistes havien posat les seues forces al servei de la pàtria i d'una causa que només era d'ells circumstancialment, argument que rematà Manuel Cordero quan va explicar que el PSOE era essencialment republicà, però que no s'hagués preocupat per la forma de govern si la Monarquia hagués respectat els drets del poble. La revolució burgesa no havia estat feta a Espanya i els socialistes col·laborarien a fer-la realitat, com també sostingué Llopis¹⁵⁰².

Per tant, front a la *casta aristocràtica*, els *servidors* i els *governos* de la Monarquia —que no ho serien d'Espanya, com indicava Cordero—, el Partit Socialista es posicionava del costat dels republicans per a defensar els drets del poble espanyol, de l'Espanya que pensa i discerneix, per a alliberar Espanya i dur endavant la revolució

---

¹⁵⁰¹ *El Socialista*, “Partido Socialista y Unión General de Trabajadores”, 24/III/1931.

¹⁵⁰² *El Socialista*, “En la Casa del Pueblo se celebró el domingo un grandioso mitin para reclamar la libertad de todos los presos políticos y sociales” i “Grandioso acto en el frontón Euskalduna”, 24/III/1931.

política burgesa que permetés “*una era renovadora de la política nacional que nos abre el camino de las realizaciones futuras hacia el Socialismo*”¹⁵⁰³.

L’endemà, la redacció de *El Socialista* comentava l’alliberament dels signataris del manifest republicà del desembre anterior, sota el significatiu títol de “*Por el honor de España*”¹⁵⁰⁴. A la sortida de la presó, una multitud hauria esperat els alliberats perquè la República era el

*Anhelo común de todos los españoles, sin otra excepción que la de aquellos que han ligado su suerte, movidos por intereses materiales y casi nunca honorables, a una dinastía extranjera que entró en España como en un país conquistado por la fuerza y le sigue tratando de igual manera*¹⁵⁰⁵.

En conseqüència, els socialistes deixaven clar que el principal objectiu de les eleccions havia de ser l’alliberament *nacional* espanyol front a una institució monàrquica que no sols burlava els drets del poble, sinó que a més era *extranjera* i estava sent sostinguda per gent amb interessos poc honorables. Però, Espanya havia fet professió de fe republicana, tot allò sa i vigorós en el país s’hauria posat contra una Monarquia “*que hay que enterrar cuanto antes por el honor de España*”¹⁵⁰⁶. Així, el poble s’alçava per a crear una nova Espanya de les ruïnes del vandalisme monàrquic i dictatorial, el *mite* de l’Espanya sense pols es venia avall i el *nervi* de la *raça* repudiava el govern¹⁵⁰⁷.

La Monarquia no podia salvar Espanya perquè era una imposició violenta que havia esclavitzat el país i la seua sobirania¹⁵⁰⁸. Tant és així que, com anunciava un cartell electoral, es tractaria d’elements incompatibles,

*Si vive la monarquía, muere España. Para que España viva y progrese es necesario que desaparezca la monarquía. Y como en esto no puede haber términos medios, el instinto de conservación aconseja, para poder salvar a España, que desaparezca la monarquía*¹⁵⁰⁹.

La Corona era també incompatible amb la democràcia, la llibertat i l’obrerisme¹⁵¹⁰. No obstant, l’oposició frontal era entre Monarquia i nació. A la premsa i

---

¹⁵⁰³ *El Socialista*, “Grandioso acto en el frontón Euskalduna”, 24/III/1931.

¹⁵⁰⁴ *El Socialista*, “Por el honor de España”, 25/III/1931.

¹⁵⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁰⁷ *El Socialista*, “¿Quién es el arrestado?”, 25/III/1931.

¹⁵⁰⁸ *El Socialista*, “Con la monarquía no hay salvación para España”, 28/III/1931.

¹⁵⁰⁹ Cartell electoral, *El Socialista*, 02/IV/1931.

¹⁵¹⁰ Per exemple, *El Socialista*, “El obrero español no da su voto al presente, sino al porvenir”, 01/IV/1931; “En el salón Olimpia” i “En el cinema Castilla”, 07/IV/1931.

a infinitat de mítings es reproduí la idea que la Monarquia significava la ruïna per a la nació i que s'estava decidint “*el hundimiento de España o su resurgir salvador*”, la monarquia alfonsina era l'obstacle¹⁵¹¹. Les eleccions eren un enfrontament en què Espanya

*Está dispuesta a demostrarle al régimen que antes y por encima de todo está España, los intereses y los derechos de los españoles. Que no se pueden posponer los intereses del país a los de la conservación de la monarquía. Que España es antes que la monarquía*¹⁵¹².

Aquelles paraules del portaveu del PSOE eren un calc del que Largo Caballero havia pronunciat en un míting ressenyat en aquell número. Largo, després d'observar que la llibertat dels espanyols estava sotmesa a l'arbitrarietat del monarca i els seus servidors —cosa que menava els socialistes a ser republicans per a poder caminar només posteriorment cap al socialisme—, afirmà que “*por encima de todos los intereses está el de la patria; porque también nosotros amamos la patria, y no somos, como dicen algunos, enemigos de ella*”¹⁵¹³.

El líder socialista entenia, en consonància amb la concepció internacionalista del socialisme estudiada en capítols anteriors, que el plet contra la Monarquia, a més, tenia dimensions internacionals atès que la classe capitalista intentava fer anar les nacions per la via del feixisme. Així doncs, “*si echamos abajo a la monarquía, el fascismo muere en Europa*”, motiu pel qual Espanya podria dir que havia contribuït a la fi de la reacció, a construir l'autèntic pacifisme i, de pas, establir relacions amb el poble d'Amèrica del Sud amb qui la Corona impedia mantenir relacions espirituals¹⁵¹⁴. En aquest sentit, altres socialistes com Fabra Ribas o De los Ríos apuntaren també a la necessitat de fer fóra la Monarquia per a poder aparèixer legítimament com a representants de l'hispanoamericanisme¹⁵¹⁵.

En resum, la Monarquia, considerada una institució estrangera, s'hauria apoderat de la nació espanyola i això hauria provocat que “*la savia nacional ha confluído a engrandecer la dinastía a expensas de nuestro territorio, de nuestra cultura, de nuestro*

---

¹⁵¹¹ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “El ambiente republicano y las elecciones”, 10/IV/1931.

¹⁵¹² *El Socialista*, “Se han celebrado en toda España mítines con extraordinario entusiasmo”, 07/IV/1931.

¹⁵¹³ *El Socialista*, “En el teatro Maravillas”, 07/IV/1931.

¹⁵¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵¹⁵ Fabra Ribas a *El Socialista*, “El mitin electoral de anoche en la Casa del Pueblo”, 04/IV/1931; Fernando de los Ríos a *El Socialista*, “Los mítines del domingo constituyeron una jornada triunfal para la República y el Socialismo”, 31/III/1931.

bienestar”. Aquella seria una realitat antipatriòtica que hauria conduït a la immolació de *nostra* joventut i l’esfondrament de *nostra* economia, mentre es procurava “*desvirilizar a un pueblo vigoroso*”. En conseqüència, per dignitat, per *patriotisme*, el socialisme cridava a restablir *nostra* pàtria amb el vot per la República¹⁵¹⁶. El vot per la candidatura republicana i socialista era una acció, i una obligació, imposada pel *patriotisme*, per la decadència nacional; de fet, qui votés pels monàrquics cometria “*un delito de lesa patria*”¹⁵¹⁷. El missatge de la salvació d’Espanya com a objectiu principal socialista en les eleccions era transmés per la premsa i els dirigents nacionals i arribava a les poblacions més menudes. En aquest sentit, Molina Conejero¹⁵¹⁸, en un míting a Villalonga (València), denunciava les injustícies del capitalisme i subratllava l’objectiu compartit amb els republicans de salvar Espanya¹⁵¹⁹.

La proposta dels socialistes, compartida amb els republicans, era

*Que la soberanía nacional resida en el pueblo; que España se aúpe hasta el plano más elevado de la civilización actual; que se active la producción en los campos, modificando el sistema de la propiedad en sentido más justo y humano; que se eleve el nivel cultural del pueblo, dedicando preferente atención a la enseñanza; que desaparezca la corrupción ambiente, el favoritismo y la injusticia; que bajen los precios de las subsistencias mediante la desaparición de todo proteccionismo y privilegio; que termine de una vez el hambre y la miseria de nuestros trabajadores parados o mal remunerados; que se asiente con firmeza la honestidad en las costumbres públicas, la libertad civil, el bienestar material y la satisfacción interior que la monarquía nos ha arrebatado*¹⁵²⁰.

Aquella voluntat patriòtica i regeneradora s’inseria, com s’ha dit, en el marc d’un discurs històric que destacava la decadència i l’endarreriment espanyols provocats per la Monarquia i els seus servidors. Així, per un costat, els discursos i cartells electorals socialistes lligaven la Corona a les guerres de Cuba i Marroc, la repressió de la vaga del 1917, el colp i la Dictadura del 1923 i els afusellaments i empresonaments a conseqüència de l’alçament de Jaca del 1930.

---

¹⁵¹⁶ Totes les cites a *El Socialista*, “Una verdad como un templo”, 10/IV/1931.

¹⁵¹⁷ *El Socialista*, “La jauría monárquica”, 11/IV/1931.

¹⁵¹⁸ Manuel Molina Conejero va ser fundador de les *Juventudes Socialistas Valencianas* (1916), de les quals va ser president l’any 1924. Durant la II República va abastar la presidència de la *Agrupación Socialista Valenciana* i va ser membre del Comitè Nacional del PSOE per la regió de Llevant. A tal efecte, NAVARRO, Javier: “Biografías”, en Albert Girona i José Miguel Santacreu (dirs.), *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, Vol. 6, Valencia, Prensa Valenciana, 2006, pp. 129-131.

¹⁵¹⁹ *El Popular*, “El mitin de Villalonga”, 30/III/1931.

¹⁵²⁰ *El Socialista*, “Temas de actualidad. Su orden y el nuestro”, 02/IV/1931.

Imatge 1. Cartells electorals de les eleccions municipals d'abril de 1931. Font: Fundació Pablo Iglesias¹⁵²¹.

Mitjançant cartells com aquests, reproduïts a *El Socialista* el 12 d'abril del 1931, els socialistes s'esforçaren en subratllar que la Monarquia havia perdut l'imperi colonial espanyol, havia emprés una guerra al Marroc contra la voluntat popular per a beneficiar els amos de les mines del Rif i havia imposat una dictadura repressiva. Com li resumia Prieto al monarca, Espanya era encara gran quan ell havia nascut, era una de les primeres potències del món. No obstant, davant la demanda d'autonomia cubana, l'obstinació monàrquica va provocar la pèrdua de tot l'imperi colonial i va acabar amb *nostre* poder. La malaptesa de la diplomàcia monàrquica hauria provocat, a més, que Espanya veiés segregada la ciutat de Tànger del protectorat espanyol, reduït a una franja territorial abrupta i improductiva que *ens* hauria costat rius de sang i milions de

¹⁵²¹ *El Socialista*, "Por qué se debe votar por la revolución", 11/IV/1931.

pessetes. Posteriorment, la injustícia hauria degenerat en despotisme arbitrari amb l'escarni de la llei i la hisenda espanyola s'hauria vist cada cop més empobrida¹⁵²².

Per un altre costat, la decadència nacional espanyola i la seua relació amb la Monarquia provindria de temps més llunyans. Fernando de los Ríos va insistir en diferents ocasions que al llarg del segle XIX, a causa en bona mesura de la *ingenuïtat de nostra* Espanya, el liberalisme s'havia vist subjugat per les forces de la Monarquia. Ni la revolució del 1808, ni la del 1868 —les dues úniques revolucions d'aquella centúria des del seu punt de vista— haurien tingut èxit perquè s'haurien entregat les victòries a la Monarquia¹⁵²³. Per tant, la ingenuïtat, una de les característiques que la historiografia liberal del segle XIX havia imputat al poble espanyol des dels ibèrics¹⁵²⁴, reapareixia en la contemporaneïtat per a complicar el combat per l'alliberament nacional. Les posteriors revolucions del segle XX haurien estat afeblides per falta d'organització general, l'any 1909, i per la traïció de Cambó, l'any 1917; en canvi, l'alçament del 1930 sí hauria arrabassat el poder al govern¹⁵²⁵.

Aquella trajectòria històrica explicava l'aposta socialista per una revolució que, en principi, no era la d'ells. En aquest sentit, indicava Rodolfo Llopis que el crit de "Visca Espanya amb honra!" s'havia repetit el 1868 i el 1930 perquè no s'havia produït una revolució autèntica¹⁵²⁶. La revolució burgesa no va ser feta a les Corts de Cadis i ara era el moment de fer-la realitat, segons Manuel Cordero¹⁵²⁷.

L'anòmala trajectòria espanyola de l'època contemporània dibuixada pel regeneracionisme des de finals del segle XIX trobava, així, ressò en els discursos del socialisme espanyol, amb una lectura republicana que responsabilitzava la Monarquia de la decadència nacional. "*Nuestra decadencia como país civilizado*" era una *trista veritat* que "*nos separa de Europa y hace decir sarcásticamente a los extranjeros que*

---

¹⁵²² *El Socialista*, "Si yo fuera concejal", 11/IV/1931.

¹⁵²³ *El Socialista*, "Los mítines del domingo constituyeron una jornada triunfal para la República y el Socialismo", 31/III/1931, i "El mitin de anoche fué una solemne demostración del espíritu revolucionario del pueblo de Madrid", 11/IV/1931.

¹⁵²⁴ ÁLVAREZ JUNCO, José: *Mater Dolorosa...*, pp. 205-207.

¹⁵²⁵ *El Socialista*, "Un discurso de Fernando de los Ríos", 10/IV/1931.

¹⁵²⁶ *El Socialista*, "En la Casa del Pueblo se celebró el domingo un grandioso mitin para reclamar la libertad de todos los presos políticos y sociales", 24/III/1931.

¹⁵²⁷ *El Socialista*, "Grandioso acto en el frontón Euskalduna", 24/III/1931.

España comienza en los Pirineos”, i la culpa era de la Corona¹⁵²⁸. Era aquella institució l'obstacle per a ser un poble civilitzat com els europeus perquè era incompatible amb la consciència universal¹⁵²⁹.

Amb tot, una referència ben significativa va ser la dels comuners de Villalar. En aquest sentit, Amós Acero es va referir al fet que les llibertats castellanques van morir amb els cabdills Padilla, Bravo i Maldonado i entenia que el 12 d'abril es recuperarien amb l'establiment de la República¹⁵³⁰. En una direcció idèntica, Rafael Henche assenyalà que s'anava a fundar la ciutadania amb l'enderrocament del règim que l'havia sufocada a Villalar¹⁵³¹. L'execució dels comuners per part de la Monarquia, insistia aquest socialista en un altre acte, havia ofegat l'esperit cívic del poble i els seus drets comunals¹⁵³².

El mite comuner havia estat al llarg del segle XIX una estratègia de legitimació política per als diferents corrents del liberalisme espanyol, com s'ha explicat al capítol tercer. En aquest cas, els socialistes seguien la interpretació republicana que, sobretot des del Sexenni, convertiren els fets de Villalar en un exemple de la incompatibilitat entre la llibertat, essencialment espanyola, i la Monarquia com a institució¹⁵³³. El socialisme, per tant, defugia les relectures de finals del segle XIX i principis del XX que titllaven els comuners castellans de reaccionaris, per a associar la lluita comunera al combat republicà en favor de la llibertat i la democràcia espanyoles mai abastades¹⁵³⁴. En canvi, des de les files socialistes se seguia al peu de la lletra la interpretació històrica nacional(ista) del republicanisme espanyol. El socialisme considerava que, des dels temps de Carles V i al contrari dels del Cid, l'elit s'hauria sentit honorada de besar la

---

¹⁵²⁸ *El Socialista*, “Una verdad como un templo”, 10/IV/1931. Amb tota seguretat la redacció pretenia dir que Àfrica, i no Espanya, començava als Pirineus.

¹⁵²⁹ *El Socialista*, “Los mítines del domingo constituyeron una jornada triunfal para la República y el Socialismo”, 31/III/1931.

¹⁵³⁰ *El Socialista*, “En el Puente de Vallecas”, 10/IV/1931.

¹⁵³¹ *El Socialista*, “En el cinema Castilla”, 07/IV/1931.

¹⁵³² *El Socialista*, “En el cine Variedades”, 07/IV/1931.

¹⁵³³ La conversió del mite comuner en una prova de l'enfrontament entre el poble espanyol i la institució monàrquica a BERZAL, DE LA ROSA, Enrique: “El mito de...”, pp. 65 i següents.; ÁLVAREZ JUNCO, José: “El compromiso historiográfico. De Modesto Lafuente a Cánovas”, en José Álvarez Junco (coord.), *Las historias de...*, pp. 263-299, concretament pp. 259-262.

¹⁵³⁴ Les visions que matisaven l'aureola liberal dels comuners a PÉREZ, Josph: “Pour une nouvelle interprétation des «Comunidades» de Castille”, *Bulletin Hispanique* 3-4 (1963), pp. 238-284; ÁLVAREZ JUNCO, José: “El compromiso historiográfico...”, pp. 296-299.

mà dels reis i s'hauria valgut de la declaració consubstancial del règim monàrquic amb la nació per a aprofitar-se del poble¹⁵³⁵.

Així, les Comunitats de Castella serviren al PSOE per a donar un sentit de lluita per la llibertat *nacional* espanyola a les eleccions del 1931. D'aquella manera, la monarquia alfonsina era considerada una continuació de l'opressió que el poble espanyol hauria sofert des del segle XVI. Aleshores, d'acord amb la interpretació canònica liberal i republicana, s'iniciaria un règim absolutista que comportava la decadència nacional espanyola. En conseqüència, si en l'analogia històrica Alfons XIII era Carles I, el paper de "*los nuevos comuneros*" era per al poble treballador, segons Julián Vinagre¹⁵³⁶. Aquella operació suposava una associació exclusiva de la memòria comunera a la conjunció republicana i socialista que poc es diferenciava de l'apropiació que ja havia fet el liberalisme progressista¹⁵³⁷ o el republicanisme¹⁵³⁸ en el segle XIX.

Aquella narrativa en temps electorals, proposava, per tant, una continuïtat històrica de lluita popular espanyola per la llibertat contra la Monarquia i situava el referent castellà en el centre del relat. El castellanisme present en les narratives historiogràfiques liberals i republicanes i accentuat pels discursos de nació espanyola institucionistes i regeneracionistes, d'aquella manera, es filtrava a la narrativa del socialisme espanyol. Segons s'ha vist en diferents capítols, el conjunt del seu discurs tendia majoritàriament a ubicar Castella com a nucli històric i cultural en la idea seua de nació —fet especialment manifest en matèria lingüística. La concepció de la lluita comunera com a expressió de l'autenticitat nacional espanyola, per consegüent, reforçava aquella visió castellanocèntrica.

El context d'unes eleccions municipals ajudaria, sense dubte, a la difusió del mite comuner a causa de la vinculació que, especialment des del progressisme liberal i alguns corrents republicans, s'establia amb la defensa de l'espai polític municipal¹⁵³⁹. Així, des de Gandia (València), els socialistes defensaven que calia fer fora els cacics,

---

¹⁵³⁵ *El Socialista*, "Por el honor de España", 25/III/1931.

¹⁵³⁶ *El Socialista*, "Por esos pueblos", 11/IV/1931.

¹⁵³⁷ GARRIDO MURO, Luis: "«Dos naciones en...". A més de la patrimonialització dels referents històrics, culturals i polítics nacionals espanyols —i entre ells el mite comuner— per part del progressisme, el seu transvasament al republicanisme a partir de la Restauració a ROMEO, Mª Cruz: "Memoria y política...", pp. 11-39.

¹⁵³⁸ DUARTE, Ángel: "Sin historia no...".

¹⁵³⁹ FOX, Inman: *La invención de...*, p. 39. DUARTE, Ángel: "Los republicanos del...", p. 218.

oligarques i senyors feudals que pervertien la vida dels pobles i els administraven en el seu benefici. Però, la qüestió no restava en l'àmbit local perquè els ajuntaments serien una cèl·lula vital de la nació. Els municipis havien estat històricament el fonament de la democràcia espanyola, cosa que hauria acabat “*en los campos de Villalar, con la ejecución de los comuneros*”¹⁵⁴⁰. De manera que, fins i tot entre els socialistes de Gandia, malgrat tenir la possibilitat de recórrer a referents històrics més *pròxims*, no era estranya la simbolització de la llibertat municipal i nacional espanyola en els successos de la revolta comunera castellana.

Tanmateix, com s'ha dit al capítol tercer, res d'això exclouïa la possibilitat d'adaptacions —i no de simples reproduccions— d'aquell discurs des del context regional i local. En aquest sentit, la premsa socialista terolana va comentar l'alliberament dels signataris del manifest republicà de desembre del 1930, tot acusant el règim de no tenir cap legitimitat per a condemnar els presoners. Els qui posseïen el poder estarien regant amb la sang dels màrtirs per la llibertat la terra espanyola. Però, aquella no era una situació nova ja que “*primero fueron los Austrias quienes vinieron a nuestra patria a imponer sus caprichos como ley y su voluntad como derecho. Luego fueron los Borbones —otra familia extranjera— quienes vinieron a tiranizar nuestro país*”¹⁵⁴¹. La llibertat espanyola estava sotmesa des de feia segles a la dominació *extranjera* i front a aquella situació s'hauria donat la insurrecció de Jaca. Segons les seues paraules, “*los que se sublevaron en defensa de la ley y de la libertad contra la dominación extranjera no podían ser condenados. ¡Son los verdaderos representantes del sentir de España!*”¹⁵⁴². Aragó, com a *terra de les llibertats*, hauria acollit els màrtirs Galán i García Hernández com “*también supo acoger a Lanuza cuando Lanuza defendió la justicia contra el despotismo coronado*”¹⁵⁴³.

Així doncs, els socialistes de Terol reivindicaven un espai propi per a Aragó en la història del combat per la llibertat espanyola, mentre feien de la institució monàrquica un agent exogen a la comunitat nacional espanyola. Encara que el relat s'iniciava amb els Àustria, no era la revolta comunera, sinó la figura de Juan de Lanuza i la seua

---

¹⁵⁴⁰ *El Popular*, “Hacia la soberanía popular”, 20/III/1931.

¹⁵⁴¹ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “Se absuelve a los rebeldes”, 28/III/1931.

¹⁵⁴² *Ibidem*.

¹⁵⁴³ *Ibidem*.

defensa de la justícia contra l'absolutisme monàrquic el referent invocat; no debades, Aragó era “*cuna de las libertades*” i la Monarquia “*antinacional*”¹⁵⁴⁴. Així doncs, el socialisme actuava com el liberalisme i el romanticisme vuitcentista. El personatge de Lanuza i les llibertats medievals aragoneses s'integraven en una narració de lluita del poble *espanyol* per la llibertat *espanyola* i contra un element *extranger*. Aquell era el significat que havia de tenir, també, la lluita d'inicis de la dècada del 1930.

D'Aragó, precisament, provenia un altre referent històric evocat per la jove socialista Hildegart Rodríguez. Aquesta va destacar la importància del moment que vivia Espanya amb les eleccions. El conjunt de la societat es mobilitzava i, per tant, cridava les dones a fer-ho també. Hildegart reclamava els comptes pendents de les dones amb la Monarquia, concretats en el dessagnament de la nació durant la pèrdua de les colònies, la mort dels seus fills al Marroc i la insuficiència del salari dels homes per a subsistir. Així, en tant que dones, mares i esposes, l'articulista cridava a la mobilització femenina i ho feia amb la figura d'Agustina d'Aragó. La dona proletària, segons Hildegart, no estava horroritzada pels canons i es disposaria a actuar com ho va fer “*nuestra heroica Agustina de Aragón*”¹⁵⁴⁵. L'única diferència era que si Agustina havia combatut

*Para defender a España de la invasión extranjera. Hoy la mujer, con el mismo espíritu de abnegación, tiene que seguir defendiendo su patria contra una repetición de la afrentosa traída del Tercio extranjero a la península y contra una posible intervención extranjera*¹⁵⁴⁶.

Hildegart al·ludia a la possibilitat que una esquadra anglesa amarrada a Gibraltar entrés en acció. Però la seua advertència, apuntava, es dirigia sobretot al fet que l'experiència havia ensenyat la dona espanyola que no sols calia lluitar contra els invasors, en la línia marcada pels *avantpassats*, sinó contra els de dins, és a dir, contra la Monarquia.

Així, un altre referent del discurs del liberalisme progressista apareixia en la campanya electoral del socialisme per a tractar de mobilitzar la població, en aquest cas femenina. Encara que les dones no podien votar, Hildegart no deixava d'apel·lar a

---

¹⁵⁴⁴ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “¡Amnistía, amnistía!”, 04/IV/1931.

¹⁵⁴⁵ *Renovación. Órgano de la Federación de Juventudes Socialistas de España*, “La mujer y el momento político”, 10/IV/1931

¹⁵⁴⁶ *Ibidem*.

aquest sector social i ho feia amb un discurs que interpel·lava les dones, sobretot, des de la seua condició de mares i esposes, però amb èmfasi en la necessitat d'adoptar una posició activa de lluita, de participació a l'àmbit polític, i sense oblidar el referent nacional espanyol.

Aquell to combatiu en la propaganda socialista dirigida a les dones, no obstant, no va ser allò més comú. En canvi, en una ocasió ben il·lustrativa, la premsa socialista cridava les dones proletàries a intervenir en la política, però “*animando a los novios, hermanos, padres y esposos a votar contra el régimen monárquico*”¹⁵⁴⁷. *El Socialista* aclaria que les dones proletàries havien de tenir un interès alt en les eleccions perquè, com a mares i proletàries, es veien abocades al treball a causa de la insuficiència del salari masculí per a cobrir les necessitats familiars. A més, es denunciaven les pèssimes condicions de vida dels fills i com els eren arrancats per l'exèrcit per a combatre pels interessos d'altres. De nou, per tant, es recorria a la definició de les dones a partir de la funció *familiar*, cosa que apunta a la participació socialista dels models de gènere tradicionals que associaven la feminitat al món privat de la llar¹⁵⁴⁸. Segons s'ha comentat anteriorment, això va conviure amb l'existència dins el socialisme, especialment des de la dècada del 1920, de propostes d'identitat i acció parcialment trencadores dels models de gènere¹⁵⁴⁹, així com demandes d'igualtat ciutadana i social basades en l'estreyniment dels vincles entre socialisme i feminisme igualitari, que, a més, no havien d'estar renyides amb la definició predominant de les dones com a mares¹⁵⁵⁰.

Tanmateix, ací interessa com els socialistes requerien l'ajuda femenina en la redempció que Espanya voldria dur a terme. Les dones havien de recordar que eren, o aspiraven a ser, les mares dels espanyols i que això implicava “*graves deberes que cumplir con España y con la familia*”¹⁵⁵¹. La *noble il·lusió* femenina de tenir fills

---

¹⁵⁴⁷ *El Socialista*, “Notas breves”, 02/IV/1931.

¹⁵⁴⁸ Aquella assumpció del model de dona domèstica, per exemple, a NASH, Mary: “El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación”, en Javier Paniagua, José A. Piqueras i Vicent Sanz (eds), *Cultura social y...*, pp. 47-67.

¹⁵⁴⁹ Noció aplicada en referència al *Grupo Femenino Socialista de Madrid* per DEL MORAL, Marta: “El Grupo Femenino...”, p. 252 i següents; l'autora desenvolupa aquest concepte amb major profunditat en: *Acción colectiva femenina...*

¹⁵⁵⁰ Un dels acostaments més recents en AGUADO, Ana: “Aprendiendo democracia: ciudadanas,...”, pp. 38-43.

¹⁵⁵¹ *El Socialista*, “Necesitamos el concurso de la mujer”, 05/IV/1931.

requeria fer-los feliços, cosa que impossibilitava el règim monàrquic. L'únic camí a la salvació d'Espanya passava pel canvi de règim i les dones espanyoles havien de col·laborar. Tanmateix, en aquest cas, aquells deures patriòtics —i proletaris— s'havien de dur a terme aconsellant fills, germans, marits i nuvis a votar per la candidatura republicana i socialista¹⁵⁵², i això no implicaria —ni exclouria— necessàriament la presència pública femenina.

A propòsit de la conversió del poble en subjecte principal de la pretesa transformació —i per tant salvació— d'Espanya, l'apel·lació popular va tenir un pes predominant en la campanya electoral socialista, en concordança amb la discursiva dels seus socis. Recentment, Rafael Cruz ha posat de relleu que els diferents sectors antimonàrquics van fer del poble el protagonista del canvi polític republicà¹⁵⁵³. El poble, una comunitat imaginada definida sobretot per l'exclusió de la vida política i la superioritat moral, es va convertir en l'element que legitimava el canvi polític i, després de les eleccions, el nou règim republicà. En aquella operació, els socialistes utilitzarien els mateixos termes que el republicanisme, això sí, amb referències a la seua condició de poble treballador, en una construcció contínua i conflictiva del significat de la comunitat popular que interactuava amb idees de classe i nació.

El grau d'implicació socialista en aquell discurs populista, segons aquest historiador, conduiria a subordinar la identitat obrera dins la superior de poble¹⁵⁵⁴. Aquesta idea entraria en contradicció relativa amb estudis anteriors d'Àlvarez Junco, qui va defensar que, tot i no escapar a la construcció populista, l'esquerra obrera assenyalava amb el vocable poble al proletariat¹⁵⁵⁵. A més, Álvarez Junco entengué que, en conseqüència, l'obrerisme escapava a tot tipus de plantejament nacionalista. En aquest sentit, tot i que Cruz no ho sol subratllar, el socialisme no va escapar a les implicacions nacionalistes de la definició del subjecte popular¹⁵⁵⁶.

---

¹⁵⁵² *Ibidem*.

¹⁵⁵³ CRUZ, Rafael: *Una revolución elegante...*; del mateix autor, "Pueblo, parapueblo y contrapueblo en 1931", en Javier Moreno i Fernando del Rey (eds.), *Pueblo y nación...*, pp. 109-125.

¹⁵⁵⁴ CRUZ, Rafael: *Una revolución elegante...*, pp. 213 i següents.

¹⁵⁵⁵ ÁLVAREZ JUNCO, José: "En torno al...", p. 92.

¹⁵⁵⁶ També passa per alt qualsevol implicació nacional en aquella retòrica populista DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha...*, pp. 95-96.

Al llarg de la campanya electoral, el poble es va convertir en el referent constant dels discursos socialistes. El poble espanyol era noble, generós, indulgent i es rebel·lava *virilment* contra les institucions que havien arruïnat el país. Un poble que volia governar-se per ell mateix i posar fi a la corrupció per a viure en llibertat i no suportar més un règim absolutista¹⁵⁵⁷. El poble, que hauria estat absent dels actes de propaganda monàrquics i ompliria els de la candidatura antidinàstica, havia estat burlat en els seus drets i anava a fer-li-ho pagar a la institució monàrquica, “*culpable y responsable de todos los desastres de que es víctima España*”¹⁵⁵⁸. Era el poble qui tenia l’esdevenir d’Espanya a les seues mans.

Aquella retòrica populista encara va augmentar amb la victòria a les eleccions. El 14 d’abril, *El Socialista* recollia que el poble havia donat una lliçó de ciutadania, rebutjat tota corrupció i actuat amb serenitat per a votar per la democràcia i contra la tirania. El poble havia apostat per la República, “*la única esperanza de salvación de España*”¹⁵⁵⁹. Per primera vegada, afirmava Araquistáin, el poble espanyol votava amb consciència de la seua sobirania i realitzava la primera revolució a les urnes del món¹⁵⁶⁰. Espanya havia rugit, *el lleó espanyol despertava*¹⁵⁶¹.

L’endemà, es donava notícia de la proclamació de la República i de les manifestacions d’entusiasme i civisme del poble, mentre es proclamava “*¡Viva España con honra y sin Borbones!*”¹⁵⁶². El poble era el total protagonista d’aquelles jornades. Ell havia reconquerit la sobirania i els seus drets i llibertats amb les eleccions i la presència als carrers. A ell es dirigiren els líders socialistes i la premsa per a canalitzar aquelles mostres de vigor per tal que Espanya recobrés “*el rango que le corresponde entre los pueblos civilizados*”¹⁵⁶³. Com va recomanar Besteiro des del balcó de l’ajuntament de Madrid, ara calia que es dirigiren els esforços a oferir al món una Espanya més bonica cada dia¹⁵⁶⁴. El nou govern, el primer de la història “*genuinamente*

---

¹⁵⁵⁷ *El Socialista*, “Los mítines del domingo constituyeron una jornada triunfal para la República y el Socialismo”, 31/III/1931.

¹⁵⁵⁸ *El Socialista*, “Hoy a votar”, 12/IV/1931.

¹⁵⁵⁹ *El Socialista*, “España por la República”, 14/IV/1931.

¹⁵⁶⁰ *El Socialista*, “Las urnas de Pandora”, 14/IV/1931.

¹⁵⁶¹ *El Socialista*, “Lágrimas y sollozos”, 14/IV/1931.

¹⁵⁶² *El Socialista*, “El pueblo se entregó a manifestaciones delirantes de entusiasmo ¡Viva España con honra y sin Borbones!”, 15/IV/1931.

¹⁵⁶³ *Ibidem*.

¹⁵⁶⁴ *El Socialista*, “La proclamación de la República en el Ayuntamiento”, 15/IV/1931.

español, verdadero representante del pueblo”, tenia la confiança del poble i amb ell començava Espanya a ser la verdadera sobirana¹⁵⁶⁵.

En suma, el poble representava una nació dempeus que s’havia mostrat sobirana i generosa amb la família destronada¹⁵⁶⁶. El poble espanyol havia donat una lliçó que invalidava tots els tòpics sobre la seua incapacitat política. La implantació republicana es convertia en els discursos socialistes en una fita no superada per cap altre país, un fet que meravellava el món i un motiu d’orgull nacional¹⁵⁶⁷. Proclamada la República per voluntat popular, amb un govern que representava el poble, de seguida els socialistes cridaren el poble a tornar al seu lloc de treball i a fer-ho per tal de fer una Espanya gran, amb l’argument patriòtic de “*restaurar los altos valores de la raza*”¹⁵⁶⁸.

La dominant apel·lació socialista al poble, amb un llenguatge heretat en bona mesura del liberalisme progressista vuitcentista i del republicanisme, pretenia aconseguir la mobilització social sota la premissa de l’alliberament i la regeneració nacional espanyola. Sense bandejar per complet el referent de classe i l’objectiu d’implantar el socialisme —no foren pocs els líders socialistes que matisaven que la seua aspiració anava més enllà d’una república burgesa¹⁵⁶⁹—, allò que es prioritzava era la salvació de la pàtria. Els electors eren convidats a seguir republicans i socialistes amb la finalitat que *nostra* nació recobrés la vitalitat. Espanya era allò que preocupava i ocupava els pensaments dels socialistes, de manera que les eleccions eren una confrontació entre *l’autèntica* nació encarnada pel poble i els seus opressors.

En aquest sentit, els enemics del *noble* i *patidor* poble eren la Corona i els seus seguidors: els pistolers membres de la Unió Monàrquica; la gent que nodrí les files del Somaten i la Unió Patriòtica, de *fernandina memòria*; els liberals i conservadors que s’alternaven al poder; els aristòcrates terratinents i banquers, que gandulejaven al rusc hispànic; els grossos clergues; els intermediaris usurers i homes fong que no podien tenir una vida pròpia i necessitaven estar empeltats a la institució monàrquica per a

---

¹⁵⁶⁵ *El Socialista*, “¡Seas bien venida!”, 15/IV/1931.

¹⁵⁶⁶ *El Socialista*, “Despedida”, 17/IV/1931.

¹⁵⁶⁷ A més d’altres ja citats, *El Socialista*, “La lección de un pueblo”, 16/IV/1931.

¹⁵⁶⁸ *El Socialista*, “Ya es bastante”, 16/IV/1931.

¹⁵⁶⁹ Per exemple els discursos ja citats de Manuel Cordero a Bilbao i Largo Caballero a Madrid. En aquest sentit, l’encertada conceptualització de la República com a estació de trànsit en el camí cap al socialisme de JULIÀ, Santos: *Los socialistas en...*, p. 160.

sobreviure¹⁵⁷⁰. Per tant, es tractava d'un *contrapoble*, d'acord amb Cruz, definit en funció de la seua condició de privilegiats, poderosos, aristòcrates i rics parasitaris.

Tanmateix, si el poble era la representació de la nació, la definició dels enemics del poble, per consegüent, també havia de tenir implicacions nacionals, com s'ha vist al voltant de la narració històrica desplegada pels socialistes. No debades, les eleccions representaven una Espanya en peu front als qui no eren Espanya ja que “*la que no está en pie es la no-España o la anti-España: el blasón mefítico, el rapaz banquero, el vampiro terrateniente y el clero inculto*”¹⁵⁷¹. Així, aquells nobles, banquers, terratinents i clergues, els quals emparaven qui actuava contra els interessos de la nació sobirana¹⁵⁷², eren l'AntiEspanya.

La condició antiespanyola i antipatriota dels enemics del poble espanyol es confirmaria arran de la victòria electoral republicana i socialista. Com va destacar el portaveu socialista, aristòcrates i ganduls de professió, junt als antics ministres i el propi monarca, demostraven el seu fals patriotisme amb la fugida del país. Aquells sectors eren patriotes només si la pàtria era el seu feu i ara s'emportaven a l'estranger els seus diners i causaven un greu perjudici a Espanya¹⁵⁷³. El fals patriotisme dels enemics del poble posava de manifest, de rebot, el patriotisme autèntic dels qui estaven del costat del poble i la República.

En conclusió, en primer lloc, el Partit Socialista va fer del patriotisme el recurs dominant per a intentar mobilitzar la població durant la campanya de les eleccions municipals del 1931. Aquell discurs patriòtic, que no requeria exactament el mateix de la població en funció del gènere, convertí les eleccions en un acte de salvació de la nació. L'honor i el futur d'Espanya exigien el vot per les candidatures antimonàrquiques; per consegüent, el vot monàrquic era un acte de traïció a la pàtria.

En segon lloc, el discurs socialista inseria aquelles eleccions en una narració històrica de combat per la llibertat espanyola contra la Monarquia *extrangera*. La filiació socialista vers el nacionalisme historiogràfic¹⁵⁷⁴ apareixia en la campanya

---

¹⁵⁷⁰ *El Socialista*, “La jauría monárquica”, 11/IV/1931.

¹⁵⁷¹ *El Socialista*, “España en pie”, 26/III/1931.

¹⁵⁷² *El Socialista*, “Misiones y catequesis”, 4/IV/1931.

¹⁵⁷³ *El Socialista*, “Los que huyen”, 18/IV/1931.

¹⁵⁷⁴ Expressió utilitzada per DE LUIS MARTÍN, Francisco: “España en el...”, p. 425.

electoral en forma de fidelitat socialista a la trama narrativa liberal progressista i republicana, amb els afegits decadentistes i regeneradors de la fi del segle XIX i principis del XX. Així, la derrota comunera de Villalar —encara que no faltaren adaptacions regionals d'aquella trama— s'alçava com un punt clau de la crisi nacional, i es repetien els referents històrics d'Agustina d'Aragó i les revolucions —encara que fracassades— del segle XIX.

A més a més, no es tractava sols de l'assumpció i reproducció d'allò que el liberalisme i el republicanisme polític i historiogràfic venia afirmant des d'època contemporània, sinó que el socialisme va practicar una estratègia d'apropiació d'aquells mites. El PSOE, com a integrant de la coalició republicana, s'autorepresentava com a autèntic continuador dels màrtirs de la llibertat nacional espanyola, com a nous comuners. Així mateix, denegaren als monàrquics de *La Nación* l'apel·lació al 2 de maig ja que “*los que entonces se inmortalizaron, entregando sus vidas heroicamente a la independencia de la patria, eran pechos liberales*”¹⁵⁷⁵. Per consegüent, si durant la dècada del 1840 els progressistes liberals havien intentat monopolitzar les commemoracions del Dos de Maig¹⁵⁷⁶ i els moderats s'esforçaren per lligar aquella fita a la defensa de les tradicions i el catolicisme¹⁵⁷⁷, quasi un segle després el socialisme actuava de forma molt similar, tot unint el seu moviment al de l'alliberament espanyol i restant així legitimitat a la dreta, a la qual associaven amb elements antinacionals.

En tercer lloc, el poble espanyol, *autènticament* i històricament espanyol, va ser el referent invocat front a *l'AntiEspanya*. Les al·lusions a la classe, el socialisme o la revolució no van deixar d'estar presents, però ocuparen un plànol secundari durant la campanya electoral. A més, el vocabulari de la revolució —a través del vot, això sí— també podia ser utilitzat per a reforçar la idea de salvar la nació, “*porque España no tiene salvación si no hace la revolución*”¹⁵⁷⁸.

En quart lloc, el llenguatge explícitament patriota dels socialistes es poblava amb marcadors banals de la identitat i la nació que implícitament incloïen en ella el

---

¹⁵⁷⁵ *El Socialista*, “Notas breves”, 05/IV/1931.

¹⁵⁷⁶ GARRIDO MURO, Luis: “«Dos naciones en...”, p. 267.

¹⁵⁷⁷ ÁLVAREZ JUNCO, José: *Mater Dolorosa...*, pp. 398-399.

¹⁵⁷⁸ *El Socialista*, “Por qué se debe votar por la revolución”, 11/IV/1931.

públic lector. La inclusió de l'audiència socialista en la nació espanyola s'esllavissava silenciosament a través de la utilització de la deixis nacional¹⁵⁷⁹.

Finalment, la victòria electoral sobre els opressors i enemics d'Espanya, considerats mals patriotes o, directament, antiespanyols, va refermar la idea de treball patriòtic pel restabliment de la nació, per recuperar el lloc d'Espanya a l'escenari internacional i per la tornada a la senda del progrés i la civilització, d'acord amb *l'autèntica* tradició i els valors de la *raça*.

8.1.2. La confirmació republicana: les eleccions Constituents

Les eleccions a Corts Constituents convocades per al 28 de juny per part del govern republicà van generar una campanya menys intensa que l'anterior. Segons diferents investigadors, la causa de la falta de competència es relacionaria amb la desorganització de la dreta¹⁵⁸⁰, perjudicada, segons Villa, pels canvis legislatius i en els ajuntaments¹⁵⁸¹. Així mateix, no es van oferir nous arguments al llarg d'una campanya plantejada per la coalició republicana i socialista en els mateixos termes que la del 12 d'abril, però amb una major certesa en la victòria. Tanmateix, sí es va donar un debat nou al voltant de l'articulació territorial de l'estat republicà, canalitzat principalment a través de la premsa, i sobre el qual no es parlarà ací atès que ja s'ha tractat al capítol primer.

El Socialista no va donar la notícia de la convocatòria electoral fins el dia 9 de juny i la campanya no va ser oberta oficialment a Madrid fins el dia 19 de juny. La nova campanya electoral, com s'ha dit, a penes va variar els arguments respecte a les eleccions d'abril. Per tant, es repetiren les apel·lacions populistes i el dibuix de les eleccions com un esdeveniment clau per al futur d'Espanya, marcat per l'enfrontament secular entre *l'autèntica* nació, i els seus representants més genuïns, front als falsos patriotes responsables de la degeneració nacional.

En aquest sentit, De los Ríos traçà un paral·lelisme entre les circumstàncies de *nostra* nació en els segle XVI i els primers anys del XIX, moments que considerava cim

---

¹⁵⁷⁹ Sobre la deixis nacional, BILLIG, Michael: *Nacionalisme banal...*, pp. 166 i següents.

¹⁵⁸⁰ TUSSELL, Javier, RUIZ Octavio i GARCÍA, Genoveva: *Las constituyentes de...*, p. 221; SANCHO CALATRAVA, José A.: *Elecciones en la...*, pp. 146-147.

¹⁵⁸¹ VILLA GARCÍA, Roberto: *La República en...*, pp. 76-83.

de *nostra* Història perquè el poble tenia l'ocasió de trencar amb l'estancament. De nou, segons la premsa socialista, els espanyols tenien a les seues mans el futur d'Espanya i podien dur a terme la revolució política, que no *poguérem* fer en el segle XIX, i la social que bona part de l'Europa avançada anava a fer. Calia, en conseqüència, votar a les eleccions per tal que, en moments tant importants per a la nació, es forgés una constitució per a un estat digne, modern i motiu d'enveja de la resta de països¹⁵⁸².

Així, com insistia el manifest del PSOE, les eleccions eren un moment històric al qual arribava el poble després d'haver recuperat el seu caràcter que quatre-cents anys de d'absolutisme monàrquic no havia esborrat. El poble i les seues tradicions eren les reserves *espirituals* que conformaven el millor patrimoni nacional i gràcies a les quals Espanya havia pogut suportar, sense enfonsar-se, la dominació monàrquica iniciada amb els Àustria i continuada amb els Borbons¹⁵⁸³.

Els socialistes, davant les eleccions, afirmaven tenir fe en Espanya,

*En la virtualidad maravillosa de su espíritu hidalgo, que ya en la Edad Media incorporó a los diccionarios del mundo la palabra Libertad; tenemos fe en la España que con Carlos III expulsó a los jesuitas, que con Mendizábal realizó la desamortización eclesiástica y en guerra civil venció al carlismo y en guerra de derecho y de gallardía destrozó para siempre a la monarquía borbónica*¹⁵⁸⁴.

La tradició liberal, que hauria despuntat ja en època Medieval, i la revolució del 12 d'abril —considerada sempre un fet excepcional en la història mundial—permetien els socialistes confiar que el poble anava a imprimir un sentit progressista a les Corts Constituents amb el vot per la candidatura socialista i republicana per a posar “*los pilares y las piedras angulares de la nueva España*”¹⁵⁸⁵.

D'aquesta manera, el socialisme continuava el relat historicista liberal i republicà. La idealització de la llibertat medieval i l'assenyalament d'unes essències espanyoles concentrades i transmeses al llarg del temps pel poble es confrontava a la desnaturalització monàrquica. Així mateix, mitjançant les figures de Carles III i Mendizábal el Partit Socialista s'alineava amb les interpretacions que apuntaven al poder de l'Església i el clericalisme com a elements perjudicials per a la nació. El

---

¹⁵⁸² *El Socialista*, “En las Cortes o en la calle”, 09/VI/1931.

¹⁵⁸³ *El Socialista*, “Partido Socialista Obrero Español”, 26/VI/1931.

¹⁵⁸⁴ *El Socialista*, “En fecha histórica”, 28/VI/1931.

¹⁵⁸⁵ *Ibidem*.

monarca generalment va tenir una bona consideració en la historiografia liberal canonitzada per Modesto Lafuente per la seua tendència reformadora i pel reforçament de l'autoritat reial front a la Inquisició¹⁵⁸⁶. No obstant, precisament l'expulsió dels jesuïtes era l'únic punt criticable per a aquell historiador¹⁵⁸⁷. Mendizábal, per la seua part, va ser convertit en referent del progressisme al poc de la seua mort, tot associant-lo a la victòria del liberalisme front al carlisme i per a combatre el rumb neocatòlic del moderantisme de mitjan del segle XIX¹⁵⁸⁸.

Va ser amb el progressiu distanciament de les darreres dècades del segle XIX entre una visió catòlica excloent, que aleshores s'afirmava decididament nacional, i una versió liberal, que tendia al republicanisme i l'anticlericalisme, quan l'element religiós adquirí una dimensió central en les diferents definicions de la identitat nacional espanyola¹⁵⁸⁹. És dins aquell esquema de conflicte sobre la nació que s'enclava la utilització de Carles III i Mendizábal, amb la mirada posada en les pròximes Corts Constituents i les mesures de separació entre Església i Estat que es pretenien implantar. Al capdavall, l'anticlericalisme hauria estat un punt d'enllaç entre el liberalisme i els moviments republicans i obreristes d'esquerra en el seu projecte de regeneració nacional, i seria un més dels components de la transformació republicana del 1931¹⁵⁹⁰.

Tot tornant al recurs popular del discurs socialista, el poble continuava sent central en la seua propaganda electoral i, a més a més, seguia situat al centre del projecte nacional. El poble espanyol havia aconseguit la sobirania nacional i ell, com a "*actor principal, protagonista y rector del movimiento que hundió a la monarquía*", havia de conduir la nova fase de creació de la llei espanyola¹⁵⁹¹. La futura Constitució no havia de ser una obra creada per cap cos legislatiu, sinó que la comissió jurídica hauria de ser un simple instrument que seguís la substància de la revolució popular espanyola.

---

¹⁵⁸⁶ ESTEBAN DE VEGA, Mariano: "Castilla y España...", pp. 133-134.

¹⁵⁸⁷ ÁLVAREZ JUNCO, José: "El compromiso historiográfico...", p. 278.

¹⁵⁸⁸ ROMEO, Mª Cruz: "Memoria y política...", pp. 22-28.

¹⁵⁸⁹ El procés es pot seguir a ÁLVAREZ JUNCO, José: "La historia en...".

¹⁵⁹⁰ SANABRIA, Enrique A.: *Republicanism and anticlerical nationalism in Spain*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2009.

¹⁵⁹¹ *El Socialista*, "La nueva Constitución", 20/VI/1931.

Els socialistes, en aquest sentit, accentuaren l'apropiació de la idea de poble. Així, Ramos Oliveira afirmà que el destí d'Espanya estava a les mans del poble i, al mateix temps, “*todo depende del Partido Socialista, que es el Partido del pueblo*”¹⁵⁹². Igualment, passades les eleccions i anunciada la victòria del poble en batalla contra la reacció¹⁵⁹³, la redacció socialista sostenia que “*nosotros nos preciamos de conocer al pueblo, no porque actuemos en contacto íntimo y permanente con él, sino porque somos el pueblo mismo, con su carnal sustancia y su espíritu vivo*”, cosa que els hauria permès saber de bestreta quin anava a ser el resultat electoral¹⁵⁹⁴. De manera que en el context d'apel·lació al poble compartida per les esquerres, durant les eleccions el PSOE s'autorepresentava com a tal¹⁵⁹⁵.

Això dóna pistes sobre la presència de connotacions de classe en el concepte de poble. En aquella direcció, en un míting Pedro Díez Pérez assenyalava que la República havia estat duta “*por el pueblo, por la clase trabajadora, por los socialistas*”, tot fent de cada element la mateixa cosa¹⁵⁹⁶. De fet, la candidatura d'aquest per Terol va ser descrita per Víctor A. Ferrer com a l'única representant de la classe treballadora i del conjunt dels oprimits i explotats, el poble¹⁵⁹⁷.

Tanmateix, també tenia la idea de poble, i el discurs patriòtic a ell associat, unes connotacions de gènere. Així, quan els socialistes reclamaven al poble la reedició de la jornada històrica i salvadora d'Espanya del 12 d'abril, demanaven a l'Espanya amb honra una rebel·lió *viril* per a contribuir amb el vot a fer una constitució revolucionària¹⁵⁹⁸.

Sense dubte, la virilitat del poble espanyol venia sent un element desitjat, lloat i enyorat a parts iguals des de finals del segle XIX. Amb la derrota front als Estats Units, per un costat, la masculinitat dels espanyols va ser qüestionada i/o negada des dels

---

¹⁵⁹² *El Socialista*, “El camino del Poder”, 26/VI/1931.

¹⁵⁹³ *El Socialista*, “El pueblo gana la batalla a la reacción”, 30/VI/1931.

¹⁵⁹⁴ *El Socialista*, “Después del triunfo”, 30/VI/1931.

¹⁵⁹⁵ CRUZ, Rafael: *Una revolución elegante...*, p. 133 i següents.

¹⁵⁹⁶ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “Propaganda electoral”, 24/VI/1931. Díez Pérez va ser un dels directors d'aquesta publicació socialista de Terol i concejal electe l'any 1931. LAFOZ RABAZA, Herminio: *Dirigentes y cuadros...*, p. 226.

¹⁵⁹⁷ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “La eterna farsa y el deber de todo obrero”, 27/VI/1931.

¹⁵⁹⁸ *El Socialista*, 23/VI/1931.

cercles polítics i intel·lectuals, tant a l'interior com a l'exterior d'Espanya¹⁵⁹⁹. La regeneració nacional espanyola havia de passar necessàriament pel recobriment del vigor masculí nacional, cosa que, com s'aprecia en les contínues apel·lacions de la premsa, va estar molt present en la mitificació de les eleccions del 12 d'abril per part socialista.

Per un altre costat, en connexió amb els dubtes sobre la condició viril o no dels espanyols, el model de masculinitat espanyola va ser considerat inapropiat per als temps moderns. Aquell model era inseparable del suposat caràcter nacional i s'identificava amb un home heterosexual promiscu, amb un sentit elevat de l'honor, que defuig la responsabilitat familiar i li manca aptitud per al treball¹⁶⁰⁰. A més, les transformacions socials i econòmiques de meitat de la dècada del 1910 provocaren l'obertura d'esclletxes en els models de gènere i una certa desestabilització de les fronteres sexuals¹⁶⁰¹.

La reformulació de la masculinitat nacional espanyola sota un model d'home com a bon pare, monògam, treballador, auster i apartat del joc i l'alcohol, difós des dels cercles liberals i progressistes com a alternativa al *Don Juan*, va poder ser assumit pels socialistes que, així, obtenien una via de dignificació de la masculinitat obrera¹⁶⁰². A resultes d'això, no ha d'estranyar que aquella virilitat més o menys genèrica invocada des de la premsa socialista es concretés en apel·lacions a una masculinitat lligada a la condició de treballador i d'espanyol. En aquest sentit, Manuel Cerrada reclamava que

*Todo hombre que tenga amor de padre y amor a su patria, debe dar su voto al partido socialista; y todo hombre que lleve sangre en las venas y tenga amor al trabajo, a sus hijos y a la patria, y por cobardía de su voto a quien a él y a sus antepasados mantuvieron siempre en la esclavitud, no merece llamarse hombre ni ser español*¹⁶⁰³.

Si, en conjunt, el discurs socialista mantenia la invocació a l'acció del poble, definit principalment per la condició nacional espanyola i amb connotacions de gènere i components classistes, els enemics romanien també inalterats. Així, Sanchis Banús apuntà a l'aristocràcia, la burgesia i el clergat com a enemics de la República¹⁶⁰⁴, mentre

---

¹⁵⁹⁹ ARESTI, Nerea: "A la nación...".

¹⁶⁰⁰ ARESTI, Nerea: *Masculinidades en tela de juicio. Hombres y mujeres en el primer tercio del siglo XX*, Madrid, Cátedra, 2010.

¹⁶⁰¹ AGUADO, Ana i RAMOS, María Dolores: *La modernización de...*, pp. 142-146.

¹⁶⁰² ARESTI, Nerea: "Masculinidad y nación...", p. 60.

¹⁶⁰³ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, "A todos los trabajadores de la provincia de Teruel", 20/VI/1931.

¹⁶⁰⁴ *El Socialista*, "Se inaugura la campaña electoral con un importante acto", 20/VI/1931.

que Luis Araquistáin afinà més per a apuntar a l'estructura oligàrquica parasitària, d'origen feudal i medieval, a la qual s'hauria unit de forma més recent l'oligarquia financera¹⁶⁰⁵. Es tractava, en resum, d'un sistema d'oligarquies que requerien del sosteniment reial, i a la inversa.

El càntabre apuntava especialment —en una construcció molt més desenvolupada en les eleccions generals del 1933— la necessitat de separar Església i Estat perquè la primera responia a la disciplina vaticana, de manera que representava un “*Estado extraño dentro del Estado nacional*”¹⁶⁰⁶. Araquistáin, a més, advertia tots els qui apostaven pel combat fora de la llei —i ací entraven tant els comunistes, com els anarquistes i els partidaris d'una dictadura ultraconservadora— que l'alternativa a la República, a la voluntat nacional, seria la dissolució social, el caos, acompanyat probablement d'una intervenció *extranjera* sobre Espanya. Així doncs, calia votar socialistes i republicans per a salvar la República, la qual cosa significava “*votar por la salvación de España*”¹⁶⁰⁷.

Aquelles advertències sobre el caos i la intervenció estrangera que amagaven darrere de tota eixida de la legalitat republicana —que tant esgrimí Prieto posteriorment—, conduïren la premsa socialista a advertir que si es donava qualsevol intent de bloquejar les esperances d'Espanya per caminar al costat dels pobles civilitzats, no dubtarien a afrontar la seua responsabilitat. Tanmateix, aquell recordatori de la vocació revolucionària del socialisme no deixava d'assenyalar que actuarien “*para la salvación de España y del Socialismo*”¹⁶⁰⁸.

Tot tornant a l'afer dels enemics que tenia al seu davant el poble espanyol, una convocatòria a un míting socialista a Orihuela del Tremedal (Terol), tancada amb visques a Espanya amb honra, la República i UGT, es referia a la monarquia execrable i als cacics paràsits com a *pseudoespanyols*¹⁶⁰⁹. En efecte, la falta d'espanyolitat dels qui no eren poble continuà sent un tret dominant.

---

¹⁶⁰⁵ *El Socialista*, “Un interesante discurso de Luis Araquistain”, 28/VI/1931.

¹⁶⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁰⁸ *El Socialista*, “Hasta dónde llegaremos si es preciso”, 28/VI/1931.

¹⁶⁰⁹ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “A los pobladores, todos, de Orihuela del Tremedal y preferentemente a los que sintáis los altos y nobles ideales socialistas”, 27/VI/1931.

En aquest sentit, el nou partit *Acción Nacional* va ser rebut amb gran violència lingüística per la premsa socialista. Els socialistes sostenien que en aquella agrupació trobaven cabuda tots els qui el poble havia escombrat el 14 d'abril: clergues, ducs, dictadors, milionaris, terratinents i cacics. Aquells eren representants d'una Espanya *leprosa* que el poble que treballa i estudia havia rebutjat. Del seu programa, per al que ací interessa, es deia que la pàtria que deien defensar eren els bancs, palaus, esglésies i quarters; l'explotació dels treballadors en benefici propi; i la carn que enviaven a la guerra. En canvi, els socialistes deien defensar una pàtria vigorosa i feliç¹⁶¹⁰.

En poques paraules, el socialisme al llarg de la campanya electoral per a les Corts Constituents va insistir a *jugar la carta patriòtica*. El poble continuava sent el subjecte preferentment invocat, un poble que podia ser representat a través dels obrers i comptava amb una història secular essencialment liberal de lluita encara en marxa contra els seus opressors, de qüestionable patriotisme i *espanyolitat*.

8.2. El socialisme cap al poder. Les campanyes electorals del 1933

Les eleccions municipals parcials i les generals de l'any 1933 es donaren en un clima polític ben distint de les anteriors. En el camp internacional, l'auge dels feixismes a Europa es posava de manifest en l'ascens al poder de Hitler. A l'interior d'Espanya, la unitat republicana i socialista trontollava des de feia temps i la presència del Partit Socialista al govern era cada cop més qüestionada.

Els radicals havien abandonat el govern després d'aprovar la constitució i des d'aleshores es dedicaren a demanar l'eixida socialista del govern i la formació d'un estrictament republicà. Les eleccions al Tribunal de Garanties Constitucionals i les municipals d'abril del 1933 confirmaren la recuperació de la dreta catòlica i serviren als radicals per a insistir en la suposada divisió entre les Corts i l'opinió pública. Així, des de la presidència de la República, Alcalá Zamora es convertí en un element decisiu amb la revocació de la confiança al govern Azaña en dues ocasions.

---

¹⁶¹⁰ *El Socialista*, "Acción Nacional", 17/VI/1931. En el mateix número, en el seus "Trinos", també Jorge Moya dedicà uns versos a caracteritzar el patriotisme del nou partit de la següent manera: "*Poner la patria en un tris,/ pero vivir del país;/ explotar a la nación,/ y entre el chin-chín y el chin-chón/ cantar un falso lirismo.../ ¡Eso es puro patriotismo!*".

A principis de setembre, per tant, els socialistes restaven ja fora del poder amb el primer govern de Lerroux. Arran d'aquells fets el PSOE decidí trencar tot pacte amb les forces republicanes i s'oposà a la formació del govern Lerroux i a l'entrada en el posterior de Martínez Barrio. Aquest últim, ja en el mes d'octubre, va ser l'encarregat de dissoldre les Corts i convocar noves eleccions generals¹⁶¹¹.

Mentre tot això succeï, les limitacions en l'aplicació de les reformes laborals començaven a ser percebudes com un problema des de les bases socialistes i el socialisme engegava un viratge polític respecte a l'estratègia del primer bienni. A causa de l'evolució posterior dels esdeveniments, marcada per la lluita interna pel control del Partit Socialista per part de les distintes faccions socialistes i l'alçament d'Astúries, les respostes del socialisme a aquella situació han merescut una especial atenció. No obstant, ací cal centrar la qüestió en la postura mantinguda fins les eleccions de novembre.

En aquest sentit, Largo Caballero, amb el socialisme encara al govern després de la crisi de juny, va fer el conegut míting al teatre Pardiñas. En aquella ocasió, el líder socialista va insistir que l'exclusivisme republicà no tenia lloc i que l'aspiració del socialisme era aconseguir els ressorts del poder i, en cas de veure barrada l'opció legal, no dubtaria a implantar la dictadura del proletariat. Ara bé, Largo no estava aportant res nou al discurs socialista, que mai havia amagat quin era el seu objectiu final, ni pretenia subratllar —probablement als republicans més afins— res més que els socialistes encara havien de jugar un paper dins el govern¹⁶¹².

Posteriorment, a Torrelodones, Largo plantejà davant dels joves socialistes que dins la democràcia burgesa republicana era impossible dur a terme el socialisme. No obstant, tampoc el socialisme arribaria immediatament amb un govern socialista. Així, malgrat tot, el PSOE s'havia de moure preferentment en el camp de la legalitat, del qual només sortiria en cas que obtingués el dret a governar i la legalitat fóra trencada per l'oposició.

---

¹⁶¹¹ CASANOVA, Julián: *República y guerra civil*, Barcelona, Crítica/Marcial Pons, 2007, pp. 101-106.

¹⁶¹² VALERO, Sergio: *Reformismo, radicalización y...*, pp. 206-208; MACARRO, José Manuel: "Causas de la radicalización socialista en la II República", *Revista de Historia Contemporánea* 1 (1982), pp. 178-226.

Amb aquells discursos, si alguna cosa quedava clara era que el Partit Socialista aspirava a anar més enllà de la democràcia republicana i que, si no hi havia més opció, podrien optar per passar per damunt de les vies legals per a aconseguir el seu objectiu.

Per Torrelodones havien passat ja prèviament Besteiro i Prieto. El primer havia manifestat la necessitat d'abandonar la conjunció i pressionar el govern des de fora, sense pretendre apropiarse del poder. Indalecio Prieto, per la seua part, apostà per la defensa de la República i pel manteniment de les conquestes del bienni anterior, cosa que implicava continuar la coalició amb els republicans i la participació al govern.

La sortida socialista del poder, forçada per la pressió d'amples sectors republicans, la formació de governs amb pretensions revisionistes sobre les reformes del primer bienni i la convocatòria de noves eleccions generals van precipitar els esdeveniments. El Comitè Nacional va acordar el setembre la ruptura amb els republicans i s'obria el camí per a concórrer a les eleccions per separat. Largo havia estat el màxim defensor d'aquella ruptura amb els republicans i, sense provocar encara greus dislocacions internes ni trencar amb el règim republicà i democràtic, el PSOE es disposava a propugnar la necessitat de caminar cap al socialisme i comprovar quina era la seua força.

Respecte aquest procés sumàriament descrit, la historiografia està d'acord en la radicalització del socialisme i la seua aposta per avançar cap al socialisme. Ara bé, alguns investigadors com Julio Aróstegui o Santos Juliá han observat que seria en setembre, amb el trencament de l'aliança amb els republicans, quan es donaria el tret de sortida de la radicalització en l'estratègia política socialista¹⁶¹³. Altrament, José Manuel Macarro i Fernando del Rey, entre d'altres, entenen que el canvi fonamental es donaria a partir de la derrota electoral, la qual provocaria el final de l'adhesió republicana del PSOE —que més que adhesió seria concepció patrimonialista des del seu punt de vista¹⁶¹⁴. Tot compartint parcialment ambdues visions, Sergio Valero ha subratllat la importància de les bases del socialisme en aquella radicalització, que es vindria

---

¹⁶¹³ ARÓSTEGUI, Julio: *Largo Caballero. El tesón y la quimera*, Barcelona, Debate, 2013, pp. 301-336. JULIÁ, Santos: *Los socialistas en...*, pp. 196 i següents.

¹⁶¹⁴ MACARRO, José Manuel: "Causas de la radicalización..."; del mateix autor: "Los socialistas y la revolución", en Manuel Álvarez Tardío i Fernando del Rey (eds.), *El laberinto republicano...*, pp.75-100; DEL REY, Fernando: "La República de los socialistas", en Fernando del Rey (dir.), *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Madrid, Tecnos, 2011, pp. 158-225.

percebut des de finals del 1932¹⁶¹⁵. Finalment, Sandra Souto i Paul Preston ha insistit en la importància del context internacional en el gir polític del socialisme espanyol¹⁶¹⁶. En suma, per al que ací interessa, es tracta de visions no necessàriament enfrontades que coincideixen a observar que al si del PSOE es desenvolupava l'any 1933, especialment a partir de setembre, un procés de cerca del seu propi espai polític, diferenciat del republicà.

Així doncs, cal atendre a quins van ser els arguments utilitzats en les eleccions municipals d'abril del 1933 i en les generals de novembre, quan el Partit Socialista es dirigí en solitari a guanyar la major representació política possible en el futur parlament per a començar la construcció del socialisme.

8.2.1. Les municipals parcials del 1933

Pel que fa a les eleccions municipals parcials, la premsa socialista no va fer una campanya especialment intensa. *El Socialista* no va donar una gran cobertura als actes que es pogueren realitzar, ni va dedicar massa articles a la qüestió electoral. Les publicacions d'abast regional i local, per la seua part, sí indiquen la realització de diferents mítings, però la seua reduïda dimensió i la freqüència d'aparició no faciliten massa el seguiment d'aquells. Tal volta les característiques d'aquelles eleccions, que afectarien els municipis proclamats per l'article 29 l'any 1931 on els socialistes consideraven que el pes del caciquisme els perjudicava, no va incitar a fer grans esforços en aquella direcció.

Entre els arguments esgrimits pels socialistes, en primer lloc, va destacar el combat al caciquisme, en concordança amb la natura d'aquelles eleccions. Si les votacions d'abril del 1931 havien servit per a derrocar la Monarquia, les actuals havien de facilitar la fi del caciquisme als pobles¹⁶¹⁷. Calia, per tant, fer front al caciquisme per a redimir el poble¹⁶¹⁸. Feia dos anys que a *l'ànima espanyola* havia brotat la noble

---

¹⁶¹⁵ VALERO, Sergio: *Republicanos con la...*, pp. 81 i següents.

¹⁶¹⁶ SOUTO, Sandra: "De la paramilitarización al fracaso: las insurrecciones socialistas de 1934 en Viena y Madrid", *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 2 (2003), pp. 193-220. PRESTON, Paul: *La destrucción de la democracia en España*, Barcelona, Grijalbo Mondadori, 1978.

¹⁶¹⁷ *El Obrero de la Tierra. Órgano Semanal de la Federación Española de Trabajadores de la Tierra*, 22/IV/1933.

¹⁶¹⁸ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, "Al pueblo trabajador", 19/IV/1933.

aspiració d'implantar un nou estil polític i civil, però la revolució no hauria arribat tan profundament com es pensava, de manera que el caciquisme propi dels temps monàrquics, filtrada en bona part del republicanisme, encara no havia desaparegut completament¹⁶¹⁹. Efectivament, els cacics ara volien “*amargar nuestra dicha amparados en la gloriosa bandera tricolor*”¹⁶²⁰.

Aquella pugna contra el caciquisme, evidentment, tenia una dimensió local que, no obstant, es podia connectar sovint amb l'àmbit nacional perquè el caciquisme era un problema *nacional*. Així, si “*la salvación del país fué el Socialismo, en los momentos más críticos*” ara, des de les poblacions més menudes, es podia ajudar “*también a la salvación*”¹⁶²¹.

En segon lloc, el poble mantenia un espai privilegiat en els discursos socialistes. Com s'afirmava des de *La Lucha de Clases*, el poble, que s'havia posat en contacte amb els seus homes amb el míting de Prieto, Azaña i Marcelino Domingo, estava resolt a triomfar i ho faria “*por España y por la República*”¹⁶²². El poble espanyol volia una orientació esquerrana, la voluntat popular estava del costat del govern i així ho estaria fent patent en els mítings als quals acudia¹⁶²³.

En tercer lloc, una important novetat sí es donava en aquelles eleccions, a saber, la participació de les dones com a electores, cosa que es va deixar sentir al llarg de la campanya electoral. Els socialistes insistiren amb gran freqüència que el vot femení, contràriament al que pensava la dreta, no havia de beneficiar l'oposició al govern. En aquest sentit, la confiança dels socialistes es veia confirmada per les eleccions del jutge municipal a la localitat de Marmolejo (Jaen), on els socialistes havien obtingut el triomf. Les dones haurien votat no com a *mascles*, com ho havia reclamat Maura, sinó com a dones i en favor dels socialistes. Segons *El Socialista*, darrere de la visió de la dreta sobre el sentit conservador del vot femení hi havia una idea de superioritat masculina;

---

¹⁶¹⁹ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora* (Vivero), “Ante las próximas elecciones”, 01/IV/1933.

¹⁶²⁰ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora* (Vivero), “Ante las elecciones”, 01/IV/1933.

¹⁶²¹ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora* (Vivero), “Al pueblo de Bravos”, 20/IV/1933.

¹⁶²² *La Lucha de Clases*, “El pueblo y sus hombres” i “Vizcaya por la República”, 13/IV/1933.

¹⁶²³ *El Socialista*, “La voluntad de vencer”, 04/IV/1933.

per la seua part, els socialistes deien conformar-se amb que, fóra quin fóra el sentit del vot de les dones, servís per al seu alliberament¹⁶²⁴.

Tanmateix, més enllà de les crítiques a Maura i de les afirmacions en favor de l'alliberament femení i d'una identitat femenina distintiva, la propaganda socialista continuà remetent a les dones majoritàriament des del punt de vista de la funció maternal¹⁶²⁵. Segons indicava Sotileza, “*la mujer, ante todo y sobre todo, es madre*”¹⁶²⁶; mentre que Gabriel Apaolaza observava que els socialistes consideraven les dones com al ministre d'Hisenda de la llar¹⁶²⁷. Tot això menava ambdós articulistes a confirmar que les dones no votarien qui explotaven els seus fills i que aquestes, en general, no volien una Espanya dominada per la reacció i ajudarien a imposar a Espanya un règim d'igualtat i fraternitat¹⁶²⁸; igualment, les obreres i socialistes, en particular, mostrarien que “*España, nuestra España, que salió de una cruel enfermedad el 12 de abril, va poco a poco, curando de sus heridas*”¹⁶²⁹.

Una altra novetat que començà a ocupar la propaganda electoral socialista, en tercer lloc, va ser l'auge del feixisme. Especialment alerta respecte al cas d'Alemanya es van mostrar els socialistes de Linares¹⁶³⁰. Entre aquells, Dionisio Ferron traçà un paral·lelisme entre Alemanya i Espanya i advertia els treballadors que el feixisme capitalista s'estaria organitzant, amb l'aquiescència de Lerroux, i els exhortava a pensar quan dipositaren el seu vot què els convenia més: “*la dictadura capitalista o la dictadura vuestra*”¹⁶³¹.

Menció a banda mereix, finalment, un míting exclusivament socialista celebrat a Bilbao. Organitzat per la *Juventud Socialista Bilbaína* amb motiu de la inauguració de la seua bandera, a l'acte acudiren a parlamentar Margarita Nelken, Teodomiro Menéndez i Jerónimo Bujeda. Prèvia presentació del president dels joves socialistes

---

¹⁶²⁴ *El Socialista*, “El voto femenino en Marmolejo”, 31/III/1933.

¹⁶²⁵ Sancho Calatrava destacà la coincidència d'aquell argument per part del conjunt de l'espectre polític a Ciudad Real. SANCHO CALATRAVA, José A.: *Elecciones en la...*, pp. 201-204.

¹⁶²⁶ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “A trabajar compañeras”, 25/III/1933.

¹⁶²⁷ *La Lucha de Clases*, “Ante la lucha electoral”, 30/III/1933.

¹⁶²⁸ *Ibidem*.

¹⁶²⁹ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “A trabajar compañeras”, 25/III/1933.

¹⁶³⁰ Per exemple, *Justicia* (Linares), “Hay que luchar para triunfar”, 01/IV/1933.

¹⁶³¹ *Justicia* (Linares), “Ante las próximas elecciones”, 25/III/1933.

bilbaïns en què s'excità el públic a continuar lluitant sota la roja bandera del socialisme, Nelken va destacar la presència femenina al míting, cosa que evidenciaria que no estaria sotmesa a la reacció, i subratllà la importància de la llei de divorci per a l'alliberament de les dones. Teodomiro Menéndez va parlar sobre la necessitat que el socialisme continués al govern i, de forma similar a Nelken, va criticar els possibles lligams entre la dreta i el capitalisme amb l'extrema esquerra. Finalment, Bujeda també destacà com el canvi social i econòmic no havia d'arribar necessàriament a través de convulsions, en una possible referència als anarquistes, per a justificar la continuïtat socialista al poder. Igualment, va insistir, en probable al·lusió als comunistes i a l'experiència soviètica, que l'espanyol

*Por ser un pueblo creador, por ser un pueblo conductor, cuyo genio marcó nuevas rutas en la civilización, no tiene por qué copiar ni recoger experiencias exóticas de otros pueblos, de otros climas, de otras razas, de otras civilizaciones y de otras culturas. España, pueblo conductor, no puede ser pueblo conducido*¹⁶³².

A més, la crònica —que sempre destacaria o interpretaria allò que cregués convenient de l'acte— relatava com Bujeda va enaltir

*Las virtudes raciales del pueblo español, pueblo genial y aventurero, creador de pueblos, fundador de civilizaciones; pueblo que ha tenido políticos como Cisneros, diplomáticos tan hábiles como el conde de Gondomar, capitanes como Hernán Cortés y Gonzalo de Córdoba, pensadores ilustres que coordinaban las armas y la pluma como Cervantes, Garcilaso de la Vega, Ercilla, etc., haciendo España luz esplendorosa, que irradiaba a toda Europa, que se debatía aún en medio de concepciones egoístas*¹⁶³³.

De manera que, a Bilbao, on Prieto la setmana anterior havia clamat per la incorporació a la República de l'autonomia basca —al mateix temps que subratllava que la prosperitat biscaïna havia estat una creació netament espanyola, resultat de l'energia dels biscaïns i de la col·laboració de castellans, santanderins, burgalesos, aragonesos i emigrants de La Rioja¹⁶³⁴—, Bujeda tractà d'enardir els ànims dels joves socialistes amb el record de les virtuts *racials* espanyoles que haurien dut aquell poble a fundar civilitzacions i crear pobles. Aquesta referència més que segura a la colonització americana es completava amb els noms d'Ercilla —cal entendre Alonso de Ercilla¹⁶³⁵—

---

¹⁶³² *El Socialista*, “Intervinieron los camaradas Teodomiro Menéndez, Bujeda y Margarita Nelken”, 18/IV/1933.

¹⁶³³ *Ibidem*.

¹⁶³⁴ *El Socialista*, “Ante más de treinta mil personas pronuncian magníficos discursos los señores Azaña y Domingo y nuestro compañero Prieto”, 11/IV/1933.

¹⁶³⁵ Va participar en els combats contra els araucans, fets al voltant dels quals girà el seu poema *La Araucana*. Sobre aquella peça els socialistes feren, primer, un editorial laudatori que qualificava la

i Hernán Cortés. Els personatges de Cisneros i Gonzalo de Còrdova —l·ligats al record dels Reis Catòlics—; el comte de Gondomar —qui va servir Felip II i Felip III en els seus afers amb la monarquia britànica—; les plomes i armes de Cervantes i Garcilaso; totes aquestes figures arrodonien un intent d'il·lustració sobre una hipotètica època daurada d'Espanya i del poble espanyol, davant una Europa que es batria en l'egoisme.

La interpretació que pogué fer el jove auditori socialista de les paraules de Bujeda, evidentment, és una incògnita difícil de respondre. De fet, aquells noms podrien ser invocats amb diferent significat per part del liberalisme conservador o progressista i per les diferents tradicions republicanes en la construcció d'una memòria nacional espanyola. En el cas de Bujeda, qui coincidia amb el gros de la narrativa històrica del nacionalisme espanyol a l'hora de concebre el final de l'època Medieval i els inicis de la Moderna com a moment de màxim esplendor nacional, el seu ús es dirigia a mostrar l'originalitat i grandesa política i cultural d'Espanya, cosa que hauria d'impel·lir a emprendre un camí de progrés *pròpiament* espanyol.

Per tant, durant la campanya electoral de març i abril del 1933 el socialisme va pretendre mobilitzar els votants sota la idea d'un poble que havia de conservar l'esperit de recuperació nacional de dos anys enrere front al caciquisme. El poble espanyol, que comptava amb una gloriosa tradició cultural i política, no s'havia de deixar portar per aventurismes *exòtics*, i havia de barrar el pas a les restes del monarquisme i la reacció. Les dones que ara tenien el dret de sufragi, com a mares d'espanyols i de socialistes, col·laborarien a confirmar el *sanament* de la nació amb el seu vot. La presència del referent feixista, això sí, aniria adquirint una presència que, en ocasions, activava els reflexos més radicals de l'obrerisme.

8.2.2. Les eleccions de novembre

En relació amb la campanya electoral de novembre, segons s'ha dit, el vent de la política havia girat. Els socialistes decidiren presentar-se en solitari a les eleccions, en una molt intensa campanya en què, en bona mesura, eren l'enemic a batre per part del

---

composició de simfonia de races que xocaven, es ferien, s'abraçaven i es confonien; i, després, un altre de crítica negativa que entenia que aquella no era una epopeia espanyola, del nervi o la bellesa dels romanços, sinó un poema ultramarí. Tot va sorgir a partir de la decisió de la Diputació de Biscaia, el juliol del 1933, de commemorar el quart centenari del naixement d'Ercilla. *El Socialista*, "La épica y la historia", 06/VII/1933 i "Centenario de Ercilla", 06/VIII/1933.

lerrouxisme i la dreta. En aquest sentit, la batalla electoral d'aquell moment, i així ho entenien i acceptaven els socialistes, era una batalla entre el marxisme i l'antimarxisme, una lluita contra la burgesia i les seues agrupacions feixistes¹⁶³⁶. Tot això, sense dubte, va significar una transformació qualitativa dels discursos que va conduir diferents autors a considerar que els socialistes realitzaren una campanya electoral sota els símbols de la lluita de classe i la revolució¹⁶³⁷. Així, en l'estudi monogràfic més recent, Villa observa que el PSOE assumí el rol de partit marxista per a marginar la resta de forces d'esquerra i apostà, en la seua campanya, per difondre la idea de caminar acceleradament cap al socialisme¹⁶³⁸.

Sense pretendre negar que això es va produir, una anàlisi acurada mostra com aquesta dinàmica va ser totalment compatible amb el desplegament d'una retòrica impregnada de connotacions nacionals de signe espanyol. Si la dreta es presentà en bloc a aquelles eleccions sota la bandera de la defensa de la pàtria i la religió, elements quasi inseparables en el seu discurs—i això no ha escapat a cap analista que s'ha acostat al tema¹⁶³⁹—, la resposta socialista es podia articular de forma similar. És a dir, la voluntat decidida de combatre els enemics de classe no havia d'eliminar la possibilitat que el socialisme s'autorepresentés com a defensor de l'autèntica nació espanyola front als mals patriotes i antiespanyols que, al cap i a la fi, identificaven en els sectors de la dreta política i catòlica i en terratinents, burgesos i capitalistes.

En primer lloc, s'ha de dir que les apel·lacions al subjecte popular no van caure en l'oblit per complet. De fet, Fernando del Rey observa que el socialisme es va oposar a la campanya de la dreta, basada en el revisionisme i la idea de salvar Espanya i el nom de Déu, amb una estratègia que emprava un llenguatge interclassista articulat al voltant del poble honrat, malgrat el radicalisme antidemocràtic especialment present entre els més joves¹⁶⁴⁰.

---

¹⁶³⁶ Per exemple, *El Socialista*, “Las banderas para las elecciones”, 11/X/1933 i “Aceptación gustosa de una división”, 13/X/1933.

¹⁶³⁷ TUSSELL, Javier: *La Segunda República...*, pp. 98-99; FORNER MUÑOZ, Salvador: *Industrialización y movimiento obrero. Alicante 1923-1936*, València, Ed. Alfons el Magnànim, 1982, pp. 344-347; ANDREU, Mariano: *Alicante en las...*, pp. 144-149.

¹⁶³⁸ VILLA GARCÍA, Roberto: *La República en...*, pp. 220-222.

¹⁶³⁹ Per exemple, DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha...*, pp. 310 i següents; VILLA GARCÍA, Roberto: *La República en...*, p. 254.

¹⁶⁴⁰ DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha...*, pp. 320-323.

Així, un gran titular de portada de la publicació dels socialistes de Puenteareas (Pontevedra) recordava que “*solo hay un poder, el vuestro, el poder del pueblo. Si quieres ser poder, pueblo*”¹⁶⁴¹. Igualment, a Maó l’agrupació socialista llançà un manifest en què es recordava els votants que la candidatura socialista era “*la del pueblo, del verdadero pueblo que trabaja y sufre, del pueblo que se afana y lucha por un mejor bienestar, que pide leyes beneficiosas para el país*”; mentre que la resta representava “*los negociantes que chupan la sangre del pueblo, viviendo y engordando a costa de éste*”¹⁶⁴². Així doncs, front al socialistes, “*el verdadero pueblo*”, no hi havia més que egoïsmes, interessos i privilegis¹⁶⁴³. Per consegüent, la proclama era clara, “*¡Por España, por el pueblo auténtico, por la República, por la libertad! ¡Viva el pueblo! ¡Mueran los tiranos!*”¹⁶⁴⁴.

En segon lloc, un argument central de la campanya socialista va ser la representació del socialisme com al moviment que defenia i representava l’autèntica nació espanyola. Això va quedar més que clar el 18 d’octubre, quan *El Socialista* reclamava urgentment l’acceleració de la campanya electoral i fer-ho d’acord amb les indicacions que el partit i el sindicat haurien enviat als propagandistes i amb la línia editorial del diari¹⁶⁴⁵. En aquell número es comminava les agrupacions que havien de conformar les candidatures amb provats socialistes que millor podien facilitar la victòria, “*sin olvidar, naturalmente, que nuestro Partido es nacional y en ningún caso provincial ni regional*”¹⁶⁴⁶. Advertència que pareixia dirigida a seguir fidelment les indicacions del partit i que es completava amb la certesa que les agrupacions actuarien segons els interessos permanents del Partit. Així,

¿Y los intereses permanentes de España?, se nos preguntará. Y la respuesta es ésta: están vinculados a los de nuestro Partido. Así, como lo leen nuestros lectores: vinculados a los intereses de nuestro Partido (...). No acertamos a imaginarnos a nuestro país de otra suerte que modelado con arreglo a nuestras doctrinas. Recreado con ellas. Si necesitásemos explicar cosa tan obvia diríamos que nuestra adscripción al Socialismo está determinada, en muy buena parte, por la evidencia de que en España coexisten, sin posibilidad de inteligencia, en lucha

---

¹⁶⁴¹ *Renovación. Quincenario Socialista Órgano de la Casa del Pueblo*, “Solo hay un poder, el vuestro, el poder del pueblo. Si quieres ser poder, pueblo”, 31/X/1933.

¹⁶⁴² *Justicia Social. Órgano de las Agrupaciones Socialistas Menorquinas y de la Federación Obrera de Menorca*, “Manifiesto del Partido Socialista Obrero – Agrupación de Mahón”, 04/XI/1933.

¹⁶⁴³ *Justicia* (Linares), “¡A triunfar camaradas!”, 04/XI/1933.

¹⁶⁴⁴ *¡Adelante! Órgano de la UGT y del Partido Socialista de Teruel y su provincia*, “Nuestra última arenga”, 18/XI/1933.

¹⁶⁴⁵ *El Socialista*, “De la campaña electoral, de su urgencia y de sus exigencias morales”, 18/X/1933.

¹⁶⁴⁶ *El Socialista*, “Solo hay que conquistar uno, solo uno”, 18/X/1933. Aquest article es reproduí a altres publicacions socialistes com, per exemple, *Acción Socialista* (La Corunya), 23/X/1933.

*permanente, dos Españas. La que representamos nosotros y la que representan quienes se han declarado sin que necesitásemos de su declaración, nuestros enemigos. Su España jamás será la nuestra*¹⁶⁴⁷.

Llarga cita que, com s'observa, proclama inequívocament la indestriable unió existent entre el socialisme i una determinada visió de la nació espanyola. El PSOE i els interessos permanents de la nació estaven íntimament lligats, fins al punt que l'adscripció al socialisme estava marcada per l'evidència que hi havia dues Espanyes en lluita, la d'ells i la dels seus enemics.

L'article continuava per a aclarir que els socialistes cercaven

*A través de todos nuestros desvelos, de todos nuestros trabajos, la España proletaria a la que podamos entregar nuestros entusiasmos ardientes. Estamos convencidos de que encontraremos esa España anhelada. Por eso luchamos, por eso no tenemos inconveniente en desafiar todos los obstáculos que se oponen a nuestra victoria. ¿Qué España es ésta? La que hacen con sus manos, a diario, los metalúrgicos en sus factorías, los mineros en sus minas, los pescadores en sus embarcaciones, los campesinos en los campos, los químicos en sus laboratorios, los matemáticos en sus gabinetes... En suma: la España de fisonomía trabajadora. Esa es la nuestra y la que buscamos ansiosamente desde el mismo momento de nacer como partido político y como organización obrera*¹⁶⁴⁸.

D'aquesta manera, el socialisme hauria arribat a la vida com a organització política i sindical per a la realització de l'Espanya dels treballadors. Tot sacrifici per aquella nació era poc a canvi de no viure en *l'altra* Espanya. Per tant, el contingut obrerista no discutia la nació espanyola, sinó que la definia.

Aquella identificació plena entre nació espanyola i moviment socialista va jugar un rol fonamental en la campanya. Així, en l'acte que oficialment inaugurava la propaganda electoral socialista al cinema Europa de Madrid, com s'ha comentat al capítol quart, De los Ríos va fer una crida contra el capitalisme, la injustícia feudal i el catolicisme bel·licós no específicament com a socialista, sinó com a "*español, y en nombre de España, de la España de todos y de la España eterna*" per a destacar que els socialistes eren conscients que dins la Humanitat formaven part de la nació espanyola¹⁶⁴⁹. Amb un discurs que compatibilitzava internacionalisme proletari i patriotisme espanyol, De los Ríos va defensar la gestió republicana del primer bienni

---

¹⁶⁴⁷ *Ibidem.*

¹⁶⁴⁸ *Ibidem.*

¹⁶⁴⁹ *El Socialista*, "Tres grandes discursos y un entusiasmo indescriptible", 21/X/1933.

sota l'argument d'haver-se preocupat per reprendre el camí espanyol tallat al segle XVII per a fer de la nació “*una unidad viva dentro del organismo histórico y del humano*”¹⁶⁵⁰.

La participació de Largo en aquell acte es va dirigir fonamentalment a acusar els republicans de no respectar els pactes contrets amb els socialistes, a deixar caure que la presa del poder per part socialista havia de ser per la via legal, o per altres si aquesta era barrada, i a justificar el seu paper al Ministeri de Treball. En aquest sentit, en el seu parlament va assenyalar que la legislació del seu ministeri havia intentat defensar els interessos dels treballadors i que amb això, contràriament al que es deia des de la dreta, no perjudicava la nació. De fet, es preguntava retòricament,

*¿Cuál es el interés nacional? ¿El interés nacional es simplemente el interés de los capitalistas? ¿Es que los trabajadores no forman parte de la nación? ¿Es que la mayoría de la nación no la constituye la masa trabajadora? ¿Si se mejoran las condiciones del trabajo no se hace una política nacional?*¹⁶⁵¹.

A més, concretament sobre l'assegurança de maternitat, comentà que

*El capitalismo y sus defensores aluden a su amor a la raza y creen que trabajan intensamente por el robustecimiento de la raza española señalando un día de fiesta al año: el Día de la Raza. Hemos tenido que ser los socialistas los que nos hayamos preocupado de fortalecer esa raza con las medidas que acabo de narrar (...). ¿En beneficio de quién? En beneficio de la modesta obrera, en beneficio de sus hijos, en beneficio de la raza, en beneficio, en fin, de la nación entera*¹⁶⁵².

Així doncs, si algú s'havia preocupat per la raça espanyola, que significativament s'enrobustia a partir de l'atenció a la funció reproductiva de les dones, havia estat el socialisme i no els capitalistes.

La intervenció de l'exministre de treball a Azuaga (Badajoz) dies després continuà insistint en els mateixos punts. Aquell discurs, utilitzat per Villa per a afirmar les tendències antidemocràtiques del PSOE, indicava que la democràcia burgesa no hauria comportat la realització de la llibertat, la igualtat i la fraternitat, cosa que només es donaria sota el socialisme¹⁶⁵³. Aquell havia de ser l'objectiu a perseguir en les eleccions o més enllà. Calia activar la consciència de classe per a adonar-se'n, a més, que el proletariat representava l'autèntic interès nacional, perquè d'ell depenia el

---

¹⁶⁵⁰ *Ibidem.*

¹⁶⁵¹ *Ibidem.*

¹⁶⁵² *Ibidem.*

¹⁶⁵³ VILLA GARCÍA, Roberto: *La República en...*, pp. 228-229.

funcionament de la nació. Per tant, la defensa dels interessos dels treballadors era la defensa dels interessos nacionals, i a la inversa¹⁶⁵⁴.

Amb aquell argument de fons era perfectament possible, per un costat, demanar el vot al conjunt de la població, i no sols a la classe obrera; i, per un altre costat, reivindicar l'espanyolitat del PSOE, en harmonia amb la seua condició de moviment internacionalista.

Pel que fa al primer, junt a les invitacions ja citades a votar la candidatura del poble, Luis Araquistáin afirmava que el socialisme era un règim que reclamava d'una classe tècnica d'intel·lectuals. En conseqüència, aquells tècnics que s'acostaven al socialisme i evitaven, així, la necessitat de recórrer a personal *extranger*, eren “*mejores españolas, más atentos al interés nacional*” que els qui s'adcrivien a un capitalisme que acabaria fent-los pàries¹⁶⁵⁵. Les classes mitges, segons Araquistáin, havien d'unir-se al socialisme per instint de preservació social i per a formar la classe obrera de treballadors manuals i intel·lectuals que fera realitat una nació més justa, culta, rica i respectada en el món. Al contrari,

*La clase media no puede votar por la España agotada de ayer, por la España feudal, monárquica y teocrática que le brindan las derechas y algunos republicanos traidores a la República. ¡Hay que votar a la España vital de mañana, a la España socialista, que será al mismo tiempo la España inmortal!*¹⁶⁵⁶

D'aquella manera, el socialisme salvaguardava els interessos de tota la nació perquè representava una nació de futur, que no deixava ni deixaria de ser espanyola. De fet, des del seu punt de vista, el PSOE seria l'únic partit capaç d'atendre convenientment els interessos econòmics espanyols perquè els republicans estarien presoners d'interessos locals i d'egoismes particulars. L'atenció al mercat de consum intern, la política hidràulica, la reforestació, els tractats econòmics internacionals requerien una intervenció que “*solo un partido verdaderamente nacional como el socialista, que no está sujeto a los intereses de los grupos rivales, puede imponer*”¹⁶⁵⁷.

---

¹⁶⁵⁴ *El Socialista*, “Si triunfamos – dice – en la contienda, no nos limitaremos a celebrar complacidos la victoria política”, 10/XI/1933.

¹⁶⁵⁵ *El Socialista*, “La clase media y el Socialismo”, 19/XI/1933.

¹⁶⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁵⁷ *El Socialista*, “Una política interior y exterior”, 15/XI/1933.

A propòsit de la connotació patriòtica espanyola del Partit Socialista i la seua concordança amb la forma d'entendre l'internacionalisme proletari, encara que aquesta qüestió s'ha tractat al capítol quart, resulta convenient recordar les opinions exposades pels socialistes durant la campanya electoral. Així, com va explicar Asúa a Almendralejo (Badajoz) mentre afirmava que la revolució socialista culminaria les aspiracions obreres, els socialistes eren “*internacionalistas, pero no antipatriotas, pues la patria no es el idioma, ni las leyes, ni las costumbres, ni las fronteras, sino un paisaje que se lleva en el alma*”¹⁶⁵⁸.

Per a Cayetano Redondo, en un míting al cinema España de Madrid, la qüestió resultava òbvia. La seua intervenció, en què reclamà la lluita contra el feixisme i els monàrquics encoberts, va subratllar la cultura de treball per Espanya que el socialisme havia implantat i, davant aquells qui enarboraven la bandera de l'espanyolisme, es preguntava: “*¿Pero es que nosotros no somos españoles?*”¹⁶⁵⁹. En el mateix acte, Carlos Hernández, enmig les proclames per aconseguir el poder per al socialisme, apuntà que l'ofegament econòmic es devia en bona mesura a l'entrega de l'economia espanyola a monopolis *extrangers*, i congregacions religioses, per part de Primo de Rivera.

Aquell va ser, certament, un flanc d'atac a la burgesia capitalista i la dreta, a saber, la falta d'autèntic patriotisme, les infidelitats *nacionals*. En aquest sentit, *El Socialista* ja havia denunciat que mentre el primer govern republicà havia resistit l'assetjament del capital estranger, i mai pensà en reduir l'escassa independència espanyola, Martínez Barrios havia venut “*parte de nuestro suelo a dos Compañías extranjeras*”¹⁶⁶⁰. Aquella operació, referida a un acord del govern amb *Daimler-Benz* i *Fiffes Limited* per a invertir en les terres afectades per la Reforma agrària, representaria una continuïtat amb el que va fer la Monarquia, la qual “*metió a los ingleses y a los franceses en España con las concesiones mineras*” i la Dictadura, que “*hipotecó nuestras comunicaciones, estrangulando nuestra libertad nacional al entregar los teléfonos a los yanquis*”¹⁶⁶¹.

---

¹⁶⁵⁸ *El Socialista*, “Jiménez Asúa dice en Almendralejo que la Revolución social es la única que llenará las aspiraciones obreras”, 16/XI/1933.

¹⁶⁵⁹ *El Socialista*, “Cayetano Redondo, Josefina Carabias y Carlos Hernández hablan en el Cinema España”, 02/XI/1933.

¹⁶⁶⁰ *El Socialista*, “Concesiones a entidades extranjeras”, 27/X/1933.

¹⁶⁶¹ *Ibidem*.

Sobre aquell punt tornaren Largo, en un míting a Jaen, i Araquistáin, a Madrid¹⁶⁶². El líder del PSOE destacà que Espanya tenia recursos i mitjans suficients per a sortir endavant sense la intervenció de les empreses capitalistes estrangeres, la intervenció de les quals ell hauria rebutjat des del govern anterior i que suposaven una forma d'invasió. El càntabre, per la seua part, proclamà que la dreta catòlica pertanyia a *sinistres* organitzacions internacionals com la Companyia de Jesús i l'Església de Roma i que el socialisme no pretendria acabar amb les nacions atès que eren resultat de la *naturalesa*. La manca de fidelitat a la nació espanyola, a la seua política i economia, s'exemplificaria, per tant, en el servilisme que els antimarxistes tenien cap a l'Església de Roma, i el capitalisme internacional i *estranger*. Així doncs, l'intel·lectual socialista afirmava contundent que

*Si hay aquí un partido extranjerizante y antiespañol son las derechas. No nos hablen a tontas y a locas, de su españolismo que les viene de Roma. Y si hay un Partido profundamente nacional, no en contradicción con nuestro internacionalismo, sino en concordancia con nuestro internacionalismo y como base suya, históricamente ineludible, es el Socialista*¹⁶⁶³.

Tanmateix, com també s'ha indicat en el capítol quart, l'internacionalisme marxista, al contrari del que passava amb el cosmopolitisme de l'alta societat, no renunciava a *les* característiques culturals de la nació espanyola. Segons va explicar Besteiro durant un míting al cine Pardiñas, els marxistes eren internacionalistes, però estimaven el *seu* país i no renegaven de la *seua* raça ni de la *seua* llengua —el castellà¹⁶⁶⁴.

En conjunt, es tractava de demostrar que el vot per tal que els socialistes aconseguiren el poder era un vot fidel a la pàtria, un vot pel *decor* d'Espanya¹⁶⁶⁵, per la *salut* de la nació¹⁶⁶⁶. Ambdós elements eren compatibles, s'implicaven mútuament. Si l'interès proletari era el de la nació, si el socialisme defensava la classe treballadora, si, al cap i a la fi, el PSOE i els interessos permanents d'Espanya estaven imbricats, no podia ser d'una altra manera. Per consegüent, l'accentuació del component obrerista en els discursos electorals d'aquella campanya no anà en detriment de la defensa de la

---

¹⁶⁶² Caballero a *El Socialista*, "El importante acto socialista de Jaén", 07/XI/1933; Luis Araquistáin a *El Socialista*, "En el mitin celebrado anoche, el proletariado madrileño afianzó su voluntad de vencer", 18/XI/1933.

¹⁶⁶³ *El Socialista*, "El frente único del capitalismo", 09/XI/1933.

¹⁶⁶⁴ *El Socialista*, "El acto del domingo en el cine Pardiñas", 07/XI/1933.

¹⁶⁶⁵ *El Socialista*, "Hay que votar al socialismo. ¡Por el decoro de España!", 19/X/1933.

¹⁶⁶⁶ *El Socialista*, "El sentido que Madrid debe imprimir a nuestra victoria", 29/X/1933.

nació espanyola, com bé se sintetitza en el següent cartell electoral ofert per *El Socialista* l'1 de novembre,

Imatge 2. Pel bé del país i la meua classe. Font Fundació Pablo Iglesias.

El darrer element destacat en aquella campanya electoral va ser la voluntat de mobilització femenina. En aquest sentit, el Partit Socialista va indicar a les agrupacions que tant en les candidatures com en els actes de propaganda procuraren incloure dones, *ni que fóra llegint algun treball adequat*¹⁶⁶⁷. Els lemes més repetits reclamaven el vot de les dones en solidaritat amb els seus marits, que no podien guanyar el suficient per a cobrir les necessitats familiars, i pel futur dels seus fills¹⁶⁶⁸.

¹⁶⁶⁷ *El Socialista*, "Ampliación de la nota de la Comisión ejecutiva", 13/X/1933.

¹⁶⁶⁸ Diferents cartells a *El Socialista* explotaven aquell recurs. Per exemple els números de 27/X/1933, 05/X/1933 o 16/XI/1933.

En aquesta direcció, A. Fraga sostingué que a les dones se'ls havia de parlar primer al cor per a commoure la *sensibilitat* femenina. Per tant, a elles es referí en els següents termes,

*Vosotras sois la sonrisa que nos anima, la palabra que nos conforta, el hogar cariñoso (...). Sois la madre que veneramos, la esposa a quien queremos, la hermana a quien amparamos, la hija que es nuestro orgullo, nuestra alegría, carne de nuestra carne. La novia, la madre futura de nuestros hijos, compañera un día de nuestro vivir*¹⁶⁶⁹.

A aquella dona ideal, definida sempre en funció d'un rol familiar i reproductiu, se li reclamava el vot perquè com a companya d'homes treballadors sabia de les penúries de la vida. Encara més, la convicció del domini clerical sobre les dones i una visió d'aquestes com a responsabilitat dels homes es barrejaven en la campanya electoral quan, per exemple, des de Vivero (Lugo) s'advertia els militants que "*si tu mujer, tu hija, tu madre o tu hermana no votan por el Partido Socialista y la Unión General de Trabajadores en las futura selecciones tú serás el responsable moral*"¹⁶⁷⁰. Des de la mateixa publicació s'insistia que

*Tu mujer, tu hija, tu madre, tu hermana votarán en las próximas elecciones. ¿Cómo lo harán? Seguramente, como sea el interés que tu pongas en llevar a ellas la bondad de nuestras ideas y la demostración de las conquistas obtenidas (...). Si tú les muestras con sencillez y sin violencias cuánto hicieron y pueden hacer el Partido Socialista y la Unión General de Trabajadores aunque sigan creyendo en Dios y el cura les predique ten la seguridad de que han de votarnos. Mejor dicho, votarán por sus propios intereses*¹⁶⁷¹.

Així doncs, en la propaganda electoral socialista cap a la població femenina es feien ben presents els condicionaments imposats per la comentada assumpció dels models de gènere tradicionals. Les exhortacions a les dones per a exercir el dret de sufragi es realitzaven principalment com a mares i esposes d'obriers, però no en tant que treballadores¹⁶⁷². Així ho mostrava Eulàlia Illa de Illa, qui des de *El Socialista* recordà a les dones proletàries que calia combatre com a mares, esposes i filles de proletaris. Calia, front a l'amenaça d'esclavitud sota el feixisme, entregar el vot als socialistes per a assegurar el futur dels fills, que era un *deure sagrat*. No s'oblidava de remarcar

---

¹⁶⁶⁹ *Justicia* (Linares), "¡A nuestro lado, mujeres!", 11/XI/1933.

¹⁶⁷⁰ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora* (Vivero), 01/XI/1933.

¹⁶⁷¹ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora* (Vivero), 01/XI/1933.

¹⁶⁷² AGUADO, Ana: "República, democracia y...", pp. 150-156. Així ho ha assenyalat per a aquestes eleccions i les de l'any 1936, DE LUIS MARTÍN, Francisco: "Familia, matrimonio y cuestión sexual en el socialismo español (1879-1936)", en Francisco Javier Lorenzo Pinar (ed.), *La familia en la historia*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2009, pp. 261-291.

l'articulista, a més, que el dia 19 era un “*día histórico para nuestra España, para nuestra República y para todo el proletariado*”¹⁶⁷³.

L'altre gran motiu, des del punt de vista socialista, per a atorgar la confiança en el Partit Socialista era el fet que aquest hauria alçat la dona a la condició de ciutadana. Era precisament aquella condició el que es reclamava com un dret propi i que, en conseqüència, comminava les dones a actuar, en aquest cas, d'acord amb els seus interessos com a col·lectiu femení. Així, en un article María Cambrils, després de negar la pretesa vinculació de les dones amb el catolicisme conservador, sostingué que el socialisme havia aconseguit front a l'oposició de les confessions religioses, “*una igualdad de derechos y de deberes sociales para los dos sexos*”, motiu pel qual la població femenina votaria en sentit socialista¹⁶⁷⁴.

En una direcció similar, Carmen del Barrio destacava, en un míting a la Casa del Poble de Madrid, que no serien ingrates amb qui els havia fet responsables del destí d'Espanya¹⁶⁷⁵. En el mateix acte María Lejárraga es va dirigir a les dones de classe mitja ja que creia que les socialistes ja sabien el que havien de fer. A aquelles, com a *dones*, els anuncià la necessitat d'unir-se a la classe treballadora per a impulsar un canvi contra la situació de misèria que el capitalisme generava arreu del món. A tal efecte, va indicar que havien de votar en clau socialista i que ho podien fer “*callando, con disimulo, nosotras que somos maestras del arte del disimulo*”¹⁶⁷⁶. Finalment, Margarita Nelken va destinar la seua intervenció a les dones proletàries a les quals els va explicar la falsedat del programa electoral de la candidatura antimarxista. D'acord amb Nelken, aquells no podien presumir de respectar la religió, ni la família. En relació amb la pàtria, preguntà retòricament “[¿]de qué patria pueden hablar aquellos que mandaron vuestros hijos a morir allende los mares defendiendo los intereses capitalistas?”¹⁶⁷⁷. Així, els trets *propis* de les dones, com la maternitat o l'acció callada, es barrejaven amb l'anticapitalisme i l'antimilitarisme socialista.

---

¹⁶⁷³ *El Socialista*, “El deber de la mujer proletaria”, 03/XI/1933.

¹⁶⁷⁴ *El Popular*, “El voto femenino”, 26/XI/1933, citat a AGUADO, Ana: “Politización femenina y...”, p. 162.

¹⁶⁷⁵ *El Socialista*, “Las mujeres trabajadoras acuden en masa a nuestro primer acto de propaganda electoral femenina”, 28/X/1933.

¹⁶⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁷⁷ *Ibidem*.

Per consegüent, aquells missatges, elaborats majoritàriament des de la militància socialista femenina, apel·laven a la condició de ciutadanes, proletàries i dones en general per a mobilitzar el vot favorable al socialisme. Aquell recurs complementava la vessant dominant del discurs socialista, tendent a mantenir una definició femenina subordinada a la de l'home obrer, i era esgrimit des de l'interior de la cultura política socialista.

Tanmateix, més enllà d'això, s'ha de remarcar que la població femenina rebia el missatge d'estar jugant amb els destins de la nació. En moltes ocasions la vinculació de les dones a la nació semblava no ser tan directa com la dels homes i es relacionava amb la seua condició de *productores* d'espanyols; però, en altres a elles també se les convidava a l'acció directa en els destins patris a través de l'emulació dels mites nacionals espanyols de la lluita per la llibertat contra l'opressió monàrquica. Fins i tot ambdós elements podien aparèixer barrejats:

Durante la guerra de la Independencia, cuando no había reyes en España después de la felonía de Fernando VII, cada mujer hispana era una heroína: Agustina de Aragón... Durante el despotismo fernandino cada mujer liberal española era una mártir: Mariana Pineda... Durante las últimas etapas borbónicas —Cuba, Marruecos, etc...— en cada mujer española había una dolorosa, una santa mujer que sufría la tortura de ver a sus hermanos, a sus hijos, a sus maridos y a sus padres caer heridos, muertos o prisioneros por culpa de la impericia, de la ambición, de la maldad y de la chulería de los monárquicos... Durante la República —que ha acabado con todos esos dolores de la mujer española— cada mujer debe ser un voto salvador de la República¹⁶⁷⁸.

Després del 19 de novembre, els socialistes no tardaren a afirmar que ells no havien perdut les eleccions i que la voluntat popular havia estat falsejada per la coacció i les piruetes del caciquisme¹⁶⁷⁹. Així, quasi deu dies després de les votacions, la FSV reclamava que, tot i no tenir cap acta de diputat en la província, els socialistes eren els dignes representants del poble, als quals el poble es deuria i pel poble i amb el poble lluitarien fins a aconseguir el triomf de la justícia social¹⁶⁸⁰.

No obstant, la segona volta requeria un darrer esforç en la propaganda electoral. En aquella ocasió, ja amb la certesa que la representació parlamentària del socialisme no s'acostaria ni de lluny a la de les Corts Constituents i després de dos mesos d'haver trencat amb els republicans, el llenguatge socialista no va abandonar la idea del combat

---

¹⁶⁷⁸ *El Momento. Periódico quincenal, defensor de la clase trabajadora* (Vivero), 01/XI/1933.

¹⁶⁷⁹ *El Socialista*, "Mil razones para ser optimistas", 23/XI/1933.

¹⁶⁸⁰ *El Socialista*, "Para vergüenza de la República", 28/XI/1933.

per la nació espanyola. Així, el 2 de desembre la redacció de *El Socialista* avisava que la classe obrera, i amb ella el Partit Socialista, necessitava la revolució¹⁶⁸¹. No era possible renunciar a aquesta perquè ara existia l'amenaça feixista. La burgesia pretendria guanyar sense lluitar i això no podia permetre's. La mort de la socialdemocràcia alemanya —ben morta, segons el seu parer— per no haver plantat batalla provava que la revolució era necessària. Aquella idea va ser reforçada l'endemà mitjançant un cartell que convidava a xafar fort sobre el feixisme, encobert i obert¹⁶⁸².

Malgrat això, aquell plantejament, propi d'un partit socialista que apostava per la lluita de classes i l'antifeixisme, tenia una segona part que la redacció ja havia advertit en el primer article i que va desenvolupar el 3 de desembre. Des de la seua òptica, Espanya, *la pell de bou*, era “*un pueblo destruído por las oligarquías que durante siglos no hicieron otra cosa que empequeñecerlo geográficamente, despoblarlo, embrutecerlo y depauperarlo*”¹⁶⁸³. El resultat d'aquella dominació i explotació secular era que Espanya, com a nació, no representava res en el món. El poble vivia en pèssimes condicions, a penes es podia alimentar, no tenia accés a l'escola i l'art i estava sotmès políticament a una minoria feudal. Els espanyols, segons contaven els socialistes, no eren respectats a l'estranger, no ja comparats amb els anglesos, sinó amb els lituans i txecs. A Europa la gent pensava que tots els espanyols aprenien en la seua joventut a torear, com si formara part del batxiller. Tot això *ens* perjudicava comercialment, espiritualment i intel·lectualment.

Aquella situació només podia ser amagada per

*Un patriotismo de pacotilla, ese patriotismo que ha hecho que el 70 por 100 de los españoles se avergüencen de su patria (...). España cada vez se hundía más devorada por el militarismo, la Iglesia y los señores feudales, sin que olvidemos la industria incipiente, habituada desde que nace a vivir del favor oficial, ni a la burocracia parasitaria, adscrita a las ubres del Estado, escéptica y perezosa*¹⁶⁸⁴.

Per a superar-ho i fer una nació de les ruïnes la revolució era imprescindible. Els Maura, Gil Robles i demés senyorets no anaven a solucionar res ja que la seua proposta era la mateixa que la dels seus antecessors, a saber, més frens a la nació.

---

¹⁶⁸¹ *El Socialista*, “España, en la encrucijada dramática”, 02/XII/1933.

¹⁶⁸² *El Socialista*, 03/XII/1933.

¹⁶⁸³ *El Socialista*, “¡Salvémonos y salvemos a España!”, 03/XII/1933.

¹⁶⁸⁴ *Ibidem*.

*Frenos espirituales desde el siglo XVI. Frenos materiales desde hace cuatro centurias. No otro ha sido el «leit motiv» de toda la política española: el freno e impedir la expansión espiritual del español; malograr el desarrollo económico de España dentro de sus límites geográficos. No, señores. Son ya demasiados frenos. España ha de salvarse. Pero del único modo que hará real esa salvación*¹⁶⁸⁵.

L'intent de renovació, de crear una nova Espanya, s'havia vist aturada per l'egoisme de les velles classes, per l'Església trabucaire i les antigues castes. Així doncs,

*Cerrada la senda de la legalidad y de la evolución, amenazado el proletariado con una regresión que haría de España nuevamente el botín de las antiguas castas insaciables, la Revolución social no es un capricho de utopistas, ni un anhelo de alienados, ni una ambición impracticable: es una necesidad histórica de al clase oprimida para salvarse y de España para existir como nación y no como horda*¹⁶⁸⁶.

D'aquella manera, la revolució propugnada a finals de l'any 1933 des de les files del PSOE era proletària tant com nacional. Es tractava d'evitar la desfeta de la classe obrera sota la burgesia, el feudalisme, el clericalisme i el nou feixisme; però, al mateix temps, la revolució era una via de posar fi a quatre cents anys d'una decadència nacional que amenaçava el prestigi internacional i l'existència d'Espanya com a nació. Com ja s'ha dit, si classe obrera i socialisme representaven els interessos permanents de la nació espanyola contra el fals patriotisme, aquella era una construcció totalment lògica.

L'epíleg que aquella segona volta electoral representava, en suma, va condensar en bona mesura els arguments obreristes i patriòtics que s'unien en el discurs del Partit Socialista. Si la idea de la comunitat popular estava en procés de disgregació per aquelles dates en favor d'altres identitats com la classe, la idea d'Espanya no perdia la seua rellevància en el vocabulari socialista¹⁶⁸⁷.

8.3. El Front Popular

Les darreres eleccions durant la II República van ser les del 16 de febrer del 1936. En aquella ocasió, un socialisme en franca divisió s'uní en coalició amb els comunistes, els sindicalistes de Pestaña, el *Partido Obrero de Unificación Marxista* (POUM) i els republicans d'esquerra unificats al voltant de les figures d'Azaña i Diego Martínez Barrio.

---

¹⁶⁸⁵ *Ibidem*. Cometes a l'original.

¹⁶⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁸⁷ La idea de disgregació de la comunitat popular en CRUZ, Rafael: *En el nombre...*, pp. 62-67.

La configuració d'aquell pacte electoral sota la denominació de Front Popular—més reeixida *a posteriori* que durant la campanya electoral—ha generat la inevitable comparació amb el coetani cas francès. En aquest sentit, com ja s'ha apuntat al capítol quart, la historiografia espanyola, en general, coincideix a destacar les diferències existents entre ambdós casos. Santos Juliá va servir la majoria d'arguments en assenyalar, fonamentalment, que el Front Popular espanyol va ser el resultat tant del fracàs de l'acostament entre comunistes i socialistes en l'estiu del 1934, com de l'enteniment entre els republicans amb els prietistes l'any posterior¹⁶⁸⁸.

Prieto estimava necessària la reedició de la coalició amb els republicans i defugir les estratègies revolucionàries que enarborava la facció caballerista. Per al prietisme, el Front Popular, que podria obrir-se a forces més a l'esquerra del PSOE, havia de servir per a consolidar un govern republicà capaç de recuperar la via reformista del primer bienni amb el suport parlamentari socialista. Això sí, Prieto entenia que els socialistes, si la situació ho requeria, havien de participar en el govern.

En canvi, els seguidors de Largo recelaven de reeditar un pacte amb els republicans que pogués conduir el socialisme a una nova participació al govern compartida amb aquells. No va ser fins a comprovar la força d'Azaña en el míting de Comillas d'octubre del 1935 que el caballerisme acceptà la possibilitat d'aliar-se amb els republicans. No obstant, aquell pacte hauria de comptar, des del seu punt de vista, amb la participació d'UGT i d'altres forces obreres polítiques i sindicals, principalment els comunistes¹⁶⁸⁹.

El PCE, per la seua part, a l'alçada de finals del 1935 era una força molt minoritària i sense representació parlamentària, cosa que no els va permetre esdevenir un interlocutor de rellevància. Així, la seua aposta, pràcticament calcada a la del PCF, de forjar una aliança frontpopulista i antifeixista per a orientar la política d'un futur

---

¹⁶⁸⁸ La següent visió sobre la formació del Front Popular espanyol i les seues diferències respecte al cas francès s'extrau de JULIÁ, Santos: *Orígenes del Frente...*; del mateix autor: "The origins and...".

¹⁶⁸⁹ Els vaivens del caballerisme respecte al Front Popular poden seguir-se també a JULIÁ, Santos: *La izquierda del PSOE (1935-1936)*, Madrid, Siglo XXI, 1977.

govern republicà amb el suport de les forces obreres no acabava de tenir ressò entre socialistes i republicans, que dugueren el pes del procés de coalició¹⁶⁹⁰.

A partir de la descomposició del lerrouxisme a causa dels escàndols Strauss i Nombela, el desembre del 1935, el PSOE donà llum verda a l'aliança amb els republicans, en la mateixa reunió del Comitè Nacional que Largo i els seus seguidors abandonaren l'executiva del partit. Des d'aleshores es van accelerar les gestions per a aprovar un programa comú. En virtut sobretot de la pressió del caballerisme, el pacte incorporà el PCE i, amb l'excepció de la CNT, la resta de forces obreres —tot i que Azaña i Prieto no combregaren amb la seua participació en la discussió de l'acord.

El resultat de tot plegat va ser la conformació d'una coalició electoral i no, com en el cas francès, d'un pacte de govern. Aquesta visió que subratlla les diferències entre una i altra experiència frontpopulista ha estat confirmada en diferents treballs per Francisco Sánchez Pérez i José Luis Ledesma, fins al punt de qüestionar la pròpia denominació de Front Popular¹⁶⁹¹.

Certament, aquest recorregut i resultat final distà bastant del cas de França, on la unitat obrera articulada al voltant de la SFIO i el PCF forjà un compromís de govern a tres bandes amb l'extensió de l'aliança als radicals. En aquest sentit, el comunisme francès, que comptava amb prop d'un milió de votants l'any 1932, va ser capaç de convertir-se en un agent clau amb la proposta d'eixamplament del pacte. Finalment, els socialistes francesos, que en temps de pau no havien tingut una participació efectiva al govern —almenys no sense que això provoqués l'eixida del moviment per la porta de darrere com en el cas d'Alexandre Millerand—, acabaren per fer-se càrrec a través de Léon Blum de la formació de govern. Sota la idea compartida per tots els integrants del Front Popular d'aturar l'acció de la dreta i defensar la democràcia republicana francesa, radicals i comunistes donaren el seu suport parlamentari.

---

¹⁶⁹⁰ HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando: *Guerra o Revolución. El partido Comunista de España en la guerra civil*, Barcelona, Crítica, 2010, pp. 66-68.

¹⁶⁹¹ SÁNCHEZ PÉREZ, “Las protestas del trabajo en la primavera de 1936”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 41-1 (2011), pp. 77-101; del mateix autor: “La primavera de...”. LEDESMA, José Luis: “De prólogo a espacio de debate: la etapa del Frente Popular y la historiografía”, en Manuel Ballarín i José Luis Ledesma (eds.), *La República del...*, pp. 165-203, relaciona l'èxit de la designació a la possible influència de les lectures que uneixen la darrera època de la II República amb la Guerra Civil, perquè seria només durant aquesta que es formarien governs de Front Popular.

Per tant, no hi ha dubtes que existiren diferències tant en les tendències de confluència, com en el pes dels actors i el resultat final en cada país. No obstant, en un dels acostaments més recents al tema, Antonio Robles situa aquelles coalicions en el mateix plànol, com unions de socialistes i demòcrates radicals front a les forces de dreta, en una dinàmica fonamentalment interna que es relacionaria amb les aliances prèvies del *Bloc des gauches*, *Cartel des Gauches* i les diferents conjuncions republicanes i socialistes espanyoles del primer terç del segle XX¹⁶⁹².

Així mateix, més interessant per al que ací es tracta esdevé la visió de Rafael Cruz. Aquest ha defensat que candidats, arguments i resultats d'ambdós fronts populars no foren tant diferents. D'acord amb aquest investigador, en ambdós casos radicals, socialistes i comunistes empraren una dialèctica del poble que marginava altres identitats com la de classe. El poble esdevenia voluntat i expressió de la nació front a un *altre*, un enemic definit sota l'etiqueta dels poderosos i considerat feixista i estrangeritzant¹⁶⁹³.

Efectivament, en aquest sentit sí és possible equiparar ambdós experiències ja que en el compromís adquirit per tots ells batejava la defensa d'una idea de nació front a l'amenaça feixista i que, en certa manera, facilità un punt de trobada comú al voltant del Front Popular.

Cal dir que la historiografia francesa ha anat més lluny que l'espanyola a l'hora de posar de manifest la centralitat de la vessant nacional en l'aplec frontpopulista francès. Les mobilitzacions obreres de febrer del 1934 en reacció a les immediatament anteriors de les lligues de dreta—en les quals també participaren sectors comunistes—van iniciar la convergència entre el PCF i els socialistes, nucli forjador del Front Popular francès. En aquella ocasió, la CGT socialista dirigida per Jouhaux va situar l'objectiu de les manifestacions, de forma predominant, en el camp de la defensa de les llibertats aconseguides pels *nostres avis* i cridava al “*ralliement pour tous ceux qui veulent que le droit triomphe de la force, que la Déclaration des droits de l'homme de*

---

¹⁶⁹² ROBLES EGEA, Antonio: “Las coaliciones de izquierdas en España y Francia (1899-1939)”, *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine*, 2 (2015), [consultat el 18 de març del 2015], <http://ceec.revues.org/5404>.

¹⁶⁹³ CRUZ, Rafael: *En el nombre...*, pp. 101-106.

1789 reste la charte des hommes libres”¹⁶⁹⁴. Així mateix, el dia 6 de febrer, Léon Blum va oferir el suport de la SFIO al president Daladier amb el crit de la reacció feixista no passarà, expressió lligada a la tradició nacionalista francesa¹⁶⁹⁵. D’aquella manera, ja abans del decidit gir comunista, els socialistes privilegiaven la lluita contra la dreta en termes patriòtics.

En efecte, per als socialistes francesos aquell no era un camp gens estrany, cosa que els permeté enrolar-se en el Front Popular sota el principi de defensa nacional sense dificultats. Mentre, els comunistes hagueren de transitar des de la visió de la lluita de classe contra classe, de denúncia del caràcter feixista de la democràcia republicana —i d’aquells que en participaven—, així com d’atac al patriotisme francès, fins a la defensa de la nació francesa i l’autopresentació com a continuadors de l’herència nacional. Si bé aquell canvi no va ser sobtat, allò cert és que va ser un component clau, i no una conseqüència, de la formació del Front Popular¹⁶⁹⁶.

En aquest sentit, Maurice Thorez, a finals de l’any 1934, llançà la idea d’una àmplia unitat antifeixista entre la classe obrera i la burgesia republicana, tot considerant els comunistes francesos continuadors de l’herència cultural i jacobina revolucionària francesa. El líder comunista clamà al “*combat sans merci contre l’ennemi dans notre propre pays (...) les capitalistes ne sont pas attachés à leur pays, mais à leurs privilèges, à leurs profits*”¹⁶⁹⁷. Després d’un descens en aquest tipus de manifestacions a inicis de l’any 1935, a partir de la primavera els comunistes es llançaren amb total decisió a la reconciliació de la classe i la nació, i més amb l’aquiescència oficial de la Komintern des del mes d’agost¹⁶⁹⁸. Així, el PCF inicià la *conversió* nacional del partit mitjançant l’apropiació de la mitologia del nacionalisme francès, tot insistint en l’element revolucionari jacobí. El comunisme es proclamà orgullosament hereu directe

---

¹⁶⁹⁴ La primera expressió és de 9 de febrer, mentre que el segon fragment data d’11 de febrer. Citat a PROST, Antoine: *Autour du Front populaire. Aspects du mouvement social au XXe siècle*, Paris, Seuil, 2006, p. 65.

¹⁶⁹⁵ Un fragment del discurs traduït al castellà pot llegir-se a LACOUTURE, Jean: *Léon Blum*, València, Ed. Alfons el Magnànim, 1986, pp. 205-207.

¹⁶⁹⁶ Monier, FRÉDÉRIC: “Le Front populaire”...; WOLIKOW, Serge: “Le PCF et la nation au temps de Front Populaire”, en Serge Wolikow i Annie Bleton-Ruget (dirs.), *Antifascisme et nation...*, pp. 129-140.

¹⁶⁹⁷ Discurs pronunciat al Parlament francès el novembre del 1934, citat a WOLIKOW, Serge: “Le PCF et...”, p. 132.

¹⁶⁹⁸ SANTAMARIA, Yves: “«Noblesse oblige»: PCF, défense nationale et lutte pour la paix (1935-1936)”, en Serge Wolikow i Annie Bleton-Ruget (dirs.), *Antifascisme et nation...*, pp. 75-85, subratlla la importància de les directrius enviades de Moscou en aquell procés.

dels revolucionaris francesos del segle XVIII, defensà els filòsofs francesos de la Il·lustració i enaltí la cultura i el folklore francesos¹⁶⁹⁹. Per tant, amb un discurs polític i cultural de nació, completà una total identificació entre classe obrera comunista i nació francesa.

D'aquella manera, la proposta de formació del Front Popular prengué cos al voltant d'una retòrica patriòtica que assumia el rol central de les formacions obreres en la defensa de la nació francesa, com a continuadors de la tradició liberal revolucionària jacobina front a l'amenaça feixista dels poderosos que intentaven subjugar França. Efectivament, l'antifeixisme que aglutinà socialistes, comunistes i radicals s'impregnà de discursos nacionalistes amb la unió de la classe obrera, del poble francès, a la defensa de la nació en perill; la lluita antifeixista s'inseria en les visions de la República amenaçada per l'etern blanc, la contrarevolució, com a finals del segle XVIII o amb l'afer Dreyfus¹⁷⁰⁰. Tot i que existiren divergències a l'hora de concebre les implicacions de l'antifeixisme, especialment en relació amb la seua vessant pacifista, la professió de fe nacional va ser totalment compartida¹⁷⁰¹. A més, cal destacar que aquella defensa nacional també tingué implicacions culturals a través de la marginació de la vessant més obrerista per a vindicar la protecció de la cultura *nacional* francesa, entesa com a correlat imprescindible de la lluita antifeixista especialment des del PCF —els socialistes no lligarien tant estretament antifeixisme i cultura, però ja duien dècades identificant cultura i art amb el *poble* francès¹⁷⁰².

Si aquella va ser la dinàmica del Front Popular francès, des d'aquest punt de vista no va ser massa diferent del cas espanyol. Tot recollint la línia de Cruz centrada sobretot en el cas comunista, el present estudi dels discursos socialistes de la campanya electoral de gener i febrer del 1936 pretén mostrar com la unitat sota el paraigua del Front Popular se sustentava, també per al cas del PSOE, en la premissa de la defensa d'una determinada concepció d'Espanya.

---

¹⁶⁹⁹ LAZAR, Marc: *Le communisme une...*, pp. 63-98. L'autor destaca que la nació esdevingué un component fonamental del comunisme francès des de meitat de la dècada del 1930, cosa que generaria una tensió interna amb el seu internacionalisme.

¹⁷⁰⁰ VERGNON, Gilles: *L'antifascisme en France...*, p. 208.

¹⁷⁰¹ Les diferents formes de relacionar pacifisme i antifeixisme entre socialistes, radicals i comunistes a WOLIKOW, Serge: "Les gauches, l'antifascisme et le pacifisme pendant les années 1930", en Jean-Jacques Becker i Gilles Candar (dirs.), *Histoire des gauches...*, Vol. II, pp. 357-374.

¹⁷⁰² POIRRIER, Philippe: "Culture nationale et antifascisme au sein de la gauche française (1934-1939)", en Serge Wolikow i Annie Bleton-Ruget (dirs.), *Antifascisme et nation...*, pp. 239-247.

8.3.1. Les eleccions del 1936: el combat per Espanya

Així, malgrat les tensions internes que el Partit Socialista manifestava obertament des de l'any anterior, la campanya electoral posà de relleu la creença compartida en, i defensa comuna de, la nació espanyola. Les faccions prietista i caballerista¹⁷⁰³ coincidiren en fer de la campanya electoral una sort de competició amb la dreta, més intensa si cap que en campanyes anteriors, per veure qui era l'autèntic representant d'Espanya —cursa que arribà a afectar-los a ells. Per consegüent, les eleccions de febrer del 1936 es convertiren en un combat per Espanya i l'espanyolitat¹⁷⁰⁴.

En aquest sentit, *El Socialista*, canal d'expressió de l'executiva prietista del PSOE, per bé que ja venia fent propaganda amb anterioritat, el 16 de gener anunciava l'aprovació del pacte del bloc popular¹⁷⁰⁵ i, amb aquest, cridava a reclamar el vot en favor dels partits *populars*¹⁷⁰⁶. Evidentment que la coincidència onomàstica ajudava, però també era totalment intencionada. Aquells partits es disposaven a treballar en benefici d'Espanya i de les classes laborioses. Així mateix, es reclamava responsabilitat i unitat entre les files socialistes per a garantir als reprimits llibertat i als treballadors un mínim de benestar dins la República democràtica. Amb la *dignitat d'espanyols* ofesa per la immoralitat i vilesa del bienni radical-cedista¹⁷⁰⁷, *El Socialista* afirmava que, amb el vot, el poble aturaria la dreta, que Espanya havia alçat la bandera de la vida¹⁷⁰⁸.

Per consegüent, el plantejament inicial del prietisme no variava en gran mesura respecte a ocasions anteriors. Els dirigents del Partit Socialista, com la resta dels companys de coalició i també la dreta, parlaven en nom del *poble*, associat a la nació¹⁷⁰⁹. Com va afirmar Godicheau, tant per al cas francès com l'espanyol, la fórmula del Front Popular permetia “*remplacer le vocabulaire de la classe par une grammaire*

---

¹⁷⁰³ A l'alçada de la campanya electoral, els besteiristes ja restaven un grup marginat i d'escassa rellevància.

¹⁷⁰⁴ En aquest cas la historiografia sí sol apreciar mostres de la utilització del referent nacional espanyol per part del conjunt de l'esquerra representada en el Front Popular, i no sols entre la dreta. Per exemple, DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha...*, pp. 482-483.

¹⁷⁰⁵ La utilització concreta de l'expressió Front Popular no es va imposar durant el període electoral a Espanya, però tampoc a França com assenyala GODICHEAU, François: “L'existence et...”, p. 21.

¹⁷⁰⁶ *El Socialista*, “Apremiante convocatoria al trabajo”, 16/I/1936.

¹⁷⁰⁷ *El Socialista*, “La ficticia legalidad que nos brinda el Gobierno”, 24/I/1936.

¹⁷⁰⁸ *El Socialista*, “Que no nos salve Gil ni nos renueve Calvo”, 28/I/1936.

¹⁷⁰⁹ CRUZ, Rafael: *En nombre del...*, p. 88.

*du «peuple»*¹⁷¹⁰. Tanmateix, com s'ha pogut comprovar fins aquí, no es tractava d'una novetat a l'alçada del 1936, ni implicava una eliminació del referent obrer.

Els socialistes eren interpel·lats, junt als simpatitzants i aliats del bloc popular, a treballar per a unes eleccions en les quals estava en joc la llibertat dels camarades empresonats i el futur d'Espanya¹⁷¹¹. Aquella invocació nacional, fins a cert punt banal a causa de la seua repetició incansable al llarg de totes les campanyes, es tornava central i ben explícita quan *El Socialista* jutjava el programa de la CEDA. Després de denunciar la repressió i la corrupció que hauria dominat l'administració radical-cedista, aquest rotatiu discutia que la dreta fera ús de l'apel·lació patriòtica. Des del seu punt de vista, tot definint la pàtria com a la *terra* i els *morts* —explícitament recollida de Maurice Barrès—, la pàtria corresponia a tots; però, més intensament a jornalers i miners que treballaven i es deixaven la salut en la terra que no als senyorets i rendistes¹⁷¹². En conseqüència, s'afirmava amb contundència: “*hora es ya de arrebatarles a las derechas los mitos que monopolizan. Ni son España ni son el orden*”¹⁷¹³. Després d'haver regat la *pell de bou* amb sang i ressentiment, d'haver arruïnat l'agricultura i el comerç exterior, d'omplir les presons de treballadors, d'imposar jornals de fam; després de tot això,

*Que no se llamen valedores de la patria. Dejen el nombre de España quieto. En sus carteles electorales la maternal invocación posee resonancias alevosas. No de malos hijos, sino de malsines, que prostituyeron a la madre, queriendo hacer de la República española, ilusionada de trabajo y civilidad, una torva dictadura de sacristanes medradores y de políticos rapaces. Dejad a España, noble imagen doliente, que no cabe en el área de un pasquín electoral de la Ceda*¹⁷¹⁴.

D'aquesta manera, la *mare* Espanya, aquella república civil i treballadora, era una invocació que no mereixia aparèixer associada a una dreta que l'hauria maltractada, a uns polítics interessats i clergues que haurien empobrit els treballadors. La dreta no tenia dret a esmentar Espanya o, almenys, no podia fer-ho sense insultar-la. Això, alhora, deixava l'única legitimitat del patriotisme en mans dels socialistes o, si més no,

---

¹⁷¹⁰ GODICHEAU, François: “Front Populaire, de la tactique cominternienne aux «politiques du peuple»”, *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne* 48 (2013), pp. 13-25, cita de pàgina 21.

¹⁷¹¹ *El Socialista*, “Es ahora cuando se gana la victoria”, 21/I/1936.

¹⁷¹² *El Socialista*, “Dejad a España quieta”, 21/I/1936.

¹⁷¹³ *Ibidem*.

¹⁷¹⁴ *Ibidem*.

del Front Popular. El desterrament de l'adversari de la comunitat nacional que detecta Cruz en aquella campanya electoral es feia ací totalment explícit¹⁷¹⁵.

Si *El Socialista* cridava a arrabassar a la dreta el monopoli sobre el patriotisme espanyol i mostrar la falsedat de la seua pretesa identificació amb la nació, quatre dies més tard el caballerisme no desentonà amb aquella perspectiva. Així doncs, després d'afirmar que calia evitar que la propaganda electoral restés a l'arbitri de l'autonomia local i la inspiració militant, a causa que *l'individualisme racial* espanyol es podria traduir en incapacitat i desorganització, *Claridad* recomanava tres senzills eslògans: “*DICEN QUE ELLOS SON ESPAÑA y llevaron moros a Asturias a «razziar» los hogares de honrados españoles*”; “*ESPAÑA SOMOS NOSOTROS. ¡LOS TRABAJADORES!*”; “*¡Español! ¡Vota por el Frente de izquierdas! ¡Es votar por España!*”¹⁷¹⁶.

Per a *Claridad*, la dreta havia situat la campanya electoral en el terreny de la pàtria, motiu pel qual calia demostrar que ella representava el *corcó* de la nació. Tot deixant la qüestió d'Astúries sobre la qual es parla més endavant, aquells missatges electorals eren una apropiació directa de la nació espanyola per part del caballerisme. Espanya eren els treballadors, motiu pel qual el vot pel front d'esquerres significava el vot per Espanya. Sense renunciar a l'apel·lació obrera era completament possible la reivindicació nacional espanyola.

Els ressons d'aquells plantejaments s'escoltaren també a Bilbao, des d'on Martín S. V. Ayerdi comentava que les JONS no veien més que eclesiàstics, aristòcrates i militars quan contemplaven Espanya. A més a més, els feixistes espanyols no eren capaços d'oposar-se a que el Vaticà s'emportés el producte del treball dels espanyols ni a protestar per l'entrega de monopolis al capital *estranger*. El marxisme, front a les solucions inspirades en Itàlia, Alemanya i Àustria, era l'única forma de “*salvar España y el mundo*”¹⁷¹⁷. Així, la denúncia de la falsedat del compromís nacional de la dreta, que no dubtaria a alienar l'economia espanyola a l'*estranger*, i la necessitat de salvar la nació se situaven en el primer plànol de la campanya, sense repercutir en una renúncia al marxisme i la seua pretensió inter-nacionalista.

---

¹⁷¹⁵ CRUZ, Rafael: *En el nombre...*, pp. 88-89.

¹⁷¹⁶ *Claridad*. *Semanario socialista de crítica e información*, 25/I/1936. Majúscules i cometes a l'original.

¹⁷¹⁷ *La Lucha de Clases*, “*¡Arriba España?*”, 24/I/1936.

En aquella línia, Fernando de los Ríos, una de les grans figures del prietisme, afirmà en un míting al teatre Cervantes de Granada que durant el bienni negre s'havia negat el règim constitucional i s'havien desatès les amargures i ànsies del *poble*. Les dretes no reconeixien els principis constitucionals per a, com havia passat a Alemanya, suprimir-los un cop arribaren al parlament. A més d'aquella invocació popular i del perill del feixisme, De los Ríos negà l'acusació que la dreta llançava d'antiespanyols als integrants del Front Popular de la següent manera,

Nos llaman anti-España; pero pobre España si la historia fuera lo que simbolizan las derechas: persecución hambre, negación del sentido de justicia, falta de sensibilidad para tener fe y humanidad y para comprender el noble ideal que nosotros representamos. España es lo que nosotros representamos. España es lo que nosotros pensamos; el que os habla ha predicado desde la Universidad de Londres a la de Nueva York, desde la de París a la de Méjico, y esto es un valor cultural español. Ante ellos siento enfervorizada mi alma.

*Yo, Fernando de los Ríos, porque nosotros somos españoles hasta las cachas y queremos una España justa, grande, respetuosa*¹⁷¹⁸.

Els referents de justícia i humanitat, molt del gust de l'intel·lectual socialista, no deixaven lloc a dubtes sobre la seua adhesió a l'*autèntica* nació espanyola. L'Espanya representada en el Front Popular, la que ells pensaven, l'Espanya justa, gran i respectuosa era la vertadera Espanya.

Aquells arguments van ser represos per De los Ríos en distints actes per Andalusia. Primer, a Còrdova asseverà que les dretes no podien reclamar el vot a Espanya perquè el proletariat també era Espanya i elles l'havien perseguit i havien imposat l'analfabetisme i la misèria. Plantejament que, sobre la base que la massa proletària era "*la misión biológica de la posibilidad de España*", permetia presentar les eleccions del dia 16 com una disjuntiva entre la *perdició* i la *salvació* d'Espanya¹⁷¹⁹. Després, a Màlaga insistí en la contraposició entre la *seua* Espanya i la de les dretes perquè

*Nosotros queremos una España como pueblo y no como masa inútil. Amamos a la España del labrador, del profesor, del hombre de laboratorio y amamos la España que enriquece. También queremos una España justa y no persecutoria; una España culta, no analfabeta, y no una España harapienta, sino rica*¹⁷²⁰.

---

¹⁷¹⁸ *El Socialista*, "Un interesante discurso de Fernando de los Ríos", 28/I/1936.

¹⁷¹⁹ *El Socialista*, "Un gran mitin en Córdoba, con intervención de Martínez Barrio y Fernando de los Ríos", 09/II/1936.

¹⁷²⁰ *El Socialista*, "Los compañeros Fernando de los Ríos y Álvarez del Vayo pronuncian briosos discursos", 12/II/1936.

L'oposició entre Espanya, representada en les forces del Front Popular, i els seus enemics era servida quasi a diari. El 16 de febrer hi hauria unes eleccions en què es trobarien, “*de una parte, Lerroux-Gil Robles... y Portela (...). De otra parte, España, la nuestra, la doliente y creadora*”¹⁷²¹.

Des de *Claridad*, a falta de tres dies per a les votacions, tres cartells electorals repetien la idea d'unes dretes alienes a la situació nacional, representants d'una Espanya clerical, fosca i morta, front a l'Espanya vital, la del treball i l'estudi¹⁷²².

Imatge 3. Les dretes *salvant* Espanya. Font: Fundació Pablo Iglesias.

En aquesta imatge, com venia sent costum en el discurs socialista, els partits de dreta eren associats a un clericalisme aliè als problemes d'Espanya. A fi de comptes, la dreta tenia en el catolicisme un punt clau en la seua visió del poble i la nació espanyola. En canvi, el PSOE, d'acord amb *El Socialista*, representava “*la España que sufre, la desesperada de esperar en vano*”; el poble en massa, i amb ells els socialistes, topava amb la “*imagen de tierra seca, señoreada por campanarios y cuarteles*”¹⁷²³. En aquest

¹⁷²¹ *El Socialista*, “Lerroux, Gil Robles, Portela... y España”, 11/II/1936.

¹⁷²² *Claridad. Semanario socialista de crítica e información*, 13/II/1936.

¹⁷²³ *El Socialista*, “Carteles que sangran”, 24/I/1936.

sentit, l'anticlericalisme no sols era un component assumit des del republicanisme per la cultura política socialista¹⁷²⁴, sinó un element fonamental de la narrativa i la idea nacional espanyola de bona part del republicanisme, així com del socialisme i l'anarquisme¹⁷²⁵. El clergat era, segons *El Socialista*, un enemic declarat dels treballadors i, fins a la desamortització, s'havia apoderat d'Espanya, moment a partir del qual hauria mantingut una constant intromissió en els afers de l'estat. Amb l'arribada de la República, l'Església es convertiria en un partit polític més—“*decir Iglesia y decir Ceda, en España viene a ser lo mismo*”—, el dels banquers, terratinents, usurers i rics¹⁷²⁶.

Així, en la campanya electoral del 1936, com havia passat en les anteriors, el conjunt del socialisme assenyalava la condició antinacional d'un catolicisme que alienava el territori i la sobirania nacional espanyola en favor d'un agent *extranger*. El bonet clerical i el seu emparament del capitalisme, com indicava el jove socialista David Tudea, significava “*la conversión de nuestro suelo en feudatario de Roma*”¹⁷²⁷. Per a Cruz, en aquets sentit, l'anticlericalisme seria un factor diferenciador entre la campanya frontpopulista espanyola i la francesa, on el PCF convidà a integrar-se els catòlics¹⁷²⁸.

El següent cartell recuperava una idea també present al llarg de les campanyes electorals de temps republicans, a saber, la demanda del vot en favor de la dignitat espanyola, ara identificada amb el conjunt del Front Popular.

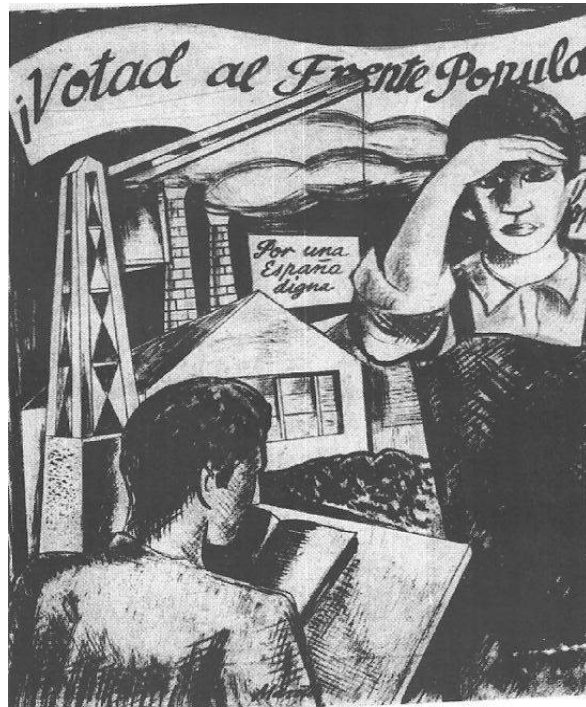
¹⁷²⁴ DE LA CUEVA, Julio: “Socialistas y religión en la Segunda República: de la Liga Nacional Laica al inicio de la Guerra Civil”, en Julio de la Cueva i Feliciano Montero (eds.), *Izquierda obrera y...*, pp. 71-97. Sorprenentment, aquest autor, que considera l'anticlericalisme un element central en l'acord del Front Popular, passa per alt qualsevol implicació nacional d'aquell.

¹⁷²⁵ SALOMÓN, Pilar: “El discurso anticlerical...”.

¹⁷²⁶ *El Socialista*, “La iglesia, beligerante”, 04/II/1936.

¹⁷²⁷ *La Lucha de Clases*, “Regalo que ofrecen las derechas al pueblo español en caso de obtener la victoria”, 07/II/1936.

¹⁷²⁸ CRUZ, Rafael: *En el nombre del...*, p. 106.

Imatge 4. Per una Espanya digna. Font: Fundació Pablo Iglesias.

En aquest cartell es retornava al clam que havia obert la pugna electoral a favor de la República l'any 1931. El lema de "Per una Espanya digna" reeditava el crit de "Visca Espanya amb honra" que recordava la revolució liberal pendent des del segle XIX. Així mateix, el cartell de la publicació caballerista identificava aquella *dignitat* d'Espanya amb els treballadors manuals i intel·lectuals, igual que sovint s'havia fet des del principi del règim republicà.

El darrer cartell de *Claridad* sintetitzava el missatge fonamental que tots els socialistes transmetien a través de la premsa i dels mítings. En les eleccions s'escenificava un conflicte nacional, l'Espanya del futur i el progrés, associada als socialistes concorregueren en solitari o en conjunció, i l'Espanya negra del passat.

EL DIECISEIS DE FEBRERO

Encuentro

España
viva

España
muerta

Imatge 5. L'Espanya viva contra l'Espanya morta. Font: Fundació Pablo Iglesias.

En aquest sentit, al marge de les declaracions citades fins ara, Largo Caballero, en el darrer míting realitzat a Madrid pel Front Popular, observà que el triomf segur d'aquest escriuria una pàgina important de la història d'Espanya. La victòria electoral serviria, segons el president d'UGT, per a comprovar si els treballadors podien fiar-se, o no, de la legalitat republicana. Largo, a pesar d'advertències com aquella, dirigides als seus socis i, també, a la dreta, confirmava el compromís contret per a dur endavant el *moderat* programa electoral. Per a tancar la seua intervenció, Caballero, després de recordar la memòria dels *revolucionaris* Galán i García Hernández i la vergonya que sentirien de veure la deriva que havia pres la República, afirmà en referència a la dreta que Déu no s'havia presentant a les eleccions i que no era una qüestió que s'hagués de barrejar amb la política. Així mateix, sobre la idea de votar per Espanya que reclamava la dreta, es preguntà

¿A qué España quieren que se vote? ¿A la suya, feudal, o a la España que representa el Frente popular, la España progresiva, que trabaja? ¿A ésta es a la que hay que votar, y no a la España regresiva! ¡Que voten por la España democrática, por la que quiere ensalzar a España, y no a la España negra que representan ellos!

(...) *Por consiguiente, trabajadores, que el lunes por la mañana podamos decir al mundo entero: España se ha reivindicado; España se ha salvado, y se pone en marcha para realizar su obra, que será efectuada por el Frente popular (...)*¹⁷²⁹.

Així doncs, Largo, i amb ell l'esquerra socialista, mantenia un discurs que —bé fóra dirigit preferentment als obrers, encara que amb un toc moderat per situar en el futur indeterminat el moment del proletariat¹⁷³⁰; bé estigués destinat a destacar la llibertat d'acció de la classe obrera dins l'aliança frontpopulista¹⁷³¹— associava la victòria del Front Popular a la salvació d'Espanya. L'alternativa plantejada a les eleccions era una Espanya retardatària, ancorada en el feudalisme i la reacció. De manera que el conflicte polític no abandonava, en la retòrica del cavallerisme, el camp de l'enfrontament entre dues idees d'Espanya, en el qual el socialisme se situava del costat del progrés, del futur i del treball, però també de la *verdadera* nació.

Largo subratllà en diversos moments les diferències que separaven el socialisme dels seus aliats en aquelles eleccions, així com la necessitat de la unió temporal amb els republicans, i advertí la inevitable actuació revolucionària de la classe obrera en el futur i/o en cas d'un moviment de la dreta. Tanmateix, aquelles manifestacions eren freqüentment conjugades amb l'afirmació del patriotisme obrer i socialista —i la falsedat del dels seus rivals— perquè “*el verdadero patriotismo está en desarrollar la Constitución y la gobernación en provecho de todos y no de unos cuantos*”¹⁷³², cosa que permetia justificar mesures com la nacionalització de la terra, no pel plaer d'expropiar, sinó “*por el bien nacional y de la clase obrera*”¹⁷³³. Els capitalistes no eren bons patriotes perquè “*cuando ven que hay un pequeño peligro, cogen su dinero y se lo llevan al extranjero*”¹⁷³⁴, on, a més, educarien els seus fills¹⁷³⁵. Des de *El Socialista*, en

---

¹⁷²⁹ *El Socialista*, “En la víspera de nuestra victoria, José Díaz, Martínez Barrio, Largo Caballero y Azaña ratifican su lealtad al programa de las izquierdas”, 16/II/1936.

¹⁷³⁰ TUSSELL, Javier: *Las elecciones del...*, pp. 197-200. La moderació socialista, i també comunista, en la campanya va ser un element destacat, així mateix, per GARCÍA ANDREU, Mariano: *Alicante en las...*, p. 192. En canvi, MARTÍNEZ LEAL, Juan: “Las elecciones del Frente Popular en la provincia de Alicante”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 11 (2012), pp. 205-238, destaca l'obrisme de Largo Caballero i la condició excloent dels discursos de la campanya electoral.

¹⁷³¹ JULIÀ, Santos: *Los orígenes del...*, pp. 154-157.

¹⁷³² *El Socialista*, “El Frente popular de izquierdas celebra centenares de actos en toda España”, 04/II/1936.

¹⁷³³ *El Socialista*, “En la inauguración de la Casa del Pueblo de Linares pronunció Largo Caballero un interesantísimo discurso”, 21/I/1936.

¹⁷³⁴ *El Socialista*, “El Frente popular de izquierdas celebra centenares de actos en toda España”, 04/II/1936.

¹⁷³⁵ *El Socialista*, “En la inauguración de la Casa del Pueblo de Linares pronunció Largo Caballero un interesantísimo discurso”, 21/I/1936.

aquest sentit, es va qualificar Gil Robles i Calvo Sotelo d'agents de la *internacional* jesuítica i financera, respectivament; per a ells el patriotisme era un ornament i poc més¹⁷³⁶.

Finalment, amb la victòria electoral, l'efusivitat patriòtica i popular tornà a ocupar les planes de la premsa socialista. *Claridad* celebrava que el poble treballador havia concedit la victòria a les esquerres¹⁷³⁷. *El Socialista*, per la seua part, destacava que una Espanya redimida havia votat els marxistes i republicans, una “*España sensible, honesta, viril, de la que es dable esperar aún hermosas acciones*”; una Espanya que exemplificaven en el poble de Madrid, “*pueblo de elevado ejemplo. ¡Pueblo triunfante contra todo lo que no es pueblo!*”¹⁷³⁸.

8.3.2. La Revolució d'Astúries

Menció a banda mereix un dels plats estrella d'aquella campanya, la Revolució d'Astúries. Cruz ha apuntat la (re)construcció discursiva posterior d'aquells fets. L'autor observa que la Revolució d'Octubre es va fer en nom de la classe obrera; posteriorment, a partir de la generalització repressiva al conjunt del món sindical i associatiu esquerrà, guanyà força la conceptualització d'Astúries com a alçament popular antifeixista victoriós, però inacabat. Així mateix, durant les eleccions els fets d'Astúries serien utilitzats, tant per la dreta com per l'esquerra, per a exemplificar la ferocitat i crueltat de l'oponent¹⁷³⁹.

Aquestes afirmacions de Cruz, tot i ser certes en essència, poden ser matisades. Per un costat, sostenir que els fets d'Astúries es realitzaren sota invocacions de classe no hauria d'excloure la possibilitat que es donaren també lectures en clau nacional. L'autor no indica res en aquest sentit, però els seus arguments podrien conduir a pensar-ho i, com s'ha intentat provar al llarg d'aquesta investigació, el PSOE no abandonà en cap moment del règim republicà la dimensió patriòtica espanyola del seu discurs, tot fent-la compatible amb les apel·lacions a la classe, la revolució i/o l'internacionalisme.

---

¹⁷³⁶ *El Socialista*, “Que no nos salve Gil ni nos renueve Calvo”, 28/I/1936.

¹⁷³⁷ *Claridad. Semanario socialista de crítica e información*, 21/II/1936.

¹⁷³⁸ *El Socialista*, “El Frente popular victorioso en toda España”, 18/II/1936.

¹⁷³⁹ CRUZ, Rafael: *En el nombre del...*, pp. 62 i següents.

Encara que separada per més de mig any, ja s'ha comentat que el compromís revolucionari del socialisme front a la possibilitat de derives reaccionàries de la República, anunciat públicament per Prieto, s'acompanyà d'una expressa declaració d'estima per la nació. Així mateix, més pròxima en el temps va ser la crida de “Justiciano el Rebelde” als joves socialistes per a llançar-se a la revolta social, per damunt de la legalitat, i la seua exhortació a convertir “*España en otra Numancia antes que su suelo lo invada el fascismo*”¹⁷⁴⁰. També, menys de quinze dies abans de la insurrecció, *El Socialista* advertia els republicans de la revolució obrera que s'aproximava i del seu caràcter necessàriament violent. En aquell article els socialistes consideraven que no era el moment de mitges tintes; no cabia la possibilitat d'alternances entre partits *del torn* ni d'escrúpols constitucionals. En conseqüència, s'havia de barrar el pas al feixisme i enderrocar el colós feudal. Així doncs, proclamaven “*bendita la guerra contra los causantes de la ruina de España*”¹⁷⁴¹. Ja posteriorment, Ramos Oliveira recuperava en certa manera el plantejament de Prieto quan recordava com la promesa revolucionària del PSOE era un compromís amb la consciència lliure d'Espanya¹⁷⁴².

Aquells plantejaments mostren que una certa idea d'alliberament de la nació espanyola pogué estar al darrere dels arguments en favor de la insurrecció. La revolució proletària i la salvació de la nació no jugaven en els discursos socialistes rols oposats.

Per un altre costat, l'anàlisi de Cruz de la construcció i utilització posterior d'Astúries, esdevé fins a cert punt incompleta. És a dir, en aquella operació de (re)significació d'octubre del 1934 va jugar un paper clau, i va servir al reforçament de, la idea de nació espanyola. Astúries no va passar simplement a ser el símbol d'un alçament del poble —*a seques* o laboriós—, sinó que es va conceptualitzar, almenys per part del socialisme, com un enfrontament entre els bons espanyols i els seus enemics. I, a més, mitjançant l'ús del mite nacionalista espanyol de la *Reconquesta*.

Pel que s'ha pogut percebre, durant la campanya electoral, va ser *El Socialista* el primer òrgan a traure a relleu la qüestió d'Astúries, enmig d'un seguit d'articles que

---

¹⁷⁴⁰ *Justicia* (Linares), “A los jóvenes socialistas”, 21/VIII/1934.

¹⁷⁴¹ *El Socialista*, “Unas palabras a los republicanos”; citat a AVILÉS, Juan: “Los socialistas y la insurrección de octubre de 1934”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea* 20 (2008), pp. 129-157.

¹⁷⁴² RAMOS OLIVEIRA, Antonio: *La revolución española...*, p. 15.

relataven la cruesa de la repressió del moviment d'octubre¹⁷⁴³. En aquell cas es denunciava com el govern del moment, amb l'argument que s'estava intentant ressuscitar la llegenda negra espanyola, impulsà una campanya de difamació contra els treballadors per a contrarestar la difusió informativa de la brutalitat que haurien patit. Els socialistes afirmaven que davant d'això van sentir vergonya de ser espanyols, però que es continuaven identificant com a tals, cosa que acreditaria el seu *espanyolisme*. Segons aquesta publicació, Lerroux i el seu govern haurien dut

*Los moros a conquistar Asturias. La gesta de Pelayo, tan cantada por los patriotas tuvo un remate, andando los siglos, en el cuartel que lleva su nombre. Desde entonces se convirtió España en un zoco marroquí, donde los ladrones hacían su negocio y se trataba a las gentes honradas a latigazos*¹⁷⁴⁴.

Aquella línia va ser seguida per *La Lucha de Clases*, des de la qual es va considerar que el crit de “Santiago i tanca Espanya”, de les *Juventudes de Acción Popular*, havia quedat desvirtuat des del moment que “*los regulares —que cal recordar que eren les tropes africanes— abrieron en Asturias nuestra patria poco menos que en canal*”¹⁷⁴⁵.

Tot seguit, *Claridad* proporcionava els eslògans electorals comentats, entre els quals se subratllava que les llars dels bons espanyols a Astúries havien estat arrasades pels moros enviats pels falsos patriotes. Per cert, aquella consigna ja hauria aparegut al periòdic comunista de Jaen *Renovación* el dia 20 de gener¹⁷⁴⁶.

Finalment, *El Socialista* reprenia l'argument i sostenia que el patriotisme dels governants es va sentir ofès per les peticions de llibertat dels empresonats realitzades des de França, però no quan, amb la benedicció dels sacerdots, “*los moros vinieron a conquistar Asturias y a cazar españoles*”¹⁷⁴⁷. Així mateix, se subratllava en aquesta ocasió que la referida campanya contra els treballadors, embrutidora del nom d'Espanya a l'estranger, s'hauria finançat amb els diners que aquells *patriotes* s'emportaren d'Espanya per a actuar contra la República i el govern del 1931.

---

¹⁷⁴³ *El Socialista*, “Todo era mentira”, 11/I/1936.

¹⁷⁴⁴ *Ibidem*.

¹⁷⁴⁵ *La Lucha de Clases*, “Desfile de gansos”, 24/I/1936.

¹⁷⁴⁶ TUSSELL, Javier: *Las elecciones del...*, p. 230.

¹⁷⁴⁷ *El Socialista*, “Los patriotas se sienten ofendidos”, 01/II/1936.

En el mateix número, mitjançant el comentari d'altra premsa i en resposta a ABC, s'afirmava que “*las hordas berberiscas fueron llamadas por los gobernantes españoles para que aplastaran a los hijos de Asturias, a los nietos de Don Pelayo*”¹⁷⁴⁸.

Finalment, encara que fora de la dinàmica electoral —ja que la natura de la publicació l'apartaria d'aquella finalitat— la “*reconquista y entrada triunfal en Oviedo de los regulares*”¹⁷⁴⁹, com l'any 1935 descrivia la repressió d'Astúries José López López, va ser motiu d'atenció per Luis Araquistáin des de *Leviatán*. A través d'un article suposadament datat a finals d'octubre del 1934, l'intel·lectual socialista observava que la geografia abrupta de la regió asturiana i el *caràcter viril* de les *races* cantàbriques afavorí els miners, fins al punt que el govern hagué de recórrer a

*Tropas mercenarias traídas de África, del Tercio, originariamente formado por extranjeros, aunque ahora está limitado su número, y de Regulares, o sea soldados marroquíes al servicio de España (...). Los moros no pudieron llegar a esta región durante los siglos VIII al XV, en que invadieron y dominaron España, y fué precisamente en un lugar de los montes asturianos, en Covadonga, donde se inició la reconquista*¹⁷⁵⁰.

Per últim, cal recuperar l'article que l'1 de maig del 1936 Joaquín Gracia publicava a *La Lucha de Clases*. En aquell cas, segons s'ha vist en el capítol quart, es reivindicava l'alçament asturià com una insurrecció contra els botxins d'Espanya, que no contra la nació. Gracia qualificava als màrtirs d'Astúries de fills de Pelaió i a aquest de viril patriota; Astúries *la roja*, per a vergonya de tots els espanyols, hauria estat l'escenari d'una reedició del combat entre *els espanyols* i aquella raça que havia costat huit segles de fer fora del sòl patri¹⁷⁵¹.

En resum, si, com bé ha estudiat Cruz, Astúries acabà sent representada com a mobilització popular victoriosa i que calia continuar, el Partit Socialista no s'aturava en aquella lectura. No s'hauria de passar per alt el fet que la negació del patriotisme de radicals i cedistes es realitzés sobre la base del paral·lelisme amb un element destacat de la mitologia del nacionalisme espanyol. El socialisme hagués pogut atacar els seus rivals sense jugar dins el camp de la història *nacional* i/o sense remarcar la condició *extrangera* dels integrants de les forces d'ordre. No obstant, quan els comentaris sobre

---

¹⁷⁴⁸ *El Socialista*, “Cascabel político”, 01/II/1936.

¹⁷⁴⁹ *Democracia* (Jaen), “Palabras sin ilación”, 06/XII/1935.

¹⁷⁵⁰ *Leviatán. Revista de hechos e ideas*, “La revolución de Asturias”, 01/II/1936.

¹⁷⁵¹ *La Lucha de Clases*, “Covadonga y los patriotas”, 01/V/1936.

octubre anaven més enllà del simple relat dels fets per a realitzar valoracions, els socialistes queien majoritàriament en aquella dialèctica nacionalista.

Mitjançant aquells discursos, la dreta i els radicals quedaven associats a forces estranyes a la nació, a falsos patriotes que recorregueren a un dels enemics històrics d'Espanya, els musulmans, per a perseguir espanyols, *bons* espanyols, patriotes *autèntics*. Altrament, els treballadors, i amb ells els socialistes, desenvolupaven el rol dels hereus directes, *néts* i *fills*, dels protagonistes de la *Reconquesta* que, de nou, combatien per Espanya a les muntanyes on aquesta s'havia lliurat huit cents anys enrere. Si Azaña havia fet una analogia de la repressió d'Astúries amb els temps de Ferran VII¹⁷⁵² i Maurice Thorez lligava els comunistes a l'herència jacobina revolucionària, els socialistes no tingueren cap problema a remuntar-se al segle VIII i representar-se com a continuadors de les gestes nacionals espanyoles.

8.3.3. El comunisme i la pàtria

L'actitud dels comunistes al llarg de la campanya electoral, tot i que aquests no siguin motiu d'anàlisi en aquesta investigació, mereix alguns comentaris. En aquest sentit, Antonio Elorza va sostenir que, al contrari del cas francès on el PCF enarboraria la citada reconciliació entre la nació i la classe, el PCE únicament apuntà indicis d'un discurs nacional espanyol a partir de la formació del Front Popular espanyol. Segons aquest investigador, no seria fins al context de la Guerra Civil espanyola que el comunisme espanyol duria a terme un gir nacionalista clar en el seu discurs¹⁷⁵³. En una línia similar, Hugo García també ha indicat que l'adhesió patriòtica del PCE no arribaria al mateix nivell que la del PCF, amb el manteniment de les senyes d'identitat obreristes¹⁷⁵⁴.

En canvi, els estudis de Rafael Cruz han permès l'equiparació entre l'esllavissament patriòtic dels comunistes francesos i el del PCE. D'acord amb aquest autor, el comunisme espanyol ja abans de la contesa utilitzava el llenguatge republicà més genuí dels que s'empraven a Espanya, cosa que el va fer girar des de

---

¹⁷⁵² CRUZ, Rafael: *En el nombre del...*, p. 90.

¹⁷⁵³ ELORZA, Antonio: "La «nation eclatee»...".

¹⁷⁵⁴ GARCÍA, Hugo: "De los soviets a las Cortes. Los comunistas ante la República", en Fernando del Rey (dir.), *Palabras como puños...*, pp. 111-157.

l'internacionalisme de classe fins a la reivindicació de la nació espanyola¹⁷⁵⁵. Així mateix, des del punt de vista cultural i de la mateixa manera que en el cas francès, el PCE potencià una identitat col·lectiva basada en una cultura nacional-populista que valorava positivament l'espanyolitat i intentava alçar-se en alternativa vàlida al nacionalcatolicisme, tot destacant autors com Lope de Vega, Pío Baroja, Antonio Machado i Juan Ramon Jiménez pel seu suposat caràcter popular, inconformista i revolucionari del qual serien portadors els comunistes¹⁷⁵⁶.

Així doncs, la campanya electoral del 1936 es plantejà en termes de lluita entre dues Espanyes: l'Espanya amb honra i esperit liberal dels treballadors, front a la inquisitorial i indecent. Un discurs que no renunciava al referent obrer, però que Cruz qualificà, ja l'any 1987, de nacionalista¹⁷⁵⁷.

A tall d'exemple del discurs amb què els comunistes pretenien mobilitzar la població en torn al Front Popular, José Díaz, en un míting junt a Maurín i Pestaña, afirmà que allí es congregaven els representants de les forces populars i, entre altres coses, plantejà les eleccions en consonància amb la idea frontpopulista de lluita entre el feixisme i la democràcia, entre el passat i el futur. Tanmateix, el centre del discurs de Díaz es dirigí a apropiar-se la idea d'Espanya, en concordança amb com els socialistes havien entès la campanya electoral.

*¿Patriotas ellos? ¡No! Las masas populares, vosotros, obreros y antifascistas en general, sois los que queréis vuestro país libre de parásitos y opresores, pero los que os explotan, no; porque ni son españoles, ni son defensores de los intereses del país, ni tienen derecho a vivir en la España de la cultura y del trabajo*¹⁷⁵⁸.

Així, la retòrica del líder comunista situava els agents contendents en els mateixos termes que els socialistes espanyols, en el camp de la lluita entre el poble i els seus opressors i paràsits. Aquells opressors de la pàtria representaven la tradició de la Inquisició, mentre que des del Front Popular es continuava la dels qui haurien combatut pel progrés. Els amics del poble, les esquerres, eren els qui

---

¹⁷⁵⁵ CRUZ, Rafael: *En el nombre...*, p. 183.

¹⁷⁵⁶ CRUZ, Rafael: *El arte que...*, pp. 52-57.

¹⁷⁵⁷ CRUZ, Rafael: *El Partido Comunista de España en la Segunda República*, Madrid, Alianza, 1987, pp. 251-256.

¹⁷⁵⁸ *El Socialista*, "El Frente popular alecciona a los electores y define su actitud ante los Poderes públicos", 11/II/1936.

Continúan la tradición de esos hombres que lucharon contra la Inquisición; los que, como los comuneros, lucharon posteriormente por una situación de mejora para la mayoría del pueblo de España, los que lucharon para traer la primera República, hombres como Pi y Margall, como Salvochea, como Zorrilla, como Salmerón, y una serie de hombres que luchaban en aquella época por una España republicana, donde existiera el bienestar para el pueblo; los que, como Galán y García Hernández, dieron su vida en aras de una República de carácter social (...).

*Nosotros continuamos, pues, la tradición de Pi y Margall, la tradición de Salvochea, de Galán y García Hernández, y de todos los republicanos que luchaban para destruir la España feudal, clerical y monárquica (...)*¹⁷⁵⁹.

Si el Front Popular representava aquella tendència popular i republicana autènticament espanyola, monàrquics i feixistes eren mals espanyols, hereus de Torquemada, que havien imposat un domini feudal sobre la nació i que l'entregarien a les companyies imperialistes i capitalistes estrangeres.

D'aquella manera, el comunisme traçava una línia de continuïtat entre comuners, republicans del segle XIX, els militars Galán i García Hernández i el comunisme del 1936. La narrativa dominant del nacionalisme republicà de la dècada del 1930 sobre la lluita secular del poble espanyol per la llibertat era reproduïda al peu de la lletra per Díaz qui, això sí, connotava el règim republicà amb una tendència social. Ells anaven a netejar Espanya dels seus enemics, dels enemics del poble. Com indicà Díaz pocs dies després, les candidatures de la dreta eren una amalgama dels representants de la destrucció d'Espanya, front a les quals el poble, els treballadors i amants de la llibertat s'alçarien el dia de les votacions¹⁷⁶⁰.

Aquella retòrica, en suma, no tindria res a envejar a la del comunisme francès i, a més, era idèntica a la que el PSOE posava a la disposició de la seua militància. De fet, *El Socialista* lloà el plantejament de Díaz tot afirmant que havia marcat la distància de “*la patria de los trabajadores [amb] la patria de los nacionalistas*” i excità a posar “*en pie de guerra nuestro patriotismo, trabajadores, contra el patriotismo criminal de los reaccionarios y fascistas*”¹⁷⁶¹.

En conseqüència, és possible afirmar la utilització comunista dels discursos del nacionalisme espanyol d'arrel liberal progressista i republicana a través de la qual, com també feien els socialistes, el Front Popular i les eleccions del 16 de febrer suposaven

---

¹⁷⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁷⁶⁰ *El Socialista*, “En la víspera de nuestra victoria, José Díaz, Martínez Barrio, Largo Caballero y Azaña ratifican su lealtad al programa de las izquierdas”, 16/II/1936.

¹⁷⁶¹ *El Socialista*, “Patriotismo de paz y patriotismo de muerte”, 12/II/1936.

un nou episodi de la pugna entre *l'autèntica nació* espanyola i els seus enemics, considerats *mals patriotes*, amb influències i filiacions *estrangeres*, que desatenien la voluntat *popular*.

8.4. Cloenda

Amb motiu de la reedició de les eleccions en maig a Granada, per haver-se invalidat les anteriors, i Conca, en segona volta, l'agitació electoral tornà a escena, tot i que amb una intensitat molt més baixa. Aquella darrera ciutat va ser l'escenari on Prieto, com s'ha vist al capítol quart, va realitzar una de les seues acostumades professions de fe espanyolista. Encara que socialista internacionalista, Prieto es reconeixia com a espanyol fins la medul·la dels ossos i afirmava que els membres del Front Popular tenien una devoció inigualable per Espanya i tot allò espanyol perquè ells eren la pàtria¹⁷⁶².

La resposta del caballerisme també ha estat glossada ja. Després d'acusar Prieto d'afavorir amb el seu discurs nacionalista les tendències feixistes que bategaven darrere de la ubicació de l'interès nacional per damunt del de classe, *Claridad* advocava per una intensificació de la lluita de classe a causa que a través d'aquesta Espanya aconseguiria la seua realització, perquè l'única Espanya *autènticament* nacional i espanyola era la proletària¹⁷⁶³.

Per tant, entre l'esquerra socialista i el prietisme, a meitat de l'any 1936, Espanya, la idea de nació, va arribar a ser un argument més del seu enfrontament. No és que Espanya, com a nació dels socialistes espanyols, fóra qüestionada. Ni molt menys. La divergència radicava en com arribaria el seu revifament. Mentre Prieto pretenia frenar l'agitació social sota l'argument patriòtic, el caballerisme entenia que precisament a través d'aquesta es podria afirmar la vertadera Espanya, la proletària. Les apel·lacions a la nació servien per a legitimar projectes i estratègies polítiques diferents, però en cap cas per a discutir l'ens nacional. Espanya, per a uns, requeria concentrar l'esforç popular en torn al govern del Front Popular i les seues mesures de regeneració nacional; en canvi, per a altres, la nació demandava que la classe obrera marqués el

---

¹⁷⁶² PRIETO, Indalecio: *Siento a España...*

¹⁷⁶³ *Claridad. Diario de la noche*, "Consejos equivocados y peligrosos", 04/V/1936.

camí de la salvació i l'engrandiment nacional ja que ella era la nació i la resta eren interessos i sectors antinacionals.

Així doncs, tot fent una valoració de conjunt, és possible afirmar, en primer lloc, que al llarg de tots els períodes electorals, el PSOE va utilitzar un discurs desenvolupat en l'interior de la identitat nacional espanyola. Tant en solitari com en coalició amb les forces republicanes, o amb aquestes i altres forces obreres, el socialisme espanyol perseguia la mobilització social de militants i simpatitzants a través de la seua representació com a portadors dels interessos de la nació espanyola. Fóra amb l'objectiu d'implantar i consolidar la república o d'accelerar l'arribada del socialisme els discursos del Partit Socialista no abandonaven en cap moment la defensa de, i adscripció a, la nació espanyola.

Així mateix, aquell discurs disposava, principalment, una vinculació femenina a la nació a partir de la condició de reproductores biològiques i ideològiques de la nació¹⁷⁶⁴. Això no impedia l'existència de propostes discursives que lligaven les dones a la II República, a la nació, des de la idea d'una ciutadania igualitària. Amb tot, la funció maternal, de reproductora i educadora d'individus nacionals —i obrers—, va ser el recurs més comú durant els períodes electorals per a vincular les dones a l'esfera nacional¹⁷⁶⁵.

En segon lloc, cal destacar la forma en què els socialistes s'ubicaven en el centre de la identitat nacional i intentaven desplaçar els seus rivals d'aquella posició. A través d'un discurs historicista que assumia l'existència secular d'Espanya, el socialisme espanyol s'autorepresentava com al continuador de les lluites de la nació contra els seus enemics interns i externs. La mitologia forjada pel liberalisme revolucionari espanyol, amb les referències als comuners castellans o Agustina d'Aragó —per citar simplement els que han aparegut en aquest capítol— eren reivindicats com a propis i posats en valor com a precedents de les lluites que en el present havia de lliurar el socialisme. Amb el gros del liberalisme progressista compartia la visió del segle XVI com a moment en què s'inicià la decadència de la nació espanyola, així com el manteniment de les essències

---

¹⁷⁶⁴ Sobre les diferents categories generals a través de què participen les dones en la construcció de la comunitat nacional, YUVAL-DAVIS, Nira: *Gender & nation*, London, Sage, 1997.

¹⁷⁶⁵ Especialment interessant la reflexió al voltant de María Lejárraga a AGUADO, Ana: "Cultura socialista, ciutadania...", pp. 147-152 i també BLASCO, Inmaculada: "Mujeres y nación...", pp. 185-190.

nacionals a través del poble, les quals pugnarien per tornar a imposar-se sobre la dominació estrangera. Fins i tot la idea de la *Reconquesta*, una de les grans gestes nacionals per al nacionalisme historiogràfic espanyol, molt allunyada en el temps de les revolucions liberals, va ser disputada —i en certa manera apropiada— pel socialisme amb la finalitat d'alçar-se en representant de *l'autèntica* espanyolitat.

La interpretació republicana més radical del passat espanyol, entès sempre en clau nacional, es feia també molt present en el discurs socialista mitjançant l'estrangerització de la institució monàrquica, i dels seus seguidors, a la qual es culpava dels mals que sofria la pàtria. El clericalisme també era un factor aliè a la nació i es descrivia com a agent esclavitzant d'Espanya al servei d'interessos estrangers i antiespanyols. Des del socialisme, com cabria esperar, aquells discursos sobre la nació espanyola eren amarats amb els principis de la lluita de classes anticapitalista, la qual no obscuria en cap cas la dimensió nacional dels seus objectius.

En aquest sentit, per tant, la narrativa del liberalisme revolucionari i del republicanisme radical pogué facilitar al PSOE la seua incorporació a la defensa del patriotisme espanyol i als discursos sobre la identitat nacional espanyola per tal de convertir-se en el més fidel representant de la nació¹⁷⁶⁶. En aquella operació, el discurs del poble com a subjecte d'acció i encarnació de la nació va jugar un rol destacat, però el seu lloc podia ser ocupat per la classe sense alterar la manifesta adscripció nacional del socialisme.

Finalment, s'ha de destacar la importància que aquest tipus de discursos pogué tenir en la difusió de la identitat nacional espanyola. Les campanyes electorals intensificaven la propagació de discursos polítics entre la població a través de la paraula escrita i parlada. Juntament amb els diagnòstics sobre els problemes i solucions de la *realitat* social i política, la societat era exposada a definicions de la identitat col·lectiva. Els processos de difusió de les identitats polítiques, per consegüent, pogueren permetre la reproducció d'identitats no necessàriament contraposades ni excloents com la

---

¹⁷⁶⁶ Com es destaca per al cas del conjunt del socialisme europeu a BERGER, Stefan i SMITH, Angel: "Between Scylla and...", pp. 16-18.

nacional, la de classe o la de gènere¹⁷⁶⁷. En el cas del socialisme, al mateix temps que les seues bases rebien la doctrina i els principis d'acció del socialisme eren interpel·lades com a part d'una determinada comunitat nacional, que era assumida com a pròpia de forma implícita i explícita.

---

¹⁷⁶⁷ Així s'apunta a ARCHILÉS, Ferran i MARTÍ, Manuel: “Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea”, en Mª Cruz Romeo i Ismael Saz (coords.), *El siglo XX: historiografía e historia*, Valencia, PUV, 2002, pp. 248-275.

CONCLUSIONS

When you are out of Spain and you are not a tourist but an ordinary neighbour, you understand how great Spain is. I guess many other migrating compatriots have had the same thought. The more distant and the longer time I was out of Spain, the stronger patriotic feeling my spirit experimented. When I compared in a more meticulous and impartial way the country where I was born with any other one, my pride of being Spanish became bigger. We have a better understanding of Spain's grandeur when we are not in the country. Despite my odyssey, my thought was always worried about my country state. I am not exaggerating when I say that my interest in my country's fate was bigger than the one I had in my own fate.

*[Cuando se está fuera de España, no de turista, sino haciendo vida ordinaria, se comprende su grandeza. Por mi parte supongo que igual le habrá pasado a otros compatriotas emigrados. Cuanto más lejos y más tiempo me encontraba fuera de ella, con mayor fuerza se afirmaba en mi espíritu el sentimiento patriótico. Cuanto más minuciosas e imparciales hacía las comparaciones de otros pueblos con aquel en que yo nací, más se agrandaba mi orgullo de ser español. La grandeza de España la comprendemos mejor fuera que dentro de ella. A pesar de mi odisea, el pensamiento lo tenía siempre embargado por la preocupación de cual sería la situación de nuestro país. Sin exageración puedo afirmarle, me interesaba más su suerte que la mía]*¹⁷⁶⁸.

These words written by Largo Caballero when his life was next to the end are undoubtedly the testimony of a hard experience in exile. As Largo, many other leaders and socialist activists have testified a painful nation nostalgia. The traumatic way in which he had to leave his country after three years of war, the implementation of the dictatorial regime of Franco and the explicit condemn of socialism considered as anti-Spain produced many painful patriotic expressions such as the one previously quoted.

In the sense given, on 13 July, 1942, when Prieto was in Havana, he proposed a plebiscite in order to change the situation in Spain and he argued that:

In order to save Spain we should not forget what is peculiarly Spanish, the things in these lands that have left an indelible mark which no one will be able to erase, the features that have taken Spanish race to every corner in the world, the features that mean a protruding personality amongst human beings. Taking advantage of these Spanish features in favour of Spain will be the task of the rulers and there is no need of translating or plagiarising any other people. Being Spanish is enough.

[Para la salvación de España no se debe olvidar lo que es peculiarmente español, eso que ha dejado en estas tierras huella indeleble y que nadie sabrá borrar; eso que ha llevado la raza española a todos los rincones del mundo; eso que acusa una personalidad sobresaliente en las filas humanas... Explotar lo peculiarmente español en favor de España será la obra de quienes

---

¹⁷⁶⁸ LARGO CABALLERO, Francisco: "Del capitalismo al socialismo: Proyecto de Gobierno para España [Carta a un obrero]", in MARTÍN NÁJERA, Aurelio and GARRIGÓS FERNÁNDEZ, Agustín (eds.): *Obras Completas de Francisco Largo Caballero, Volumen 11. Escritos y discursos 1940-1946 (I)*, Madrid/Barcelona, Fundación Francisco Largo Caballero/Instituto Monsa de Ediciones, 2009, pp. 4535-4558, quoted from pp. 4544-4545.

*tengan que gobernar, sin necesidad de ser traductores de nadie, ni plagarios de nadie. Nos basta con ser españoles]*¹⁷⁶⁹.

According to Prieto, the implementation of a new regime in order to overcome Franco dictatorship would lead to a new government based on Spanish *race* features. These traits were present in America and they were indelible. Being Spanish was enough and necessary to save Spain.

We could quote texts *ad infinitum*. If we read what socialists stated those years, we can understand how the exiled missed the lost homeland. This is a pending matter but out of this investigation chronology.

However, after the present research, we could state that this nationalist narrative was not the result of the Civil War or the exile —although that experience contributed to stir many patriotic feelings of socialists. On the contrary, the analysis of discourses and socialist practices that are presented and described in the socialist press show that the national Spanish discourse has always been present in socialism during the republican period. During the Second Republic the Spanish nation became a jointing and meaningful feature for the historic socialist discourse. They used it as a referent from which they tried to build an international fraternal community according to socialist ideas. The Spanish national identity involved a series of priority bonds with the ancient American colonies. The political mobilisation strategy was done over the basis of patriotic discourses; furthermore, the way of understanding and taking part in free time activities became strongly filled with nationalism discourse.

In the sense given, it is in the controversies about the types of state where we can find discourses about the Spanish nation. The absence of socialist discourses about this subject during the first decades of their existence did not hide a declared reject of federalism and the Canton Movement. From a socialist point of view, those movements kept a too feeble social programme and in addition they risked and questioned the unity of the Spanish nation.

---

¹⁷⁶⁹ Text quoted by PRIETO, Indalecio: *Textos escogidos*, Preliminar study by Ricardo Miralles, Oviedo, Junta General del Principado de Asturias, 2002, pp. 309-328, quoted from p. 317.

The silent acquiescence with centralism present in the Restoration was not broken after the Cuban and Moroccan Wars. Socialism hoisted a discourse which was consciously branded as patriotic and sometime adopted a decentralised politic position, which had the point of view of the defence of the nation and the Spanish people interests and did not assume the movement towards autonomy or the anti-colonialism principles. It is important to highlight that socialist discourse, from the beginning of the XIXth century, increasingly started to use references to the historical narrative of Spanish nationalism —such as the Peninsular War— and to admit a primary respect for the language and the native soil which was linked to a definition of homeland.

In 1918, the favourable declaration for a republican confederation of the Iberian nationalities meant an official interruption with the present type of state. That proposal of a territorial organisation of the state did not mean creating a state from a pact of pre-existent entities, but the reserve of a tutelary role of the Spanish nation, the only clearly affirmed one in that formula. Shortly later, in 1919 the *confederation* was abandoned in favour of the autonomic solution.

This alternative to monarchical centralism offered by the PSOE in these declarations may have been influenced by Krausism, which was part of the academic training of many new intellectual sectors arrived to this party. According to this idea, we should highlight that organicist conceptions of the nation which were inspired by Krausism did not value and tolerate very well cultural and linguistic diversity, nor did they attribute a clear politic role to regional entities.

In fact, Krausism had a romantic and essentialist doctrine of the Spanish nation which was defined by a distinctive temper where Castilian language and landscape were fundamental. Although the territorial model of socialism was inspired by Krausism, their autonomist declaration had a short reach. A good example to illustrate this idea would be the autonomist proposal of Luis Araquistáin which was launched short before the dictatorship of Primo de Rivera. The autonomist model of Araquistáin, within the framework of a national ethnic and Castilian conception, was at the service of reinforcing Spanish cultural and political national unity and it was even understood as a way to favour cultural and linguistic *castilianisation* of regions such as Catalonia.

In Republican times, territorial decentralisation proposals were called autonomist or federalist and they continued to subordinate cultural regional differences to elements considered as nuclear in the definition of Spain that the socialists defended. In those definitions Castilian was considered as the only and indisputable national language. When there were arguments about state decentralisation, the socialist party used an essentialist, cultural and Castilian-centred discourse which strongly underestimated non-Castilian languages.

In spite of these facts, the PSOE had a central importance when the different autonomic statutes were approved in 1930. However, this contribution was conditioned not only by the progressive traits of the statutes and of the autonomic governments but also by the fact that neither national integrity nor the superiority of the Castilian culture were questioned, which was in accordance with the strategy of moving forward to socialism and with their vision of Spain.

Consequently, arguments about the way of articulating territories show that the discourse that the PSOE kept about Spain had cultural components and not only civic and politic ones. Then, the importance of the Castilian language in order to define Spain was considerable amongst socialists.

Another element which shows the cultural and essentialist condition of nation discourses present in the socialist political culture is the historical narrative. In this sense the socialist historiographic narration belongs to a liberal and republican tradition. The socialist historical discourse had its origin in the romantic belief in a collective Spanish entity which had fought along the centuries for being free of *foreigner* influences and impositions which were against the national *essence*.

In the socialist narration there were present most of the referents which liberal historiography from XVIIIth century, and also its republican adaptation, had converted into facts and key moments in the history of the Spanish nation. In this way, the socialist interpretation explained and debated some of the main elements present in progressive and conservative historiographic visions. However, socialism kept the main pillars of those narrations that, the same as the *Reconquest* did, were central myths for shaping the notion of the Spanish nation. So, on the one hand and in general terms, the

Middle Age was considered as the time of the lost national paradise, the moment when the nation was developed according to its liberal and *popular essence*, the period which led into the Catholic Monarchs kingdom, which meant Spain at its peak and fulfilment. On the other hand the defeat of Castilian “*comuners*” in 1521 played a key role as it meant the starting point of the fall of the nation. Finally, the regeneration of Spain was thought to happen in an uncertain future thanks to the socialist success. In that historical narration the *Spanishness* was linked to the popular entity and monarchy and clericalism were thrown out of the *true* national tradition. So the socialist political proposal acquired the condition of regeneration and fulfilment of the *true* Spanish nation.

In addition, the influence of the Krausism, the “*institucionisme*” (Free Educational Institution) and regenerationism were introduced in socialist discourse through the decadent perception of the nation and the centrality given to everything related to Castilian in their definition of Spain. These movements had an important responsibility when the essentialist and cultural features of Spanish nationalism were stressed and, thus, of the national Spanish identity definition. The socialism easily assumed these references and in consequence the socialist discourse of the Spanish nation acquired an ethnic and Castilian-centred tone.

In this way, the *people* who were the leaders of the historical fight for liberation and national regeneration were not a neutral element from a cultural point of view. The PSOE, as it was usual in the first third of the XXth century literary and artistic context, pointed at the people as the subject of social and political transformation. However, the people were also the cultural *essence* and the historical homeland container. The people were considered to have an *authentic* Spanish rebel character, but inside that *popular Spanishness*, the Castilian language and the Castilian landscape, as well as the Castilian peasants, were the main ones. In addition, we should also highlight that in this construction of a popular national discourse, there were also some sectors of the left Spanish labours, such as communism.

Turning to history was abundantly used by socialists in order to gain a national legitimacy that was not conferred by the class language. By using the Spanish nation

discourse, the PSOE was positioned next to the *authentic* Spain whereas, from the end of the XIXth century, the national Catholicism was emphasizing the fact of being a catholic and/or monarchy as the traits that defined Spain. So, the socialist political proposal confronted the right political party also in the area of *national* history, of the idea of Spain. The socialists defended that they were a continuity of the Spanish trajectory which had been interrupted by the defeat of Villalar against the ones who had provoked a decadence that had started then. National history was even used by socialist people in order to justify masculinity and femininity models, which would show, among other things, that equality proposals in relation to gender were present inside of socialism and, also, of national Spanish identity.

Finally, it is necessary to insist on the fact that Spanish socialism did not have its own narrative of national history. Nevertheless, they felt comfortable enough using the existing interpretations from which they assumed the strong essentialist and nationalist component. There was no exception to this behaviour. On the contrary, the most usual way of action of European socialists was also adapting their content to the existing nationalist historiographic narrations in order to make their respective labour movements legitimate representatives of every nation.

The historic and linguistic elements which were the main characteristics of the vision of Spain the socialist had, emerged intensely in their Americanist discourse. In this sense we have to insist in the fact that Americanism was a trait coming exclusively from the nationalist Spanish discourse, which means that the Hispano-American community that the socialists imagined was based on the idea that Spanish and Americans shared historical, cultural, *spiritual*, linguistic and *racial* traits. The socialist discourse considered the closeness of Spain and its ancient colonies by using the idea of national Spanish identity and not the one of class identity. In fact this is the reason why they preferred to establish close links between Spain and Argentina instead of doing it between Spain and Great Britain or even between Spain and The Soviet Union, if we want to use more extremist arguments.

The Americanism present in the discourse used by the socialist party was interfered by a series of internal tensions, which also affected other Hispanic-

Americanism tendencies. On the one hand there was a line of argument which confronted both, the definitions and Hispano-American proposals which used political principles and the ones which highlighted cultural elements. The most predominant one was the second tendency. The discourse next to Americanism used by socialists was full of references to the *Race* and to the Hispano-American family. It was possible to identify the Spanish and American members of the Hispano-American community with the same *essence* by using linguistic and historic links. In this sense, we can point out that the absence of a clear genetic component when using the concept of race did not prevent their discourse from being selective in aspects such as linguistic diversity.

Despite this tension above mentioned between referents and political and cultural objectives of the socialist Hispano-Americanism discourse, these were not necessary confronted elements. As a part of the discourse about Spain, the socialist Hispano-Americanism understood the need of implication and political will in order to materialize that community. However, Hispano-America was a reality which existed apart from the individuals will. After all, the Hispano-American community was a proof, as well as an *indelible* legacy, of *Spanishness*.

On the other hand there was another line of argument about the positioning that Spain should have facing the Hispano-American community: being a leader or a member. In this sense many socialists were explicitly against the proposals that designated Spain as a *natural* leader of that community. In spite of these features, the socialist discourse had a clear tendency to place Spain as a guide for American nations and Spain was even thought as the *forger* of the community, and as a consequence Spain had this task. This view was especially clear when considering cultural questions and proposals.

Apart from the tensions above mentioned, we could say that socialist Hispano-Americanism perfectly fit together with the progressive trends of that discourse. Whereas the conservatives insisted in having the catholic religion as the essential heart that defined the Hispano-American community; the falangists pointed to the idea of an empire. However, the socialists, following the progressive line of figures such as Labra or Altamira, tried to base their discourse on the community of language and history, and

the values of progress and modernity. In this sense and from a socialist point of view, the American and Spanish people shared the same history fighting against monarchical and clerical oppression. They also shared an *essence* given by the Castilian language, the authentic cornerstone of the socialist Hispano-Americanism. In spite of these ideas, socialists usually showed political and social subversion in their Americanist discourse, which was in line with their socialist discourse but never undermined its nationalist implications.

So we can affirm that the socialist Hispano-Americanism worked, as it happened with the rest of Hispano-Americanist tendencies, as a way of affirming Spanish national identity. By using this discourse the socialist party brought the nation to light and projected the traits that supposedly defined it.

As we have already said, the aspiration of bringing America closer to Spain was a *logical* implication of the discourses about Spain employed by socialists. Having said that, the socialist class discourse usually claimed internationalist fraternity amongst every proletarian in the world. The PSOE was not an exception during the Second Republic as the party wanted international labour solidarity.

In addition, labour internationalism, as it was mainly understood by European socialists, did not attack the existence of nations and did not aim to a uniform or culturally neutral world sphere. French socialists, as well as the British and the Spanish ones, thought that internationalism was not incompatible with loyalty to the own nation. The defence of the nation was an inalienable point in their ideology, which was not considered in contradiction with international fraternity aspirations.

Then, during the II Republic, the PSOE combined harmonically internationalism and Spanish patriotism. The building of an international community should start in order to accomplish a socialist transformation in every country but it was not in contradiction with the national *essences*. The Spanish socialism wanted to recover an important role for Spain in the international scenery in line with Spanish history and culture. When the socialist triumph get the regeneration of the nation, they would just have to establish fraternity links with the rest of countries without abandoning the Spanish *own way of being* and culture. Then, what was considered *essentially* national

had to be strengthened and conserved. And again, the Castilian language was a central element.

As a consequence, the Spanish socialism discourse showed a clear tendency to accept the different national *psychologies* and to consider national identities as essential. The belief in national *geniuses* was strongly shared by the rest of European socialism, which meant that it was difficult for socialist internationalism to proclaim the disappearance of nations.

In fact, the Spanish socialist internationalism, as well as the rest of socialisms, were useful to elaborate patriotisms which were against what was understood as self-interested formulations and also to accuse the political rivals of lack of patriotism. The PSOE used a patriotic internationalism in order to discredit both, the right parties and the rest of left labour movements such as the PCE. Furthermore, they used this patriotism in order to reject political and cultural aspirations of alternative regionalism and nationalism which meant an alternative to the Spanish one. This behind stage confrontation was especially meaningful as socialists mixed, with no apparent contradiction from their own point of view, internationalism and the defence of national integrity and Castilian language, which was always considered as *national* and superior to regional particularisms.

So we could state that socialist internationalism, as it was, for example in the case of the SFIO, did not undermine the presence of a national language in the socialist discourse. Taking into account every single particularity, the socialist movement admitted the tradition of liberal revolutionary nationalism present in the XIXth century. In addition, Spanish nation socialist discourse, even considering the international labour movement, had in fact cultural, linguistic and essentialist components.

Therefore, affirming that the labour internationalist condition of the socialist party complicated its identification as well as its members' with the Spanish nation is debatable. Neither can we easily accept that the Spanish national link of the PSOE had a limited character, just a civic one or a different nature from the one shown by socialism in other European countries. The socialist political culture offered its members a language, a discourse and some practices in which the class and nation symbology were

overlapping. The aim was to turn the socialist party, as the only labour class coordinator and people representative—the nation heart—, into the only *national* party in the public's and in their members' eyes.

That interest in appropriating national representation, in turning the socialist movement into representative as well as the embodiment of the Spanish nation, was intensely displayed during all the electoral campaigns of the republican period. In 1931 the PSOE took part in the elections in coalition together with the Republican Party and the people turned into the leader in doing a political transformation. That year, electoral campaigns were considered by socialists as a fight to save Spain from Monarchy and its allies, which meant that national honour and progress were at stake, so the socialists thought the national interest was over any other thing. The people and the vigour of the *race* had to ease with *virility* national regeneration by voting the republican and socialist alliance. By doing this structure, the Socialist Party took the popular referent as its own, being its loyal incarnation, which implicitly meant the affirmation of the *authentic* national condition of the party.

Along the campaigns that year, the PSOE used the above mentioned historical discourse in order to *foreignize* Monarchy and to join the secular fight in order to reach liberation and Spanish national regeneration. By doing so, the socialist linked their political options to the memories of the Castilian *comuners*, who represented the Spanish people crushed by foreign dynasties. The importance of the myths of *comuners* as well as the defeat of Villalar had a considerable weight in the socialist discourse, which was also used together with other historical referents that became models of the fight for Spanish freedom. The socialists invoked the people to repeat the *national* fights led by figures such as Agustina de Aragón, a model of patriotism as well as of the *authentic* Spanish woman.

This way the socialists claimed that the *foreign* royal dynasties, aristocracy and clericalism were responsible of the national persistent decadence. So, the socialist proposal became a way of *national* regeneration.

In 1933 the Spanish and European political context had considerably changed with respect to the previous electoral campaigns .However, the socialists insisted in

considering the national dimension the centre of their argument in the campaign of November. In addition to the fact of using the Spanish people discourse that meant a fight for their freedom, the socialist campaign focused its argument on revealing the lack of *Spanishness* that their political rivals had. In agreement with that, the bourgeoisie and the right parties were traitors to the nation. They were social and political sectors that were disposed to put at risk Spanish freedom and its sources for *foreigners* such as capitalism, the House of Bourbon or the Vatican. However, the PSOE was characterized by its *Spanishness* and its interests were the same as the nation ones. That is why they claimed explicitly they were the only *authentically* national party. The rest of political options were *anti-Spanish* and *foreign-looking*.

Thereafter, the rhetoric of the fight between Marxism and anti-Marxism that socialists used in those elections became full of national connotations. The Marxist socialism represented the loyalty to the *race* and the Spanish national *spirit* whereas the anti-Marxism meant betraying the homeland for *anti-national* interests. As the socialist party had gone for the political power, they did never reduce the use of Spanish national discourses.

It should be pointed out that the emergence of women as voters in 1933 meant a growth of allusions to feminine population. The Socialist Party tried to mobilise them in their favour by using a discourse that demanded them as mothers, sisters and workers partners. However, socialism also highlighted patriotic implications of maternity. Being real or potential mothers of Spanish people, women had to look after their homeland and their members, so that was the reason why they had to give their vote to the only political option which was capable of doing so: the PSOE.

Later, in 1936, the electoral campaign was expressly considered in terms of patriotism by the socialist movement. In the same way as French socialists, the Spanish ones in the Popular Front struggled to appropriate the nation. Their aim was to snatch from the right parties the national discourse, which did not really mean a change. That was the electoral campaign slogan used by every socialist, the faction led by Prieto as well as the one led by Caballero. The election was understood as the confrontation between the *authentic* Spain, the one which meant work and progress, and the *black*

Spain, which was behind, reactionary and composed by people who were not *authentic* Spanish.

Asturian miners' strike of 1934 and the repression that took place there played an important role in that campaign. The Spanish socialists used the national history to explain the meaning of those facts. The myth of the *Reconquest* was used by the PSOE to identify the revolutionary labourers as the direct inheritors of Pelayo. In contrast, the government and the repressive army were linked to *traitors* and *enemies* of Spain. This socialist way of acting did not mean a faux pas according to previous electoral campaigns. Similarly, it was a proposal according to the aim of monopolising the nation which both, the French Popular Front and the members of the PCE, were trying to carry out at that time.

In short, along all the republican period and despite the changes of context, the socialists insisted in defining the political conflict in national terms. The nationalism discourse system was the main way of describing and interpreting confrontations and social and political problems. This was compatible with their social fight and socialist and with internationalist aims which they never failed to proclaim. These were elements which were harmonically combined. So, we do not have to wait until the Civil War starts to find the prominent presence of the nation in the socialist politic arguments. Socialism put its political approach as its interests at the same of the genius and Spanish history in order to assemble a central argument to defeat its rivals.

The hypothesis of the centrality of the national discourse in the socialist political culture along the republican period seems reinforced when we specifically analyse the sphere of cultural and leisure aspects. Socialist journalism coverage about sport, cinema and music shows the triviality of the nationalist language. If we consider the presence of this banal nationalism as an indicative trait of the weight and deepness with which the narrative of nationalism is assumed, we can understand more easily how the Spanish socialism converted the nationalism language into an interpretative framework of reality.

With regard to sport, as it happened in the rest of Europe, in Spain it turned into a masses practice which was integrated in society by using important national

connotations. Simultaneously, sportive information became another way of narrating the nation, spreading and (re)building national identity. In this sense, the socialist press offered a full cooperation.

On the one hand, the sports section showed a national bias in the selection of the information as well as in the way of communicating. Choosing what was worth a review depended on a nationalist logic which meant focusing on Spanish athletes. Furthermore, as a commonsense, readers were invited to identify themselves, as Spanish people they were, with the success or struggle of the male national football team and also with Spanish cyclists or boxers. The narrative of nationalism, by using a trivial language, showed that those athletes represented Spain, that they were *our* athletes and also *our* nation, whose honour depended on them.

On the other hand, The Spanish *fury* and *failure* were always present in the sport narrations of the socialist press. That discourse linked *Spanishness* to some characteristics such as virility, braveness, nobleness, impulsiveness, but also to the envy and misfortune of other countries. By using that plot they explained sport events and related their success or defeat to the Spanish *way of being*. Socialist press, accordingly, did a generalized use of that nationalist topic in its sport articles.

Finally, in the socialist daily paper, there was a noticeable tendency to get on well with teams and athletes from Madrid. What might be considered as a simple sport preference got national connotations as those athletes were distinguished as responsible of Spanish success and usually related to Castile.

On balance it implied that the sport section became a place of (re)production of the nation. They were offering, not only or preferably, information about sport events, but also about Spain. The nation was being *naturally* marked not only as the information protagonist, but also as an element shared by press, readers and athletes.

Besides, the socialist sport section treated differently men and women. Although socialists in general were not against the feminine practice of sport, they believed they should do it so as not to harm their *femininity*. Nonetheless, the most remarkable fact is the lack of national burden when they spoke about women sports activity, which was

present when they did it about men's. The generally masculinized conception of the sports sphere implied an also masculinized national conception. Men and not women were the ones who represented the nation, at least when we speak about sports. They had to show their vitality and strength when competing directly with *the others*.

Lastly, the socialist practice of hiking meant a preference for mountainous landscapes and urban destinations which Krausism as well as the "*institucionisme*" had added to the definition of Spanish nation. Different areas in the mountains around Madrid and cities such as Toledo became the exponent of Spain which meant a strong association with Castile. We should be aware that, on the one hand, due to geographic proximity it was easier for socialists from Madrid to attend these spaces. On the other hand, the way in which these practices of hiking were experimented was not necessarily identical to Francisco Giner de los Ríos and his disciple's one. However, these facts cannot hide that those were also the favourite destinations when they had to celebrate acts which implied all the country party supporters or the foreigner comrades. Furthermore, the readings associated to Guadarrama, for example, the first and main centre of the Spanish nation, were not alien to socialists.

Regarding cinematographic information, the most recent investigations have remarked the nationalist condition in Spanish cinematographic culture; as was the case in Europe. During the first third of the XXth century, this world became a place where national narrations were created and disseminated while trying to forge a *national Spanish* cinema which *correctly* represented Spain and placed it in an important position within the film industry. To start with, we should remark that this perspective responded directly to a nationalist vision according to which there was the national cinema, which means a different way of making cinema according to the *way of being* of every nation.

Socialist press was completely inside that dynamic and the information which was useful to readers was focused mainly in elaborating a *Spanish* cinema. The socialist commitment to that project was manifested in its support to the Hispano-American Film Congress and to Spanish industries which had the mission of *restoring* Spain in the film world. In addition, socialist press promoted a certain cult to the Spanish star system and

supported films which deserved being categorized as *Spanish*. This task was completed by denouncing what they considered misrepresentations of the nation on the big screen.

These were the pillars around which film information revolved in socialist press. Nonetheless highlighting how it was accomplished is worth. The socialist press language showed an undoubtable belief in the existence of a Spanish *spirit*, a distinctive *ethos* that had to be remarked in the film production in order to benefit both Spain and filmmaking art. The key for a right visualization of the Spanish *essence* in Spanish films was filming in Spain, with Spanish people, Spanish landscapes, Spanish music and dealing with subjects and stages inspired by Lope de Vega, El Cid, Cervantes or *La Celestina*. This was the right way of feeding an *authentic* Spanish cinema containing the *popular spirit*. Once it was accomplished, the Spanish film industry would *naturally* reach the highest success and it would also *naturally* spread among the ancient American colonies. So, the socialist press turned film industry into a patriotic activity and in addition they used an essentialist language. In fact, socialist language placed the Spanish nation at the same level as *natural* elements and defined it with a strong Castilian linguistic trace.

Despite these facts, socialism, just like other forces of labour movement, supported an educative and revolutionary cinema which opposed the commercial and bourgeois one. However, the desire of reaching these aims did not exclude making a *Spanish* art. In fact, the same critics who insisted in the cinematographic lack of social protest, complained bitterly about the misrepresentation of Spanish *personality* and also about the predominance of *Yanquee* films on Spanish screens.

On the other hand, the language they used always placed the reader in the Spanish nation without having the need of citing it. As was the case with the sports section, cinematographic information was full of banal markers of the nation. In this regard, the constant use of the first person plural and of deictic pronouns included sender and receiver in the national community so they invited readers to feel they were part of the nation. Then Spain worked as framework of discourse.

Finally, information about music was also full of the visions of the musical nationalism present at the end of the XIXth century and the beginning of the XXth.

According to these essentialist conceptions, socialist press understood that every nation had its *own* musical expression in line with its *essence*. That *national* music had to be reinforced beyond *foreigner* influences and the *distortion* of the national personality.

Then, socialists claimed that in order to carry out the *authentically* Spanish music, artists had to be inspired by the people. The people were the container of the homeland essences, the creative *genius* of an *authentically* national musical expression. So, in their opinion, it was being done by composers such as Enrique Granados, Isaac Albéniz and Manuel de Falla. They were able to accomplish this task, according to socialist press, inspired by Andalusian and Madrilenian folk which were considered the maximum exponent of musical *Spanishness*.

Therefore, the musical section in press turned into a space where national discourses were (re)produced and disseminated. Music was mainly valued as it was able to *correctly* represent the nation. After all, the entire nation was the guiding thread of information and also the reflection offered in those pages.

Finally, musical practices performed by different socialist organizations along all the republican period show a high coherence with authors and musical pieces which were well considered by the press, according to the above mentioned nationalist criteria. Political and youth socialist organizations as well as socialist trade unions attended, because of different reasons, the most part of the musical references marked by Spanish nationalism and by socialists as the *authentic* exponents of *national* music.

On balance we should emphasize that in order to interpret most of the social and cultural activities of the first third of the XXth century, socialist press offered their members an interpretative scheme marked by the discourses of the Spanish nation. The narrative of nationalism was present in sports information, cinematography and music, which made the socialist press an active collaborator in the building of a nationalized and nationalist cultural sphere. In those contexts the socialism offered essentialist narrations of the nation which were imbued mainly by Castilian culture components. Furthermore, the trivialization of the Spanish nation as well as its conversion into the implicit framework of communication reference and meaning meant an intense assumption of the nation. At the same time this way they could also provide

unconscious reproduction channels of the national identity of labour activists, which was not innocent, neutral or unimportant.

Therefore this research claims that the discourses of Spanish nation in the socialist political culture were central. The defence of the political union of the Spanish nation was an unquestionable part of the Socialist Party postulates; in the same way as Castilian was undeniably considered as the national and *authentic* Spanish language. In fact the national and patriotic attachment of the PSOE involved both cultural and political factors because their political idea of nation tended to be essentialist and was marked by Castilian cultural references. The Spanish socialist national discourse used the Castilian, as well as its landscape, its *spirit*, its history and specially its language as the nucleus of *Spanishness*.

Unravelling how that discourse was received and interiorized is not an easy task which this research has not pretended to solve. However, the study of language, discourses and practices that are shown in the socialist press has allowed us to get closer to the pillars on which the political culture of Spanish socialism was articulated. So, after having used many different sources and having deeply analysed them, it is reasonable to support the plausible hypothesis that the cognitive framework of nationalism —as it has been understood by authors such as Özkirimli— was a tool for interpreting and constructing reality which was shared and used by socialist leaders and activists.

Actually, the different socialist publications, by having a very varied informative and reflective range of subjects and directed to a potentially wide and diverse public, shared a banal nationalism of a Spanish kind. Socialist press expressed and helped to construct reference and identity frameworks of the socialist political culture, as every other political culture did. Thus, the prominent presence of nationalist language in those different areas makes sense as a part of mental coordinates with which socialists placed themselves in the social map. As socialist discourse and practices linked to it could generate a class identity, the national Spanish identity could be assumed and constructed through socialism.

So, on the one hand we should not underestimate the capacity of (re)production and diffusion of discourses as well as the national Spanish identity on the part of socialist political culture. The existence of that banal nationalism, according to the precepts noted by Billig, would signal the assumption of the *commonsense* of nationalism by socialists. In addition, the trivial expression of Spanish nation membership could contribute to become familiar with a link to the national imagined community among socialist activists. The *logic* of nationalism was an element that the socialist political culture assumed as a whole. In this way they tended to *essentialize* the nation, to assume their *natural* condition and to disseminate it as a fundamental part of the cultural and political identity.

On the other hand the qualitative and quantitative presence of discourses of the Spanish nation in the different studied contexts made the nationalism discursive formation become a key element to interpret social experiences. Every discourse has a constructive dimension of reality and of cultural identities. So, in order to construct the socialist individual and also the collective one, the discourse given by the socialist political culture invited to incorporate the national dimension from a Spanish point of view. As a political culture, the discourse, as well as symbols, rituals, and socialist practices articulated in different areas, generated amongst its members a series of shared visions of the world and eased the acquisition of a shared identity. In that process, the presence of the narrative of nationalism enabled the assumption of a certain idea of Spain. Indeed, the nation worked as one of the components of meaning that articulated the definition of the socialist *we* inside the collective imagery promoted by the socialist political culture.

The discourse of the nation present in socialist press offered and constructed a Spanish national political and cultural identity which was also connected to the international sphere of the socialist political project. The complexity of that formula did not seem to be contradictory for socialists from that time period and it was lived in a natural manner. The identification of the Socialist Party with the Spanish nation was mixed with the proletarian internationalism and the defence of class identity; in the same way as most of the European socialists had done and did. Lots of Spanish leaders shared with them the firm belief that there were national *geniuses* and in the *natural*

condition of the nations against which the socialist labour movement had no intention to fight. Under no circumstances was the socialist ideology inconsistent with a strong patriotic feeling.

On the contrary, socialists combined normally the defence of their class postulates with the national ones. That complex formulation can be appreciated in the case of Fabra Ribas. The socialist leader original from Reus reported the warnings of the International Trade Union Confederation about the need to pay attention to the working class in order to improve the lot of the workers in every country and guarantee the peace in the world. In this way, in the benefit of the international working class, he could ask Spanish workers to show the *greatness* of the Spanish *race* “our race can be still much more [*nuestra raza puede ser mucho todavía*]”; “we are neither an inferior people nor an exhausted race [*no somos un pueblo inferior ni una raza agotada*]”. The international proletarian objective made him invoke the name of “the purest patriotism [*patriotismo más puro*]” and work for the homeland under the motto “Spain for Spanish people and Spain and Spanish people for humankind [*España, para los españoles, y España y los españoles para la Humanidad*]”¹⁷⁷⁰.

---

¹⁷⁷⁰ Quotations from *El Socialista*, “Conferencia del compañero Fabra Ribas”, 31/V/1931.

FONTS I BIBLIOGRAFIA

FONTS

Arxius

Fundación Pablo Iglesias

Fundación Francisco Largo Caballero

International Institute of Social History

Arxiu Històric de Gandia

Hemeroteca de la Universitat de València

Hemeroteca Municipal de València

Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional

Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu

Fonts Hemerogràfiques

El Socialista (Madrid), 1930-1936.

Claridad (Madrid), 1935-1936.

Democracia (Madrid), 1935.

Renovación (Madrid), 1930-1936.

El Obrero de la Tierra (Madrid), 1932-1936.

Trabajadores de la Enseñanza (Madrid), 1931-1936.

El Ramillete (Madrid), 1932-1934.

El Ariete (Madrid), 1931-1932.

El Sol (Madrid), 1931.

¡Adelante! (Terol), 1930-1934.

¡Justicia! (Àvila), 1933-1934.

La Lucha de Clases (Bilbao), 1932-1936.

El Obrero Balear (Palma de Mallorca), 1933-1936.

Justicia Social (Maó), 1933-1936.

Justicia (Linares), 1933-1934.

Democracia (Jaen), 1935.

Renovación (Jaen), 1933.

El Momento (Vivero), 1932-1934.

Renovación (Puentearreas), 1932-1936.

Acción Socialista (La Corunya), 1933.

República Social (València), 1932-1933.

El Popular (Gandia), 1930-1935.

Reflejos (Novelda), 1932-1934.

Juventud. Órgano defensor de la clase obrera (Crevillent), 1932-1933.

Avance (Las Palmas de Gran Canaria), 1932-1933.

Rebelión (Santa Cruz de Tenerife), 1934.

Leviatán (Madrid), 1934-1936.

Altres fonts impreses

ARAQUISTÁIN, Luis: *España en el Crisol. Un estado que se disuelve y un pueblo que renace*, Editorial Minerva, Barcelona, ca. 1920.

ARAQUISTÁIN, Luis: *La revista España y la crisis del Estado liberal*, Estudi preliminar d'Ángeles Barrio, Santander, Universidad de Cantabria, 2001.

ARAQUISTÍAN, Luis: *Polémica de la guerra*, Estudi preliminar de Ángeles Barrio, Madrid, Fundación Francisco Largo Caballero, 2008.

ARAQUISTÁIN, Luis: *El pensamiento español contemporáneo*, Buenos Aires, Losada, 1968.

CARRETERO, Anselmo: *La integración nacional de Las Españas*, Mèxic, Editorial Las Españas, 1957.

CARRETERO, Anselmo: *La personalidad de Castilla en el conjunto de los pueblos hispánicos*, València, Fomento de Cultura Ediciones, 1968.

CARRETERO, Anselmo: *Las nacionalidades españolas*, San Sebastián, Hyspamérica Ediciones, 1977.

CARRETERO, Anselmo: “La cuestión nacional en Castilla y León”, en Francesc Hernández i Francesc Mercadé (comp.), *Estructuras sociales y cuestión nacional en España*, Barcelona, Ariel, 1986, pp. 301-322.

CRUZ RUEDA, Ángel: *Las gestas heroicas castellanas contadas a los niños*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1931.

JAURESS, Jean: *Histoire socialiste de la Révolution française. La Constituante. Volume I*, Paris, Éditions Sociales, 1969.

JIMÉNEZ DE ASÚA, Luis: *La constitución de la democracia española y el problema regional*, Buenos Aires, Editorial Losada, 1946.

LLOPIS, Rodolfo: *La revolución en la escuela. Dos años en la Dirección de Primera Enseñanza*, Edició i estudi introductor i d'Antonio Molero Pintado, Madrid, Biblioteca Nueva, 2005.

MORATO, Juan José: *Notas para la Historia de los modos de producción en España*, Madrid, L. Parra y M. Torres impresores, 1897.

PRIETO, Indalecio: *Siento a España...*, Ediciones La Motorizada, Bro SP 75/110, International Institute of Social History.

RAMOS OLIVEIRA, Antonio: *La revolución española de octubre*, Madrid, Editorial España, 1935.

SUBIRÁ, José: *Historia de la música teatral en España*, Barcelona, Labor, 1945.

SUBIRÁ, José: *Ideario estético y ético de Amadeo Vives: conferencia leída en el Ateneo de Madrid, como homenaje a la Memoria del Maestro, el día 6 de abril de 1933*, Barcelona, Atenas, 1933.

ZERBOGLIO, Adolfo: *El socialismo y las objeciones más comunes*, Madrid, Sociedad Editorial Española, 1904.

BIBLIOGRAFIA

AADD.: *Historia del cine español*, Madrid, Cátedra, 2010.

ACTON, Edward i SAZ, Ismael (eds.): *La transición a la política de masas*, València, Universitat de València, 2001.

AGUADO, Ana: “Feminismo socialista y/o socialismo feminista: María Cambrils”, *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres* 10-2 (2003), pp. 243-254.

AGUADO, Ana: “Entre lo público y lo privado: sufragio y divorcio en la Segunda República”, *Ayer* 60 (2005), 105-134.

AGUADO, Ana: “Cultura socialista, ciudadanía y feminismo en la España de los años veinte y treinta”, *Historia Social* 67 (2010), pp. 131-153.

AGUADO, Ana: “Politización femenina y pensamiento igualitario en la cultura socialista durante la Segunda República”, en Ana Aguado i Teresa Mª Ortega (eds.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, PUV, 2011, pp. 145-172.

AGUADO, Ana i RAMOS, María Dolores: *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2002.

AGUADO, Ana i SANFELIU, Llum (eds.): *Caminos de democracia. Ciudadanías y culturas democráticas en el siglo XX*, Granada, Comares, 2014.

ALBACETE EZCURRA, Juan Enrique: *El estado integral de la Segunda República española*, Murcia, Nausícaä, 2006.

ALEXANDER, Martin S. i GRAHAM, Helen (eds.): *The French and Spanish Popular Fronts. Comparative Perspectives*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

ALONSO, Celsa *et alii*: *Creación musical, cultura popular y construcción nacional en la España contemporánea*, Madrid, ICCM, 2010.

ÁLVAREZ JUNCO, José: “Mitos de la nación en guerra”, en Santos Juliá (coord.), *República y Guerra Civil*, vol. XL de la *Historia de España* de Menéndez Pidal, Madrid, Espasa-Calpe, 2004, pp. 637-682.

ÁLVAREZ JUNCO, José: “En torno al concepto de «pueblo». De las diversas encarnaciones de la colectividad como sujeto político en la cultura política española contemporánea”, *Historia Contemporánea* 26 (2004), pp. 83-94.

ÁLVAREZ JUNCO, José: *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2005.

ÁLVAREZ JUNCO, José (coord.): *Las historias de España. Visiones del pasado y construcción de identidad*, Barcelona, Crítica/Marcial Pons, 2013.

ÁLVAREZ TARDÍO, Manuel i DEL REY, Fernando (eds.): *El laberinto republicano. La democracia española y sus enemigos (1931-1936)*, Barcelona, RBA, 2012.

ANDERSON, Benedict: *Comunitats imaginades. Reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*, Catarroja/València, Afers/Universitat de València, 2005.

ANDERSON, Perry: “Internationalism. A Breviary”, *New Left Review* 14 (2002), pp. 5-25.

ARBAIZA VILALLONGA, Mercedes: “La «cuestión social» como cuestión de género. Feminidad y trabajo en España (1860-1930)”, *Historia Contemporánea* 21 (2000), pp. 395-458.

ARCHILÉS, Ferran: *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme castellanenc (1891-1909)*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 2002.

ARCHILÉS, Ferran: “Vivir la comunidad imaginada. Nacionalismo español e identidades en la España de la Restauración”, *Historia de la Educación* 27 (2008), pp. 57-85.

ARCHILÉS, Ferran: “¿Qué es una nación? krausismo, y nacionalismo español en 1882: la obra de Fernando Gasset Lacasaña”, *Alcores* 9 (2010), pp. 257-288.

ARCHILÉS, Ferran: “Lenguajes de nación. Las «experiencias de nación» y los procesos de nacionalización: propuestas para un debate”, *Ayer* 90 (2013), pp. 91-114.

ARCHILÉS, Ferran (ed.): *La persistència de la nació. Estudis sobre nacionalisme*, València, Afers/Universitat de València, 2014.

ARCHILÉS, Ferran i MARTÍ, Manuel: “Un país tan extraño como cualquier otro: la construcción de la identidad nacional española contemporánea”, en Mª Cruz Romeo i Ismael Saz (coords.), *El siglo XX: historiografía e historia*, Valencia, PUV, 2002, pp. 248-275.

ARCHILÉS, Ferran i GARCÍA CARRIÓN, Marta: “En la sombra del estado. Esfera pública nacional y homogeneización cultural en la España de la Restauración”, *Historia Contemporánea* 45 (2012), pp. 483-518.

ARCHILÉS, Ferran, GARCÍA CARRIÓN, Marta i SAZ, Ismael Saz (eds.): *Nación y nacionalización. Una perspectiva europea comparada*, València, PUV, 2013.

ARESTI, Nerea: *Masculinidades en tela de juicio. Hombres y mujeres en el primer tercio del siglo XX*, Madrid, Cátedra, 2010.

ARESTI, Nerea: “Masculinidad y nación en la España de los años 1920 y 1930”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 42-2 (2012), pp. 55-72.

ARISTÓTELES MAGÁN PERALES, José María: “Las «Casas del Pueblo» de Ontur, Tarazona de la Mancha y Almansa”, *Al-Basit. Revista de Estudios Albacetenses* 48 (2004), pp. 199-252.

ARÓSTEGUI, Julio: *Largo Caballero. El tesón y la quimera*, Barcelona, Debate, 2013.

ASENSI, Elvira: “En busca de una «ópera nacional»...: la música en la construcción de identidades en la España contemporánea”, en Encarna Nicolás i Carmen González (coords.), *Ayeres en discusión. Temas claves de Historia Contemporánea hoy*, Murcia, Universidad de Murcia, 2008.

ASENSI, Elvira: *Música, mestre! Les bandes valencianes en el tombant del segle XIX*, València, PUV, 2013.

ASENSIO RUBIO, Francisco: “El PSOE ante el hecho regional y autonómico”, *Universidad abierta: revista de estudios superiores a distancia* 20 (1998), pp. 3-129.

ASIN VERGARA, Rafael: “La obra histórica de Rafael Altamira”, en Armando Alberola (ed.), *Estudios sobre Rafael Altamira*, Alicante, Instituto Juan Gil Albert, 1987, pp. 369-431.

AVILÉS, Juan: “Los socialistas y la insurrección de octubre de 1934”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea* 20 (2008), pp. 129-157.

AVIÑO, Xosé (dir.): *Diccionari: A-H*, Barcelona, Edicions 62, 2003.

AVIÑO, Xosé (dir.): *Diccionari: I-Z*, Barcelona, Edicions 62, 2003.

BACHOU, Andrée: *Los españoles ante las campañas de Marruecos*, Madrid, Espasa-Calpe, 1988.

BÁEZ Y PÉREZ DE TUDELA, José María: *Fútbol, cine y democracia. Ocio de masas en Madrid, 1923-1936*, Madrid, Alianza Editorial, 2012.

BALLARÍN, Manuel i LEDESMA, José Luis (eds.): *La República del Frente Popular. Reformas, conflictos y conspiraciones*, Saragossa, Fundación Rey del Corral de Investigaciones Marxistas, 2010.

BALLARÍN, Manuel i LEDESMA, José Luis (eds.): *Avenida de la República: actas del II Encuentro Historia y compromiso: sueños y realidades para una República*, Saragossa, Cortes de Aragón, 2007.

BARRIO, Ángeles, DE HOYOS, Jorge i SAAVEDRA, Rebeca (coord.): *Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación*, Santander, Publican, 2011

BAXMEYER, Martin: “«Mother Spain, we love you!»: Nationalism and racism in anarchist literature during the Spanish civil war (1936-1939)”, en Constance Bantman i Bert Altema (eds.), *Reassessing the Transnational Turn. Scales of Analysis in Anarchist and Syndicalist Studies*, New York, Routledge, 2015, pp. 193-209.

BECKER, Jean-Jacques: «Unions sacrées et sentiment des responsabilités», en Stéphane Audoin-Rouzeau i Jean-Jacques Becker (dirs.), *Encyclopédie de la Grande Guerre, 1914-1918: histoire et culture*, Montrouge, Bayard, 2014, pp. 195-206.

BECKER, Jean-Jacques i CANDAR, Gilles (dirs.): *Histoire des gauches en France. Volume I. L'héritage du siècle XIX*, Paris, La Découverte, 2004-2005.

BECKER, Jean-Jacques i CANDAR, Gilles (dirs.): *Histoire des gauches en France. Volume II. XXe siècle: a l'épreuve de l'histoire*, Paris, La Découverte, 2004-2005.

BENET, Vicente: *El cine español. Una historia cultural*, Barcelona, Paidós, 2012.

BERAMENDI, Justo: *De provincia a nación: historia do galleguismo político*, Vigo, Xerais, 2007.

BERAMENDI, Justo G. i MÁIZ, Ramón (comps.): *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid, Siglo XXI Editores, 1991.

BERAMENDI, Justo i NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M.: *O nacionalismo galego*, Santiago de Compostela, Promocions Culturais Galegas, 1996

BERAMENDI GONZÁLEZ, Justo: “Nacionalismos, regionalismos y autonomía en la Segunda República”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 2 (2003), pp. 53-82.

BERGER, Stefan: *The British Labour Party and the German Social Democrats, 1900-1931*, Oxford, Clarendon Press, 1994.

BERGER, Stefan, ERIKSONAS, Linas i MYCOCK, Andrew (eds.): *Narrating the Nation. Representations ins History, Media and the Arts*, Berghan Books, Oxford/Nova York, 2008.

BERGER, Stefan i SMITH, Angel (eds.): *Nationalism, Labour and ethnicity 1870-1939*, Manchester, Manchester University Press, 1999.

BERGER, Stefan i LORENZ, Chris (eds.): *Nationalizing the past: historians as nation builders in Modern Europe*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010.

BERGER, Stefan i CONRAD, Cristoph: *The past as history. National identity and historical consciousness in Modern Europe*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2014.

BERNSTEIN, Serge: “La culture politique” en Jean Pierre i Jean François Sirinelli (dirs.), *Pour une histoire culturelle*, París, Seuil, 1998, pp. 371-386.

BERTHIER, Nancy i SEGUIN, Jean-Claude (dirs.): *Cine, nación y nacionalidades en España*, Madrid, Casa de Velázquez, 2007.

BERZAL DE LA ROSA, Enrique: “El mito de los comuneros de Castilla en la construcción del Estado-Nación español”, *Alcores* 12 (2011), pp. 55-73.

BILLIG, Michael: *Nacionalisme banal*, Catarroja/València, Afers/Universitat de València, 2006.

BIZCARRONDO, Marta: *Leviatán y el socialismo de Luis Araquistain*, Glashütten im Taunus, Detlev Auvermann, 1974.

BLANCO RODRÍGUEZ, Juan Andrés: “La formación de la identidad regional en el ámbito de la actual Castilla y León: un proceso problemático y con notables indefiniciones”, en Juan Andrés Blanco Rodríguez (coord.), *Regionalismo y autonomía en Castilla y León*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 2004, pp. 15-62.

BOSCH, Aurora, CARNERO, Teresa i VALERO, Sergio (eds.): *Entre la reforma y la revolución. La construcción de la democracia desde la izquierda*, Granda, Comares, 2013.

BOTTI, Alfonso: *Cielo y dinero. El nacionalcatolicismo en España, 1881-1975*, Madrid, Alianza, 2008.

BOYD, Carolyn P.: *Historia Patria. política, historia e identidad nacional en España: 1875-1975*, Barcelona, Pomares-Corredor, 2000.

BRUMMERT, Ulrike: *L'universel et le particulier dans la pensée de Jean Jaurès: fondements théoriques et analyse politique du fait occitan*, Gunter Narr Verlag, Tübingen, 1990.

CABRERA, Miguel Ángel: *Historia, lenguaje y teoría de la sociedad*, Madrid, Ediciones Cátedra, 2001.

CABRERA, Miguel Ángel: “La crisis de la historia social y el surgimiento de una historia postsocial”, *Ayer* 51 (2003), pp. 201-224.

CÁCERES-PIÑUEL, María: “José Subirá y la recuperación de la tonadilla escénica (1928-1932)”, *Artigrama* 26 (2011), pp. 837-856.

CALHOUN, Craig: *Nacionalisme*, Catarroja/València, Afers/Universitat de València, 2008.

CALLAHAN, Kevin: “«Performing Inter-Nationalism» in Stuttgart in 1907: French and German Socialist Nationalism and the Political Culture of an International Socialist Congress”, *International Review of Social History* 45 (2000), pp. 51-87.

CALZADO, Antonio: *II República, Guerra Civil y primer franquismo, la Vall d'Albaida (1931-1959)*, Tesi Doctoral, Universitat de València, 2004.

CAMPOS MARÍN, Ricardo: *Alcoholismo, medicina y sociedad en España (1876-1923)*, Madrid, CSIC, 1997.

CAMPOS MARÍN, Ricardo i HUERTAS GARCÍA ALEJO, Rafael: “Degeneración biológica y decadencia social en España, datos para un imaginario patrio”, Consuelo Naranjo i Carlos Serrano (eds.), *Imágenes e imaginarios nacionales en el ultramar español*, Madrid, Casa de Velázquez, 1999, pp. 47-65.

CANDAR, Gilles i DUCLERT, Vincent: *Jean Jaurès*, Paris, Fayard, 2014.

CAPEL MARTÍNEZ, Rosa M^a.: “Mujer y socialismo (1848-1939)”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 7 (2008), pp. 101-122.

CARO BAROJA, Julio: *El mito del carácter nacional*, Madrid, Caro Raggio, 2004.

CARRERAS, Juan José: “Hijos de Pedrell. La historiografía musical española y sus orígenes nacionalistas (1780-1980)”, *Il Saggiatore Musicale* (2001), pp. 121-169.

CARRÈRE, Hélène: “Comunisme i nacionalisme”, *Quaderns d'alliberament* 1 (1977), pp. 25-65.

CARRÈRE, Helène: *Comunistas y/o nacionalistas*, edició de Miquel Barceló, Barcelona, Cuadernos Anagrama, 1977.

CASALS COSTA, Vicente: “Ciencia, política y territorio. La construcción del paradigma regional en la Península Ibérica”, *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales* 79 (2001) pp. 79-104.

CASANOVA, Julián: *República y guerra civil*, Barcelona, Crítica/Marcial Pons, 2007.

CASARES RODICIO, Emilio i ALONSO GONZÁLEZ, Celsa: *La música española en el siglo XIX*, Gijón, Universidad de Oviedo, 1995.

CASPISTEGUI, Francisco: “La resbaladiza arista de un monte erguida sobre dos abismos: mujer y deporte en España (1900-1950)”, *Memoria y Civilización* 7 (2004), pp. 129-174.

CASPISTEGUI, Francisco i WALTON, John K. (eds.): *Guerras danzadas. Fútbol e identidades locales y regionales en Europa*, Navarra, EUNSA/Universidad de Navarra, 2001.

CASTILLO, Santiago Castillo i OTERO CARVAJAL, Luis E. (eds.): *Prensa obrera en Madrid, 1855-1936*, Madrid, Comunidad de Madrid/Consejería de Cultura, 1987.

CHECA GODOY, Antonio: *Prensa y partidos políticos durante la II República*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1989.

CHERNICHERO DÍAZ, Carlos Alberto: *El Estado Integral en la Constitución de la II República: proceso político, sistema parlamentario y conflictos territoriales*, Cadix, Universidad de Cádiz, 2007.

CIRUJANO, Paloma, ELORRIAGA, Teresa i PÉREZ GARZÓN, Juan-Sisinio: *Historiografía y nacionalismo español (1834-1868)*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1985.

COBB, Christopher H.: *La cultura y el pueblo: España, 1930-1939*, Barcelona, Laia, 1981.

COLOMÉ, Gabriel: “Futbol i identitat nacional a Catalunya: FC Barcelona i RCD Espanyol”, *L’Avenç* 211 (1997), pp. 32-34.

CRAPEZ, Marc: *La gauche réactionnaire. Mythes de la plèbe et de la race dans le sillage des Lumières*, Paris, Berg International, 1997.

CRUZ, Rafael: *El Partido Comunista de España en la Segunda República*, Madrid, Alianza, 1987.

CRUZ, Rafael: *El arte que inflama. La creación de una literatura política bolchevique en España. 1931-1936*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1999.

CRUZ, Rafael: *En el nombre del pueblo. República, rebelión y guerra en la España de 1936*, Madrid, Siglo XXI, 2006.

CRUZ, Rafael: *Una revolución elegante. España 1931*, Madrid, Alianza, 2014.

CRUZ, Rafael i PÉREZ LEDESMA, Manuel (eds.): *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Madrid, Alianza Editorial, 1997.

CUADRAT, Xavier: “El PSOE i la qüestió nacional catalana (fins l’any 1923) (I)”, *L’Avenç* 5 (1977), pp. 58-66.

CUADRAT, Xavier: “El PSOE i la qüestió nacional catalana (fins l’any 1923) (II)”, *L’Avenç* 6 (1977), pp. 56-63.

CUCÓ, Alfons: *El valencianisme polític 1874-1939*, Catarroja, Afers, 1999.

DAVIS, Horace B.: *Nacionalismo y socialismo*, Barcelona, Ediciones Península, 1972.

DE BLAS, Andrés: “El problema nacional-regional español en los programas del PSOE y PCE”, *Revista de Estudios Políticos* 4 (1978), pp. 155-170.

DE BLAS, Andrés: “Notas en torno a las nacionalidades y su trascendencia política”, *Revista de Derecho Político* 1 (1978), pp. 29-43.

DE BLAS, Andrés: *Tradición republicana y nacionalismo español*, Madrid, Tecnos, 1991.

DE BLAS, Andrés (dir.): *Enciclopedia del nacionalismo*, Madrid, Tecnos, 1997.

DE BLAS, Andrés: “El Partido Socialista y la cuestión nacional”, *Cuadernos Republicanos* 61 (2006), pp. 165-167.

DE DIEGO ROMERO, Javier: *Imaginar la República. La cultura política del republicanismo español, 1876-1908*, Madrid, CEPC, 2008.

DE LA CALLE VELASCO, María Dolores: “El Primero de Mayo y su transformación en San José Artesano”, *Ayer* 51 (2003), pp. 87-113.

DE LA CALLE VELASCO, Mª Dolores: “Rafael Altamira y su idea de España”, en Pilar Altamira (coord.), *La huella de Rafael Altamira*, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2013, pp. 10-24.

DE LA CUEVA, Julio i MONTERO, Feliciano (eds.): *Izquierda obrera y religión en España (1900-1939)*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá, 2012.

DE LA GRANJA, José Luis: *Nacionalismo y II República en el País Vasco: estatutos de autonomía, partidos y elecciones; historia de Acción Nacionalista Vasca, 1930-1936*, Madrid, CIS/Siglo XXI, 1986.

DE LA GRANJA, José Luis: *El Estatuto vasco de 1936: sus antecedentes en la República, su aplicación en la Guerra Civil*, Oñati, Instituto Vasco de Administración Pública, 1988.

DE LA GRANJA, José Luis, BERAMENDI, Justo i ANGUERA Pere: *La España de los nacionalismos y las autonomías*, Madrid, Síntesis, 2001.

DE LUIS MARTÍN, Francisco: *La cultura socialista en España 1923-1930*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1993.

DE LUIS MARTÍN, Francisco: *Cincuenta años de cultura obrera en España, 1890-1940*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 1994.

DE LUIS MARTÍN, Francisco: “Consideraciones sobre las relaciones socialismo-estado en España (1879-1936)”, *Historia Contemporánea* 17 (1998), pp. 309-333.

DE LUIS MARTÍN, Francisco: “La cultura socialista en España: de los orígenes a la guerra civil”, *Ayer* 54 (2004), p. 199-247.

DE LUIS MARTÍN, Francisco: “El asociacionismo cultural obrero en la España del primer tercio del siglo XX”, en Mª Dolores de la Calle Velasco i Manuel Redero San Román (eds.), *Movimientos sociales en la España del siglo XX*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2008, pp. 45-64.

DE LUIS MARTÍN, Francisco: “La idea de España en la historiografía obrera a fines del siglo XIX”, en Mariano Esteban de Vega i Antonio Morales Moya (eds.), *Castilla en España. Historia y representaciones*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2008, pp. 249-276.

DE LUIS MARTÍN, Francisco: “Familia, matrimonio y cuestión sexual en el socialismo español (1879-1936)”, en Francisco Javier Lorenzo Pinar (ed.), *La familia en la historia*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 2009, pp. 261-291.

DE LUIS MARTÍN, Francisco: “Lecturas y lectores en la Casa del Pueblo de Madrid”, *CEE Participación Educativa* número extraordinario (2010), pp. 67-90.

DE LUIS MARTÍN, Francisco i ARIAS GONZÁLEZ, Luis: *Las Casas del Pueblo socialistas en España (1900-1936)*, Barcelona, Ariel, 1997.

DE LUIS MARTÍN, Francisco i ARIAS GONZÁLEZ, Luis: “«Mentalidad» y «cultura» obrera en la España de entresiglos: vindicaciones, planteamientos e incertidumbres historiográficas”, *Historia Contemporánea* 24 (2002), pp. 389-427.

DE PERSIA, Jorge: *En torno a lo español en la música del siglo XX*, Granada, Diputación de Granada, 2003.

DE RIQUER, Borja: “Aproximación al nacionalismo español contemporáneo”, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, vol. XII (1994), pp. 11-29.

DEL MORAL, Marta: “El Grupo Femenino Socialista de Madrid (1906-1914): pioneras de la acción colectiva femenina”, *Cuadernos de Historia Contemporánea* 27 (2005), pp. 247-269.

DEL MORAL, Marta: *Acción colectiva femenina en Madrid (1909-1931)*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 2012.

DEL PALACIO MARTÍN, Jorge: “El PSOE y la cuestión nacional”, *Cuadernos de Pensamiento Político FAES* 27 (2010), pp. 133-144.

DEL PALACIO MARTÍN, Jorge: “Socialismo y nacionalismo en la Restauración. El PSOE y la campaña autonomista catalana de 1918-1919”, *Cuadernos de Pensamiento Político FAES* 39 (2013), pp. 123-139.

DEL REY, Fernando: *Paisanos en lucha. Exclusión política y violencia en la Segunda República española*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2008.

DEL REY, Fernando (dir.): *Palabras como puños. La intransigencia política en la Segunda República española*, Madrid, Tecnos, 2011.

DENECKERE, Gina i WELSKOPP, Thomas: “The ‘nation’ and ‘class’: European national master narratives and their social ‘other’”, en Stefran Berger i Chris Lorenz (eds.), *The contested nation. Ethnicity, class, religion and gender in national histories*, New York, Palgrave Macmillan, 2008, pp. 135-170.

DERLON, Alain: *Sport, nationalisme français et régénération de la «race», 1880-1914*, Paris, L’Harmattan, 2008.

DESVOIS, Jean-Michel: *La prensa en España (1900-1931)*, Madrid, Siglo XXI, 1977.

DOMMANGET, Maurice: *Historia del primero de mayo*, Barcelona, Laia, 1976.

DUARTE, Àngel: “Historias de federales, historia republicana”, *Historia y Política. Ideas, procesos y movimientos sociales* 6 (2001), pp. 7-29.

DUARTE, Àngel: “Los republicanos del ochocientos y la memoria de su tiempo”, *Ayer* 58 (2005), pp. 207-228.

DUARTE, Àngel: “Sin historia no hay republicanos”, *Historia Contemporánea* 37 (2008), pp. 321-342.

ELEY, Geoff: *Un mundo que ganar*, Barcelona, Crítica, 2002.

ELORZA, Antonio: “Carácter nacional e ideologías: 1914-1936”, *Triunfo* 532 extra (1972), pp. 48-58.

ELORZA, Antonio i RALLE, Michel: *La formación del PSOE*, Barcelona, Crítica, 1989.

ESTEBAN DE VEGA, Mariano: “Castilla en los historiadores generales de la época isabelina”, en Carlos Forcadell i María Cruz Romeo (eds.), *Provincia y nación. Los territorios del liberalismo*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2006, pp. 273-296.

ESTEBAN DE VEGA, Mariano, DE LUIS MARTÍN, Francisco i MORALES MOYA, Antonio (eds.): *Jirones de Hispanidad. España, Cuba, Puerto Rico y Filipinas en la perspectiva de dos cambios de siglo*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2004.

EVANS, R. J. W. i MARCHAL Guy P.: *The uses of the Middle Ages in Modern European states. History, nationhood and the search for Origins*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011.

FERNÁNDEZ, Mª Antonia i FUENTES Juan Francisco: “Análisis lexicométrico de *El Socialista* (1886-1912): un vocabulario de clase”, *Historia Contemporánea* 20 (2000), pp. 225-243.

FERNÁNDEZ, María Antonia: “La imagen de España en la prensa obrera durante el primer tercio del siglo XX”, *Cercles. Revista d'Història Cultural* 8 (2005), pp. 196-213.

FERRANDO BADÍA, Juan: *El estado unitario, el federal y el Estado regional*, Madrid, Tecnos, 1978.

FOLGUERA, Pilar *et alii* (eds): *Pensar con la historia desde el siglo XXI. Actas del XII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Madrid, UAM Ediciones, 2015.

FORCADELL, Carlos: *Parlamentarismo y bolchevización. El movimiento obrero español, 1914-1918*, Barcelona, Crítica, 1978.

FORCADELL, Carlos (ed.): *Nacionalismo e historia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1998.

FORCADELL, Carlos, SAZ, Ismael i SALOMÓN, Pilar (eds.): *Discursos de España en el siglo XX*, València, PUV, 2009.

FORCADELL, Carlos i SUÁREZ CORTINA, Manuel (coords.): *La Restauración y la República, 1874-1936*, Saragossa, Marcial Pons – PUZ, 2015.

FORNER MUÑOZ, Salvador: *Industrialización y movimiento obrero. Alicante 1923-1936*, València, Alfons el Magnànim, 1982.

FOX, Inman: *La invención de España*, Madrid, Cátedra, 1997.

FRANCFORT, Didier: *Le Chant des Nations. Musique et cultures en Europe, 1870-1914*, Paris, Hachette Littératures, 2004.

FRANCO FERNÁNDEZ, Núria: *Catálogo de la Biblioteca de la Casa del Pueblo de Madrid (1908-1939)*, Madrid, Fundación Francisco Largo Caballero – Consejería de Educación y Cultura de la Comunidad de Madrid, 1998.

FUENTES, Juan F.: “La arboleda encontrada. ¿Qué es España? Un documental atribuido a Luis Araquistáin”, en *El Laboratorio de España. La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, 1907-1939*, Madrid, Sociedad estatal de Conmemoraciones Culturales-Publicaciones de la residencia de estudiantes, 2007, pp. 251-261.

FUENTES, Víctor: *La marcha al pueblo en las letras españolas: 1917-1936*, Madrid, Ediciones de la Torre, 2006.

FUENTES CODERA, Maximiliano: “Germanófilos y neutralistas: proyectos tradicionalistas para España (1914-1918)”, *Ayer* 91 (2013), pp. 63-92.

FUENTES CODERA, Maximiliano: *España en la Primera Guerra Mundial*, Madrid, Akal, 2014.

GABRIEL, Pere, POMÉS, Jordi i FERNÁNDEZ GÓMEZ, Francisco (eds.): «*España Res publica*». *Nacionalización española e identidades en conflicto (siglos XIX y XX)*, Granada, Comares, 2013.

GARCÍA ANDREU, Mariano: *Alicante en las elecciones republicanas. 1931-1936*, Alacant, Universitat d’Alacant, 1985.

GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo: *Provincias, regiones y comunidades autónomas. La formación del mapa político de España*, Madrid, Secretaría General del Estado, 2002.

GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo: “Paisajes nacionales, turismo y políticas de memoria: Toledo (1900-1950)”, *Ería* 73-74 (2007), pp. 193-212.

GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo: “Lugares, paisajes y políticas de memoria: una lectura geográfica”, *Boletín de la A. G. E.* 51 (2009), pp. 175-202.

GARCÍA CÁRCEL, Ricardo (coord.): *La construcción de las Historias de España*, Madrid, Marcial Pons, 2004.

GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Sin cinematografía no hay nación. Drama e identidad nacional española en la obra de Florián Rey*, Saragossa, Insitución Fernando El Católico, 2007.

GARCÍA CARRIÓN, Marta: “Un cinema nacional per a una Espanya de cine. La cultura cinematogràfica i el nacionalisme espanyol als anys vint i trenta”, *Afers* 57 (2007), pp. 421-439.

GARCÍA CARRIÓN, Marta: *Cine e identidad nacional durante la II República*, Tesi Doctoral, València, Universitat de València, 2011.

GARCÍA CARRIÓN, Marta: “El pueblo español en el lienzo de plata: nación y región en el cine de la II República”, *Hispania* 243 (2013), pp. 193-222.

GARCÍA CARRIÓN, Marta: “Lugares de entretenimiento para la nación: cine, cultura de masas y nacionalización en España (1900-1936)”, *Ayer* 90 (2013), pp. 115-137.

GARCÍA ISASTI, Prudencio: *La España metafísica*, Bilbao, Euskaltzaindia, 2004.

GARCÍA ORMAECHEA, Rafael: *Supervivencias feudales en España. Estudios de legislación y jurisprudencia sobre señoríos*, Edició de Pedro Ruiz Torres, Pamplona, Urgoiti Editores, 2002.

GARRIDO, Fernando: *La España contemporánea. Sus progresos morales y materiales en el siglo XIX*, Pròleg de Florencia Peyrou i Manuel Pérez Ledesma, Pamplona, Urgoiti Editores, 2009.

GAUTHIER, Cristophe: “Le cinéma des nations: intention des écoles nationales et patriotisme cinématographique (années 1910-années 1930)”, *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 51 (2004), pp. 58-77.

GILLESPIE, Richard: *Historia del Partido Socialista Obrero Español*, Madrid, Alianza, 1991.

GIRONA, Albert i SANTACREU, José (dirs.): *La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, Vol. 6, València, Prensa Valenciana, 2006.

GODICHEAU, François: “L’existence et le nom du Front populaire comme enjeux d’interprétation et d’appropriation (1936-1938)”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 41 (2011), pp. 17-35.

GODICHEAU, François: “Front Populaire, de la tactique cominternienne aux «politiques du peuple»”, *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne* 48 (2013), pp. 13-25.

GÓMEZ, Daniel: *La patria del gol. Fútbol y política en el Estado español*, Irun, Alberdania, 2007.

GÓMEZ FERRER, Guadalupe i SÁNCHEZ, Raquel (eds.): *Modernizar España: proyectos de reforma y apertura internacional (1898-1914)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007.

GÓMEZ MENDOZA, Josefina i ORTEGA CANTERO, Nicolás: “Geografía y regeneracionismo en España (1875-1936)”, *Sistema: Revista de ciencias sociales* 77 (1987), pp. 77-89.

GONZÁLEZ AJA, Teresa (ed.): *Sport y autoritarismos. La utilización del deporte por el comunismo y el fascismo*, Madrid, Alianza Editorial, 2002.

GONZÁLEZ PROBADOS, Manuel: “El Socialismo Gallego en la Segunda República”, *Investigaciones Históricas: Época Moderna y Contemporánea* 10 (1990), pp. 165-186.

GUBERN, Román: *El cine sonoro en la II República*, Barcelona, Lumen, 1977.

GUERRA SESMA, Daniel: “Socialismo y cuestión nacional en la España de la Restauración (1875-1931)”, *Revista de Estudios Políticos* 137 (2007), pp. 183-216.

GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo y cuestión nacional (1873-1939)*, Tesis Doctoral, UNED, Madrid, 2008.

GUERRA SESMA, Daniel: *Socialismo español y federalismo (1873-1976)*, Oviedo, KRK, 2013.

HALL, Stuart: “Who needs «identity»?”, en Stuart Hall i Paul du Gay (eds.), *Questions of cultural identity*, Sage, Londres, 2005, pp. 1-17.

HAUPT, Georges i LÖWY, Michael: *Els marxistes i la qüestió nacional (1848-1914)*, Barcelona, Edicions de la Magrana, 1978.

HAUPT, Georges, LÖWY, Michael i WEILL, Claudie: *Los marxistas y la cuestión nacional: la historia del problema y el problema de la historia*, Barcelona, Fontamara, 1982.

HEREDIA, Antonio: “El krausismo español y la cuestión nacional”, *Enrahonar* 16 (1990), pp. 105-121.

HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Fernando: *Guerra o Revolución. El partido Comunista de España en la guerra civil*, Barcelona, Crítica, 2010.

HOBBSAWM, Eric i RANGER, Terence (eds.): *L'invent de la tradició*, Vic, Eumo, 1988.

HOBBSAWM, Eric J.: “Working-class internationalism”, en Frits Van Holthoon i Marcel Van der Linden (eds.), *Internationalism in the labour movement 1830-1940*, Leiden, Bill Archive, 1988, pp. 3-16.

HOBBSAWM, Eric J.: *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, Crítica, 1998.

HOLBRAAD, Castern: *Internationalism and Nationalism in European Political Thought*, New York, Palgrave Macmillan, 2003.

HOLGUÍN, Sandie: *República de ciudadanos. Cultura e identidad nacional en la España republicana*, Barcelona, Crítica, 2003.

JENKINS, Brian: *Nationalism in France. Class and Nation since 1789*, London, Routledge, 1990.

JENKINS, Brian i SOFOS, Spyros A.: “Nations and nationalism in Contemporary Europe. A theoretical perspective”, en Brian Jenkins i Spyros A. Sofos (eds.), *Nation and identity in contemporary Europe*, London, Routledge, 1996, pp. 7-32.

JULIÁ, Santos: *La izquierda del PSOE (1935-1936)*, Madrid, Siglo XXI, 1977.

JULIÁ, Santos: *Orígenes del Frente Popular en España (1934-1936)*, Madrid, Siglo XXI Editores, 1979.

JULIÁ, Santos: *Madrid, 1931-1934. De la fiesta popular a la lucha de clases*, Madrid, Siglo XXI de España Editores, 1984.

JULIÁ, Santos: “Un dualismo problemático. La herencia de Pablo Iglesias”, *Anthropos. Boletín de información y documentación* 45-46-47 Extraordinario 6 (1985), pp. 176-180.

JULIÁ, Santos (coord.): *El socialismo en España. Desde la fundación del PSOE hasta 1975*, Madrid, Pablo Iglesias, 1986.

JULIÁ, Santos: *Historia del socialismo español, Volumen 3 (1931-1939)*, Dirigida per Manuel Tuñón de Lara, Barcelona, Conjunto Editorial, 1989.

JULIÁ, Santos: “Anomalía, dolor y fracaso de España”, *Claves de Razón Práctica* 66 (1996), pp. 10-21.

JULIÁ, Santos: *Los socialistas en la política española, 1879-1982*, Madrid, Taurus, 1997.

JULIÁ, Santos: *La Constitución de 1931*, Madrid, Iustel, 2009.

JULIÁ, Santos: *Historias de las dos Españas*, Madrid, Taurus, 2015.

JULLIARD, Jacques: *Les gauches françaises. Histoire, politique et imaginaire 1762-2012*, Paris, Flammarion, 2012.

KELLY, Barbara L. (ed.): *French Music, Culture, and National Identity (1870-1939)*, New York, University of Rochester Press, 2008.

KOTT, Sandrine i MICHONNEAU, Stéphane: *Dictionnaire des nations et des nationalismes dans l'Europe contemporaine*, Paris, Hatier, 2006.

KRIEGEL, Annie i BECKER, Jean-Jacques: *1914. La guerre et le mouvement ouvrier français*, Paris, Armand Colin, 1964.

KUZIO, Taras: “The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn’s framework of understanding nationalism”, *Ethnic and Racial Studies* 25 (2002), pp. 20-39.

LACOMBA ABELLÁN, Juan Antonio: *Regionalismo y autonomía en la Andalucía contemporánea (1835-1936)*, Caja General de Ahorros y Monte de Piedad de Granada, Granada, 1988.

- LACOUTURE, Jean: *Léon Blum*, València, Ed. Alfons el Magnànim, 1986.
- LAFOZ RABAZA, Herminio: *Dirigentes y cuadros socialistas y de la UGT en Aragón (1931-1939)*, Saragossa, Fundación Bernardo Aladrén, 2007.
- LAFUENTE Modesto: *Historia general de España desde los tiempos más remotos hasta nuestros días. Discurso preliminar*, Edició de Juan-Sisinio Pérez Garzón, Pamplona, Uargoiti, 2002.
- LAGO CARBALLO, Antonio: *América en la conciencia española de nuestro tiempo*, Madrid, Editorial Trotta, 1997.
- LAHOZ, Ignacio: “De ayer a hoy. ¿Qué es España? y la salvaguarda del patrimonio cinematográfico español”, *IVAC* (2012), pp. 165-178.
- LARRÍNAGA RODRÍGUEZ, Carlos: “El paisaje nacional y los literatos del 98: el caso de Azorín”, *Lurralde: investigación y espacio* 25 (2002), pp. 183-196.
- LAZAR, Marc: *Le communisme une passion française*, Paris, Perrin, 2005.
- LEOUSSI, Athena S. (ed): *Encyclopaedia of nationalism*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2001.
- LÓPEZ IGLESIAS, Victorino: *La cuestión territorial en la historia del socialismo español: debate teórico y estrategias políticas (1879-2011)*, Tesi Doctoral, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2013.
- LÓPEZ MORILLAS, Juan: *Racionalismo pragmático. El pensamiento de Francisco Giner de los Ríos*, Madrid, Alianza Editorial, 1988.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, José María: *Heterodoxos españoles. El Centro de Estudios Históricos, 1910-1936*, Madrid, Marcial Pons/CSIC, 2006.
- MACARRO, José Manuel: “Causas de la radicalización socialista en la II República”, *Revista de Historia Contemporánea* 1 (1982), pp. 178-226.
- MACARRO, José Manuel: *Socialismo y revolución en Andalucía (1931-1936)*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2000.

MADRAZO, Enrique D.: *Escritos sobre ciencia y sociedad*. Estudi preliminar de Manuel Suárez Cortina, Santander, Universidad de Cantabria, 1998.

MAESTRO, Francisco Javier: “La respuesta obrera: ¡O todos o ninguno!”, *Viento Sur* 36 (Febrero 1998), pp. 15-20.

MAINER, José Carlos: “Notas sobre la lectura obrera en España (1890-1930)”, en Albert Balcells (dir.), *Teoría y práctica del movimiento obrero en España, 1900-1936*, València, Fernando Torres, 1977, pp. 173-239.

MAINER, José-Carlos: *La Edad de Plata (1902-1939). Ensayo de interpretación de un proceso cultural*, Madrid, Cátedra, 1986.

MAINER, José Carlos: *La doma de la Quimera. Ensayos sobre nacionalismo y cultura en España*, Barcelona-Madrid, Iberoamericana; Frankfurt am Main, Vervuert, 2004.

MAINER, José-Carlos: *Años de vísperas. La vida de la cultura en España (1931-1939)*, Madrid, Espasa, 2006.

MAR-MOLINERO, Clare i SMITH, Angel (eds.): *Nationalism and the nation in the Iberian peninsula*, Oxford, Berg, 1996.

MARCILHACY, David: “La Santa María del aire: El vuelo trasatlántico del Plus Ultra (Palos-Buenos Aires, 1926), preludio a una reconquista espiritual de América”, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28 (2006), pp. 213-241.

MARCILHACY, David: “Epopéyas oceánicas... Le retentissement du vol transatlantique du Plus Ultra dans l’Espagne de Primo de Rivera”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 36-1 (2006), pp. 230-258.

MARCILHACY, David: *Raza hispana. Hispanoamericanismo e imaginario nacional en la España de la Restauración*, Madrid, CEPC, 2010.

MARCILHACY, David: “Las fiestas del 12 de octubre y las conmemoraciones americanistas bajo la Restauración borbónica: España frente a su pasado colonial”, *Jerónimo Zurita* 86 (2011), pp. 131-148.

MARCILHACY, David: “América como vector de regeneración y cohesión para una España plural: «La Raza» y el 12 de octubre, cimientos de una identidad compuesta”, *Hispania* 244 (2013), pp. 501-524.

MARTIALAY, Félix: *¡¡¡Amberes!!! Allí nació la furia española*, Madrid, Real Federación Española de Fútbol, 2000.

MARTÍN NÁJERA, Aurelio i GARRIGÓS, Agustín: *Obras completas de Francisco Largo Caballero, Vol. 3. Escritos y discursos (1925-1931)*, Madrid-Barcelona, Fundación Francisco Largo Caballero – Instituto Monsa de Ediciones, 2003.

MARÍN NÁJERA, Aurelio i GARRIGÓS, Agustín: *Obras Completas, Vol. 11. Escritos y discursos 1940-1946 (I)*, Madrid/Barcelona, Fundación Francisco Largo Caballero/Instituto Monsa de Ediciones, 2009.

MARTÍN RAMOS, José Luis: “Marxisme i qüestió nacional a Catalunya, de les formulacions doctrinals fins a la Guerra Civil”, en Joaquim Albareda *et alii*, *Catalunya en la configuració política d’Espanya*, Reus, Centre de Lectura de Reus, 2005, pp. 189-202.

MARTÍNEZ LEAL, Juan: “Las elecciones del Frente Popular en la provincia de Alicante”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 11 (2012), pp. 205-238.

MATEO RODRÍGUEZ, Miguel Ángel: “Fuentes y metodología para el estudio electoral de la II República”, *Ayer* 3 (1991), pp. 139-164.

MATTHEWS, Wade: “Class, nation, and capitalist globalization: Eric Hobsbawm and the national question”, *International Review of Social History* 53 (2008), pp. 63-99.

MCFARLAND, Andrew: *Creating a National passion: Football, Nationalism, and Mass Consumerism in Modern Spain*, Tesi Doctoral, Universitat de Texas, 2004.

MCFARLAND, Andrew: “The Importance of reception: explaining sport’s success in early twentieth-century Spain”, *European Review* (2011), pp. 527-543.

MOISAND, Jeanne: *Scènes capitales. Madrid, Barcelone et le monde théâtral fin de siècle*, Madrid, Casa de Velázquez, 2013.

MONTERO, Julio i PAZ, María Antonia: “Ir al cine en España en el primer tercio del siglo XX”, en José-Vidal Pelaz i José Carlos Rueda (eds.), *Ver cine. Los públicos cinematográficos en el siglo XX*, Madrid, Rialp, 2002, pp. 91-136.

MORALES SANDOVAL, Enrique, ORTUÑO, Manuel i GARCÍA LENBERG, Mercedes (coords.): *El Socialista (1886-2011): prensa y compromiso político*, Madrid, Fundación Pablo Iglesias, 2011.

MORALES MOYA, Antonio (coord.): *Las claves de la España del siglo XX. La cultura*, Madrid, Sociedad Estatal Nuevo Milenio, 2001.

MORALES MOYA, Antonio i ESTEBAN DE VEGA, Mariano (eds.): *¿Alma de España? Castilla en las representaciones del pasado español*, Madrid, Marcial Pons, 2005.

MORALES MOYA, Antonio, FUSI, Juan Pablo i DE BLAS Andrés (dirs.): *Historia de la nación y del nacionalismo español*, Barcelona, Galaxia Gutenberg/Círculo de Lectores, 2013.

MORAYTA, Miguel: *Las constituyentes de la República española*, Pròleg de Jorge Vilches, Pamplona, Urgoiti Editores, 2012.

MORENO JUSTE, Antonio: “«El Socialista» y el desastre de Annual: opinión y actitud socialista ante la derrota”, *Cuadernos de Historia Contemporánea* 12 (1990), pp. 103-132.

MORENO CANTANO, Antonio C.: “Sacerdotes al servicio de la II República: el presbítero Juan García Morales”, en Teresa María Ortega i Miguel Ángel del Arco (eds.), *Claves del mundo contemporáneo, debate e investigación. Actas del XI Congreso de la AHC*, Granada, Comares, 2013

MORENO LUZÓN, Javier: “De agravios, pactos y símbolos. El nacionalismo español ante la autonomía de Cataluña (1918-1919)”, *Ayer* 63 (2006), pp. 119-151.

MORENO LUZÓN, Javier (ed.), *Construir España. Nacionalismo español y procesos de nacionalización*, Madrid, CEPC, 2007.

MORENO LUZÓN, Javier (ed.), *Izquierdas y nacionalismos en la España contemporánea*, Madrid, Ed. Pablo Iglesias, 2011.

MORENO LUZÓN, Javier i NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (eds.): *Ser españoles. Imaginarios nacionalistas en el siglo XX*, Barcelona, RBA, 2013.

MORENO LUZÓN, Javier i DEL REY, Fernando (eds.): *Pueblo y nación. Homenaje a José Álvarez Junco*, Madrid, Taurus, 2013.

MOSSE, George L.: *La nacionalización de las masas: simbolismo político y movimientos de masas en Alemania desde las Guerras Napoleónicas al Tercer Reich*, Madrid, Marcial Pons, 2005.

NADAL TÁRREGA, Miquel: *La ciudad deportiva. La Valencia de hurras y alirones*, València, Ruzafa Show Ediciones, 2008.

NASH, Mary: “Aproximación al movimiento eugénico español: el Primer Curso Eugénico español y la aportación del Dr. Sebastián Recasens”, *Gimbernat: revista catalana d’història de la medicina i de la ciència* 4 (1985), pp. 193-202.

NASH, Mary (ed.): *Feminidades y masculinidades. arquetipos y prácticas de género*, Madrid, Alianza, 2014.

NOGUÉ, Joan: *Nacionalismo y territorio*, Lleida, Editorial Milenio, 1998.

NORA, Pierre (dir.): *Les lieux de mémoire* (Vol. 1), Paris, Gallimard, 1997.

NORA, Pierre (dir.): *Les lieux de mémoire* (Vol 3.), Paris, Gallimard, 1997.

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé Manoel: *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización en la Guerra Civil española (1936-1939)*, Madrid, Marcial Pons, 2006.

OROBON, Marie-Angèle: “La nación republicana entre herencia y ruptura. Una aproximación a la definición de España en el debate constitucional de 1931”, *Historia Constitucional* 10 (2009), pp. 201-215.

OROBON, Marie-Angèle: “Los combates de Mariana. Símbolos y emblemas republicanos españoles (1931-1938)”, en José Luis Casa i Francisco Durán (eds.), *Republicanism y crisis de la democracia. Una perspectiva comparada (1909-1939)*, Córdoba, Diputación de Córdoba-Universidad de Córdoba, 2010, pp. 107-145.

ORTEGA CANTERO, Nicolás: “Paisaje, historia y nación (a propósito del Tableau de la Géographie de la France, de Paul Vidal de la Blache)”, en Nicolás Ortega Cantero (ed.), *Paisaje, memoria histórica e identidad nacional*, Madrid, Universidad Autónoma de Madrid/Fundación Duques de Soria, 2005, pp. 9-44.

ORTEGA CANTERO, Nicolás: “Paisaje e identidad. La visión de Castilla como paisaje nacional (1876-1936)”, *Boletín de la A. G. E.* 51 (2009), pp. 25-49.

ORTEGA CANTERO, Nicolás i GARCÍA ÁLVAREZ, Jacobo: “La visión de España en la obra de Élisée Reclus: imagen geográfica y proyección política y cultural”, *Ería* 65 (2006), pp. 35-56.

OTERO CARVAJAL, Luis Enrique: “Ocio y Deporte en el nacimiento de la sociedad de masas. La socialización del deporte como práctica y espectáculo en la España del primer tercio del siglo XX”, *Cuadernos de Historia Contemporánea* (2003), pp. 169-198.

ÖZKIRIMLI, Umut: *Contemporary debates on nationalism. A critical engagement*, Palgrave Macmillan, 2005.

PALACIO LIS, Irene: “El valor formativo de la historia en el ideario de Rafael Altamira y Crevea”, *Saitabi* 35 (1985), 169-187.

PALACIO LIS, Irene: *Rafael Altamira: un modelo de regeneracionismo educativo*, Alicante, Caja de Ahorros Provincial, 1986.

PANIAGUA, Javier, PIQUERAS, José A. i SANZ, Vicent (eds): *Cultura social y política en el mundo del trabajo*, València, Fundación Instituto Historia Social, 1999.

PASAMAR, Gonzalo: *Historiografía e ideología en la postguerra española: la ruptura de la tradición liberal*, Saragossa, PUZ, 1991.

PASTURE, Patrick i VERBERCKMOES, Johan (eds): *Working-Class Internationalism and the Appeal of National Identity: Historical Debates and Current Perspectives*, Oxford, Berg, 1998.

PAZ TORRES, Olga: *Isabel Oyarzábal Smith (1878-1974): una intelectual en la Segunda República Española. Del reto del discurso a los surcos del exilio*, Sevilla, Consejo Económico y Social de Andalucía, 2009.

PEIRÓ, Ignacio: *Los guardianes de la historia: la historiografía académica de la Restauración*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2006.

PEIRÓ, Ignacio: *Historiadores en España. Historia de la Historia y memoria de la profesión*, Saragossa, PUZ, 2013.

PELLISTRANDI, Benoît: “Escribir la historia de la nación española: proyectos y herencia de la historiografía de Modesto Lafuente y Rafael Altamira”, *Investigaciones Históricas. Época moderna y contemporánea* 17 (1997), pp. 137-160.

PÉREZ, Joseph: “Pour une nouvelle interprétation des «Comunidades» de Castille”, *Bulletin Hispanique* 3-4 (1963), pp. 238-284.

PÉREZ DELGADO, Tomás i SÁNCHEZ ESTÉVEZ, José Miguel: “Del federalismo a las autonomías. Perspectiva histórica”, *Aula: Revista de Pedagogía de la Universidad de Salamanca*, pp. 149-163.

PÉREZ LEDESMA, Manuel: *El obrero consciente. Dirigentes, partidos y sindicatos en la II Internacional*, Madrid, Alianza Editorial, 1987.

PÉREZ LEDESMA, Manuel i SIERRA, María (eds.): *Culturas políticas: teoría e historia*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2010.

PEYROU, Florencia: “La Historia al servicio de la libertad. La «Historia del partido republicano español» de Enrique Rodríguez Solís”, en Carlos Forcadell *et alii* (coord.), *Usos públicos de la Historia. Comunicaciones al VI Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea. Vol. 1*, Saragossa, 2002, pp. 519-533.

PI i MARGALL, Francesc: *Las nacionalidades. Escritos y discursos sobre el federalismo*, Edició i estudi introductor de Ramón Maíz, Madrid, Akal, 2009.

PIGENET, Michel i TARTAKOWSKY, Danielle (dirs.): *Histoire des mouvements sociaux en France. De 1814 a nos jours*, Paris, La Découverte, 2012.

PIÑEIRO BLANCA, Joaquín María: “Las actuales señas de identidad musicales en Europa: orígenes y vigencia”, *Historia* 396 2 (2011), pp. 305-328.

PIZARROSO QUINTERO, Alejandro: *Stampa e mezzi di comunicazione in Spagna*, Milà, Franco Angeli, 1994.

PYKE, Fredrick B.: *Hispanismo, 1898-1936: Spanish conservatives and liberals and their relations with Spanish America*, Londres, University of Notre Dame Press, 1971.

PILLON, Thierry: “Virilité ouvrière”, en Jean-Jacques Courtine (dir.), *La Virilité en crise? XX-XXI siècle*, París, Seuil, 2011, pp. 303-325.

PORCIANI, Ilaria i TOLLEBEK, Jo: *Setting the standards: institutions, networks and communities of national historiography*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012.

PRESTON, Paul: *La destrucción de la democracia en España*, Barcelona, Grijalbo Mondadori, 1978.

PRIETO, Indalecio: *Textos escogidos*, Estudi preliminar de Ricardo Miralles, Oviedo, Junta General del Principado de Asturias, 2002.

PROCHASSON, Cristophe: *1914-1918: Retours d'expériences*, Paris, Tallandier, 2008.

PROST, Antoine: *Autour du Front populaire. Aspects du mouvement social au XXe siècle*, Paris, Seuil, 2006.

PUGH, Martin: “The Rise of Labour and Political Culture of Conservatism, 1890-1945”, *History* 87 (2002), pp. 514-547.

PUJADAS, Xavier (coord.): *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España 1870-2010*, Madrid, Alianza Editorial, 2011.

PUJADAS, Xavier i SANTACANA, Carles: “De club esportiu a símbol del catalanisme. El Barça (1915-1925)”, *L’Avenç* 238 (1999), pp. 33-38.

PUJADAS, Xavier i SANTACANA, Carles: “La mercantilización del ocio deportivo en España. El caso del fútbol, 1900-1928”, *Historia Social* 41 (2001), pp. 147-167.

QUIROGA, Alejandro: “Les tres esferes. Cap a un model de la nacionalització a Espanya”, *Segle XX* 4 (2011), pp. 143-160.

QUIROGA, Alejandro: “La nacionalización en España. Una propuesta teórica”, *Ayer* 90 (2013), pp. 17-38.

QUIROGA, Alejandro: *Football and National Identities in Spain*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013.

QUIROGA, Alejandro: *Goles y banderas: fútbol e identidades nacionales en España*, Madrid, Marcial Pons, 2014.

RALLE, Michel: “Cultura obrera y política socialista. Los primeros decenios del PSOE”, *Ayer* 54 (2004), pp. 49-70.

RAPHAEL, Lutz: *La ciencia histórica en la era de los extremos. Teorías, métodos y tendencias desde 1900 hasta la actualidad*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2012.

RICHARD, Bernard: *Les emblèmes de la République*, Paris, CNRS Éditions, 2012.

RÍOS SALOMA, Martín F.: “De la Restauración a la Reconquista: la construcción de un mito nacional (Una revisión historiográfica. Siglos XVI-XIX)”, *En la España Medieval* 28 (2005), pp. 379-414.

RÍOS SALOMA, Martín F.: *La Reconquista: una construcción historiográfica (Siglos XVI-XIX)*, Madrid, Marcial Pons, 2011.

RÍOS SALOMA, Martín F.: *La Reconquista en la historiografía española contemporánea*, Madrid, Sílex, 2013.

RIVAS LARA, Lucía: *Historia del 1º de mayo en España desde 1900 hasta la Segunda República*, Madrid, UNED, 1987.

RIVERA GARCÍA, Antonio: “La idea federal en Pi y Margall”, *Araucaria. Revista Iberoamericana de Filosofía, Política y Humanidades* 4 (2000), pp. 113-141.

RIVERA, Antonio: *Señas de identidad. Izquierda obrera y nación en el País Vasco, 1880-1923*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2003.

RIVERA, Antonio: “Prieto y la cuestión vasca en la Restauración”, en José Luis de la Granja (coord.), *Indalecio Prieto. Socialismo, democracia y autonomía*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2013, pp. 63-80.

RIVERO HERRAIZ, Antonio: *Deporte y modernización. La actividad física como elemento de transformación social y cultural en España, 1910-1936*, Madrid, Dirección General de Deportes – Consejería de Cultura y Deportes Comunidad de Madrid, 2003.

RIVERO RODRÍGUEZ, Alfredo: “El problema de la identidad nacional en la obra de Rafael Altamira”, *Pasado y Memoria* 3 (2004), pp. 155-194.

ROBLES EGEA, Antonio: “La Conjunción Republicano-Socialista: una síntesis de liberalismo y socialismo”, *Ayer* 54 (2004), pp. 97-127.

ROBLES EGEA, Antonio: “Las coaliciones de izquierdas en España y Francia (1899-1939)”, *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine* [en línea], 2 (2015).

RODRÍGUEZ, Miguel: “Le premier mai 1936 entre deux tours et deux époques”, *Vingtième Siècle. Reveu d’histoire* 27 (1990), pp. 55-60.

RODRÍGUEZ CORREDOIRA, Patricia: *Reinventando la identidad española durante la Segunda República: las Misiones Pedagógicas y el teatro profesional en las tablas madrileñas*, Tesis Doctoral, University of California, 2010.

RUIZ MANJÓN, Octavio: “La Segunda República española. Balance historiográfico de una experiencia democratizadora”, *Ayer* 63 (2006), pp. 279-297.

SALAÜN, Serge: *El cuplé (1900-1936)*, Madrid, Espasa Calpe, 1990.

SALAÛN, Serge: “La sociabilidad en el teatro (1890-1915)”, *Ayer* 41 (2001), pp. 127-146.

SALAÛN, Serge: “Espectáculos (tradición, modernidad, industrialización, comercialización)”, en Carlos Serrano i Serge Salaün (eds.), *Los felices años veinte. España crisis y modernidad*, Madrid, Marcial Pons, 2006, pp. 187-212.

SALAVERT, Vicente i SUÁREZ CORTINA, Manuel (eds.): *El regeneracionismo en España. Política, educación, ciencia y sociedad*, València, PUV, 2007.

SALOMÓN CHÉLIZ, Pilar: “El discurso anticlerical en la construcción de una identidad nacional española republicana (1898-1936)”, *Hispania Sacra* 110 (2002), pp. 485-498.

SALOMÓN CHÉLIZ, Pilar: “Beatas sojuzgadas por el clero: la imagen de las mujeres en el discurso anticlerical en la España del primer tercio del siglo XX”, *Feminismo/s* 2, (diciembre 2003), pp. 41-58.

SALOMÓN CHÉLIZ, Pilar: “Anarquisme i identitat nacional española a l’inici del segle XX”, *Afers* 48 (2004), pp. 369-382.

SANABRIA, Enrique A.: *Republicanism and anticlerical nationalism in Spain*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2009.

SÁNCHEZ PÉREZ, Francisco: “Las protestas del trabajo en la primavera de 1936”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 41-1 (2011), pp. 77-101.

SANCHO CALATRAVA, José A.: *Elecciones en la II República. Ciudad Real (1931-1936)*, Ciudad Real, Diputación de Ciudad Real, 1988.

SANFELIU, Llum: “Derechos políticos y educación ciudadana. Feminismos progresistas en el primer tercio del siglo XX”, *Historia Social* 67 (2010), pp. 113-129.

SANTACANA, Carles: “Esport, societat i identitat col·lectiva a la Catalunya contemporània”, *Catalan Historical Review* 7 (2014), pp. 159-168.

SANTACANA, Carles i PUJADAS, Xavier: *L'altra olimpíada. Barcelona '36. Esport, societat i política a Catalunya (1900-1936)*, Barcelona, Llibres de l'Índex, 1990.

SANTACREU SOLER, José M.: "Los españoles que discrepaban de la guerra: la otra cara del 98", *Anales de Historia Contemporánea* 14 (1999), pp. 195-203.

SANTOS-RIVERO, Virginia: *Unamuno y el sueño colonial*, Madrid, Iberoamericana, Frankfurt am Main, Vervuert, 2005.

SANTOVEÑA SETIÉN, Antonio: *Marcelino Menéndez Pelayo: revisión crítico-bibliográfica de un pensador católico*, Santander, Universidad de Cantabria, 1994.

SANZ HOYA, Julián: *De la resistencia a la reacción. Las derechas frente a la Segunda República (Cantabria, 1931-1936)*, Santander, Universidad de Cantabria, 2006.

SASSOON, Donald: *Cien años de Socialismo*, Barcelona, Edhasa, 2001.

SAZ, Ismael: *España contra España. Los nacionalismos franquistas*, Madrid, Marcial Pons, 2003.

SAZ, Ismael i ARCHILÉS, Ferran (eds.): *Estudios sobre nacionalismo y nación en la España contemporánea*, Saragossa, PUZ, 2011.

SAZ, Ismael i ARCHILÉS, Ferran (eds.): *La nación de los españoles. Discursos y prácticas del nacionalismo español en época contemporánea*, València, PUV, 2012.

SEOANE, María Cruz i SÁIZ, María Dolores: *Historia del periodismo en España. 3. El siglo XX: 1898-1936*, Madrid, Alianza Editorial, 1996.

SEPÚLVEDA, Isidro: *El sueño de la Madre Patria. Hispanoamericanismo y nacionalismo*, Madrid, Marcial Pons, 2005.

SERRANO, Carlos: *Final del Imperio. España 1895-1898*, Madrid, Siglo XXI, 1984.

SERRANO, Carlos: *El nacimiento de Carmen. Símbolos, mitos, nación*, Madrid, Taurus, 1999.

SERRANO, Carlos: *El turno del pueblo. Crisis nacional, movimientos populares y populismo en España (1890-1910)*, Barcelona, Península, 2000.

SIMÓN SANJURJO, Juan Antonio: “La mercantilización del fútbol español en los años veinte: de la implantación del profesionalismo al nacimiento del campeonato nacional de liga”, *Esporte e Sociedade* 18 (2011), pp. 1-30.

SIMÓN SANJURJO, Juan Antonio: “Conquistando a las masas: el impacto del deporte en la prensa española, 1900-1936”, *Revista de História do Esporte* (2012), pp. 1-40.

SIRERA MIRALLES, Carles: *Cuando el fútbol no era el rey. Los deportes en el espacio público de la ciudad de Valencia (1875-1909)*, València, PUV, 2008.

SKEY, Michael: “The national in everyday life: A critical engagement with Michael Billig’s thesis of *Banal Nationalism*”, *The Sociological Review* 57:2 (2009), pp. 331-346.

SLUGA, Glenda: *Internationalism in the age of nationalism*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2013.

SOLBES, Rosa, AGUADO, Ana i ALMELA, Joan Miquel: *María Cambrils. El despertar del feminismo socialista (biografía, textos y contextos)*, València, PUV, 2015.

SOUTO, Sandra: “De la paramilitarización al fracaso: las insurrecciones socialistas de 1934 en Viena y Madrid”, *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 2 (2003), pp. 193-220.

STUART, Robert: *Marxism and national identity. Socialism, nationalism and National Socialism during the French fin de siècle*, Albany, State University of New York Press, 2006.

SUÁREZ CORTINA, Manuel: *El gorro frigio. Liberaslismo, democracia y republicanismo en la Restauración*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000.

SUÁREZ CORTINA, Manuel: “El krausismo, la república y la «España regional» en el siglo XIX”, en Manuel Chust (ed.), *Federalismo y cuestión federal en España*, Castellón, UJI, 2004, pp. 161-198.

TABANERA, Núria: *Ilusiones y desencuentros: la acción diplomática republicana en Hispanoamérica (1931-1939)*, Madrid, CEDEAL, 1996.

TERMES, Josep i ALQUÉZAR, Ramón: *Historia del socialismo español, Volumen 2 (1909-1931)*, Dirigida per Manuel Tuñón de Lara, Barcelona, Conjunto Editorial, 1989.

THIESSE, Anne-Marie: “Organisation des loisirs des travailleurs et temps dérobés (1880-1930)”, en Alain Corbin *et alii*, *L'avènement des loisirs. 1850-1960*, Paris, Champs Flammarion, 1995, pp. 302-322.

THIESSE, Anne-Marie: “Centralismo estatal y nacionalismo regionalizado. Las paradojas del caso francés”, *Ayer* 64 (2006), pp. 33-64.

THIESSE, Anne-Marie: *La creación de las identidades nacionales. Europa: siglos XVIII-XX*, Madrid, Ézaro, 2010.

TOMÁS Y VALIENTE, Francisco: “El «Estado integral»: nacimiento y virtualidad de una fórmula poco estudiada”, en José Luis García Delgado (ed.), *La II República española. El primer bienio*, Madrid, Siglo XXI, 1987, pp. 379-395.

TRIANA-TORIBIO, Nuria: *Spanish National Cinema*, Londres, Routledge, 2003.

TRUJILLO, Gumersindo: *El federalismo español. Ideología y fórmulas constitucionales*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1967.

TUÑÓN DE LARA, Manuel: “La imagen del español entre los dos siglos XIX y XX”, *Triunfo* 532 extra (1972), pp. 40-48.

TUSSELL, Javier: *La Segunda República en Madrid: elecciones y partidos políticos*, Madrid, Tecnos, 1970.

TUSSELL, Javier: *Las elecciones del Frente Popular en España*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1971.

TUSSELL, Javier, RUIZ, Octavio i GARCÍA, Genoveva: *Las constituyentes de 1931, unas elecciones de transición*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas, 1982.

URÍA, Jorge: *La España liberal (1868-1917). Cultura y vida cotidiana*, Madrid, Síntesis, 2008.

URÍA, Jorge: “Imágenes de la masculinidad. El fútbol español en los años veinte”, *Ayer* 72 (2008), pp. 121-155.

URÍA, Jorge: “Los deportes de masas en los años veinte. Fútbol, élites simbólicas e imágenes de modernidad en España”, en Serge Salaün i Françoise Étiennevire (eds.), *La réception des cultures populaires et des cultures de masses en Espagne (XVIIIe-XXe siècle)*, París, Sorbonne Nouvelle/CREC, 2009, pp. 155-218.

URÍA, Jorge (ed.): *La cultura popular en la España contemporánea. Doce estudios*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2003.

VALERO ABRIL, Pilar: “La música en los cafés y en las asociaciones obreras: aproximación a un mapa sonoro de Murcia en el primer tercio del siglo XIX”, en Pilar Ramos López (ed.): *Discursos y prácticas musicales nacionalistas (1900-1970)*, Logronyo, Universidad de La Rioja, 2012, pp. 317-337.

VALERO JUAN, Eva María: *Rafael Altamira y la «reconquista espiritual» de América*, Alacant, Universitat d’Alacant, 2003.

VALERO, Sergio: “En torno a la autonomía del País Valenciano: la posición del socialismo durante los años treinta”, Mª Candelaria Fuentes Navarro *et alii* (eds.): *II Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea*, Granada, Universidad de Granada, 2010, recurs electrònic.

VALERO, Sergio: *Reformismo, radicalización y conflicto interno en el socialismo español. La Federación Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*, Tesi Doctoral, Universitat de València, 2012.

VALERO, Sergio: *Republicanos con la monarquía, socialistas con la República. La Federación Socialista Valenciana durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931-1939)*, València, PUV, 2015.

VALLEJO DEL CAMPO, José Alberto: *Menéndez Pelayo, historiador. Su formación y su concepción de la disciplina*, Santander, Fundación Marcelino Botín Sociedad Menéndez Pelayo, 1998.

VARELA, Javier: *La novela de España. Los intelectuales y el problema español*, Madrid, Taurus, 1999.

VARELA, Santiago: *El problema regional en la Segunda República española*, Madrid, Unión Editorial, 1976.

VÉLEZ JIMÉNEZ, Palmira: *La historiografía americanista en España, 1755-1936*, Madrid, Iberoamericana, 2008.

VERA, Jaime: *Ciencia y proletariado. Escritos escogidos de Jaime Vera*, Pròleg i selecció de Juan José Castillejo, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1973.

VERGNON, Gilles: *L'antifascisme en France, de Mussolini à Le Pen*, Bonchamp-Lès-Laval, Presses Universitaires de Rennes, 2009.

VIGREUX, Jean: *Le Front Populaire. 1934-1938*, Paris, 1934-1938, Presses Universitaires de France, 2011.

VILAR, Pierre: *Estat, nació, socialisme. Estudis sobre el cas espanyol*, Barcelona, Curial, 1982.

VILCHES, Jorge: "La propaganda republicana: la Monarquía contra el pueblo. El caso de Isabel II (1854-1931)", *Historia y Política* 18 (juliol-desembre 2007), pp. 231-253.

VILLA GARCÍA, Roberto: *La República en las urnas. El despertar de la democracia en España*, Madrid, Marcial Pons, 2011.

VILLANUEVA, Jesús: *Leyenda negra. Una polémica nacionalista en la España del siglo XX*, Madrid, Catarata, 2011.

WARD, Paul: *Red Flag and Union Jack. Englishness, patriotism and the British left, 1881-1924*, Rochester, The Boydell and Brewer Ltd, 1998.

WARD, Paul: “Socialists and ‘true’ patriotism in Britain in the late 19th and early 20th centuries”, *National Identities* 1:2 (1999), pp. 179-194.

WARD, Paul: *Britishness since 1870*, London, Routledge, 2004.

WEILL, Claudie: *L’Internationale et l’autre. Les relations inter-ethniques dans la II Internationale (Discussions et débats)*, Paris, Éditions de l’Arcantère, 1987.

WINOCK, Michel: “Socialisme et patriotisme en France (1891-1894)”, *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine* 20 (1973), pp. 376-423.

WINOCK Michel: *Les nationalismes français*, Barcelona, Institut de Ciències Polítiques i Socials, 1994.

WINOCK, Michel: *La France politique XIX-XX siècle*, Paris, Éditions du Seuil, 1999.

WOLIKOW, Serge i BLETON-RUGET, Annie (dirs.): *Antifascisme et nation. Les gauches européennes au temps du Front populaire*, Dijon, Editions Universitaires de Dijon, 1998.

WULFF, Fernando: *Las esencias patrias. Historiografía e historia antigua en la construcción de la identidad española (siglos XVI-XX)*, Barcelona, Crítica, 2003.

YUSTA, Mercedes: “La Segunda República: significado para las mujeres”, en Isabel Morant (dir.), *Historia de las mujeres en España y América Latina, Vol. IV: Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Madrid, Cátedra, 2006, pp. 101-122.

YUSTA, Mercedes: “Construyendo el género más allá de la nación: dimensión nacional e internacional de la movilización de las mujeres antifascistas (1934-1950)”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 42-2 (2012), pp. 105-123.

YUVAL-DAVIS, Nira: *Gender & nation*, London, Sage, 1997.

ZAMORA, Eva: “Participació de la dona a l’esport i l’Olimpisme”, [article en línia], Barcelona: Centre d’Estudis Olímpics UAB.